Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BOGEN OM BORNHOLM

Hovedredaktører

RICHARD NIELSEN

THORVALD SØRENSEN

1957

DANSKERENS FORLAG

AABENRAA

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

COPYRIGHT 1957
BY DANSKERENS FORLAG A/S - AABENRAA

PRINTED IN DENMARK
TH. LAURSENS BOGTRYKKERI
TØNDER

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

MEDARBEJDERE:

Lektor *Poul Nørgaard*
Professor dr. phil. *Valdemar M. Mikkelsen*
Lektor *Arne Larsen*
Museumsinspektør dr. phil. *Ole Klindt-Jensen*
Mag. art. *Aage Rohmann*
Lektor *Aage I. Davidsen*
Redaktør *Vagn Heiselberg*
Museumsinspektør *Ellen Andersen*
Civilingeniør *Jørn Klindt-Jensen*
Forfatteren *Carl J. E. Åkerlund*
Amtslæge *Svend E. Kofoed*
Maleren *Henning Køie*
Overlærer *Frede Kjøller*
Redaktør cand. jur. *Tage Christiansen*
Sognepræst *Vilhelm Kolthoff Nielsen*
Redaktør *Gunnar Bjerg Møller*
Redaktør *Poul Petersen*
Forfatteren *Chr. Stub-Jørgensen*
Redaktør *H. P. Sonne*
Forfatteren *Jørgen Vibe*
Fabrikant *Hans Hjorth*
Mag. art. *Ida Løppenthin*
Bibliotekar *Esther Iversen*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

GEOLOGI

Danmarks Klippeøer i Østersøen: Bornholm og Ertholmene, har som landets østligste egne geografisk en så isoleret beliggenhed i det udstrakte danske rige, at de i den henseende kun overgås af Færøerne og Grønland.

Da mellemeuropæisk tid beregnes ud fra 15° østlig længde, som går omtrent midt gennem øen fra nord til syd, er Bornholm det eneste sted i Danmark, hvor solen står højest på himlen kl. 12. Tiderne for solens op- og nedgang ligger næsten ½ time tidligere end på Jyllands vestkyst og 10 minutter tidligere end i København. Øen ligger ligesom Sydsjælland på 55° nordlig bredde, der på det nærmeste går gennem sydspidsen, Dueodde.

På de fleste danske øer kan man kigge til naboøens kyst over et smult farvand, men fra Bornholm ses i horisonten for det meste kun himmel og hav. Den nærmeste danske kyst er på Møn: 135 km mod vest, men nærmeste nabo er Skåne, der i klart vejr ses tydeligt over det kun 37 km brede Hammervand. Næstnærmeste kyst er efter 2. verdenskrig Polens, der ligger ca. 90 km mod syd. Den polske havneby Szczecin (tidl. det tyske Stettin) ligger vestligere end nogen bornholmsk by. Mod øst er der ca. 300 km til nærmeste kyst i Sovjetunionen (omegnen af Kaliningrad).

Bornholm er med sine 587,5 kvadratkilometer (indbefattet Ertholmenes 38 ha) lidt større end Falster og dermed den femtestørste af de danske øer. Den overgås i areal af Sjælland, Den nørrejyske Ø, Fyn og Lolland. Øens sluttede, kompakte form uden større indskæringer eller udvækster af nogen art gør afstandene korte. Fra Rønne til Neksø er kun 30 km, og mellem nord- og sydkysten er gennemgående 20 km.

Trods det lille område er der en overdådig afveksling i landskabet, det er således ikke de store linier, men den rigt varierede natur, der giver Bornholm særpræg blandt danske landsdele. Fra klitter og sandstrande er ikke langt til de store skove, golde klippeområder veksler med tætbevoksede mose- og engdrag, og lyngen blomstrer nær bugnende korn- og sukkerroemarker. De dybere liggende årsager til denne mangfoldighed af landskabstyper afsløres, når man studerer jordbundsforholdene her og i de omliggende landområder.

I Finland, Norge og Sverige består jordbunden overvejende af grundfjel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stribet Granit

Vang Granit.

Hammer Granit.

Paradisbakke Granit.

Rønne Granit.

Svaneke Granit.

Større Granitbrud.

Kort over Bornholms granitter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dets gnejs, granit og lignende hårde bjergarter af meget stor ælde. Bortset fra de norske fjelde, der ude mod vest rejser sig til et par tusinde meters højde, er landskabet et roligt, ofte næsten fladt fjeldplateau, der i højde varierer fra havoverfladen til få hundrede meter. Dette højtliggende granitfjeldsområde kaldes i det geologiske fagsprog *det fennoskandiske skjold.*

Sydvest herfor strækker sig et stort lavlandsområde, omfattende Danmark, Nordtyskland, Holland m. m., hvor jordbunden overvejende består af yngre og blødere jordarter. Ved dybdeboringer har man påvist grundfjeldet i stærkt varierende dybde, men dog gennemgående over 1000 meter nede.

Danmark kan dermed opfattes som et bjergland, der er sunket over 1000 meter og efterhånden overlejret af yngre dannelser, som har udjævnet højdeforskellene.

I overgangszonen mellem det fennoskandiske skjold og lavlandet danner jordlagene en broget mosaik af flager, der er skudt op, flager, der er sunket, flager, der er vippet, så de ligger med varierende hældning o. s. v.

I dette virvar af bjergarter, hvor de blottede jordlag afslører væsentlige epoker i jordskorpens udviklingshistorie, må forskellen i jordlagenes sammensætning ganske naturligt give megen afveksling i landskabets udformning. Den geologiske betegnelse for denne overgangszone, der fra Kullen strækker sig mod sydøst ned over Skåne og videre ud over Østersøen til Bornholm, er *den fennoskandiske randzone.*

To trediedele af øens areal er optaget af *granitten.* En linie omtrent fra Helligpeder til Nyker, videre i en bue uden om Knudskirke og derfra omtrent stik østpå til Neksø udgør grænsen mellem nordlandets granitområde og det noget fladere sydland, hvor granitten er sunket i dybet og siden dækket af yngre aflejringer. Denne grænse er mange steder overmåde skarp og træder frem i landskabet som ret stejle granitklinter, f. eks. Snorrebakken ved Rønne og Klinten syd for Åkirkeby.

Granit er en blanding af de tre mineraler *feldspat, kvarts* og *glimmer.* Kvarts er et hårdt, glasagtigt mineral, der er meget bestandigt over for de nedbrydende kræfter, og som derfor bliver tilbage som sand, når granittens øvrige bestanddele er smuldret væk. Den mørke, bløde glimmer lader sig let spalte i tynde flager. Feldspatten optræder meget varierende, fordi den ikke er eet stof, men en gruppe meget nært beslægtede mineraler med indbyrdes forskelle og ligheder. Alle slags feldspat kan dog kendes på, at de ved slag spalter i mindre stykker med spejlblanke flader, som står vinkelret på hinanden. I reglen er farven på grund af forurening af jernforbindelser stærkere eller svagere rød, men grå eller næsten hvid feldspat forekommer almindeligt, og i *Rønne-granit* og de sorte partier i *Paradisbakke-granit* er den næsten vandklar. I nogle tilfælde kan man finde store feldspatkrystaller med en ejendommelig og smuk blå glans som fra en påfuglefjer. Man siger

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det tunge arbejde i øens granitbrud bliver efterhånden mekaniseret.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om den, at den labradoriserer, en egenskab, der ikke er almindelig i danske bjergarter, men jævnlig kan ses på facadefliser indført fra vore nabolande.

Størst udbredelse har på Bornholm *den stribede granit,* lys rødgrå af farve med en stribet struktur, der skyldes, at de sorte glimmerblade er lejret i parallelle strøg. Den minder derved om den skandinaviske gnejs og er vel den bornholmske granit, der kommer denne bjergart nærmest. Den danner størstedelen af Nordbornholms forrevne klippekyst såvel som Ertholmenes klippegrund og er udbredt i hele den centrale del af øen. Den stribede struktur er ikke lige udbredt overalt. På klippeflader, der har været blottet gennem længere tid, har lavbevoksninger og forvitring ofte tilsløret granittens særlige natur. De friske sprængninger ved vejgennemføringerne i Almindingen og langs den ny Bokulvej ved Gudhjem egner sig fortrinligt til studier.

Den stribede granit har nogen tilbøjelighed til at spalte i stribernes retning, hvilket naturligvis i mange tilfælde er en ulempe, når der er tale om dens tekniske anvendelse. Denne tendens er dog ikke meget udpræget og er næppe den eneste årsag til, at denne granit i forhold til sin udbredelse udnyttes noget mindre end de andre granitter på øen. Mangelen på større havne i dens område kan bære en del af skylden. Der findes flere mindre brud med lokal betydning, men mange af dem er bukket under i konkurrencen med de store virksomheders mere rationelle drift. Af større brud må nævnes Bjergbakke i Vestermarie og Brudesengen i Nyker plantage.

I et bælte tværs over Nordbornholm fra Vang til Tejn går den stribede granit over i den stærkt afvigende form: *Vang-granitten,* der gennemgående har en mørkere grå farve. Mest typisk er den, hvor de mørke mineraler, glimmer og *hornblende,* er samlet i flade småhobe, der giver bjergarten et karakteristisk sortprikket udseende. Nogle steder er den stribede struktur meget udpræget, medens den andre steder, navnlig ude ved vestkysten, næsten mangler. Vang-granitten brydes i et stort brud syd for Vang havn og i et mindre, noget nordligere brud inde i Borrelyng. Det meste bruges til vejmaterialer.

På den østlige side af øen forekommer *Paradisbakke-granitten,* også en afart af den stribede granit, idet den mange steder går jævnt over i denne. Den er sort- og hvidflammet, hvilket kommer særlig smukt frem på de store flader. De dominerende sorte partier skyldes tilstedeværelsen af mørke mineraler, hornblende, der optræder i særlig stor mængde, og mørk glimmer, også kaldet *biotit.* De lyse, flammede partier består hovedsagelig af *kalifeldspat.* De hvide partier er sjældnere i den sydlige del af Paradisbakkerne, hvor ligheden med Rønne-granitten er meget stor.

En så dekorativ bjergart som Paradisbakke-granitten finder naturligvis let anvendelse til andet end vejmaterialer. Ved Præstebro i den nordlige udkant af Paradisbakkerne findes et stenbrud, hvis produkter bl. a. ses som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

søjler i Københavns rådhushal, Hovedbanegården, Christiansborg slotsplads og mange andre steder.

Rønne-granitten er en næsten helt sort granit. Feldspatkornene er omtrent farveløse, så det bliver de mørke mineraler, der får den dominerende indflydelse på bjergartens farve. De består i dette tilfælde overvejende af hornblende, idet dette stof er betydelig almindeligere end glimmer. Denne granit findes, som navnet siger, i øens sydvestlige hjørne og strækker sig i et smalt bælte på 7—8 km's længde mellem granitterrænet i Knudsker og Klinten i Vestermarie. Fra de hidtil omtalte bjergarter afviger den ved ganske at mangle den stribede opbygning. Den har mange fortrinlige egenskaber: er bl. a. meget hård og slidstærk og lader sig kløve på en fordelagtig måde. Ved tilhugning fremkommer en smuk overflade, som yderligere ved slibning kan bibringes en dybsort farve og meget fornem glans. Da beliggenheden er bekvem for udskibning over Rønne havn, er netop denne granit kommet til at spille en væsentlig rolle for Bornholms stenindustri.

Uden for Rønne ligger to store stenbrud: Klippeløkken, hvor hovedsagelig fremstilles tilhugne sten, gravmonumenter o. l. i tilknytning til et stort stensliberi inde i Rønne, og Stubbeløkken, hvor man udelukkende fremstiller vejmaterialer, såsom paksten, skærver i alle størrelser og stenmel, der, kogt med asfalt, bliver til vor tids almindeligste vejbelægning. Brosten, som tidligere produceredes i stor mængde i stenbruddet i Klippeløkken, har næsten udspillet deres rolle. Endnu sker det dog, at man over Rønne havn hører den tordnende lyd af en billadning brosten, der tippes ned i en tom skibslast. Et tredie brud i Rønne-granitten er det anselige brud ved Klinten i Vestermarie.

I øens nordlige hjørne findes den meget lyse, rødlige *Hammer-granit*, der ligesom Rønne-granitten er uden stribet struktur, men i modsætning til denne fattig på mørke mineraler. Det er derfor de forskellige former for feldspat, der kommer til at præge denne granits farve. Det er også en teknisk set meget værdifuld bjergart, der flere steder er genstand for udvinding. De vigtigste brud er Moseløkken og Hammerværket, af hvilke det sidste gentagne gange har sat sindene i oprør, idet man her har et tydeligt eksempel på den vanskelige opgave at forene økonomiske interesser med ønsket om at bevare meget store naturværdier.

I produktionen spiller her som andre steder på øen vejmaterialerne den dominerende rolle, men af mere monumentale arbejder i Hammer-granitten kan dog nævnes søjlerne i Nationalmuseets arkade ud mod Stormgade.

Stenværksprodukterne afskibes dels over Sænehavnen (i daglig tale ofte kaldet Hammerhavnen) på øens vestside, dels over havnen i Allinge.

Svaneke-granitten forekommer i en 2—3 km bred stribe langs kysten fra Svaneke til Halleklippen nord for Neksø. På grund af de store feldspatkorn er den langt mere grovkornet end de øvrige granitter. Ingen anden born-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Klippeløkken. Klippeoverfladen i forgrunden er tydeligt isskuret i modsætning til de forrevne kanter på væggen i baggrunden.

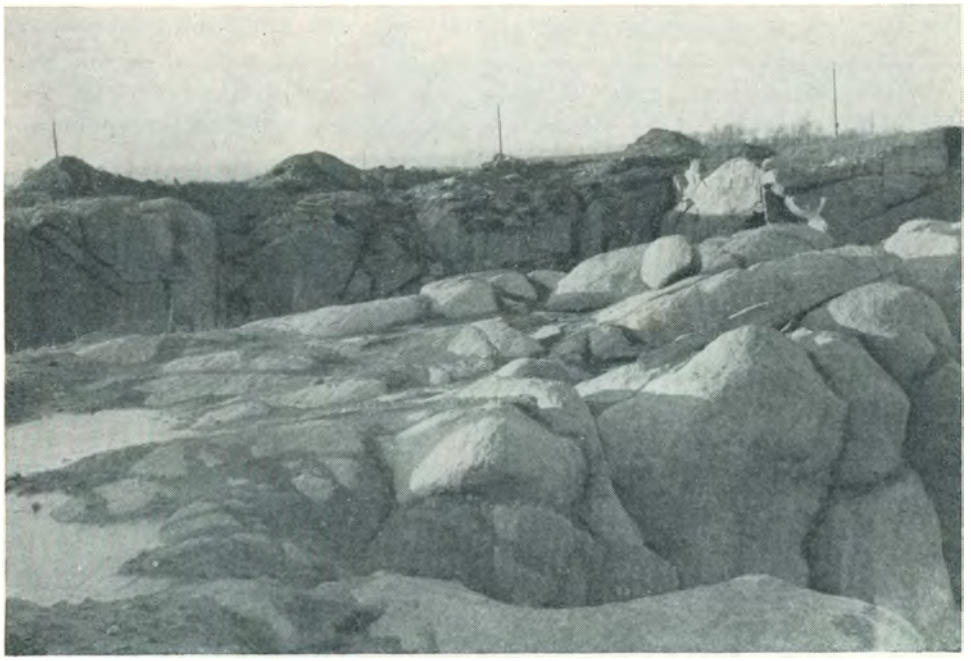

Isskuret granitoverflade i Klippeløkken.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holmsk granit fremviser heller så store og tydelige blade af mørk glimmer, hvorimod man ser mindre til den tredie bestanddel, kvartsen. En ejendommelighed er dens store uensartethed i hårdhed og sammenhængskraft. Medens den de fleste steder synes ganske hård og bestandig, optræder den på andre lokaliteter som en »rådden« granit, der smuldrer og skaller uhyre let og lader enkelte partier stå tilbage som afrundede, hårde kerner, ofte af besynderlig form. Terrænet får på sådanne lokaliteter hyppigt en uregelmæssig og særpræget karakter. Det ses meget smukt på stranden ved Årsdale, hvor den smuldrede granit, *Årsdalegruset,* i ret store mængder skyller frem og tilbage i det lave vand ved foden af de afrundede, uforvitrede klipper.

Selve granitten udnyttes ikke, men ved Grisby lige syd for Svaneke ligger et par store grusgrave, hvor smuldringsproduktet findes i store lagdelte forekomster, og hvor det er genstand for udnyttelse. Den lagdelte aflejring viser, at gruset er blevet flyttet efter dannelsen, da den oprindelige granit ikke er skifret eller lagdelt — det ligger på sekundært leje, som geologerne siger. Denne omlejring har fundet sted lige efter istiden, mens Bornholm under de vældige gletscheres tryk endnu lå en del lavere end nu, — ved Grisby drejer det sig om 17 m, — og havets brænding derfor nåede et stykke ind i det nuværende klippeterræn. Datidens strandgrus bruges i vore dage til at lægge på havegange, stier i offentlige anlæg o. l.

Studiet af den bornholmske granit leder uvilkårligt tanken hen på de skandinaviske grundfjeldsområder, og det vil være nærliggende at spørge, om det skulle være muligt i øens undergrund at finde nogle af de mineralrigdomme, der i dag betyder så meget for vore nabolandes økonomi. Der findes givetvis noget, men slet ikke i så store mængder, at en udvinding kan komme på tale.

Det, der ser ud af mest, er det blygrå, metallisk udseende *molybdænglans,* der af og til findes som smukke krystaller i Rønne-granitten. Den sorte *magnetjernsten* — Skandinaviens navnkundige jernmalm — er en bestanddel af de sorte pletter i Vang-granitten og findes i små mængder i de andre granitter. Når den faste klippe smuldrer og bliver til strandens sand, vil de små sorte korn af magnetjern på grund af deres tyngde blive sorteret fra det hvide kvartssand, og de sorte strøg i sandet er meget iøjnefaldende; — med en magnet kan man hurtigt samle en pæn æskefuld af den tunge, sorte malm. Lige nord for Neksø findes i Svaneke-granitten en smal gang med små spor af *kobber* og kobberholdige mineraler. Der er fundet små mængder *blyglans,* og i vore uranhungrende tider bør det fastslås, at også *radioaktive mineraler* indgår i beskedne mængder i den bornholmske granit, men det store bjergværkseventyr skal man næppe vente sig.

Ved beregninger er man kommet til det resultat, at jorden må være 3—

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

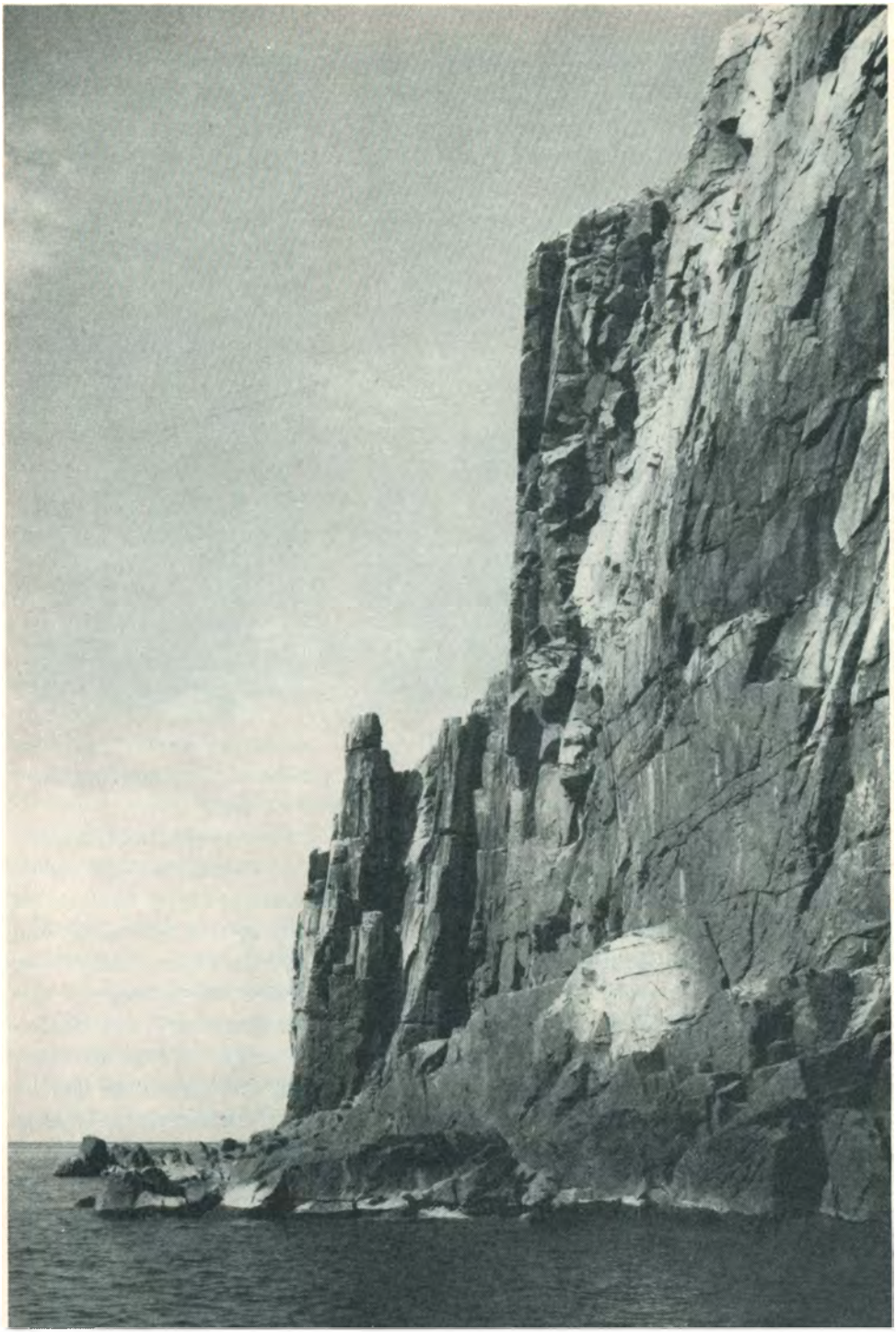

Kongestolen, et af øens stejle klippepartier.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

4000 millioner år gammel, og for at kunne anbringe begivenhederne i den rette tidsmæssige rækkefølge, må dette tidsrum opdeles i perioder. Man har fra gammel tid valgt dyreforsteninger som inddelingsgrundlag, men støder der på den vanskelighed, at de ikke kan følges længere end 5—700 millioner år tilbage. Der må man derfor sætte grænsen for de perioder, hvis naturforhold vi kan sige noget nogenlunde sikkert om. Den længste del af jordens historie fortaber sig altså om ikke i mørke, så dog i tusmørke. Denne lange periode kaldes *den archaiske tid.*

I den senere del af denne periode er de bornholmske granitter blevet til, og der findes således langt ældre bjergarter i jordskorpen end selv de ældste dannelser på Bornholm.

Om den måde, de er dannet på, er meningerne i øjeblikket delte. Den klassiske teori, som endnu har mange tilhængere, går ud på, at granitten er opstået af en størknet smeltemasse, et magma eller en lava, der ikke er nået frem til jordoverfladen gennem vulkankratre, men er størknet meget langsomt til uhyre »massiver« dybt nede i jordskorpen. Ved denne langsomme størkning har de fået en grovkornet struktur i modsætning til de lavaskorper, der er størknet på jordoverfladen og ved den hurtige afkøling er blevet finkornede. I tidens løb er de vældige jordmasser, der lå oven på massiverne, blevet fjernet af de nedbrydende kræfter, og granitten blottet.

Denne ret anskuelige teori har i de sidste årtier været ude for en del modvind. Mange nyere iagttagelser og anskuelser harmonerer dårligt med den, og en stadig voksende kreds af geologer går ind for en anden teori, der i populær form måske ikke er helt så anskuelig, men som på mange områder imødekommer de synspunkter, der gør sig gældende i dag.

Efter denne opfattelse er granitten ikke en størknet masse, men dannet ved, at uhyre sand-, ler- og kalkaflejringer er ophobet i store fordybninger i jordskorpen, f. eks. i havbækkener. Ved en gradvis sænkning af havbunden kan en sådan aflejring fortsætte, til der efterhånden er dannet mange km tykke lag, af hvilke de nederste ligger dybt nede i jordskorpen, hvor de er udsat for ret høje temperaturer og uhyre stort tryk. Dette tryk kommer dels ovenfra ved vægten af de overliggende aflejringer (sedimenter), dels fra siderne, idet den nedsænkede sedimentmasse kan udsættes for en foldning ved tryk fra de omgivende dele af jordskorpen. Under disse ændrede fysiske forhold sker der en fuldstændig omkrystallisering af mineralerne. Mange kemiske forbindelser er ustabile ved det pågældende tryk, de omdannes derfor til andre forbindelser, eller de »udvandrer« til lag, hvor tryk og temperatur passer for dem. Kun de stoffer, der er bestandige under de nye forhold, bliver tilbage, så den oprindelige sedimentmasses mineralsammensætning og struktur helt ændres. Således opstår granit, gnejs og andre af grundfjeldets hovedbestanddele.

Har man fattet interesse for jordbundsforhold, kan man ikke færdes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kjeldseådalen, en bornholmsk sprækkedal.

længe i granitterrænet uden at lægge mærke til de mange mineralgange, der gennemkrydser det. Langt de almindeligste er *pegmatitgangene,* der optræder som hvide eller røde gange af vekslende bredde. De indeholder de samme mineraler som den omgivende granit, blot i meget større krystaller. De kan bestå af ren kvarts eller ren feldspat, men er i reglen en blanding af flere mineraler. Undertiden er de kunstfærdigt sammensat, som i *skriftgranit,* hvor feldspatten gennemvæves af et fletværk af nåleformede kvartskrystaller, der på en brudflade kan komme til at ligne skrifttegn. Medens pegmatitgangene er udbredt over hele øen, finder man specielt i Vang-granitten gange med ganske samme mineralindhold, men med meget små krystaller. Disse gange kaldes *aplitgange.*

Af anden art end de ovennævnte gange er *diabasgangene,* som også findes mange steder i granitterrænet. Medens pegmatit- og aplitgangene består af de samme mineraler som granitten, er diabasen en sort eller mørkegrøn, finkornet bjergart af ganske samme beskaffenhed som Færøernes basalt. Det er i virkeligheden det samme, der i vore dage som lava strømmer ud af hovedparten af jordens vulkaner. Gangene er antagelig opstået ved, at glødende lava er trængt ind i spalter i granitten og ved hurtig afkøling

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er størknet til en finkornet masse, hvilket skete i tiden umiddelbart efter den archaiske tid. Resultatet er blevet en bjergart, der bl. a. afviger fra granitten ved ikke at indeholde kvarts; den er knap så hård som de omgivende klipper og har heller ikke disses bestandighed over for vejrliget, hvorfor man ofte i stedet for en diabasgang blot finder en revne i jorden, hvor den har været. Mange kløfter på Nordbornholm har forvitrede rester diabas siddende på siderne og i bunden og røber derved, at de er forvitrede gange; blandt de kendteste må nævnes nedgangen til Jons Kapel, men andre steder ligger diabasen sort og tilsyneladende upåvirket. Den største diabasgang på Bornholm ligger i dalen ved Kjeldseå og har en bredde på 60 m; de mindste er blot et par cm brede. Diabasen spiller i øjeblikket ingen erhvervsmæssig rolle, men det kan dog nævnes, at arkæologerne kender den under navnet *grønsten,* idet den i stenalderen til en vis grad erstattede flint, der optræder meget sparsomt på Bornholm.

Et meget karakteristisk træk i det nordbornholmske landskab er de mange dale, der som næsten rette linier løber vinkelret på nordkysten, i reglen formet som dybe skovklædte slugter. Disse *sprækkedale* er antagelig begyndt som revnede og skøre partier i granitten. Senere har rindende vand og andre nedbrydende og transporterende kræfter fuldført arbejdet på denne i dansk natur så enestående landskabsform.

Som eksempler herpå kan nævnes Finnedalen, Kleven og Ekkodalen. Med forlængelsen mod nordøst, Kjeldseådalen, er denne den længste af dem alle, ca. 13 km. Men der er mange andre. De fleste går som parallelle revner i retning sydvest-nordøst, enkelte går i stik nord-sydlig retning. Paradisbakkernes indviklede terræn skyldes to systemer af sprækkedale, der skærer hinanden under nærmest rette vinkler.

Den bredeste af disse dale, Døndalen, ligner nok i det ydre med sin viltre, brusende å, sit dekorative vandfald og sin frodige, uberørte vegetation de øvrige dale, men dens oprindelse er en anden. Der er i bunden af den fundet yngre bjergarter ovenpå granitten, hvorfor den må betragtes som en lille gravsænkning, altså et landområde, der mellem to parallelle brudlinier er sunket i dybet.

Den sidste og endelige afpudsning har granitten fået så sent som i istiden, der begyndte for kun 1 million år siden. Hvordan landskabet har set ud, før de store gletschere gled ind over øen, kan vi kun gisne om, men givet er det, at isens jættekræfter har haft en vældig udjævnende virkning på terrænet, som vi ser det alle andre steder på jorden, hvor et klippeland har været nediset. Man regner med, at i det mindste tre istider er gået hen over Bornholm som over det øvrige Danmark, og i alle tre tilfælde er der kommet en vældig isstrøm, der fra den skandinaviske halvø er gledet ned gennem Østersøens dal og har nået Bornholm østfra. Med en tykkelse på vel 1000 m er gletscheren gledet op over øen, og det har gjort indtryk selv på granitten. Sprække-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

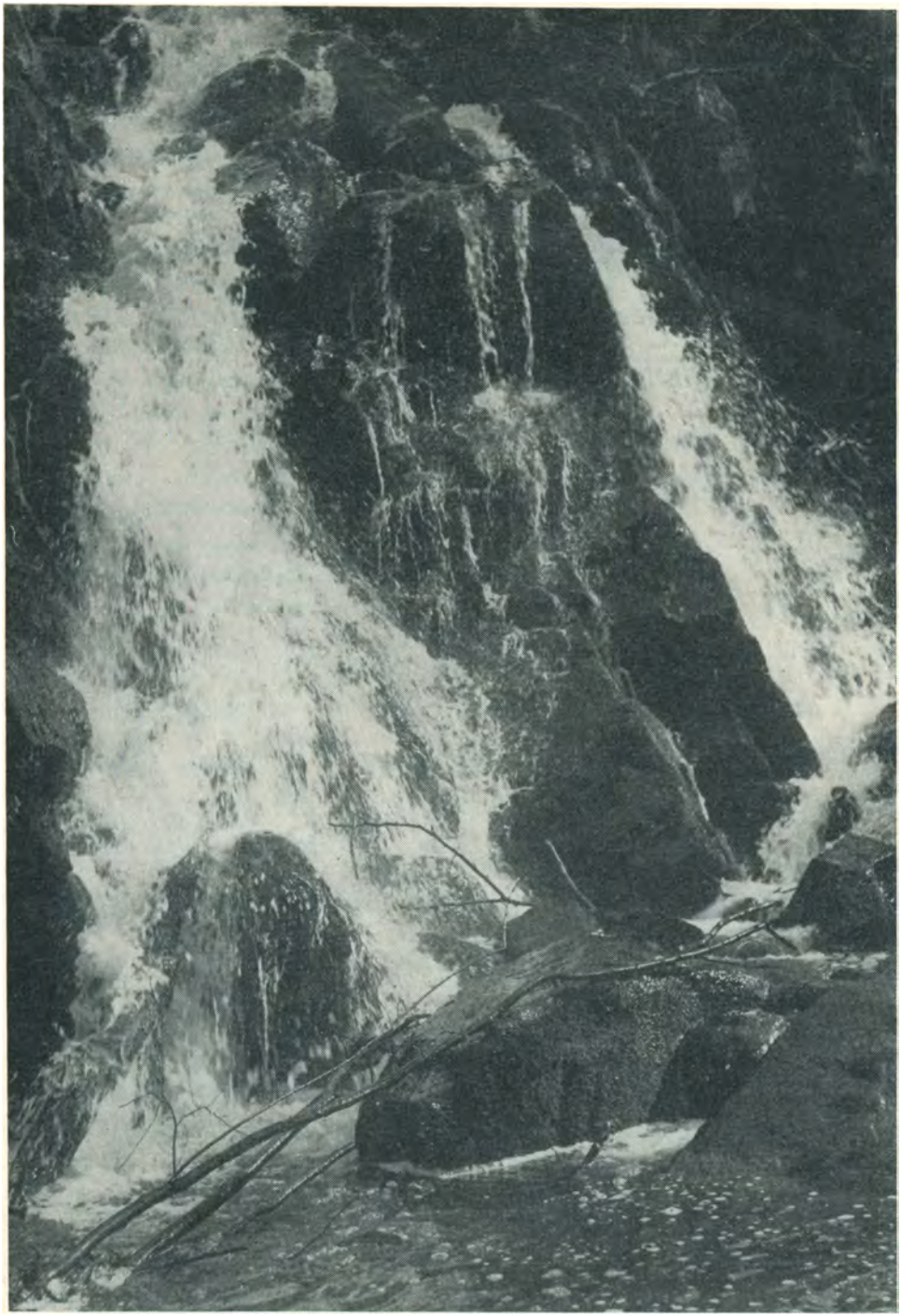

Døndalen er en såkaldt gravsænkning. Dens vandfald er øens største.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

GEOLOGISK TIDSTAVLE

Tidsaldre	Formationer	Aflejringer på Bornholm			Bemærkninger
Kænozoiske tid	Kvartær		Flyvesand og tørv	Nutidsdannelser	Danmarks oldtid
			Moræne og smeltevandsaflejringer	Istid 1 mill. år	De første spor af mennesker på jorden
	Tertiær				Jyllands brunkul dannes
				60 mill. år	Meget urolig tid, bjergkædefoldn. m. m.
Mesozoiske tid	Kridt		Bavneoddegrønsand Arnagerkalk Arnagergrønsand m. fosforit Robbedalegrus, ler	Hav m. glaukonitdann. Kalkudskilning Hav m. glaukonitdann. Floddelta og overskylningshav	Danmarks skrivekridt dannes
	Jura				Fuglene opstår
			Kul, ler, lerjernsten og melsand	Lagunekyst med deltadannelser	Kæmpeøglernes periode
	Trias		Stærkt farvet ler	Ferskvandsdannelser	Pattedyrene opstår
				180 mill. år	Nåletræerne opstår
Palæozoiske tid	Perm				Saltfundene i Jylland er fra denne tid
					Store bjergkædefoldninger
	Kul				Stenkullene dannes
	Devon				De første padder og krybdyr
					De første primitive landplanter
				300 mill. år	Store bjergkædefoldninger
	Silur		Øvre graptolitskifer	Området hæves over havoverfladen	
					De første fisk opstår
	Ordovicium		Trinucleusskifer Nedre graptolitskifer Orthoceratitkalk	Kalkaflejringer	
	Kambrium		Alunskifre Rispebjerg-sandsten Grøn skifer Neksø-sandsten	Dybt hav m. sort slam på bunden Lavt overskylningshav med sandbund 500 mill. år	Kun laverestående dyr, der alle lever i havet
Eozoiske tid			Diabasgangene dannes		De første spor af liv på jorden
Archaiske tid		?	Granitten dannes		antagelig 4000 mill. år

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dale er blevet renset op for smuldret materiale, og alle klippeoverflader er blevet slidt af til de karakteristiske *rundklipper* med en jævnt skrånende østside, medens læsiden på grund af isens ret stive konsistens har fået lov at stå nogenlunde i fred og delvis har bevaret sine oprindelige konturer. Den største rundklippe er Hammerknuden, men overalt hvor granitten blottes, ses de samme træk i overfladens konturer, ligesom isen har efterladt skurestriber som lange øst-vestgående riller i granitoverfladen.

Som alle andre materialer i denne verden forgår også granit. Der skal ikke særlig skrappe påvirkninger til. I årmillionernes forløb har vand og kultveilte virket på granittens overflade; kvartsen er almindeligvis ret stabil over for disse angreb, men når de rette betingelser er til stede, vil både feldspat og glimmer kapitulere og omdannes til andre stoffer. Der dannes *letopløselige salte,* som bliver næring for planterne eller salt i havet; der dannes *kiselsyre,* som også, omend noget vanskeligere, opløses og skyller væk, og endelig dannes der det uopløselige *kaolin.*

I nutiden synes betingelserne for en kaoliniseringsproces ikke at være gunstige. Granittens overflade ligger tilsyneladende i næsten samme tilstand, som da isen for 20.000 år siden smeltede bort og blottede den. Men forholdene kan have været anderledes tidligere, granitten har i flere meget lange perioder efter sin dannelse ligget direkte udsat for atmosfærens påvirkninger, og tilstedeværelsen af kiselsyre- og kaolinholdige bjergarter blandt de yngre lag, der på Sydbornholm dækker granitten, tyder på, at en kraftig forvitring har fundet sted i visse perioder. Kaolin i større målestok forekommer kun et enkelt sted på øen, nemlig i et 4 km langt bælte langs den sydvestlige kant af Rønne-granitten, af hvilken den er dannet. Den geologiske forklaring på kaolinens tilstedeværelse netop her er noget usikker, men det er givet, at den er dannet på stedet og ikke har været udsat for nogen omlejring.

Ved den erhvervsmæssige udnyttelse af kaolinen graves den op og slemmes, hvorefter det meste udskibes fra Rønne, mens en mindre del bruges i den lokale keramiske industri. Kaolinmængderne er i sammenligning med udlandets kun små, og på grund af forureninger er kvaliteten ikke særlig god. Det meste bruges til fyldstof i papirindustrien, til finere porcelæn kan det ikke bruges, hvorimod det egner sig udmærket til teknisk porcelæn.

Uden for det bornholmske granitområde er bjergarterne af væsentlig yngre dato og af en helt anden karakter. Det er *sandsten, skifre* og *kalksten,* det er *sand* og *ler* — altså bjergarter, som er langt mindre omdannet, meget blødere og meget mindre modstandsdygtige over for vind og vejr. Fælles for dem er, at de er aflejret i vand — sedimenter, kalder geologerne dem. I disse sedimenter har vi i langt højere grad end i granitten muligheder for at finde vidnesbyrd om de pågældende tiders naturforhold. Aflejringsfor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holdene kan direkte sammenlignes med det, vi ser foregå i vore have, floder og søer.

Plante- og dyreforsteninger gør det muligt at sammenligne lagene, vurdere de biologiske muligheder i den tids have og ikke mindst bedømme lagenes indbyrdes alder. Det bliver muligt at opstille en detaljeret tidstabel, baseret på disse forsteninger. Jo nærmere vi kommer op mod vor tid, desto flere forsteninger findes der, og jo bedre er de bevaret. Tidstavlen bliver derved nøjagtigere, og inddelingen får flere enkeltheder med. Desværre har de geologiske tidsaldre og formationer ikke danske navne, men meget fremmedartede betegnelser. Geologien er imidlertid international, og der er mange andre navne i den videnskab, der har deres oprindelse i græsk og latin. Man ser jævnlig de danske betegnelser »jordens oldtid, middelalder og nyere tid« anvendt for de geologiske tidsaldre, men erfaringsmæssigt giver det let anledning til forveksling med de tilsvarende historiske tidsaldre. Indtil bedre betegnelse foreligger, er det derfor bedst at holde sig til de internationalt anvendte navne.

Bølgeslagslinier i Neksø-sandsten.

Lige ovenpå granitten findes et sandstenslag, der tydeligt nok er dannet af smuldret materiale fra det forvitrede grundfjeld. Det begynder nederst med et meget grovkornet lag, der opefter ret hurtigt bliver til den mere finkornede *Neksø-sandsten*. Den varierer umådelig meget i udseende og sammensætning. Det almindeligste er en lys rødgrå stenart, men farven kan svinge fra dyb leverbrun til næsten hvid, og på visse lokaliteter går den endog over i blåt. Som andre sandsten er den opbygget af kvartskorn kittet sammen med et bindemiddel, der i dette tilfælde snart er kiselsyre, snart kaolin. Som regel kan man tydeligt se de enkelte korn ligge side om side. Men i de øvre lag er kvartskorn og bindemiddel på mange lokaliteter gået op i en højere enhed, hvorved opstår en ensartet krystallinsk kvartssten kaldet *kvartsit*, noget hårdere end den almindelige sandsten.

Man må forestille sig, at det område, hvor Bornholm nu ligger, i begyndelsen af *kambrium* er begyndt at synke, så havet sydfra er trængt ind over det stærkt forvitrede granitland. Bølgerne er begyndt at rode op i gruset, og i det store lavvandede område er først de grove bestanddele sunket til bunds, men efterhånden som sænkningen skred frem, og havet blev dybere, er også det mere finkornede materiale faldet til ro. På den måde er den tydelige lagdeling fremkommet, der i dag bevirker, at sandstenen er meget

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Neksø Kirke. Sandstensgærderne er et karakteristisk træk i byen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tilbøjelig til at flække. Aflejringen har nogenlunde holdt trit med sænkningen, så havet gennem lange tider har haft omtrent samme dybde, idet sandstenen optræder i omkr. 60 m tykke lag. Dybden har ikke været særlig stor, for i stærk søgang har bølgerne kunnet rode op i bunden og få sandet til at danne de samme riflede bølgeslagslinier, som kendes fra vore badestrande. Hvor langt havet på denne måde er trængt frem vides ikke, men nogle sandstensgange i Paradisbakkerne og ved Listed udlægges som revner i granitten, der ved den lejlighed er blevet fyldt med sand. I så fald har havet dækket hele det nuværende Bornholm.

Det hav, der i begyndelsen af kambrium skyllede ind over store dele af Skandinavien, har ikke været særlig gavmildt med hensyn til at efterlade dyrerester på vore strande. Man har fundet noget, der udlægges som ormerør, og nogle mærkelige snoede figurer, der måske kan tydes som krybespor, men de direkte rester af dyr må vi søge i vore nabolande. Arbejderne i sandstensbruddene kan berette om talrige fund af »forstenet tang«, men det er et af disse puds, naturen undertiden spiller os. »Forsteningerne« er fremkommet ved, at jernholdigt vand er trængt ind mellem sandstenslagene og har aflejret rustdannelse i tanglignende figurer, der kan se umådeligt naturtro ud.

Sandstenen brydes flere steder, mest til vejmateriale, og det hårde kvartsitiske lag egner sig ganske godt til skærver. Den mest kendte virksomhed på dette felt findes lige nord for Neksø, nemlig det 200-årige Frederiks Stenbrud, der efter en omskiftelig historie og gennem totalt forlis nu står som øens førende sandstensbrud. Medens sandstenen i de øvre lag er tilbøjelig til at spalte i tynde »bænke«, der er anvendelige til havefliser o. l., kommer man her i en dybde på 30 m ned til lag, der lader sig bryde i ¾ m tykke blokke. Fra dette sted har man hentet det smukke materiale til bygning af Frihedsstøtten, gitteret om Kongens Have, sparekassen og posthuset i Rønne m. m. Men ingen steder er Neksø-sandstenen brugt som i sin hjemby. Overalt i den hyggelige bys gader møder man den i bygninger, som fortovsfliser, i havearkitekternes stenbedsarrangementer, men skønnest i de gamle sandstensgærder, der mere end noget andet giver Neksø dens karakter og lokalkolorit.

Oven på Neksø-sandstenen findes på hele det sydøstlige Bornholm et mere finkornet lag, en mellemting mellem fin sandsten og skifer, *den grønne skifer,* der i landskabet for øvrigt altid viser sig mere brun end grøn. Da der er en jævn overgang fra den underliggende sandsten til den grønne skifer, må vi gå ud fra, at det føromtalte hav i kambrium gradvis er blevet dybere, og efterhånden er det rene kvartssand på bunden blevet overlejret af en underlig blanding af ler og fint sand. I dette hav er der desuden dannet et grønt mineral, *glaukonit,* som vi også kender fra nutidshavene. Det er en jernholdig forbindelse, der ved luftens påvirkning mister sin oprindelige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Klitparti ved Bornholms sydspids. I baggrunden Dueodde fyr.

grågrønne farve og bliver rustbrun, så det er kun på friske brudflader, skiferen har den farve, der har givet den navn. Der har levet dyr på bunden af dette hav; vi finder enkelte steder på øen i ret stor mængde forsteninger af en snegl, *Hyolithus,* der altså er det første helt sikre vidnesbyrd om liv i Danmark, landets ældste indbygger. I øvrigt har havbunden i den tid, det har taget at aflejre de ca. 60 m slam, snart hævet sig og snart sænket sig, og den grønne skifer går øverst over i en grovkornet sandsten, der tyder på, at vandet atter er blevet lavt.

Denne grovkornede sandsten er meget karakteristisk ved sit indhold af enkelte jernpartikler, der ved forvitring ruster og gør stenen porøs og brunplettet. Det har for øvrigt forledt geologerne til populært at kalde den »tigersandsten«, det mere officielle navn er *Rispebjerg-sandsten.* Da man i Skåne finder aflejringer oven på den tilsvarende sandsten, som dog dèr hedder noget andet, og disse aflejringer ganske mangler på Bornholm, må vi gå ud fra, at det bornholmske område omkring midten af kambrium for en tid har ligget over havets overflade.

Hverken den grønne skifer eller Rispebjerg-sandstenen har nogen praktisk anvendelse. Den førstnævnte, der er langt den mest udbredte, findes under hele det flade område på den sydøstlige del af Bornholm og kommer ved Snogebæk frem som flade klipper langs kysten. I tidens løb har vind og vejr nedbrudt skiferen, det fine sand er atter blevet løst, og havet har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Brink ved Læså med øvre alunskifer. De store sten i åløbet midt i billedet er nedstyrtede antrakonitboller, andre lignende boller ses i skrænten.

skyllet de farvede glaukonitforbindelser væk, så det atter foreligger rent og hvidt. Hermed er et kredsløb sluttet — det sand, der blev sorteret og bundfældet i havet i begyndelsen af kambrium, danner nu det fine flyvesand, der opbygger Dueoddes klitter og Balkas badestrand.

Fra omkring midten af kambrium findes flere aflejringer. Oven på de nævnte sandsten forekommer et ca. 25 m tykt lag af sorte, finkornede skifre og kalksten, der i rækkefølge nedefra benævnes *nedre alunskifer,* som kun udgør omkring 1 m, dernæst den ca. 2 m tykke *andrarumkalk,* en sort, ret hård kalksten med temmelig mange forsteninger i, opkaldt efter en sydsvensk lokalitet, og endelig den ca. 22 m tykke *øvre alunskifer,* der er en blød, meget finkornet, sort bjergart med en udpræget tilbøjelighed til at smuldre i tynde skiferplader. Den sorte farve skyldes kul, der forekommer i så rigelig mængde, at skiferen i lande, hvor den optræder i større mængde, med held er blevet anvendt til udvinding af olie. Ved opvarmning kan skiferen nok gløde, men der er dog ikke så meget kul i, at den kan brænde med flamme. Overalt i skiferlagene finder man små messinggule, skinnende blade af *svovlkis* og hist og her tillige *gipskrystaller.* Ved Læså, hvor alle disse dannelser træder meget smukt frem i brinkerne, finder man i den 10 m høje åbrink nord for Vasegård nogle ejendommelige sten siddende i ski-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

feren. Det er vældige linseformede dannelser af sort kalksten, *antrakonitboller,* der kan få en diameter på op til 2 m og en tykkelse på ca. 40 cm. Slår man på dem med en hammer, udbreder de en umiskendelig svovllugt, hvorfor denne kalksten også populært går under navnet »stinksten«. Den er dannet ved, at kalkholdigt vand er sivet ned gennem skiferlagene, det er efterhånden blevet mættet og er begyndt at udskille kalk omkring en kerne af samme stof. Således begyndt vil kalkbollen efterhånden vokse ind mellem skiferlagene og ved sin tykkelsevækst endog skubbe disse til side, så linseformen opstår. Kalkbollerne kan ofte indeholde en del forsteninger.

Disse sorte skifre er dannet ved, at der i mellemste kambrium atter skete en sænkning, hvorved der opstod et hav, hvor vandet var roligt nok til, at selv meget fine kalk- og lerpartikler kunne falde til ro på bunden. Imellem disse uorganiske stoffer er blandet en mængde organiske rester — antagelig havalger — der på grund af iltmangel ikke har kunnet rådne, men i lighed med tørvene i vore moser har gennemgået en forkulningsproces. Om årsagen til iltmangelen kan vi kun gætte; men i vore dage kendes mange eksempler på sådanne iltfattige have. Østersøen og Sortehavet er f. eks. lukkede indhave, hvor et ferskvandslag på overfladen forhindrer bundvandet i at komme op og blive iltet, medens det i andre have kan være et konstant varmt overfladelag, der forhindrer en udluftning af de nederste kolde vandlag. Det kan tænkes, at lignende forhold har rådet dengang, og at kambrium-havets bund over store områder har været dækket af sort svovlbrintestinkende slam, der i tidens løb er hærdnet til skifer. Det må have været et hav af anselig størrelse, da kambriske havaflejringer under forskellige former er kendt viden om — det var en udpræget havtid.

Dyrelivet, der på dette tidspunkt udelukkende var knyttet til havet, havde efterhånden nået en rig udvikling af arter, men vi vil her indskrænke os til at nævne to karakteristiske grupper. *Brachiopoderne* er en dyregruppe, hvis medlemmer overfladisk set ligner muslinger, men i virkeligheden har en helt anden bygning. De fandtes i en mængde arter i kambrium, og deres efterkommere lever i så godt som uændret skikkelse på bunden af nutidens have — en dyregruppe, for hvem tiden synes at stå stille. *Trilobiterne* var en overordentlig artsrig gruppe inden for krebsdyrene, der i det ydre mindede om nutidens bænkebidere, men kunne variere ganske anderledes i størrelse end disse, for medens de mindste beskedent holdt sig på den traditionelle bænkebiderstørrelse, kunne de store arter blive noget større end en håndflade. De måtte som nutidens krebsdyr af og til skifte skjold. De afskudte ryghude sank ned i det sorte slam og efterlod aftryk, der i rigt mål er bevaret i alunskiferen, hvor de i dag kan identificeres. Men trilobiterne har ikke haft brachiopodernes evne til at klare sig gennem tidernes udvikling, de uddøde ved slutningen af *den palæozoiske tid* for ca. 200 mill. år siden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ammonit.

Dendriter (rustdannelser) i Neksø-sandsten.

Haleskjolde af trilobit.

Orthoceratiter.

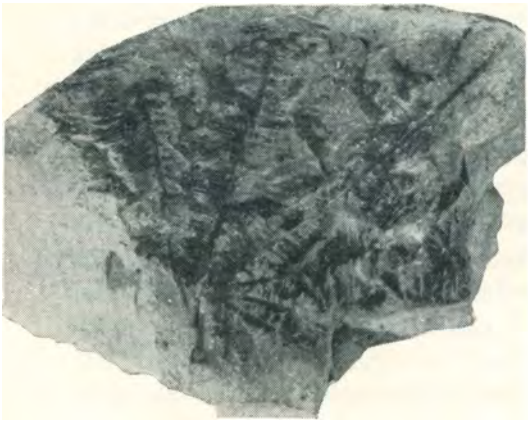

Lerjernstensblok fra Bagå med bregneaftryk.

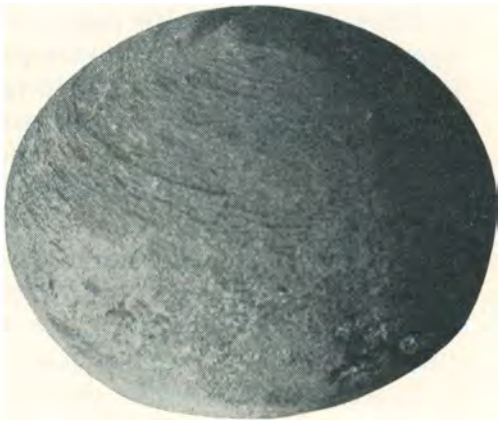

Kalkstensbolle fra øvre graptolitskifer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I de øverste 2,5 m af alunskiferen optræder en ny dyregruppe: *graptoliterne.* Selv om disse forsteninger ikke umiddelbart har megen lighed med dyr, må de dog antages at være rester af gopler, altså en slags vandmænd. De betegner for geologerne, at vi nu går ind i en ny tidsalder, *ordovicium,* og der sker snart ændringer i aflejringerne.

Havbunden hæves, tilsyneladende kommer der en kortere landperiode, men så kommer havet igen, og nye bundfældninger følger oven på alunskiferen. Denne periode er karakteriseret ved kalkrige aflejringer mange steder, og det ler, der nu udfældes, er blandet rigeligt op med kalkslam, så det i vore dage danner en lerholdig kalksten, *orthoceratitkalken,* eller, som den mere populært hedder på Bornholm, »cementstenen«. Det er en lysegrå kalksten med 10—15 % ler; den indeholder ligesom de foregående lag rigeligt af det messinggule svovlkis, der tyder på dårlige iltforhold under aflejringen, men iltmangelen har dog ikke været så stor, at den forhindrede dyreliv. En stor trilobit, *Megalaspis limbata,* findes ret hyppigt. Bjergarten har fået navn efter nogle forstenede blæksprutter, *orthoceratiterne,* der dog på Bornholm findes langt sparsommere end i de tilsvarende dannelser på Öland, hvor de udgør det dekorative element i den meget anvendte Ölandskalk.

Igen sker der en kortvarig hævning. Sammenlignet med den historiske tid er det dog uhyre lange tidsrum, der her er tale om — og en ny sænkning bringer os en række skifre, der under eet kaldes graptolitskifrene efter deres helt ovenud rige indhold af de ovenfor nævnte graptoliter.

Nedre graptolitskifer er en sort lerskifer, 11 m tyk, medens den underliggende orthoceratitkalk kun er 5 m tyk; den ses smukkest i den pragtfulde skrænt ved Læså neden for Vasegård.

Kun de færreste kender dette sted, men for den, der betragter nordlandets granitklipper som øens landskabelige tyngdepunkt, må det anbefales at opsøge nogle af de her nævnte lokaliteter på Bornholms sydlige del, hvor man vil finde skønhed og stemninger, der ikke står tilbage for det, der findes andre steder på øen.

Graptolitskiferen kan overfladisk set minde meget om alunskiferen, men den er ikke så blød og kulholdig som denne, og talløse aftryk af graptoliter vil næsten altid afsløre, hvad det er for en skifer, man har med at gøre. Den overlejres af en blød, brun lerskifer, *trinucleusskiferen,* der, skønt den regnes til graptolitskifrene, ikke indeholder graptoliter, men en del trilobiter. Med denne 3 m tykke aflejring afsluttes formationen ordovicium, og vi går ind i den tredie af de palæozoiske formationer, *silur.*

Silurtiden er på Bornholm repræsenteret af et skiferlag, der i tykkelse overgår alle de tidligere omtalte, idet man regner det til at være ca. 80 m. *Øvre graptolitskifer* plejer man at kalde det under eet; men geologerne opdeler det i flere zoner på grundlag af de forskellige graptolitarter, der afløser hinanden op gennem lagene. Det er en grå lerskifer, der udmærker

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sig ved sine steder at være meget kalkholdig; man finder ved Øleå kalkstenslag, der tidligere har været genstand for brydning, og flere steder finder man kalkstensboller, der i det ydre ligner alunskiferens stinkstensboller, men er langt mindre, sjældent over ½ m i diameter. Disse boller, der navnlig findes på det lave vand ved mundingen af Læså og Øleå, har interesse ved, at det er i revner og sprækker i deres indre, man finder de såkaldte »bornholmske diamanter«, der ikke har noget med diamanter at gøre. Det er farveløse kvartskrystaller, *bjergkrystal*, af ualmindelig klarhed og glans, der smykkes med det velklingende navn.

»Bornholmsk diamant«.

Da der ikke findes aflejringer fra de følgende perioder oven på øvre graptolitskifer, må man gå ud fra, at Bornholm igennem de følgende formationer har ligget over havets overflade. Når der her tales om »Bornholm«, skal man blot ikke forestille sig den skæve firkant, der i dag ses på et landkort. Bornholm som sådan eksisterede overhovedet ikke på det tidspunkt, men var en del af et stort sammenhængende område, om hvis størrelse og begrænsning vi kun har vage begreber.

At der ikke skete nogen aflejring i det pågældende område i den meget lange periode, der nu fulgte, betyder ikke, at det geologisk set var en død tid. For det første skete der store nedbrydninger og fjernelse af de blottede bjergarter, som det sker på alle landoverflader. Der kan i virkeligheden godt have ligget lag oven på graptolitskifrene, som er fjernet igen, og som vi derfor ikke har kendskab til. For det andet har granitten, hvor vand og kultveilte har kunnet komme til den, været genstand for forvitring, og vi må gå ud fra, at hovedparten af de nuværende forekomster af kaolin er dannet i denne tid. I de godt 150 mill. år har der kunnet danne sig en anselig forvitringsskorpe.

Som det fremgår af tidstavlen, er der foregået store begivenheder ude i verden i denne landtid. To gange har bjergkædefoldninger rystet store dele af kloden, og selv om de ikke direkte har berørt Bornholm, har deres virkninger i høj grad kunnet spores også i dette område. Store forskydninger i jordskorpen har medført, at de på det tidspunkt hærdnede sedimentlag er brækket i stykker; nogle af flagerne er sunket i dybet og er derved blevet delvis beskyttet mod videre nedbrydning, medens andre, der er kommet til at ligge højere, har været mere udsat og er derfor blevet fjernet i tidens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

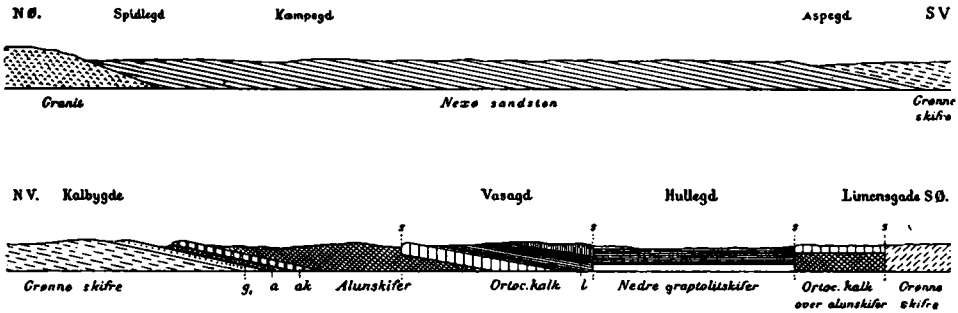

Skematisk tegning af lagfølgen langs Læså.

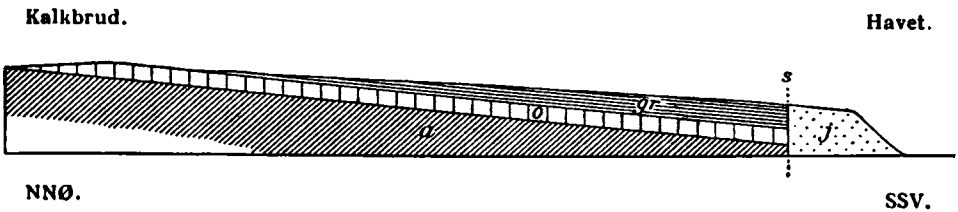

Skematisk tegning af lagfølgen ved Risebæk. a: øvre alunskifer, o: orthoceratitkalk, gr: nedre graptolitskifer, j: ler fra mesozoisk tid, s: forskydning i jordlagene.

løb. Medens Neksø-sandstenen og de grønne skifre findes almindeligt udbredt på det sydlige Bornholm, kan de overliggende skifre og kalksten således kun findes i to gravsænkninger langs Læså og Øleå, af hvilke navnlig den førstnævnte er righoldig og giver en fuldgyldig repræsentation af lagene.

Som det vil fremgå af de angivne tal under omtalen af de enkelte lag, er det samlede sedimentlag oven på granitten ca. 250 m tykt. Takket være de mosaikagtigt liggende flager i Læså-sænkningen, hvor lagene i den nordlige del fra Spidlegård til Vasegård ligger i kronologisk orden over hinanden, men skråt med svag hældning mod sydøst, kommer alle aflejringerne frem i dagens lys, så man blot ved at følge åen kan gøre rejsen fra ældste kambrium til yngste ordovicium. Det er da ikke sært, at netop denne strækning af åen er blevet en slags »Mecca« for danske geologer, og at også mange udlændinge lokkes hertil.

Ved Spidlegård finder vi over den stribede granit Neksø-sandstenen naturligt aflejret. Den kan herfra følges til Vejrmøllegård, hvor vi støder på den grønne skifer, og netop her er et af de klassiske findesteder for Hyolithus. Fra Vejrmøllegård følger vi skiferen, til denne ved Kalbygårdene går over i Rispebjerg-sandstenen, og herfra følger nu i hurtig rækkefølge de forskellige yngre lag, til vi ved Vasegård standser ved trinucleusskiferen. Her kommer vi ind i en lidt højere liggende flage, der i modsætning til de nordligere ligger vandret; ved Hullegård er det nedre graptolitskifer, åen løber i, og derefter kommer den gennem en smal zone med orthoceratitkalk, inden den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved Ll. Bukkegård drejer mod øst ud af de palæozoiske lag og slår en bue ind i aflejringer af yngre dato. Først nede ved Kuregård finder den igen ind i sænkningen og løber det sidste stykke, inden sit udløb i havet, gennem øvre graptolitskifer.

Den lille Risebæk løber også i Læså-sænkningen og viser langs sit løb smukke profiler i de palæozoiske lag. Nord for Søndre landevej løber den gennem de øverste lag alunskifer, der lige ved landevejen går over i øens største og mest kendte forekomst af orthoceratitkalk. Også her hælder lagene en smule mod syd, og kalkstenen overlejres derfor lidt syd for landevejen af nedre graptolitskifer, der følger bækken, til den lidt før sit udløb i havet, med et idyllisk og dekorativt lille vandfald, graver sig ned i yngre og blødere lerarter.

I Øleå-sænkningen er mosaikken ikke så detaljeret; ved Kattesletgård i Bodilsker finder vi Neksø-sandstenen meget smukt liggende oven på granitten, og lidt syd for Krampebro møder vi de grønne skifre, som åen løber igennem på en lang strækning. Et stykke nord for Ringborgen i Pedersker kommer vi ind i meget fine forekomster af Rispebjerg-sandsten, der netop har sit navn fra disse egne, og lige neden for voldstedet og i engen syd herfor findes meget forsteningsrige lag af alunskifer. Stedet er nok et besøg værd. Den, der har sans for de dele, vil her finde et sted, hvor menneskets og jordens historie kappes om at gøre det dybeste indtryk på et modtageligt sind — og så ender det måske med, at det bliver det overdådigt skønne landskab eller den særprægede og sjældne flora, der går af med sejren.

Følger vi åen videre, kommer vi vest for Kjøllergård pludselig uden overgang ind i den største og bedst tilgængelige forekomst af øvre graptolitskifer, der fortsætter med forskellige forsteningsførende lag til åens udløb i havet.

Neksø-sandstenen er det eneste af de nævnte sedimenter, der i vore dage har erhvervsmæssig betydning. Man har forsøgt alunudvinding af alunskiferen omkring midten af 1800-tallet, da der blev startet et selskab med dette formål og anlagt en fabriksvirksomhed ved Limensgade. Endnu finder man i jorden de rødbrune udbrændte skiferstumper, der er affald fra fabrikationen. Virksomheden fik en meget kort levetid. Større betydning havde orthoceratitkalken. Den har været anvendt som byggesten langt tilbage i middelalderen, idet man her havde en sten, der lettere lod sig tilhugge end den umedgørlige granit. I rundkirkerne, der ellers er bygget af utilhugget eller råt tilhugget granit, er den anvendt overalt, hvor man med tilhugne sten ville udsmykke bygningen. Også ved bygningen af Hammershus er den blevet anvendt i rigt mål. Brydningen og transporten af de svære blokke har dog været langt anderledes besværlig, end tilfældet er ved stenbrydningen i vore dage.

Det var imidlertid først, da man kom ind på cementfremstillingen, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nylarskirke.

kalken fik sin store betydning. Da bjergarten består af en blanding af kalk og ler, indeholder den således i naturlig blanding de stoffer, der bruges til cementbrænding. Lim er et gammelt nordisk ord for kalk, og Limensgade bærer ikke sit navn uden grund, for distriktet har gennem tiderne været hjemsted for talrige — efter nutidens begreber dog små — tilvirkningssteder for kalksten og cement. Man brændte kalkstenen, som den var, og fik derved den såkaldte roman-cement, let kendelig på sin svagt lyserøde farve, som den ses i murene i Hammershus, i rundkirkerne og i talrige gamle huse i de bornholmske byer.

Bornholm var i første halvdel af 1800-tallet centrum for den danske cementindustri og eksporterede sine varer bl. a. til tyske Østersø-havne; men den moderne portland-cement, der laves af kridt og ler i den mest hensigtsmæssige blanding, var for stærk en konkurrent, og efter en kort opblussen under 1. verdenskrig døde virksomheden ud. Man finder stadig rester af kalkovne og fabrikker i omegnen af Limensgade, og bjergartens populære navn »cementsten« lever i befolkningen.

Senere har man forsøgt andre udnyttelsesmuligheder for denne åbenbart meget tillokkende sten; den har en tid lang været brudt til rockwoolfremstilling. Selve fabrikationen foregik på Sjælland, og det blev for omstændeligt at hente råstoffet så langt borte. Den har været forsøgt anvendt til terrazzosten og andet, men alt uden held, og i dag ligger de gamle kalkbrud

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

for det meste stille og tilgroede hen; de eneste hammerslag, der høres i dem, stammer fra geologernes hamre. Men hvem ved? — Måske bringer nyt initiativ en dag liv i dem.

Som det fremgår af tidstavlen, forekommer der fra *den mesozoiske tid* en række aflejringer på Bornholm. På skemaet ser det ikke ud af så meget som den massive aflejringssøjle fra begyndelsen af den palæozoiske tid, vi lige har forladt, men det skal man nu ikke lade sig narre af. Det er lag af langt større tykkelse end de første, men da deres dannelse ligger meget nærmere vor tid, kan vi med større sikkerhed udtale os om hævninger og sænkninger i området og får således på den omtalte tavle et mere udførligt billede, der dog også giver os flere muligheder for fortolkning, og det er ingen hemmelighed, at flere af disse aflejringer i tidens løb har været udlagt på meget forskellig vis og er blevet regnet til andre aldre, end de bliver i dag.

Den ældste af de mesozoiske dannelser udgøres af nogle stærkt farvede lerarter ved øens sydkyst og kan ses meget smukt i engen neden for Risegård i Åker. Det er meget fedt ler, der på samme måde som det plastiske ler ved Lille Bælt har vanskeligt ved i fugtig tilstand at stå i stejle skrænter, hvorfor det skrider ud og danner terrasser. Ved denne udskriden opstår et meget kuperet og uroligt landskab; det stærkt farvede ler, der varierer i kraftigt røde, grønne, grå og hvide nuancer, kommer til syne i kløfter og revner i det bristende grønsværstæppe, der på grund af det fede lers evne til at holde på vandet altid bevarer sin friske grønne farve, ligesom i forårstiden en vrimmel af violer, kodriver og gøgeurter hjælper til at forøge palettens farverigdom.

Der er antagelig op mod 200 m af disse lerlag, men de ligger så forstyrret, at det er svært at måle deres samlede tykkelse; fund af planteaftryk mellem lagene tyder på, at det drejer sig om en ferskvandsaflejring. De planter, der er tale om på denne tid, står udviklingsmæssigt set betydeligt højere end de ubestemmelige rester af primitive havalger, der danner den sorte farve i kambriumtidens skifre. Her er tale om virkelige landplanter med stængler og blade, der tillader en bestemmelse af arterne. Det drejer sig om plantegrupper som bregner, nåletræer og en familie, der benævnes cycadeerne. Sidstnævnte, der — skønt en uddøende familie — stadig tæller levende repræsentanter i troperne, ligner rent overfladisk en palme, men er nøgenfrøet og har kogler som et nåletræ, hvorfor familien ofte på dansk får navnet »koglepalmer«. Efter plantebestemmelserne at dømme er de nævnte lerarter aflejret i slutningen af *trias*. Takket være sine stærke farver finder leret nogen anvendelse i industrien, idet det i visse tilfælde bruges til farvning af keramisk masse.

Efter aflejringen af det farvede ler kommer en landtid, der hen i *jura* afløses af en ny sænkning med dertil hørende aflejringer. Hovedbjergarter-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

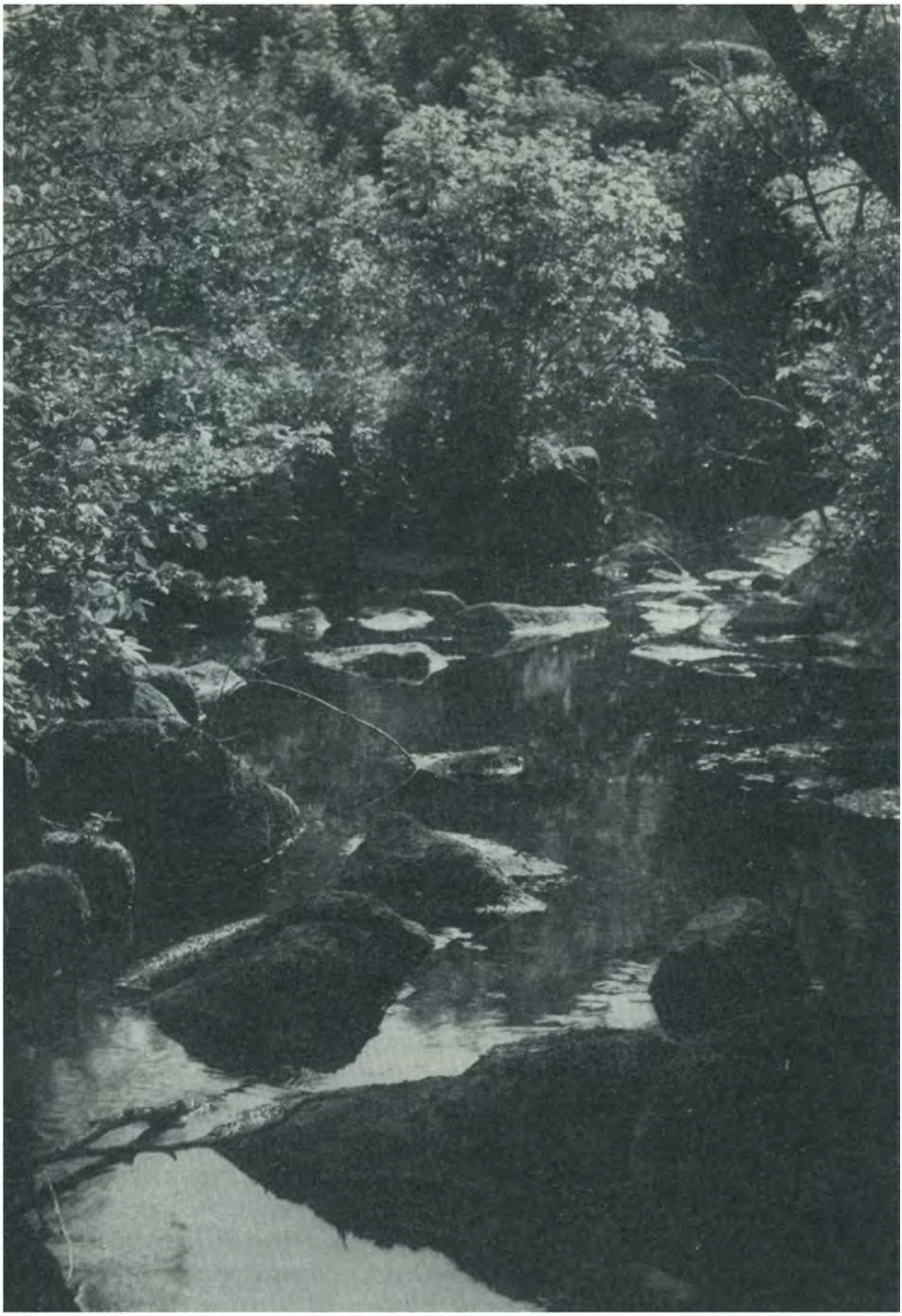

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ne fra denne tid er meget varierende i kornstørrelse; man træffer ret groft grus, der på sine steder i nogle smukke lagdelte aflejringer afslører, at det drejer sig om *flodgrus*. Andre steder er materialet et så finkornet sand, at det har fået navnet *melsand*.

Den dominerende bjergart er dog leret, der i grå og grønne farver træder frem i skrænter og teglværksgrave overalt på det sydvestligste Bornholm. Sine steder er leret af det nedsivende vand blevet imprægneret med mineralet *jernspat*, så det danner en hård, brun bjergart, *lerjernsten*.

Da denne indeholder over 20 % jern, kommer den ind under begrebet jernmalme, og andre steder i verden, f. eks. i England, finder lignende dannelser anvendelse til jernudsmeltning, men dertil er vore forekomster for beskedne. Ved Nebbeodde lige nord for Rønne danner lerjernstenen en stejl og ret høj skrænt ud mod havet, og i Hasle Klinkerfabriks store grav ved Bagå kan man finde lerjernstenen som meterstore linseformede »boller« i leret. Begge disse steder finder man rigelige forekomster af planteaftryk — stadig bregner, nåletræer og cycadeer — som vidner om en rig flora på den tid.

I lergravene vil man ofte finde, at de stejle sider mere eller mindre har sorte striber, der i reglen står skråt; det er kullagene. I juratidens moser er der aflejret vældige mængder af planterester, der som planterne i vore dages moser er blevet omdannet til tørv. I tidens løb er forkulningsprocessen langsomt gået videre, og tørvene er ved denne forædlingsproces efterhånden blevet til kul med en brændværdi, der ligger noget højere end værdien for de jyske brunkul, men de kommer ikke på højde med rigtige stenkul.

Igennem århundreder har *Haslekullene* været genstand for folks opmærksomhed; man har samlet dem langs stranden, som man gør det den dag i dag. Kullagene strækker sig uden for kystlinien, og kullene brækkes i pålandsstorm løs af bølgerne og skylles ind på kysten. Regulær minedrift har også gennem perioder været forsøgt; i skoven mellem Rønne og Hasle vidner talrige fordybninger i terrænet om århundredgamle sammenstyrtede stoller og skakter. Kullene er omgivet af løst melsand, som er vandledende og derfor har gjort det til en næsten umulig opgave at bryde kul på den traditionelle måde fra minegange. Man har da også senere forsøgt brydning i åbne brud, men kullene er tilbøjelige til at smuldre. De er meget svovlholdige, og da de ved forskydninger i jorden er kommet til at ligge i for brydning meget ubekvemme retninger, der medfører store produktionsomkostninger, er det kun, når brændselsnøden banker på døren, de har større betydning. Under 1. verdenskrig brød man ca. 12.000 t og i 2. verdenskrig endog 37.000 t brændsel her. Det sidste brud ligger nu hen som en stor vandfyldt grav, hvis jernholdige, rustrøde vand har givet den navnet »Ru-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Majdalen i Paradisbakkerne.

binsøen« i modsætning til den i nærheden liggende »Smaragdsø«, som er klinkerfabrikkens tidligere, nu vandfyldte, lergrav. Haslekullene er ikke noget specielt for Bornholm; juratiden har mange steder på jorden vist sig som en udpræget kuldannende tid, og kullene er ofte af væsentlig bedre kvalitet end de bornholmske.

Foruden planteresterne indeholder juradannelserne også mange dyreforsteninger. Det drejer sig mest om muslinger, såvel fersk- som brak- og saltvandsarter, men mest ejendommelig for den tid er forekomsten af nogle store, flade, spiralsnoede skaller, der ved krusede tværvægge er delt i flere rum. *Ammoniter* hedder denne dyregruppe, der er nært beslægtet med nutidens nautiler, altså en slags blæksprutter. En enkelt er endog så eksklusiv, at arten kun er kendt i eet eksemplar, der er fundet i lervarefabrikkens nye grav i Rønne.

Juradannelsernes mangfoldighed af former finder vi i en ret smal stribe langs Bornholms vestkyst fra et punkt ca. 2 km nord for Hasle over Rønne, og derfra videre mod sydvest til Korsodde ved Rønne Lufthavn. Desuden findes de langs sydkysten på en strækning på begge sider Sose odde. En del andre lokaliteter, der tidligere blev regnet med til juradannelserne, må efter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nyere undersøgelser, bl. a. foretaget af dr. H. Gry, Danmarks geologiske undersøgelse, anses for at være dannet i kridttiden.

Juraaflejringerne har stået på gennem lang tid. Det skønnes, at det er lag af 3—500 m's samlet tykkelse, men lagene ligger forstyrret og er vanskelige at få overblik over. Man forestiller sig, at hele det nuværende juraområde på Bornholm og langt ud over øens grænser har været et stort delta, hvor vældige floder har bredt sig ud over et fladt land i arme med stadigt skiftende løb; i deltaet har været laguner med ferskvand, men enkelte gange er havet gået ind og har omdannet det til brakvand. Imellem flodarmene voksede yppige skove, der nød godt af det varme og fugtige klima, og mange laguner omdannedes i tidens løb til moser. Næppe alle dyrene har, som man skulle antage efter forsteninger, været vanddyr. Vi befinder os i de store krybdyrs periode, men må foreløbig overlade til fantasien at udmale, hvor mange forskellige uhyrer, der har plasket rundt i moserne eller vraltet om mellem koglepalmerne. På Bornholm er kun gjort få fund i den retning: en enkelt ryghvirvel og nogle få tænder af *svaneøglen*, en ca. 8 m lang øgle, der med sin lange hals og hale og alle fire lemmer udviklet til luffer var et udpræget vanddyr, men vi kender andre arter fra lignende aflejringer i udlandet og kan meget vel finde rester af dem en dag.

Nogle store kaoliniserede granitblokke, der sidder i leret i teglværksgraven ved Bagå, menes at være ført med vældige mudderstrømme ud i deltaområdet fra det regnrige, bjergfyldte bagland, hvis stærkt forvitrede klippeoverflade antagelig har leveret rigeligt dynd til floderne. Under aflejringen er deltaet sunket gradvis — nogenlunde i takt med påfyldningen, men også kun nogenlunde, for medens de nederste og øverste lag tydeligt nok er ferskvandslag, har der midt i perioden været en overgang, hvor havet skyllede ind over det hele og aflejrede ler med saltvandsmuslinger og ammoniter.

Efter disse voldsomme begivenheder kommer der tilsyneladende en pause med en hævning af området, men ved overgangen mellem jura og kridt finder vi igen en aflejringsserie, således at det allerældste af *kridttiden* er repræsenteret på Bornholm. Forholdene har antagelig været noget lignende som i juratiden. De nederste lag er kaolinholdigt grus, der stammer fra det blottede klippeland; herover kommer ler, hvis indhold af forsteninger tyder på, at det er en ferskvandsaflejring. Undertiden er leret kraftigt farvet af grønne og røde jernforbindelser; dannelsen af den røde farve er et forvitringsfænomen, som vi kender såre vel fra vore dages leraflejringer. Det tyder på, at leret har ligget, så det nogenlunde let kunne komme i forbindelse med atmosfærens ilt og kan således bestyrke os i den antagelse, at det ikke er aflejret på dybt vand.

Efter aflejringen af disse lerlag er der sket en sænkning, og på bunden af et lavt overskylningshav afsættes der nu 20—30 m tykke lag af et fint

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Parti fra den bornholmske vestkyst.

gruslag bestående af næsten rent kvarts, *Robbedalegruset*. Det viser en smuk lagmæssig sortering, er stærkt rullet af bølgerne, så de enkelte korn er kendeligt afrundede, og af urenheder indeholder det kun en smule jern, der giver det en lys gulbrun farve. Dette grus, der er kendt fra de store grusgrave ved Rønne—Åkirkeby landevej, og som anvendes meget overalt på øen, har ført en omflakkende tilværelse i den geologiske tidstavle på grund af manglende fund af forsteninger. Disse er nu fundet i form af nogle muslinger, hvorved man har fastslået alderen til ældste kridt, den tid, geologerne med et navn hentet fra England kalder *wealden*.

Lagene fra ældste kridt afsluttes med, at der oven på Robbedalegruset atter kommer ler- og sandlag af samme art som dem, der ligger under gruset, altså deltadannelser med forekomster af ferskvands-, brakvands- og saltvandsorganismer; der sker med andre ord atter en hævning af området, så det kommer til at ligge over havets overflade. Aflejringer fra ældste kridt findes især udbredt på øens sydvestlige del; det største område ligger i Nyker, et andet område vest for Rønne — granitten strækker sig fra Knudsker ind i Rønne og kommer bl. a. til syne i Rabekkeværkets lergrav, og endelig strækker et tredie stort område sig fra Rønne over Robbedale til bug-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ten ved Arnager. Wealdendannelser kendes desuden fra et mindre område omkring Bøsthøj mejeri og en lille forekomst ved Salene; en leraflejring vest for Øleås munding anses for at være dannet i slutningen af jura og begyndelsen af kridttiden.

Det i det foregående omtalte ler fra jura og ældste kridt er så afgjort den bjergart, der har størst økonomisk og erhvervsmæssig betydning for Bornholm. Ler er en blanding af mange mineraler; hovedbestanddelen er kaolin, men urenheder af mange slags bevirker, at det kan variere uhyre meget i sammensætning og vise mange forskellige egenskaber. Da de mesozoiske lerarter på Bornholm hovedsagelig stammer fra granittens forvitringsprodukter, er de meget kalkfattige og adskiller sig derved væsentligt fra det istidsler, man almindeligt finder rundt om i landets lergrave. Takket være sin transport med isen er dette istidsler ofte af en noget blandet herkomst og som regel mere eller mindre rigt på kalk.

Kalkmangelen betyder, at det bornholmske ler har et højere smeltepunkt og en højere sintringstemperatur end almindeligt teglværksler. Det meste af det vil derfor være mindre egnet til almindeligt teglværksbrug, da der kræves lovlig meget brændsel. Medens en almindelig mursten brændes ved ca. 1000°, skal man med det bornholmske ler op på ca. 1200°. Til gengæld muliggør det høje smeltepunkt andre anvendelser af leret; det er velegnet til ildfaste sten til foring af kakkelovne, industrifyr og lignende anlæg, og her har bornholmsk industri ganske naturligt fået en stilling, som er uden konkurrence i det øvrige land.

En anden egenskab ved leret, der også skyldes det lave kalkindhold, er, at temperaturintervallet mellem sintringen og smeltepunktet er ret stort, hvilket vil sige, at man kan brænde leret temmelig hårdt uden al for stor risiko for, at det smelter og løber ud. Ved den hårde brænding fås *stentøj:* en helt massiv, ikke porøs vare. Medens de letbrændte *lervarer* er meget porøse og først bliver vandtætte ved at overtrækkes med en glasur, er stentøj i sig selv vandtæt og derfor anvendelig til gulvbelægning i vaskehuse, mejerier o. l., til fortovsbelægning, badeværelsesfliser o. m. a. Et meget vigtigt stentøjsprodukt er de kendte brune, glaserede rør, der ofte ses anvendt til skorstenspiber, kloakrør, staldkrybber m. m.

Det er ikke noget ukendt fænomen, at en rigelig tilstedeværelse af et råstof giver anledning til en mangesidig anvendelse af det, og når stoffet er så plastisk som ler, må det give sig udslag i kunstnerisk retning. Det yderst taknemlige materiale har appelleret til bornholmernes fantasi, og dets gode brændingsegenskaber har bevirket, at det bornholmske stentøj har dannet skole og skabt nye veje inden for den danske kunstindustri. Nye slægtled har forstået at løfte arven. Deres varer indtager stadig en meget betydningsfuld stilling inden for dansk keramik både på hjemmemarkedet og ude i verden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

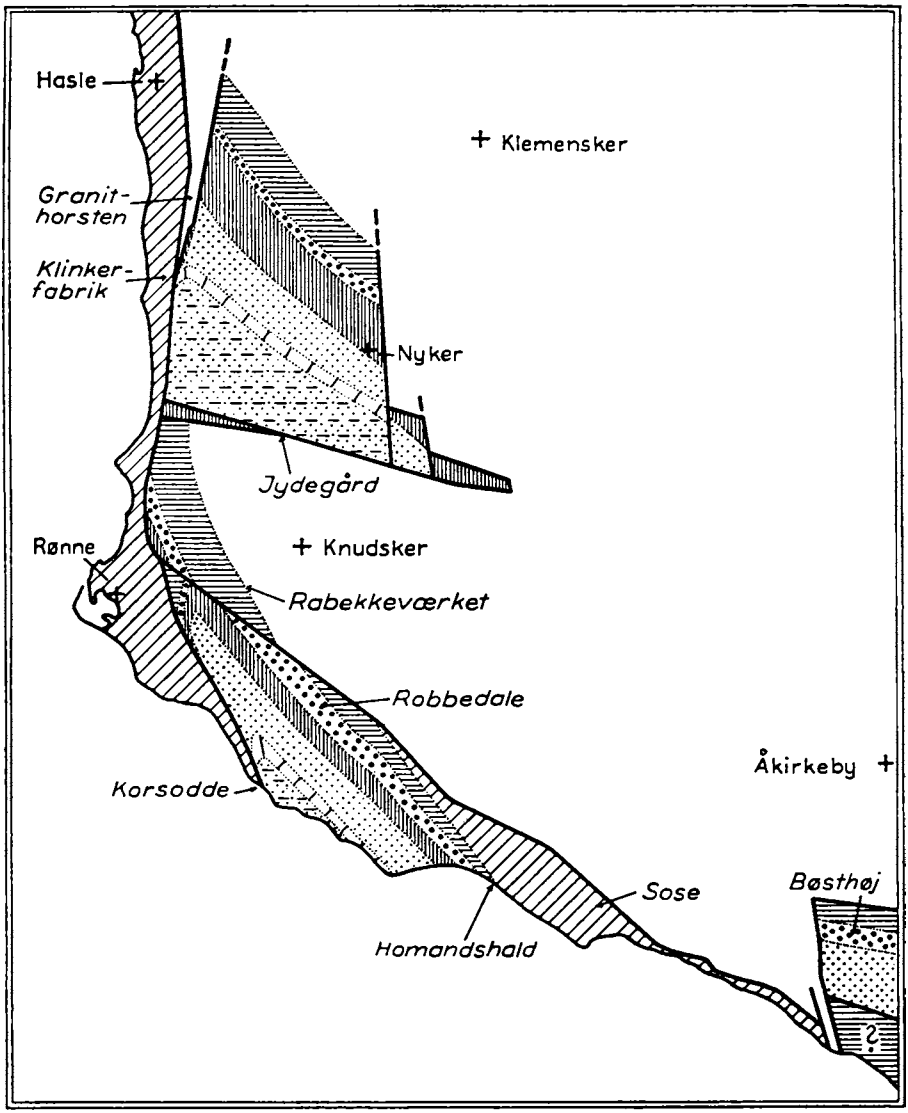

SYDVESTBORNHOLMS MESOZOISKE AFLEJRINGER

Emscher: Baunoddegrønsand

Turon: Arnagerkalk

Cenoman: Arnagergrønsand

Wealden: Øvre lergrus serie

Wealden: Robbedalegrus og ormesand

Purbeck: Nedre lerserie og bundserie

Lias-Keuper: Kulførende afl. m.m.

Granit og paleozoicum

Forkastninger

1 0 1 2 3 4 5 km

D.G.U. 1955

HELGE GRY

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det er naturligvis særlig på den sydvestlige del af øen, de keramiske virksomheder er koncentreret. Teglværker og keramikfabrikker præger bybilledet i Rønne, og afskibningen af fliser, klinker, rør o. s. v. er et vigtigt led i havnens virksomhed. Skal man karakterisere en by ved dens virksomhed, således som man i udlandet taler om »jernbyer«, »tekstilbyer« o. s. v., må Rønne karakteriseres som »Danmarks lerby«, idet man dog ikke i denne forbindelse må glemme den anden lerby, Hasle, med den store klinkerfabrik.

Når talen er om lervarernes udskibning fra de bornholmske havne, må også nævnes, at der i årets løb indføres adskillige skibsladninger ler til Rønne og Hasle. Lerets meget varierende sammensætning bevirker, at man for at kunne honorere den moderne keramiske industris krav til den mest hensigtsmæssige sammensætning af råstoffet til visse formål må indføre udenlandske — navnlig engelske — lersorter til opblanding med det bornholmske ler.

Efter wealdenaflejringernes periode kommer der en landtid, og den afløses henimod midten af kridttiden af en ny sænkning med nye aflejringer. En sådan overgang fra land- til havtid viser sig ofte i aflejringerne på en ejendommelig måde, nemlig ved en *fosforitaflejring*. I dyrenes mere bestandige dele, knogler, skaller o. s. v., indgår en vis mængde calciumfosfat eller fosforsur kalk. Det er et temmelig uopløseligt stof, der gerne bliver tilbage som fosforitudskilninger, når til sidst de hårdeste organer må bukke under for nedbrydningen. Når havet skyller ind over et landområde og begynder sin sorterende og transporterende virksomhed, bliver de faste fosforitdannelser skilt fra, slides efterhånden til en afrundet form, og kommer som rullesten til at ligge i bunden af de lag, havet senere aflejrer. Sådanne fosforitlag er ret almindelige også i ældre bornholmske bjergarter — de findes f. eks. i den grønne skifer og i orthoceratitkalken — og kan ved deres tilstedeværelse hjælpe os til at fastslå niveauforandringer omkring havoverfladen i tidligere epoker af jordens historie.

På Sydbornholm fra Robbedale ud til stranden ved Madsegrav øst for Arnager ligger oven på wealdenaflejringerne det størst udviklede af de bornholmske fosforitlag. Det kommer frem i dagens lys i klinten ved Madsegrav og måler her 40 cm i tykkelse. Undersøger man de grønlige og sorte knolde, der kan blive over 20 cm i diameter, finder man dem fulde af aftryk; det kan være plantedele, men det almindeligste er muslinger, snegle og ammoniter, der med ret stor sikkerhed bestemmer forekomstens alder til midten af kridttiden. I årene 1918—20, da det kneb med tilførslerne udefra, forsøgte man her en brydning af fosforit til fremstilling af superfosfat. Fosforindholdet er imidlertid ringe, og efterhånden som tilstandene ude i verden trak sig i lave efter 1. verdenskrig, kunne brydningen ikke klare sig i konkurrencen med de rige fosforitlejer i Nordafrika. Ude ved stranden vidner en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bautastene ved grusgravene i Grisby.

del bygningsrester om de bristede forhåbninger om en bornholmsk storvirksomhed.

Det hav, der ved sin indtrængen dannede fosforitlaget, aflejrede efterhånden et 150—200 m tykt lag af fint sand med en del glaukonit i. Glaukonitten kendes fra de grønne skifre, og på grundlag af dens tilstedeværelse tør man anslå havets dybde til 200—400 m. Det er den dybde, i hvilken glaukonit dannes på bunden af nutidshavene. *Arnagergrønsandet*, som denne sandaflejring kaldes, kan altså opfattes som et begyndelsesstadium til grøn skifer. Det findes i en 4 km lang og ca. 1 km bred stribe fra Nykirke mod nordvest, det findes i et område ved Bøsthøj mejeri i Åker, og endelig i et 6 km langt bælte fra foden af Snorrebakken ved Rønne til Arnager. Den sidste forekomst træder frem i strandens klinter på en strækning af 800 m omkring Arnager, men de fleste steder er det overliggende istidslag skredet ned og har skjult grønsandet.

Efter aflejringen af grønsandet kommer atter en landtid. Ved den næste sænkning findes igen et fosforitlag, om end betydelig svagere udviklet end det ved Madsegrav. Der følger nu en kalkaflejring, *Arnagerkalken*, som træder smukt frem i en klint ved stranden vest for Arnager. Denne kalksten, der fra stranden strækker sig i et smalt bælte et par km mod nordvest, og som tillige findes i et smalt bælte syd for Arnagergrønsandet i Nyker, er meget rig på forsteninger. Navnlig er den ganske gennemsat af nåleformede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skeletrester fra kiselsvampe, og det er formodentlig dette kisel, der bevirker, at kalken ikke finder anvendelse. Arnagerkalken overlejres af endnu et lag grønsand, *Bavneoddegrønsandet*, der kommer frem i strandklinten neden for Rønne Lufthavn. Et væsentligt større område med dette grønsand finder man under sletten sydvest for Nyker, hvor det flere steder træder frem i skrænterne langs Blykobbe å. Bavneoddegrønsandet, der mange steder er meget rigt på glaukonit, er aflejret i den sidste periode af kridttiden og er den sidste dannelse på Bornholm før istidens aflejringer. Skrivekridtet, som i det øvrige land indtager en så vigtig plads i undergrundens geologi, og som indtil for få år siden var det ældste kendte lag i »hovedlandet«, er dannet lidt senere end Bavneoddegrønsandet. Bornholm har altså været en del af et landområde, da kridttidshavet strakte sig ind over det øvrige Danmark. Kridttidens grønsandslag finder ingen direkte anvendelse, men på grund af deres rige vandførende evne, der viser sig ved udspring af en del kilder, spiller de en meget stor rolle for Rønne kommunes vandforsyning.

I den efterfølgende *tertiærtid* sker der, som man kan se af tidstavlen, store begivenheder rundt om på jorden. Det meste af det angår ikke direkte Bornholm, men de enorme forskydninger i jordskorpen, der førte til dannelsen af de største bjergkæder, der kendes på jorden i dag, havde efterdønninger, der også nåede den fennoskandiske randzone. Det antages, at Bornholm i store træk har fået sin nuværende form ved den tid. Nøjere studier over den forstyrrelse, vi finder i jura- og kridtlagene, viser, at det er ganske voldsomme bevægelser, der har fundet sted ved dannelsen af det højtliggende område, horsten Bornholm, i forhold til de omliggende strækninger, der nu danner bunden af Østersøen. Geologiske kort over Sydsverige viser, at også Skåne har fået en ilde medfart ved den lejlighed. Dette beviser Bornholms nære tilknytning til denne landsdel, idet øen er opbygget på samme måde og må betragtes som en isoleret del af de store granithorste Söderåsen og Romeleåsen.

Beretningen om *istidens* geologi på Bornholm er kortere end den tilsvarende om andre dele af landet. Selv om der er istidsaflejringer på øen, har istiden ikke i den grad formået at forme og modellere landskabet her som andre steder i landet. Den rige mangfoldighed af is- og smeltevandsdannede landskabstyper, der kan påvises i næsten klassisk stil i det øvrige land, findes kun svagt udformet på Bornholm, hvor man ikke som andre steder i landet har kunnet påvise spor af *tre* istider med mellemliggende varmere interglacialtider, men man forudsætter, at der har været tre som i det øvrige Danmark.

Alligevel må man dog gå ud fra, at gletscherne i alle tre istider er kommet fra nogenlunde samme side, nemlig ned gennem Østersøens store dalsænkning, hvor de har nået Bornholm fra øst. Det må antages, at medens afslibningen af de hårde klippepartier er en proces, der er foregået gennem alle

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Landskab ved Ølene, hvor der er oprettet fuglereservat.

tre istider, er den udformning af landskabet, der skyldes isens aflejrende virksomhed, udelukkende den sidste istids værk.

Studerer man skurestriberne fra sidste istid, finder man, at de i granitterrænet ikke kommer lige fra øst, men i hovedsagen fra nordøst, medens de på Sydbornholm, hvor de kan ses meget smukt på overfladen af orthoceratitkalken ved Risebæk, kommer fra øst-sydøst. Det må betyde, at Bornholm har virket som en bremse for gletscheren, der har presset sig frem i tunger nord og syd om øen. Ved bremsevirkningen er istungerne drejet ind, så de som et par vældige kæber har lukket sig over den formastelige lille klippeknold, der har vovet at lægge sig i vejen for isens fremmarch.

Isen har ikke blot høvlet af og renset op, den har også ført noget med sig. I bunden af gletscheren og presset op i isen har siddet store mængder af fastfrosset ler, grus og sten, der, efterhånden som isen smeltede, er blevet aflejret. Nogle af de mere særprægede sten — de såkaldte »ledeblokke« — kan give oplysninger om, hvorfra gletscheren er kommet. F. eks. findes almindeligt som mark- og strandsten en del røde granitter, som ikke hører hjemme på øen, men derimod er almindelige som faststående klipper i Finland; andre meget karakteristiske sten er revet løs i Dalarne eller brækket af klippegrund, der står på bunden af Østersøen. De bærer alle præg af at have været udsat for isens hårdhændede behandling, idet kanter og skarpe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hjørner er slidt af, og ofte er de forsynet med skurestriber. Men naturligvis er isen ved at rode op i den bornholmske undergrund også kommet til at blande en del af vore egne sandsten, skifre o. s. v. op i det aflejrede. Hvor den slags sten udgør en væsentlig del af overfladens stenindhold, taler geologerne om *lokalmoræne*. Medens man i det øvrige land i udstrakt grad finder flint i jorden, er dette næsten ikke tilfældet på Bornholm. Flint er en stenart, der hører til i skrivekridt og anden kalksten, og isen har ikke passeret meget af den slags på sin vej mod Bornholm.

Efter jordbundens sammensætning taler man om det fede *moræneler* og det magre *morænesand*. Begge dele består af en usorteret blanding af sten, sand og ler, og ovennævnte inddeling angiver blot, om blandingen er af overvejende leret eller sandet beskaffenhed. Det meste af øen er dækket af moræneler til glæde for dem, der skal dyrke jorden; men en del steder har man dog en mere sandet moræne. Først og fremmest findes morænesand i et stort område inde midt på øen strækkende sig fra Paradisbakkerne over Ølene og Almindingen til Årsballe. Et andet morænesandsområde har vi i Blemmelyng øst for Rønne; i øvrigt findes en del mindre områder spredt rundt på øen. Som man ser af de sandede områders fordeling, demonstrerer de deres ufrugtbarhed ved at være skovbevoksede. Man må dog ikke tro, at det, så snart det drejer sig om morænelersområder, bliver bugnende marker, der behersker billedet. Mange steder, navnlig nord for en linie Hasle—Gudhjem, består overfladen vel af moræneler, men i et så tyndt lag, at en almindelig dyrkning af jorden ikke lader sig gennemføre overalt; også da vil skoven være en dominerende faktor i landskabsbilledet, som f. eks. i Rø plantage.

Når en gletscher smelter, løber smeltevandet ned i bunden af isen og baner sig her vej frem til isranden gennem sprækker, der efterhånden kan komme til at antage meget anselige dimensioner. Når isen er smeltet væk, vil bunden af disse tunneler ofte stå tilbage i landskabet som langstrakte dalstrøg — *tunneldale*. Den dybe dal, der går lige vest for Klemens Kirke, er antagelig en sådan tunneldal, men reglen er ellers, at tunneldale ikke findes på Bornholm, da smeltevandet ikke kan danne dale i den hårde undergrund, og i øvrigt i de allerede eksisterende sprækkedale har fundet bekvemt afløb.

Når smeltevandet kommer ud til isranden, vil det som regel aflejre en hel del af det medførte sand og grus i skiftevis grove og finkornede lag alt efter vandets strømningshastighed. Af sådanne ufrugtbare smeltevandsaflejringer kan nævnes de meget smukke Torpebakker, hvor man i et snoet dalstrøg gennem bakkerne let kan følge den tidligere smeltevandsflods løb. Lynten lige nord for Bastemose ligger for enden af Kjeldseådalen—Kløvedal, der sikkert har fungeret som smeltevandstunnel; og endelig må nævnes det kuperede terræn omkring Pedersker og Rispebjerg, hvor jordbunden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rønne Lufthavn ligger på en flodslette fra istiden.

også består af lagdelt sand. Når disse smeltevandslag i mange tilfælde ikke ligger nogenlunde vandret, som man kunne vente det, men ofte er stærkt forstyrrede og sammenkrøllede, skyldes det i reglen, at de har været udsat for tryk af isen.

Ved studier af landskabsformerne har det været muligt at rekonstruere forløbet af isens afsmeltning på Bornholm i hovedtrækkene, således som den fandt sted for 15.000—20.000 år siden. Bornholm var den sidste del af Danmark, der blev befriet for is, idet det mildere klima fik isen til at smelte vestfra i noget hurtigere tempo, end de nye ismasser rykkede frem fra øst. Kampen mellem isen og varmen har bølget frem og tilbage, for selv om varmen gennemgående var den stærkeste, har kolde perioder af kortere eller længere varighed dog bevirket en standsning i tilbagesmeltningen og måske endog en kortvarig fremrykning af isen. En sådan stilstand eller fremrykning viser sig i landskabet som et meget ujævnt bakkedrag, dannet ved en sammenskubning langs isranden — en *endemoræne*.

Da afsmeltningen, efter at det øvrige land var smeltet fri, nåede frem til Bornholm, blev det et område langs vestkysten, der først blev isfrit. Der går en endemoræne fra Rutskirke over Torpebakker og bakken ved Simblegård, hvorfra den fortsætter vest om Klemensker til Skarpeskade. Der har været

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et ophold i afsmeltningen, og isranden har da dannet de nævnte bakker, af hvilke Kirkebakken i Rutsker med sine 131 m er Vestbornholms højeste punkt, medens Simblegårdsbakken er 127 m. Landskabet vest for denne linie — *Simblegårdslinien* kaldes den — har været isfrit, og smeltevandet er gennem Muleby å og Bagå løbet ud i havet.

Kører man fra Klemensker af Bedegadevejen mod Allinge, ser man øst for vejen en række lave bakkedrag, der repræsenterer den næste stilstandslinie i afsmeltningen. Bakkedragenes højde kulminerer i de store bakker ved Splitsgård, og linien, der stedvis kan findes nord om Almindingen forbi Åsedam til Lynten, kaldes *Splitsgårdslinien*. Det er fristende og sikkert rigtigt at sætte denne endemoræne i forbindelse med en tilsvarende på Sydbornholm. Denne viser sig i bakkedragene syd for Robbedale og kan med lidt god vilje påvises et enkelt sted længere mod øst, nemlig ved Vejrmøllegård; den hedder *Robbedalelinien*. Forbinder vi disse to linier, tegner der sig det billede, at ca. en trediedel af øen nu er smeltet fri, medens isen når fra nordkysten ind til Splitsgårdslinien og fra sydkysten ind til Robbedalelinien, og de to ismasser er øst for Åkirkeby forenet i et isdække hen over østlandet. Smeltevandet er løbet ud over det isfri område og har forenet sig i en vældig flod, der har fulgt den sydlige iskant frem til det sted, hvor nu Rønne ligger. Flodsengen kan spores flere steder langs Rønne—Åkirkeby landevej. Hvor floden løb ud i havet, dannede den et fladt, gruset delta, der strækker sig gennem den nordlige del af det nuværende Rønne, hvor man flere steder finder ½—1 m gult flodgrus, der for øvrigt er omlejret Robbedalegrus, liggende ovenpå morænedannelserne.

Den tredie og sidste stilstandslinie i afsmeltningen ligger helt ude i øens periferi. På sydlandet finder vi den i en svagt udviklet endemoræne helt ude ved kysten ved Arnager og betydeligt kraftigere i bakkerne ved Sose. Denne ret tydeligt markerede israndslinie går i den geologiske litteratur under navnet *Arnagerlinien*. På den tid, da istungen syd for Bornholm stod med sin kant ved Arnager og dækkede ca. 1 km² af landet inden for Sose odde, stod en anden istunge nord for øen og nåede den med sin kant ca. 1½ km ind over kysten mellem Hammeren og Gudhjem. Der er ikke afsat nogen randmoræne langs denne iskant, men isen stod som en barriere langs stranden og hindrede smeltevandet i at løbe ud i havet, så alle sprækkedale og andre lavninger i terrænet blev til smeltevandsfyldte, isdæmmede søer. På bunden af disse aflejredes en betydelig mængde stenfrit ler af en meget fed beskaffenhed, og da søerne ved isens bortsmeltning fik frit afløb, blev leret tilbage som næsten flade lerterrasser oven på klippe- og morænebund. *Rølinien*, som denne stilstandslinie kaldes, har formodentlig haft forbindelse med Arnagerlinien, således at isen har ligget i en bue uden om et isfrit område, der fra vestkysten nåede ind til Østermarie, Lyrsby, Paradisbakkerne, Bodilsker og Pedersker.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

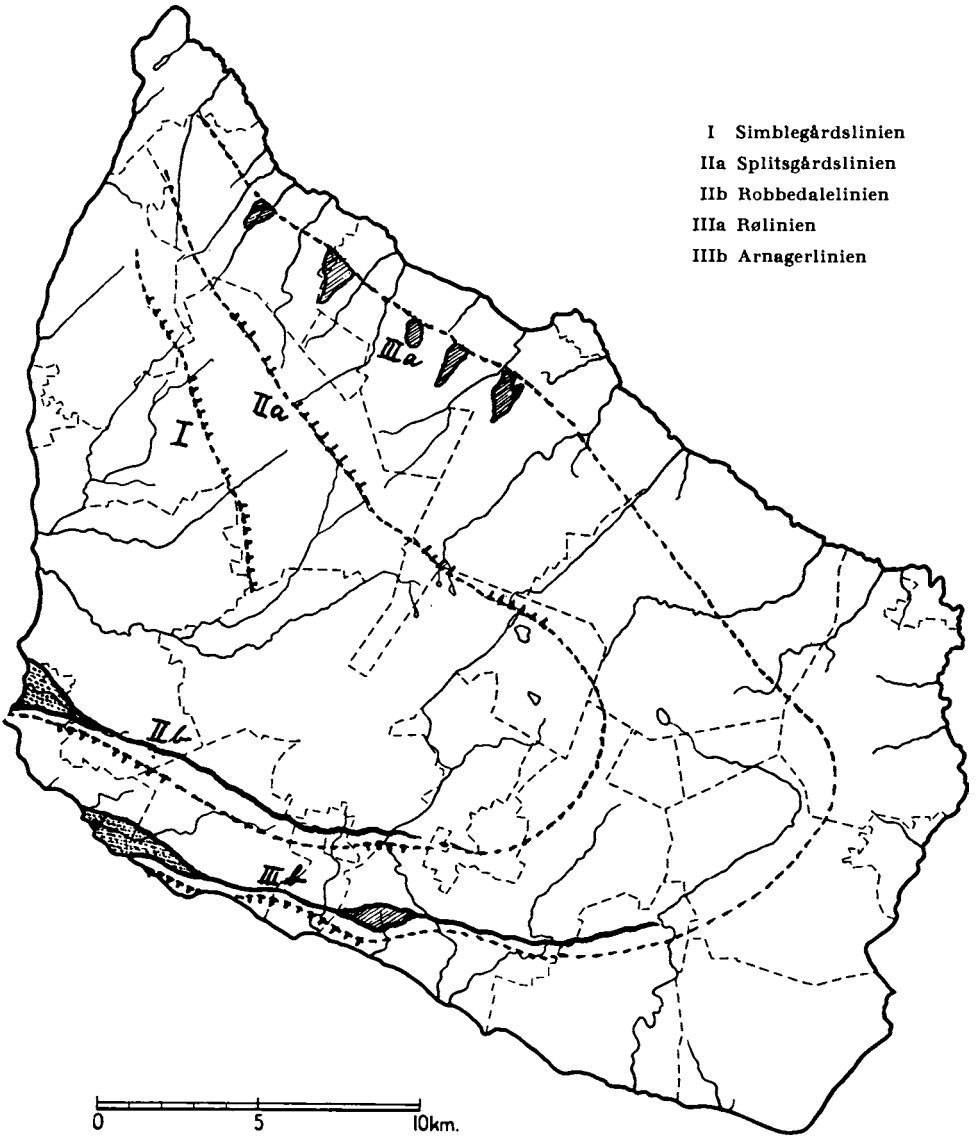

Isens afsmeltningsstadier på Bornholm

Formodet israndslinie

Smeltevandsflod med delta

Endemoræne

Isdæmmet sø

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Smeltevandet er også i denne periode hovedsagelig løbet langs den sydlige isrand og har her dannet en vældig flod hen over øens sydligste egne. Har man først fået øjnene op for dette flodløbs træk i landskabet, kan man ikke undgå at bemærke det mange steder på Sydbornholm. Det findes i de øst—vestgående engdrag ved Ugleenge med tydelige afløbsrender til Grødby å og Læså. Står man på Søndre landevej ved Risebæk i Åker og lader blikket gå mod nord, har vi foran os en flad slette vest for Duegård; sletten er formet som en ganske flad skål, og jorden her er leret og fed. Det er smeltevandsfloden, der har fladet sig ud til en stor sø med næsten stillestående vand, hvor leret har kunnet bundfældes. Lidt mod vest finder man ved 13 km-stenen lige før St. Bakkegård en meget tydelig afløbsrende dannet af søens vand, da det efter Arnagerliniens bortsmeltning aftappedes i havet mod syd. Ved at følge floden videre ses det tydelige dalstrøg, den har udgravet nord for Sosegård; denne dal bøjer ved Bakkegård lidt ud mod kysten og følger nu Søndre landevej ind mod Rønne til lufthavnen, hvor floden har bredt sig ud i et stort delta og er løbet ud i havet. Der er næsten tradition for, at danske flyvepladser skal ligge på en flodslette fra istiden, — det flade terræn og den sandede, veldrænede jordbund i forbindelse med disse arealers ringe landbrugsmæssige værdi gør dem velegnet til formålet. Men det er ikke alle steder, man er så heldig at have en flodslette så bekvemt for formålet som ved Rønne.

Arnagerlinien og Rølinien var istidens sidste bastioner i Danmark, og efter afsmeltningen nærmer vi os stærkt vore dage, idet det er 15.000—20.000 år, siden den sidste is smeltede, og det er, sammenlignet med de årstal, vi hidtil har opereret med, kun småting. Men de geologiske processer fortsætter, og for at forstå en række træk i landskabets udformning må vi også se på, hvad der er sket helt op til vore dage.

Ved isens bortsmeltning blev hele landet lettet for en enorm vægt, og jordskorpen reagerede ved at hæve sig. Jordskorpen er imidlertid ret stiv og reagerede langsomt. Der kom derfor en periode lige efter istiden, hvor Bornholm lå noget lavere i forhold til havets overflade end i dag. Forskellen mellem det lave niveau og nutidens er ca. 10 m ved Dueodde og godt 20 m ved øens nordspids. Da kysterne de fleste steder rejser sig ret stejlt fra havoverfladen, har det ikke betydet nogen nævneværdig oversvømmelse af bornholmske områder, kun på lavtliggende strækninger gik havet ind. På kyststrækningen Neksø—Svaneke er de lagdelte aflejringer af Årsdalegrus afsat i denne tid. Strækningen mellem Neksø og Dueodde ligger noget lavere, og her gik havet sine steder 2—3 km ind; kysten fulgte f. eks. her en linie inde fra St. Kannikegård langs landevejen gennem Langedeby ud mod Neksø. Den flade strækning, der ses fra denne linie ned over Hundsemyre, er hævet havbund, og igennem selve Langedeby går en strandvold — d. v. s. en vold af afrundede sten, der ved pålandsstorm er dannet et stykke over den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Svinemose i Almindingen er en typisk bornholmsk tilgroningsmose.

daglige vandstand. Den viser, hvor højt havet dengang gik. Lignende forhold kan ses andre steder på øen, men kun i mindre stil; det kan nævnes, at ved Rønne nåede havet dengang op til det nuværende Ll. Madsesgade, hvor strandvolden lå.

Det er gået op og ned med Bornholm efter istiden! På Bornholms Museum kan man således se fyrrestubbe, der er fundet stående på roden på det grunde vand syd for øen. Fiskerne taler om at fiske på »skoven« om et bestemt område i Østersøen. Der har øjensynlig groet skov på områder, der nu er dækket af ca. 30 m vand, og det betyder, at Bornholm dengang nåede omtrent til Rügen. Istidssænkningen blev altså efterfulgt af en kraftig hævning. Denne hævning var ikke blot et bornholmsk anliggende, men omfattede alle de lande, der omgav Østersøen, så denne blev afspærret fra havet og en overgang var en enorm ferskvandssø. Denne landperiode, der falder nogenlunde sammen med skovens erobring af Danmark, kaldes af geologerne for *fastlandstiden*, og den store ferske Østersø er blevet opkaldt efter en lille ferskvandssnegl, der engang levede i den, og hedder *Ancylussøen*.

Men havet kom igen, denne gang dog ikke så voldsomt. I stenalderen dannedes der strandvolde langs kysterne, 3—8 meter over den nuværende strandlinie. Som eksempel på disse stenalderstrandvolde må nævnes cykel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stien langs stranden fra Balka til Neksø, medens havet i den modsatte ende af øen nåede op til det nuværende Grønnegade i Rønne. Disse sænkninger har naturligvis betydet en smule aflejringsvirksomhed på Bornholm, omend ikke meget; mere øjensynlig er den virkning, de har haft i nedbrydende retning. Det er nævnt, at i et nediset klippeland vil alle klipper få et afrundet og udglattet præg, men ved øens sænkninger efter istiden er havets angrebsmuligheder på strandklipperne blevet væsentlig forøget. Når Helligdomsklipperne ved Rø og andre strandpartier på øen i dag nyder ry for deres malerisk forrevne udseende, skyldes det havets nedbrydende virksomhed. De talrige tørre »ovne« rundt ved øens kyster er dannet ved havets nedbrydning i en tid, da bølgerne rakte højere op ad klipperne end nu.

Det stærkt kuperede terræn har medført, at Bornholm er blevet rigt på småsøer og damme. Da jordbunden de fleste steder er frugtbar, er vandet i de fleste søer også temmelig rigt på plantenæring, hvorfor de er meget tilbøjelige til at gro til og danne moser. Det er ganske betegnende, at man på Bornholm bruger udtrykket mose eller myr om en sø, selv om den har et klart vandspejl og altså endnu ikke er blevet til en mose. Disse tilgroningsmoser har gennem tiderne ydet et vigtigt tilskud til øens brændselsforsyning, men det store forbrug under de to verdenskrige har tømt så grundigt ud i reserverne, at man ikke mere kan regne med tørveproduktion på øen.

De åbne sandstrande på sydlandet har givet rig anledning til sandflugt og klitdannelse, og ret anselige landbrugsarealer er i tidens løb blevet stærkt forringet ved tilsanding. De to vigtigste flyvesandsområder findes på sydkysten fra Boderne over Dueodde til Balka, og på vestkysten mellem Rønne og Hasle.

Menneskene har fra tidlig tid på forskellig måde forsøgt at dæmme op for ødelæggelsen. Det lange sandflugtsdige, der på et stykke følger østsiden af landevejen mellem Rønne og Hasle, er et minde om et af de mislykkede forsøg i den retning. Først med klitplantagerne har man på effektiv måde kunnet dæmme op for sandflugten. I denne forbindelse er grund til at nævne Sandflugtsskoven mellem Rønne og Hasle, den første klitplantage i landet. Denne smukke og afvekslende skov minder i vore dage ikke meget om klitlandskaber. Derimod er det oprindelige præg i så henseende stadig bevaret i den langt yngre plantage ved Dueodde, hvor klitterne er af en noget anden størrelsesorden, men også der er det øjensynligt, at sandflugten er standset. Mennesket formår i visse tilfælde at gribe ind i de geologiske processer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

PLANTELIV

Bornholm har et forholdsvis beskedent areal, men dog forekommer hovedparten af samtlige danske plantearter på øen. Ligeledes er de fleste af de forskellige danske plantesamfund repræsenteret her. Yderligere bevirker de specielle jordbundsforhold (bl. a. forekomsten af granit) og øens østlige beliggenhed, at en række plantearter og plantesamfund inden for dansk område kun forekommer på Bornholm, der er et meget gunstigt sted for botaniske undersøgelser. Bornholms flora er derfor blevet studeret gennem mange år.

Det mest iøjnefaldende ved det bornholmske landskab (og vegetation) er den utrolig store variation og mangfoldighed, der er fremherskende de fleste steder på øen. De store, ensartede flader hører absolut til sjældenhederne. Oftest varierer jordbund og overflade så stærkt, at man inden for et meget lille areal finder repræsentanter for flere forskellige plantesamfund, der tilsyneladende danner en fuldstændig forvirrende mosaik. Kun sjældent forekommer samme plante i store sammenhængende bestande, oftest findes den i små pletter, hvor jordbunden passer den, medens kårene på de mellemliggende steder er så afvigende, at de forhindrer den i at vokse der.

Ved første øjekast får man det indtryk, at alt er blandet sammen på Bornholm. Frodig skov, lynghede, marker, overdrev, forskellige typer strand o. s. v. findes ind imellem hinanden eller i alt fald så nær hinanden, at man uden andre transportmidler end benene kan nå at se dem på et par timer. Dette er kun en følge af, at de forskellige faktorer, der bestemmer planternes udbredelse i naturen (jordbund, fugtighedsforhold, tidligere eller nuværende udnyttelse af arealet m. v.), er særdeles godt blandet.

En nærmere gennemgang af plantevæksten på øen vil imidlertid vise, at der trods mangfoldigheden dog er en mulighed for at skelne mellem forskellige plantebælter eller landskabstyper, som hver især er karakteriseret ved overvægt af plantesamfund med visse indbyrdes fælles træk. Grænserne er imidlertid ikke skarpe, også de andre typer er repræsenteret, men i mindre målestok.

Groft taget kan man dele Bornholm i tre landskabstyper: Yderst: kysten,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indenfor: en gennemgående frugtbar randzone, og i midten: den centrale del af øen (omfattende bl. a. den tidligere Højlyng), der som helhed er mindre frugtbar. Kysten optræder i mange forskellige former fra stejle klipper til flad sandstrand og er karakteriseret af lige så mange forskellige plantesamfund, der dog har havets nærhed som fælles træk. Randzonen omfatter et bælte inden for kysten af vekslende bredde, hvor hovedparten af den ret frugtbare jord er opdyrket og hører til de gamle bornholmske selvejer- og vornedgårde. Den centrale del af øen (dog med udløbere til Hammeren, Paradisbakkerne og Blemmelyng) har gennemgående mere sandet og derfor mindre frugtbar jord. Den er i nutiden stort set beplantet med skov eller opdyrket fra husmandssteder og andre landejendomme, hvis historie ikke går nær så langt tilbage som de egentlige gårdes. Kun mindre felter i den centrale del henligger stadig mere eller mindre i naturtilstand.

Aksel-røn vokser gerne på høje, utilgængelige kystklipper, hvor den undgår efterstræbelser og er andre vedplanter overlegen i konkurrencen. Aksel-røn er en af de yderst få planter, der har haft hjemme på Bornholm i over 12.000 år. Fotografiet viser nogenlunde tydeligt zoneringen på klipperne ved Rø. Oven over klippernes mørke skygge ses først en meget lys stribe af indtørrede alger, derover i rækkefølge det sorte, det gule og det grå lavbælte.

Den vegetation, man i vore dage finder på Bornholm, er som planteverdenen i alle civiliserede lande i høj grad præget af mennesket og dets kultur. Hvis man tænkte sig, at mennesket fuldstændigt blev udryddet, og der ikke i stedet for kom andre væsener, der opførte sig på lignende måde, ville landskabet og vegetationen ganske ændre karakter. Et indtryk af disse ændringer får man i de områder, man naturfreder. Hvis man f. eks. freder en lynghede fuldstændigt, vil lyngen få meget vanskeligt ved at klare sig i konkurrencen med de fremspirende træer og buske, der i løbet af en forholdsvis kort årrække vil forvandle arealet først til krat senere til skov. Det er hovedsagelig mennesket og dets husdyr, der ved siden af jordbundsforhold og klima betinger, hvorledes vegetationen på et givet sted ser ud. Også med hensyn til hvilke plantearter, der vokser på et givet sted, f. eks. Bornholm, har mennesket spillet en umådelig stor rolle. Så godt som alle de planter, vi dyrker på vore marker og i vore haver, er indført af mennesket

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i løbet af de sidste 4—5000 år. Det samme gælder en ikke ringe del af de ukrudtsplanter, vi i dag gør os de hæderligste anstrengelser for at udrydde.

Da klimaet langtfra har været ensartet i den tid, der har vokset planter på Bornholm, og da heller ikke menneskets indflydelse har været ensartet, har øens vegetation undergået adskillige ændringer, siden landet blev isfrit efter sidste istid. Når man ser bort fra de dyrkede planter og ukrudtsarterne, har hovedparten af Bornholms nuværende planter vokset der i årtusinder, men deres indbyrdes hyppighed har varieret umådeligt, således at landskabet har set helt anderledes ud tidligere, og man ville næppe kende de bornholmske landskabstyper igen, hvis man blev sat 500, for ikke at tale om 5000 år tilbage i tiden.

Et af de plantesamfund, hvis udbredelse først og fremmest skyldes bondekulturen, er engene, der nu indtager de fugtige arealer langs åer og søer, hvor der tidligere var krat af rød-el og andre vedplanter. Det er især anvendelsen til græsning og høslet, der har betinget engenes fremkomst og fortsatte eksistens.
Mange bornholmske enge farves i forsommeren røde af melet kodriver, der ses her sammen med andre typiske engplanter: hirse-star og vibefedt (sidstnævnte er insektædende).

Den vegetation, man nu finder på Bornholm, er selvfølgelig i høj grad betinget af de rådende forhold (klima, kultur o. s. v.), men den er tillige stærkt præget af den udvikling, vegetationen har undergået i de svundne årtusinder. Det er således umuligt at få den rigtige forståelse af nutidens bornholmske plantevækst uden at se den i historisk perspektiv.

Kendskab til fortidens vegetation får man ved undersøgelser af moser, søaflejringer m. v., idet indholdet af planterester (blade, frø, støvkorn m. m.) giver oplysninger om, hvilke planter der voksede i omegnen, da tørven eller dyndet blev dannet. De efterfølgende oplysninger om Bornholms vegetationshistorie stammer fra resultater af undersøgelser af de bornholmske moser, der desværre er blevet næsten fuldstændig ødelagt ved tidligere tiders tørvegravning og nyere tiders kultivering m. v.

De planter, som nu vokser på Bornholm, er alle indvandret efter sidste istid. Bornholm var under denne helt dækket af indlandsisen, der selvfølgelig forhindrede enhver form for plantevækst. Først omkring 15.000 f. Kr. var isen smeltet så meget bort, at øen blev isfri, og der således skabtes mulighed for, at forskellige planter kunne vokse på øen. I de følgende årtusinder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indtil ca. 10.000 f. Kr. herskede et udpræget arktisk klima, hvor gennemsnitstemperaturen for varmeste måned lå under 10°. Dette i sammenhæng med de gode lysforhold (større skyggende planter manglede) og den næringsrige, jomfruelige jordbund prægede sammensætningen af efteristidens første vegetation, der ligesom i det øvrige Danmark kan karakteriseres som tundravegetation bestående af halvgræsser, græsser og lave krybende buske af arktiske pilearter (polarpile), *dværgbirk* og *ene* samt andre arter, der er udpræget lyskrævende, men mindre temperaturfølsomme. *Rypelyng* (Dryas), der i nutiden forekommer i arktiske egne, voksede i den bornholmske tundra og har givet navn til perioden, *ældre dryastid*. Polarpilene, dværg-birk og rypelyng kunne kun trives på Bornholm, så længe de arktiske forhold rådede, og de mangler derfor i nutidens bornholmske flora. Ene har derimod kunnet finde egnede voksesteder gennem de følgende perioder og er stadig en karakteristisk bestanddel af øens flora. Af ældre dryastids udpræget lyskrævende arter kan nævnes *soløje* og *havtorn*, der begge var almindelige dengang. Den første af disse findes stadig på øen på solåbne steder, derimod overlevede havtorn ikke de følgende skovperioder, og de små bevoksninger af havtorn, man nu finder på øen, er plantet i nyere tid. To af vore rønnearter, nemlig *alm. røn* og *aksel-røn* indvandrede til Bornholm i ældre dryastid. Alm. røn er stadig særdeles almindeligt vildtvoksende på øen. Aksel-røn forekommer ligeledes stadig på Bornholm (som det eneste sted i Danmark), men den er blevet meget sjælden og forekommer hovedsagelig kun på høje, utilgængelige kystklipper, hvor den på grund af sin hårdførhed er andre vedplanter overlegen, og hvor den kan få lys nok. Det eneste træ, der på sådanne steder kan gøre den rangen stridig, er *selje-røn*, der ligesom *finsk røn* anses for at være et krydsningsprodukt mellem alm. røn og aksel-røn. Begge de to arter findes stadig vildtvoksende ved Østersøkysterne, i Danmark kun på Bornholm, hvor de muligvis er opstået allerede i ældre dryastid eller kort efter. Den femte bornholmske art, *tarmvrid-røn*, er derimod rimeligvis en meget senere indvandrer.

Omkring 10.000 f. Kr. bedredes klimaet i Danmark så meget, at der blev mulighed for skovvækst. I den såkaldte *allerødtid*, der varede ca. et årtusinde, nåede gennemsnitstemperaturen for varmeste måned op på 12—14° (d. v. s. ca. 3° lavere end nu) på Bornholm, hvad der muliggjorde, at øen blev dækket af åbne skove af *dun-birk*, *bævreasp* og tillige i modsætning til de nordligere dele af Danmark også af *skov-fyr;* desuden spillede enebærkrat en ikke ubetydelig rolle i det bornholmske landskab. Bornholms relativt gunstige klima i sammenhæng med allerødtidens gode lysforhold bevirkede også, at den mærkelige steppeplante *ledris* (Ephedra) indvandrede til Bornholm. Ledris er buskformet og minder meget om en padderok. Den er imidlertid nærmere beslægtet med nåletræerne og frøplanterne. De senere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Blandt de mange interessante planter, der karakteriserer granitområdets kyststrækninger, er den gamle lægeplante svalerod meget iøjnefaldende.

Næringsrig skovbund med hulkravet kodriver og vedbend. Bag kodriverne ses et ungt skud af stor konval og blade af stinkende storkenæb.

Seks af de danske ulvefod-arter findes på Bornholm. Her ses femradet ulvefod i granskov i Almindingen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Især i granitområdets sprækkedale træffer man kambregne, som ofte vokser ved foden af klippesiderne, hvor bunden er fugtig af nedsivende vand.

Blandt sjældne bornholmske bregnearter er nordisk radeløv, som vokser i revner på tørre, solbeskinnede klippesider, der er dækkede af laver, bl. a. navlelav.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

perioders tætte skove fordrev den dog igen fra øen, og man skal nu til Sydøsteuropa for at finde den.

Det varmere klima i allerødtiden bevirkede en kraftig indvandring af planter til Bornholm, men klimaforbedringen varede ikke ved. Omkring 9000 f. Kr. blev det igen køligere, og sommertemperaturen faldt til omkring 10° for varmeste måned, d. v. s. til den for skoven kritiske temperaturgrænse. I den efterfølgende periode, der på grund af, at rypelyng og andre polarplanter igen blev almindelige, kaldes *yngre dryastid,* og som varede i ca. 1000 år, forsvandt skovene ikke helt fra Bornholm, men der blev tyndet svært ud i dem. På de mest gunstige steder bevaredes skovtræerne, medens tundraen atter bredte sig i de mellemliggende områder.

I løbet af disse tre perioder, der ofte sammenfattes under betegnelsen *tundratid,* nåede mennesket Danmark. Det var fåtallige stammer af rensdyrjægere (og fiskere), som endnu ikke havde opfundet en økse, der kunne anvendes ved fældning af et træ. Disse menneskers indflydelse på vegetationsudviklingen var derfor nærmest lig nul.

Den klimatiske tilbagegang i yngre dryastid var imidlertid forbigående. Omkring 8000 f. Kr. bedredes klimaet igen, og nu var det for alvor. Julitemperaturen steg så rask over de kritiske 10°, at skoven vældede frem. På Bornholm bredte først ene og birk sig, derefter bævreasp og skov-fyr. Den sidste blev snart overvældende, og den centrale del af øen blev dækket af udstrakte skove af fyr og birk, den i forrige periode indvandrede *dun-birk* og den nyindvandrede *vorte-birk.* På den bedre jord kom tillige *hassel* til at spille en betydelig rolle. Denne periode varede til ca. 5500 f. Kr. og kaldes efter det fremherskende skovtræ for *fyrretid.* Klimaet blev stadig varmere, og i den sidste halvdel af perioden var det varmere end i nutiden. Den såkaldte *varmetid,* der varede helt til ca. 400 f. Kr., var begyndt.

I løbet af fyrretid skete der en fornyet indvandring af planter til øen, bl. a. kom *rød-el, elm, eg, lind* og *ask,* og den sidste del af fyrretid var ikke længere karakteriseret af fyrreskove, men derimod af blandskove, hvori ovennævnte træer efterhånden blev mere og mere almindelige. Dette hænger uden tvivl væsentlig sammen med en ændring af klimaet. I fyrretid herskede et udpræget fastlandsklima med forholdsvis ringe nedbør, varme somre og ret kølige vintre, men i slutningen af perioden ændredes klimaet til et kystklima med rigeligere nedbør og milde vintre. Dette klimaskifte falder sammen med, at Østersøen, der i fyrretid var en ferskvandssø, får forbindelse med verdenshavene i tiden omkring 5500 f. Kr.

Den følgende periode, *ege-elmetid,* har fået sit navn på grund af, at skovene i den tid væsentlig bestod af eg og elm sammen med lind. I underskoven spillede hassel og andre buske fortsat en stor rolle. At sommeren stadig var varmere end nu, viser det forhold, at *mistelten,* der nu kun findes almindeligt vildtvoksende i områder med højere sommertemperatur end

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I flere af nord- og østkystens skove træffer man den sjældne blegblå anemone (Anemone apennina), der på dansk område kun forekommer på Bornholm, sammen med de øvrige anemone-arter, lungeurt og vorterod, der er almindelige i de fleste bornholmske skove.

her i landet, var almindelig selv i det område, der nu dækkes af Almindingen. Skov-fyr, der tidligere havde været uhyre almindelig, aftog meget stærkt i hyppighed og forsvandt rimeligvis helt fra Bornholm i løbet af de følgende årtusinder. Vore dages fyrrebevoksninger på Bornholm stammer således sandsynligvis udelukkende fra indførte planter.

Ege-elmetiden varede til ca. 2500 f. Kr. I denne periode var Bornholm ligesom i den foregående fyrretid dækket af næsten helt sammenhængende urskove. Skovene var uden tvivl tættere og kraftigere i den frodige randzone end i den centrale del, men denne var også skovklædt. Hede og overdrev havde i disse perioder en uhyre beskeden udbredelse. Sammen med skoven havde mennesket nok bredt sig på øen, men det var stadig jægere og fiskere, hvis redskaber ikke egnede sig til træfældning i større stil, så deres indflydelse på plantevæksten var yderst ringe.

Omkring 2500 f. Kr. ændredes klimaet på ny i retning af fastlandsklima. Somrene var stadig varmere end nu, men vintrene blev koldere og nedbøren mindre. Samtidig indtraf den store omvæltning i Bornholms og det øvrige Danmarks historie: der kom en ny levevis, en ny kultur, bondekulturen, til landet. I mindre målestok var den tidligere, fåtallige befolkning muligvis for en del gået over til landbrug, men det afgørende var, at der indvandrede et eller rettere flere nye bondefolk her til landet, som de koloniserede på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lignende måde, som deres efterkommere godt 4000 år senere var med til at kolonisere Nordamerika og Australien. Disse bønder medførte kornarter *(hvede* og *byg)* og husdyr og, hvad der er vigtigt for vegetationsudviklingen, de var svedjebrugere. Med deres slebne flintøkser, der er fortræffelige til træfældning, og ved ildens hjælp, forvandlede de dele af øens skove til marker og græsgange, og fra da af var skovens eneherredømme på Bornholm brudt. De tidligere tætte skove blev snart hullede af lysninger, hvor bønderne dyrkede deres korn, eller hvor de lod deres kreaturer græsse. Med dette indledtes en udvikling, der først sluttede for ca. 150 år siden, en udvikling, der bevirkede, at skovøen Bornholm blev så godt som skovløs. Først i løbet af det sidste århundrede har menneskene igen gjort Bornholm forholdsvis skovrigt, men dog ingenting i sammenligning med tiden forud for bondekulturen.

Disse afgørende kulturelle og klimatiske ændringer omkring 2500 f. Kr. fik ikke alene stor indflydelse på skovenes og de andre plantesamfunds udbredelse, men sammensætningen af skovene ændrede karakter. Det var stadig eg, der var det vigtigste skovtræ, medens elm og lind aftog stærkt i hyppighed. Derimod ser det ud til, at ask kom til at spille en noget større rolle end tidligere. Nu er ask jo først og fremmest de bornholmske ådales træ, og disse blev sikkert ikke angrebet særlig hårdt af bønderne i første omgang. Perioden, der i arkæologisk henseende omfatter *yngre stenalder* og *bronzealder,* og som varede til ca. 400 f. Kr., kaldes derfor *ege-asketid.* Omtrent samtidig med bønderne indvandrede to nye skovtræer, nemlig *avnbøg* og *bøg.* De forblev dog sjældne gennem hele ege-asketiden. *Spidsbladet løn,* der var indvandret i foregående periode, var i ege-asketid mere almindelig end såvel før som siden. En række buske og træer, deriblandt *vild æble, fugle-kirsebær* og *alm. hyld,* der i dag er særdeles karakteristiske i de bornholmske skove og krat, indvandrede muligvis også først samtidig med bondekulturen, i alt fald blev de først almindelige efter denne tid. Den tiltagende hyppighed af disse og andre buske hænger sammen med, at bøndernes rydninger skaber lyse steder i skovene, hvor de kan gro, medens de tidligere tiders urskove var for mørke til større hyppighed af buske o. l. Yngre stenalder ændrede totalt Bornholms vegetation, ikke nok med at skovene ændrede udseende, der kom også en række nye, mere eller mindre kulturprægede plantesamfund: marker, heder og græsgange (eller overdrev), der nu sammen med den plantede kulturskov omfatter størstedelen af Bornholms areal.

Ege-asketidens skovrydninger gik værst ud over randzonen, der dog stadig forblev ret skovrig. I den centrale del af øen var der til at begynde med sket nogen rydning, men kun i ringe omfang. Midten af øen var stadig dækket af en stor, sammenhængende egeblandingsskov.

Det næste store skifte i Bornholms vegetationshistorie faldt ved *jern-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved Sandkås går sandstranden op imod klipperne over i klitvegetation med sand-hjælme.

Indtil for få år siden var alm. berberis hyppigt forekommende på gærderne i Almindingen, hvor den havde undgået den lovbefalede udryddelse. De store sortrust-angreb i begyndelsen af 50'erne (som iøvrigt skyldtes svampesporer fra Østeuropa og ikke sporer fra bornholmske berberisplanter) bevirkede imidlertid, at disse buske, der i givet fald kan være farlige smittebærere, blev udryddet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

alderens begyndelse ca. 400 f. Kr. og skyldtes som det foregående skifte dels en ændring i klimaet og dels en ændring i kulturen. Jernalderens klima var et udpræget kystklima med væsentlig mere nedbør end tidligere, og sommerne var ikke længere varmere end nu — varmetiden var forbi — derimod var vintrene mildere end i foregående periode. Ændringen i kulturpåvirkningen af vegetationen var i det væsentlige betinget af, at bønderne i jernalderen fik jernværktøj, der var den tidligere periodes flint- og bronzeværktøj langt overlegent til skovrydning. Udviklingen i jernalderen karakteriseres derfor ved en kraftig forøgelse af det åbne land.

I de første, udpræget fugtige århundreder af denne periode gik det mest ud over skovene på den lette jord i udkanten af den centrale del af Bornholm: på Blemmelyng, i Almindingen m. fl. steder bredte markerne sig. Da klimaet hen imod vor tidsregnings begyndelse igen blev mere tørt og varmt, blev store dele af markerne på de lette jorder opgivet. De forvandledes i første omgang til lynghede og overdrev, som dog snart groede til med eg og tillige avnbøg, der nu blev et uhyre almindeligt træ. Derimod havde bøg ikke større mulighed for at brede sig i det indre af øen.

I randzonen på Bornholm udvidedes de dyrkede arealer stærkt i de første århundreder efter Kr., bl. a. til dyrkning af den på denne tid indførte kornart *rug*, der er den sidst indførte af vore fire kornarter (*havre*-dyrkning blev påbegyndt i bronzealderen). I løbet af det første halve årtusinde efter Kr. blev randzonen omtrent lige så skovfattig, som den er i nutiden, derimod var den centrale del af Bornholm stadig i det store og hele skovklædt, selv om der var fremkommet mindre arealer med dyrket jord, overdrev og heder.

Menneskets indgriben i den centrale del af øen havde bevirket, at avnbøg her havde bredt sig stærkt, sikkert fordi denne langt bedre end de fleste andre træer og buske tåler at blive gnavet ned af kreaturerne uden at dø. Når så skoven får fred, er avnbøgene straks parat til at vokse op til træer. I midten af det første årtusinde synes der også at være en vis stilstand eller tilbagegang i menneskenes rydninger og opdyrkning af randzonen. Det benyttede avnbøg sig straks af, også her vandt den fast fodfæste i den bornholmske skov. Samtidig med avnbøg bredte bøg sig i randzonens skove, men bøg fik først en ærlig chance i tiden efter ca. 900, idet de dengang rådende urolige forhold bevirkede en tilbagegang for opdyrkningen og en tilsvarende forøgelse af skovarealerne; især avnbøg og bøg blev i de følgende 2—300 år særdeles betydningsfulde i randzonens blandskove. Dette fremstød for skoven varede imidlertid kun så længe, tiderne var urolige for menneskene.

Da forholdene omkring 1200 blev mere rolige, fik menneskene igen tid til at rydde skov. Bortset fra ådale og lignende steder blev randzonen omtrent helt ryddet, mens de forhugne skove, der blev tilbage, blev græsningsskove, hvori kun de arter, der var særlig modstandsdygtige mod kreaturerne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kort over Bornholm fra 1763 (tegnet af Peter Kofod til Pontoppidans atlas) viser øens datidige skovfattigdom og de store hedestrækninger i dens centrale dele.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blev tilbage. Da bøg ikke er det, måtte den gå til grunde, og i løbet af de følgende århundreder forsvandt bøg fra de bornholmske skove. Enkelte træer, f. eks. Melsted-bøgen, overlevede helt op til vor tid, men nutidens bornholmske bøge stammer rimeligvis fra indført frø. Fra ca. 1200 var det imidlertid ikke alene randzonen, der var ryddet for skov, også den centrale del blev ryddet, nogle arealer direkte til marker, andre ved at de græssende husdyr forhindrede ny opvækst af skov. Denne kombinerede udnyttelse af arealet dels til ofte kortvarige marker og dels til fællesgræsning bevirkede, at Midtbornholm forvandledes fra et tidligere skovland til det store kompleks af lyngheder, overdrev og småkrat, der betegnes »Lyngen«, strækkende sig fra Paradisbakkerne i øst, over Højlyngen til Slotslyngen og Hammerknuden i nordvest. Skovfattigdommen på Bornholm blev større og større, og da denne udvikling kulminerede omkring 1800, var øen næsten skovløs. Af Midtbornholms udstrakte skove var der da kun en lille klat forhugget egeavnbøgeskov i den centrale del af den nuværende Almindingsskov. Kvægavl var Bornholms hovederhverv, og det går ikke sammen med skov. Den hårde græsning langs Bornholms sydkyst var sikkert hovedårsagen til den voldsomme sandflugt, der ødelagde de indenfor liggende marker og skabte det brede klitbælte ved Dueodde—Boderne og Rønne—Hasle.

Tiden efter 1800 forandrede atter det bornholmske landskab fuldstændig. Almindingsskoven blev skabt, den øvrige del af Højlyngen m. m. blev enten beplantet, hovedsagelig med nåletræer, eller opdyrket. Sandflugten blev dæmpet ved skovplantning. Udmarkerne inden for randzonen blev behandlet på lignende vis som Højlyngen. Kun relativt små arealer fik stadig lov til at ligge i natur- eller rettere halvnaturtilstand. Heldigvis er Bornholms overflade så uregelmæssig mange steder, at mennesket ikke har magtet at forvandle alt til haver, marker og plantager, og nutidens vegetation på Bornholm bærer stadig vidnesbyrd om de mange omskiftelser, den har været ude for, og stedvis finder man de gamle typer repræsenteret.

Det efterfølgende afsnit vil kun behandle den nutidige vegetation i grove træk, idet der først og fremmest lægges vægt på de forskellige vegetationstyper og deres afhængighed af tidligere og nuværende udnyttelse samt af kårene på voksestedet. Derimod vil der ikke blive gjort særlig meget ud af de enkelte planter i plantesamfundene. De enkelte plantearters forekomst på Bornholm er så sent som i 1956 behandlet særdeles grundigt i Arne Larsen: Bornholms Flora (Botanisk Tidsskrift, bd. 52, side 189—316). I dette værk vil alle, der er specielt interesserede, kunne finde detaljerede oplysninger om nutidens planter og plantesamfund på Bornholm.

Vegetationen langs kysterne: De plantesamfund, der findes her, er vel nok de af de bornholmske plantesamfund, der har været mest ensartet gennem tiderne. En del indslæbte planter har fundet tilsyneladende natur-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Paradisbakkerne var for mindre end 100 år siden dækket af lyng og enebærbuske. Der blev så plantet nåletræer, bl. a. gran og skov-fyr, der ved selvsåning breder sig stærkt, og stedet er nu skov med enkelte lyngpletter. I forgrunden på billedet ses ørnebregner dækkende bunden i en tidligere rydning, der også har lys nok til, at den vilde kaprifolie i enebærbusken kan blomstre.

lige voksesteder, især omkring bebyggelser, men i øvrigt har menneskets indflydelse været ganske ringe og lokal.

Så godt som alle danske kyst-plantesamfund findes på Bornholm. Fra Balka over Dueodde til Boderne og ligeledes mellem Rønne og Hasle har man sand- og klitkyst. Selve stranden består af sand, og væsentlig kun i tilknytning til opskyllet tang og lignende, hvor der ved forrådnelse af det organiske materiale skabes en kvælstofrig bund, får man en vegetation af salttålende, kvælstofyndende planter som *mælde*-arter, *strandsennep* m. fl. Inderst inde på stranden ved vinterhøjvandslinien finder man mange steder *filtet hestehov,* der i Danmark kun findes på Bornholm og de øvrige sydøstlige øer. På lignende steder vokser dog oftest *strand-kvik, marehalm* m. m., der danner lave forklitter, som indefter går over i hvid klit bevokset med *sand-hjælme* og ofte tillige *østersø-hjælme.* Inden for den hvide havklit træffer man den grå klit, hvis overflade er grå af *rensdyrlav* og andre laver. Yderligere er den grå klit hjemsted for *sand-star, sandskæg, krybende pil* samt en lang række urter, hvoraf nogle også optræder som ukrudt på kalktrængende marker, hvor bunden er tilsvarende næringsfattig som i den grå klit. Også nogle af sandstrandens planter, f. eks. mælder, har fundet voksesteder på bøndernes marker, men da strandplanterne væsentlig er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

knyttet til den kvælstofrige, rådnende tang, kan de gennemgående kun klare sig godt som ukrudt i velgødede marker. Mange steder går den grå klit over i klitheder med *hedelyng, revling* og *ene,* andre steder findes klitsøer omkranset af *rød-el.* Grunden til, at rød-el kan klare sig i disse næringsfattige omgivelser, er, at flyvesandslaget ikke er tykkere, end at træernes rødder kan nå ned i den mere næringsrige undergrund. Den egentlige klitvegetation dækker nu kun et ret smalt bælte, idet de indre dele næsten overalt er beplantet med nåletræer, der har sat en stopper for fortsat sandflugt. Fremkomsten af disse plantager har muliggjort, at en række i øvrigt sjældne nåleskovplanter som *Linnæa* og *vintergrøn*-arter er indvandret til Bornholm.

Mellem Jons Kapel og Hasle og mellem Rønne og Boderne kan kysten nærmest karakteriseres som klintkyst. Yderst er der en smal forstrand, der enten er sandet eller stenet (eventuelt forekommende ler er skyllet bort af havet). Indenfor har man højere eller lavere, stejle klinter. Vegetationen på skrænterne er yderst mangfoldig og varierende efter de forskellige bundforhold.

Nordpå fra Jons Kapel, langs hele nordkysten og så langt mod syd som Neksø på østkysten er det klippekyst, der er mest fremtrædende, men ud over den egentlige klippekyst træffer man i mindre omfang også andre strandplantesamfund (sandstrand, stenstrand, små strandenge, strandrørsumpe m. m.). Hvert af disse samfund har sine karakteristiske planter; som et specielt bornholmsk træk ved strandengene kan nævnes den gule *kantbælg,* der ofte er meget fremtrædende. De planter, der er mest karakteristiske på klipperne, er algerne ude i vandet og laverne over havfladen. Ude i havet og på det ganske lave vand er *blæretang* mest almindelig; efter en isvinter mangler dog ofte blæretang for en tid på skærene, den er skuret bort og erstattes i første omgang af et tæt tæppe trådformede grønalger. Lige omkring vandlinien er der ligeledes ofte et bælte af forskellige grønalger, der i lavvandsperioder tørrer ind og bliver kridhvide. Over daglig vande præges klipperne af forskelligt farvede laver. I den zone, der jævnligt omskylles af bølgerne, er klipperne farvet sorte af en lav, der overtrækker stenen som en sort, vortet skorpe. På et lidt højere niveau, der kun vædes af bølgesprøjt, farves klipperne ofte gule af en bladformet lav, og klippesider, der rager endnu højere op, kan være grålådne af en buskformet lav. På overgangen mellem det sorte og det gule lavbælte træffer man de yderste forposter blandt blomsterplanterne. I klipperevner finder man f. eks. *strandasters* og *rød-svingel.* Vedplanterne optræder først rigtig i det grå bælte. Forposterne er oftest de to *dværgmispel*-arter med henholdsvis røde og sorte frugter. Begge arter findes inden for dansk område kun vildtvoksende på Bornholm. På et lidt højere niveau vil der under naturlige forhold være et tæt, sammenhængende strandkrat af *slåen, roser* og andre buske, men tidligere tiders udnyttelse af udmarken langs kysten til fåregræsning m. m.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Denahajlana i Østermarie viser overdrevsvegetation i en såkaldt klippeløkke, hvor der stadig går græssende husdyr. I græsningsområdet kan kun de stikkende vedplanter som ene og slåen klare sig. Blandt urterne vil de stikkende (forskellige tidsel-arter) ofte være særlig fremtrædende. Kirsebærtræet, som også ses på billedet, mangler sjældent i disse klippeløkker og har uden tvivl forsødet nogle af de lange dage, vogterdrengene i tidligere tider tilbragte på overdrevene.

har mange steder forvandlet krattene til lynghede, overdrev eller mellemformer mellem disse. Da denne form for udnyttelse af strandmarkerne forlængst er hørt op, begynder buske og andre vedplanter nu igen at brede sig langs kysten, især uden for kystvejen, hvor »fredningen« er mest fuldkommen. Denne buskvegetation lukker i mange tilfælde af for de turistmæssigt opreklamerede udsigter og betegnes som »den grønne pest«, der bekæmpes ved rydninger. Da »den grønne pest« er den naturlige vegetation under de forhold, der råder nu, bliver det kun ret kortvarige resultater, man opnår, hvis man ikke i sammenhæng med rydningerne indfører den gamle udnyttelse af arealerne til fåregræsning m. m.

De strandkrat, der nu breder sig ved de bornholmske kyster, bærer stadig vidnesbyrd om tidligere tiders udnyttelse. Betragter man de vedplanter, der indgår i dem (*ene, rose, slåen, tjørn* m. fl.), vil man bemærke, at de alle har det tilfælles, at de på en eller anden måde er beskyttet mod en alt for stærk nedbidning. I disse ofte stærkt tornede krat får efterhånden en række andre vedplanter (f. eks. *eg*) mulighed for at spire frem, således at krattene med tiden ændrer karakter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Blandt de mange interessante planter, der i øvrigt karakteriserer granitområdets kyststrækninger, kan nævnes *svalerod,* der tidligere anvendtes som lægeplante.

Randzonen eller bæltet med det gamle agerland. Rent geografisk hører Hammerknuden, Slotslyngen og Blemmelyng til dette område, men med hensyn til jordbund, plantevækst, udnyttelse m. m. hører det sammen med Højlyngen og omtales derfor sammen med denne. Denne del af Bornholm har været ret stærkt udnyttet af bondekulturen i over 4000 år, og størsteparten af den er forvandlet til frugtbare marker. På visse steder, hvor terrænforhold eller jordbund er ugunstige for opdyrkning, har man dog plantesamfund, der er mindre kulturprægede. Dette gælder i særlig grad ådalene, hvor man finder rester af den gamle blandskov, der også findes enkelte andre steder. Disse småskove virker i nutiden ofte meget oprindelige og naturlige, men vi skal ikke langt tilbage i tiden, før de blev anvendt til græsning. Denne langvarige udnyttelse af de bornholmske skove helt tilbage til middelalderen har sat sit præg på deres nuværende artssammensætning. Kun de arter, der tåler kreaturgræsning, har overlevet. Vedplanternes forsvar mod græsningen kan være forskellig, de kan være forsynet med torne (f. eks. *vild æble* og *slåen*), barken kan være bitter og ildesmagende (f. eks. *fugle-kirsebær* og *benved*), eller de kan reagere på afbidning ved dannelsen af talrige nye skud (f. eks. *avnbøg* og *hassel*). Endelig er der nogle, der kan vokse på stejle, utilgængelige steder, hvor kreaturerne ikke kan nå dem (f. eks. *lind* og *aksel-røn*). *Eg* tåler ikke afbidning, men den kan spire frem og vokse inde i en stikkende busk, f. eks. *tjørn* eller *ene.* Netop de nævnte typer vedplanter spiller en stor rolle i de bornholmske blandskove og vidner således om skovenes tidligere tilstand. Det samme gør den manglende forekomst af vildtvoksende bøg, som ikke kunne klare græsningen og derfor uddøde.

Bundvegetationen i blandskovene er rig og afvekslende. Som noget specielt for Bornholm må fremhæves den store rolle, især *hulkravet kodriver,* men også *storblomstret kodriver,* spiller som skovbundsplanter, derimod mangler fladkravet kodriver, der forekommer almindeligt i andre østdanske skove.

Det centrale Bornholm: Den gamle Højlyng (incl. Almindingen), Paradisbakkerne, Blemmelyng, Slotslyngen og Hammerknuden dannede indtil ca. 1800 en stor, sammenhængende udmark, der var dækket med lynghede, overdrev og småskov, og som hovedsaglig udnyttedes som græsningsareal. Tiden efter 1800 forvandlede helhedsbilledet fuldstændigt. Størstedelen af arealet dækkes nu enten af kulturskov eller marker, men der er dog stadig pletter tilbage, hvor man træffer rester af de tidligere vegetationstyper: lynghede og forskellige typer overdrev. Et andet karakteristisk billede ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Parti fra Almindingen med egeblandingsskov, der i den sidste menneskealder har været ret upåvirket af mennesker og kreaturer. Den rigelige forekomst af tjørn er vidnesbyrd om, at arealet tidligere har været anvendt til græsning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den gamle Højlyng er tørvemoserne, der, efter at tørven er helt eller delvis fjernet i de forudgående århundreder, nu viser sig som småsøer. På grund af den omgivende, næringsfattige jord er søerne ligeledes oftest næringsfattige med en artsfattig flora, hvori *dynd-padderok* ofte spiller en stor rolle. Som en specialitet for de bornholmske søer kan nævnes *dværg-åkande*, der dog kun forekommer i ret få søer. *Hvid åkande* findes nu almindeligt i mange søer, men angives at være udplantet i nyere tid. Hvid åkande har imidlertid f. eks. i fyrretiden groet i flere af de søer, hvor den nu findes, men de fleste søer har i mellemtiden været tørvemoser uden fri vandoverflade, og hvid åkande er så forsvundet. Først efter at menneskene har fjernet tørven, er der igen kommet vand i søerne, hvori åkander kan vokse.

Den bornholmske hede er mere artsfattig end den jyske. Nutidens danske hedetype er et plantesamfund, der er knyttet til det vestlige Europa. Hederne på Bornholm udgør nogle af udposterne mod øst, hvor en række af de mest vestlige arter (f. eks. melbærris og visse-arterne) mangler, og andre (f. eks. *klokkelyng* og *revling*) er sjældne. Den bornholmske hede præges hovedsagelig af *hedelyng* og *ene* samt græsser og andre urter (f. eks. *lav skorsoner*). At heden ikke er et naturligt samfund de fleste steder på Bornholm, viser det forhold, at efter at fåregræsning o. l. så godt som er ophørt, gror heden til i krat og skov. Indførte vedplanter som *fyr, gran* og *gyvel* breder sig stærkt i de fredede arealer, og det samme gælder hjemlige vedplanter som *ene, bævreasp* og *eg*. Hedeflader uden større vedplanter træffer man næsten kun visse steder på Hammeren, og efter at fåregræsningen her ophørte efter 1. verdenskrig, erobrede krattene og skovene igen Hammerknuden. Det begynder i kløfter o. l. steder, hvor forholdene er gunstigst (bl. a. læ), og efterhånden breder krattene sig derfra.

Betragter man de tre store klippeknuder ved Bornholms nordvestkyst: Hammeren, Hammershusknuden og Slotslyngen med Troldsbjerg, vil man bemærke, at Hammershusknuden i modsætning til de to andre mangler hedevegetation; den er dækket af en overdrevsvegetation af græsser og urter, som dog stedvis er ved at blive kvalt af slåen og andre buske, der nyder godt af fredningen. Det, der giver Hammershusbanken sit særpræg også med hensyn til vegetation, er sikkert ruinen. Fra denne siver kalkholdigt vand ud over hele området. Jordbunden får ingen mulighed for at blive sur, og på sådan bund kan hedevegetationen ikke trives, derimod overdrev, når vel at mærke de egnede påvirkninger af mennesker og husdyr er til stede. På lignende måde var de bedre dele af Højlyngen overdrevsprægede, medens de steder, hvor jordbunden var ringere og kalkfattig, blev lyngklædte.

Ved Hammershus træffer man repræsentanter for de typiske overdrevsplanter, men endvidere finder man en lang række arter, der har deres forekomst her på grund af andre specielle lokale forhold. På de varme, sol-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bagte sydskrænter vokser arter, hvis hovedudbredelse ellers er Sydøsteuropa, f. eks. *enblomstret fladbælg, liden sneglebælg* og *knopnellike.* Huslægen i den middelalderlige borg har også efterladt sine visitkort i form af gamle lægeplanter. I vandhullet foran borgen finder man *kalmus,* som blev indført her til landet af middelalderens munke, og som havde en udbredt anvendelse. Tyggede man på kalmusrod, fik man ikke pest, mente man. Nutiden tvivler på det; men i en tid uden tandhygiejne har det sikkert været velgørende for andre, at det var duft af kalmus, der kom ud af munden. Kommer man til Hammershus et par år efter, at der har været foretaget større udgravninger, vil man kunne se store bevoksninger af en anden lægeplante, nemlig *bulmeurt.* Planten lever selv kun to år, men dens frø bevarer spiringsevnen meget længe, dog næppe flere hundrede år, som man har troet, men alligevel længe nok til, at den har kunnet holde sig væd Hammershus og andre middelalderlige ruiner, hvor der vel nok altid har været rodet noget i jorden med års mellemrum.

Som det fremgår af det forudgående, er det kun meget lidt af oprindelig natur, man finder på Bornholm, næsten alt er mere eller mindre præget af mennesket. I betragtning af øens areal finder man dog her uforholdsmæssig megen naturlig vegetation og tillige rester af vegetation, der er stærkt præget af gamle kulturformer. Og selv om man har et godt kendskab til, hvilke plantearter der forekommer på Bornholm, mangler vi stadig megen viden om de forskellige plantesamfunds afhængighed af tidligere og nuværende udnyttelse, så der er fremdeles nok at gøre for botanisk interesserede på Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DYRELIV

Et Ørige som det danske må have betingelser for en vis zoologisk variation. Bornholm ligger ved den yderste østgrænse, fjernet milevidt fra det øvrige land, og har et klima, der i flere henseender er mere kontinentalt end moderlandets. Øens jordbund minder om den svenske, og vegetationen er i mangt og meget udansk. På en ø med en så isoleret beliggenhed og en så fremmedartet grobund må det dyreliv, der forefindes, også til en vis grad være karakteristisk.

Allerede ved et første besøg på vestkystens strand ved Rønne, altså uden for det egentlige klippeområde, vil den vågne iagttager blive højst forbavset. Her støder man ikke på det sædvanlige væld af muslinge- og snegleskaller. Kun bittesmå *blåmuslinger* findes i mængde. En lille hjertemusling ses vel hist og her, men ikke en eneste balan eller strandsnegl sidder på stenene, og søger man efter sådanne, vil man opdage, at der også mangler en masse andre dyr, som normalt findes på en dansk kyst. Ingen krabber, ingen søstjerner og ingen af de skønne, røde søanemoner med de talrige, fjerlignende fangarme — enkelte *vandmænd* er der, men disse er forbløffende små, og deres følgesvend, *brændegoplen,* mangler ganske. Smager man på vandet, har man straks forklaringen på denne fattige, fremmedartede fauna. Ikke noget sted i landet, bortset fra indsnævrede fjorde og vige, er der så lidt salt i vandet som her. Saltprocenten er ca. 0,8, og udsving herfra, der kan tilskrives varierende tilførsler af saltvand gennem bælterne, er minimale. Adskillige udprægede saltvandsfisk mangler totalt ved Bornholm. De, der forekommer, optræder i racer, der er mindre end det, som anses for normen i det øvrige land — man kan blot her tænke på specialiteten »den røgede bornholmer«. Beskrivelsen af dyrelivet i vandet omkring Bornholm vil altså i mangt og meget understrege det rent negative, og det må indrømmes, at faunaen her er fattig; men på den anden side giver det ringe saltindhold til gengæld muligheder for noget positivt, som turisten igen står fremmed overfor. Intet sted i Danmark træffes i den frie vandmasse så mange ferskvandsfisk som her — fisk, der i reglen ikke vil træffes ved andre danske kyster. Store stimer af *skaller* og *aborrer,* hist og her tillige *sudere* og *karper,* eller *gedder* af en størrelse, der kan få det til at gippe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dununge af alk. Denne fugl ruger her i landet nu kun på Græsholm ved Christiansø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i lystfiskere. Om foråret kan man finde aborrens netformede ægmasser klæbede til algevegetationen og iagttage de store hungedder gydende rognen, energisk ombejlet af flere og langt mindre hanner. Overraskende er det også at møde *ferskvandssnegle* i havet, ja selv *vandkalve* kan man træffe, så den omtalte zoologiske fattigdom tiltrods er der dog noget at gøre for den lille bornholmerdreng, når han kommer løbende med sin »kjessapozza«!

Fortsætter vi nu fra Rønne langs øens sydkyst for at undersøge, hvilke dyr der lever på de mere tørre steder, må man først og fremmest nævne det her i landet ellers så sjældne insekt, *myreløven*, hvis rovgridske larve graver forræderiske tragte i det tørre sand. Overalt vil man i klitområderne, på overgangen mellem klit og strandskov, kunne iagttage disse interessante faldgruber, ofte endog i stor mængde. Forankret ved hjælp af bagudrettede hårknipper sidder den 1 cm lange røver på lur i tragtens bund; kun den alleryderste del af fangstredskaberne, de stærkt krummede, spidse kæber, rager op af sandet, og man skal endda være en god iagttager for at få øje på disse. Men vé den myre, der rutsjer ned i tragten! Det tørre sand skrider let, når myren forsøger at flygte, ikke mindst når myreløven begynder et veritabelt bombardement af sit offer, idet den med sit letbevægelige hoved kan sprøjte sandet højt op. Der levnes ikke myren mange chancer; den vil i reglen omgående blive grebet og halet ned i sandet, og der går ikke lang tid, før dens tørre og nu tomme kitinhud vippes op af dødsfælden. En myreløve er tilsyneladende umættelig, så tragten skal hurtigt gøres klar til fornyet fangst. For øvrigt kan man i sandet ret let finde myreløvernes kugleformede og sandbeklædte puppekokoner, medens man påfaldende sjældent iagttager det voksne, guldsmedelignende insekt.

Bornholms sandede sydkyst afbrydes jævnligt af mere eller mindre lerede klinter, og ved foden af disse kan man af og til, f. eks. i nærheden af Arnager, se adskillige huller på størrelse med toører, som ved nærmere undersøgelse viser sig at føre ind til vidt forgrenede gangsystemer. Her holder et andet karakteristisk insekt til, et insekt, der på grund af sin størrelse — og vel navnlig på grund af forlemmernes ejendommelige udformning til kraftige og velegnede graveben, har fået navnet *jordkrebsen*. Med hensyn til levevis minder den dog langt mere om muldvarpen. Vil man se fyren, må man medføre en spade og i øvrigt håbe, at interessen for sagen, forenet med tilpas energiudfoldelse, må føre til resultat. Hvis man er særlig heldig, oplever man at høre hannen, når den inde i sine gange forsøger at lokke en hun til sig. Dens slægtskab med græshoppen fornægter sig ikke, da der heller ikke her er tale om virkelig sang, men snarere om en form for instrumentalmusik, idet lyden frembringes ved, at vingerne gnides mod hinanden. Resultatet af denne gniden er en ret svag, men køn, fløjtelignende trille, der for resten meget let kan forveksles med den grønbrogede tudses sang. Trods den klodsede kropbygning skal jordkrebsen i parringstiden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sangdroslen er mange steder i landet blevet en byfugl. På Bornholm træffes den kun i skovene.

Grønsangeren er en lille tillidsfuld fugl, hvis vidtlydende trille liver op i de bornholmske løvskove.

kunne svigte sin jordtilværelse og flyve ret livligt rundt, et fænomen, der dog, så vidt vides, ikke er iagttaget på Bornholm.

Mens man er ved Arnagerklinterne, og helst nord for fiskerlejet, bør man også se efter sjældne billearter, idet klinterne her — og ved Sose — anses for særlig fine lokaliteter i så henseende. Den lille, mærkeligt runde løbebille, *Omophron*, optræder ofte i stor mængde, og under jordklumper finder man den elegante og livlige *Nebria livida*. Er man særlig heldig, kan man under større sten træffe *bombarderbillen*, der her i landet kun er iagttaget på Bornholm. Dens blåskinnende dækvinger, dens røde ben og dens særegne, lette elegance gør det allerede til en oplevelse blot at holde dette, ikke særlig store, insekt i hånden, men oplevelsen kan forvandle sig til uhygge, når dyret med et lille smæld, frembragt ved, at den afgiver en eksploderende kirtelvæske fra gattet, breder vingerne ud og forsvinder fra den måbende tilskuer.

Følger vi nu sydkysten og runder Dueodde, vil vi stadig løbe på myreløvens tragte og forhåbentlig også i klitterne træffe kolonier af den store, bilignende og sjældne gravehveps, *Bembex*. Efter Balka Bugt skifter stranden imidlertid fuldstændig karakter og giver nye muligheder for dyrelivet. De flade klipper af Neksø-sandsten har her skabt Bornholms eneste fladvandsområde og dermed det eneste sted, hvor der virkelig kan blive tale om vadefugleliv. Særlig næringsrigt vand kan det ikke dreje sig om, da det brakke vand også her hindrer tilstedeværelsen af muslinger og snegle, men på den anden side tillader de mange små vige og det forhold, at sandstensfladerne strækker sig ret langt ud i vandet, at opskyllet tang og døde dyr bliver liggende, og i disse mere eller mindre forrådnede masser vil der altid være mad til mange munde. Det er for øvrigt et fredet fouragerings sted, en hårdt tiltrængt hvileplads for trækkende vade- og svømmefugle, men bruges kun i ringe udstrækning som yngleplads. Dels fordi der er så få havbløddyr,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og dels fordi kysterne gennemgående er dybe, må Bornholm selvsagt være fattig på ynglende vadefugle; udover nogle *viber, præstekraver* og ganske enkelte *strandskader* yngler næppe andre vadefugle ved øens kyst. Strækningen fra Balka til Neksø er tilholdssted for øens *gravænder,* hvis spraglede farver tager sig godt ud mod det blå vand, og hvis reder skal søges i klitområdets rævegrave. Om vinteren vil man altid kunne træffe svaner på dette sted. *Knopsvanen* har i de sidste årtier bredt sig overordentlig stærkt som ynglefugl her i landet og er mange steder endog blevet til besvær. Uvist af hvilken grund har den endnu ikke følt trang til at slå sig ned som ynglefugl på Bornholm, hvor det stadig er lidt af en oplevelse at støde på disse statelige fugle.

Nord for Neksø møder vi den egentlige bornholmske kystform, klipperne. Hvad der allerede er fortalt om vandet og dets dyreliv, har også sin gyldighed her, men at det drejer sig om helt andre kystdybder, røber de mange *edderfugle,* hvis dykkeevne er uomtvistelig. I store flokke, ofte mødre med børn, ligger de næsten overalt, ivrigt pjaskende og dykkende, hvis de da ikke dovent daser på de våde klippeskær. Sommeren igennem kan man nyde synet af disse nordiske fugle, hvis sydgrænse iøvrigt går gennem Danmark. Hannerne ser man ikke meget til, da disse på denne tid er flygtet bort fra ægteskabelige forpligtelser ud på det frie vand. I maj måned svømmer edderfuglene parvis, og man får da på lang afstand let øje på den udhalede, næsten helt hvide han, men når æglægningsuroen kommer op i hunnen, forlader han arenaen og lader hende opsøge en redeplads mellem klipperne. De fleste edderfugle kommer sikkert til Bornholm fra Christiansø, hvor der er en meget stor bestand, men adskillige ruger dog deres unger ud på »fastlandet«, hvor man ikke blot finder rederne i klippevegetationen, men tillige ret hyppigt på moler og bølgebrydere. Fuglen ligger meget fast på den dunforede rede, ofte helt uden at ænse nærgående ornitologer. Ved sommertid er det almindeligt at se halvtamme edderfugle svømme rundt i nordbornholmske havne.

Ved klippekysten møder man også *den toppede skallesluger,* der for øvrigt heller ikke er sjælden i det øvrige land. Denne fortræffelige dykker må, til trods for sit tynde og spidse næb, betragtes som en andefugl. Den lange, lidt strittende nakketop, de røde ben og næbbet gør fuglen let kendelig. Hannen, med skarpe kontraster i sort og hvidt, og hunnen, mere afdæmpet i farverne, holder trofast sammen året rundt, og et skalleslugerpar ligger ofte på et klippeskær og slikker solskin. Senere på sæsonen ser man de stolte forældre svømme rundt med den store ællingeflok — almindeligvis omkring 15 stk. — udklækket i en næsten utilgængelig rede mellem stikkende buske.

Måger er der en vrimmel af på Bornholm, og ved klippekysten træffes ganske særlig den sortvingede, smukke *baltiske sildemåge,* en fugl, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Næsehornsbillen er i løbet af den sidste menneskealder blevet ret almindelig på Bornholm. Dens kæmpestore larve findes hyppigt i mistbænke og savsmuldsbunker.

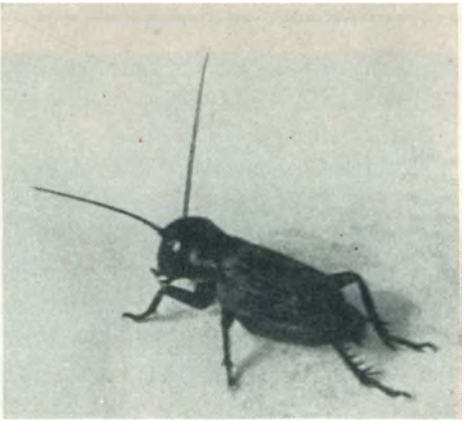

Markfårekyllingen forekommer i Norden kun på Bornholm og er øens interessanteste dyr.

Den grønbrogede tudse har store grønne pletter på hvidlig grund. Hunnen er mod sædvane indenfor dyreriget udstyret med kraftigere farvenuancer end hannen.

Latterfrøen er en større, østlig race af den grønne frø. Den blev i 1949 påvist på Bornholm, hidtil eneste sted i Danmark.

Springfrøen er den eneste brune frø, der findes på Bornholm, hvor den er almindelig. Den er sjælden i det øvrige land.

Løvfrøen har på hver tåspids en hæfteskive og er den eneste danske frø, der kan klatre. Den mangler i store dele af Danmark, men er talrig og toneangivende på Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

navnlig er almindelig i skandinaviske skærgårde. På Græsholm ved Christiansø findes en stor ynglekoloni, men også på de bornholmske kystklipper kan den hist og her træffes ynglende. Noget egentligt fuglefjeld kan der dog ikke blive tale om, da granitten ikke som den færøske basalt er tilbøjelig til at danne de til æggene nødvendige »hylder«. Kun ganske undtagelsesvis er der egnede klippeafsatser, men ellers må fuglene søge redeplads mellem græs og fladklippe på steder, hvor der kan findes ro. Ved fiskerlejerne holder store flokke af disse sultne og ofte frække røvere til. Sammen med de blåvingede *sølv-* og *stormmåger* danner de en pragtfuld ramme omkring billedet af det travle liv, der i sommertiden udfolder sig ved silderøgerierne — og hvilken medfødt sans for opstilling åbenbarer disse elegante fugle ikke, når de i skrigende flok anbringer sig på de brune klipper med den blå himmel og bølgesprøjtet bag sig! Det kan for øvrigt her nævnes, at Græsholms tidligere enorme koloni af ynglende stormmåger nu er blevet totalt udslettet af de større silde- og sølvmåger. De mange nyopståede stormmågekolonier rundt om ved Bornholms kyst er grundlagt af fugle, der er fordrevet fra Græsholm.

Til et fuglefjeld hører dog ikke blot måger. I gamle dage, før turiststrømmen skabte en stadig kilde til uro, ynglede da også ægte fuglefjeldsfugle, sorthvide *alke* og *lomvier*, på Bornholm. Nu skal man over til den fredede fugleø ved Christiansø, hvis man skal være så heldig at få disse at se. Her har de deres ynglepladser under store sten og i klippespalter, på samme måde, som vi må tænke os, de tidligere har ynglet ved Bornholm.

Rovfuglefamilen har gennemlevet onde tider i vort land, og de største arter inden for denne gruppe er helt forsvundet. Ved Bornholms kyst kan man dog endnu i vore dage af og til støde på den statelige *vandrefalk*. At være vidne til parringslegen mellem den forholdsvis lille han og dens større, kraftigere mage, hører til de helt store oplevelser. Reden anbringes på en vanskelig tilgængelig klippeafsats, og desværre røber forældrene ofte stedet ved deres gennemtrængende skrig. Man bør vogte sig for at omtale vandrefalkens yngleplads, da fuglen er efterstræbt af dueopdrættere — måske i nogen grad med rette! Det må dog ikke glemmes, at den navnlig ernærer sig af vilde fugle, og hvis den forgriber sig på duer, er det ofte de svageste blandt disse, der må lade livet. I så fald rydder den altså de mindre egnede avlsdyr af vejen, og set under denne synsvinkel kan vandrefalken endda betragtes som en nyttig fugl — men bør Danmark for øvrigt ikke have råd til at bevare ganske enkelte eksemplarer af vor fineste flyver til glæde for kommende slægter?

En særlig karakteristisk fauna er knyttet til de ganske små fladvandede klippehuller, de såkaldte *rock-pools*, der ligger tæt ud til kysten, og hvis vand dels stammer fra nedbøren, dels fra bølgeskvulpet. Dyrene her må kunne tåle stærkt svingende saltprocenter, idet længere tids stærk fordamp-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ning og manglende vandtilskud koncentrerer saltindholdet, medens vedholdende regn igen skyller saltet ud og gør vandet ferskt. I disse huller ses saltvands- og ferskvandsdyr side om side, et forhold, der nok kan give anledning til forvirring i tillærte zoologiske begreber. Her træffes af og til store mængder ynglende *grønbrogede tudser,* hvis klokkeklare trille bryder den stille sommernat, til stor forundring for den fremmede, men vel også et problem for stedlige nattevandrere! Den grønbrogede tudse er ganske særlig talrig på Christiansø. Samtidig med denne paddeart, men endnu hyppigere og almindeligvis i andre huller, yngler *strandtudsen,* hvis noget mere hæse og uharmoniske trillen præger aftensangen langs hele Bornholms klippekyst. På bunden af vandhullerne ses resultatet af tudsernes elskovsleg, lange, sirlige perlerækker af sorte æg, emballeret i krystalklar, slimet æggehvide.

På en af klippekystens karakterplanter, den buskformede urt, svalerod, lever *soldatertægen,* der hidtil ikke er fundet andre stedet i landet. Som andre tæger er den flad og noget trekantet i formen, men medens tæger gennemgående er udstyret med grønne camoufleringsfarver, stråler den bornholmske tæge i glinsende og prangende rødt. Udfordrende smuk er den næsten, når den sammen med en halv snes artsfæller kravler rundt på svaleroden og suger dens saft. Soldatertægens larve er også meget farvestrålende, men mangler eller har kun svagt udviklede vinger. Uforståeligt er det, at netop denne tæge har fået disse stærke farver, da svalerod, værtsplanten, helt igennem sværger til det grønne, uden anelse af rødt, og med blomster, der kun har svag antydning af hvidt.

Bornholms isolerede beliggenhed er årsag til, at øens antal af pattedyr er ret ringe. Som i det øvrige land blev den oprindelige fauna fuldstændig udslettet af istidens brutale polarklima, og faunafornyelsen har efter denne naturkatastrofe fundet sted ved indvandring, væsentligst fra syd. For flyvende dyr har denne indvandring været en let sag, men for andre, deriblandt pattedyrene et stort problem. Sandsynligvis har flere arter benyttet sig af landbroer, der fra tid til anden vel har eksisteret, eller de kan være gået hen over den faste vinteris. Nogle har fået »skibslejlighed« på drivtømmer og isflager, medens andre igen i historisk sen tid er blevet indslæbt eller ligefrem indført af menneskene selv. Til de sidste hører *rådyret,* der på trods af gængs lov blev indført i slutningen af forrige århundrede og nu til glæde for såvel jægere som andre naturelskere findes i alle større skove. En oprindelig og stor bestand af kronhjorte blev ved jagt og sygdom udryddet allerede før 1800. Også *egernet* hører til de indførte, idet fire tamme egernunger af svensk oprindelse omkr. 1890 ved et uheld slap ud af en indhegning i Østerlars. Dette uheld har siden påført de bornholmske skove store økonomiske tab, da den lille gnaver i fred og ro har kunnet fortære alle de kogler og alle de nåletræsknopper, den havde behov, uden frygt for andre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rede af gulbug. Medens nattergalens rede normalt ligger på jorden, anbringer gulbugen eller bastardnattergalen sin rede 2—3 m oppe i buskadset.

Iris er her i landet kun almindelig på Lolland-Falster, men ses dog undertiden på Bornholm. Denne er fotograferet ved Ølene.

Af Danmarks 12 arter flagermus er de 6 påvist på Bornholm. Den let kendelige langøre, som ses her, er den almindeligste på øen.

Bjørnespinder. Dens store lådne larve findes på tørre, næsten steppeagtige steder.

Dødningehovedet er en sjælden sommerfugl i Danmark, men optrådte i sommeren 1956 ret talrig på Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fjender end *ræven,* der i øvrigt næppe har meget at skulle have sagt i så henseende. Bornholm mangler totalt de vævre og for egernet dødsensfarlige rovdyr, mår, ilder og hermelin, ligesom disses slægtninge, brud, grævling og odder, heller ikke findes. At en ø i almindelighed er fattigere på pattedyr end et større landområde, står fast, men at også muldvarpen mangler på Bornholm, overrasker dog mange, indtil de får den lyse idé, at det nok er klipperne, der umuliggør dens tilværelse på øen! Nej — der er såmænd jord nok, men muldvarpen er først på et meget sent tidspunkt indvandret til Danmark, alt for sent, til at et så trægt og jordbundet dyr kunne nå tidsnok frem. *Pindsvinet* og de fleste danske gnavere er almindelige på øen, dog er vandrotten, også kaldet mosegrisen, ikke med sikkerhed påvist.

Bornholm kaldes med rette nattergalenes ø, idet de mange kratrige sprækkedale og de talrige småbække, omkranset af smalle skovbræmmer, giver gode betingelser for denne sangglade fugl. Den hører så afgjort småslundene til, og helst sådanne, hvor nælder eller andre tætstående urter kan beskytte reden. Almindingen kan *nattergalen* ikke lide, og kun i udkanterne af denne store skov træffes den. I større byhaver erstattes den af *gulbugen,* bastardnattergalen, som den også kaldes, der nok synger godt og er lige så sangglad, men mangler nattergalens tonefylde. Den synger imidlertid om dagen og er for øvrigt mere beslægtet med løvsangerne end med nattergalen selv.

Bornholm kunne måske også benævnes rågernes ø, da der næppe er nogen dansk landsdel, hvor *rågen* er så talrig. Om vinteren, når træerne er bladløse, åbenbares det, at næsten hver eneste lund på øen huser en rågekoloni. Rederne er sædvanligvis anbragt i høje aske, og på den tid, ungerne begynder at vove sig ud på de tynde grene, er stegte råger en traditionel middagsret i mange bornholmske hjem. Dens større slægtning, ravnen, findes ikke i vore dage på Bornholm, men at den engang har været her, tyder visse lokale navne, Ravnemyr, Ravnedal o. fl., på. Derimod er *alliken,* på bornholmsk — og nordisk — benævnet *kajan,* meget almindelig. Talstærk og stædig erobrer den plads i byernes og fiskerlejernes skorstene, og den rydder godt op i naboens valnødder. Langt interessantere er det dog at iagttage naturlige ynglekolonier af den på steder, som f. eks. ved Kleven, hvor store sten har hobet sig op neden for og op ad klipperne. I Ekkodalen og flere andre steder benytter allikerne spalter i de stejle klippesider som redepladser. Dybt indefra hører man ungernes skrigen, medens larmende forældre, ofte i sluttet flok, styrter sig ud og fortsætter spektaklet, idet de forsvinder mellem træerne. Længere henne i den smukke dal bor der adskillige par alliker i et gammelt stengærde. Til skovens støjende fugle hører også *skovskaden,* der nu er langt almindeligere end for en menneskealder siden, medens *husskaden* mere er knyttet til det åbne, kratrige og gerne ret tæt befolkede terræn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Biæderen ved sit redehul i en grusgrav nord for Hasle. Denne sydeuropæiske fugl har aldrig før ynglet i Danmark.

Ejendommeligt er det, at *ugler* er sjældne på Bornholm trods det, at øens skovprocent ligger langt over landets gennemsnit; ugleskrig er for de fleste et ukendt begreb. De talrige fugtige kratskove er en af årsagerne til øens store bestand af *skovsnepper,* selv om det ikke kan betvivles, at den specielt bornholmske forårsfredning af denne yndede jagtfugl har en lige så vigtig andel i det store antal. I skumringen eller i tidlige morgentimer foregår skovsneppens parringsflugt langs med skovbrynene, mens man hører hannens karakteristiske: orrtt, orrtt, orrtt -pist! Reden anlægges på jorden, og fuglen stoler i den grad på sin camouflage, at den bliver liggende på sine fire æg, til man er ved at træde på den. Senere på sæsonen kan man træffe den sammen med de små unger, når den søger føde i den fugtige jord på lavtliggende steder i skoven.

Stort set findes de samme småfugle på Bornholm som i det øvrige land; dog mangler bl. a. spætmejse, sumpmejse og gransanger, ligesom en del ellers almindelige fugle er sjældne. Ejendommeligt er det, at man i flere fuglearters sang kan påvise afvigende toneelementer; man kan med andre ord i sådanne tilfælde tale om en speciel bornholmsk dialekt. Dette gælder f. eks. *gulspurven,* hvis kendte række af enslydende, lidt »tørre« toner på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholm efterfølges af to mere klangfulde med forskellig tonehøjde; det normale for en dansk gulspurv er, at den afslutter sin sang med en enkelt fyldigere tone. Denne tilsyneladende kun lille variation i melodien er dog for en ornitolog særdeles iørefaldende og forvisser ham yderligere om, at han befinder sig på klippeøen. I øvrigt er der også noget fremmedartet over *bogfinkens* sang, selv om der måske skal et noget mere vågent og musikalsk øre til for at erkende dette.

Fugletrækket over Bornholm er ikke særlig iøjnefaldende. Det kan dog bemærkes, at der såvel i det tidlige forår som i det sene efterår er betydeligt livligere i buske og hegn end til andre årstider. Det er de mange trækkende arter af småfugle som *fluesnappere, rødhalse* o. a., der under deres hvile søger tiltrængt føde. Påfaldende er de store flokke af *korsnæb,* der i høsttiden under idelig, let kendelig pludren og stadig uro besøger vore mange skovfyrre. Står man stille og iagttager de næsten papegøjeagtige, farvestrålende, røde og gule fugle, hører man et lille smæld i skovbunden, hver gang et afvredet kogleskæl eller en kasseret kogle falder ned. Det er nordiske korsnæb, der gæster øen, men om denne fugl også yngler her, vides ikke; reden skal for øvrigt søges sidst på vinteren, ofte mens der endnu er sne på træerne. En anden og trofast gæst er den vældige og statelige *trane,* som hvert år forekommer i større eller mindre flokke. Hyppigt slår de sig for kortere tid ned i moserne, eller de søger korn på stubmarkerne. Mange tror, at det er storken, der er kommet, men storken gæster sjældent Bornholm og aldrig som ynglefugl. Medens såvel trane som stork har fremstrakt hals, når de flyver, er den fuldt så store *fiskehejre* kendelig på den under flugten s-formede hals. Hejren, der er en udpræget koloniboer, er i de senere år begyndt at yngle flere steder på øen og ses nu ret ofte fiskende i bornholmske småsøer.

I året 1948 gæstedes Bornholm af den farvestrålende, sydeuropæiske pragtfugl, *biæderen,* endda af hele to par, som begge gravede deres lange redehuller ind i en grusgravs brinker få kilometer nord for Hasle. Ikke sært, at dette vakte røre i zoologiske kredse, da biæderens nærmeste yngleplads ligger henved 1000 kilometer borte, og Alperne normalt danner nordgrænsen for dens udbredelse. For ikke at forstyrre fuglene blev kun ganske enkelte ornitologer indviet i hemmeligheden, men for disse få blev det en enestående oplevelse at se den fortræffelige flyver jage hen over kløvermarkerne, hvor den navnlig gjorde indhug på humlebierne. Helt eksotisk i gult, grønt, blåt og brunt, med et langt, krumt næb og prydet med forlængede halefjer virkede den, når den sad i skinnende sol og lurede på forbiflyvende guldsmede, og dens unger var lige så overdådigt udstyrede. Desværre var vejret i udflyvningsdagene ugunstigt, så to af ungerne klarede sig ikke igennem og er nu en af Bornholms Museums største zoologiske seværdigheder.

Hugormen er ikke så hyppig på Bornholm, som det sædvanligvis angives,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og der er bestemt ingen grund til at holde sig borte fra øen for dens skyld. Det er muligt, at antallet kan variere noget fra år til år, og på sine yndlingsopholdssteder, lyng forenet med tilpas fugtighed, er den selvsagt talrigere end der, hvor den finder sig mindre godt til rette. Givet er det i hvert fald, at man ikke får den at se hvert år, selv om man kommer meget ud i naturen og med forsæt går på steder, hvor man kunne vente at træffe den. *Snogen* må nærmest anses for sjælden og ses udelukkende på absolut fugtigt terræn. Begge firbenearter er almindelige, *markfirbenet* næsten kun ved kysterne på tørre klinter, *skovfirbenet* på fugtig lyngklippe og i skoven på steder, hvor det »lemmeløse firben«, *stålormen,* også holder til.

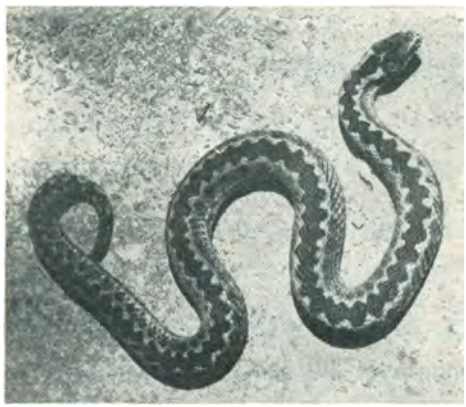

Hugormen kan træffes i lyng- og kratområder, men er ikke særlig hyppig på øen.

Det er allerede omtalt, at *strandtudsen* og *den grønbrogede tudse* med karakteristisk trillen præger nordkystens aftenstemning. I det hele taget må det fremhæves, at padderne og disses interessante liv sætter en ganske særlig kolorit på Bornholms natur. I maj og juni måned vælter *de grønne frøer* sig kåde rundt i vandhullerne, og med en voldsom kvækken, frembragt af deres til bristepunktet oppustede kvækkeposer, forkynder de dagen igennem deres elskovslyst. Græsgrønne er mange af individerne, mørkere andre, men alle kendelige på en gullig stribe hen ad ryggen. En større, kraftigere og mørkere race af denne art, den såkaldte *latterfrø,* er for nylig blevet påvist. Den er grådig, og mindre artsfæller gør bedst i at holde sig i tilbørlig afstand. Den grønne frø er den eneste bornholmske paddeart og for øvrigt også den eneste danske, der året rundt er knyttet til vand. Efter solnedgang afløses de grønne frøers sang af et infernalsk spektakel, stammende fra de valnødstore, irgrønne *løvfrøer,* der på samme tid er i vandet for at yngle. Så voldsom er virkningen, at man i løvfrøernes højsæson næppe kan stå et eneste sted på øen uden at høre koncert et eller andet sted fra. Der er ikke nogen dansk landsdel, hvor der er så mange løvfrøer som her. Om sommeren lægger man imidlertid ikke meget mærke til dem, da de ved deres grønne farve falder totalt sammen med de blade og grene, som de nu er vendt tilbage til. Nærmest tavse er de blevet, og kun mod fugtigt vejr kan man høre enkelte individer skræppe op her og der. Den ellers sjældne *springfrø* er den eneste brune frø, som findes på Bornholm. Dens mystiske, svage, næsten snorkeagtige kvækken kan i tidlige forårsnætter høres op fra bunden af klippehul og mose. Den kvækker nemlig under vand, og uhyggeligt — på en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

måde næsten overnaturligt — lyder det. Tænder man lommelampen, ser man hannerne svømme rundt mellem vandplanterne, fredsommeligt søgende efter hunnerne. Om sommeren træffes springfrøen i kratrige klippeområder, hvor den hurtigt igen forsvinder i imponerende spring.

Bornholms almindeligste padde er vel nok trods alt *skruptudsen,* og vil man se den i kæmpemæssigt tal, bør man tage til Bastemose, hvorhen Almindingens tudser i april måned drives af kønsdriftens ubønhørlige lov. Undertiden er det, som om vandet koger, når parrene vælter sig rundt i vandet, energisk og pågående angrebet af óvertallige hanner, alt mens man hører tusinder andre »gø« rundt omkring. Skuespillet varer kun få dage, og når det er forbi, ligger adskillige døde tilbage, på uhyggelig vis dræbt af et af øens interessanteste og blodtørstigste dyr, *lægeiglen.* Medens den store og sortegrønne *hesteigle* er almindelig kendt, har de færreste stiftet bekendtskab med den sjældne, næsten lige så store, grådige og brunstribede lægeigle, der på Bornholm stedvis kan optræde i stor mængde. Navnlig i skovmoser finder man ofte frøer, tudser og fisk dræbte, og at det er iglen, der har været på spil, røbes af karakteristiske, trekantede sår i huden. Også menneskehud bider en lægeigle let — og gerne — igennem, og grådigt søgende sætter igler sig ofte i mængde på gummistøvlerne, når man vader rundt i vandet. Man bør altså betænke sig, før man begynder at afsvale sine fødder i en bornholmsk skovmose! Hvor man finder lægeiglen, ser man for øvrigt hyppigt en anden, i det øvrige land sjælden, snyltende ledorm, *andeiglen,* der kan variere fra helt klare og gennemsigtige til mørkgrønne individer. Navnet har den efter sin ækle vane med at overfalde svømme- og vadefugle og hos disse kravle ind i næseborene for til sidst at suge sig fast i fuglenes svælg. Andeiglen har yngelpleje og ofte flere hundrede unger siddende på sin bugside.

Det rindende vand, øens bække og åer, er af ganske særlig interesse i deres allerøverste løb, hvor vandet endnu har bevaret noget af jordens og kildens kølighed i sig. Her møder man en ejendommelig *koldtvandsfauna,* hvis repræsentanter, såvel blandt orme som insekter, levede vidt udbredt i Danmark i den polare tid, som fulgte umiddelbart efter istiden. Den sjældne, lille fladorm, *Planaria alpina,* og flere kuldeelskende larver af *døgnfluearter* er påvist her.

En såkaldt *hygropetrisk fauna,* noget ganske specielt for Bornholm, lever i det bløde, skærmende mostæppe, der naturligt dannes på steder, hvor vandet året rundt siver ned over klipperne. Larver af *myg* og *vårfluer,* der hører til arter, man vil kunne genfinde i Skandinaviens bjergegne, har tilpasset sig de konstant fugtige, men dog luftige kår, der bydes på her.

At Bornholm ligger langt mod øst, får vi ofte specielle vidnesbyrd om. Således blev der i 1946 fanget flere eksemplarer af den berygtede, kornædende *vandregræshoppe,* og disse dyr må af kraftige, østlige vinde være

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Svævende biæder med en guldsmed i næbbet.

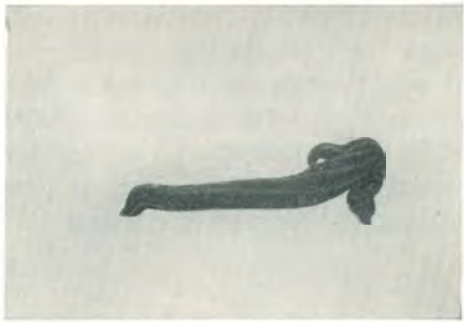

Lægeigler i parring. Lægeiglen er kendelig på to rødbrune rygstriber. Er visse steder på Bornholm ret talrig, men sjælden i det øvrige land.

ført hertil fra Ruslands græsstepper. Ligeledes har øen flere gange fået en snært af de i Østeuropa almindelig kendte og enorme *guldsmedetræk;* sådanne år har millioner af guldsmede i en uges tid sværmet langs med kysterne øen rundt for til sidst igen at forsvinde ud over havet i store flokke.

Beretningen om Bornholms dyreliv kan naturligt slutte med en omtale af *markfårekyllingen,* det dyr, der vel er øens ejendommeligste og mest diskuterede, og som ikke er fundet andre steder i Norden. Det kulsorte, blanktskinnende insekt er nær beslægtet med den brune husfårekylling, der er almindelig kendt fra fabrikker og bagerier, men lever i modsætning til denne altid ude i det fri, knyttet til hede- eller steppeagtig vegetation. Markfårekyllingen har en vældig geografisk udbredelse og træffes fra Mellem- og Sydøsteuropa helt til Østasiens kyster. Den blev i Danmark konstateret første gang 1897, da et enkelt eksemplar blev taget i udkanten af Rønne. Derefter gik der et halvt århundrede, før den blev genfundet, idet et enkelt eksemplar i 1943 blev fanget i Sandflugtskoven nord for byen. Igen blev der stille om dyret, men et par år efter viste det sorte, langbenede insekt sig pludselig at være almindeligt på hele strækningen fra Rønne til Dueodde på steder, hvor der er naturlige betingelser for den. Markfårekyllingen røber sig ved sin energiske og langtlydende »sang«, der fremkommer ved, at vingerne gnides mod hinanden på ganske samme måde som hos dens slægtning, jordkrebsen. Også græshopperne er den i familie med, men dens sang er betydelig mere gennemtrængende end disses og er et udpræget forsommerfænomen, da dyret dør ret tidligt på sæsonen. Det er kun hannerne, der giver lyd fra sig. De sidder på jorden uden for deres lille hule og kalder på hunnerne. Dyret er imidlertid ikke let at få fat i, da det øjeblikkelig flygter ind gennem sit godt skjulte indgangshul, så snart man nærmer sig. Der er opstillet to teorier om markfårekyllingens forekomst på Bornholm. Den ene af disse går ud på, at dyret må opfattes som en sidste rest af en i Danmark tidligere vidt udbredt bestand i en tid, da der på vore breddegrader

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var kontinentalt klima med steppeagtig vegetation. Denne teori er måske rigtig, men lige så sandsynligt er det dog, at insektet kan være indslæbt til øen, i første omgang med en damper — fundet i 1897 blev gjort tæt ved Rønne havn — og senere med de store mængder af kreaturfoder, den russiske invasionsstyrke i 1945 førte med sig. Hvilken af de to teorier der er den rigtige, kan ikke siges, og problemet om den bornholmske markfårekylling vil aldrig blive opklaret!

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

OLDTIDEN

EFTER ISTIDENS SLUTNING er Bornholms kystlinie ændret adskillige gange. Havet gik i lange perioder ind over den nuværende strandlinie og afsatte volde af grus og sand et stykke inde i landet. Til andre tider var det landet, som dominerede. For ca. 9000 år siden, i fastlandstiden, strakte der sig en bred landtunge til den nordtyske kyst. I stille vejr kan fiskerne se stubbe af mægtige fyrreskove på den sunkne halvø; undertiden får de stammer op i garnet.

Også klimaet har vekslet fra tid til anden. I én periode var køligt vejr og regn fremherskende, i en anden mildhed og tørre somre, som i bronzealderen. Dette skiftende vejrlig har været med til at præge øens beboere. De ofte barske kår og omgivelserne måtte gribe afgørende ind i de første beboeres daglige tilværelse. Havet var en af disse magter, fristende at krydse for den eventyrlystne, som kunne skelne andre kyster i horisonten, men ubarmhjertigt mod det skrøbelige fartøj, når det rørte sig heftigt. Havet har givet føde til de første indbyggere, men til gengæld krævet sine ofre.

De første fangstfolk.

Det er forståeligt, at de første fyldige vidnesbyrd om menneskers færden på Bornholm netop er fra fastlandstiden, da man lettere end nogen sinde ellers nåede derover fra Skåne og fra Nordtyskland. Selv da Bornholm blev en ø, har dens profil rejst sig markant i horisonten, let at se fra begge kyster. Først for 5000 år siden blev Bornholm skævt firkantet i omkreds omtrent som nu.

Fyrrene bredte sig over øen i en urskov, der åbnede sig for grønt og buskads, græsning for vildtet. Blomster og bær lyste op imellem. Langs kysten søgte træerne så langt ud, som de kunne, ligesom det ses enkelte steder den dag i dag (fig. 1). Fiskerige søer lå med deres sumpede bredder som åbne ynglepladser for fuglevildtet. Det er netop fra aflejringer i søerne, vi har de første fyldige spor efter mennesker, fangstredskaber.

Fra Vallensgårdsmosen lige syd for Almindingen stammer bl. a. de tre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 1. Fyrre på stenalderbopladsen ved Hestekleven, nord for Årsdale.

benspidser på fig. 2, oprindelig fastgjort til slanke stager. Alene beliggenheden i den hvide *gytje* (kalkslam) fra fastlandstiden angiver dateringen og udpeger stykkernes anvendelse som odde på fiskespyd. Man har stået på lur, og når en stor fisk gled frem i det blanke vand, skød spyddet rapt ned. Men også fugle kunne rammes med jagtvåbenet. I alt er der fremkommet 6 benspidser fra Vallensgårdsmosen; fra Torupgårds mose i Klemensker opgravedes en svær økse af elsdyrtak med hul til skaft og bred fure til et flintskærpe. Denne økse, der er fundet i det dybeste moselag, er sjælden og mærkelig. Lignende kendes fra egnene sydøst for Østersøen; kun eet tilsvarende er truffet mere vestligt i Danmark, et sjællandsk øksehoved.

Af Vallensgårdsmosens elegant skårne spidser er flere særprægede, som stykket med dobbelt række modhager, der afspejler en tidlig vesteuropæisk form. De andre med en enkelt række store hager viser tilbage til ældre nordiske benspidser, som blev udskåret af rensdyrjægerne. Bopladser fra denne tid er endnu på havets bund, for længst oversvømmet ved vandstigningen.

Lidt senere er en række bopladser, de fleste lidt inden for den nuværende kystlinie, på sandede eller grusede steder. Andre er sporet langs vandløb i Vestbornholm, Bagå-Hulebyå og Blykobbeåen. Igen er det grusede og sandede brinker, man valgte til boplads nær fiskesteder i en åbning af skoven. Undertiden er der inde i landet fundet karakteristiske flintredskaber fra

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

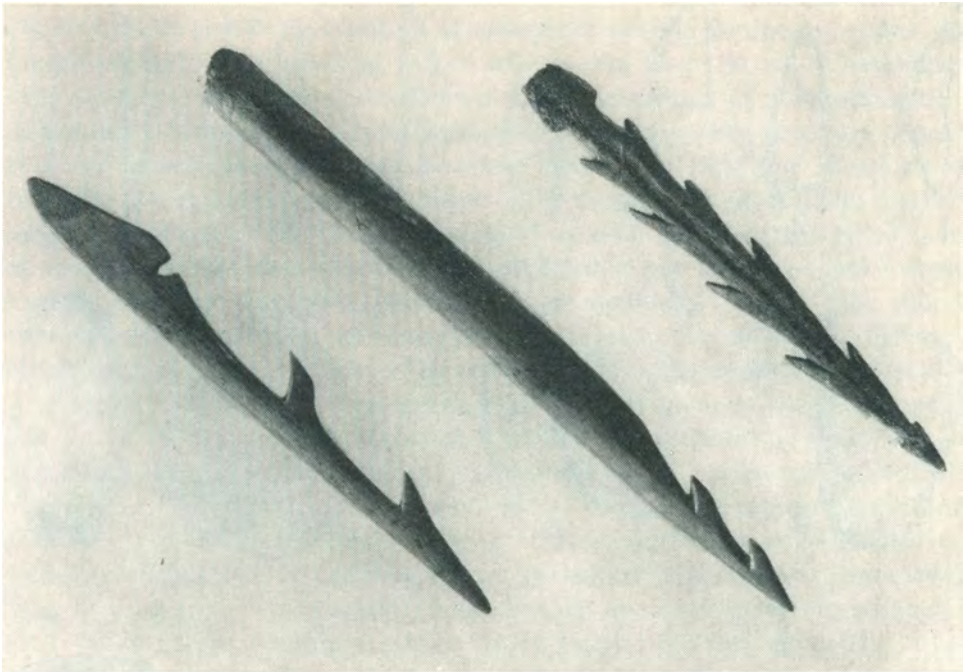

Fig. 2. Tre benspidser med modhager til fiskespyd fra Vallensgårdsmose. 2:5.

denne tid. Selv på et højt klippeplateau over Soldalen med vid udsigt over nordlandet er der fundet genstande, som viser, at nogen har boet heroppe en tid. Ved nærmere undersøgelser vil det formentlig vise sig, at disse fangstfolk har strejfet rundt i skovene og slået sig ned på åbne pletter, hele tiden med udsigt til vildtet: elsdyr, kronhjort, vildsvin og mange andre dyr og deres stier. Alene i et kraftigt elsdyr har der været kød til at mætte og hud, knogler og horn til at beskæftige bopladsens beboere i adskillige dage. De store hjorte har forståeligt nok været det fornemste bytte. Mærkeligt nok er uroksen ikke konstateret med sikkerhed.

Fangstfolket på Bornholm havde et problem, som man ikke kendte i de fleste andre egne af Danmark. Der var kun lidt flint at finde i morænen og praktisk talt intet at hente i de faste kridtdannelser. Lettest kom man til de små rullede flintknolde, blot 5—8 cm lange, og en del smallere og tyndere. De ligger spredt overalt; sjældnere var man så heldig at finde større blokke af den fine såkaldte danienflint; oftere så man stykker af Kristianstadflint, der var uregelmæssig og ikke særlig god.

Nogen import af flint kan man næppe regne med, så der krævedes godt håndelag for at udnytte flintknoldene, især de små kugler. Man slog gerne en kalot fra og spaltede flintstenen på langs i lange, sikre fliser. På adskillige bopladser er de sidste rester af sådanne flækkeblokke almindelige ligesom re-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

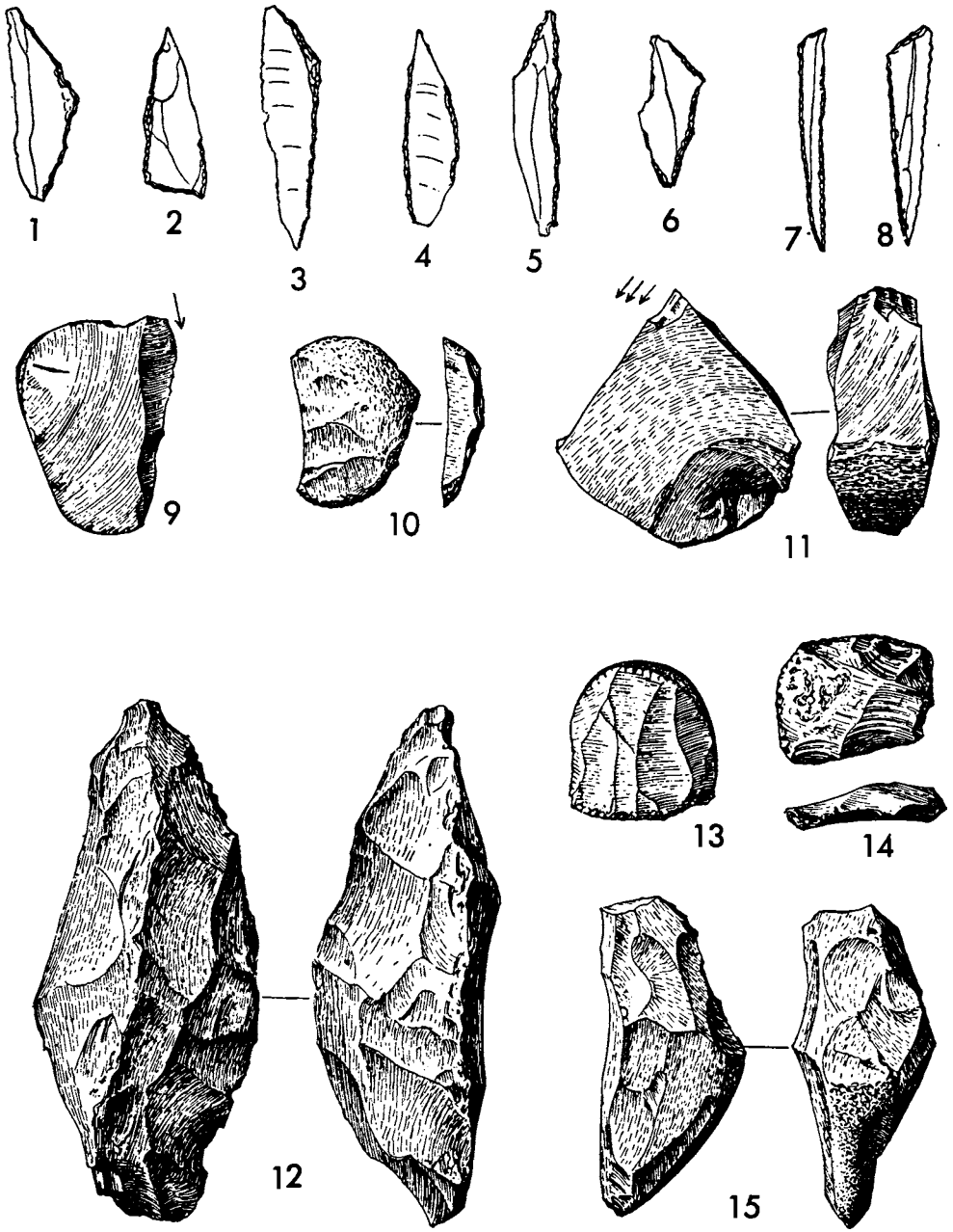

Fig. 3. Redskaber af flint fra maglemosetid. 1—8. mikrolither (1—2 fra Melsted, 3—6 fra Grisby. 7 fra Nr. Sandegård, Østerlars, 8 fra Hammeren), 9. kantstikkel fra Melsted, 10. skraber fra Nr. Sandegård, 11. midtstikkel fra Nr. Sandegård, 12. kærneøkse fra Melsted, 13. blokskraber fra Melsted, 14. enkel kniv fra Melsted, 15. tryksten til at afspalte flint med. 1—8 er 1:1, 9—15 er 2:3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sultaterne, fine flækker — en art knive — og redskaber udført af flækker.

En karakteristisk type udført af disse små spinkle flintblade er den såkaldte mikrolith, let kendelig ved en afknusning langs en eller flere sider. Mikrolitherne viser meget afvekslende typer, adskillige er fint trekantede, andre lancetformede eller cirkelsegmenter (fig. 3: 1—8). Åbenbart repræsenterer hovedtyperne hver sin bestemte anvendelse. Man har længe været tilbøjelig til at kalde dem pilespidser eller modhager, og et nylig skånsk mosefund bekræfter denne tolkning smukt og giver en forklaring på, at man så sjældent træffer dem skæftede. To mikrolither har været sat fast forrest i en pil, den ene som spids, den anden som modhage. Der var ikke skåret furer ind i pilen til at optage flintstykkerne; disse er blot fæstet ved harpiks. Naturligvis er de ret let faldet af og efterlod sædvanligvis intet spor efter sig.

I sig selv var flækkerne velegnede til at skære med, de havde skarpe ægge som en knivs. Nogle fik fin afknusning på den ene tværkant og brugtes til at skrabe med, for at rense huder o. l. Tilsvarende skrabere er udført af flintskiver eller af flækkeblokke, hvis ene kant er trukket lidt ind ved tætte, små slag for at skabe en æg (fig. 3: 10 og 13). Et særpræget redskab med en kort tværæg, stiklen, er ligeledes udført af flækker, sjældnere af flintspåner (fig. 3: 9 og 11). Den brugtes tydeligt nok til at skære furer ind i knogler eller takker, hvoraf man så kunne spalte lange fliser ud, emner til spydodde eller harpunspidser. Stiklen er sædvanligvis udført ved en tværhugning af flintbladet; fra denne tværkant er ført et hug, således at der dannes en vinkel på 90°, og selve hjørnet udgjorde den kraftige, korte æg. Ved at føre den ind mod takken eller knoglen har man skåret en fure. Denne tolkning er opnået både ved at jævnføre stikkelæg med fure og ved at sammenligne med beslægtede redskaber i brug i arktiske egne.

Økser af flint er ret sjældne på bopladserne. Det hænger sammen med fattigdom på flint. Kærneøksen, hugget af en flintblok ved hug fra begge sidekanter, træffes i nogle eksempler (fig. 3: 12), ligesom der kendes en trind, aflang grønstensøkse med sleben æg. Man har formet grønstensøksen ved tæt knusning af overfladen, således at den er blevet jævnt rund og regelmæssig. Ellers er slibning ikke benyttet, slet ikke på flint, men den vege stenart var let at skærpe på denne måde.

De temmelig mange bopladser afviger en del i enkeltheder fra hinanden; stort set kan de dog inddeles i to hovedgrupper; den ene har lidt grove mikrolither, bl. a. spidsovale stykker med skråt afknust side, trekanter og cirkelsegmenter (fig. 3: 1—6); den anden gruppe udmærker sig ved spinkle mikrolither, mest trekanter, ganske regelmæssige og fine (fig. 3: 7—8). Det er karakteristisk for de sidstnævnte former, at de viser nært slægtskab med det fremragende flintarbejde i Sværdborg, Sydsjælland, hvor man havde anderledes fint materiale end kugleflinten. Til den første gruppe, der har udnyttet de små runde knolde i særlig grad, hører bopladserne i Grisby og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 4. Lerkar fra begyndelsen af yngre stenalder, øskenkrukken til venstre er fisket op fra bunden af Østersøen ca. 20 km nordøst for Bornholm, bægeret i midten er fra Simblegård, Klemensker s., bægeret til højre fra Vallensgård. 1:4.

Melsted, til den anden — med de nære sjællandske paralleller — bopladser i Nørre Sandegård, Hammeren og Svanekes søndre udmark.

Alt i alt viser disse første små samfund af fangstfolk nøje slægtskab med samtidige kulturer i Norden. Der er endnu for få vidnesbyrd fra kulturlagene til, at man kan danne sig nøjere indtryk af den daglige levevis. I Skåne er fundet en fiskeruse af fletværk. Fra Sjælland kendes hyttetomter i moselag, små firsidede boliger af træ, løv og andet let vægmateriale. Gulvene var belagt med bark; man holdt til på fugtig bund. Fangsten skaffede føde, men desuden indsamledes spiselige planter; nødder blev nydt i mængder. På de bornholmske bopladser ligger forkullede nøddeskaller i bunker side om side med flintsagerne i de mørke gruslag.

Landbrugere og fangstfolk i yngre stenalder.

Landbruget indførtes i Sydskandinavien senest 2600 år før Kr.. Bag denne vigtige begivenhed var flere stærke tilskyndelser. Ikke mindst havde befolkningen i generationer efterstræbt vildtet så effektivt, at det efterhånden blev vanskeligt at ernære sig ved jagt. Man måtte se sig om

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

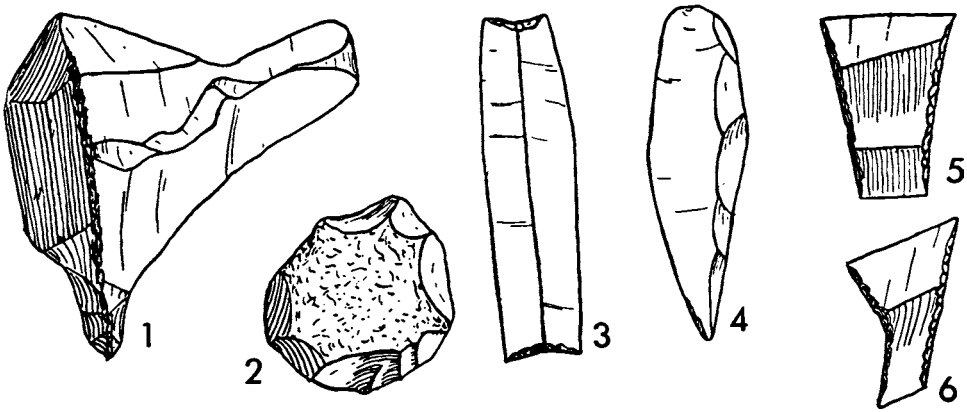

Fig. 5. Redskaber af flint fra Hesteklevenbopladsen nord for Årsdale. 1. bor, 2. skiveskraber, 3. flækkeskraber, 4. bor, 5—6. tværpilespidser. 1—2 er 3:5, 3—6 1:1.

efter andre muligheder. Landbruget havde længe været et bærende erhverv i store dele af Mellem- og Vesteuropa; det vandt nu frem nordpå, hvor det kunne øge mulighederne for at skaffe føde. Ved at dyrke korn og holde husdyr som okse, får og svin behøvede man ikke at sprede sig over vide arealer. Nu var begrænsede områder nok, dels til græsninger for dyrene, dels til de små agre.

De første landbrugere i Danmark er sporet gennem vidtrækkende ændringer i bevoksningen, som lader sig studere i moselagene. De fleste moser på Bornholm er desværre opgravede, men enkelte steder har urørte moselag dog vist, at fyrreskoven i begyndelsen af yngre stenalder var afløst af en tæt bevoksning af eg, avnbøg, lind og elm, på tørre områder fyr, på fugtige birk og især el. Det er denne urskov, som blev de første landbrugeres problem, og som måtte ryddes, før man kunne udnytte jorden. Det kan i sjællandske moser ses, at man først indsamlede løv fra træer i stort omfang til foder, og nogen tid efter satte man ild til skoven for at skaffe plads til agre og græsninger for husdyrene. Men ilden ville naturligvis ikke fænge uden videre i en sådan løvskov. Ganske vist har der hist og her ligget væltede frønnede stammer, hvorom slyngplanterne snoede sig, og som let brændte, men de saftfulde løvtræer i fuld vækst modstod dog ilden. Det gjaldt om først at fælde træer eller at få dem til at visne. Før det var sket, kunne ilden ikke gribe ordentligt om sig. Skovryddere måtte i gang, længe før der skulle svedjes, og selv om træerne ikke blev fældet helt, måtte de i al fald have hugget en fure i overfladen, så saften blev standset og træet gik ud.

Man spørger sig, hvilke folk det var, som greb ind i skovverdenen og ryddede plads til at dyrke jorden og holde væksten nede. Det må være sket under stærke impulser sydfra. Der kom vel også folk vandrende ind, som var eksperter i den nye kunst, og som tog jorden i brug og medbragte husdyr

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

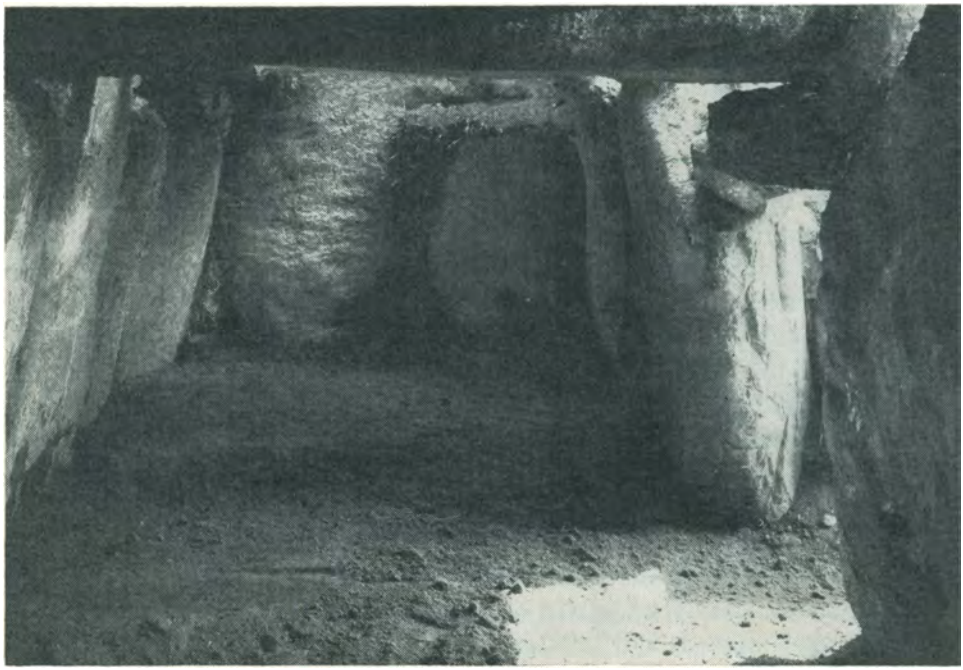

Fig. 6. Jættestuen Lundestenen, Nylarsker sogn, øverst set udefra, nederst kammeret set indefra.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og såkorn; men det ville være unaturligt, om ikke de indfødte selv fulgte den nye måde at leve på, så meget mere som den ikke udelukkede jagt og fiskeri. Der kendes nogle få bopladsfund (ved Holkemyr, i Grisby og på Hammeren) fra begyndelsen af yngre stenalder; ejendommeligt nok ligger alle lige ved kysten, temmelig langt fra agerjord. Det drejer sig vel blot om opholdssteder i jagt- og fisketiden, medens andre medlemmer af småsamfundene tog sig af landbruget.

Vi har nogle få enkeltfundne lerkar fra den ældste landbrugskultur; det ene giver et tydeligt vidnesbyrd om, at man også på Bornholm var beskæftiget med landbruget. Dette kar, der ligner en flaske, har et kornaftryk i siden. Et andet kar, et lille lerbæger, vises fig. 4 i midten. Det er et typisk eksempel på den tidligste fase med sin jævnt svungne profil og flade bund. Lodrette indtryk ses under randen. Det store lerkar t. v. på fig. 4 er mærkeligt nok fisket op langt ude på havet ca. 20 km nordøst for den bornholmske kyst, østsydøst for Christiansø, et klart bevis for samfærdselen dengang, om man ellers måtte savne tegn på søfart. Det var ikke nogen misundelsesværdig lod at krydse Østersøen i en udhulet stamme eller en skindbåd, og det kunne gå galt. Her er i al fald en del af ladningen gået udenbords. Det er et svært hængekar med tynd hals og med gennemborede knopper lidt over den runde bund til at fastgøre snorene i. Indholdet var vel en drik til at kvikke manden op, medens han padlede hen over havfladen.

Det tredie lerkar på fig. 4, bægeret t. h., er samtidigt med de ældste dysser i Vestdanmark, firkantede små kamre med overligger. Disse stengrave viser sig lidt ind i yngre stenalder. Karret er fint formet med vandrette indtryk af snor under den udbøjede rand.

Bortset fra den opfiskede store beholder og bopladsfundene stammer de tidlige lerkar dels fra moser, hvori de vist har været nedsat med offer til overnaturlige magter, dels fra grave, enkle nedgravninger, hvori den døde hvilede med sit udstyr. Det er karakteristisk, at de mosefundne kar ikke er de eneste vidnesbyrd om nedlægninger, som synes at være bestemt for guddommelige magter. Nogle gange er fundet lange, tyndnakkede flintøkser liggende sammen i par inden for en mosebred. Et sådant fund af to fint slebne økseblade er gravet op i kanten af Vallensgårdsmosen. Under beslægtede omstændigheder er to fornemme økser fundet på Rispebjerg. De lå ved siden af en kilde, hvad der måske giver et fingerpeg. Sådanne udsøgte flintarbejder er næppe bestemt til skovhugst. Snarere er de formede som gave til guddommelige magter, der skulle hjælpe giveren og hans nære.

Fra danske mosefund ved vi, hvordan den tyndnakkede økse var skæftet. Skaftet var langt og elegant svunget, omtrent som på en moderne tømrerøkse. Denne effektive form er man nået frem til ved forsøg og erfaring. Øksebladet selv er blot sat ind i en gennembrydning af det svære skafthoved. Man har således ikke behøvet at binde delene sammen. Øksebladets kurvede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

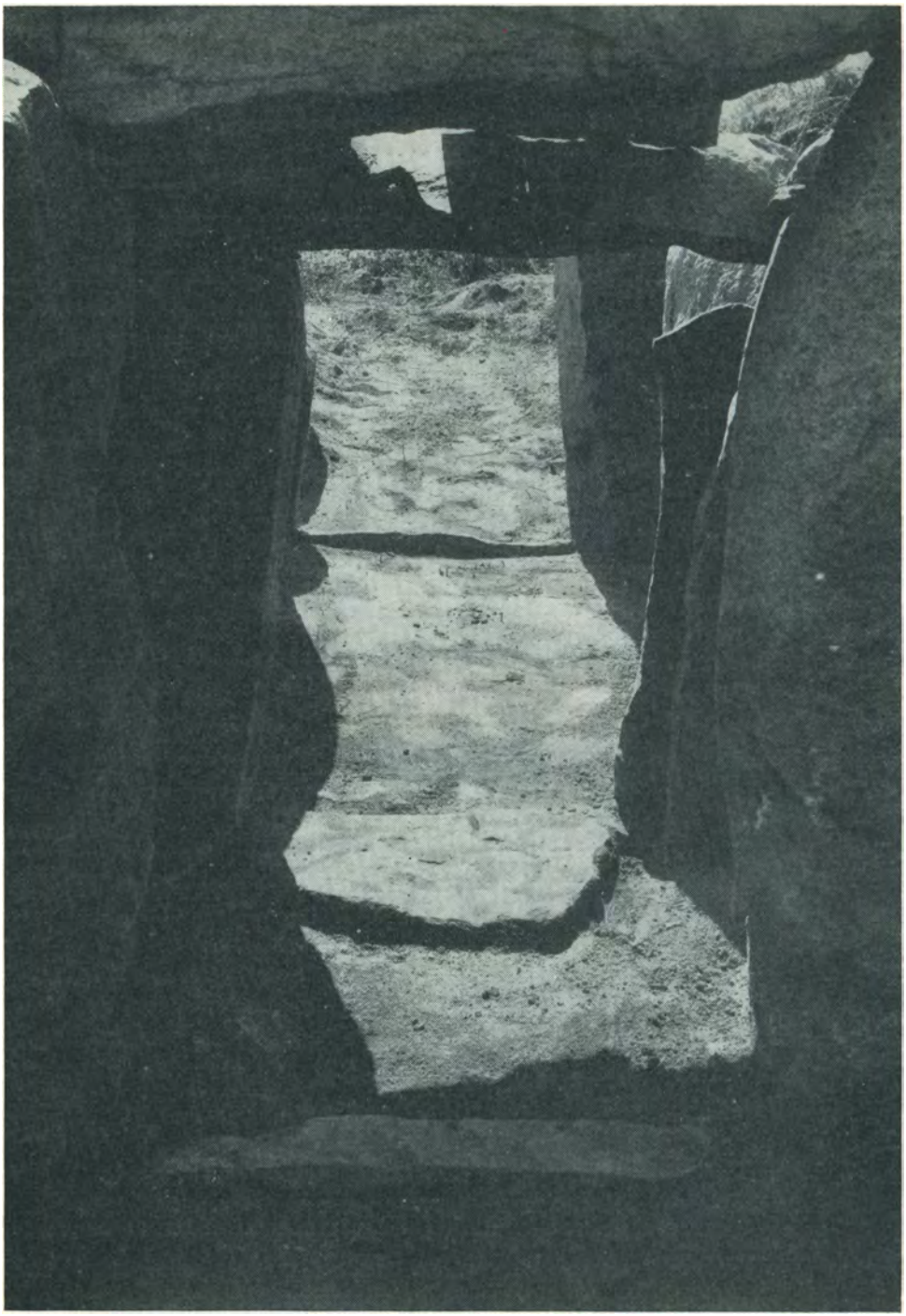

Fig. 7. Indgangen til jættestuen ved Arnager set indefra. Forrest tærskelen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sider pressedes ind imod skaftets åbning og kilede sig fast. I øvrigt har man flere gange for nylig fældet træer med denne skovøkse, og den viste sig at være forbløffende effektiv. På ca. en time er en tyk stamme hugget over.

Skikken at henlægge økser, der åbenbart hørte sammen i par, holdt sig videre ind i yngre stenalder, ganske som nedlægning af lerkar i søer og moser. Særlig fremtrædende er to store fund af tyknakkede, svære flintøkser, det ene på over en snes stykker, fremdraget ved Brogård, Pedersker, det andet på 9 økser ved Skyttegård i samme sogn, deraf hører de 8 sammen to og to; den sidste mangler sit sidestykke. Skyttegårdsfundet udmærker sig ved den ædle, farverige flint, der viser, hvor stor vægt man lagde på disse øksers smukke udseende.

Brogårdøkserne har skråt tilhugget nakke. Det samme gælder mange andre tyknakkede flintøkser. Dette hænger utvivlsomt sammen med skæftningen, hvad man allerede havde forestillet sig, før man fandt skafter i moser. Denne øksetype var blot sat ind i skafthovedet og gik ikke igennem det. Den skrå nakke flugtede derfor med skaftets bagside og øvede tryk på det bageste stykke af træet.

Fra flere hustomter på Langeland er der kommet overbevisende vidnesbyrd om, at øksen indtog et vigtigt mellemled mellem menneskene og de overnaturlige magter, ja, måske selv tænktes opfyldt af kraft, som man måtte stå sig vel med. Mærkelig er en lille grube i et husgulv på Troldebjerg på Langeland. Heri stod en økse med æggen opad, og ved siden af den et lille lerkar. Det ser ud som et helligsted.

De mange glimrende flintøkser kunne ikke fremstilles af hjemlig flint. Der må have været en betydelig import af råmateriale fra flintrige steder som Sjælland, og der er også på Bornholm truffet flere importstykker, råt tilhugne barrer, hvoraf man selv kunne tilvirke redskaberne. Af andre materialer, som måtte hentes udefra, er der grund til at nævne rav, som i yngre stenalder var et yndet smykkestof, som vi skal se. Der har åbenbart været udveksling, formentlig en art tuskhandel, af overskudsvarer med egnene om Østersøen.

Samtidig med at agerbruget vandt indpas, bestod det oprindelige erhverv: fangst og samlevirksomhed stadig især ved kysterne, og der er vidnesbyrd om, at man både har drevet fangst og landbrug. Eksempler på bopladser, hvor man vel fortrinsvis boede om sommeren for at jage og fiske, kendes på Hammeren, Frennemark og i Grisby. Her ligger der mørke bopladslag på granit, grus eller sand. I Grisby er det tilmed indlejret i en strandvold; havet er gået op igen, har overskyllet bopladsen og afsat et nyt gruslag ovenover. Et andet vidnesbyrd om højere vandstand giver Frennemarkbopladsen, der har ligget umiddelbart ved vandet. Bostedet er nu højt over daglig vandstand, men dengang var havet brudt et stykke ind i landet og dannede en bugt syd for bopladsen. Ved undersøgelse af lokaliteten viste det sig, at flint-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stykker, som var blevet kastet ned ad skrænten neden for bopladslaget, er hvidlige og rullede, som de uvægerligt bliver, når de har ligget i strandkanten i længere tid.

Bopladsernes tilknytning til havet er åbenbar. Det var herfra, man hentede føden, og langs kysten man jagede.

Et af de almindeligste redskaber er tværpilespidsen, en efterkommer af mikrolitherne. Den har skrå eller lige tværæg, og man skulle ikke umiddebart tro, at disse brede ægge egnede sig som pilespidser (fig. 5: 5—6); men der er bevaret træskafter i mosefund med tværpilen indsat forrest og forsvarligt surret fast. Der kan således ikke være tvivl om brugen.

Flere andre fund er af samme art som de tidligste bopladsers, få råt tildannede økser, mange flækker, stikler, skrabere og andre redskaber, som fangstfolk havde brug for (fig. 5). Endvidere træffes skår af store spidsbundede lerkar af groft gods. I kanten er gerne indtrykt ornamenter med en negl, en mærkelig intim hilsen fra den tids mennesker. Flere grønstensøkser har spidsovalt tværsnit og er slebet på hele overfladen. Som flere andre former har de nøje paralleller i Skåne.

Disse redskaber er i brug ind i yngre stenalder, delvis som tradition fra den ældre fangstkultur. Forhåbentlig vil fremtidige undersøgelser give bedre underretning om forholdet mellem de forskellige befolkningsgrupper. En boplads som Hammeren giver i så henseende mærkelige vidnesbyrd. Nu og da igennem yngre stenalder har man søgt hen til den flade granitstrand på den nordlige del af Hammerknuden. Et kildevæld og den tørre, sandede grund gjorde stedet tillokkende om sommeren, da der var nok af fisk og sæler udenfor. Det har næppe været noget egnet vinterkvarter, og vi skal ikke gå ud fra, at pladsen her ude mod havet var beboet til stadighed. Til gengæld har forskellige småsamfund holdt til i perioder, fangstfolk i ældre stenalder og fra den yngre, såkaldte ertebøllekultur, som vi netop har betragtet. Men også landbrugere igennem hele yngre stenalder er søgt herud, ligesom to fremmede befolkningsgrupper er repræsenteret, begge opkaldt efter karakteristiske oldsagsformer, grubekeramikken og bådøkserne. Landbrugerne levede i midten af yngre stenalder side om side med grubekeramikerne og bådøksefolket. Om alle tre grupper — såvel som den yngste stenalders beboere — gælder det, at de på Hammeren fandt en ønskeplads for fiskere og jægere, men et umuligt sted at drive agerbrug ved. Muligt kunne nogle får græsse på de fattige strækninger.

Vi vil se lidt nærmere på disse tre kulturer, og det er naturligt at begynde med landbrugerne, der i midten af yngre stenalder opfører de store stenkamre. Jættestuernes udbredelse fortæller, at man er nået vidt med at rydde skov. Der må have været åbne strækninger, plads til agre, græsninger, huse og grave. Af dem kender vi først og fremmest gravene, hvoraf der er 9 jættestuer og et kammer med svær overligger, der snarest må betegnes som en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 8. Fra udgravningen af jættestuen ved Arnager. Til venstre er afdækket en flad skål med stregornamenter, til højre menneskeknogler.

dysse. Endnu en dysse blev sprængt bort i en sen del af 19. århundrede nordvest for Saltholmgård i Ibsker.

Jættestuerne er karakteristiske; i alle er foretaget udgravning, således at man kan danne sig indtryk af kamrene, et aflangt firkantet rum af høje, svære sten med en lang indgang til den ene langside (fig. 6 og 7). Både kammer og gang var dækkede af sten, idet imponerende flade blokke hvilede over kammeret, mindre flager over den snævre gang. Materialet er granit, men på det ene Stensebykammer (Bodilsker) er brugt sandsten. Selv om man almindeligvis har kunnet finde egnede blokke, måtte man undertiden flække dem, hvad der synes at være sket ved, at man først har hugget smalle huller i række, derpå satte trækiler ind og slog vand på. Kilerne udvidede sig, og spændkraften har været stærk nok til at få selv en svær blok til at spaltes. Transporten af de store sten var et andet problem. Allerede kong Frederik VII, som gav sig af med arkæologiske undersøgelser, fremsatte en løsning, der efter alt at dømme er den rette. Herefter har man rullet stenene frem på træstammer. Efterhånden som stammerne blev frigjort bagtil, bar

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

man dem frem. Det er under alle omstændigheder klart, at opførelsen af en stor stengrav var et slid, som tog adskillig tid for et lille samfund. Man må beundre stenalderfolkets evne til at tumle med de tunge blokke og afpasse dem så fint til hinanden. Ikke mindst anbringelsen af dækstenene må have krævet erfaring og håndelag. Som kamrene står nu, er de imponerende og fortæller om den dybe respekt for de døde, som er baggrunden for bygningsværket.

Man får et tydeligt indtryk af, at dette var de dødes bolig. Ligene blev båret eller snarere slæbt igennem den smalle, mørke gang og forsynedes med redskaber som flintøkser og med fødevarer i lerkar. Fig. 8 viser en lav skål med fint indridset dekoration. Alt i alt er gravkarrene ret uanselige, men de har afvekslende ornamentik, zig-zag, indprikning etc. Der er endvidere i hver af jættestuerne fundet adskillige ravperler, nogle runde, andre hammerformede, og det var kønne smykker.

Under afdækningen af kammeret træffes menneskeknogler, der ofte ligger lidt hulter til bulter (fig. 8). Det kan skyldes dyr, som er søgt ned i stengraven; men denne uorden kan også have en anden forklaring. Uden for gangene til jættestuerne ved Knarregård, Ibsker, Stensebygård, Bodilsker og i Jættedal, Åker, er der fundet skår af mange lerkar. Det blev antaget, at senere generationer eller tilflyttere har skaffet sig plads i jættestuerne ved at rømme lig og gravgaver ud. Og måske har dette også sin rigtighed, selv om det unægteligt var en drastisk fremgangsmåde; men en nylig udgravning af jættestuen Grønhøj ved Horsens giver mulighed for endnu en tolkning, som ikke kan lades ude af betragtning. Det viste sig her, at lerkarrene havde været sat op på randstenene lige ved indgangen, og at de fleste var faldet ned og lå med bunden opad lige under. Nogle få stod endnu på plads, hvor de har været hensatte, vel med føde til de afdøde i jættestuen. Igen en understregning af tanken om, at stenkammeret var de dødes bolig, og at de kunne nyde godt af gaver fra de efterlevende.

Vi har desværre endnu ikke haft lejlighed til at studere jættestuefolkets bopladser ved agrene, men vi kan gå ud fra, at det holdt kvæg, dyrkede byg og primitive hvedesorter. Kornet blev malet på skubbekværnen, og der er tegn på, at man kunne bage brød i en ovn.

Om den anden kultur, den grubekeramiske, foreligger der adskillige spor, bl. a. fra to bopladser ved kysten nord for Rønne, ved Grønnebæk og Hvideodde. Karakteristiske er lerkarrene med ornamentik under munding og ved skulderen. De hidrører fra ret høje, brede kar med konkav overdel og spids eller afrundet bund. Blandt ornamenterne er runde gruber, hvoraf lerkarrenes og kulturens navn. En yndet form var de lange flækkepilespidser, der har været ypperlige odde. Den grubekeramiske befolkning har karakteristisk nok ernæret sig ved fangst, som vi ved fra bopladser på nære egne af den skandinaviske halvø og på Gotland; men man holdt desuden nogle husdyr, især svin.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

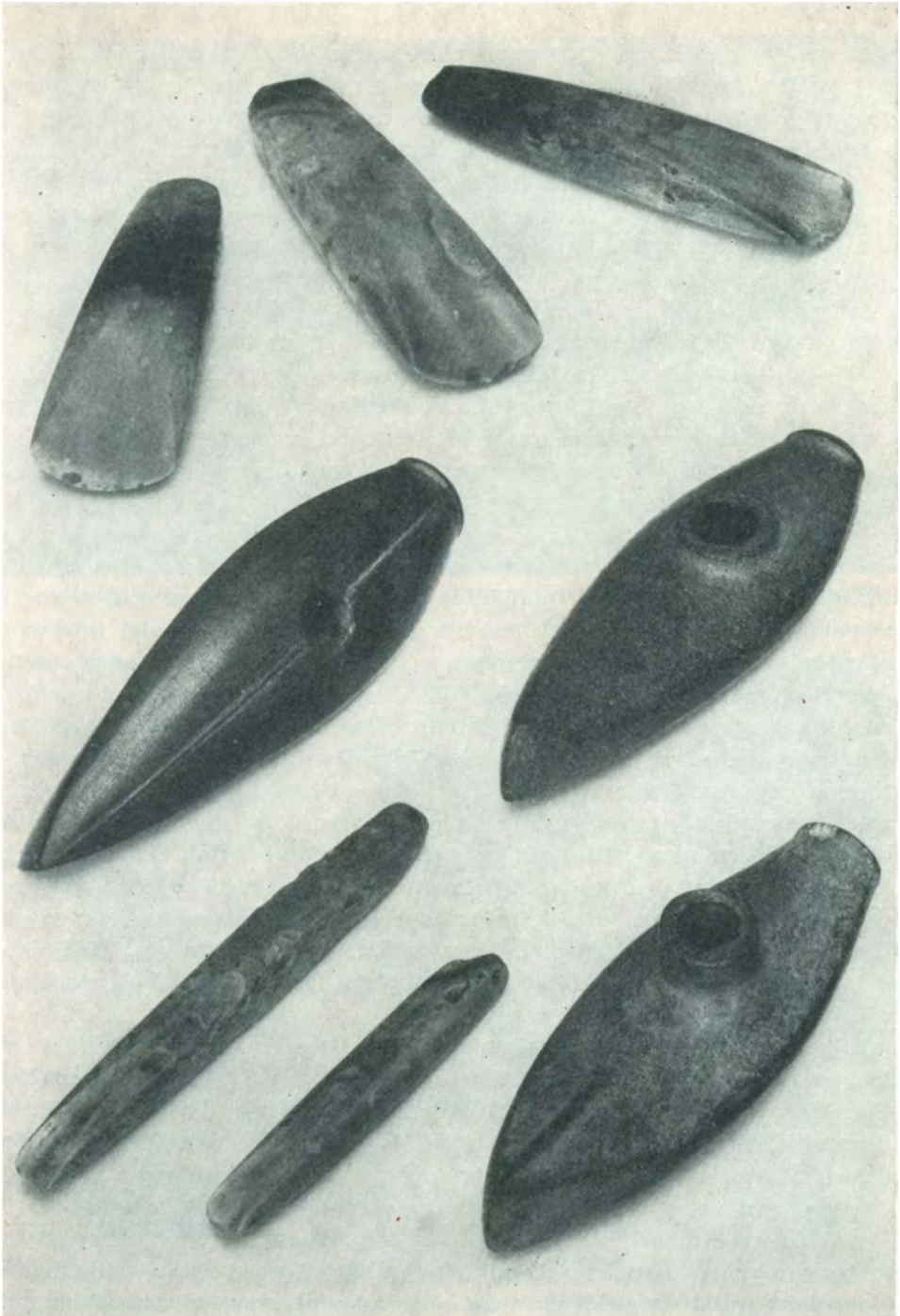

Fig. 9. Hulmejsler, huløkser og stridsøkser af bådform fra St. Munkegård, Åker sogn. 2:5.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Også den tredie kulturgruppe, opkaldt efter de bådformede stridsøkser af grønsten, har tilknytning til Skåne og egnene nord for. Den bornholmske gruppe er udvandret derfra, hvad der fremgår af formerne, som på Bornholm tilhører et ret sent stadium af Skånes bådøksekultur.

Dette folk kendes fortrinsvis fra grave, hvoraf der er undersøgt en del, mest stenkister, som på en stor gravplads i sandet syd for Snogebæk, medens der var stenrammer på den anden vigtige plads ved Kobbeåens munding. Gravene i sandet syd for Snogebæk har blot givet få fund, bl. a. to fine hulmejsler af karakteristisk type (jfr. fig. 9). Kobbeågravene indeholdt rundbundede høje lerkar med lodrette bælter af vekselvis skravering.

De fornemste fund fra bådøksefolket stammer imidlertid fra en stenkiste (så vidt man ved), nær St. Munkegård i Åker. Det omfatter tre elegant formede grønstensøkser af bådform, der er blandt de fineste våben fra stenalderen. Endvidere foreligger en del veludførte hulmejsler og huløkser af flint, alle udmærkede stykker (fig. 9).

Det var interessant at vide, hvem af de tre befolkningsgrupper der tog føringen, da den yngste periode af stenalderen begyndte, karakteriseret af flintdolkene. Der er for få fund til at give sikker viden herom. Den yngste stenalder har desuden fået et bestemt præg udefra, som gør det vanskeligt at udrede de hjemlige forudsætninger. Det er ikke mindst bronzesagerne, der efterhånden gør sig gældende. Hidtil var metalgenstande kun sjældent nået til Bornholm. En enkel kobberøkse, flad og ru, er formentlig indført i en tidlig del af yngre stenalder. Men nu efterlignes de fremmede metalformer i flinten. Det er et sidste forsøg på at byde den fremmede bronze trods, som får flintsmeden til at gøre sit arbejde så fornemt; han laver klingerne i den sprøde flint så tynde, som var de af metal. Et par smukke eksempler, ypperligt formede, af tydelig metalform, ses på fig. 11. Enklere er en lancetformet, regelmæssigt tilslået lansespids fra Nylars, et af de længste flintblade, som er fremstillet i Danmark. Stenalderens slutning betegner i det hele taget højdepunktet på flintarbejdet i Danmark. Man nåede det utrolige i præcise afspaltninger.

Fundet fig. 11 stammer fra to nære grave. Foruden menneskekraniet omfatter det de nævnte to dolke, en skiveskraber, en uanselig flintøkse og en flintflis. Det er typisk for denne tid. I Ormehøj ved Skovsholm, Ibsker, afdækkedes ikke mindre end tre regulære stenkister. Lige ved den ene lå en flintdolk. Men desuden fremkom endnu en stenkiste, yngre, fra bronzealderens ældre del. Overgangen fra yngste stenalder til bronzealder gik jævnt og umærkeligt.

Stenalderen oplevede en række højst betydningsfulde ændringer af den materielle kultur. Landbruget indførtes og blev gradvis et bærende erhverv. Handelen gjorde sig gældende i det yngste afsnit; men på den anden side glemte landbrugerne ikke den ubundne tilværelse, som fangstfolket i ældre stenalder havde, og om sommeren søgte folk stadig ud til kysten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 10. Høje på Brændesmark, Ibsker sogn. I gammel tid — fortælles det — holdt man sig om natten langt fra højene, hvor der boede underjordsfolk.

Fig. 11. Fund fra to grave i høj på Blæsbjerg, Østermarie sogn. Den ene var dækket af stendynge, den anden fra en art stenkiste. Hver grav havde en dolk, den ene (med den store dolk og kraniet) desuden skiveskraber (til venstre), medens den lille dolk ledsagedes af en flis (øverst) og en lille økse (nederst t. h.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bronzealderen.

Omkring 1500 f. Kr. begynder man selv at fremstille metalgenstande. Materialerne hertil måtte hentes længere borte end flinten. Kobber og tin, som tilsammen udgør legeringen (i forholdet 10 til 1), forekommer ikke i de nærmere egne. Kobber kan være indført fra Mellemeuropa, tin er sjældent og blev vist allerede i den tid eksporteret fra Sydvestengland. I naturen er kobber en malm, der undertiden træffes næsten ren, tin forekommer derimod som krystaller. Bag bronzealderen i Norden går mange århundreders eksperimenter i den nære orient, og de heldige resultater er først udnyttet i Sydeuropa, derpå lært i Mellemeuropa og efterhånden overtaget i Skandinavien.

Man stilles undertiden over for det spørgsmål, hvorfor der i det hele taget kom en bronzealder før jernalderen. Jernet forekommer dog naturligt, som myremalm, i Norden. Alligevel er det forståeligt, når man gør sig klart, hvor vanskeligt det er at udsmelte jern af myremalmen. Det kræver meget nøje kundskaber om temperatur og teknik; bronzen kom ind som barrer, lige til at smelte og støbe i form. Vi skal se på en velstående bronzestøbers depot nedenfor (fig. 14). Det fremgår heraf ganske tydeligt, at der også var håndværkere, som mestrede støbeteknikken på Bornholm, og som forstod at lave forme til økser og svære genstande, men også til spinkle typer. Man måtte da først udforme stykket i voks, derpå omslutte det med ler og føre huller ind til vokset. Når en sådan form blev opvarmet, flød vokset ud, og i stedet kunne man hælde bronze fra digelen. Bronzen udfyldte det rum, som voksen havde efterladt. Når metallet var størknet, havde man blot tilbage at pudse og afskære den bronze, der fyldte tilførselshullet. På fig. 14 ses øverst til højre to sådanne afskårne stykker og en solid bronzebarre, det indførte materiale.

De første genstande, man indlod sig på, var økser og enkle klinger; men i løbet af nogen tid kunne man nå til så fornemme præstationer som smykker og sværd af typer, der afbildes fig. 12. De er udført i tiden op mod 1000 f. Kr. og viser elegante linier og sirlig ornamentik. Den ene af de to mandsgrave udmærker sig ved den snoede armring af guld med spiralrullede ender, en dolk i læderskede, en fint forarbejdet kniv, ragekniv med fabeldyrehovede, en svær knap og den medtagne, men meget interessante bronzeskål med ringhank. I den anden mands grav lå et fint sværd og en ejendommelig, lang økse, der har været skæftet på et vinkelbøjet skaft. Det viser fine ornamenter af nøjagtige cirkler. I tøjet har siddet et par dobbeltknapper, udsmykkede med stjernemønster, og en lang fin bøjlenål, en knap med rav i, samt kniv og niptang. I kvindegrave er fundet bælteplade og halskrave med tætte spiralornamenter.

Sådanne fornemme udstyr har naturligvis ikke været enhver beskåret.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 12. Mandsudstyr fra skeletgrave under høj, t.v. fra Billegrav, Pedersker sogn (sværd, økse, knap med ravskive, kniv, to dobbeltknapper, niptang og bøjlenål), t.h. fra Gyldensgårdshøj, Østermarie sogn (bronzekar i fragmenter, knap, armring af guld, dolk, ragekniv, læderskede (udbredt) og kniv). 1:3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De er fundet i karakteristiske omgivelser, i centralgrave under store høje. De fleste kuplede høje, som rejser sig på de frugtbare strøg af Bornholm, er sikkert anlagt i den ældre bronzealder (fig. 10). Alene at bygge dem har kostet møje og mængder af god jord. Fører man et snit gennem et sådant 2—5 meter højt fortidsminde, opdager man et svært lag over graven med korte buede mørke striber, den ene ved den anden. Det er græstørvene, hvis visne bestanddele tegner sig tydeligt mod den lysere jord. Man har med andre ord måttet grave en hel græsmark op for at dynge højen op. Selve graven er gerne anlagt på jorden som en sten- eller trækiste, hvori den døde hvilede. Smykker og dragtnåle viser, at liget var påklædt, som det også fremgår af heldige fund i andre landsdele med dragterne bevaret. Manden bar en slags kofte og kappe, på hovedet en rundpullet hat, kvinden havde skørt (om sommeren blot af tætte snore) og bluse. Håret blev holdt sammen med net og omsluttet af en hue. Til denne lette dragtskik svarede et mildere klima end nu, varme somre og blide vintre.

Det var åbenbart velstående bønder, som anlagde de store høje på deres jord, og de valgte en fri beliggenhed, let at få øje på. Fra Brændesgårdshøjene, der kroner højderne oppe over Svaneke, har man udblik over bakkedragene og over kysten i nord og øst (fig. 10). En stolt beliggenhed. Her boede den velstillede del af bronzealderfolket på den frugtbare jord i Bornholms randzone; derimod holdt man sig fra det barske indland. Ingen jordhøje træffes i Højlyngen, Almindingen eller de andre fattige strøg. Også dette fortæller noget om miljøet, som havde råd til at anskaffe sig dyre metalsager eller lade støberen arbejde for sig.

Foruden de hjemlige sager, som slutter sig til de øvrige nordiske fund, møder vi i mandsgraven fra Gyldensgårdshøjen i Østermarie dele af en bronzeskål, der virker fremmedartet, og som i Norden er uden sidestykke. Den er fremstillet af et stykke svært bronzeblik, som er hamret ud, og som har fået mønstre af buler og — i bunden — af stjerneform. Selv om det sidstnævnte kendes fra hjemlige arbejder som træskåle, er selve fremstillingsmåden ukendt i Norden, hvor man kun benyttede støbeteknik. Ikke uden grund er den lidt ældre »bronzetromme« fra Balkåkra, Skåne, fremholdt som parallel. Den har, som Østermarieskålen, bulemønstre i svær bronze, og da Balkåkratrommen har en nøje parallel i Ungarn, hvor man, som i de beslægtede mellemeuropæiske egne, kendte til drivning og ornamentik af buler etc., kan vi gå ud fra, at begge er importstykker. Østermarieskålen er et af de åbenbare vidnesbyrd om forbindelsen til Mellemeuropa. Den toneangivende kultur der, højgravskulturen (opkaldt efter de særprægede gravpladser af småhøje), har sikkert sendt en stor del af bronzen herop.

I den følgende del af bronzealderen, tiden lige efter omkr. 1000 f. Kr., optræder en række former, som viser hen til kontakt med en ny dominerende kultur på kontinentet, opkaldt efter urnegravpladser under flad mark,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 13. Kvindeudstyr fra St. Loftsgård, Pedersker sogn. Øverst bronzerør til snoreskørt, i midten en bornholmsk bøjlenål, nederst armring, to dobbeltknapper, armring og kniv. 1:2.

og især til forbindelser med Nordvesttyskland. Herfra kom således inspirationen til den prægtige bornholmske bøjlenål med den store spidsovale plade, der — som fig. 13 viser — kan være dekoreret med spiraler. Der er fundet temmelig mange eksemplarer af denne type på Bornholm, og ved den særegne udførelse viser den tydeligt sin hjemlige oprindelse; men den forekommer også i Skåne og Mellemsverige, og forbillederne er åbenbart nordvesttyske, selv om der er bestemte forskelle mellem disse og de bornholmske bøjlenåle. Selv i Nordvesttyskland er formen en aflægger af sydlige typer, der følges helt til Italien. Her er det regulære fibuler med spidsoval plade og med spiralspændkraft, medens de nordiske typer holdes i spænd ved metallets egen elasticitet. Den bornholmske bøjlenål udmærker sig i øvrigt ved en høj tap i nålens brede ende. Formentlig har denne tap haft en særlig funktion. Bøjlenålen selv knyttede tøjet sammen foran.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det gravfund, som afbildes fig. 13, stammer fra en kvindebegravelse på strandmarken ved St. Loftsgård i Pedersker. Det er typisk for sin tid, ikke blot ved bøjlenålen, men også ved kniven med gennembrudt håndtag, dobbeltknapperne, de to armringe og de mange bronzerør. De sidste har omsluttet snore, som endnu ses i enkelte rør; disse har været båret på et snoreskørt, som heldige fund bekræfter. Let klirrende tiltrak de opmærksomhed på bærersken, ganske som de blinkende smykker. Både knivformen og bronzerørene kendes i øvrigt i urnemarkskulturen på fastlandet.

St. Loftsgårdsgravpladsen afviger en del i sin begravelsesmåde fra højene. Ligene er lagt ned i aflange gruber i den sandede jord. Senere er der hensat brændte knogler i små stenkister eller urner ovenover. Men der er ikke ofret jord, sten og græstørv i masse dertil. Det er fristende at henføre strandmarksgravene til en jævnere del af befolkningen, da de fleste gravlægninger er fattige; men det er ikke helt sikkert. Smukt gravgods ses jo fig. 13, og der kan også blot være givet småsager i en højbegravelse.

En tilsvarende række grave, den ene anlagt efter den anden, kan studeres i mange storhøje som Bøsthøj ved Limensgård, Åker, hvor tre stenkister ligger blottede i højen. Over dem har været endnu senere grave med brændte ben, hensat i yngre bronzealder.

Gravene fra den yngre bronzealder er i det hele taget uanseligere end den foregående tids centralgrave under høje. Det hænger for en del sammen med, at ligbrænding, som er trængt frem i løbet af ældre bronzealder, nu bliver enerådende. Til de brændte ben behøves ikke megen plads. Alligevel er der kuriøse overgangsfænomener. Fra yngre bronzealders begyndelse kendes således en stenkiste af uregelmæssige flager i en jordhøj ved Kysgård, Ibsker sogn. Den er aflang som den ældre bronzealders svære kister, men mindre. Små firkantede kamre og urner optræder nu hyppigt; hist og her ses blot gruber med brændte knogler. De beskedne gravgaver giver tidsfæstelsen. Helt særprægede er nogle urner fra periodens slutning af form som en lille bolig med dør eller en urne med tydelige ansigtstræk. Hver for sig antyder de lidt af ideerne bag ligbrændingen. Det vil dog være at forenkle problemerne at sige, at ansigtsurnen gengiver den dødes træk, og at husurnen var den dødes bolig. At man i det hele taget udførte ligbrændingen viser, at selve legemet ikke tænktes at fortsætte; men gravgaverne fortæller om behov efter døden, ligesom ansigtsurnen og husurnen tyder på et efterliv, selv om legemet blev nedbrudt. Gravudstyret i de små knoglebeholdere er ofte afpasset efter rummet og udgøres af miniaturer, f. eks. af sværd. I øvrigt blev ragekniven hyppigt givet med.

Foruden grave, som er nedsat i store jordhøje eller under flad mark, træffes hyppigt i yngre bronzealder småhøje af sten og jord, de såkaldte røser. De forekommer gerne i samlinger og indeholder lidt gravgods i urner, små stenkasser etc. (fig. 15). Denne gravform er karakteristisk nok udbredt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 14. Fra Grisbyfundet. Spiralarmring, smykkeplade, barre og to støberester, segl, to bøjlenåle (øverst af bornholmsk type), en økse og en mejsel, ragekniv, hals- og armring. 2:5.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

over fattige strøg, sandet og klippefuld jord, som de velstillede bønder holdt sig fra; men der træffes også røser ved den frugtbare jord. De er de almindeligste i overgangen til jernalderen og i denne periodes ældste del.

Endnu en særpræget gravskik må omtales, selv om den er sjælden. Det er skibssætningerne, som vist tilhører overgangen til jernalderen. Det er dog kun en del af Bornholms skibssætninger, som kan henføres til denne tid; andre stammer formentlig fra oldtidens slutning. En lille gruppe bådformede store stensætninger ses på Enesbjerg i Almindingen. I dem foretog amtmand Vedel udgravning og fandt rester af ligbrand og en del grove skår, som tør henføres til slutningen af bronzealderen eller begyndelsen af jernalderen.

Vi møder i øvrigt bådfigurer flere gange, indridset på rageknive eller indbanket på klippesider (fig. 16). Båden var bronzealderfolkets stolthed og store interesse, den uundværlige hjælper, når man skulle på rejse for at tilhandle sig metaller og andre nødvendighedsartikler, deriblandt salt. Salt var netop i oldtiden en efterspurgt vare, lige uundværlig til madlavning som til præservering. Et vidnesbyrd om, hvor udbytterig en saltmine var, giver fundene i Hallstatt, Østrig. Her boede der, ved minerne oppe i bjergene, en hårdfør og velstillet befolkning. Den kunne føre en luksuøs tilværelse, som de rige grave viser, men til gengæld måtte den indstille sig på en klam og farlig arbejdstid i de dybe miner.

Denne rige gravplads i Hallstatt har givet navn til den meget vigtige kultur, som fik indflydelse på Norden i sen bronzealder, da man sydpå begyndte at tage jernet i brug. Det er herfra, at først de ældste jernaldertyper, derpå færdigheden at udvinde og smede jern lærtes.

Blandt de mest betydningsfulde fund fra yngre bronzealder på Bornholm må nævnes depotet af bronzer fra Grisby, omfattende ikke mindre end 7 store halsringe, 4 spiralarmringe, 4 smykkeplader, 3 bøjlenåle (deraf den »bornholmske« i sin yngste udformning), 12 segle, (som viser, at agerbrugerne havde god anvendelse for det skarpe metal), 2 celter (lette økser til vinkelbøjet skaft), en mejsel, en ragekniv, en pincet, en pilespids, en tynd guldring, mange brudstykker af våben, redskaber og smykker, samt de allerede omtalte genstande: en barre og nogle rester fra støbning (fig. 14). Langt de fleste hele genstande er friske og virker, som om de kom lige fra værkstedet. Tilsammen udgør fundet efter alt at dømme en bronzesmeds depot, skjult i faretid og ikke hentet igen. Det er sandsynligt, at bronzestøbere vandrede rundt og arbejdede for folk, modtog umoderne og itubrudte bronzer og lavede nye og tidssvarende. Faget krævede afgjort specialister, det mestredes ikke af alle og enhver.

Nogle få mosefund af bronzesager skal sikkert tydes på samme måde som økserne og karrene i yngre stenalder, ofre til guddommelige magter.

Fra bronzealderen er endnu et vigtigt kildemateriale, som kun flygtigt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 15. Urne (halvdelen blottet) under udgravning. Øverst ses randstenene til en røse. Mandhøj, Ibsker sogn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er berørt, helleristningerne, der både træffes på løse sten og på klippesider. Disse ejendommelige tegn er hugget ind med en sten på flader, der vender i sydlig retning. Almindeligst er de skålformede ristninger, der kan minde om hulningerne i en æbleskivepande. Sjældnere og ejendommelige er billeder af skibe, hjul, fodsåler og mennesker. Nogle få steder har man for år tilbage sprængt klipper med helleristninger bort, men de fleste er heldigvis bevaret. Mest imponerende er klippefladen på Madsebakken mellem Sandvig og Allinge (fig. 16). Fodsålsfigurerne virker som nøje aftryk. De mærkelige hjulkors med skålgruber i omringes af en kreds gruber og gengiver muligt solen. Bådene rejser deres mærkelige stævn højt i vejret. Kølen har en snabellignende forlængelse, som ville bore sig ind i siden på en modstander, om disse kanoer løb mod hinanden, padlet hårdt frem. En af de mærkeligste scener, desværre bortsprængt, kunne ses på en klippe ved Allinge. Foruden 5 langbåde med høje stævne var en mærkelig menneskeskikkelse med dyrehovede, måske en mand, der har taget en dyrehud på. Bortset fra denne figur kendes fra en løs blok en stiliseret fremstilling af et menneske, vist fallisk; stenen er indbragt til haven ved Bornholms Museum.

At helleristningerne hovedsageligt tilhører bronzealderen begrundes ved to træk. Det ene er skibsfigurerne, som svarer nøje til lignende motiver på rageknive fra yngre bronzealder. Det andet fremgår af fundforholdene på Storløkkebakken ved Allinge. I et lag jord over en klippeflade med nydelige skibsbilleder stod urner fra yngre bronzealder. Disse helleristninger må følgelig være ældre. Imidlertid kan det ikke udelukkes, at andre er fra yngste stenalder eller ældre jernalder.

Om betydningen af tegnene er det ikke muligt at danne sig bestemt forestilling. Hjulkorsene antyder soldyrkelse. De falliske fremstillinger peger på frugtbarhedskultus. Om skibene blev afbildet, fordi de spillede en rolle i de religiøse ceremonier, eller fordi man var så glad for dem, lader sig ikke afgøre.

Tidlig jernalder.

Bronzealderen fortsætter jævnt over i jernalderen. Skiftet indtræder imellem 500 og 400 f. Kr. Der er ikke væsentlige ændringer i selve kulturbilledet, og jernet vinder kun langsomt frem som brugsmetal. Dette hænger formentlig især sammen med den store forskel, der er imellem at støbe bronze og at udvinde og smede jern. Materialet til jernudvinding er myremalm, som kun forekommer i ganske ringe mængder på Bornholm. Det måtte indføres, og der fandtes nok af det i nære områder på den skandinaviske halvø. Til gengæld for dette metal, som formentlig allerede var udsmeltet til barrer, har man fra Bornholm sendt produkter, som jernsmedene savnede, måske fødevarer, landbrugsprodukter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 16. Nogle helleristninger på Madsebakke mellem Allinge og Sandvig. 2 skibe, en fodsål og flere skålgruber.

Den jævne kulturelle overgang lader sig følge på flere gravpladser, hvoraf Mandhøj ved Ibskirke gennem nylige udgravninger har givet interessante vidnesbyrd. Flere af de små høje med sten, røser, har nederst begravelser fra yngre bronzealder og derover gravlægninger fra tidligste jernalder. En anden vigtig lokalitet er undersøgt af amtmand Vedel og lærer J. A. Jørgensen i Kanegårdsskoven øst for Rønne. Flere andre gravpladser kendes, bl. a. Marevad og St. Frigård, hvor der ses urner og brandpletter under flad mark. Nogle af Mandhøjs urner ligger isoleret (fig. 15), men de fleste har alligevel tilknytning til højene. Disse er oprindelig blot angivet ved en stenkreds, mest 3—5 m i diameter. Indenfor ligger begravelsen, i et enkelt tilfælde vist fra ældre bronzealder, men almindeligvis som rester af ligbrand, den gængse skik i yngre bronzealder og ældste jernalder. Nogle gange lå brandresterne samlet i en grube, de ældste brandpletter, som i den følgende tid og igennem hele jernalderen bliver den almindelige gravform på Bornholm. Nogle brandpletter har et tyndt lag trækul omkring sig. Beslægtet med brandpletten er urnebrandpletten, hvori der er nedsat et helt lerkar. Også urnegrave kendes; de indeholder noget trækul sammen med menneskeknoglerne. Særpræget er imidlertid en form for ligbrandrester, som består af et uregelmæssigt lag af trækul, brændte ben og gravgaver, et par cm tykt. Et par gange er der heri truffet lange parallelle træstokke, helt forkullede, men med træstrukturen tydeligt bevaret. Det er naturligvis helt umuligt at flytte forkullede grene, og forklaringen må derfor være den enkle, at træstokkene var det nederste af selve ligbålet, således at trækullaget med de brændte ben repræsenterer det nedbrændte bål med den døde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

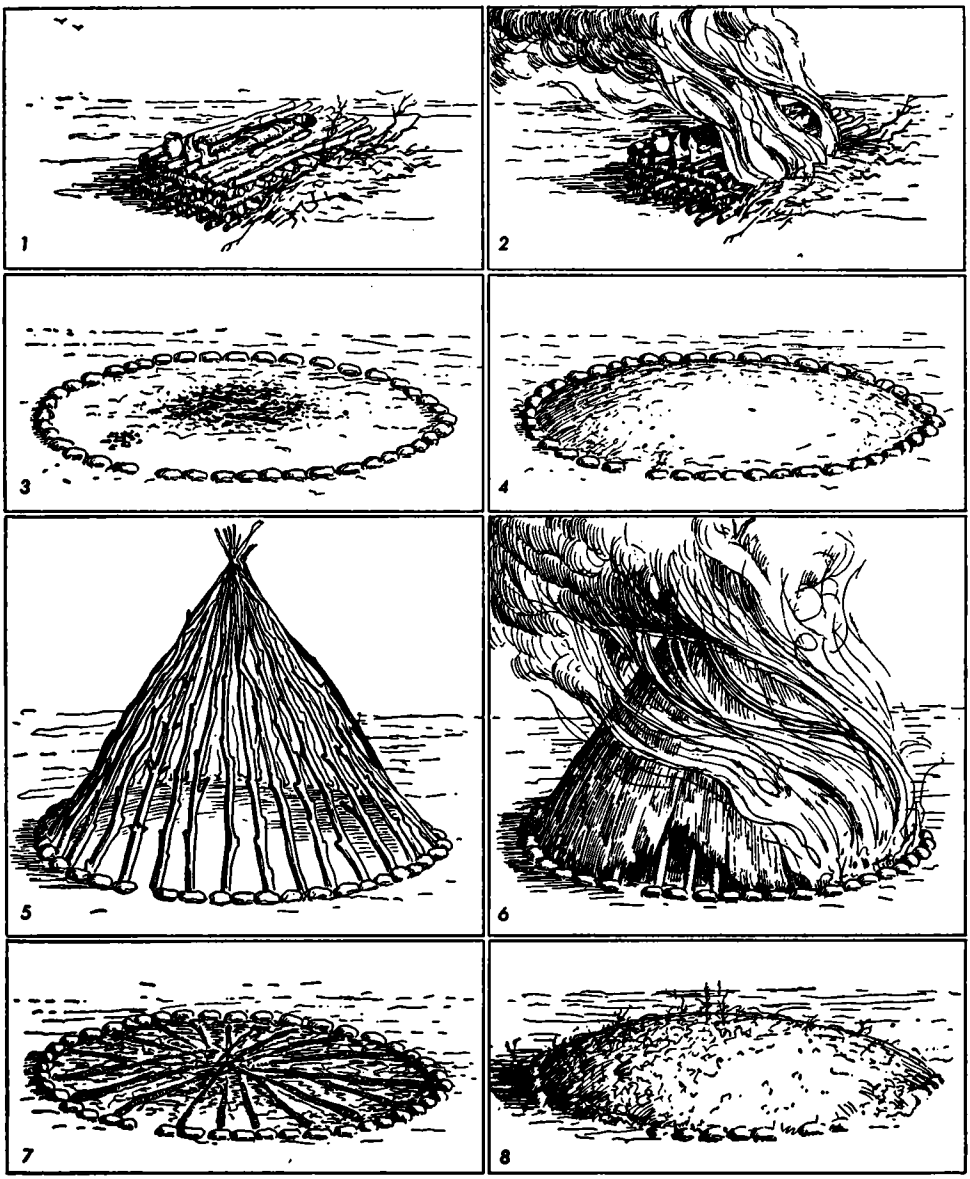

Fig. 17. Rekonstruktion af begravelse på Mandhøj, ligbål (1—2) og dødehus (5—6).

og hans udstyr (fig. 17). En del ildsværtede runde sten ligger gerne i brandlaget. Da der blev gjort forsøg på at opbygge et bål af samme størrelse som de gamle ligbål, viste forklaringen sig ganske enkel. Ilden blev påsat i lidt blæst, for at den kunne fænge; men det var da nødvendigt at stabilisere bålet, og det gjorde vi ved at lægge sten over grenene. Da ilden var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

døet hen, og resterne blev gravet ud, fandtes sprængte knoglestumper (af det døde dyr, som var lagt på brændet), trækulstøv og -stykker samt de ildsværtede sten.

Efter at ligbålet i jernalderbegravelsen var slukket, blev der lagt en stenring uden om resterne, undertiden på kanten af trækullaget, hvorefter der blev kastet jord over. Stenkredsen afgrænsede graven, men den havde endnu en funktion. I en af røserne på Mandhøj lå der over den yngste gravlægning en kreds af forkullede svære stager som radier i en cirkel. En del af disse træstykker nåede helt ud til randstenene, og da det ved snit gennem træet viste sig, at de kun var forkullede i omkredsen, men ikke i centrum, var det en nærliggende slutning, at stagerne havde stået på randstenene og dannet en teltlignende bygning (jfr. fig. 17: 5—6). Dersom træet fængede, medens det lå ned, ville blot oversiden være brændt. Nu har ilden grebet fat i træet, men nåede ikke dybt nok til, at stagerne blev helt forkullede. Muligvis har et regnskyl slukket branden, måske gik ilden ud, da bygningen faldt til jorden. Det er i al fald let at forestille sig, hvordan ilden løb op om den store træbygning, som vel var tækket med strå (ellers ville ilden næppe have grebet fat om det hele, og stagerne næppe være faldet indefter på een gang). Trækket op gennem bygningen har givet en vældig hede foroven, og det øverste parti er straks brændt væk. Nedefter nåede stagerne lige at forkulle, da de brast sammen og formede et regelmæssigt radiært mønster (jfr. fig. 17: 7).

Det er imidlertid ikke blot denne ene røse, som har bevaret rester af en nedbrændt gravbygning. Flere andre viser svage spor efter et sådant ejendommeligt anlæg, et dødehus, ikke beregnet til at fungere længe.

Det kan ses, at en del af graven i den først omtalte røse lå blottet, medens dødehuset stod, de andre grave har vist været tildækkede straks. Under alle omstændigheder har bygningen åbenbart givet ly for den døde, en tid i det mindste. På fig. 17 gengives de forskellige stadier af en rekonstrueret begravelse. Mere dunkel er selve baggrunden for dødehuset, ja hvorfor brændte man i det hele taget de døde? Hvorfor satte man ild i det hus, som man med megen møje havde opført?

Som vi har set, vandt ligbrændingen gradvis frem i løbet af bronzealderen. I en urne fundet i Østjylland er der mærkeligt nok fundet knogler af fuglevinger. Det leder hen til den tanke, at den døde skulle hjælpes frem på vinger. Nogen tilintetgørelse ved ilden er der intet som vidner om. De døde har fået smykker, lerkar m. m. på ligbålet og er snarere blevet hjulpet til det endelige bestemmelsessted ved ligbranden.

Husets betydning lader sig forstå i denne sammenhæng. Vi ved fra oldtids- og middelalderkilder, at den døde ikke med det samme kom over i sin næste tilværelse, men at han måtte igennem en overgangsperiode som »omvandrende«. Her havde huset funktion som skærmende tilflugt, men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

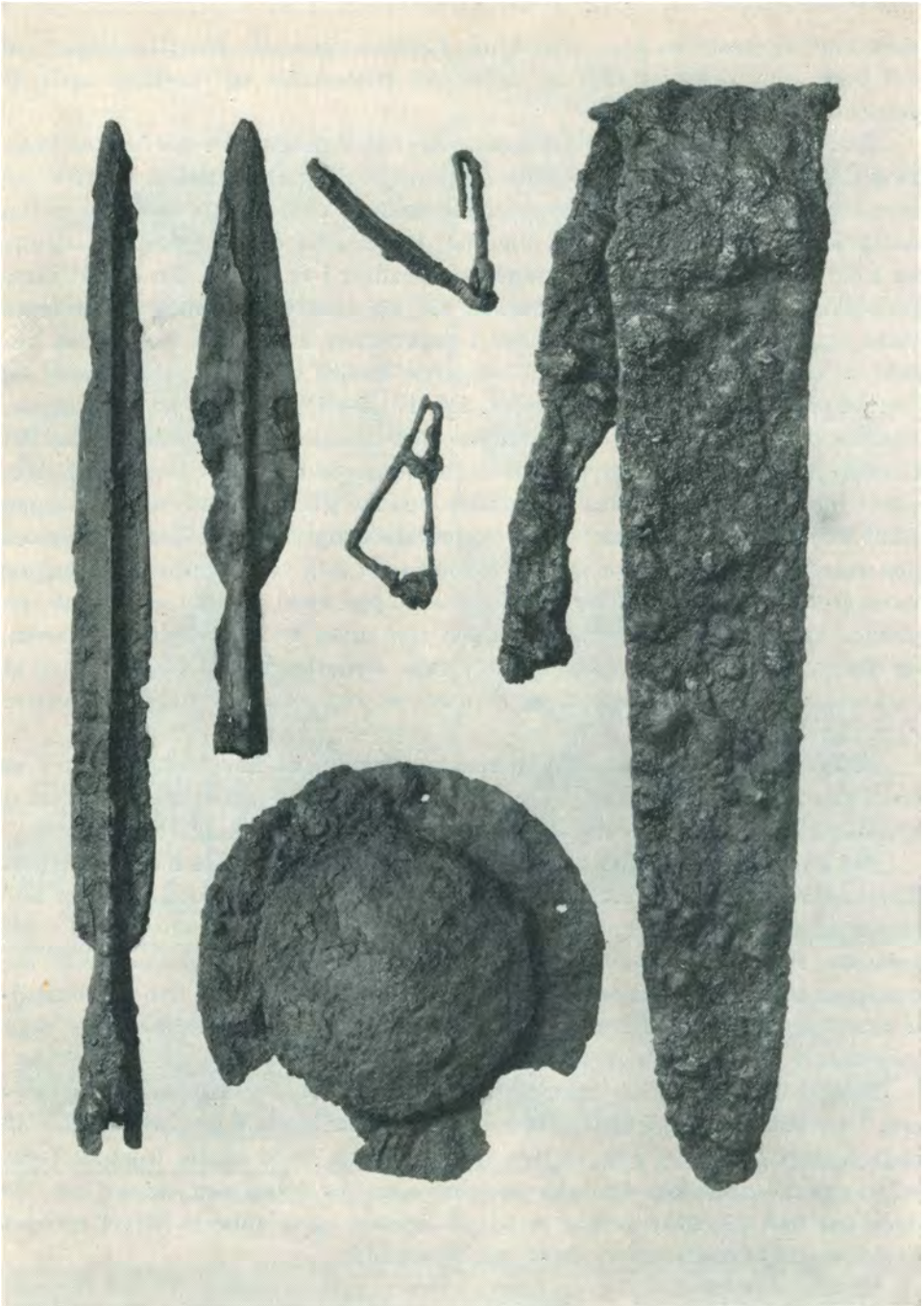

Fig. 18. Våbenudstyr fra 1. århundrede f. Kr. T.v. to spydspidser, i midten bæltehage, broche og skjoldbule, t.h. sammenbøjet sværd. 1:3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var den døde først nået frem, mistede bygningen sin betydning. Selv om vi ikke tør drage bestemte slutninger, må det i al fald nævnes, at dødehuse over grave er velkendte fra kirkegårde i Sverige indtil for et par århundreder siden. Og i Karelen kan de ses den dag i dag. Man har kastet mad ind i det tomme hus over graven på bestemte dage (dødsdagen, julen etc.), da man ventede, at den døde kom til sin grav. Den samme tanke var der næppe bag Mandhøjs dødehuse, som jo fortæredes af ild. Men den store trækonstruktion giver i al fald et indtryk af, hvor stor vægt man lagde på at give de døde gode kår.

Om de levendes tilværelse meddeler bopladsen ved Dalshøj i Ibsker. Her lå der under en hustomt fra 1. århundrede e. Kr. 4 ældre tomter af rektangulære bygninger opført med lerbeklaskede vægge af stolper og fletværk. De har haft arne, og de mange fund af lerkar (i enkelte aftryk af korn), tenvægte af sten, ben og ler, syle af ben og jern, spydspidser af ben, husdyrknogler, giver et indtryk af en bondes liv. De ældre tomter indeholder kun lidt jern. Senere bliver metallet rigeligere. Men anderledes fyldige er fundene i den nævnte tomt fra ældre romertid, 1. århundrede e. Kr. Også den er rektangulær, 5 m bred og ca. 17,5 m lang. Her var tydelige aftryk af et fint stolpesystem, dels nogle ret svære og mange spinkle stolper i væglinien, dels to rækker kraftige stolper midt gennem huset, til at bære taget (vel på to langbjælker, åse). Væggene havde i øvrigt efterladt sig en regelmæssig smal bræmme af gul- og rødbrændt lerklining, helt forvitret i den stærke hede fra ildebrand. Kliningen viste aftryk af vandret vidjefletværk. Huset har således været opført med lerklaskede vægge. En tværvæg med åbning midt på, måske til en dør, afgrænser et mindre rum i øst. Rester af en dør fandtes ved den ene af de to indgange. Den målte godt 1 m i højden. Man måtte bøje sig, når man trådte ind i den lavvæggede bygning. Taget har dog nået højt op. I østrummet var gulvet dækket af et gruset materiale, i den store vestlige del fremkom de mange fund. Længst ved vestenden afdækkedes en høj lerarne, hvorpå der stod et par lerkar. Ilden har brændt på en lille rund stenlægning i arnens ene side. Man brugte åbenbart arnen som en art lavt bord. Rundt om arnen lejrede man sig med småsysler, med håndten og jernkniv, og i nærheden stod vel den lodrette væv, hvoraf vi har runde flade vægte af brændt ler.

Denne hustomt giver os i det hele taget et interessant indblik i gårdfolkets tilværelse. Mange lerkar, af grå eller brun farve, lod sig sætte sammen af skårene på gulvet. Det er mest enkle, rundbugede husholdningskar med udbøjet munding, fint afglattede. En enkelt spydspids hører også med i billedet. Nævnes må de mange tykke dynger af brændt sæd, byg og hvede. De viser — hvad man hurtigt kan overbevise sig om ved et besøg —, at jorden omkring hustomten er frugtbar og rig. Dette kornfund, der fyldte 3 store kasser, er det største, som er gjort i nogen nordisk hustomt, og det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 19. Grave i Stammershalle med bautasten og mønster lagt af sten.

lader ikke være tvivl om gårdens erhverv; høsten har været god; kornet er næsten rent. Kun en lille smule ukrudtfrø konstateredes, velsagtens fordi man afskar aksene med segl ret højt oppe. Disse vilde arter viser, hvordan markerne så ud. Nogle arter holder til på bare, tørre steder, andre på fugtige drag. Sammen fortæller de — som H. Helbæk har påvist —, at agrene bar en uregelmæssig, men kraftig vækst, nærmest totter, med bare pletter hist og her og enkelte sure strøg. Dræning kendte man naturligvis ikke. Man drog fordel af det bakkede terræn, hvorfra smelte- og regnvand hurtigt søgte ned mod småsøer eller enge.

Både i hustomten og i jorden lige udenfor lå mængder af knogler, som tydeligt viste, at man har haft et ret stort husdyrhold. Oksen er repræsenteret af flest stykker (også set i forhold til dyrets størrelse), derpå kom får og svin. Mere eksklusiv var hesten, som nok mest brugtes som ridedyr og til at trække vogn. For ploven spændte man vel stude. Fåret, som foretrækker åbne steder, og svinet, som søger sin føde i skovene, har været praktiske dyr at holde. Man havde brug for ulden og kødet. Men deres tilstedeværelse, omtrent i samme antal, understreger — hvad vi kan se af selve bopladsernes udbredelse i Svanekeegnen —, at gårdene lå spredte, omgivet af agre, kun med lunde imellem. Bebyggelsen synes således ikke at have afveget væsentligt fra den nutidige, selv om lundene nok var større og filtrede af ranker og faldne træer. Her holdt svinene til, og her kunne man hente løvfoder, der sammen med hø skulle holde liv i dyrene gennem den lange vinter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

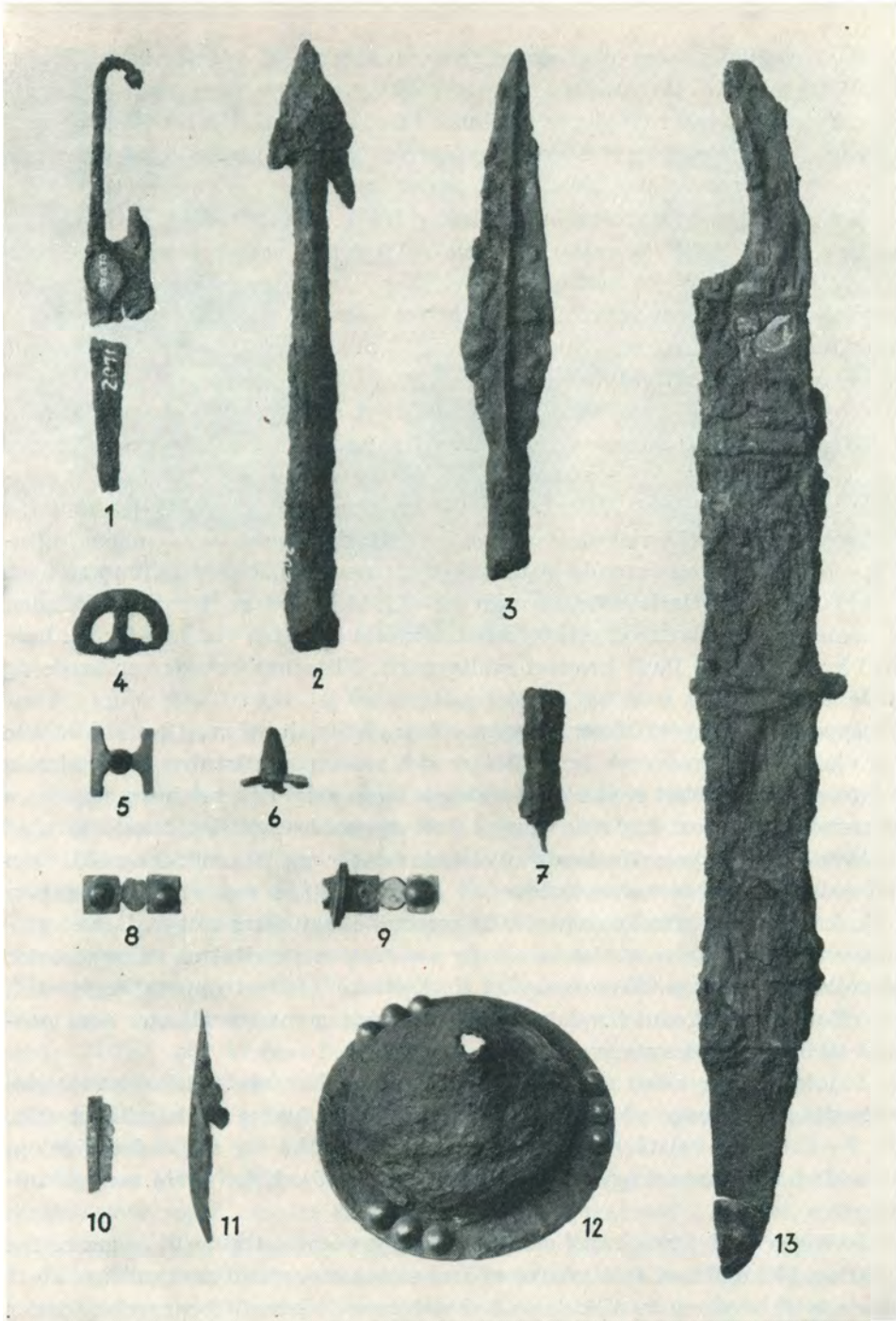

Fig. 20. Våbenudstyr fra skeletgrav i Enekrogen ved Hundsemyre: 1. saks, 2—3. spydspidser, 4. bæltespænde, 5—6. sporer, 7. dupsko til spyd, 8—9. rester af skjoldhåndtag, 10—11 skjoldrandbeslag, 12. skjoldbule, 13. jernsværd. Knap 1:3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kulturbilledet, som bopladsen giver, suppleres af gravfundene. Fra 1. århundrede f. Kr. får gravene flere gravgaver. Våben viser sig, og der aflæses i det hele taget en større velstand, bl. a. på metal. Forbindelserne med jernproducerende egne er blevet hyppigere, og luksusimporten af ædle metaller og bronzer og glas, deriblandt perler, øget.

Fig. 18 viser udstyr fra brandpletter fra 1. århundrede f. Kr., ret små gruber, hvori ligbålets rester er hældt. Til højre ses et meget bredt enægget jernsværd, bøjet helt om, så det ikke kan bruges mere. Det er et almindeligt træk i brandgrave; måske bliver våbnene indviet på denne måde til de døde, måske vil man sikre sig mod, at nogen kan benytte dem. Snoede og bøjede ligger i al fald disse kraftige sværd i brandpletterne.

To spydspidser ses til venstre. Længst er et særlig smukt eksemplar med indætset zig-zag ornamenter. Et mindre stykke med samme mønster kendes fra Frennemark. Enkelte af samme art er truffet på Gotland, flere fra egnene syd for Østersøen. Men dekorationsmåden er i virkeligheden lånt fra kelterne, som ganske vist var ved at blive fortrængt politisk, men som kulturelt stadig holdt en førende stilling i Mellemeuropa. Herfra stammer også skikken at beskytte håndtaget midt på skjoldet med en jernbule. Hånden skærmedes effektivt mod pile og spyd. Nederst i midten vises en typisk bule med bred rand og fladt hvælvet midterparti. Nitternes hoveder er brede og flade.

Spyd hørte til det almindeligste våbenudstyr, jernsværd og skjoldbule var sjældnere. I romersk jernalder er det samme udrustning, men almindeligere i brug, vel et resultat af både en mere krigerisk holdning og større velstand. Der sker dog ændringer. Det enæggede sværd i træskede med tværbånd og den lancetformede spydspids holder sig (fig. 20: 3 og 13), men ved siden af huggerten optræder nu det tveæggede sværd, i begyndelsen kort, kraftigt, en efterligning af den romerske legionærs værge. Det er germanernes overtagelse af det romerske sværd som resultat af kampene, der afspejles helt herop. Senere er det de keltiske hjælpetroppers langsværd, der efterlignes. Et andet nyt træk er spydspidsen med modhager som pendant til den lancetformede spydspids (fig. 20:2).

Skjoldbulerne viser afvekslende former og har undertiden halvkugleformede sølvhoveder på naglerne og fint fligede beslag til håndtaget (fig. 20: 8—12). Den velstående mand kunne kun tænke sig at færdes vidt om til hest; han fik sporer på i graven (fig 20: 5—6). Kniv hørte med til udstyret.

Kniven er i det hele taget en almindelig gravgave. Og dertil kommer fra omkring 100 e. Kr. et fast udstyr af lerkar: en stor vase, en kande, et stort bæger med hank og en lille kop. I skeletgrave (ubrændt begravelse vinder frem) står karrene fint ordnede som en opdækning med fødevarer — og dette var utvivlsomt også meningen. Graven rummede vel datidens spise-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 21. Lerkarstel fra skeletgrav i Enekrogen ved Hundsemyre. 1:6.

bestik, kniv, ske, lerkar og formentlig træbakker med fastere føde, kød, brød etc. Bord havde man ikke. I brandgrave træffes opdækningen også, men karrene er brudt i stykker.

Baggrunden for den faste skik at give de døde føde med i graven er ikke let at gennemskue. Føden har jo kun kunnet styrke i kort tid. Meningen var tilsyneladende, at den døde skulle have hjælp i overgangsperioden, ganske som vi så det med dødehuset. Siden, når han var nået til en anden tilværelse, behøvedes føden ikke mere. Måske har opdækningen direkte forbindelse med gravøllet, der jo i sin oprindelige form styrkede både den afdøde og de efterlevende. Vi har gamle optegnelser fra egne nord og øst for Østersøen om gravlægning, hvorunder man gav den døde mad og drikke med i (eller ved) kisten. Det gjaldt om at bringe den døde igennem den første svaghedstilstand. Mange steder var det skik helt op mod vor tid at holde dødemåltid på bestemte dage efter dødsfaldet, ligesom på årsdagen og ved juletid.

Man har i det hele taget været meget omhyggelig for, at den døde ikke skulle savne noget, og ofte er kostbare ejendele lagt ned i graven, nydelige smykker, som de efterlevende nok kunne have haft lyst til at bruge selv.

Blandt de værdifulde genstande er i romersk tid adskillige importsager. I begyndelsen, det første århundrede e. Kr., træffes blot nogle få indførte brocher og andre smågenstande. Men selve præget på de hjemlige smykker og beslag er fremmedartet, tydeligt nok fra de egne, hvor germanske folk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mødte keltere og romere og lærte af dem. En frodig kulturudveksling skete i Böhmen, der politisk var domineret af indvandrede germanske stammer, men hvis kulturelle særpræg blev bestemt af keltiske håndværkere, der var blevet boende i landet, eller som var indvandret fra de romerske provinser. Blandt de karakteristiske former er svungne flade bøjlenåle af bronze, undertiden dekoreret med gennembrudt mønster. De viser sig også på Bornholm, ligesom elegante endebeslag til drikkehorn. Disse endebeslag har fint kurvet profil, omtrent som på en vase. De er formet ved, at man først har udført et forlæg (vel i voks eller træ) på drejebænk og derpå støbte dette efter i bronze. Derved ses gerne inddrejede linier i afslutningen på beslaget. To sådanne beslag kendes, det ene fra St. Kannikegårdgravpladsen i Bodilsker.

Ellers viser der sig fra omkr. 100 e. Kr. romerske industrivarer i bronze, glas og keramik; de vidner om livlig udveksling af varer, en regulær handel. Langbåde er på fart tværs over Østersøen mod de store floder i Nordtyskland og Polen, som fulgtes videre sydpå. En romer, der besøgte egnene ved Weichselmundingen, iagttog markeder, hvor man samledes for at udveksle varer. Mønthandel blev i al fald almindelig i det 2. århundrede e. Kr., da der kom mange romerske sølvmønter til Bornholm, de såkaldte denarer (af størrelse som gammeldags 25-ører).

Af glas og bronzer træffes mest bægre (af glas), øser, sier og større beholdere (af bronze), alt udstyr til drikkelag. De fleste stykker er desværre hårdt medtagne af ligbålet, og formen er ikke altid let at se. Fra først af har disse sager været brugt til vin, men i Norden var mulighederne for større tilførsler af denne drik naturligvis ringe. Man måtte klare sig med hjemlige frembringelser som mjød og øl (eller frugtvin, hvordan man nu vil bestemme drikkevaren). De gange, der er konstateret rester som bundfald i metalkar eller drikkehorn, har de vist sig at være af disse sorter.

En enkelt gang er der i en brandplet i Enekrogen konstateret skår af et romersk presset lerkar med billeder og ornamenter. Det virker mærkeligt fremmed og har heller ikke afsat sig spor i den hjemlige kultur. Dets mønstre efterlignedes ikke.

Luksusimporten omfattede endvidere sølv og guld til forarbejdning, samt nogle smykker af fremmed arbejde, som en rund broche med emalje, der kan være udgået fra den romerske provins Belgien. Guld og sølv blev ligesom bronze omsmeltet til smykker, bl. a. fingerringe. Ejendommelige er 3 svære guldringe af hjemlig tilvirkning med bred plade, hvorpå der ses forenklede fuglehoveder. Disse repræsenterer fuldt ud nordisk smag, forløbere for den særprægede dyreornamentik, som vi skal studere i den efterfølgende periode.

De mange fremmede genstande er et af midlerne til at tidsfæste den ældre jernalder. Det gælder naturligvis særligt i perioder, da handelen var livlig. Nogen forsigtighed må imidlertid udvises i nogle tilfælde. Således

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

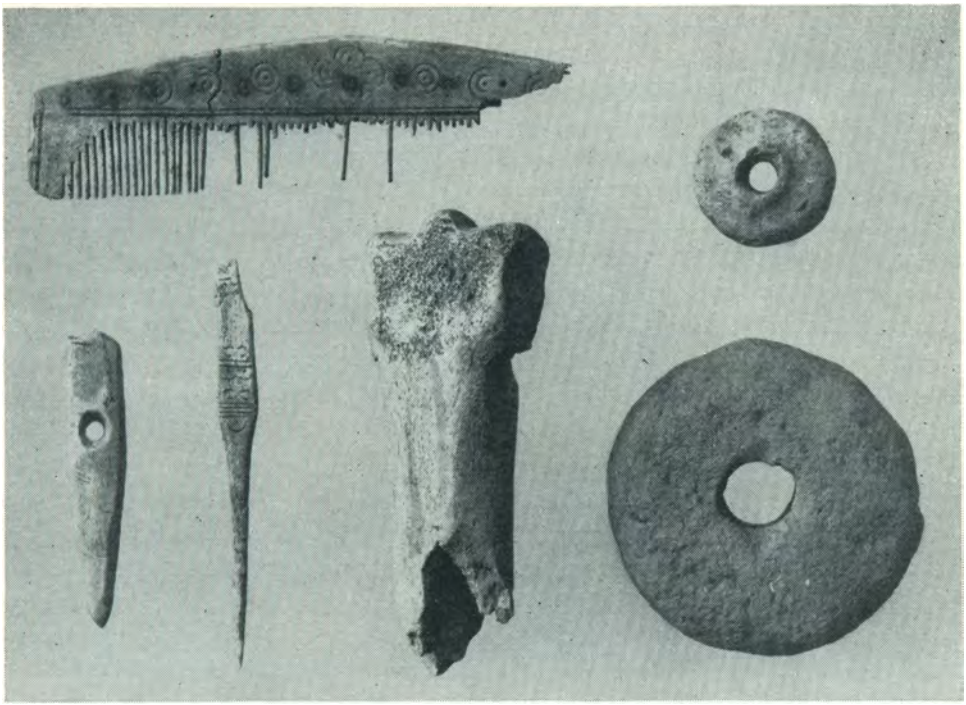

Fig. 22. Fund fra Sorte Muld. Øverst benkam og tenvægt af brændt ler, nederst svær nål og syl af ben, benskøjte og vævevægt af brændt ler. 1:2.

kan sølvmønterne være brugt længe — de er stærkt slidt — før de kom i jorden; de behøver ikke engang at være nået frem til Bornholm umiddelbart efter at være præget. Der er i en af hustomterne fra folkevandringstiden fundet en denar fra 2. århundrede e. Kr., altså over 300 år gammel. Én gang akcepteret er de romerske sølvmønter gået ind i handelen som fast værdienhed og blev brugt i udvekslingen med gotlændinge og folk fra de baltiske lande langt frem i tiden.

Når sølvmønterne er nedlagt samlet — og de er nogle gange fundet i regulære skatte på flere hundrede stykker — kan vi ikke engang være sikre på, at de blev begravet kort tid efter yngste mønt. Der er dog sandsynlighed for, at de blev nedlagt i 3.—4. århundrede e. Kr. De optræder nemlig aldrig i skattefund sammen med de senromerske mønter, der viser sig i det 5. århundrede e. Kr.

En anden mulighed for at tidsfæste den hjemlige kultur gives af de paralleller til bornholmske smykker, der er fundet i ødelagte forter ved romergrænsen, hvori der har boet germanske hjælpetropper. Disse nedbrændte bygninger dateres klart ved mønter og giver samtidig en tidsansættelse for de bornholmske paralleller.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den tredie fremgangsmåde til at adskille og placere perioderne går ud fra det hjemlige materiale, sådan som det er fundet på gravpladserne. Allerede amtmand Vedel gjorde den iagttagelse, at bestemte pladser som Kanegård og Mandhøj indeholdt oldsager, der ikke forekom i en del andre jernaldergrave, men som havde sidestykker på det nordligste afsnit af den udstrakte gravplads ved Store Kannikegård i Bodilsker. Til gengæld fandtes disse former fra de nordlige grave ikke længere sydpå, medens oldsagerne i de sydligste afsnit var uden sidestykker nordpå. I det mellemliggende område lå gravene med specielle oldsagsformer mere spredt mellem hinanden. Alt i alt har Vedels iagttagelse stået sin prøve, og den var for sin tid revolutionerende: man er ganske enkelt begyndt at gravlægge længst mod nord på St. Kannikegårdgravpladsen og er gradvis flyttet sydpå for at slutte længst i syd. Dog er tre betydeligt senere grave lagt lige øst for det midterste afsnit.

Denne fremgangsmåde, at anvende en lang grusbanke som gravplads og forskyde gravene efterhånden i een retning, er meget udbredt, men det var Vedel, som først gjorde iagttagelsen, og hans beskrivelse af en brandpletgravplads som vidnesbyrd om et helt samfund har stadig fuld gyldighed: »I brandpletterne gemmes resterne af rige og fattige, mænd og kvinder, gamle og børn, side om side med hverandre uden nogen forskel, og navnlig havde de velhavende personer i hine tider i reglen ikke foretrukket nogen anden begravelsesmåde«.

Fra folkevandringstid til vikingetogter.

I løbet af den romerske jernalder nåede der stadig flere kostbarheder til Bornholm, hvilket åbenbart hænger sammen med øget velstand og livligere udlandsforbindelser. Samtidig er våbengravene blevet hyppigere, jernet kom almindeligt i brug. Da denne udvikling fandt sted, skete store begivenheder på kontinentet. Nomadefolk fra øst, deriblandt hunnerne, drog igennem Mellemeuropa og satte folkeslag i bevægelse, plyndrede romerriget eller lod sig affinde med store udbetalinger af guld fra romerkejserne. Vældige mængder af guldmønter strømmede ud til barbarfolkene mod nord, til hunnerne, germanerne og flere endnu. Det er især i Ungarn, hvor Attilas hovedkvarter lå, at folkene mødtes. Her har vi også vidnesbyrd om, at nordboerne søgte hen, i form af pragtbrocher og guldhængesmykker i nordisk arbejde; og desuden er der utvetydige vidnesbyrd om nordisk indflydelse i form af store bæltespænder og brocher, som er udført i nordisk smag. Der er ikke blot tale om kulturudveksling; folk er åbenbart draget fra Skandinavien sydpå og fra Ungarn mod nord. Flere ornamentmønstre i Øst-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

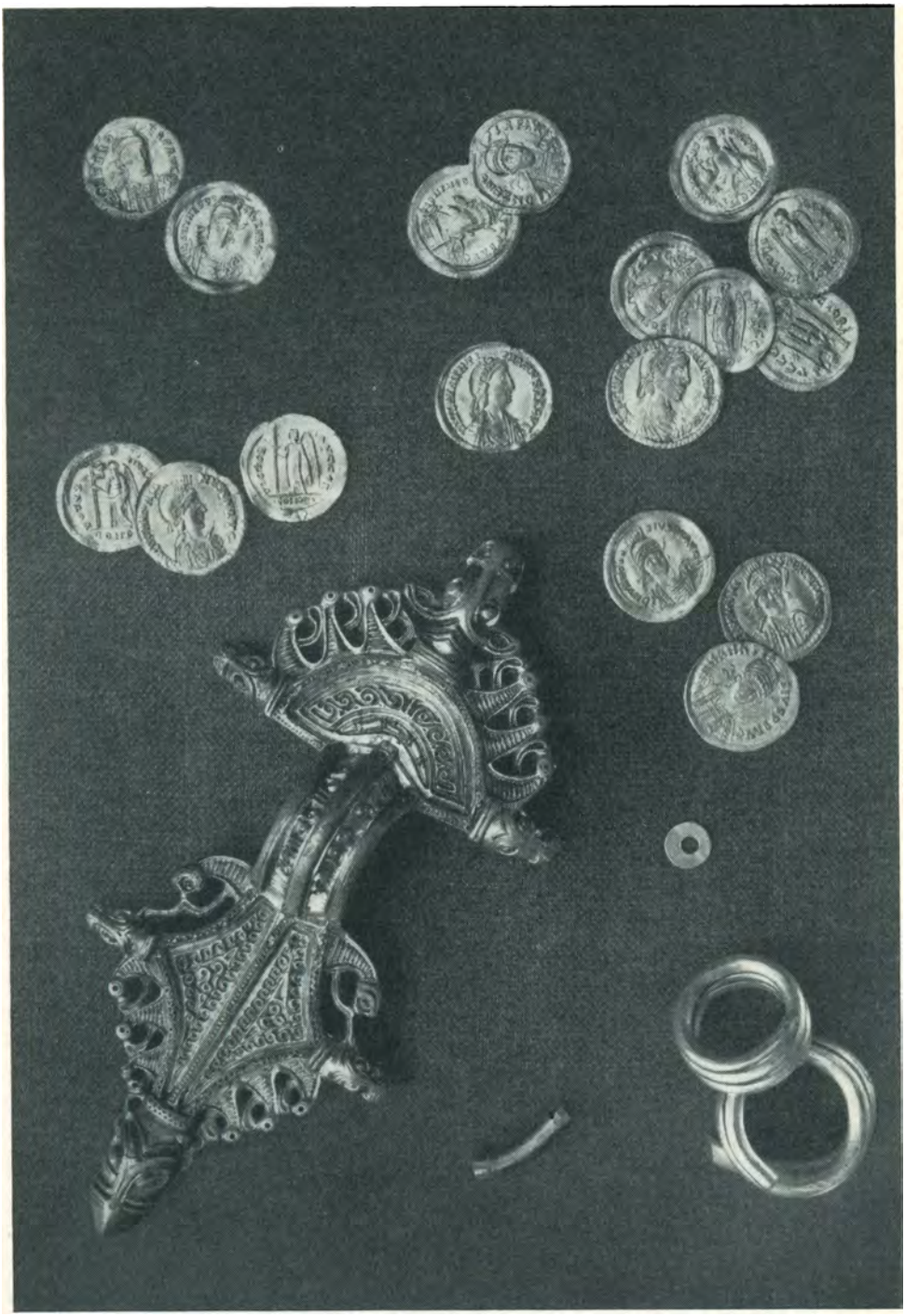

Fig. 23. Skattefund fra Dalshøj, Ibsker sogn. 3:4.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skandinavien viser, at kunsthåndværkere nøje har fulgt forbilleder fra Donauegnene, ja måske er blevet skolet dernede. Sjældent har der været så intime forbindelser over lange afstande som nu.

Dertil kommer et vigtigt vidnesbyrd, at senromerske guldmønter i stort tal er nået til Bornholm og nedlagdes i skatte, to af dem på henholdsvis 36 stykker og 29 stykker og en svær barre. De repræsenterer det stormfulde 5. århundrede e. Kr., den tid, da guld blev udpresset af det romerske imperium. Mønter, som var vundet så let, kom også let nok fra barbarherskerne. Man behøvede mad, drikke og mange andre fornødenheder, som måtte købes. Handelen førte vel mønter nordpå, men bornholmerne har højst sandsynligt været virksomme nede ved romergrænsen, hvor det var let for dristige mænd at skabe sig en formue, hvad enten de grundlagde den som deltagere i plyndringstogt, var på handel eller blandt den store skare, der lod sig købe ud af det afmægtige romerrige.

Denne afglans af let vundne, enorme rigdomme, som vi ser i guldskattene på Bornholm, indebar en skjult fare. Guld lokker let heftighed og misundelse frem hos dem, der savner det. De mange ringe, mønter og smykker af det ædle metal blev skæbnesvangre for ejerne.

Hvem var nu besiddere? Vi kender miljøet, velstående gårdejere, som boede i lave, lerklinede bygninger, og som rådede over frugtbare agre og gode græsgange til husdyrene. Spredt i egnen ved det nuværende Svaneke har nogle af disse gårde ligget, omtrent i samme indbyrdes afstand som de nuværende gårde og avlsbrug. Landbruget alene har vel kunnet skaffe en gårdejer og hans kone værdigenstande som Dalshøjskatten (fig. 23): 17 guldmønter, 2 tunge guldspiraler og et afslået stykke (af samme vægt som en guldmønt), en stor forgyldt sølvreliefbroche og en lille guldskive med hul. Disse sager var stukket ned uden for gården, ganske lavt i forhold til datidens niveau, netop i skjul. Har gårdejeren erhvervet dem i det fremmede og købt sin jord, som heldige guldgravere gjorde i det 19. århundrede, eller byttede han sig guldet til mod produkter fra landbruget? Det er let at stille spørgsmål og vanskeligt at besvare dem alle. Imidlertid kan vi danne os et indtryk af, hvordan levevilkårene var på en bornholmsk bondegård i folkevandringstiden og mulighederne for at få overskud, og det er i al fald ikke vanskeligt at forestille sig, hvorfor man skjulte sit guld, men aldrig hentede det frem igen.

Der er undersøgt to nære gårdtomter i Svanekeegnen, på Sorte Muld og Dalshøj. Landskabet er — som vi så i forbindelse med den ældre tomt på Dalshøj — et jævnt bakket terræn, frugtbart og indbydende for en bondebefolkning. Sorte Muldgården lå, som Dalshøjbostedet, på en bakkeskrænt med udsigt ned mod kysten i øst og nord. Vandet løb bort mod eng og sø og generede ikke agrene i nævneværdig grad. Gården bestod — så vidt vi kan se begge steder — af en mindre, aflang bygning og en større, der på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

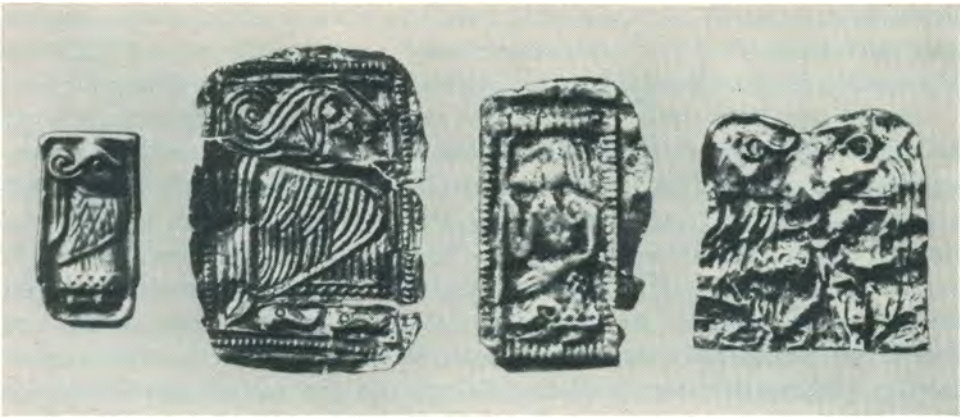

Fig. 24. Guldgubber fra Smørenge, Ved Sylten (Ibsker sogn), Svanekeegnen og Sorte Muld (Ibsker sogn). Knap 2:1.

Sorte Muld havde en sidefløj, på Dalshøj blot var aflang. En sammenfalden bageovn fandtes i den ene ende af den mindre tomt på Sorte Muld. Den var halvkugleformet med ret snæver indgang i den ene side. Man kunne fyre ovnen op, skyde dejgen ind på en plade, tætne og lidt efter hente brød ud. I øvrigt er en del madlavning udført uden for husene. Her er fundet små gruber med trækul og ildsprængte sten, der har varmet lerkar, som nogle gange er fundet deri, eller stegt kød. Den dag i dag kendes sådanne stegegruber hos primitive folk, og lignende anlæg omtales i de islandske sagaer.

I den store bygning var en regulær arne, og nærved stod drejekværnen. Den førtes i ryk frem og tilbage et lille stykke. Man hældte det tørre korn ned i midthullet, hvorefter det af sig selv fordeltes imellem de ru, gruttende stenflader. Melet blev uundgåeligt blandet med lidt stenmel, og det har nok slidt lidt på tandsættet. Ved kværnen fandtes lidt brændt korn, mest hvede.

Nær arnen i Sorte Muldgårdens store bygning stod også væven, hvis rester gav et mærkeligt vidnesbyrd. Vævevægtene, der er runde og flade, af brændt ler (se fig. 22), stod lænet op mod hinanden tæt sammen i en lang række, netop som de hang, da de tyngede vævens garn ned. Væven har været af enkel type, som kendes fra Nordskandinavien indtil 18. århundrede e. Kr. Den bestod af to lodrette stænger, som øverst bar en rulle, hvorom tøjet og derfra det lodrette garn hang. Disse lodrette snore kunne deles i to sæt, begge holdt stramme ved vævevægtene, som blot var et par centimeter over gulvet. Da gården brændte, fængede garnet i eet nu, og vægtene faldt ned, men så pludseligt og umærkeligt, at de blev stående i samme stilling, som de havde hængt i. Blot nogle få rullede lidt ud til siden.

På gulvet lå småsmykker, redskaber og en del dyreben, og disse fund fortsatte uden for huset. Her var brocher, nåle — både synåle ganske som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de moderne og smykker med kunstfærdigt hovede — mange lerkar, deraf en del fint dekorerede, knive, slibesten, tenvægte (jfr. fig. 22) og nogle få slidte sølvmønter fra 2. århundrede e. Kr., altså gamle, da de blev brugt.

Der er grund til særligt at nævne et stempel af form som en tang. Dets ene kæbe er af kobber, den anden af jern. De har kunnet omslutte et stykke guldblik og presse et fint mønster af cirkler ind, uden at blikket blev brudt i stykker. Udenfor lå også en itubrudt skøjte, udskåret af en hesteknogle, med glat underside og tilskårne ender (fig. 22). Igennem enden ses et vandret hul til fastbinding af skøjten på foden. Man løb på sådanne islægger lidt anderledes end på moderne skøjter, ved at stille sig på isen med vægten lige fordelt på begge fødder og let bøjede knæ. Lidt foroverbøjet satte man af med en pigkæp mod isen mellem fødderne. På den måde stagede man sig frem og nåede en imponerende fart. Formentlig blev disse islægger især anvendt ved isfiskeri. I en gotlandsk vikingetidsgrav lå således ved siden af to benskøjter en jernspids til en pigstav og en fiskekrog. Også på Bornholm havde man fiskekroge af metal, oven i købet i bronze. Et fint eksemplar stammer fra en grav i Store Kannikegårdpladsens yngste afsnit fra folkevandringstid.

Husdyrknoglerne viser hen til samme racer, som vi kender i romersk jernalder, okse, hest, får, svin, hund, sjældent ged. Høns, som første gang træffes i 1. århundrede e. Kr., er blevet ret almindelige. Det var små dyr, omtrent som vore dværghøns, og æggene var næppe ret vægtige, men alligevel — sammen med kødet — et godt tilskud til kosten. En helt fremmedartet beboer var en ræv, hvis tænder viser, at den har nydt civiliseret føde i mange år. Den er vel hentet som unge i Paradisbakkerne og holdt bunden i gården.

Vi har allerede nævnt kornet, som fandtes i ganske små samlinger på husgulvet. Mærkeligt nok var det blandet med vilde planters frø. I ældre tomter forelå — som vi så ovenfor — store dynger rent korn. Der har næppe været nogen nedgang i udbyttet i almindelighed; det viser de enkelte korn, som stadig er fyldige og store. Der kræves en anden forklaring til det mærkelige fænomen. Man har tilsyneladende været berøvet det meste korn og måtte strække det ved at plukke og iblande vilde planters frø. Det samme har man regelmæssigt gjort i de fattige egne i Vestjylland, men det skulle på ingen måde have været nødvendigt i Sorte Muld med dens frugtbarhed. Det er derfor nærliggende at formode, at beboerne var i en kritisk situation. Vi har allerede set, at gårdene brændte ned — hvad der dog ikke har været ualmindeligt i oldtiden, så brandfarlige bygningerne var — men efter denne brand har beboerne ikke bygget gården op igen, endsige hentet de guld- og sølvsager, som var stukket ned uden for bygningerne. Dertil kommer, at der rundt på Sorte Muld uden forbindelse med grave er pløjet spydspidser frem. Også vi fandt ved undersøgelsen en lang lansespids, efter alt at dømme vidnesbyrd om en kamp på stedet. At der virkelig var krigeriske sammenstød,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fremgår af våbenfund i grave og i en nordbornholmsk mose, men desuden af tilflugtsborgen Gamleborg i Paradisbakkernes sydlige udkant. Den har givet fund, som daterer dens første brug til slutningen af romersk jernalder og folkevandringstiden.

Der kan være grund til at se lidt nærmere på dette ejendommelige og særprægede anlæg. Gamleborg er en isoleret høj klippeknude med udsigt over syd- og østlandet. Der er ret bekvem adgang fra vest. Her er ført en buet tilkørselsvej op mod højdeplateauet, hvor borgens vold åbner sig og danner en ejendommelig skæv indgang. Langs højdeplateauets rand er denne vold opført af jord og svære sten, men uden palisade. Dersom man har villet skærme sig bag volden, som ikke engang når 1 m op målt indefra, måtte man knæle ned. Måske har man ladet tjørn eller andre tætte buske gro på voldkronen.

Selv om forsvarsanlægget ikke gør noget overvældende indtryk, repræsenterer det alligevel en imponerende arbejdspræstation. Det ret jævne fald er ved volden rettet op og danner en stejl skråning. Kun i syd standser volden. Her står klippen lige op og er ikke til at entre. Det var unødvendigt at sikre sig mod den retning.

Ammunitionen til forsvaret fandtes i mængdevis, runde glatte strandsten, der lå indefter i volden, parat til at bruges mod en fremrykkende fjende. En af stenene er åbenbart en netsænkesten. Den understreger, at håndstenene var bragt til fra stranden, en hård last for datidens enkle vogne.

Inde på højdedraget er en dam, en naturlig cisterne, hvori der fandtes en hvæssesten og et afskåret hestekranium. En mængde afhuggede grene har tilsyneladende dannet en art bro ud i vandet, for at man kunne komme tørskoet ud og fylde sin spand.

Ikke langt derfra fremkom spor efter kortere tids ophold, et ildsted og nogle lerkarskår, nogle fra yngste romertid — folkevandringstid — andre fra vikingetiden. I al fald i disse perioder har tilflugtsborgen været benyttet. Men nogen varig beboelse endsige hustomter kunne ikke konstateres.

Denne voldborg har været en tilflugt i ufredstid, når fjender drog hærgende gennem en egn. Guld, korn, kvæg og mennesker har vel været blandt de former for bytte, som man efterstræbte. Guldet har indbyggerne skjult hist og her i faretid, nær gårdene, i en stendysse, ved en sten o. l., naturligvis med den hensigt at tage værdisagerne tilbage, når faren var ovre. En del af indbyggerne reddede sig i sikkerhed inde i landet, nogle bag Gamleborgs volde; andre nåede aldrig at hente deres guld igen, og man kan kun gætte sig til deres skæbne. Blev de ihjelslagne eller bortførte? Guldet blev i al fald liggende i skjul, indtil ploven eller en graveske fandt det frem.

Blandt guldstykkerne er en mærkelig lille gruppe, som med et gammeldags udtryk er kaldt guldgubber, det er højst interessante menneskefrem-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stillinger (fig. 24). Nogle er fuldt påklædte, andre mere eller mindre nøgne. Een gang ses to mennesker, ellers er det enkeltpersoner, en mand eller en kvinde. Dragten er ensartet for kvinderne, en fodsid kjole med zig-zag bort nederst og foran. Over skuldrene ligger et spidst sjal. Håret er samlet i en knude i nakken og falder langt ned derfra.

Manden bærer kofte, undertiden er tydeligt angivet bukser. Hans hår, der er strøget lige tilbage, er afskåret i nakken. Flere bærer spidst hageskæg. Enkelte mands- og kvindeskikkelser er forsynet med en stav. Det er muligt, at det var sejdmænd og -kvinder. Staven var netop et hjælpemiddel for disse åndemanere, shamaner, som vi kender dem i vikingetiden. De kunne komme i forbindelse med de overnaturlige magter. Den ene guldgubbe, som viser to mennesker, gengiver åbenbart en mand og en kvinde over for hinanden. Muligt er det en erotisk forbindelse; en hel del norske guldgubber viser således en mand og en kvinde over for hinanden, og mellem dem en stængel, måske et træ. Denne scene minder om en dansk fremstilling fra sen bronzealder, hvor det erotiske er tydeligt understreget.

Der kendes en mærkelig bronzecylinder med 3 ansigter, fundet ved Allinge. Spørgsmålet er, om disse tre ansigter har hørt til eet hovede eller i al fald een krop, eller om det blot er tre hoveder uden forbindelse. Der kendes nogle påfaldende paralleller, dels på Guldhornene, som bl. a. viser en person med tre hoveder, dels i det galloromerske Frankrig, hvor man havde en trehovedgud. Så sent som i den kristne tids begyndelse i Sverige kendes en hedensk guddom med tre hoveder blandt de onde magter, der løb storm mod den kristne menighed. Det er derfor muligt, at bronzebeslaget med tre hoveder forestiller en gud.

Endnu et fund, der kan tolkes som vidnesbyrd om religion, kendes fra folkevandringstiden. Det lå i en grube uden for gården på Sorte Muld og omfatter et kranium og de nederste benknogler af en hest. Desuden var der skårene af et stort lerkar. Påfaldende ved hesteknoglerne er, at de ikke var gnavet af hunde — det gælder de øvrige knogler fra bopladsen —, og at der af hesteskelettet kun forelå et kranium og de nederste benknogler. Den samme kombination kendes i et sydsjællandsk mosefund og fra grave i Mellem- og Østeuropa, ja helt til Sydsibirien. Det er nærliggende at sammenføre fænomenet, så meget mere som gruberne i østen er lidt ældre. I øst er der tilmed skriftlig tradition siden vikingetiden, hvoraf det fremgår, at man over grave har hængt en hestehud med kraniet og de nederste benknogler. På den kunne den døde ride videre. Og i Altaibjergene har der indtil nutiden holdt sig en skik at ofre en hest til den højeste gud. Som led i ofringen hængte man en hestehud med kraniet og de nederste benknogler op på en stang og vendte den mod gudens bolig i himlen.

Det er sandsynligt, at hesteknoglerne fra Sorte Muldgruben var holdt sammen af en hud, og at man har hængt denne op på en stang. Men det er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

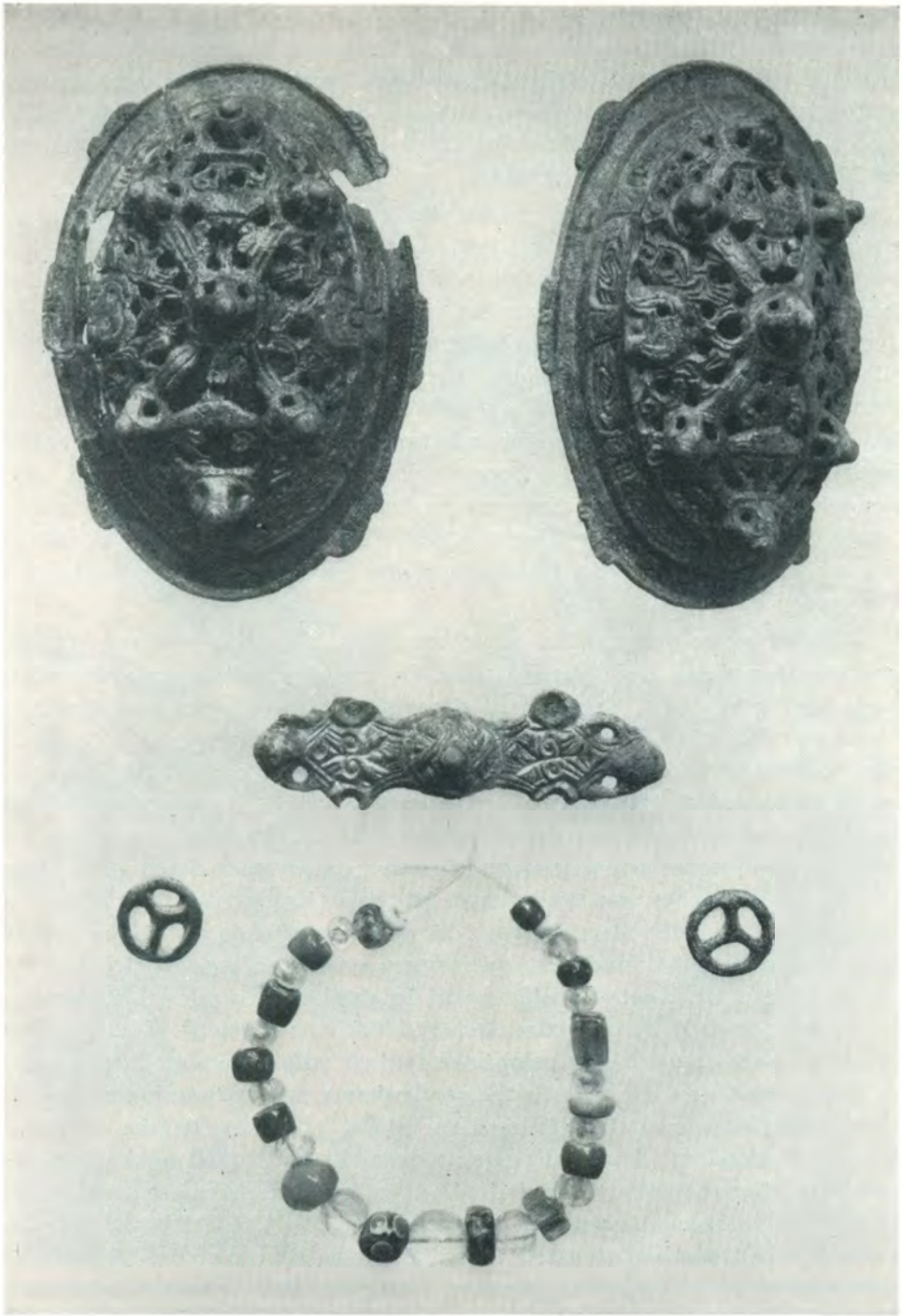

Fig. 25. Kvindesmykker fra vikingetidsgrav på Lousgårdsgravpladsen. Øverst et par skålformede brocher, derunder en aflang broche, nederst perler. 2:3.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

naturligvis vanskeligt at drage videre konklusioner. Blot er der grund til at pege på, at der netop i folkevandringstiden var intime kontakter mellem øst og vest, formidlet af nomadestammerne, som invaderede Europa. Muligheden for en offerskiks udbredelse fra Sydsibirien-Sydrusland til Mellem- og Nordeuropa var i al fald til stede.

Gravskikken i sen jernalder er et vigtigt kildestof. Man giver stadig de døde gravudstyr. De er fuldt påklædte; de velstående får deres våben eller smykker med sig. Føde nedsættes ved siden. Den sociale forskel, som vi har kunnet se i romertiden, giver sig stærkere til kende i løbet af den sene jernalder. Mærkelige er fundforholdene i den rige grav på Lousgårdgravpladsen, der er anlagt på en lang grusås ved stranden syd for Kobbeåens munding. Her lå der dybest nede et udbrændt lig af en rig kvinde, smykket bl. a. med en fornem hesteskolignende broche med fine dyreslyng, forgyldt og indlagt med røde granater. Denne kvinde har været fremstående i samfundet og rig. Lidt over hendes grav er der lagt liget af en mand, kun forsynet med en kniv. Det er fristende med Vedel at gætte på, at det var en slave eller tjener, som den fornemme dame har fået med til opvartning i den anden tilværelse.

I øvrigt røber gravene fra den senere jernalder jævn velstand. Skeletgrave er hyppigere end brandgravene. De store gravpladser ved Melsted, Kobbeå, Lousgård og Bækkegård, alle i Østerlarsker sogn, har åbenbart været benyttet af bønder, fribårne velstillede folk, der gerne fik våben som sværd, spyd, skjold og sporer med sig, samt undertiden ridehesten. Deres hustruer blev stedt til hvile med smykker og udstyr. I folkevandringstiden træffes relieffibuler som Dalshøjskattens (fig. 23), medens dragten over skuldrene knyttedes sammen med to brocher; senere blev det mode at bære et par ovale brocher, een under hver skulder (jfr. fig. 25). Armringe og perlekæder fuldendte udsmykningen. Store farvestrålende mosaikperler blev yndede hen imod vikingetiden, da former som de på fig. 25 afbildede er gængse. De ovale brocher består nu af to stykker, den yderste i gennembrudt arbejde med dyremønstre. Det er i det hele taget på sådanne store smykker, at nordboernes kunstneriske fantasi udfoldede sig; billedsproget er ejendommelige dyreslyng, der følger bestemte modestrømninger. De tidlige eksempler som Dalshøjfibulen har vi set (fig. 23). Barske rovfuglehoveder sidder langs kanten ligesom huggende næbbet mod nakken af forgængeren. Andre dyrehoveder stritter ud fra kanterne. I senere ornamentik er dyrene vokset sammen med båndslyng; de snor sig på det forunderligste, i begyndelsen rytmisk, afpassede efter hinanden, senere er det ofte enkeltfigurer med sære trekantede legemer, unaturligt bøjet hovede og lemmer. Mod vikingetiden kan dyrene være vanskelige at udrede. Der findes dog også fine eksempler på udsmykning. Nogle skålformede brocher har fantasi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 26. Fra vikingetidens sølvskattefund. T.v. slavisk ørenring og brudsølv fra Munkegård, Ibsker sogn, t.h. torshammer fra Rømersdal, Almindingen, og kors fra Skeppingegård, Rø. Nederst stykke af flettet halsring fra Rømersdal. 3:2.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dyr med uhyggelige kløer på fødderne. Andre er overbroderede med små dyrefigurer afpassede i felter.

I vikingetiden møder vi flere stilarter, fra de robuste gribedyr, sære klumpede skabninger, der fatter om hinanden med ben og arme, til elegante, langlemmede dyreskikkelser. Først med kristendommens fremtrængen begynder gravgaverne at svigte. At dømme efter dette og andre tegn er der allerede kristen indflydelse før Egins mission ved midten af det 11. århundrede.

Foruden gravene har vikingetiden efterladt sig et vigtigt materiale i sølvskattene. Igen optræder mønter, hvad der er betydningsfuldt for dateringen, fra begyndelsen mange arabiske, som nåede frem med handelen ad de store russiske floder. Senere bliver vesteuropæiske og efterhånden også danske mønter almindelige. Eksempler på genstande i de bornholmske skatte vises fig. 26. Her ses for det første en torshammer, som bringer vikingereligionen og dens populære gud i erindring. Denne hammer er et af de smukke stykker i Rømersdalskatten, Almindingen, der indeholdt nok en sølvhammer, ganske enkel, flere fint flettede halsringe, nogle armringe o. l. En detalje af den største ring ses nederst på fig. 26. Fra det omtrent samtidige Skeppingegårdfund, Rø, stammer korset t. h. på billedet, et nydeligt eksempel på kunsthåndværket. Det har sidestykker i svenske fund og kan på grundlag af mønterne i skatten dateres til sidste halvdel af 10. århundrede. Da havde kristendommen åbenbart tilhængere på Bornholm.

Der kendes i øvrigt fra Vestdanmark en støbeform, hvormed man både kunne fremstille torshammer og kors. Heraf ser man, at den koldsindige smed havde kunder fra begge religionsretninger og åbenbart kun lod sig lede af forretningsmæssige motiver. Kristendommen bredte sig gradvis, både fra missionærer og fra hjemvendte vikinger.

Brudsølvet og den fine ørenring peger mod en anden kulturkreds, som Bornholm havde kontakt med, den slaviske. Ørenringen er tilmed et importstykke, der viser, hvor fint man syd for Østersøen forstod at udføre denne smykkeform. I de slaviske egne er brudsølvfund en karakteristisk foreteelse, og sønderbrydningen af sølvet i de bornholmske skatte kan skyldes indflydelse sydfra.

Der kendes adskillige skatte på Bornholm, og takket være mønterne lader nedlægningstiden sig ret nøje bestemme. Da vi tør gå ud fra, at skattene, der for en stor del er samlede ved handel, er nedlagt under krig, lader fundstoffet sig udnytte som kilde til historiske tildragelser. Skattene er henlagt på følgende tidspunkter:

Omkr. 970—80. Herfra er der bl. a. de store skatte fra Skeppingegård, Rø, af hvis 36 mønter de 31 er arabiske, som nåede frem ved handel over de russiske floder, og Kongens Udmark, Vestermarie, samt velsagtens Rømersdalfundet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fig. 27. Bautasten i Gryet, Bodilsker sogn.

Omkr. 1000—1020. En udmærket repræsentant for denne gruppe er Munkegårdskatten, Ibsker, med den afbildede ørenring og brudsølvstykkerne. Dertil kommer 896 sølvmønter, hvoraf de 597 er tyske, 169 engelske, 32 arabiske, 10 böhmiske og 6 danske. Man får et tydeligt indtryk af, hvorledes handelen er drejet mere vestpå i løbet af sidste del af 10. århundrede.

Omkr. 1040—50 slutter mønterne i bl. a. Bolbygårdskatten, Klemensker, og Enegårdskatten, Nylarsker, den første med 1001, den anden med 859 sølvskilinger foruden andre genstande af sølv.

Omkr. 1060 nedlagdes 6 skatte.

Omkr. 1130 er den store skat fra St. Frigård, Østermarie, skjult (1163 mønter, 2 sølvarmringe, 5 hængesmykker, barrer m. m.).

At der virkelig var urotider på Bornholm fremgår også af andre vidnesbyrd; tilflugtsborgen Gamleborg i Paradisbakkerne tages i brug igen, som en del lerkarskår fra borgplateauet viser, og den store Gamleborg i Almindingen opføres åbenbart nu. Dette imponerende fæstningsanlæg viser i sin konstruktion tradition fra den ældre tilflugtsborg. Man har udvalgt sig en isoleret klippeknude med stejle brinker. Kun mod nord, hvor faldet er svagest, måtte man opføre volden særlig høj. I øvrigt når den for det meste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1,5—2,5 m op, alt efter terrænet udenfor. Stejle dybe klippesider behøvede ikke så stærk befæstning som jævnere skrænter. To indgange udsparedes, i syd og i nord.

I tidlig middelalder (måske i 12. århundrede) muredes den sydlige indgang til, og i stedet anlagdes i sydvest en ny portåbning, der omsattes med fine kvadersten. I vest og syd blev der endvidere bygget en stenmur på udsiden af volden, men man opgav at føre arbejdet igennem. Også et udkigstårn blev anlagt på et højt beliggende parti af volden.

Grunden til, at man opgav at styrke denne voldborg langs hele omkredsen, er ikke vanskelig at gætte. Det vældige borgplateau kunne nok optage mange mennesker og dyr, men det var vanskeligt at forsvare. Den lange vold behøvede mange hundrede mand til at holde en angribende fjende fra livet. Måske er det derfor, man flyttede over til Lilleborg, der realiserer en helt anden befæstningsplan. Den var en regulær borg med fast mandskab. Midtpunktet var tårnet, omgivet af nogle bygninger og skærmet af en mur. Beliggenheden var om muligt bedre end Gamleborgs, en isoleret banke omgivet af søer og mosedrag. Lilleborg er en herskers sæde, Gamleborg en tilflugt for en hel befolkning. Man kan vist trygt gætte på, at det er den danske konge, som står bag Lilleborg, for at han derfra kunne få fast hold på Bornholm.

Betragter vi skattene og tilflugtsborgene på baggrund af de historiske kilder, kan vi danne os et overblik over en række krigeriske og politiske begivenheder.

Omkr. 900, midt i vikingetiden, sejlede englænderen Wulfstan forbi Bornholm og fik da at høre, at indbyggerne havde deres egen konge. Hvor længe denne selvstændighed varede, ved vi ikke; men skattene fra omkr. 970—80 skal måske sættes i forbindelse med kong Harald Blåtands krige, da han — som han selv udtrykte det — vandt sig al Danmark og Norge. Omkr. 1020 var den norske og den svenske konge virksomme i Østdanmark, hvor de for hårdt frem. Bornholm er næppe gået ram forbi, at dømme efter skattene fra denne tid. Det gælder åbenbart også den norske Magnus den Godes krigstogt 1040—42; han gjorde bl. a. landgang i Skåne. Omkr. 1062 var efterfølgeren, Harald Hårderåde, på plyndring, et tidspunkt som igen afmærkes af bornholmske skatte. Hvem der gav anledning til nedlægningen af Store Frigårdskatten omkr. 1130 kan ikke let ses, med mindre den har forbindelse med kampene på Sjælland, som Saxe fortæller om. Nu er Bornholm i al fald forlængst dansk. Adam af Bremen beretter, at øen omkr. 1075 var Danmarks mest besøgte havn og en meget vigtig handelsplads.

Denne tid var jo ikke blot opfyldt af krige. Handelsskibene fulgte deres ruter over Østersøen og bragte varer fra havnene ved de russiske floders munding til Hedeby ved Jyllands rod, fra Norge og Sverige til Østersøkysterne. Bornholm behøvede mange råstoffer og havde selv gode muligheder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

for eksport. Blandt de nødvendige indførselsartikler var således jern. Det blev for en del hentet fra Sverige, selv oppe i de nordlige strøg. Vi har et vigtigt vidnesbyrd i det store fund fra Tingsted, omfattende ikke mindre end 4 jernbarrer af to karakteristiske former, parat til udsmedning, 3 jernøkser, 4 leblade, 3 skebor m. m. Snarest udgør disse genstande en smeds depot som Grisbyfundet fra yngre bronzealder.

Vi har andre vidnesbyrd om Bornholm som handels- og vikingeø. En svensk runesten mindes en mand, der faldt her; til gengæld fortæller den ene Nylarsker runesten, at Kåbe-Svens søn Bøse blev dræbt i kampen ved Udlænge (vel øen lige ud for Blekinges sydøsthjørne).

Vikingetogterne blev en voldsom åreladning; men også havet tog sin part. Det var ikke ufarligt at færdes i langbåden med det store tværsejl. Svære bølger i hårdt vejr kunne let vælte den åbne båd, hvor meget man end arbejdede med årerne. En runesten i Nylars er sat af Sasser til minde om faderen, som druknede med hele skibsmandskabet.

Vi kender flere karakteristiske vikingetyper fra Bornholm. I jomsvikingesagaen nævnes således gæve mænd som høvdingen Vesetes to sønner, Bue den Digre og Sigurd Kåbe, og sønnesønnen Sigurd. Bue selv faldt som bekendt efter tapper kamp i Hjørungavåg. Hans sidste rappe replikker gik ikke i glemme. Efter at have fået hug over ansigtet sagde han: »Lidet vil nu de danske møer på Bornholm tykkes om at kysse mig,« greb sine skattekister og sprang over bord. Dermed var hans saga slut, men Sigurd reddede sig, skønt fangen. Da han skulle halshugges og blev holdt nede ved håret, rykkede han til, netop som sværdet hvinede, og derved røg hans modstanders hænder af. For denne — i vikingernes øjne — spøgefulde bedrift blev han frigivet, som om han ved en frisk bemærkning havde lettet den dystre stemning og fået alle til at le frit ud.

Jomsvikingernes tid var en episode. Kongen greb fastere ind i Bornholms tilværelse og satte en jarl som styresmand; den bekendteste er Knud den Helliges mand Blod-Egil, der gjorde sig fortjent til sit drastiske navn, da han — som sagnet melder — engang drak vand med blod i. Han blev hængt af kongen for sørøveri; men man har på fornemmelsen, at det snarere skyldes hans selvrådige opførsel. Imedens arbejdede kirkens mænd, i første række biskop Egin fra Skåne, stille og beregnende. Det hævdes almindeligvis, at Bornholm blev omvendt til kristendommen omkr. 1060, men alt taler for, at kristendommen forlængst havde fået fodfæste. Biskoppen virkede nok lige så meget for kirkens verdslige indflydelse, der som bekendt kom til at præge Bornholm i hele middelalderen, da den var ærkebispens ø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

STEDNAVNE

For Den, der vil gøre sig bekendt med Bornholms stednavne, foreligger materialet nu let tilgængeligt, udgivet af Stednavneudvalget som bind X i serien Danmarks Stednavne. Selv om det naturligvis ikke er lykkedes at få alt med i udgaven — der kan f. eks. endnu samles en del naturnavne, navnlig marknavne — så er navneforrådet dog så alsidigt repræsenteret, som det med rimelighed kan forlanges. Således er alt kendt ældre kildemateriale grundigt gennemgået. — En tolkning af dette navnemateriale vanskeliggøres imidlertid i høj grad ved, at flertallet af stednavnene kun foreligger fra nyere tid. Det er, i sammenligning med hvad tilfældet er fra andre danske landsdele, meget få bornholmske stednavne, der er overleveret fra middelalderen. Kun et ringe antal dokumenter vedrørende bornholmske forhold er bevaret fra den tid, og kun få stednavne forekommer i disse. Dette sidste hænger sammen med bebyggelsens art. Langt det største antal stednavne, der kendes fra Danmarks middelalder, er landsbynavne. Men Bornholm har ingen landsbyer; og intet tyder på, at sådanne har forekommet.

Bondegårdenes navne — forsåvidt de har haft særlige navne, og det har dog nok mange — kunne man have ventet at finde i jordebøgerne (fortegnelser over gårdenes skatteydelser; den ældste bevarede er fra 1598/99); men gårdene anføres ikke her med navn, men i en fast rækkefølge for hvert sogn, delte i selvejergårde og vornedegårde, nummererede med det såkaldte gårdstal, en ordning, der stadig bruges, skønt forskellen mellem de to grupper for længst er ophævet.

Danske marknavne får vi i mængde fra de såkaldte markbøger fra 1681 og følgende år fra opmålingen forud for matrikuleringen af 1688; men på Bornholm blev ingen sådan opmåling foretaget, og følgelig heller ingen markbøger udarbejdet.

Materialets ufuldkommenhed gør det således vanskeligt at udtale sig om navnenes alder. Man må nøjes med at skønne, om navnet gør indtryk af at være gammelt eller ungt. Nogen bebyggelseshistorie på grundlag af stednavne lader sig ikke skrive.

ØENS NAVN. Første gang vi træffer Bornholm nævnt er i en angelsaksisk rejseskildring fra det 9. århundrede af en mand ved navn Wulfstan og til-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gadeparti fra Svaneke.

føjet i kong Alfreds Orosiusoversættelse. Han nævner øen *Burgenda land.* I gamle islandske kilder nævnes øen *Borgundarholmr.* Navnets første led minder om navnet på den kendte germanske folkestamme *burgunderne,* der i folkevandringstiden bosatte sig hinsides Rhinen og her skabte riget *Burgund* (lat. *Burgundia*), det nuværende franske landskab *Bourgogne.* Denne stamme boede i begyndelsen af vor tidsregning ved Odermundingen, altså nær ved Bornholm, og det har derfor været fristende at sætte burgunderne i forbindelse med Bornholm. Oftest således, at man opfattede Bornholm som burgundernes oprindelige hjemstavn, idet man gik ud fra, at formen *Burgundarholmr* var den oprindelige; denne form mente man også at have i et par af de ældste danske kilder: Burgunderholm 1245; Burgundarholm 1299; men dette skyldes fejllæsning; der må læses henholdsvis Burgundeholm og Borghund[æ]holm. — Første led opfattedes så som ejefald af *Borgund,* et flere steder i Skandinavien forekommende navn, f. eks. Borgund i Norge. Sammensætningen Borgundar-holm ville altså sige så meget som: holmen (øen) Borgund. Hvad så Borgund betød, har der også været delte meninger om, men det rimeligste er vist, at det betyder »noget højt«; og en betydning »den høje ø« må siges at være meget betegnende for Bornholm.

Denne tolkning lader sig imidlertid ikke forlige med den ældste form,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den angelsaksiske. I *Burgenda land* kan første led næppe være andet end ejefald flertal og må sikkert være opfattet som befolkningsnavn, sammensætningen altså med betydningen »burgendernes (burgundernes) land«. — Hvis denne form er den oprindelige, og hvis navnet går tilbage til de første århundreder efter Kristi fødsel, kan der være sammenhæng mellem øens navn og burgunderfolket, således at øen har hørt med til dette folks landområde.

De ældste danske kilder hjælper desværre ikke til at afgøre spørgsmålet, om den oprindelige form af navnets første led er Burgunda- eller Borgundar-; Borgundar- ville tidlig i middelalderen miste sit udlydende r, så de to former ville falde sammen, og nogle af de ældste former er så forskrevne, at de intet siger. — En sikker tolkning af navnet Bornholm kan altså ikke gives; og sammenhængen med burgunderfolket må betegnes som en usikker teori, selv om det er samme ord, der indgår i ønavnet og i folkenavnet.

I slutningen af middelalderen faldt endestavelserne -und og -ing sammen i den dialektale udtale, og derved opstod skriftformen *Borringholm,* svarende til den nuværende bornholmske udtale. Denne skriftform blev den hyppigst anvendte i officielt sprog til ind i det 18. århundrede, da den afløstes af den nuværende *Bornholm,* måske under indflydelse fra tyske og hollandske kort, hvor denne form længe havde været brugt. — I den romantiske periode i første del af forrige århundrede blev en arkaiserende form *Borgunderholm, Borgundarholm* optaget som poetisk navn på øen, altså en brug svarende til Sjølund om Sjælland. I B. S. Ingemann's De Underjordiske (1817) skrives overalt Borgunderholm; og i 1824 digtede en adjunkt i Rønne, J. N. Beyer, til prins Kristian Frederiks besøg på Bornholm en sang, der begynder: Borgundarholm fra Arilds Tid; denne sang blev meget yndet, ja blev en tid betragtet som en slags bornholmsk nationalsang.

En anden benævnelse på øen, der foreligger fra omtrent lige så gammel tid, er den usammensatte form *Holm (Holmr* i oldsprogets form); den kendes fra et skjaldedigt fra kort før år 1000 og fra en svensk runesten fra kort efter år 1000. I den latiniserede form *Holmus* bruges den af Adam af Bremen ca. 1075, og i den bestemte form *Holmen* bruges den stadig af sydøstskånske fiskere og kan ligeledes høres brugt af bornholmske fiskere.

Den almindeligste benævnelse, bornholmerne selv bruger om deres ø, er dog *Landet,* mens *Øen* betegner Christiansø.

NAVNE PÅ SAMLEDE BEBYGGELSER. Da landsbyer som ovenfor nævnt ikke forekommer på Bornholm, udgøres de samlede bebyggelser af købstæder og fiskerlejer; hvortil så i nyeste tid er kommet nogle små stationsbyer eller stationsbylignende samlinger af huse.

Købstæderne er med undtagelse af Åkirkeby alle søkøbstæder og er åben-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gade i den gamle bydel i Rønne.

bart begyndt som anløbssteder med lidt vareudveksling, og desuden som erhverv fiskeri og lidt landbrug, næppe meget forskellige fra de større fiskerlejer. Tiden for deres opståen og navnenes alder bliver derfor uvis.

For hovedbyen *Rønne* (bornh. *Rønna,* nu sjælden *Ronna*) viser de ældste sikre skriftformer en tidlig middelalderlig navneform *Rotna,* og den mest sandsynlige tolkning af navnet er, at det hører sammen med adjektivet *rådden* (olddansk *rotinn, rutinn,* bornh. *røddijn*), brugt om, hvad der er i opløsning. Navnet må så have betegnet det lave sumpede areal ved havnen nedenfor strandbakken. En anden sproglig mulighed er, at det hænger sammen med oldnordisk *hrjóta,* brumme, fare voldsomt frem, svensk *ryta,* brøle. Ud fra dette ord plejer man at forklare navnet Ronneby i Blekinge, således at denne by skal have sit navn efter fossefaldene i Ronnebyåen. En sådan mulighed synes dog ikke at foreligge for Rønnes vedkommende. Man måtte da snarest tænke på voldsom søgang, larmende brænding; men brændingen ved Rønne har næppe været mere larmende end andetsteds på denne kyststrækning. — *Hasle* (bornh. *Håzle*) har sikkert navn af hasselbevoksning. — *Allinge* er vist et oprindeligt *Alunda* med overgang af -und til -ing; dette er en afledning af trænavnet *al,* el; navnet betyder altså »stedet med ellebevoksning« — *Sandvig* forstås umiddelbart. — *Svaneke* lader sig for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

klare som et oprindeligt **Swanwika,* stedet ved vigen, hvor svaner holder til. — *Neksø* (bornh. *Nækse,* gammeldags *Najse*) lader sig ikke med sikkerhed forklare. — *Åkirkeby* betyder slet og ret »byen ved Åkirke« og skylder åbenbart kirkens centrale beliggenhed sin opståen. Åkirkeby ligger »midt inde i landet«, og den var stedet, hvor Bornholms landsting samledes, og hvor det store årsmarked, »Åkjærkje marknad«, tidligere blev holdt.

Fiskerlejerne er sikkert af meget forskellig alder. Et navn som *Gudhjem* virker afgjort som oldtidstype, mens derimod *Helligpeder (Hælli Pær)* er typisk middelalderligt, vel endda fra sen middelalder. — En gruppe navne ender på -sted (bornh. udtale -stå eller sta): *Melsted (Mælstå, -sta), Ypnested, Bådsted, Røsted;* endelsen har sikkert den specielle betydning: anlægssted for både. — *Listed (Lista)* er i skrift kommet med i denne gruppe, men har ikke oprindelig noget -d. Det er beslægtet med ordet *liste,* kant, strimmel, og betegner den lavereliggende kyststrækning nedenfor bakkerne, hvor fiskerlejet ligger. — I *Teglkås, Kås* (og villabyen *Sandkås*) har vi et ord *kås,* der betegner et primitivt bådeleje, en båderende mellem to stenrækker. — *Arnager* har intet med *ager* at gøre; den bornholmske form er *Årnåga,* og sidste del er ordet *hage,* fremspring på kystlinien; første del er en form af fuglenavnet *ørn* (*arn-* eller *arna-*). — I *Saltune* (bornh. *Saltuna*) har man tidligere villet se et navn svarende til de svenske navne på *-tuna* (Eskilstuna, Håtuna o. s. v.); den sandsynligste tolkning er dog, at navnet skal deles Salt-una, hvis første led er ordet salt, og andet led enten flertal af bornh. *un,* ovn, eller en afledning af dette ord: navnet vil altså sige så meget som »Saltovne« eller »stedet ved en saltovn«. Om det så drejer sig om et sted, hvor man har drevet saltsyderi, eller om en naturformation, der er blevet sammenlignet med en saltovn, lader sig ikke sige, måske snarest det sidste. Ifølge ældre kilder kaldtes tre indhulinger i strandklippen ved Tejn i Olsker sogn »Saltovne«.

SOGNE- OG KIRKENAVNE. I størstedelen af Danmark nævnes kirken efter den landsby, hvori den ligger, ligesom sognet har navn efter denne. På Bornholm er det modsat. Kirkerne har givet navn til sognene. Og de fleste kirker har navn efter den helgen, til hvilken de var viede i den katolske tid. Af øens 15 gamle landsogne har de 11 navn efter kirker med helgennavne, 3 — *Åker, Nyker og Rutsker* — har vel også navn efter kirkerne, men i disses navn indgår ikke noget helgennavn. Kun i eet tilfælde, nemlig *Rø* sogn med Rø kirke, ved vi ikke, hvad der er den oprindelige bærer af navnet, sognet eller kirken.

Det er dog imidlertid ikke sådan på Bornholm, at sognets navn og kirkens navn har helt samme form. Kirkernes navne ender på *-kirke,* men sognenes på *-ker;* altså f. eks. *Knudskirke,* men *Knudsker sogn.* I allernyeste tid er der af en kreds af ikke-bornholmskyndige, der har beskæftiget sig med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

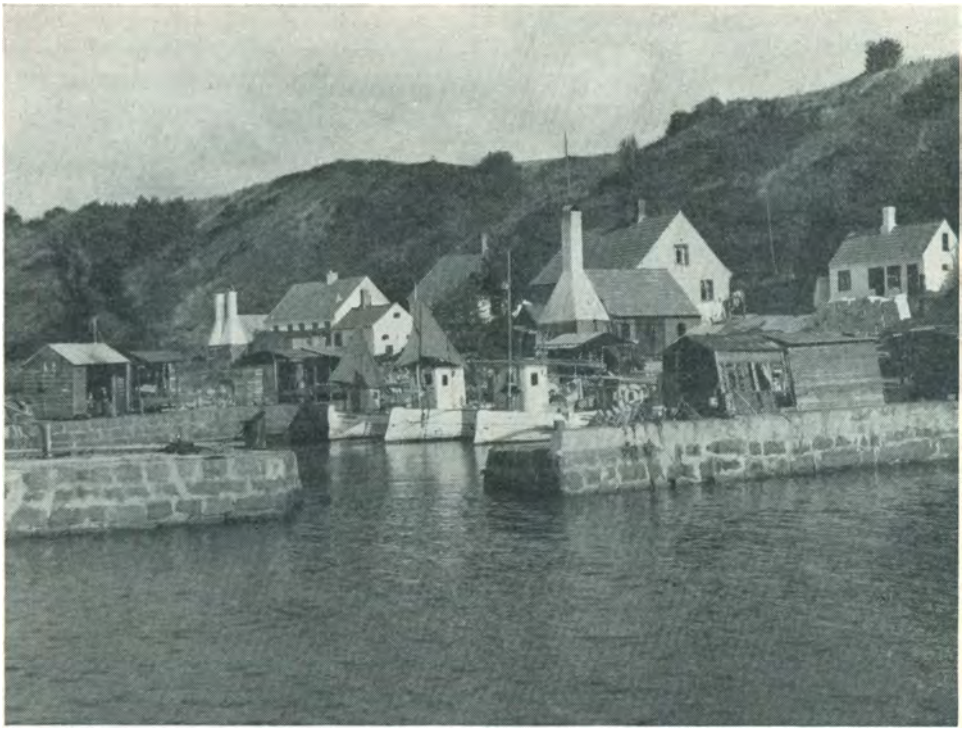

Helligpeder (Hælli Pær) er et af vestkystens idylliske fiskerlejer.

bornholmske forhold, skabt forvirring på dette område, idet de har fundet på at bruge sognenavnene som navne for kirkerne. Og forvirringen er ikke bleven mindre, da der er fremstillet turistkort, hvor sognenavnene er anbragt således, at de nødvendigvis må blive opfattet som navne på kirkerne. Ja, man har endog vejviserskilte med den forkerte navneform. — Også det omvendte forhold, at kirken nævnes efter sognet, støder man på; f. eks. Nylarsker kirke, Olsker kirke for Nylarskirke, Olskirke. Og ikke sjældent ser man Åkirkeby kirke for Åkirke.

Når det skal være korrekt, må sognenavne og kirkenavne holdes klart ude fra hinanden, som det også sker i den autoriserede stednavneretskrivning. I *Øster-Larsker* sogn hedder kirken altså Øster-Larskirke (ikke »Østerlarsker«).

Men hvordan er da den mærkelige sognenavnsform opstået? Hvordan er det gået til, at man i sognenavnene har fået en så stærkt reduceret form af ordet *kirke* som *-ker?* Bornholmsk plejer ellers ikke at reducere sidste led i toleddede sammensætninger til ukendelighed. — Forklaringen er, at reduktionen ikke er foregået i slutstilling, men i mellemstilling i en treleddet forbindelse. Lad os som eksempel tage de førnævnte *Knudskirke* og *Knud-*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sker. Kirken er nævnt efter kong Knud den Hellige og forudsætter en tidlig middelalderlig benævnelse *Knuts kirkia,* i bøjet form (efter forholdsord som *at, til* o. s. v.) *Knuts kirkiu.* Det er fra denne sidste form, den nuværende bornholmske udtale udgår. Kirken hedder nemlig i folkemålet *Knu(d)s-kjærkje* eller *-kjærke,* skønt ordet *kirke* udtales *kjærk(j)a,* idet bornholmsk bevarer det gamle udlydende -a, mens de lukkede udlydsvokaler (*-i* og *-u*) ligesom i rigsmålet bliver til en e-agtig lyd. — Sognenavnet udgår fra forbindelsen *Knuts kirkiu sok(e)n,* hvor det midterste led tidligt bliver trykløst og derfor kan reduceres stærkt, så hele forbindelsen i nutidsbornholmsk er blevet *Knu(d)skersen* eller *Knu(d)sker soggen.* Ved så at underforstå ordet *sogn* som selvfølgeligt får man den nugældende form af sognenavnet. Svækkelsen af midterleddet må være sket ret tidligt i middelalderen, inden palataliseringen af k foran fortungevokaler var gennemført, da vi har almindelig k-lyd, ikke palatal k-lyd (kj), i -ker i sognenavnene.

Da de bornholmske sognenavne gerne forekommer fremmede mærkelige, kan der måske være grund til at se lidt nærmere på dem. Og det vil da være rimeligt at begynde, som de gamle kirkelige fortegnelser gør, med det sogn, hvis helgen er det gamle Lunde stifts skytshelgen, Sct. Laurentius, på dansk Sct. Lars, nemlig Øster-Larsker sogn.

Kirken hedder *Øster-Larskirke* og sognet *Øster-Larsker;* på bornholmsk *Österlårskjærk(j)e* og *Österlårsker(sen),* lokalt ofte blot *Lårskjærk(j)e* og *Lårsker(sen).* Forleddet *Øster-* er kommet ret sent til, ved år 1600, da der var opstået et sognenavn *Nylarsker.* Dette har intet med Sct. Lars at gøre, men er en omdannelse af *Nilausker* sogn, der har navn efter Sct. Nikolaus; også dette sogn og dets kirke har lokalt fået de korte udtaleformer *Lårsker-(sen)* og *Lårskjærk(j)e.*

Øster-Mariekirke og sogn, såvelsom *Vester-Mariekirke* og sogn har navn efter jomfru Maria. På bornholmsk hedder kirke og sogn *Öster-* (eller *Östre-)markjærk(j)e* og *-marker(sen);* og tilsvarende ved Vester-Marie; lokalt ofte blot *Markjærk(j)e* og *Markersen.* Fra den bornholmske udtale af disse sogne stammer det udbredte bornholmske slægtsnavn *Marker.*

Ibskirke og *Ibsker* sogn (bornh. *Ipskjærk(j)e* og *Ipsker(sen)* har navn efter Sct. Jakob, på dansk Jep eller Jeppe; formen Ibs- er vist opstået (af ejefaldsformen) i sammensætninger; på Bornholm vekslede tidligere disse former således, at f. eks. Jep Larsens søn kom til at hedde Lars Ipsen.

Bodilskirke og *Bodilsker* (bornh. *Bolskjærk(j)e, Bolsker(sen)* har intet med nogen Bodil at gøre; navnet stammer fra den angelsaksiske helgen Botolphus, som også har givet navn til Budolfi kirke i Ålborg.

Povlsker og *Pedersker* (bornh. *Pærsker(sen))* har navn efter henholdsvis Sct. Paulus og Sct. Peter; *Klemensker* efter Sct. Clemens, og *Olsker* efter den norske kongehelgen Hellig Olav.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

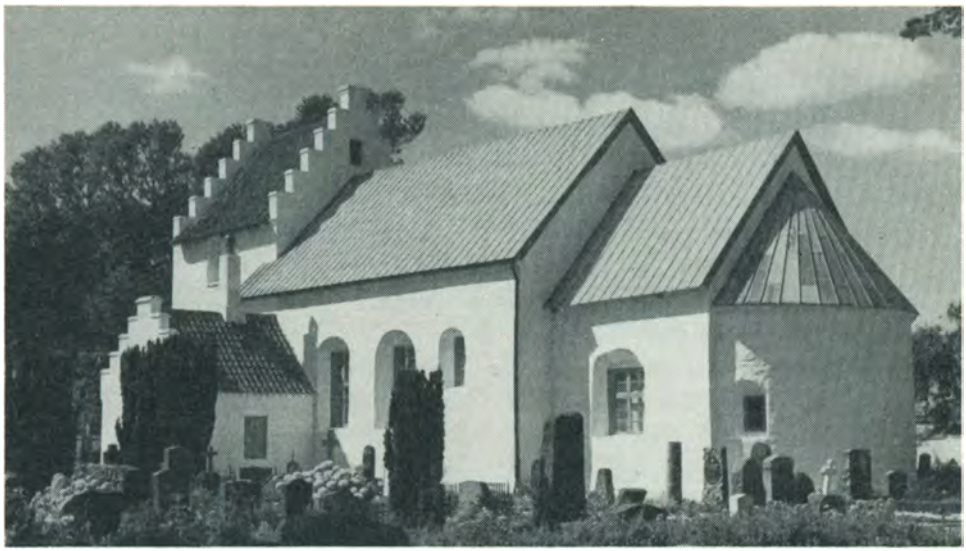

Pederskirke i Pedersker sogn har navn efter Sct. Peter.

Som ovenfor anført findes der fire sogne, i hvis navne intet helgennavn indgår. Heraf har de tre dog navn efter sognets kirke. *Åker* sogn (bornh. *Åkker(sen))* har navn efter *Åkirke* (*Åkjærk(j)e*), hvis første led må være ordet *å,* men hvilken å det drejer sig om, er ikke let at sige; kirken ligger som hele købstaden *Åkirkeby* højt, og der løber ikke nogen å tæt forbi. Måske har navnet sin oprindelse fra, at stenene til dens bygning er brudt i et åleje. — *Nyker* sogn skylder *Nykirke* sit navn, men hvorfor denne kirke betegnes som »ny« vides ikke. — *Rutsker* sogn har navn efter *Rutskirke* (bornh. *Røskjærk(j)e*); ofte ser man angivet, at den er opkaldt efter den fra Det gamle Testamente kendte moabitiske kvinde Ruth, hvad der kirkehistorisk set er en umulighed; for øvrigt var kirken, der ligger meget højt (det er en gammel vittighed, at »Rutskirke præst er den præst på landet, der præker højest«) viet til Sct. Mikael, hvis kirker gerne ligger højt på bakker eller bjerge. Måske er forleddet det gammeldanske ord *ruth,* rydning; dette passer meget godt med nutidsudtalen, men denne findes åbenbart allerede i sognenavnets ældste form (1491 Røs kirke soghen), og det er meget tvivlsomt, om overgangen af kort u til kort ø-lyd i folkemålet tør sættes til et så tidligt tidspunkt. Navnets tolkning må derfor siges at være usikker.

Da alle de andre sogne har navne efter deres kirker, har det ligget nær at antage, at det samme er tilfældet for *Rø* sogn (1489 *Røde sogen,* bornh. *Rö(sen)),* selv om ordet kirke ikke indgår i navnet; man har opfattet det som kaldt »det røde« sogn efter kirken, *Røkirke,* hvis navn altså skulle betyde »den røde kirke«. Men kirken har vistnok aldrig været rød. Folke-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sagnet har digtet en forklaring, som findes anført i en præsteindberetning fra 1624: kirken er bygget af en mand, som — uden tvivl på grund af sit røde skæg — kaldtes Røde Simon, tillige med hans tolv sønner med samme tilnavn, og efter dem fik kirken navn. Rasmus Ravn mener i sin Borringholms krønike fra 1671, at kirken har navn efter tårnets røde tegltag, og til denne tolkning slutter Bornholms Stednavne (1950) sig. Men man ved ikke, om kirken har haft dette røde tårntag i middelalderen.

EGNSNAVNE. Ved egnsnavne forstås navne, der gælder visse mere eller mindre afgrænsede områder med derpå værende bebyggelse. Ved en del af disse navne er landskabets natur det for opfattelsen mest fremtrædende; de har altså karakter af naturnavne. Ved andre er bebyggelsen det dominerende træk; de er udprægede bebyggelsesnavne. Disse sidste nærmer sig i karakter landsbynavne; blot skal man huske på, at der ikke findes nogen samlet bebyggelse, kun en gruppe gårde (og huse), der kan opfattes som en nogenlunde afgrænset enhed. I nyeste tid med den stærke udparcellering af jorderne er dette dog meget udvisket. — Når man specielt vil fremhæve bebyggelsen, udtrykker man dette ved forholdsordene *i* eller *på:* »de gårde vi kalde *i Dalslunde*«; »han bor der »på Mura«, de kalde«, »de huse, som kaldes *i Stabelle*«.

Inden for egnsnavnene forekommer meget forskellige typer, både enkeltordsformer og sammensætninger. Som eksempler på den første slags kan anføres: *Balke* (bornh. *Balka*) *Blemme, Bromme (Brømme), Døvre* (bornh. *Dæwra*), *Skrubbe, Skrulle, Slamre* (bornh. *Slamra), Sose* (bornh. *Soze), Stagge* (bornh. *Stagga*). Adskillige af disse navne er dunkle med hensyn til oprindelsen; de må være dannet ud fra ord, der nu er forsvundne af sproget. *Balke,* en tidligere øde strækning syd for Neksø, er dog sikkert en afledning af ordet *balk,* brugt om de gamle strandvolde af sten og grus, som var aflejrede her. *Skrubbe* (Klemensker sogn) er sikkert dannet af det fra andre danske egne kendte ord *skrub,* vildnis, småkrat, engelsk *shrub,* busk, selv om dette ord ellers er ukendt på Bornholm. — Og *Stagge* er sikkert dannet af et plantenavn *stagg, svarende til svensk stagg, græsarten katteskæg (Nardus stricta); det må dog på bornholmsk have betegnet en anden grov græsart, da Stagge er et lavtliggende tidligere engareal.

Som eksempler på sammensatte egnsnavne kan anføres *Billegrav, Dalslunde, Rosendale, Smørenge, Sursænke, Åløse, Årsballe.* Endelsen -sted (bornh. -stå) har vi i *Tingsted,* en egn med en lille halv snes gårde vest for Almindingen. Sandsynligvis er det minde om et gammelt tingsted, man fristes til at gætte på et samlingssted for Bornholms landsting på et tidspunkt, da Åkirkeby endnu ikke eksisterede. — Et andet navn på -sted findes i det til ukendelighed ændrede *Skarpeskade* (bornh. *Skarpeskâ*), der i 1434 forekommer i forbindelsen *i Skarpestathe,* men allerede i 1528 har fået den nu-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Et af de smukke klippepartier ud for Rø.

værende udtale, idet det skrives *Skarppeskae*. Det betyder »stedet, hvor jorden er skarp (mager)«.

En særlig gruppe udgør de talrige navne på -by; i almindelighed omfatter en sådan »by« 2—6 gårde (samt flere eller færre huse på disse gårdes grunde). Nogen form for landsby har de dog aldrig udgjort. Bebyggelsen omtales som *i x-by* eller *x-bygårdene*. — Da navne på -by har kunnet dannes lige til nutiden, er navnenes alder meget usikker. De ældste trufne eksempler er *Egeby* (1413 Ekeby) og *Klinteby* (bornh. *Klinby;* i 1489 Klindby; navnet forudsætter en form uden sammensætningsvokal: Klintby). Men typen er sikkert langt ældre; mange af disse egnsnavne har ganske samme karakter som de danske landsbynavne på -by, og der er intet i vejen for, at de kan være ligeså gamle som disse, og at adskillige tilhører den senere oldtid. Første led er oftest et naturnavn (landskabsformation eller bevoksning), som f. eks. *Dalby, Dyndeby, Gadeby, Råby* (af *rå*, stang, grænsemærke?), *Stenby, Stenseby* (af stendos, *dysse?*), *Strandby, Tjørneby, Tornby, Vedby* (af *with*, skov). — Fra nyere tid er derimod et navn som *Teglby* i Åker, selvejergårdene nr. 47, 48 og 49; navnet blev givet, fordi disse gårdes stuehuse havde tegltag på et tidspunkt, da stråtage var næsten undtagelsesløse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

— Nyt er også navnet *Studeby* (både i Øster-Larsker og på skellet mellem Pedersker og Åker); det er bebyggelser, opstået ved opdyrkning af udmark, der formentlig har været anvendt som græsgang for stude, for den sidste lokalitets vedkommende vist på det areal, som i ældre dokumenter nævnes *Studelyngen.*

Et ganske interessant egnsnavn er *Hundshale* (bornh. *Hujnsåla*), en række gårde og mindre ejendomme syd for Åkirkeby, ældst nævnt 1607—08 i formen *Hundtz Halle.* Vi har her et meget udbredt navn; det kendes fra alle tre nordiske riger, dels som bebyggelsesnavn, dels som naturnavn, og synes alle steder at have betegnet noget langstrakt og krumt. Det er denne krumning, der er blevet sammenlignet med en hundehale — en sammenligning, der har gamle aner. Fra oldtidens Grækenland kendes flere steder med navnet *Kynosura* (ordret oversat: hunds-hale). — Hvor gammelt det bornholmske navn er, lader sig ikke sige, men det må i hvert fald være dannet, inden ordet »hale« forsvandt af folkemålet, og dette synes at være sket i løbet af middelalderen i hele det østskandinaviske område. Hale synes således ikke at forekomme i noget svensk folkemål, skønt det indgår i stednavne. Som landsbynavn kendes Hundshale både fra Sjælland og fra Sverige fra midten af middelalderen. Og der er intet til hinder for, at det bornholmske Hundshale kan være fra samme tid som disse.

Ved opdyrkning er der i de senere århundreder skabt en del bebyggelsesnavne af tidligere naturnavne anvendt med bestemte kendeord; som eksempler kan tjene: *Smålyngen, Lindet* (af lindebevoksning), *Bøgeskoven, Viet* (*vie,* n., pilekrat) *Krakken* (*krakk,* m., kratskov), *Kæret* (i Povlsker på bornh. *Kjærn,* d.v.s. kærene; men ordet bruges som en enhed, man siger »hela Kjærn«).

GÅRDNAVNE. De fleste bornholmske bondegårde har et særligt navn, ja ikke få har endda flere end eet, idet de kan have fået et nyt navn, uden at det tidligere derfor er gået i glemme. Langt de fleste har ordet -gård som sidste led. Læser man en fortegnelse over bornholmske gårde, får man det indtryk, at der kun er yderst få undtagelser fra denne regel, men i folkemålet er forholdet dog mere broget, selv om den i skriftsproget gennemførte normering er ved at vinde stærkt frem også i talen.

Navne, hvis forled er en naturbetegnende sammensætning, har tilbøjelighed til at bortkaste endelsen -gård. F. eks. *Egeskov* for *Egeskovsgård, Pindeløkke* for *Pindeløkkegård.* Næsten gennemført er *Letholm, Rodholm, Saltholm* for *Letholmsgård, Rodholmsgård, Saltholmsgård,* hvorved disse navne får lighed med herregårdsnavne på -holm, en type, der er efterlignet i nyeste tid på Bornholm i et navn som *Risenholm* som erstatning for et ældre Risegård eller »i Risen«. — Fra gammel tid havde man denne navnetype repræsenteret ved proprietærgården *Skovsholm* i Ibsker og, vist dannet ca. 1700,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den smukke hovedbygning til Frennegård ved Svaneke.

Hammersholm som navn for den gamle ladegård til Hammershus slot. — Et par gårde med -bjerg i forleddet har i talesprog fået endelsen -bjæra, altså en form, der svarer til den i svensk i middelalderen opståede type -berga. Det gælder *Onsbjerggård,* der gammeldags kaldes *Olsbjæra,* og *Lensbjerggård,* der er blevet til *Lensbjæra.*

Meget almindeligt er det, at gårde, hvis forled er en naturbetegnelse, nævnes med et forholdsled, f. eks. »i Hullet« = Hullegård, »i Myren« = Myregård, »på Valden« = Vallegård (af bornh. *vajl,* sv. *vall,* græsslette, græsgang), »på Bjerget« = Bjergegård, »ved Broen« = Brogård, »under Klint« = Klintegård. — Denne måde at benævne en gård på er gammel; den kendes fra Island fra sagatiden. I ældre bornholmske dokumenter findes talrige eksempler, men nu er den som officielt navn vist indskrænket til een gård, »i Skoven« i Bodilsker sogn.

Gårdnavnenes forled kan være et naturbetegnende ord, et tillægsord, eller et personnavn (fornavn eller især slægtsnavn). Som eksempler på sammensætninger med naturord kan anføres: *Bjergegård, Dalegård, Dammegård, Engegård, Hallegård* (af *hald,* klippeflade), *Klippegård, Magård* (af *mâ,* sid eng), o. s. v. — Navn efter trævækst har f. eks. *Aspesgård* (første led

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en afledning af trænavnet asp), *Egesgård* (af *ege* = egebevoksning), *Enesgård* (af enebærkrat), *Pilegård; Eskesgård* i Ibsker (tidligere i *Esket*) er sammensat med ordet **eske*, en afledning af trænavnet ask; om *Eskesgård* i Pedersker også er sammensat med dette ord eller med personnavnet Eske kan ikke afgøres. — Et navn som *Limensgård* forklares af en gammel navneform »ved limovnen«; det betyder altså Limovnsgård og har navn efter en forsvunden kalkovn ved Læsåa, som også har givet navn til egnsnavnet *Limensgade.*

Personnavne har vi i *Bjørnegård* (mandsnavnet Bjørn), *Yppernegård* (bornh. *Øbbernagår*) af Ødbjørn, bornh. Øbber; *Gubbernegård,* af Gudbjørn. Samme navn i kortformen Gubbe indgår i *Gubbegård.* — Også det flere gange forekommende *Pæregård* indeholder vist et personnavn, nemlig Per (bornh. Pær), men den bornholmske udtale viser, at det er blevet opfattet som hørende til frugtnavnet pære. — Muligvis står vi her ikke overfor egentlige fornavne; det kan tænkes, at disse navne er blevet benyttet som en slags kendingsnavn for slægten, altså er en slags slægtsnavne.

Rene slægtsnavne har vi i *Julegård, Hoppegård, Kofoedgård, Krusegård, Kølleregård, Markeregård, Munkegård, Timannegård,* efter slægterne Jul, Hopp, Kofoed, Kruse, Køller, Marker, Munk, Tidemann. — Tilbøjeligheden til at nævne en gård efter ejerslægten har været meget stærk; der foreligger talrige eksempler på, at en gård har skiftet navn, når den er kommet i en ny slægts eje, og har fået navn efter den nye ejerslægt.

Et lille, nu svindende, antal smågårde har ikke endelsen -gård, men -hjem; f. eks. *Jeftehjemmet, Lappehjemmet, Styrmandshjemmet, Søhjemmet, Tophjem.* Det er i flere navne i nyere tid blevet erstattet med -gård, eller kan, som det sidst anførte, få -gård føjet til, så gården også kan nævnes Tophjemsgård.

Foruden de egentlige gårde findes der også fra ældre tid en del mindre ejendomme, »udbyggersteder«, med særlige navne. Oftest har de ordet *-hus* som sidste led, f. eks. *Askehuset, Lundehuset, Stenhuset.* — En lille gruppe har ordet *løkke* (bornh. *lykkja*) som sidste led. Dette ord betegner egentlig indhegnet mark eller græsgang, og ejendommene er altså opført på steder, hvor der har været sådanne løkker. Som eksempler kan anføres: *Askeløkken, Eneløkken, Drejerløkken, Gråløkken, Tolderløkken.* — Et par navne ender på ordet *gærde* i den nu forældede betydning »indgærdet areal«: *Gravgærdet* (egentlig vel »det indgrøftede areal«) og *Lillegærdet.* I Bodilsker forekommer som egnsnavn *Kannikegærdet* sydvest for Kannikegård.

NATURNAVNE. En landsdel med så vekslende natur som Bornholm må givetvis have et stort antal naturnavne, navne på bakker, dale, skove, lyngmarker, vandløb, småsøer og mosehuller, agre og enge o. s. v. Det er derfor ganske uoverkommeligt her at give en blot nogenlunde udtømmende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

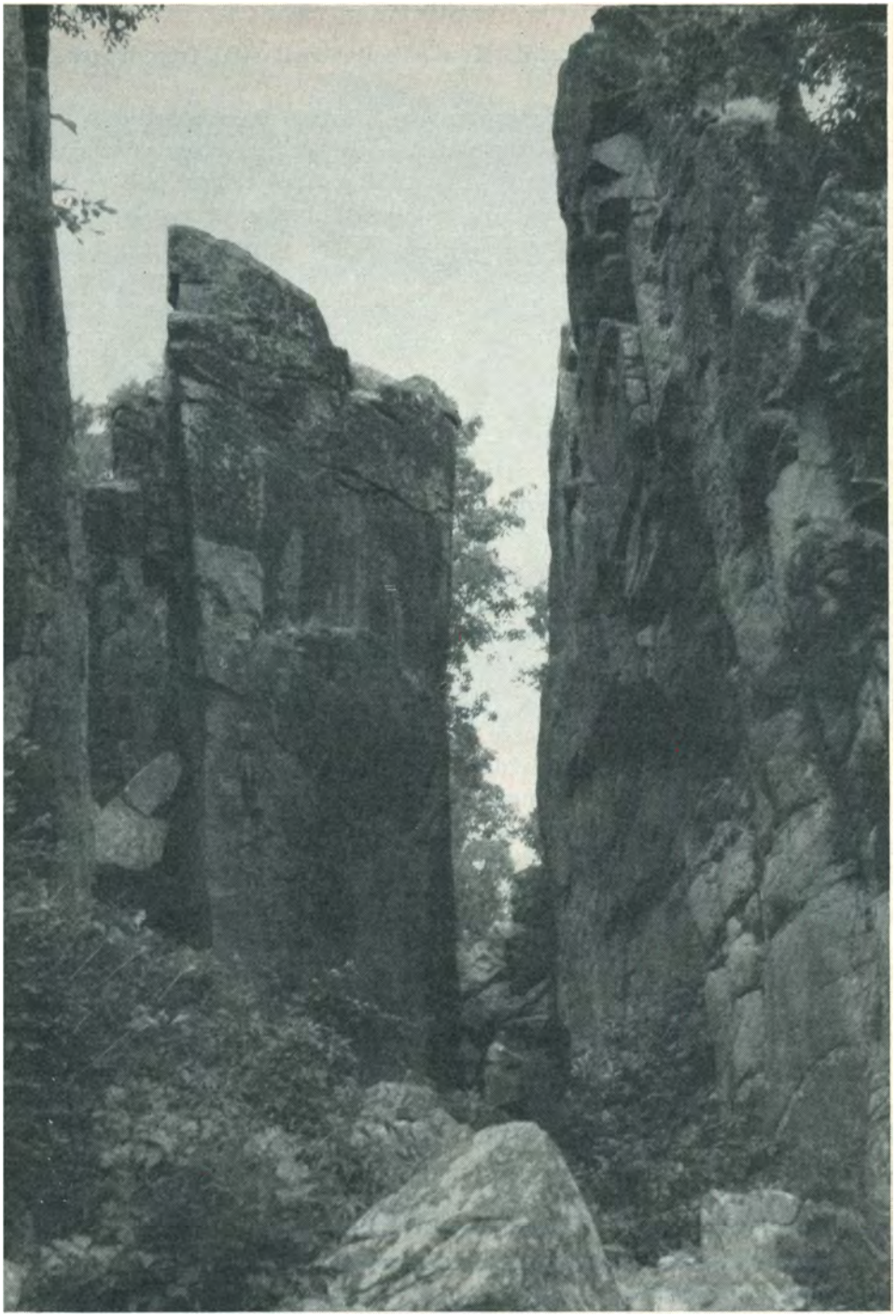

Randkløveskåret mellem Svaneke og Gudhjem.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

redegørelse for dette navnestof. Kun enkelte træk skal fremdrages i det følgende.

Inden for de bornholmske naturnavne træffer vi flere ord, som enten helt mangler eller kun findes sparsomt i andre dele af riget, eller som dèr har en afvigende betydning. Det sidste gælder således ordet *bakke;* det betegner normalt i bornholmske stednavne »skråning, skrænt«; kun flertalsformen kan betegne et bakkelandskab. — *Kløv* ell. *klev* (bornh. *klæw)* bruges om stejle klipper, og er samme ord som norsk *klev,* oldnordisk *kleif.* Det forekommer i navne som *Hvidkløven, Rødkløven, Mulekløven* (af fuglenavnet *mule,* alk); en afledning af ordet har vi i *Randkløve, Hestekløve.* — *Klint* bruges om en til den ene side stejlt affaldende klippebakke inde i landet. Navnet *Klint, Klinten* forekommer usammensat flere steder, endvidere i *Lensklint, Skotteklint.* — *Kuld* og *kulle* betegner en rundagtig bakke. Det indgår i talrige navne som *Bokul, Blykulle, Tyndekulle* o. s. v. — *Fos* om vandfald (om end små): *Storefos, Fossene, Fossebækken* og *Fossedalen.* — Det fra norsk og svensk velkendte *myr* er uhyre almindeligt: *Gråmyr, Holkemyr, Hagemyr* o. s. v.; hertil en afledning *-myre: Åremyre, Skindemyre, Hundsemyre* o. s. v. — Ude ved klippekysten træffer vi *skær* og *flej,* begge betegnende mindre klippeformationer, der stikker op over vandet eller i hvert fald når nær til vandoverfladen. »Flej« er gerne mindre end »skær«. F. eks.: *Mågeskær, Råskær, Kongskær, Mågeflej, Horkereflej.*

På Bornholm fandtes tidligere store arealer, hvor lyngen (Calluna vulgaris) var karakterplante. En sådan strækning kaldtes ligefrem en lyng; og dette ord bruges stadig i navnene på sådanne strækninger, skønt størsteparten af dem er tilplantet med skov eller opdyrket. Bedst kendt er vel *Højlyngen,* der optog hele det indre af øen. Af andre »lynge« kan nævnes *Balkelyngen, Bodelyngen, Blemmelyng, Slotslyngen* og *Smålyngen.*

Et navn, som forekommer adskillige steder på øen, er *Blåskinde* (bornh. *Blåsjijnna*); det er benævnelse på side, delvis oversvømmede engdrag (myrenge), nu ofte udgrøftede; navnet skyldes sikkert, at de har tegnet sig med et blåligt skær. Ordet bruges også i bornholmsk som benævnelse på havet og synes således i anvendelse at svare til det norske udtryk *Blåmyren.*

I ikke så få stednavne i Norden har vi minder om hedensk gudetro og gudekult. Det er ikke meget af den art, der er levnet på Bornholm. Af gudenavne træffes kun *Odin.* Det findes som første led i *Onsbæk* (med sideformen *Olsbæk*) syd for Rønne og i *Onsbjerg* (eller *Olsbjerg*) i Klemensker. Et andet *Onsbjerg* skal have forekommet på lyngen ud for Ibsker sogn, vist det nuværende *Jonshøj.* Da vi har samme vaklen i navneformen ved *Onsvad (Olsvad)* i Rutsker, har vi måske også her et Odins-navn. Navnene tør dog ikke med sikkerhed føres tilbage til gammel Odinsdyrkelse. Odin levede efter kristendommen videre i folketroen som en slags jætte- eller trold-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

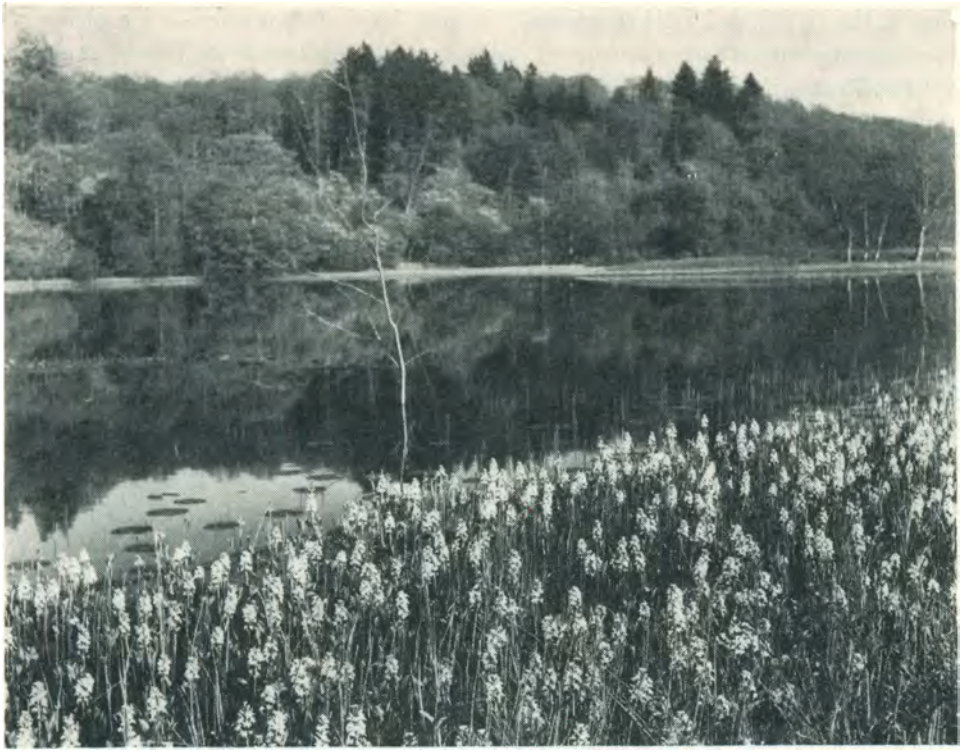

Åremyre i Almindingen ved forårstid.

skikkelse; Odinsjægeren kendes stadig fra flere egne af Skandinavien. På Bornholm er han dog helt glemt, Underjordskongen har overtaget hans rolle. Disse navne kan altså meget vel stamme fra en tid, da landet vel var kristnet, men Odin levede videre som en mytisk skikkelse.

Et minde om hedensk kult har vi måske i det nu forsvundne navn *Solbjerg* ved Svaneke (Solbjergsageren 1686 og 1727); det må vist være Glanebjerg i Ibsker lige ved skellet til Svaneke, der er det gamle Solbjerg; og de oldtidsstensætninger og skålfigurer i klippen, der findes på toppen af Glanebjerg, er da måske minder om gammel solkult her.

Væsener fra folketroen træffer vi i adskillige stednavne. Jætter har givet navn til *Jættestene* (et oldtidsminde i Åker), *Jættebro* i Øster-Marie (efter en forsvunden bautastensgruppe »Jættestenene«) og *Jættestuen* (en lille klippehule i Åker sogn). Flere store klippeblokke hedder *Jættebold* og siges at være kastet til stedet af jætter. — Puger (en slags småtrolde) træffes i navnene *Pugedal* og *Pugekrog*. — Også navne som *Kællingehøj, Kællingedalen* og *Kællingevi* er vist nævnt efter overnaturlige kvindelige væsener og ikke efter gamle koner. Efter bornholmsk folketro bor der en kælling (ikke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som f. eks. i Jylland en bjergmand) i visse høje og banker. — De hyppigst forekommende folketrosvæsener i stednavne er dog troldene. Vi træffer navne som *Troldkilden, Troldklippen, Troldsbjerg, Troldsmyr* o.s.v. — Derimod synes ellefolket ikke at have sat sig spor i stednavnene; *Elverhøj* ved Listed har intet ud over lydligheden tilfælles med poesiens Elverhøj; den har navn efter en mand ved navn Elver; en Elver Nielsen i Listed nævnes i slutningen af det 17. århundrede.

Lad os som en sidste prøve på stednavne se på nogle stennavne. Store sten har altid tiltrukket sig opmærksomheden og får ofte et sammenligningsnavn. Stenens øverste kontur kan have en svungen linje, der minder om hestens ryglinje, og så får vi et navn som *Hestestenen* ved Grisby i Ibsker eller *Fandens Ridehest* ved Tingsted. — *Studene* er navn på to store klippeblokke ved Sæne på Hammeren. Her er dog ikke nogen umiddelbar lighed med stude i formen. Det er et sammenkoblet studepar, de har mindet om. Samme navn, Stutarne, forekommer i Blekinge om to klippeblokke ved siden af hinanden. — *Munken* forekommer flere steder som navn på forholdsvis høje og i omkreds rundagtige stene. Stenens form har mindet om en fed, kutteklædt munk, den almindelige folkelige opfattelse af munkeskikkelsen.

Bautastene har ofte en vis lighed med den menneskelige skikkelse og kan opfattes som personer; således *Hellig Kvinde* i Øster-Marie og *Hellig Hågen* i Bodilsker højlyng. Begge disse stene skulle hilses af de vejfarende; deraf hellignavnet. Men stenene kan også få personnavne, uden at der er knyttet særlige trosforestillinger til. Et par stene på Slamrebjerg i Bodilsker (den ene nu sprængt) hed *Hans* og *Elna;* en høj bautasten ved Langedeby i samme sogn hedder *Sara.* Og nær Pederskirke står tre bautastene, en svær og bred, en høj og rank og en med noget krum profil til den ene side; de kaldes *Store Stine, Strage Mads* og *Krogede Didrik.*

Et helhedsindtryk af det bornholmske stednavneforråd må blive, at det gennemgående gør et ungt indtryk. Dette skyldes først og fremmest manglen på landsbynavne, den navnetype inden for hvilken det er lykkedes at fastlægge en relativ tidsfølge forud for den skriftlige overlevering. Men også meget af det andet navnestof virker ungt; traditionen har ikke været så stærk i den spredte bebyggelse som i det fastsluttede landsbysamfund. Men både for sprogforskeren og for kulturhistorikeren vil der stadig være meget at finde. Stednavnene er en vigtig kilde for udforskning af Bornholms kulturhistorie fra oldtid til nutid.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

LILLEBORG OG HAMMERSHUS

Bornholms Navn er ofte på mærkelig måde indflettet i centrale begivenheder i vort lands historie. Da i middelalderen kirke, adel og konge bestemte al politik, var øen eller landet, som diplomerne i reglen siger, tit og mange gange spillets indsats. Ganske vist har Bornholm ingen herregårde, men rundkirker og borge minder os her om datidens magtkampe. Lilleborg og Hammershus er med deres karakteristiske ruiner vidner om store og dramatiske begivenheder i opgøret mellem ærkebisp og konge og knytter i skæbnefællesskab Bornholm til det øvrige Danmark.

Om spillets indgang tier vore kilder. Mens kirke og kongemagt endnu i gensidig forståelse byggede et ordnet retssamfund op, har kongen, måske omkring 1123, givet ærkestolen i Lund andel i skatteindtægten fra Bornholm. Census insulæ, øskatten, var i hvert fald den kilde, hvoraf ærkebiskop Eskil øste, da han vel ved år 1138 stiftede præbender til sjælemesser ved kapitlet i Sct. Laurentius i Lund og til gavn for domskolens fattige peblinge.

Heller ikke ved vi, når bønder og stenhuggere på kongens befaling byggede *Lilleborg* på klippeknuden ved Borresø i Højlyngen. Den måske i vikingetid udbedrede *Gamleborg* omtrent 1 km sydøst herfor svarede nok ikke længere til tidens krav. Et par enkelte mønter fra Knud V. Magnussens tid (1146—1157) og nogle stykker præget under Valdemar I (1157—1182) kunne henvise grundlæggelsen til engang i de urolige år, da Vendens bønder fór på vikingetogter over Østersøen.

Når ærkestolen i Lund er kommet i besiddelse af jordegods på Bornholm lader sig næppe heller fastslå. Saxes ansættelse til 1149 ved gave fra Svend Eriksen Grate må af kildekritiske grunde opgives. Mens Eskil (1138—1177) ledede Lunde kirkes politik, må det vel være sket. Øens gamle kirker går alle tilbage til omkring 1150.

Under Kristoffer I tørnede kongemagt og kirke alvorligt sammen om kirkens frihed. »Vor herre ærkebispen er i den hellige jomfru Agathes nat af nogle djævlens drabanter blevet taget voldeligt til fange i sit hjem Gislebjerg og på såre nedværdigende måde ført bort fra sin bolig,« skrev kannikerne om morgenen den 5. februar 1259. Striden endte med politisk nederlag for Jakob I. Erlandsen (1254—1274). I et brev af 1264 opfordrer paven

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

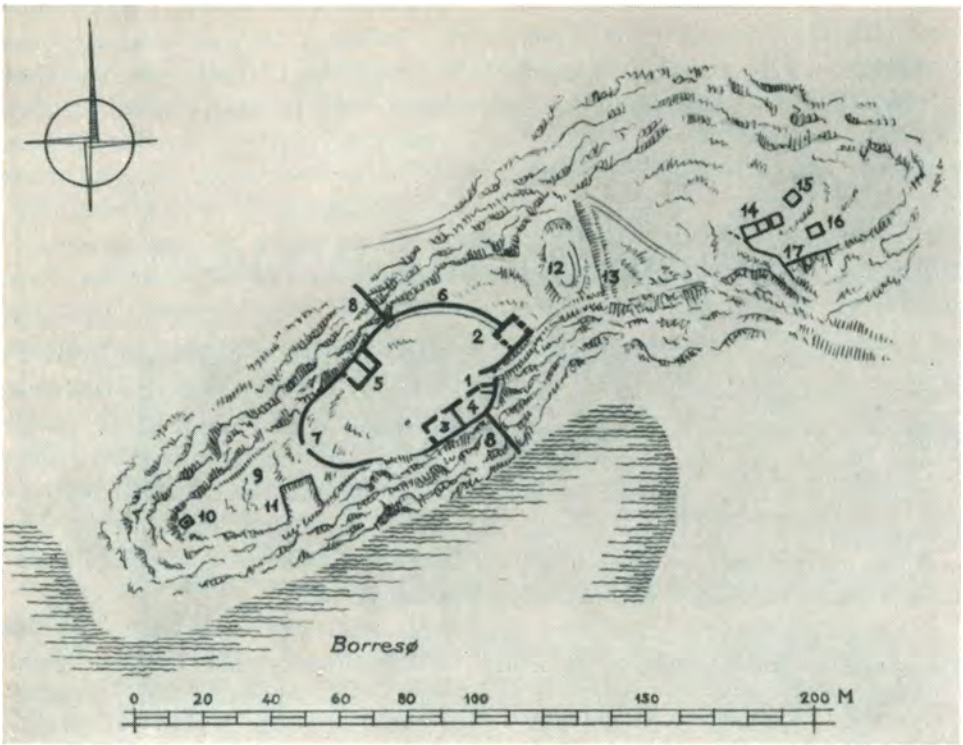

Plan over Lilleborg (efter Daniel Bruun: Danmark).

ham til at nedlægge sit embede. Det hedder heri: »Du har endvidere samlet en hær og med den sendt Din broder Anders i forening med den velbyrdige herr Jarmer, fyrste over Rügen, på Din bekostning til øen *Bornholm,* som tilhører kongen og ligger i Lunde stift, og der skal Du *på grusom måde have ladet omtrent 200 af kongens mænd dræbe,* beskattet de overlevende af kongens mænd, *ødelagt hans borg i bund og grund* og med vold og magt sat Dig i *besiddelse af øen,* som Du endnu holder besat til forargelse for mange og til skade for Kongens værdighed. Som den, der praler af sine misgerninger, undser Du Dig ikke for offentligt at erklære, at alt dette er udført på Din befaling«.

Den her omtalte kongeborg kan næppe være andet end Lilleborg, ruinen i øens største skov, Almindingen. Da Hans Rømer 1800 begyndte sin virksomhed som holzførster, lå borgen skjult i fyld, hvorpå der voksede lyng, enebær og krat. Vandresagn om borg, der sank i dybet formedelst beboernes ugudelighed, og andet forunderligt fortaltes om stedet. Fra store dynger ved højen hentede Rømer 2—3000 læs sten. 1820 begyndte han, støttet af kommandant Hoffmann, der overlod ham 8 værnepligtige, at frilægge borg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

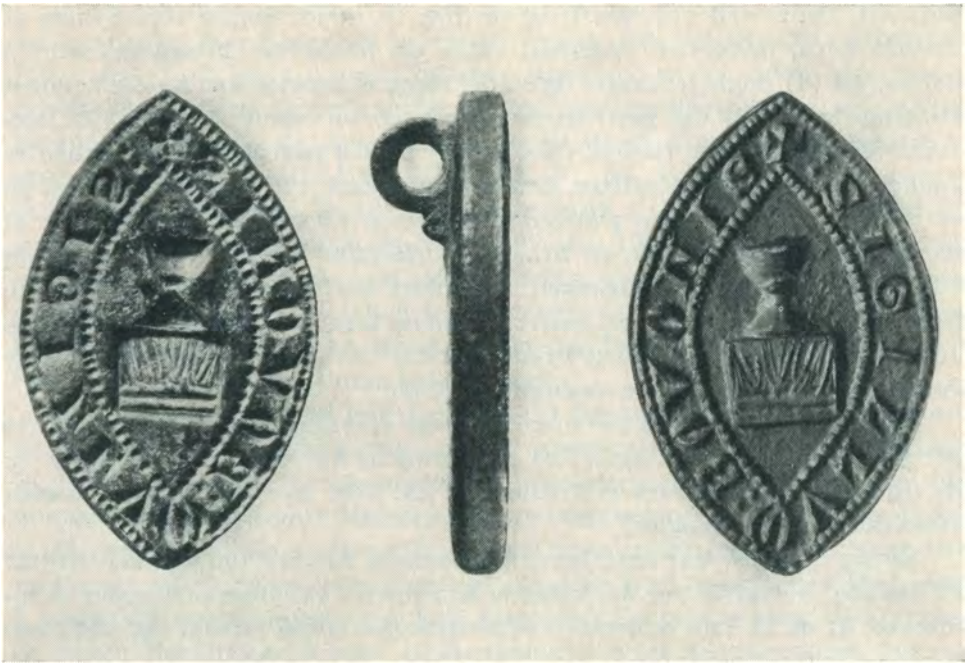

T.v. og i midten: Boves signet fra Lilleborg, t.h. seglaftryk. Forstørret 1,7 gange.

murene. Fra 1887 har Nationalmuseet gentagne gange foretaget udgravninger indtil op i 1920-erne, ledet af P. C. Hauberg. 1954 har man genoptaget oprydningsarbejdet, som det er hensigten at afslutte med en restaurering.

Anlægget ligger på en ca. 200 m lang og ca. 60 m bred klippeknude, hvis tre sider falder brat ned mod det omliggende terræn. Borresø på sydsiden har vel engang gået så godt som rundt om knuden. De nu afdækkede bygningsrester viser, at en ringmur har omsluttet borggården, et lille plateau, ca. 1.560 kvadratmeter, af en noget uregelmæssig form. Af ringmuren er nu kun lave fundamentrester tilbage, som dog på enkelte steder hæver sig til ca. 3 m. Materialet er her som i det øvrige anlæg kampestenskvadre, lagt i bornholmsk cement. Fra den nordvestlige og sydøstlige ydermur forløber to mægtige, vingeagtige murpiller (8) ad klippesiden ned mod dalbunden, muligvis oprindelig anlagt som trapper ned til søen. Borgen har nemlig ingen brønd. Ved nordmuren er fundet rester af en indre mur. Dens bygningshistoriske betydning er ikke endnu helt klar. I muren ved adgangsvejen til borgpladsen står fundamenterne af et tårn (2), ca. 9,5 m i udvendig kvadrat, hvis mure er op til 2,4 m tykke. Mod borgpladsen over tårnkælderen er der en døråbning. Lidt sydligere ved adgangsvejen er rester af porthuset (1), hvor endnu 1815 sad en »grundsten med en dørhængsel«. Op til porthuset og den sydlige ringmur ligger borgens største bygning, huset eller

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

paladset. Det er delt i to rum. I det vestlige (3) fandt Rømer 1820 dynger af brændt korn, ildskørnet rudeglas, våben og forskellige brugsgenstande; i det østlige (4) nogle jernsager og en del slagger, hvorfor han kaldte rummet borgsmedien. Op til den nordlige ringmur ligger en mindre bygning (5), ligeledes ved et skillerum tvedelt. Også her er fundet rudeglas. I borggården er fundet forkullet træ og teglsten. Gennem en udgang (7) kommer man ned på et lavereliggende, mindre plateau af spidsoval form. Her spores rester af en firkantet bygning (11), en firkantet forhøjning (10) og en lav jordvold (9). Jordlaget oppe ved udgangen indeholder særlig store mængder trækul. Nordøst for borgen findes en jordvold med en foran liggende tør grav (12 og 13) og længst ude nogle svage bygningsrester (14—17), der antages at være fundamenter for lerklinede økonomibygninger.

Fundmaterialet fra Rømers og Haubergs gravninger er ved de sidste års arbejde blevet betydeligt øget. Ved oprydning og harpning af jorddynger fra de tidligere undersøgelser er fremdraget ca. 2000 nye fundnumre foruden store mængder af knogler.

Særlig interesse har møntfundene. Hauberg nævner 106 stykker, hvoraf 86 danske. De sidste par års arbejde kan opvise 142 danske foruden 6 romerske. Af de til dato bestemte kan fordelingen stilles således op, idet Haubergs tal sættes i parantes:

Knud V. Magnussen. (1146—1157)	1	(1)
Valdemar I. (1157—1182)	4	(2)
Knud VI. (1182—1202)	10	(9)
Valdemar II. (1202—1241)	5	(3)
Erik IV. Plovpenning. (1241—1250)	13	(9)
Abel. (1250—1252)	0	(1)
Kristoffer I. (1252—1259)	23	(38)
Erik V. Klipping. (1259—1286)	28	(22)

Fordelt efter prægningsteder ser listen således ud:

Lund	62	(72)
Roskilde	11	(9)
Viborg	2	(2)
Ribe	2	(2)
Slesvig	1	(0)

Ejendommeligt er, at kurven har to toppunkter, eet under Knud VI og eet under Kristoffer I og Erik V. Klipping. Det i den seneste tid stigende antal mønter fra Erik V maner til eftertanke, dersom Lilleborg skal være blevet total ruin ved angrebet 1259. Man fristes til at gætte på, at borgen også har været i anvendelse efter dette tidspunkt. Kilderne tillader dog næppe at rykke katastrofen stort længere op i tiden. Årbøgerne er enige om, at Jarmer »skændigt døde for kvindehånd« i 1260.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Opsigtsvækkende er også det her gengivne mandorla-formede bronzesignet, som i fjor blev fundet på Lilleborg. Typen viser hen til sidste halvdel af 1200-tallet. I en kæde gennem øskenen foroven har det været båret af en gejstlig herre. Form og seglmærke: et alter med nedhængende, folderig dug, hvorpå der står en kalk, beretter om ejerens stand. Inskriptionen mellem to perlesnore lyder: SIGILLUM: BOVONIS +; det er Boves segl. Ordene er skilt ved et maltakors. To breve, begge udstedt i Lund, det ene dateret 17. april 1256, det andet næppe senere end 22. dec. 1268 nævner en »herr magister Bove, kannik i Lund« som vidne i forbindelse med en donation til Lundekirken fra ærkebiskop Jakob I. Erlandsen. Desværre er begge breve kun bevaret som afskrifter i en årbog, og det har hidtil været umuligt at finde frem til en original med Boves navn og segl.

De mange øvrige fund falder naturligt i forskellige grupper. Blandt levn fra bygningerne bør fremhæves en lille granitsøjle med trindt, glat skaft. Basis og kapitæl er stærkt molesteret. Hauberg omtaler fire tilhugne vinduesoverliggere af granit. Muligt har hovedbygningens vinduer været prydet, hvert enkelt med sin midtersøjle. Rømer omtaler tre fragmenter, som han mente var rester fra en poleret søjle af silurkalk fra Limensgade i Åker sogn. I hvert fald nogle vinduer har haft glasruder. De mange søm, bolte, kroge og hager, dørklinker, hasper og hængsler antyder sammen med den udbredte og rigelige forekomst af trækul, at væsentlige dele af bygningerne var gjort af træ.

Dagliglivet illustreres også gennem fundene. Til dragten hører bælte-spænder og knapper. Personlige brugsgenstande som kamme, dolke, knive og spilleterninger. Ringe og perler ligger ved siden af forvalterens låse og nøgler. Høstmandens segl og fåreklipperens saks i nærheden af smedens hammer, tænger og file. Fiskekroge af forskellig type har været i anvendelse nede ved Borresøs sivkransede bredder. Om vinteren har man fløjet over syngende is på benknogler som skøjter. Hestesko, stigbøjler, bidsler og sporer har tjent rytterne, når de i ringbrynje red de ca. 10 kilometer op fra kysten.

Om katastrofen minder de talløse armbrøstpile og anden udrustning. De fundne sammenbagte, forkullede kornklumper har for nylig været til bestemmelse. Resultatet blev: seksradet nikkende byg, rug og sæddodder. Når engang ad åre man får set nærmere på de indsamlede knogler, vil det dog vise sig, at kosten på Lilleborg ikke blot var grød og brød.

På en kuplet granitknude, 74 m høj, knejser Danmarks, måske Nordeuropas største borgruin. Dybe dale og utilgængelige klippeskrænter ned mod Østersøen gjorde fordum anlægget næsten uindtageligt. Fra *Hammershus'* ringmur ser man over Hammervandet ind i Lunde stift i Skåne.

Under kirkekampen, der bragte Lilleborgs undergang, skrev ærkestolens prokurator engang mellem 24. marts 1256 og fjerde påskedag 1257: »Kon-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

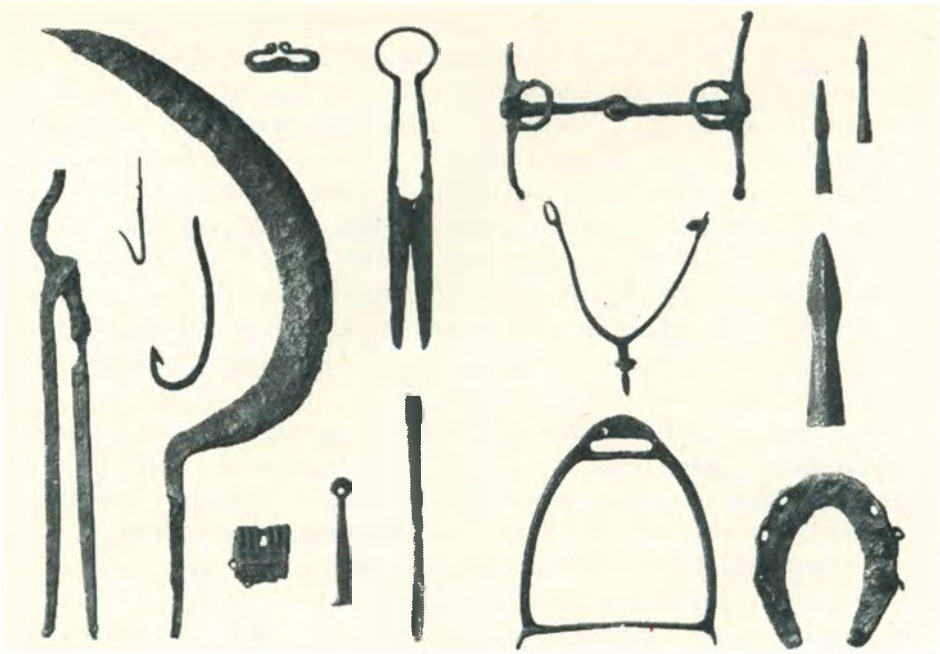

Fund fra Lilleborg. Til venstre illustreres dagliglivets fredelige syssel med tang, fiskekroge, segl, bøjle, lås med nøgle, fåresaks og bor, til højre krigerens udstyr: bidsel, stigbøjle, armbrøstbolte, lansespids og hestesko.

gen siger: Jakob I. Erlandsen har bygget tre borge. — Bispens svar: Vi har ingen borge bygget, men vi har, således som vi på tro og love er pligtige til, stræbt at vedligeholde og forbedre de huse, vi har modtaget fra tidligere tid, hvad kun kan skade dem, som drives af nag til kirken«. I en senere retssag ved den internationale domstol ved kurien i Rom klager Lunde kapitel i et brev fra sommeren 1317 over deres foresatte, ærkebiskop Esger Juul, således: »Han har selv svoret, at han ikke vil overgive Lunde kirkes borg på Bornholm nogensinde til en lægmand, men kun til en af kapitlets kanniker, sådan som man plejede at gøre fra denne borgs grundlæggelse, men senere gik han mod sin ed«.

Efter dette er det næppe sandsynligt, at Hammershus er grundlagt omkr. 1255 og en tid har været i Anders Erlandsens eje, således som det er hævdet. Langt sandsynligere forekommer det, at borganlægget har taget sin begyndelse ca. 100 år tidligere, da Bornholms kirker rejstes, og Eskil stod midt i sin magtkamp med Hvideslægten. Måske er Søborg i Nordsjælland tabt til kongen just ved denne tid. Foruden sine forsvarskirker kunne Eskil derfor nok i Lunde stift have brug for, som kannikerne 1317 skriver, »borgen Hammershus, som på alle sider er omgivet af havet og på en måde er uindtagelig«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da Kristian V 26. jan. 1684 udstedte befaling om Ertholmenes befæstning, ringede dødsklokkerne over Hammershus. Forfaldet var allerede dengang vidt fremskredet. 24. aug. 1682 havde landsdommer Mathias Rasch og Chr. Maccabæus til Skovsholm i Ibsker sogn holdt synsforretning på slottet. »Ganske brøstfældig og mange steder nedfaldne« hedder det ofte om bygningernes mure. 1698 var situationen ikke lysere. Vinduer, døre, ja tegl og spær mangler. Om en kommandant siges: »Han har holdt slet hus med Hammershus og har betjent sig af træværket i brændsels trang, og der skal ej være talt for alvor derpå«. Da amtmand Johan Christian Urne 11. august 1756 besøger stedet, er det i øvrigt farligt at færdes i »disse rudera, hvor man hvert øjeblik må befrygte dem nedfalde på hovedet«. Regeringen beslutter at nedrive ruinen. 4. juli 1757 erklærer dog 2 sandemænd og 8 syns- og granskningsmænd, at »det ville koste en hob penge at få murene nedbrudte«. Stenen gik, før kalken løsnedes. Hvad vind og vejr ikke fik bugt med, fjernede bornholmske bønder i de kommende ca. 60 år. Stenen var god til bageovn og skorstenspibe, sagde man. 1814 standsede kommandant i Rønne, P. M. Hoffmann, denne vandalisme, og 21. april 1822 fredlystes de sørgelige rester.

I hele borgens levetid indtil dens endelige rømning og nedbrydning 1743 er anlægget bestandigt blevet udvidet og ombygget. Denne 600-årige bygningshistorie er kun sparsomt oplyst. Ganske vist er der siden fredlysningen i perioder blev gravet og restaureret. For Nationalmuseet arbejdede P. C. Hauberg her i årene 1883—1928. Det var hans plan at udgive et større værk herom. Dette er dog aldrig fremkommet, og hans forarbejder har desværre ikke været tilgængelige. Siden har hans søn P. Hauberg og arkitekt C. M. Smidt fortsat hans undersøgelser.

Kimen til hele borganlægget er Manteltårnet (1). Dele af de bygningsrester, der omgiver den indre borggård (2), er næppe meget yngre. Tårnet var oprindelig herskabsbolig. Fæstningsagtig, klam, kold og mørk var den. Derfor rejstes snart krav om bekvemmere boligforhold. Ringmuren og huset, d.v.s. slottet eller paladset voksede sammen med fæstningstårnet, hvis portgennemgang måske er skabt i denne første tilbygningsperiode. Ind mod den lukkede borggård kunne man have større vinduer, større og lysere opholdsrum og mere hensigtsmæssige økonomibygninger. Først i afskrifter efter dokumenter fra 1290-erne dukker navnet Hammershus op; tidligere var betegnelsen: Borgen, eller borgen Hammeren. Materialet i tårnet og hele denne indre fæstningskærne er overalt kløvet granit. Dog er muråbninger og -hjørner, hvor disse endnu er bevarede i original, sat i tilhugget silurkalk fra Limensgade, mens senere ændringer og tilbygninger i reglen er muret i røde munkesten. På Manteltårnet har der været bygget gentagne gange ned gennem borgens levetid. Det står nu i 5 stokværk, de øverste muret i teglsten. Vinduesbænke, en kaminskorsten og to »hemmeligheder«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

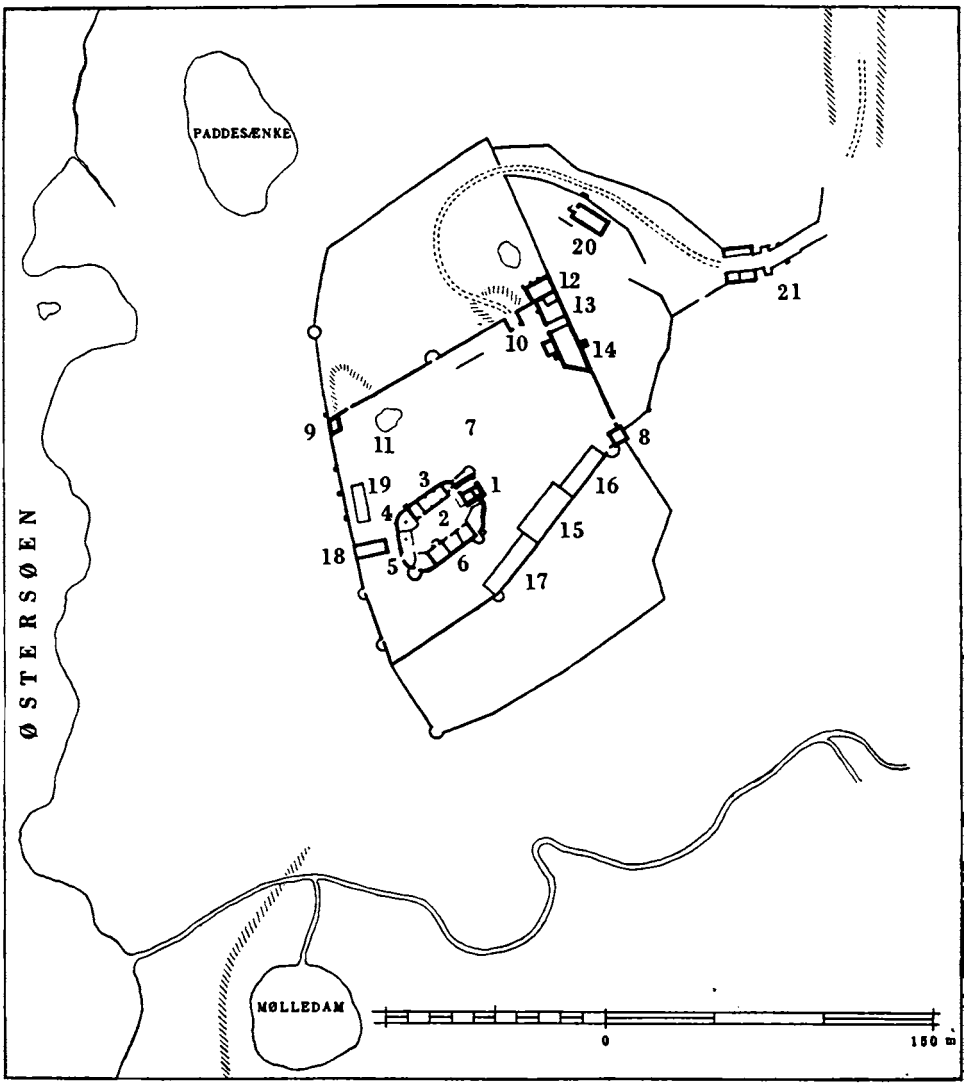

Plan over borganlægget Hammershus. Efter Trap 5.te udgave.

er sene forbedringer af herskabsboligen. I borggårdens nordside ligger kirkefløjen (3). 1548 fjernede lybækkerne det flade bjælkeloft og indbyggede i stedet 3 hvælvinger. Et lille rum vest for kirken har været våbenhus. Her er afdækket en art kælder, hvorfra der er adgang til et mærkeligt ribbesystem af murede buer ind under kirkegulvet. Nogen endelig tolkning af dette anlægs hensigt er vist endnu ikke givet. Det uregelmæssigt firkantede rum helt i vest har været overhvælvet og måske brugt som borgstue (4). I den til-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stødende vestfløj har der muligvis været smedie (5). I sydfløjen antages det, at borgens køkken, bageri og øvrige økonomirum har ligget i underste stokværk. I et lille tårn fører en trang vindeltrappe op til næste etage, hvor man formoder, at fruerstuen og lensmandens kamre har ligget. Sent, måske i lybækkernes tid, da ildvåben var kommet i brug, føjede man uden forbandt tre runddeller med skydeskår til ringmurens yderside.

Da amtmand Urne 1756 stod i kirken, noterer han sig: »Sidemurene (7 alen høje) står, såvel som hvælvinger, endnu temmelig hele«, og dér »kendes endnu temmelig vel med vandfarve malet på muren oven over, hvor alteret har stået, nogle våbner med navne af nogle lensmænd og guvernører her har været satte over landet; de er dels af grønagtig fugtighed bleven ulæselige«. Dog tyder han dem som tilhørende: Holger Rosenkrantz, Falk Gøje, Chr. Gedde, Hans Schrøder Løvenhjelm og Johan Didrich von Wetberg. »Over kirken har været en stor og skøn sal med gipsarbejder og gulvet med fliser belagt«, slutter han. 1893 fandt Hauberg endnu »kalkpuds med spor af farvet dekoration på den østlige endevæg«.

Den 1,5 ha store indre slotsplads (7) er omgivet af en ringmur, der sine steder når sin fulde højde, ca. 9 m. Den har haft sin portbygning (10) og antages at have været kronet af en tømret skyttegang. Blommetårnet (8) med de takkede gavle er egentlig den bedst bevarede bygning i hele anlægget. De øvrige op til borgmuren afdækkede bygningsrester har alle (15—18) haft tilknytning til borgens økonomi. Imponerende er de rester, der endnu står af magasinbygningen (14). Vældig og markant tegner denne murmasse sammen med Mantel- og Blommetårnet borgruinens skarptskårne profil. Skyggerne fra de svære murede støttepiller giver bygningens ydermur liv og farve. I disse fire stokværk modtog ærkestolen af øens skornetal alle rettigheder og frugter som nefgæld, smørgæld og anden afgift. I høstmåneden hobede korntienden sig op i magasinet. Men Lunde stift havde også store udgifter. Hvad det offentlige i vore dage yder til socialforsorg, skole- og hospitalsvæsen, højere læreanstalter, videnskabelige institutioner og kunstfond måtte dengang ærkestolen udrede. Småkontorer ved dette borgens finansdepartement er de to hvælvede »flæskekældre« (13) og »smørkælderen« (12). I en kvadersten i ringmurens yderside er indhugget Lundekirkens bomærke: Sct. Laurentius' rist.

Til sikring især af tilgangen til borgen omfattes anlægget på de tre sider af endnu en ydre ringmur, der i hele sit uregelmæssige forløb nøje følger knudens terrænforhold. Derved skabes mod nordøst en art forborg. Hauberg angiver, at væsentlige dele af denne ydermur har afløst et ældre palisadeværk. Mellem ringmuren og en krum murvinge fører den brolagte slotsvej ned mod portbygningen ved slotsbroen (21), Danmarks eneste velbevarede middelalderlige borgbro. Den består af to store murede spidsbuer og et mindre fag. Da Hauberg 1897—99 gravede broen frem af den mægtige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

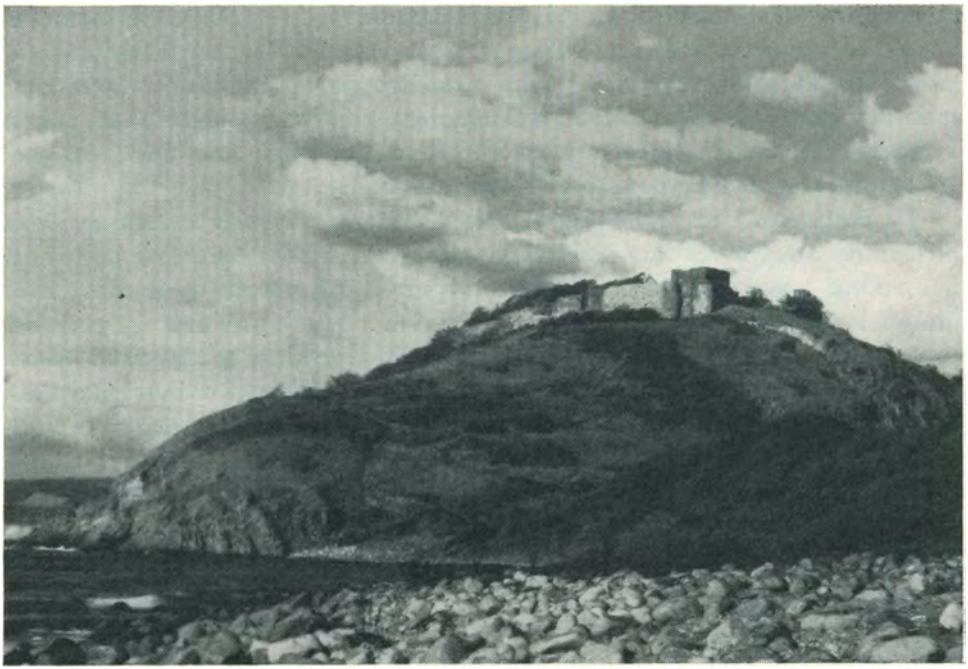

Hammershus set fra syd.

fyld og restaurerede den, fandt han flere armbrøstpile og mange håndsten, middelalderens primitive granater. Den oprindelige vindebro over det nævnte mindre fag afstod han fra at søge genskabt. I brohusets kælder kunne vindebroens bagklap nedfires. Lige inden for muren ved slotsvejen ligger tinghuset (20), hvor Hammershus broting gennem århundreder havde sit sæde.

Man kan med amtmand Urne beklage »at udi de nordiske antikviteter ingen beskrivelse eller afridsning findes trykt af slottet i sin velmagt, førend det ganske forfaldt og endelig anno 1743 på kgl. befaling blev videre nedbrudt«. Man kan også begræde, at Haubergs bog aldrig kom til verden. En systematisk generalundersøgelse af de bevarede bygningsrester og en tidssvarende arkæologisk gravning på borgterrænet og i de eventuelle gamle fyldbunker kunne sikkert nok kaste nyt lys over den indviklede og endnu dunkle bygningshistorie. Men opgaven er måske ikke lokkende med de mange tidligere gravninger in mente. Indtil videre må man derfor i sin tolkning i for høj grad henholde sig til litterære kilder. De arkæologiske fund fra Hammershus er yderst fåtallige.

I de fra fortiden overleverede skriftlige kilder nævnes oftere Hammershus, og da tit i forbindelser, som enhver dansk er fortrolig med fra tidligste ungdom. Kendes af selvsyn lokaliteten, der nævnes i årbøger og breve, får

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selv korte bemærkninger større dybde. Det er en værdi, som egnshistorien har til opgave at hjælpe til med at udmønte.

»År 1265 efter en lang belejring fik kong Erik V. Klipping Hammershus Slot ind på Borringholm, og bispens broder Anders Erlandsen fangen«. Man forstår, at belejringen blev lang. »Samme år«, fortsætter Arild Huitfeldt, »drog ærkebiskop Jakob I. Erlandsen til Rom til den nye pave Clemens IV, forhåbendes bedre befordring hos hannem end hos Urban; bispen blev til Rom på 7 år«. Tabet af borgen har sikkert medvirket til beslutningen om den lange rejse. Han genså den aldrig. Han døde 1274 på Rügen. Ved forlig 1276 fik ærkestolen Hammershus tilbage.

Sct. Lukas dag 18. okt. 1295 trådte marsken, drosten og slotsfogeden ind i en klam tårnkælder på Søborg Slot. De lagde foran fangen et dokument. § 4 lød: »Han skal overantvorde kongen Hammershus Slot på Bornholm og al den rente, som hører dertil«. Bispen så for sig den store magasinbygning og skreg: Nej! To måneder senere: »Han havde god bør, til han kom nær Nivå, da fik han modvind og nødtes at søge ly ned under Hven, men dér så ingen ham, for det var stærk tåge. Da vejret bedredes, roede de til Saltholm og lå dér een dag og to nætter igennem i samme tåge. Om fredagen i morgenstunden hejste de sejl med stor livsfare og sejlede den dag til Kåseberga på Skånes kyst; der kastede de anker og hvilede een eller to timer. Siden roede de videre til Bornholm, eftersom vejret nu var stille. Da de fik den tidende på slottet, at deres herre ærkebiskop Jens II. Grand var kommen, blev de alle glade; slotsfogeden og de kanniker, der var der, gik ham i møde og modtog ham med ære. Da de så, at han var ussel og syg, sort og blå i sit ansigt og på sine hænder, blev de alle bedrøvede, og de frygtede alle, at han skulle dø strax«. Man tænke sig: vagten i porthuset firer broklappen ned. De mødes på slotsbroen. — Striden endte denne gang med ærkebispens forflyttelse til Bremen. Freden sluttedes 4. april 1303 på danehof i Nyborg. I erstatning for lidte tab tilskødes iflg. § 9 ærkestolen i Lund: »Kongens gods, som vi har på øen Bornholm, kaldet Rønne herred, hvilket gods nu besiddes af arvingerne efter velbyrdig mand ridder Uffe Nielsen, fordum drost«. Efterfølgeren Esger Juul lover 19. april 1314 i Helsingborg »ikke at udnævne nogen lensmand på Bornholm uden kongens råd, ikke at holde nogen høvedsmand der, som er kongen mistænkelig«. Han brød sin ed. 1317 klager Erik VI. Menved til paven: »Han plejer omgang med vor elskede faders drabsmænd, idet han giver svig og foragt for fortrolighed, ligesom den gengæld, som musen i madposen, slangen ved barmen og ilden i græsset plejer at yde deres værter«. Da han desuden havde pantsat Lunde kirkes land Bornholm og borgen, som han har sammesteds, går såvel hans egne kanniker som bornholmerne mod ham og klager henholdsvis til paven og kongen. Marsken Ludvig Albertsen Eberstein indtager 1319 Hammershus og får slottet og øen som pant for sine udgifter. Men billedet skifter. Samme

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

år dør kongen, og hans broder Kristoffer II forpligtes i sin håndfæstnings § 10 at indløse »borgen og landet« hos Ludvig Albertsen. Da pantet ikke indløses, fortsætter han som høvedsmand på Hammershus også efter, at Esger Juul ved forlig 1321 har fået udleveret borgen af kongen. Atter skifter billedet. Kongen forsøger med magt at fravriste sin tidligere marsk pantet. Det kommer 1324—25 til en 16 måneders belejring. Hammershus består sin prøve. Alle angreb afvises. Men manglende forsyninger tvinger Ludvig Albertsen i knæ. Borgporten åbnes for kongens nye marsk, Peder Vendelbo. Ludvig Albertsen går på forlig mod et pantebrev på 9.360 mark sølv, en veksel trukket på en fallent. Atter er Hammershus på kongens hånd. Samme år døde ærkebispen, og 1326, året efter, får efterfølgeren Karl Galen borgen udleveret af Valdemar III, som på mødet i Viborg i juni s. å. var blevet kåret, støttet af rigets to største kreditorer, Ludvig Albertsen og Gerhard af Holsten. Lunde stift besidder nu Hammershus næsten uantastet indtil året 1522.

Det tør vel påstås, at årene fra borgens grundlæggelse frem til 1522 er anlæggets egentlige storhedstid. Næsten uafbrudt spiller den en fremtrædende rolle i tidens magtkamp. På fæstningen bygges der, så længe den har betydning i tidens strategi. Interessant ville det være, om det var muligt i de bevarede levn arkæologisk at eftervise bygningshistoriske kendsgerninger og sammenkoble disse iagttagelser med de skriftlige kilders utallige vidnesbyrd. En stor, men fristende opgave.

»1361 døde Jakob Nielsen Kyrning af Lund på sit slot Hammershus og blev hvide tirsdag ført til Lund og blev begravet foran alteret i Sct. Laurentius. Niels Jonsen, som var jyde, blev ærkebisp efter ham«. Troligt har Kyrning ligget lig i det lille kammer bag salen i kirkefløjen, hvor Adolph Fuchs 300 år senere iagttog Leonora Christinas afsked med Corfitz Ulfeldt. »Deres skilsmisse var noget pitoyabel (ynkværdig) at se på, thi de græd heftigt på begge sider«, indberetter han 25. juni 1661 til Frederik III.

Efter ærkebiskoppens begravelse overlod Lunde kapitel Hammershus og øen til Valdemar IV. Atterdag, der da var ved at afslutte sin genopbygning efter den store fallit. 8. december 1362 underskrev ærkebiskop Niels Jonsen »sammen med sine elskede kanniker« en kontrakt med kongen, hvorefter borgen og øen vendte tilbage til ærkestolen. Genbrevets § 1 lød: »Når vor herre kongen begærer Hammerslot med Bornholm af os igen, da skal vi, Niels, og vore efterkommere frit oplade Valdemar det igen, foruden al modsigelse«, citerer Arild Huitfeldt.

1504 stiller kong Hans an til en proces mod ærkestolen om Bornholm med Hammershus, men opgiver tilsyneladende sine »kirkerøverske planer«, som Poul Helgesen kunne have udtrykt sig. 1519 døde Birger Gunnersen, og dermed fældedes Lundekirkens sidste kæmpe. Der var givet grønt lys for Kristian II. Diktator og hans autoritære ideer. I løbet af 3 år indtrængte han

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hammershus. En runddel op mod den indre borgmur. Manteltårnet i baggrunden.

tre af sine creaturer på ærkestolen, Jørgen Skodborg, Didrik Slagheck og Johan Veze. Slagheck brændte han sågar 24. jan. 1522 på Gammeltorv i København i forfængeligt håb om at sone blodbadet i Stockholm. Kort efter »kaldte han Lunde kirkes prælater til sig på tro og love, ved brev og skrivelse, men kastede dem derpå i fængsel, idet han truede dem med endnu værre ting, og tvang dem så med vold og frygt for døden til at overdrage sig Hammershus med samme slots hele tilliggende og al den ret, som fornævnte Lunde kirke havde til øen Bornholm.« Man forstår, at kannikerne, uden egentlig hyrde som de var, og med tanken på blodige begivenheder i de sidste par års danske politik, ikke turde stå kongen og Sigbrit Willums imod, men overgav Hammershus og Bornholm. Regeringen søgte sit retsgrundlag i genbrevet af 1362.

Men som i Stockholm blev sejren hurtigt et nederlag. 15. august s. å. blev borgen efter halvandet døgns kamp stormet og afbrændt. Datidens stærkeste østersømagt demonstrerede med deres ildvåben, at som militært anlæg var borgen håbløst forældet. Biskop Jens Andersen Beldenak af Odense, engang offentlig anklager under processen i Stockholm og medlem af den der siddende besættelsesregering, var just lige af kongen blevet overført til fængslet på Hammershus. »Men til sidst blev han ved forsynets styrelse ført over til øen Bornholm. Da nemlig denne øes borg blev taget af lybækkerne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blev biskoppen fanget tilligemed de øvrige«, bemærker Poul Helgesen. Den store magasinbygning blev udbrændt ved denne lejlighed og har siden stået som monument over den slagne Lunde ærkestol.

Januar 1523 afsatte de jyske rigsråder Kristian II. Åge Jepsen Sparre, udvalgt ærkebisp til Lund siden 1519, tiltræder nu endelig sit embede og blev dermed sidste gejstlige indehaver af borgen. Skønt Frederik I var forpligtet i sin håndfæstnings § 49 til at udlevere ærkestolen Bornholm med Hammershus, underskrev dog det danske rigsråd 23. august 1525 en overenskomst med Lübeck, hvorved hansestaden for sine omkostninger i kampen om Østersøen skulle forlenes med Bornholm mod at overlade den danske stat Gotland. 14. november s. å. holdt den lybske foged Berent Knop sit indtog på Hammershus. 5. august 1526 fastsattes forleningens varighed til 50 år.

Lübeck var en besættelsesmagt, hvis handlinger modtoges og vurderedes derefter. Hyppige retstrætter, ofte begrundet i divergerende opfattelser af retstraditionen, karakteriserer perioden. De lybske fogeder, fem i tal, administrerede fra Hammershus. En af dem, Schweder Ketting, tidligere brygger, humlehandler og handelsrejsende, opnåede endog til sit lybske fogedi en tid at knytte stillingen som dansk jurisdiktionsfoged over kirkegodset. Hans afsked 1571 står i forbindelse med løbende forhandlinger om lenets tilbagegivelse til kronen.

1. august 1576 tilbagegav Lübeck Bornholm. Hansestaden frafaldt et krav på i henhold til overenskomsten af 14. febr. 1536 i Hamburg at opretholde forleningen yderligere i 50 år. Den danske regering argumenterede ud fra den opfattelse, at løftet i Hamburg ingen retskraft kunne have, da Kristian III ved undertegnelsen endnu var ukronet. Det lybske råd bøjede sig i realpolitisk erkendelse af, at hansestadens rolle som stormagt ved Østersøen nu var udspillet. Fæstningen Hammershus overgik til dansk statsejendom.

Da Lübeck 1525 overtog Hammershus, var det en middelalderlig borg i ruiner. Da den blev afleveret, var forsøget gjort, at omskabe den til militær fæstning. De 5 runddeller ved ydre og de 3 ved indre ringmur er således indsat i anlægget, at man gennem deres skydeskår kan bestryge de områder i forterrænet, der må formodes at være særligt udsatte for angreb under en belejring. Manteltårnet forhøjedes i hvert fald med et stokværk og blev forsynet med murtinder og skydeskår. Også ringmurene skal være blevet forhøjet og styrket. Man må vel antage, at det lybske byggeri er foretaget først i perioden, da borgen skulle sættes i stand til deres formål. Når kirkerenoveringen ansættes til 1548, og amtmand Urne 1756 beretter: »På Manteltårnets mur ses endnu udhuggen i en gråagtig sandsten: »Anno 1556 S.K.«, hvilket skal betyde Schweder Ketting«, er det rimeligt, at udbygningen af det gamle anlæg afsluttes omkring sidstnævnte år. Lübeck ansætter selv ved afleveringen værdien af deres nybygninger til 1500 daler.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den danske stat afviste kravet med en henvisning til, at Lübeck 1525 havde forpligtet sig ikke at nybygge på slottet.

De kommende begivenheder omkring slottet var kun episodiske, ikke politiske. Afgørelserne faldt nu andetsteds. Opgaven at skabe en fæstning af Hammershus var håbløs. 17. juni 1645 under Torstensonfejden indtog den svenske general Wrangel således slottet efter een dags beskydning. Staten havde også, vel i erkendelse af slottets ringe militære betydning, ladet det hele forfalde, som det fremgår af Johan Printzenskölds indberetning af 1658. Siden 1576 blev i virkeligheden slottet kun anvendt som embedsmandsbolig og efter 1660 tillige som statsfængsel.

De sidste dage i juli 1660 ankom til Hammershus to fanger, en ca. 40-årig kvinde og en stakkels apoplektisk mand, hvilende på en båre. Kommandant Adolph Fuchs indsatte dem i »rustkammeret« i Manteltårnet. Her sad Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina indespærret, indtil deres mislykkede flugtforsøg natten til den 14. marts 1661. Derefter hensattes de efter kgl. ordre i et »logement á part«. Efter at Christian Rantzau, Frederik III's førsteminister, i oktober samme år personligt havde aftvunget ægteparret en deprecation, underskriver Ulfeldt 14. december revers til et underkastelsesdokument. Parret oversendes til København, hvortil de ankommer kort før jul.

I september 1678 belægges atter statsfængslet på Hammeren, denne gang med Otto Mauritius, jurist og en tid dansk spion i Hamburg, landskendt som offentlig anklager i højforrædderiprocessen mod rigskansler Peder Schumacher Griffenfeld, nu dømt for åbenmundethed, mened, dokumentfalsk og majestætsforbrydelse. Han skal på Hammershus være blevet »levende opædt af lus og maddiker i et fult fangehul«. Han levede endnu 1682.

1719 modtog statsfængslet atter en gæst fra den fornemme verden. Denne gang en mystiker, alkymist og læge Johann Conrad Dippel, opfinderen af berlinerblåt, dømt for bagvaskelse af sin protektor ved hoffet. Hans fængsel mildnedes snart, så han kunne praktisere rundt på øen. I hans terapi indgik psykosomatiske ideer. Under pseudonymet Christianus Democritus fik han også tid til 1725 i Hamburg at udgive en afhandling om nogle på Bornholm fundne frugtbarhedssymboler, kaldet guldgubber. Hans løsladelse bekendtgjordes ved kgl. reskript af 11. juni 1726.

I romantikkens tidsalder sværmede man for ruiner. Georg Emil Liebert malede 1845 landskab med borgruin, motiv fra Hammershus. Talløse stik, hvor ruinen bag knudrede ege skimtes knejsende højt på en vild og forrevet klippetinde, spredtes over landet. Også P. C. Hauberg malede ved Hammeren.

1869 udgav S. Birket Smith Leonora Christinas Jammersminde. Otto Haslund og Pietro Krohn sendte omgående deres malerkammerat Kr. Zahrt-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mann bogen. De vidste, at han satte pris på Leonora Christina. Zahrtmann, der var på ferie hos sine forældre i Rønne, fortæller: »Jeg modtog bogen med posten søndag morgen, netop som jeg skulle med min onkels familie en køretur til Hammershus. Bogen tog jeg med, lagde mig ved stranden under slottet. Læste, læste! Den hallucinerede mig... Jeg kom ikke til frokost og vist meget sent til tantes middag«. Zahrtmann bjergtoges for livet. Hin søndag modtog han een af de impulser, der skulle blive afgørende for hans Leonora Christina-billeder.

Og dette skete for foden af Lunde stifts gamle borg Hammershus på øen Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KONGENS FRIE BØNDER

Et sted står, at under krumstaven var godt at bo, fordi der aldrig var lagt særlig meget byrdefuldt hoveri på de bønder, der boede der. Det vil altså sige, at bornholmske bønder fik op imod fire hundrede år til at befæste den frihedsfølelse, der var så karakteristisk for vikingetidens bønder. Den befæstedes også derved, at der på øen i stor udstrækning var enestegårde — og ikke landsbyer, som ellers på øerne. Og man havde hverken driftsfællesskab eller bylaug. Det havde man på Bornholm kun omkring købstæderne, hvoraf mange fik deres rettigheder just i disse århundreder. Der træffer man på jordbesiddelsesforhold, som fremkalder fællesskab og bylaug. Ude i landsognene var bønderne snarere forenede i laugsgilder, som håndværkerne i købstæderne var det, og disse gilder ejede som oftest et gildesbo. Fæsteren af dette måtte som landgilde yde øl og brændevin, sidenhen også tobak, når laugsbrødrene tre-fire gange om året samledes til gilder. »Til«, som det hedder et sted, »ydermere fornøjelse blev også bøder og »igang« i form af øl fortæret i gildeshuset.«

Vi har vist alle et sted i bevidstheden lurende et billede af en grå, forslidt, fattig og glædesløs bonde, når vi prøver at erindre os fortidens bønder, som de var tegnet i megen af vor barn- og ungdoms læsning. Ofte boede han under kår, der ikke var meget bedre end dem, han bød sine husdyr.

Alligevel må det være forkert, hvis man prøver at tænke det nøjere efter. Vikingetiden *må* have bragt velstand til huse, hvordan så forholdene end har været umiddelbart forud. Vi ved tilmed, at de økonomiske forhold i den første del af middelalderen ikke ændrede sig på så væsentlige punkter, at det pludselig skulle have kastet bønderne i armod. Fra de egnsvise vider og vedtægter ved vi tillige, at bønderne var retsindige, retssikre folk, som intet lod sig byde af øvrighed eller dem i rang og indtægt foranstående. Man kan vel dårligt tænke sig, at bønder, hvis de levede i elendige boliger med alle husdyrene rendende omkring sig og havde hårdt ved at skaffe sig udkommet, skulle have keret sig synderligt om spidsfindige juridiske trætter. Snarere tyder alt på, at man dengang havde en bondestand, som besad »friskhed og djærvhed«. Ja, i Valdemarernes tid kunne endda den frie bonde mod at tilbyde kongen at gøre ryttertjeneste blive herremand, lige-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Løkke med kvægdrift ved Østermarie.

som herremanden, der ikke opfyldte sine forpligtelser, kunne blive bonde igen. Så bevægeligt var skellet mellem frie bønder og herremænd dengang.

I en af folkeviserne hedder det bl. a. om nogle røvere, at de kommer til bondens gård for at drikke god jul af hans juletønde og få både vin og øl på bordet, hvorover endog silkeduge var slagne. Og i flere viser omtales landbrug og bondegerning med stor ære.

Datidens bønder har vel også selv haft en del af skylden for det grå eftermæle, de gav sig selv. En del af de første skriftlige vidnesbyrd, de efterlod sig, var oftest ansøgninger til konge og biskop, og heri forekom ustandselig vendingen »vi fattige bønder«. Det nyttede jo ikke at fremstille sin sag for strålende, når man ansøgte om skattelettelser eller fritagelser.

Middelalderens bønder sad slet ikke så ringe i det endda, de var, som det siges, ikke nemme at tage ben op på. Og det gjaldt ikke mindst den bornholmske bonde, selvejer, selvsikker og vel ved magt. Også han nød godt af den årvågenhed, hvormed i hine tider kongemagten tilså, at selvejerbøndernes ejendom blev værnet. Selvejerne var tidens eneste skatteydere, og man så nødig deres antal gå ned eller deres kår forringet i en sådan grad, at de ikke kunne svare deres skatter. Lovene op gennem middelalderen til efter reformationen viser statsmagtens omhu for, at selvejerbøndernes gods ikke blev forringet, for eksempel ved udstykning eller ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

deling mellem søskende. Gården skulle altid have en størrelse, så den kunne forsørge en gårdmandsfamilie.

Der har været funderet over den afvigelse fra skikken i andre danske lande, at gårdene lå spredt. Årsagen må sikkert søges i jordbundsforholdene på øen. Der var simpelthen ikke så store sammenhængende arealer, som var nødvendige til en landsby og dens fællesmarker. Gårdene lå ude på jorden. Hver gård var en enhed for sig, en borg, en verden, på samme måde, som de langt større brug i andre landsdele var det. Og igennem disse år, fra middelalderen helt op til enevælden, skete ikke større ændringer i antallet af selvejergårde. I slutningen af 1680-erne var der kun få hundrede flere end ved vikingetidens begyndelse — men de var i virkeligheden Bornholms hovedgårde, herregårde om man vil, og bønderne herremænd. Markfællesskabet havde vel sine fordele, men det var også en hindring for mange fremskridt, satte bom for megen privat foretagsomhed. Den bornholmske bonde stod frit, han kunne så og høste, når han havde tid og lyst, og behøvede ikke at indrette sig efter en hel landsby.

Ærkebispeherredømmet betød imidlertid, at de otte bornholmske fæstegårde, som havde været kongseje, nu kom under bispen i Lund, som øgede sin ejendom med endnu nogle stykker deriblandt kannikegårdene i Klemensker og Åkirkeby og de to kannikegårde i Bodilsker. Dertil kom, at nogle gårde var blevet overtaget af adelsmænd »ovrefra«, og i 1400-tallet høres desuden om de såkaldte frimænd, 15—17 i alt, som af ærkebiskoppen havde fået frimandsrettigheder, men ikke fuld frihed af deres jordegods. Deres fæstebønder skulle således fortsat betale fogeden forskellige skatter og afgifter. Men fribønderne stod over selvejerbønderne. De beholdt længe visse særlige rettigheder, men nåede aldrig at blive adelsmænd. 15 af disse fribønders gårde eksisterer stadig og kaldes proprietærgårde. Den betegnelse er således på Bornholm udtryk for noget andet end i det øvrige Danmark.

Derudover var der af de foran nævnte selvejergårde ca. 680, der arvedes efter en vedtægt ældre end danske kongers magt over Bornholm. Denne vedtægt, der også er noget særegent for klippeøen, var i den grad blevet sædvane, ja, ret, at den blev ved med at have gyldighed for øen, trods senere landsdelsloves vedtagelse.

Den er i hvert fald nævnt allerede 1542, men blev senere ved flere lejligheder stadfæstet. I henhold til denne vedtægt skulle selvejergårdene — altså alle faktiske selvejergårde — gå i arv til den yngste søn, der kaldtes »gårdrøntinj«. Var der ingen sønner, skulle gården, hvis der var døtre, gå i arv til ældste datter »gårapibel«. Denne vedtægt tilstræbte som så mange af de gamle vedtægter at modvirke arvedelinger, så der til sidst blev så små bidder jord, at ingen kunne leve ordentligt på dem.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra Melstedgård ved Gudhjem. I midten den karakteristiske udbygning »gårdkonen«.

Ingen andre steder har man bestemmelsen om yngste søn eller ældste datter. Hvordan man har fået den på Bornholm, har der ofte været gættet på, uden at man har fundet nogen tilfredsstillende forklaring. Den varede ved til langt op i 1800-tallet, men da mistede den på grund af en ret stærk deling af gårdene efterhånden sin betydning, og den blev i 1887 ophævet ved lov.

Underkaster man gamle Bornholms-kort et nærmere eftersyn og f. eks. sammenholder det kort (side 215), der viser gårdenes placering med kortet over jordbundsforhold (side 8) og med kortet fra 1763 (side 64), får man et klart billede af jordbrugets oprindelige vilkår.

Ned over Bornholm, fra Hammeren i nord til Almindingen på klippeterrænets sydside, strækker sig et område: øens gamle udmarker, en stenet og ufrugtbar højderyg, svær for ikke at sige umulig at dyrke for mange af datidens bønder. Her bredte sig Højlyngen, men udenom i et bredt bælte var et frugtbart land, og yderst langs kysten kneb det så igen med jordens bonitet og opdyrkelighed. Det betød igen, at bønderne langs kysten ofte måtte forlade sig på fiskeri og sejlads for at kunne bjærge føden. Det gjaldt ikke mindst avlsbrugerne ved købstæderne, som delte deres tilværelse ligeligt mellem jord og hav. De var med i »fisket« (fra den 24. august til 9. oktober). Høsten skulle også passes, men dels betyder Bornholms beliggen-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hed i Østersøen fjorten dages senere høst end i det øvrige Danmark, dels høstede man ikke så tidligt i gamle dage.

»Fisket« bragte i middelalderen velstand til Bornholm. Den nye religion krævede faste. Faste krævede fisk, og fisk var der i den tid mange af i vandene omkring Bornholm, så mange en overgang, at man kender eksempler på, at tjenestefolk, når de lod sig bortfæste på øen, traf bindende aftale om, at der ikke måtte serveres laks mere end højst to dage om ugen.

Fiskeriet var bondens ret, og indtægterne herfra kom navnlig til at præge udviklingen og spille en afgørende rolle for hele Bornholms liv og historie i 13. og 14. århundrede. Det blev den betydende faktor i øens såvel som i bondens hele økonomi, og det var ikke mindst de helt overvældende sildeforekomster, der bevirkede dette.

Med rigdom følger også misundere, og det varede ikke så forfærdelig længe, førend plyndringerne, som man også kendte dem fra bl. a. den senere jernalder og vikingetiden, tog til i omfang. Netop i den senere middelalder havde Bornholm fået købstæder, præget af handelsfolk, der fra de tyske kyster kom sejlende for at få del i Østersøens rigdomme. Nogle søgte at komme let til dem. Det gik ikke mindst ud over de bornholmske bønder, men i modsætning til tidligere var plyndringerne denne gang organiserede og havde handelsmæssige og politiske baggrunde. Især var det lybækkerne, der drev denne sport. I næsten et hundrede år antog plyndringerne et stedse voksende omfang. I 1428 blev henved halvdelen af øens gårde afbrændt, medens den resterende del blev brandskattet.

Det sved så meget hårdere, som den »sorte død« i slutningen af det 14. århundrede havde krævet mere end halvdelen af øens befolkning som ofre.

Naturligvis svækkede det øens forsvar ganske betydeligt. Det blev nemmere at plyndre, også fordi en del af gårdene måtte ligge øde hen som følge af pestens hærgen. Der var ikke folk til at drive dem. Det betød let spil for lybækkerne og siden for svenskerne.

Øde gårde, afbrændte gårde, mange af de tilbageblevne totalt ribbede for husdyr og penge. Det var ikke lyse udsigter for den bornholmske bondestand. Dertil kom, at man ikke mere var i læ af krumstaven, og at nye herrer kom til øen. Bornholm kom ind i en af de hårdeste perioder i sin historie. Ganske vist havde ærkebispestolen ikke altid været en lige behagelig herre, kårene skiftede ofte med den lokale administrations luner og indfald, men man undgik at komme under forskellige panteherrer, hvad så mange af landets øvrige egne gjorde i denne periode, og man havde undgået gårdsammenlægninger.

Landbefolkningen forsøgte trods alle de ydre voldsomme begivenheder at leve sit eget stille liv. Driftsmæssigt skete ikke de store revolutioner. Naturligvis betød det en voldsom forandring for den enkelte, når fjenden entrede landet og tvangsudskrev store mængder kvæg, smør og andet. Navn-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gårdsplads i bindingsværksgård med vippebrønd. Forhøjningen på taget er af nyere dato.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lig betød bortførelsen af kvæg i så store mængder et føleligt indgreb i hverdagen og i hele bedriftens økonomi og gårdenes trivsel. For kvæget gav ikke alene mælk, smør og ost, det var langt op i årene den fornemste trækkraft i bedriften, og det var en god handelsvare.

Men ufreden betød tillige afbræk i den rolige arbejdsrytme, der var nødvendig for en bondes gerning. At berede jorden, så den var tjenlig til sæden, var et brydsomt og langsommeligt arbejde. Det var et slid, dagelangt hårdt arbejde med de ret primitive redskaber og med stude eller køer som forspand at skulle pløje i den klippefyldte jord. Ydermere havde soten gjort så stærkt et indhug i mandskabet. Føden skulle jo bjærges til de tilbageblevne på gården, der i det store og hele var en selvforsynende enhed. Først med de mange fremmede handelsmænd kom trangen til at bruge andet end det, gården selv kunne producere. Foruden køernes produkter, mælk, smør og ost, havde man også kødet. Fodringen gjorde man ikke så meget ud af. Hvor der var skov og krat, bjærgede dyrene meget af føden selv, og det gjaldt ikke alene køerne, men også svin, geder og får, ja endog hestene. Svinene, der førte en helt anden fri tilværelse end vore dages svin, fik navnlig det store foder i skovene, hvor bog og agern var yndlingsspise. Derfor var de passende fede og store at slagte i tiden op til jul. De blev så lagt i saltbalje, og de fleste steder havde man sul i karret året rundt. Dertil kom fisken, der spistes både til hverdag og fest. I det hele taget blev der ikke lagt mindre vægt på bordets glæder dengang end nu. Der levedes, når vel at mærke tiderne var til det, solidt og kraftigt, megen saltmad og røgede ting. Læser man skrifter fra den tid, får man et levende indtryk af, at folkene heller ikke gik tørmundede i seng. Til daglig drak man næppe i den store målestok, omend øllejlen var almindelig i billedet af datidens agerbrug. Men kom folk sammen, hvad den ydre årsag end måtte være, blev der ikke sparet hverken på kosten eller på drikkelsen.

Hjemmet var de tiders kulturcenter, om man vil det. Der var intet at færdes udendørs efter, når først mørket var faldet på. Aftenerne blev udnyttet til huslige sysler. Gårdens folk vævede og spandt, medens der blev fortalt, sagn, myter og historier om over- såvel som underjordiske. Medens tællepråsene spruttede og kastede sære skygger over de klinede vægge, udvikledes fortælleevnen. Store og små lyttede efter, når gårdens, slægtens eller øens historie blev fortalt. Mange vidste sære ting at berette fra deres færden rundt i fremmede lande som søfolk.

Havet var vejen til en verden uden for dansk horisont. Det bar mændene ud i det ukendte, og det bar dem igen tilbage med megen viden om ukendte folk og skikke. Øen levede nok sit eget stille liv fjernt fra den øvrige del af det danske rige, men man havde forbindelse med den store verden, vel endog mere regelmæssigt og for den enkelte mere direkte, end bønder i så

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ibskirke. Kirkerne indtog en central plads i sognene, og flere indgik oprindelig i øens forsvar.

mange andre dele af landet havde det. Det øvrige Danmark havde man kun uregelmæssig forbindelse med. Nogle skulle naturligvis af sted, men det var usikre, lejlighedsvise transportmuligheder, der bød sig, og dem undgik man helst længst muligt, hvis man da ikke havde uopsætteligt ærinde, hvad de færreste havde.

På denne tid kendtes ikke skoler for bøndernes børn. Den lærdom, bønderbørn måtte have, fik de i hjemmet af mor, af bedsteforældre eller af hvem, der nu havde tid, anlæg og lyst til at lære fra sig. Først kong Kristian II viste så stor interesse for almuens manglende viden og lærdom, at han arbejdede med tanken om, at der skulle være en skole for almuen, men da han ret hurtigt måtte drage i landflygtighed, blev tanken opgivet. Den ældst kendte offentlige undervisning af almuens børn er degneundervisningen, som blev indført ved kirkeordinansen fra 1537 — året efter reformationen. På Bornholm fandt denne degneundervisning sted umiddelbart før gudstjenesten, hvor degnen læste og forklarede børnene et stykke af Luthers katekismus. Reformationstidens provster og bisper var nidkære overvågere af, at man også her tog sig af denne form for undervisning, hvad tydeligt fremgår af datidens visitatsbøger. Naturligvis gennemførtes den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke alene for at bibringe børnene kundskaber, men i lige så høj grad for at bibringe dem viden om den nye »rette lære«.

Ikke nok hermed. Degnene måtte tillige drage omsorg for at give omgangsundervisning fra gård til gård, fordi det ikke altid var lige nemt i alskens vejr for børnene at komme til degneundervisningen i kirken. På gårdene samlede degnene børnene til undervisning i katekismus, stavning og læsning, men så overvældende meget blev det ikke til; højst tre timer om dagen en tre-fire gange om året. Mere betydningsfulde blev disse degnebesøg derigennem, at de blev gæstedage. For den gæstende degn, der sjældent foragtede god spise og drikke, skulle modtages standsmæssigt, og det blev snart skik, at der på gårdene holdtes degnegilder om aftenen den dag, degnen havde givet børnene undervisning. Denne skik holdt sig til langt ind i det 18. århundrede.

Arbejdsdelingen var nu ved at blive mere udpræget. Håndværkere var begyndt at skille sig ud. Smeden var vel den første, men blev efterfulgt af andre håndværkere, selv om man først sent fik samlede bebyggelser, som man havde det »ovre«.

Kirken havde en meget stærk plads i befolkningen. Fra dens første dage var den ikke alene gudshuset, men også sognets fæstning. En ekstra betydning fik den naturligvis i ærkebispedømmets dage, og allerede få år efter dettes ophør kom så reformationen, der greb ind på flere måder i sognebørnenes forhold til præst og kirke. I dette århundrede havde kirkens stilling og religiøse spørgsmål mange steder den samme plads i debatten mand og mand imellem, som de politiske siden hen fik det. De optog megen plads i den bornholmske bondes bevidsthed, og da reformationen havde givet den protestantiske menighed retten til selv at vælge præst og sjælesørger, vogtede den frihedselskende bornholmske bonde over sine eengang tilståede rettigheder med samme nidkærhed, som han vogtede andre rettigheder med.

Og dog havde bornholmerne fået noget andet at spekulere på i disse år, for knap havde kongemagten overtaget øen igen, før kongen så sig nødsaget til at overlade Bornholm til hansestaden Lübeck, der på mange måder havde støttet ham i hans kamp, navnlig økonomisk. Bornholm havde en så handelsmæssig vigtig beliggenhed i Østersøen, at den dynamiske hansestad længe havde ønsket sig sikkert fodfæste på øen.

Hammershus, som de lybske plyndringstogter tidligere var gået hårdt ud over, skulle først og fremmest være forpagterens faste borg. Af den lybske foged dèr fik de bornholmske bønder allerede fra starten kærligheden at føle. Visse naturalieydelser, kørsel og pligtarbejde hvilede fra gammel tid på dem, og da fogeden fik ret til at »opkræve« disse, skulle de bornholmske bønder straks gå i gang med arbejdet på Hammershus' udbedring. Efterhånden blev det et langt mere omfattende pligtarbejde, end der var hjemlet ret til at kræve, og på samme måde gik det med øens gamle

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Typisk, intim indkørsel til en mindre ejendom. Den murede gavl viser, at man i ny tid har taget portfagene bort af den nærmeste længe.

love og vedtægter, som fogeden havde lovet at respektere. Han opkrævede også flere skatter, end han havde lov til.

Sligt ville den frie bornholmske bonde ikke stiltiende finde sig i. Krænkelsen af overenskomsten mellem Lübeck og den danske konge rejste til slut — i høsten 1535 — de bornholmske bønder til aktiv modstand. Men slaget fik, som det omtales i et andet afsnit, et trist udfald.

Glemt var dog ikke de bornholmske bønders opstand og klager over den uretmæssige behandling, de idelig var genstand for. Kongen gik gentagne gange alvorligt i rette med Lübeck på grund af fogedens optræden, og til sidst var klagerne så mange og eksemplerne så grelle, at lybækker-rådet så sig nødsaget til at fjerne fogeden. Nye fogeder blev indsat, nye klager indløb — og det endte i 1555 med, at 116 borgere og bønder samledes på Maglegård i Østermarie, som rigsråd Peder Oxe havde købt sammen med 29 andre gårde et par år i forvejen. Klagerne blev påhørt, og alle klager, på en enkelt nær, fik medhold og erstatning af lybækkerne. Størst betydning havde dette møde ved, at der blev truffet en fast ordning af bøndernes skatter og afgifter, bl. a. aftaltes, i hvor stor udstrækning der skulle ydes ægter og arbejde, landgilde og gæsteri. Ordningen kom til at vare de næste hundrede år.

Af beretningen om dette møde fremgår, at i denne tid, hvor de store

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

jordsamlinger til herregårdene fandt sted rundt om i det øvrige land, blev der også på Bornholm gjort forsøg på at samle større jordtilliggender, altså at lave bornholmsk gods.

1. august 1576 var Bornholm igen dansk len, men de danske lensmænd var ikke alle lige behagelige, også de ville se skatter, somme af dem ekstraskatter, ja, vel flere end kongen egentlig havde forlangt. Det viste sig snart, at også de kunne gå den bornholmske retsbevidsthed for nær ved at overtræde trufne aftaler om ægtkørsel o. s. v. Der var stadig nok for bornholmske bønder at klage over og forlange rettet.

Udviklingen i tiden under de danske lensmænd op til enevældens dage må vel ellers i det store og hele karakteriseres som ret rolig. Det var en fremgangens periode, der økonomisk set var ganske god. Priserne på landbrugsprodukter steg føleligt og skabte muligheder for at reparere de skader, der var anrettet på dyr, jord og ejendom i de urolige tider. Den bornholmske bonde lagde sig også en bedre levefod til, bedre klædedragt, bedre boligforhold, når der økonomisk levnedes udveje herfor. Tidens moralister talte endnu om en »utrolig umådelighed i mad og drikke«. Arbejdet kom ind i en rolig gænge, selv om det meget pligtarbejde, lensherren krævede, kunne gøre skår i gårdens daglige drift. I krigsårenes kølvand fulgte pestepidemier, mere eller mindre voldsomme i omfang. Den voldsomste i 1618 kostede mere end 5000 mennesker — op imod halvdelen af øens daværende befolkning — livet.

De overlevende søgte navnlig at udbygge kvægbesætningerne og få større gavn og indtægter af dem. I denne tid var det blevet almindeligt også at benytte hesten som trækkraft. Der levede stadig vilde stod' inde i Almindingen, og det var en ekstra sport at indfange disse småheste, tæmme dem og vænne dem til at bære sele og gå for redskaber.

Køerne, som ikke mere skulle bruges som trækkraft, kunne føre en roligere tilværelse, og der blev snart grund til at gøre mest muligt ud af kvægavlen, fordi det kneb for øen at være selvforsynende med korn. Der måtte være noget at betale kornet med. Det blev smørret og osten, som i disse år var den bornholmske bondes vigtigste indtægtskilde. I en samtidig skildring hedder det således, at »der på Bornholm fandtes »overflødige« græsgange og enge, hvorfor beboerne havde ret store kvægbesætninger og tilsyneladende havde lagt vægt på mejeridrift, idet de havde både smør, oste, uld og deslige at afsætte til fremmede«.

Da produktionen af mælkevarer var stor, bestod landgilden mest af smør, og inden for smørret skelnedes mellem ikke mindre end seks forskellige poster: hofmænds-smør, stuttings-smør, ko-smør, sogne- og okse-smør og dagværks- og skur-smør.

Den bornholmske afgift må siges at have været ret betydelig. Den angives f. eks. i årene 1573 og 1599 at have været omkring 1600 tdr. eller ca.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

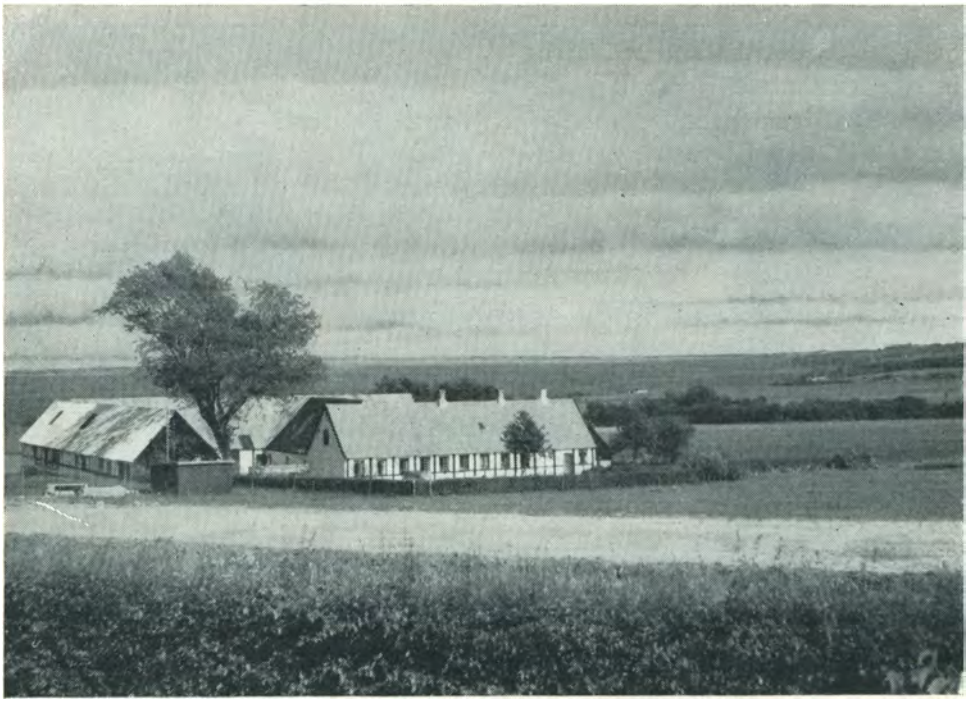

De bornholmske gårde ligger spredt i landskabet.

180.000 kg smør — og et hundrede år senere opgaves den til at være omtrent det dobbelte.

Oprindelig ydedes den som tiende, og ved Sct. Hanstide skulle der f. eks. ydes følgende:

1) To mark ko-smør pr. ko.
2) To mark skur-smør, en afgift for at have køer gående i udmarken.
3) ½ pd(lispd.) smør for ved.
4) Hvert sogn skulle yde et vist antal tønder smør for »barnholdt«, hvilket menes at være bygge-træ, som bønderne mod denne ydelse havde adgang til at hugge i skovene.
5) Dagværkssmør eller »dinst-smør« blev svaret mod fritagelse for hoveri og i forhold til antallet af hoveri-arbejdsdage.
6) Hø-smør var en afløsning af leverancerne af hø.

Reelt bestod denne bornholmske smørskat som en tiende-ydelse indtil skatte-reformen i 1903, selv om der tidligere havde været lejlighed til for de bornholmske bønder at få den ombyttet til en nærmere fastsat skatteydelse i penge.

Man kan ikke klage over, at bornholmerne blev glemt »ovrefra«, når

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ekstraskatter skulle udskrives. I årene fra 1620 til 1650 fik man en ekstraskat så nogenlunde hvert år, enkelte år fik man helt op til fire. Det kan vel forbavse efterverdenen, at frie bornholmske bønder just i disse år kunne klare alle de hårde skatter, når man betænker, at i den øvrige del af landet arbejdede bønderne sig samtidig længere og længere ind i et afhængighedsforhold til egnens herremænd med deraf følgende ulykkelige landbrugsvilkår.

Bornholms reserve var søen. Ikke alene fiskeriet, der på dette tidspunkt dog ikke langt nær havde den betydning, det tidligere havde haft, men især søfarten. Bønderne havde ikke glemt den nedarvede kærlighed til havet. Mange drev både landbrug og tog til søs.

Der herskede hos befolkningen en driftighed, som nok var avlet af de mange hårde modstandsår, man netop havde gennemlevet. I 1616 blev som følge af de mange ekstraskatters udskrivning udarbejdet en jordebog over Bornholm. Den fik størst praktisk betydning, derved at man til den dag i dag har bibeholdt jordebogens nummerering af øens selvejergårde. Sogn for sogn begyndte man i nord, gik derfra solret gennem øst, syd og vest tilbage til nord, idet man gav hver selvejergård et nummer. Vornedgårdene: de gårde, som bonden havde i fæste af kongen, af en frimand eller anden dansk adelsmand, fik derimod først gårdstal i 1671. På det tidspunkt gik man ikke så systematisk frem. Vornedgårdene lå temmelig spredt over øen, og nummereringen blev mere tilfældig.

I 1653 hærgedes øen på ny af en voldsom epidemi, og man får et indtryk af dens omfang, når man hører, at af 804 bøndergårde skiftede mellem 1650 og 1654 de 463 ejere. Og det vides fra 1658, at øens våbenføre mandskab da udgjorde 1193 mand.

Trods denne voldsomme nedgang i øens befolkningstal holdt antallet af selvejergårde, af gårde i det hele taget, sig nogenlunde konstant og kan endog opvise en lille stigning. Dobbelt forbavsende er det, når man i samme periode andre steder oplever den voldsomme nedgang i antallet af selvejergårde.

I 1651 havde Falster kun to selvejergårde tilbage, Samsø og Møn slet ingen. På Bornholm var der efter en datidig tælling 678.

Af det bornholmske vornednavn kunne man forledes til at tro, at det alvorlige vornedskab herskede her som andre steder i landet. Det var ikke tilfældet, for vel ejede den bornholmske bonde ikke selv sin vornedgård, men som oftest var det kronen, og når bonden ellers svarede sine afgifter på samme måde, som nutidens landmænd svarer sine til kreditforening og pengeinstitutter, kunne han drive gården, som han selv ville det.

Såvel selvejer- som vornedbonde var dog alligevel dengang forpligtede i den forstand, at den, som ejede jord, også skulle lade den dyrke. Pestens hærgen skabte som nævnt store vanskeligheder netop med hensyn til jordens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dyrkning, og mange lod sig allerede dengang friste bort fra landbruget ind til de voksende købstæder. Nye og mere lokkende beskæftigelsesmuligheder opstod, men det betød færre til at dyrke jorden, ringere afgrøder og større afhængighed af tilførslerne udefra. Derfor kom på den tid de kongelige forordninger, at bønder og landboere, som var draget bort fra landet, skulle vende tilbage, fordi landets velfærd og fødevareforsyning krævede det. Det var den egentlige baggrund for vornedskabet — som det et sted hed: »for landsens bestandelses skyld«. I denne forbindelse må man ikke glemme de fordele, vornedskabet også havde for bonden, størst for de bønder, der sad på kronens ejendomme. »En adelig forret« kalder en samtidig forfatter, Arent Berntsen, i 1656 vornedskabet, navnlig fordi de vornede ikke havde militære forpligtelser som selvejerne.

Kristian IV gæstede selv øen i sin regeringstid. Besøget gav stødet til oprettelsen af øens milits, og den driftige konge fik også sat gang i forsøg på sølvudvinding, kulbrydning og salpeterudvinding, men det kom der dog intet ud af. Derimod blev militsen, som i disse årtier udbyggedes i nogen grad på grundlag af Schweder Kettings organisering under syvårskrigen, meget stærkt medvirkende til at understrege og forme den bornholmske bondestands særpræg. Det var kongens idé, at hver våbenfør bornholmer skulle tage del i øens forsvar. Ansete gårdmænd og købstadsborgere skulle være officerer. Allerede i oprettelsesåret 1613 blev dannet fire herredskompagnier, senere — i 1631 — blev deraf udskilt to landkompagnier, bestående af mænd mellem 18 og 30 år, ledet af hver sin landkaptajn. Samtidig fik hver købstad sit borgerkompagni.

For bornholmerne betød det, at de ikke fremtidig skulle kæmpe uden for øen, dog blev stadig bådsmænd udtaget til flåden. Det betød også, at alle befalingsmænd undtagen øens kommandant, der udpegedes af kongen, var bornholmere. Omtrent en femtedel af øens dengang ca. ti tusinde indbyggere var under militsen, og heraf var vel en fjerdedel i fuld træning som soldater, nemlig de to landkompagniers folk.

Det skulle ikke vare længe, før militsen — Bornholms Væbning — kom ud for indtrængende fjender. På ny oprandt en alvorlig tid for øen i Østersøen. Om disse begivenheder berettes enkeltheder andetsteds i denne bog.

På Kristian IV's indstændige ønske — og på trods af kongens rådgivere — kom Bornholm tilbage til Danmark ved freden i Brømsebro i august 1645. Frederik III måtte imidlertid igen afstå Bornholm ved fredsslutningen i Roskilde 1657. Nu skulle øen gøres til en »lykkelig svensk provins«. I den traktat, som kong Karl X Gustav den 24. marts 1658 undertegnede sammen med 18 rigsråder i Stockholm, tilsikredes det bornholmerne, at de »skola behålla deres godz och egendom såsom och blifva vidh deres vanliga rätt, lagh och gambla privilegier og frijheter obehindrade«.

Nogen tillid nærede befolkningen dog ikke til det svenske herredømme,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholmsk landskab. Gamledam, Rutsker.

opstand blev rejst og førte til den ganske usædvanlige begivenhed, at en landsdel, afstået ved fredsslutning, af sig selv kom tilbage og lagde sin skæbne i hænderne på dens tidligere konge, endda på et tidspunkt, hvor det gamle fædreland var i vanskeligheder. Den højtidelige overdragelse af gavebrevet, som tilbagegiver kongen og hans efterkommere øen til evig arv og eje, gjorde et stærkt indtryk på Frederik III, der på den måde blev arvekonge over Bornholm, før han blev det over nogen anden del af Danmark.

Kongen lod som minde over den smukke begivenhed i sit kongevåben (det, vi kalder rigsvåben) indsætte et særligt felt for Bornholm, en guldlindorm i et rødt felt (det forsvandt dog efter nogle års forløb, for det var næsten for usædvanligt, at en del af det danske kongerige havde sit eget felt i kongevåbnet). Til sine tro bornholmske undersåtter udstedte kongen et særligt privilegiebrev, hvori han lovede dem »sådanne privilegier og benådninger, både på skat, udskrivning og i andre måder, hvorved landets bedste og opkomst kan søges«. Ligesom han senere lovede at forsvare øen og dens indbyggere »mod alle og enhver efter yderste formue« og »aldrig overgive dem vore fjender de svenske, men i alle måder bete og ervise os mod dem som en nådig og mild herre og øvrighed«.

Svenskerne var dog ikke sindet uden videre at give afkald på Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved den endelige fredsslutning i København 1660 måtte kongen betale for øen.

Efter langsomme forhandlinger enedes man om en pris på fem tdr. guld (retteligt 8500 tdr. hartkorn, som kongen for den nævnte sum købte af skånske adelsmænd), men det vakte forbavselse og modstand hos mange bornholmere, at kongen ville have øens indbyggere til at udrede disse fem tdr. guld, endog med påløbne renter. Det hverken ville eller kunne man. Til sidst lovede man dog at udrede en tiendedel af indbyggernes formue, hvilket blev 6840 rigsdaler eller knap halvanden procent af den stillede fordring.

Ved enevældens indførelse blev Bornholm et dansk amt, hvis øverste embedsmand var amtmand, men om hans embeder og beføjelser var der op gennem årene helt til 1807 forskellige tvister, og det gav i disse tider anledning til mange klager og drøftelser.

Kongerne var ikke for lystne efter at stille for store krav til øens befolkning. Militsen blev dog opretholdt og gjorde udmærket fyldest ved de få lejligheder, hvor angreb blev forsøgt — navnlig under den skånske krig. Men den havde sin store betydning for befolkningen derved, at den øgede frihedsfornemmelsen og selvstændighedstrangen. De var ikke afhængige af nogen, kunne klare sig selv og kunne klare øens forsvar. Ens gode bønder var ens gode officerer i militsen. Så tog man mere eller mindre stiltiende med i købet, at man skulle stille til eksercits efter søndagsgudstjenesten, at man tid efter anden skulle gå vagttjeneste langs kysten, og at man fire gange om året skulle samles på mønstringsdagene. De sidste blev snart til folkefester.

Ganske vist betød militsen efterhånden også, at det var sværere at komme fra øen, men det var dog selv i den tid, der ellers kaldes den danske bondes mørke tid, for bornholmske unge muligt at opnå dispensation og få lov at drage udenøs for at lære andre sæder og skikke og nye arbejdsmetoder og driftsformer at kende.

Tiden fra 1660 og op til bondereformerne i slutningen af det 18. arhundrede var for det bornholmske landbrug ikke i særlig grad afvigende fra årene forud. Ganske vist må man regne med, at de historikere, der har skildret disse års landbrug, først og fremmest hæftede sig ved de strenge vilkår, bønderne »ovre« havde at arbejde under. Sjældent støder man på særlig omtale af de specielle bornholmske forhold, så optaget var man af stavnsbånd, vornedskab, hoveri og træhest, og det er nok også på baggrund af disse forhold, at datidens skribenter fortrinsvis brugte mørke farver, når de aftegnede billeder af samtidens landbrugsforhold.

Helt galt stod det nu nok ikke til, når en samtidig rejsende, mr. Molesworth, i en beretning om landbrugsforholdene, som han ellers ikke skildrer som lyse, dog nævner, at »selv de fattigste bønder lå med fjerdyner, vare

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kuremøllen, en af øens smukke hollandske møller.

renlige i deres klædedragt og ret ofte skiftede linned. De var et deres frihed meget agtende folk, og deres materielle levemåde var forholdsvis god, når sammenligninger drages med bønders i andre lande«.

Umiddelbart efter befrielsen i 1660 fik man en række dårlige år for landbruget, så dårlige endog, at adskillige bornholmske bønder forlod deres gårde og søgte lykken andetsteds, fordi de ikke kunne klare deres forpligtelser. Ikke få gårde blev i disse år overtaget af kronen for skatterestancer, men stadig høres intet om tendenser til godssamlinger.

Tiden animerede ikke til de store faglige fremskridt. Man gjorde endnu mere ud af kvægbesætningerne, men de var relativt små i sammenligning med vore dages, og ydelsen var heller ikke at prale af: 40—60 pund smør om året. Målet var at få passet gården lige så godt som forgængeren. Alt for mange havde den indstilling, at man ikke skulle gå videre »for at ville gå videre end hans fader gik,« sagde en samtidig landbrugsskribent, »det var at mestre Gud i hans husholdning og indretning«.

Stort skete derfor ikke. Men man søgte længst muligt at blive siddende ved gårdene, som igennem slægtled var gået fra far til yngste søn eller ældste datter. Det var almindeligvis i arvegodser, den bornholmske bonde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sad. Det gav også forpligtelser. Selv i 1688, da det i en meddelelse hed, at kun seks procent af landets bønderbrug var i selveje, var der ikke sket nævneværdige ændringer på Bornholm. Her var man stadig »kongens eller kronens skattebønder«, og de ved befrielsen vundne privilegier var stadig i så frisk minde, at den hårdere skattepolitik, der i disse år ellers førtes over for de selvejende bønder, ikke på Bornholm blev gennemført i fuldt omfang.

På denne tid hedder det i en af de første trykte beretninger om det bornholmske landbrug, skrevet af *Bagge Wandel* i 1676 bl. a., at »på dette oft bemeldte land er herlig skove oc lunde wilt, får oc fæ, giess oc høns, søe oc damefiske. Oc samme sinde kornriig. Der er også bier, som giver skiøn honning«.

Også på anden måde danner Bornholm en undtagelse i forhold til det øvrige land. Da man i 1644 og 1688 gennemførte en rationalisering af skatteudskrivningsgrundlaget ved en matrikulering, kom øen i øst ikke med. Man vedblev her at udregne hver enkelt gårds hartkornsskatter på grundlag af dens gamle landgildeydelser. En tønde smør i disse gav f. eks. tolv tønder hartkorn, en høne en td. hartkorn. Først da klager over skatternes uretfærdige fordeling på gårdene havde ført til, at en virkelig jordbonitering blev taget op i 1816, blev det klargjort, at for hver skattepligtig tønde hartkorn på Bornholm fandtes kun 49.600 kvadratalen normal jord mod i det øvrige land 72.000 kvadratalen. I virkeligheden er en bornholmsk tønde hartkorn kun ca. to trediedele (korrekt 31/45) af en almindelig dansk td. hartk., og der går tilsvarende kun tolv tdr. land til en bornholmsk td. hartk. — omsat til almindeligt hartkorn altså 17,5 tdr. land.

Enevældens indførelse betød de fleste steder tillige, at sognebørnene mistede indflydelse på, hvem de fik til præster. Men også her havde Bornholm i en årrække en særstilling, idet sognenes gamle »sognegilder«, der var faktiske sogneråd, længe før sådanne blev almindelige, selv »udkejsede« deres sognepræst og herredsfoged, som valgtes ud af deres egen kreds. På sognegilderne blev i mange år sognets vigtigste sager afgjort. Her mødtes de frie bønder »enere i samling« og gjorde sogneråds arbejde.

Efter den store nordiske krig fulgte en landbrugskrise, men man klarede sig så nogenlunde igennem, og de bornholmske bønder, som boede på kongens gårde, og andre yngre landmænd, som gerne ville have deres eget, fik den store chance, da kronen i 1744 besluttede sig til ved offentlig auktion at bortsælge de 221 gårde, ti huse og tre jordlodder — i alt 1535 tdr. hartkorn — som var i kronens besiddelse. Siden den dag har bogstavelig talt alle bornholmske gårde været selvejergårde, selv om de gamle vornedgårde fortsat skulle svare landgilde.

Landbrugseksporten fik i det 18. århundrede voksende betydning. Om forholdene i 1760 fortæller Erik Pontoppidan: Værdien af eksporten af smør

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gammelt husmandssted i Glappe.

fra hele Danmark var ca. 100.000 rigsdaler, af ost ca. 20.000 rdl., nogle hævder dog, at i dette overslag var medregnet handelen med Norge.

Af de gamle kapitelstakster fremgår det, at prisen pr. pd. smør var lavere end f. eks. i Ribe og Århus stifter. Der skulle prismæssigt gennemsnitligt 30 pd. smør til at overveje en td. rug, men kun 20 pd. smør til en td. byg.

I 1764 var udbytterne tre fold rug, fire fold byg og knap tre fold havre. For 1780—82 opgives tallene til henholdsvis otte fold rug, godt ni fold byg og seks fold havre. På gårdene angives gennemsnitsstørrelsen af besætningerne at være fra seks til ni køer.

Selv om ikke bondefrigørelsen i 1788 direkte kom til at berøre den frie bornholmske bonde i nævneværdig grad, fik han dog indirekte gavn af den på mange måder, bl. a. af den oplysningsvirksomhed, som navnlig satte ind over for landbruget i disse år. Man var pludselig begyndt at interessere sig for bondestandens kår og trivsel. Initiativet kom fra, hvad vi i dag kalder intellektuelle: amtmænd, jurister, præster, lærere og økonomer, som med voldsom ildhu kastede sig over landbruget. Et af de første resultater var, foruden de mange landbokommissioner, hvoraf den første blev nedsat 1757, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra 1769 med formålet: »Ved æren at opmuntre den borgerlige dyd og ved belønning efter evne at befordre til en højere fuldkommenhed i agerdyrkning, fiskeri, kunster og handel . . .«

Denne opmærksomhed omkring landbrugets forhold har vi også et særligt udtryk for fra Bornholm. Sognedegnen for Vestermarie menighed giver i Adresse-Contoirets efterretning for 1764 en meget udførlig beskrivelse af en ny forbedret plov, hvorom det hedder, at ploven er prøvet på Bornholm i både øvrighedens, mange borgeres og vittige bønders overværelse og har vundet stort bifald. Samme plov beskrives udførligt i Jacob Peter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Prahls »Agerdyrknings Catechismus eller Bornholms Agerdyrkningsmåde«, som udkom i 1777, og hvori tillige nævntes, at »almuen nu kjendte fordelen af jerntænder i stedet for træ til harver, hvorfor trætænder ere foragtede og afskaffede. Dog kan harver med trætænder af torn eller abild være tienlige i løs muldjord eller til at harve skorpe op, som kan være falden på sædelagt leeragtig jord efter en plads-regn«.

Men forinden Bornholm selv fik sit landøkonomiske selskab, havde dets landmænd måttet udkæmpe en bitter skattekrig mod regeringen, som i 1762 besluttede at opkræve en personlig ekstraskat, der for Bornholms vedkommende var 12.000 rigsdaler årlig. Dette kom på trods af de privilegier, øen havde, og naturligvis klagede bønderne til kongen over den behandling, man var udsat for. Alligevel overvejede regeringen at inddrive ekstraskatten ved militsens hjælp, men det gik ikke, bl. a. fordi adskillige af militsens officerer var blandt klagerne. Man nøjedes med en treårs-skat på 6000 rdl. årlig. 1768 kom imidlertid en ny skat, på ny klagede bornholmerne og nægtede at betale. Heller ikke denne gang kunne militsen bringes til at inddrive penge, og en ny nedsættelse var følgen.

Nu var der uro i befolkningen, så stor, at regeringen for alvor overvejede at sende et par krigsskibe af sted mod den genstridige ø og dens befolkning. Man besindede sig dog og sendte i stedet en af tidens store jurister, den bornholmsk-fødte *Peder Kofoed Ancher* til sin fødeø, hvor han fik talt med folk, fik dysset sindene til ro og fandt frem til en mindelig ordning, hvorefter skatten blev nedsat — og bornholmerne betalte.

Denne skattekrig gav imidlertid anledning til, at man fra regeringsside tog hele spørgsmålet om bornholmernes privilegier op til fornyet undersøgelse, med det resultat, at øen fortsat *havde* privilegier, og at disse bestod i, at øen havde betydeligt lavere hartkornsskat end det øvrige land, og ikke betalte kongetiende eller folke- og familieskat. Desuden var bornholmerne fri for udskrivning til militærtjeneste uden for øen.

Samtidig benyttede man anledningen til at gøre opmærksom på, at man fra regeringsside ikke kunne love, at øen skulle slippe for ekstraskat i fremtiden, men at man fortsat ville behandle bornholmerne lempeligt.

Nogle af disse skatteprivilegier vedblev at bestå, lige til skattelovene blev revideret i 1903.

Det skulle vare længere og være mere omstændeligt at nå til vejs ende med den anden store sag, som optog de bornholmske bønder i disse årtier, nemlig sagen om ejendomsretten og brugsretten til udmarken, Højlyngen, den såkaldte udmarkssag.

Så længe man havde problemer med opdyrkningen og driften af de bestående brug, kerede ingen sig synderligt om de store strækninger af udyrket jord, der lå hen: Almindingen, Højlyngen, indmarker mellem brugene og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Parti fra Rutsker Højlyng. Efter at græsningen er ophørt, er skoven ved at erobre den tidligere hede. Billedet viser, at de første pionerer for skoven (bævreasp, ene og selje-pil), som kan tåle græsningen, allerede er ved at blive afløst af egentlige skovtræer (vorte-birk, avnbøg, eg og skovfyr), som derefter er ved at kvæle enebærbuskene.

strandmarker langs kysterne. Det var ofte besværlig jord at opdyrke. Her lod man i vid udstrækning kreaturer, svin, heste og får bjærge føden, rev lyng og hentede brændsel i moserne. Og selv om en og anden tog et mindre stykke under dyrkning, skete der ikke større ved det. Men omkring 1700, da kårene for landbruget blev bedre, og folketallet igen var på vej opad, blev anmodningerne til amtsskriveren om tilladelse til opdyrkning så talrige, at amtmanden mente det rigtigst at få en afgørelse på spørgsmålet fra Rentekammeret.

Dermed begyndte man den mere end halvandet hundrede år lange strid om udmarkens rette ejerforhold og opdyrkning. I 1709 besluttede Rentekammeret, at udmarken var fælles græsgang, som bønderne ydede skat og landgilde for at bruge; derfor måtte den ikke indhegnes. Men der kom flere og flere, som ville leve af Bornholms jord, og det hjalp for lidt, at regeringen søgte at mindske presset ved at give udrejsetilladelse for adskillige trods stavnsbundetheden til militsen. Efterhånden lod folk hånt om regeringens forskellige afgørelser vedrørende udmarkens rette brug. Man tog sig selv til rette, tog mere og mere udmark ind til opdyrkning, og efterhånden blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rentekammeret ked af hele sagen og tog ret lemfældigt på dem, som overtrådte forbudet. Ja, til sidst ville man endog bortfæste det hele!

I mellemtiden var situationen blevet en anden for de bornholmske bønder i almindelighed. De protesterede imod bortfæstningen, fordi kvægbruget var kommet til at indtage en særstilling. Man var, i modsætning til andre landsdele, sluppet fri af den alvorlige kvægpest og havde en betydelig eksport af husdyr. Derfor var bonden mere end nogen sinde interesseret i at have så gode og så rigelige græsningsmuligheder til dyrene, og det havde man i udmarken. Derfor protesterede man, og der var enighed om ikke at byde, da regeringen udbød hele Almindingen til salg for om muligt på denne måde at få en ende på sagen. Så ringe var højeste bud, at Rentekammeret måtte give op endnu engang. Til sidst lod man fra regeringsside hele Højlyngen opmåle og bestemte sig så i 1832 til en endelig løsning af hele udmarksproblemet. Denne løsning kunne bornholmske bønder heller ikke godkende. Husmændene fik nemlig ikke del i udmarken, hvad et tusind husmænd og en del gårdmænd protesterede imod. Endelig i 1862 afsagde højesteret efter en langsommelig og kostbar proces dom i sagen. Husmændene fik del i udmarken. Men fordelingsspørgsmålet løste dommen ikke. Det skete først, da rigsdagen, efter et stort arbejde af øens landstingsmand, *O. E. Sonne,* og med den kendte politiker *J. N. Madvigs* bistand, vedtog en lov til endelig løsning af hele sagen. Udfaldet blev, at 9000 tdr. land blev solgt eller bortarvefæstet, mens godt 4100 tdr. land blev udlagt til skovplantning. Derudover var i 1832 henlagt godt 9000 tdr. land som statens eje.

Nu kom for alvor udmarkens opdyrkning, og bedre blev det efterhånden med udskiftning og mageskifter. Den gamle lyng måtte vige for en række nye brug, der rejstes efter en betydelig indsats af den enkelte gård- eller husmand, en landvinding lige så beundringsværdig som den opdyrkning, der fandt sted på den jyske hede. På Bornholm var den ofte mere besværlig på grund af den klippefyldte undergrund; sejgt, udholdende, målbevidst og årelangt slid ligger bag de mange opdyrkede marker, der i dag pynter Bornholms midte.

Beundringsværdig er også den nidkærhed, den sikkerhed, retsbevidsthed og udholdenhed, som skattesagen og udmarkssagen er udtryk for.

Det 18. århundrede blev de patriotiske selskabers tid, og i 1788 gik øens kommandant *Undall,* amtmand *Heiberg* og amtsprovst *Hiorth* i spidsen for »Bornholmsk Patriotselskab«, som til formål havde »almenvellet gavnlige og tienlige foreteelser«, men trods ganske god tilslutning i de første år opløstes selskabet allerede 1792. I 1805 blev selskabet genoplivet som »Bornholms Efterslægtsselskab«, der i dag regnes for Danmarks ældste landboforening, idet denne forening på sit program havde eller rettere hurtigt fik en række landbrugsfaglige formål som præmiering for opdyrkning af jord,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skovridergården Rømersdal, som Hans Rømer byggede ved Almindingen.

Ådal ved St. Frigård.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indkøb af frø, præmiepløjninger, indhegning af løkker samt udgivelse af småskrifter til vejledning for den enkelte landmand i faglige spørgsmål.

Når Efterslægtsselskabet trods det gode formål og de gode mænd, der gik i spidsen for dets arbejde, alligevel ikke fik rigtig tag i den bornholmske bondestand, må nok en del af skylden søges i, at landmanden, af natur konservativ, knap var helt indstillet på alle disse nymodens ting. Han ville godt se tiden lidt an, førend han gav sig de nye ting i vold, og han havde heller ikke de evner til boglig syslen, han siden fik.

Man var nemlig ikke, trods en række forslag derom, nået til at få skoler på landet. Tanken herom var op gennem tiderne blevet mødt med kraftig modstand fra bondestandens side, og ved indgangen til det 19. århundrede havde kun købstadsbørnene mulighed for skolegang.

Skoleloven af 1814 bragte en ændring i dette forhold, omend modstanden blandt de bornholmske bønder stadig var stor. Der oprettedes i 1816 i Nylars et såkaldt præstegårdsseminarium til uddannelse af lærere til landsbyskolerne, men først i 1820-erne begyndte enkelte landsbyskoler at dukke op, og det varede det meste af halvtreds år, førend de sidste sogne fik deres.

Da byernes skoler forlængst var i gang, kunne de fremmeligste børn komme der, og i latinskole havde de kunnet komme lige siden 1513, da øens latinskole oprettedes i Rønne.

Men modstanden mod det nye ramte til en vis grad også Efterslægtsselskabet. Det sygnede hen, navnlig da landbrugskrisen, der fulgte i Napoleons-krigenes og statsbankerottens kølvand, for alvor blev mærkbar. Ikke så snart var imidlertid de værste kriseår overstået, før de bornholmske bønder blev grebet af væddeløbsmanien, der næsten var en europæisk foreteelse. Allerede i efteråret 1831 holdt man det første væddeløb i Åkirkeby, og året efter dannedes Danmarks vistnok første hesteavlsforening »Hesteavlens Fremme«, der som formål havde »at fremme årlige hestevæddeløb, at foranstalte dyrskuer og auktion over de heste, som havde deltaget i væddeløbet, at forbedre landracen ved at bevirke større interesse for hesteavlen, hestens omhyggelige opfodring og behandling, samt endelig at forædle landets hesterace ved indførelse af forædlede hesteracer«.

Den bornholmske landmand havde længe haft ord for at være »hestegal«. Snak om heste var i tiden det, der rappest satte sindene i bevægelse og fik selv ellers fåmælte til livligt at tage del i diskussionerne, og det er da også karakteristisk, at »Hesteavlens Fremme« havde flere landmænd som medlemmer end Efterslægtsselskabet.

De to foreninger var dog ved at slumre helt ind, da husdyrloven af 1852 vækkede begge med det resultat, at Hesteavlsforeningen — med tilskud fra Efterslægtsselskabet — blev rekonstrueret. Den 10. juli 1852 vedtoges nye love, hvorefter foreningen fik navnet »Bornholms landøkonomiske Forening«, et navn, den stadig bærer. Den første formand og drivkraft ved for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eningens start var gårdejer *Hans Kofoed Jespersen,* Sejersgård, Knudsker, og det var også ham, der som Hesteavlsforeningens sidste formand havde udarbejdet de nye vedtægter.

Tre mænd fik i det 19. århundrede stor betydning for Bornholms beplantning:

Hans Rømer blev år 1800 ansat som holzførster på Bornholm efter at have fået en grundig forstmæssig uddannelse. Han fik til opgave at få sat skik på Almindingen, som næsten var helt ødelagt af den tilfældige og ofte ret gridske behugning af bønderne, som hentede brænde der.

En af de mange ledsten, der minder om plantningsarbejdet i Almindingen.

Peder Jespersen, foregangsmand inden for landbruget, virksom i Efterslægtsselskabet og i øvrigt far til den første formand for Bornholms landøkonomiske Forening, Hans Kofoed Jespersen, var en velsitueret mand, som tidligt fattede interesse for plantningssagen. 1810 købte han Sejersgård i Knudsker sogn, som han gjorde til en mønstergård. Hans interesse for plantningssagen førte med sig, at han i 1819 udnævntes til sandflugtskommissær med den særlige opgave at dæmpe den alvorlige sandflugt på strækningen mellem Rønne og Hasle. Han gennemførte — som Rømer — under stærk modstand fra bøndernes side en beplantning af de lette jorder, der tidligere kun havde givet særdeles ringe fodringsmuligheder for egnens husdyr.

Den tredie, plantør *H. C. Kofod,* Graneli, begyndte som helt ung at interessere sig for Højlyngens opdyrkningsmuligheder og for dens tilplantning. Han fik ikke mindst stor betydning ved det eksempel på tilplantning, han selv havde skabt ved sit hjem »Graneli«, og ved at uddanne en stab af vandrelærere, som i det Haveselskab, han var med til at oprette, kom rundt til medlemmer på hele øen og hjalp dem til at beplante deres haver.

Allerede fra begyndelsen af forrige århundrede kom det bornholmske landbrug ind i en udvikling, der i mange måder var sammenfaldende eller sideløbende med udviklingen i det øvrige land. Ganske vist var det i første række husdyrbrugets fremme, der stod øverst på programmet i de land-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

økonomiske foreninger, men et godt husdyrhold kræver tillige et velledet markbrug, og nogle få årstal illustrerer måske bedst udviklingen. I 1826—27 kom de første svingplove til øen, i 1840 kom svenskharven, i 1860 nævnes, at der var tærskemaskiner på så godt som alle gårde, i 1861 var man så småt begyndt med rør-dræningen, og i 1870 fik øen det første damptærskeværk. Men det var dog først, da man lærte de kunstige gødningsstoffer at kende, at markbruget kom ind i den rivende udvikling, der endnu ikke er til ende. Da disse gødningsstoffer kom til Bornholm, hvor man naturligvis de første år — sin natur tro — forsigtigt så dem an, begyndte det så småt at kendes på markudbytterne.

Der er et eksempel, som illustrerer dette. På Tingfogedgården i Ibsker har man gennem 130 år ført regnskab over udsæd og høst. I tiåret 1781—90 høstedes 152 tdr. korn, 1791—1800 146,6, 1800—1810 168,8, 1810—1820 155,4, 1820—1830 186, 1830—1840 228,6, 1840—1850 338,2, 1850—1860 355, 1860—1870 408, 1870—1880 468, 1880—1890, 486,8, 1890—1900 487,7, 1900—1910 544, plus yderligere 2000 tdr. roer og udbyttet af lucerne og kløvermarken. Siden da er udbytterne vel fordoblede.

Da husdyrbrugsloven af 1852 rigtig satte gang i landboforeningsarbejdet på Bornholm, kom der samtidig en økonomisk opgangsperiode for landbruget. Spor heraf findes endnu i form af en række gårde, der blev bygget dengang.

Først og fremmest vedtog man til fremme af husdyrbruget på øen at holde dyrskuer og at få lagt hele arbejdet hermed i faste rammer. Ingen steder i Danmark kom det vel i så faste rammer som netop på Bornholm, hvor man har holdt dyrskue på én og samme plads siden 1853. Den smukke og særprægede dyrskueplads i Almindingen, tæt ved Koldekilde, hvor i århundreder folk samledes ved Sct. Hanstid, har siden da bragt årligt bud om fremgangen i det bornholmske husdyrbrug.

Man havde dengang knap 8000 heste, et tal, der de sidste halvandet hundrede år i hvert fald har holdt sig nogenlunde konstant, og som først traktorerne for alvor har kunnet rokke ved.

De bornholmske heste var tidligt kendte og skattede også uden for øen, materialet var godt — bl. a. fik man i ærkebispetiden indført heste til blodsfornyelse — og det vides, at f. eks. Frederik den Store af Prøjsen hentede heste på Bornholm ved en bestemt lejlighed.

Efter dannelsen af Hesteavlens Fremme kom en del heste af ædelt blod, halv- og fuldblodsheste, ind i avlen til forbedring, men først i 1850-erne kom der nyt liv i hestesagen — også fordi der blev udstationeret hingste fra statens landsstutteri. Det blev først og fremmest Frederiksborg-heste, siden enkelte Yorkshire-heste, og fra 1875 begyndte man at interessere sig for jydske heste. Siden er også heste af andre racer kommet til øen, men man går næppe nogen for nær ved at sige, at den bornholmske bonde altid fore-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

trak den ikke for svære, kække hest af kørehestepræget. De svære racer vandt aldrig den store udbredelse.

Kvæget på Bornholm havde op gennem tiderne udviklet sig noget anderledes end kvæget på de øvrige danske øer. Helt op til 1900 kunne spores en påvirkning fra norske og svenske kvægracer. Den gamle landrace rostes for at være meget mælkerig i forhold til den knappe ernæring, der blev budt den. Tilmed havde mælken ord for at være meget fed. Denne race holdt sig nogenlunde uforandret til omkring 1830—40, da der bl. a. indførtes kvæg fra Schweiz og Tyrol, og det gav stødet til en gennemkrydsning, hvor der i årene op til århundredskiftet brugtes tyre snart sagt af alle mulige racer. Denne babyloniske forvirring varede, indtil man så nogenlunde enedes om at holde sig til den røde danske malkerace. Og i vore dage er der på Bornholm kun to kvægracer, den røde og jersey, selv om også krydsnings-uroen, der er ret udbredt i andre landsdele, begynder at mærkes i enkelte bornholmske besætninger.

Og som det er gået med heste og kvæg, således også med svinene. Professor Erik Viborg, Landbohøjskolens direktør, der i 1820 besøgte Bornholm og beskrev øens landbrug, skriver bl. a. om svinene, at man »ser på Bornholm et lavbenet, kortkroppet svin med børstefuld ryg og temmelig buttet hoved. Det går fortroligen omkring på gaden i købstæderne og nyder også hos landmanden sin frihed. Svinet agtes højt på Bornholm, da indbyggerne sætter meget pris på flæsk«. Den udvikling, der er sket siden da, er karakteristisk for hele landbrugsudviklingen på øen, man skiller sig nu ikke i faglig henseende ud fra det øvrige land. Navnlig ikke i den forstand, at landbrug og husdyr skulle være ringere på klippeøen end andre steder.

Det kan med den konservative, lidt afventende indstilling hos den bornholmske bonde synes mærkeligt, at han på adskillige områder var at finde i landbrugets fortrop, når der skulle erobres »nyt land«.

Andre har dog sagt, at bornholmske bønder har et godt nemme og fortrinligt håndelag, og når først det nye var trængt ind, skulle bornholmeren nok komme i første række.

Dette har man i det sidste århundrede set ikke så få beviser på. Man kunne måske også fristes til at tro, at dette, at den bornholmske bonde fra arilds tid var selvstændig og fri, herremand på egen gård, kunne virke som en hemsko, da andelstanken med dens stærke appel til sammenhold og samarbejde dukkede op i det faglige og økonomiske landbrugsarbejde. Men sådan gik det ikke. Man var tidligt med i alt dette på Bornholm. Det var en bornholmer, som ganske vist »ovre« — i Thisted — stiftede Danmarks første brugsforening, og det var en bornholmer, *M. P. Blem,* folketingsmanden, som var drivkraften i starten af og første formand for Andelsudvalget. Anføres skal også, at man på Bornholm, kun tre år efter at verdens første kontrolforening havde set dagens lys, havde tre kontrolforeninger. Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kystparti ved Ypnested. Efter at fåregræsningen langs kysten er ophørt, dækkes klipperne efterhånden af strandkrat. Denne såkaldte »grønne pest« er den naturlige vegetation, der genopstår, efter at bondekulturen ikke længere udnytter området. Artssammensætningen i strandkrattene (ene, rose, slåen, tjørn, kirsebær m. fl.) viser imidlertid, at kun de vedplanter, der har kunnet tåle græsningen, har kunnet overleve.

samme karakteriserede den bornholmske bonde, når talen var om mejerier, slagterier o. s. v.

I mange af disse som andre forhold har det uden tvivl været en fordel, at landet Bornholm ikke var større. Man kendte så at sige hinanden, det hørte med til enhver ung landmands opdragelse, at han kendte øens gårde, ikke alene ved navn, men også, at han vidste nogenlunde besked med jordbundsforhold på de enkelte gårde, kendte til folkene på gårdene, vidste, hvor meget *de* var værd, som gik ind for de nye tanker, og om de var værd at følge.

Også organisationsmæssigt var øens størrelse en fordel. Man kunne klare sig med én landboforening, der på én og samme tid var lokalforening og landsdelssammenslutning, og selv da husmandsbevægelsen for alvor blev rejst ved århundredets begyndelse, viste der sig rigelig plads for begge — og godt samarbejde, hvad man dårligt kunne vente andet, al den stund det var folk af bøndernes egen kreds, der tog de første skridt til at bedre husmændenes kår ved at opmuntre dem til en organisation. På en lang række

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

områder har de to landøkonomiske organisationer i det sidste halve århundrede arbejdet fortræffeligt sammen, uden at sætte til af eget præg.

Når der i denne artikel først og fremmest har været talt om de frie bønder, skyldes det ikke mindst, at det navnlig var gårdbrugets forhold, der i århundreder var så afvigende fra det øvrige lands.

Husmændene på Bornholm havde dyrkningsmæssigt og husdyrbrugsmæssigt de samme vilkår, omend i mindre målestok, som bønderne, og socialt havde de i vid udstrækning, som husmænd andre steder, et lidet påagtet, brydsomt og slidfyldt liv i gårdenes skygge, tit henvist til de stenede og klippefyldte udmarker. De var med, da udmarken blev opdyrket. Mangt et nyt husmandssted rejste sig, hvor før groede lyng, ene, fyr og krat.

Men i de mange andelssammenslutninger og i de fremstød, der er sket på Bornholm med hensyn til f. eks. kvægtuberkulosens udryddelse, som blev total på Bornholm før andre steder, andelsosteriets oprettelse, staldforbedringer og meget, meget andet, gik husmanden med og trak sin del af læsset.

En ikke uvæsentlig faktor i forrige århundredes landbrugsfaglige fremgang var højskolen; på Bornholm som i den øvrige del af Danmark. Ganske vist mærkedes den nationale og folkelige rejsning, der ellers gik over Danmark, ikke så kraftigt på Bornholm som andre steder, men med de bedrede kår for landbruget øgedes ikke alene ungdommens trang, men også den økonomiske evne til at lære nyt. Det skete, at nogle drog ud og siden kom hjem fyldt af lyst og iver efter at delagtiggøre dem hjemme i, hvad de havde lært. To sådanne yngre bornholmere fik i 1856, kun tolv år efter at verdens første højskole var begyndt i Rødding, den idé at lave højskole på Bornholm. Det var *Lucianus Kofod* og *Philip R. Dam,* begge begejstrede for det nye folkestyre og optændt af lysten til først og fremmest at vække bornholmerne folkeligt og politisk, måske navnlig fordi valgdeltagelsen ved folkestyrets første valg havde været for ringe i forhold til det øvrige lands.

De kunne allerede fra begyndelsen glæde sig over et efter datidens forhold smukt elevtal på begge de to første hold. De blev dog snart mere optaget af aktiv deltagelse i det politiske liv, og højskolen kom til at føre en skiftende og til tider meget usikker tilværelse, indtil den i 1893 fik blivende sted nær Ekkodalen, hvor den i dag kan glæde sig over mange elever såvel fra øen som ovrefra.

En landbrugsskole fik man derimod aldrig, selv om der engang i forrige århundrede var tilløb til at forene landbrugs- og højskole. Det hænger nok sammen med, at så mange af de unge landmænd havde lyst til at kombinere deres skoleophold »ovre« med uddannelsespladser, og at man ikke kunne forvente, at mange unge ovrefra ville søge en landbrugsskole, der ville komme til at virke under ret specielle forhold.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KLÆDEDRAGT

KVINDEDRAGTEN. Da prins Kristian Frederik i 1824 besøgte Bornholm, noterede han i sin rejsedagbog, at alle borgerdøtre bar samme slags hovedtøj som bønderpigerne. Iagttagelsen er meget karakteristisk for øen, hvor der ikke fandtes det skarpe skel mellem by og land som i andre egne af Danmark, hvad der naturligt nok har påvirket dragten. Der har været forskel i påklædning mellem de forskellige sociale og økonomiske lag, men ikke mellem by- og landboer.

Dette forhindrer dog ikke, at Bornholm i dragtmæssig henseende havde et vist særpræg, især derved, at påklædningen var noget gammeldags. I 1804 noterede P. N. Skougård i sin Beskrivelse af Bornholm med forbavselse, at kvinderne havde lange kjoleliv, der blev snøret så smalle som muligt, »hvilket vist aldrig kan see godt ud«. En meget typisk bemærkning af en mand, som var vant til empirens kortlivede dragter uden korsetter. På Bornholm har man altså helt op i 1800-årene beholdt rokokoens stramt snørte talje. Andre forfattere, som Rawert og Garlieb i deres rejsebeskrivelse 1815, taler om, at »kvinderne er klædt i et snit, som er særegent for øen, og som på Sjælland kun bruges af gamle matroner«. I 1830-erne synes den slanke empiremode dog endelig at være nået til Bornholm, for nu hedder det, at ganske vist er dragten hos de ældre temmelig uforandret, men de yngre underkaster sig modens love og efterligner »de førtes«, d. v. s. de indvandredes, påklædning — til stor skade for helbredet. De ombytter deres hvergarns klæder med tynde dragter af kattun eller sirts og bruger kun meget lidt undertøj for ikke at virke for tykke, »thi snævert og smalt skal det være«.

Selv på en så lille ø som Bornholm har der været afvigelser i dragten i de forskellige egne. F. eks. skal pigerne i Åker have været særlig smagfuldt klædte, i Rø var man noget for sig selv, og i Neksø bar man livstykke med røde, strikkede ærmer og hjemmevævet tøj. Andre steder var den mest almindelige påklædning enten hel kjole eller ærmetrøje, syet efter købstadsnit.

Af gamle skifter ses det, at næsten enhver kvinde havde en sort kjole, der brugtes ved særlig højtidelige lejligheder, bryllup, altergang og begravelse. Til andre festlige formål havde man kulørte kjoler af hvergarn, sirts

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pige i højtidsdragt, sort kjole og »nølle« (Hansen, Schou og Weller: Danske Nationaldragter).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller silke syet efter den herskende mode. På Nationalmuseet findes f. eks. en rødlilla hvergarnskjole i 1830-ernes facon med korte pufærmer og klap på livet fortil. Et par andre kjoler samme sted er fra 1850—60-erne med spidst liv og meget vid nederdel, beregnet til krinoline. (Allerede i 1670-erne roses kvinderne på Bornholm for deres syning og håndgerning. I sin »Chronica Borringiaca« siger Rasmus Pedersen Ravn, at de både kan spinde, væve, binde hoser, sy og kniple. Og Thurah fortæller i 1750-erne, at der var en væv på hver eneste gård på øen. Både dagligtøjet og festdragterne var hjemmevævede og farvede i urter, bark, mos og lignende — eller sendt til købstadfarveren).

Som overtøj til festdragten brugtes en silkekåbe. En velklædt kvinde skulle have tre kåber, en rød til fineste stads, en blå til almindelig søndagsbrug og en sort til sorg. De var som oftest af svært atlask med en skindkant »møsling« og sølvhægter i halsen. Kåben er ikke oprindelig noget specielt bornholmsk klædningsstykke, men den har holdt sig længere i brug dér end andre steder. Halvlange kapper eller slag af form som de bornholmske med ærmeslidser og skindkant var almindelig mode blandt overklassens damer i 1700-årene. Men typen er langt ældre. Lige fra oldtiden har kappen været en vigtig del af påklædningen, og helt op til 1700-årenes begyndelse var en lang sort kappe eller kåbe almindeligt anvendt af gifte bønderkoner. Ganske vist kom en kort kappe i brug med den spanske mode i 1500-årene, men det kneb at få den indført på landet. Det er i og for sig ikke så mærkeligt, at hæderlige danske bondekoner vægrede sig ved at gå med kort kåbe, når man ved, at denne påklædning hidtil havde været kendetegnet for skøger. Et stykke ind i 1700-årene havde den dog vundet indpas overalt på landet.

Mere dagligdags påklædning var ærmetøj og skørt. Trøjen kunne være af vadmel eller hvergarn til daglig og af silke, sirts, damask eller lignende til pænere brug. Ærmetrøjen var aldrig syet sammen med skørtet, og som regel var de af forskellig farve og stof; men det hændte dog også, at de var ens. Dette sidste regnedes vistnok for det fineste. Ærmetrøjen går i sin type tilbage til baroktiden, og dens snit vekslede efter de skiftende moder. Skørtet kunne være af vadmel, hvergarn o. s. v. På F. C. Lunds maleri af »Kone i på-sig-bundet«, er trøjen af mønstret kattun og skørtet af stribet hvergarn, forklædet er af trykt bomuld eller lærred i rokokomønster. Et forklæde af denne slags er bevaret på Nationalmuseet. Desuden hører til dragten et tørklæde kaldet »chaly«, som kunne være af silke, bomuld, tyndt uldstof i striber og tern, eller som her med trykt mønster.

Som andre steder i landet er de bornholmske kvinders hovedtøj det mest særprægede af hele dragten. De to festhovedtøjer »nøllen« (ordet er af ukendt oprindelse) og »hat og håwa« finder man ikke mage til andre steder.

Nøllen består af en hvid hue med et kulørt silkebånd tværs over nakken

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kone i »på-sig-bundet« (F. C. Lund: Danske Nationaldragter).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og en stivet og pibet kniplingsflæse henover issen fra øre til øre. Foran og bagved sidder kunstige blomster, som man selv lavede af silkebånd, frynset ud og sat på ståltråd. Blomsterne var røde til glæde, og sorte til sorg. Nøllen blev bundet under hagen med stive lærredsbændler, og derover sad en silkebåndssløjfe. Den brugtes kun ved særlig festlige lejligheder og kun af de mere fornemme kvinder på øen. Sørgenøllen havde desuden søm på flæsen i stedet for knipling. Den brugtes som hovedtøj for den døde. I øvrigt var sørgedragten i 1850-erne sort med hvidt halsklæde befæstet på en særlig måde. Rige kvinder havde nølle med sorte blomster, mindre velhavende »hat og håwa«. Det hedder på Bornholm, at nøllen stammer fra lybækkernes tid, men den kan ifølge sin type højst være fra slutningen af 1700-årene. Den omtales heller ikke i skifterne før omkring 1800 og er uden tvivl påvirket af de mange kappeformer, der var på mode i overklassen på denne tid. Allerede 1815 fortæller Rawert og Garlieb, at nøllen ikke er så almindelig som før, og fem år senere siges det, at den kun brugtes af en enkelt ung pige i Svaneke og nogle få gamle koner i Rønne, som bar den til kirke og på komedie. Den omtales dog af Panum i 1830-erne som almindelig, og andre siger, at den holdt sig til omkring 1840 i Rønne og endnu længere i Neksø. Der eksisterer endnu enkelte eksemplarer af hovedtøjet både på Bornholms Museum og på Nationalmuseet.

Til de ældste hovedtøjer på øen hører de unge pigers festhue »hat og håwa«, som i sin type viser tilbage til overklassemoden fra midten af 1600-årene. Et maleri af en ukendt maler må efter hovedtøjet at dømme forestille en bornholmsk kvinde med »hat og håwa«. Et lignende er det nemlig ikke lykkedes at efterspore andre steder, hverken i skandinavisk, nordtysk eller hollandsk dragtskik. Udtrykket »hat« betyder oprindelig en hvid linned underhue. Den erstattedes i tidens løb af et lin, som i sin bornholmske udformning er kantet med en knipling i snip ned i panden og med krusede vinger ved ørene. »Håwa«, huen, er af hvidt bomuldstøj, syet af tre stykker og trukket over en stiv papform. Et kulørt silkebånd ligger langs kanten og tværs over nakken, men huen har ingen bindebånd — i modsætning til alle andre danske almuehuer. »Hat og håwa« var, som før sagt, den unge piges festhovedtøj. Det brugtes indtil 1840-erne af konfirmander og andre unge, især når de drog på udflugt Sct. Hansdag og Mikkelsdag.

Lige til 1870-erne har kvinderne båret et hovedtøj kaldet »på-sig-bundet« bestående af et hvidt, trekantet, kniplingsbesat stykke »korsklæde« anbragt over en lille, broderet hue. Huer med broderi kendes fra mange egne af Danmark, men på Bornholm har de fået en særlig elegant udformning. Blomsterbuketterne er helt naturalistisk udført i broget silke eller chenille på lys bund. Særlig raffineret er det, at broderierne ved ørene er noget kraftigere udført end den fint gennemarbejdede nakkebuket. Ørebroderiet dæk-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ung pige med »hat og håwa« (ukendt maler).

Kvinde i sørgedragt (maleri af Lars Hansen på Bornholms Museum).

kedes nemlig af korsklædets tyl og skulle derfor virke kraftigere. Det hedder sig, at kvinderne syede deres broderier efter blomster, som de hentede ind fra haven. Sikkert er det i hvert fald, at roserne i de bornholmske huer har lyse blade imellem de mørke, noget, som man ikke finder i andre almuebroderier. Endnu i midten af 1800-årene skal der på øen have eksisteret en rosenart, hvis blade var lyse på undersiden. Der fandtes i øvrigt særlige huebroderere rundt på øen, f. eks. »nette Elna« i Rønne. Ovenpå huen sad som nævnt et hvidt stykke, »korsklædet«. Den kniplingsbesatte eller broderede forkant blev rynket tæt til ansigtet, og lærredskanten bagtil blev foldet sammen i nakken over en lille papkegle, så den kom til at stå op i en top. Korsklædets brede, stive bindebændler blev lagt op over issen og bundet i nakken i en stiv sløjfe, hvis løkker enten blev bøjet opad eller sad vandret, vekslende efter tid og sted. Over bændelsløjferne anbragtes hage- og nakkebånd af silke, kaldet »et lag sløjfer«. Hagesløjfen var ofte løs og fæstedes under huens bindebændler med en lille klump af bånd eller lignende, kaldet »kvarrik«.

Til dyb sorg brugtes tyl på korsklædet i stedet for kniplinger. På tyllet blev der strøget læg, vekslende i bredde, eftersom slægtsskabet med den afdøde var nært eller fjernere. Hertil bar man hvid bomuldshue med tæt sort broderi og hvide sløjfer. Til halvsorg kunne man have mønster trukket i korsklædets tyl og enten mindre tæt sort broderi på huen eller blå og grønne farver imellem de sorte. »På-sig-bundet« har været i brug lige til 1870-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

erne, og der findes endnu mange eksemplarer af dette hovedtøj både i privateje og på museerne.

Maleren Kr. Zahrtmann og andre har fortalt, at pigerne smurte voks, pomade eller lysetælle på håret og panden i en skarp trekant med spidsen ned mod næsen, derpå pudrede de med mel og endelig satte de en tyk streg under øjenbrynene med en sværtet hårnål. Muligvis er den pudrede snip i panden en efterfølger af »hat og håwa«s spidse linie. Til eftermiddagspåklædningen brugte de i alt 19 knappenåle, det hed da også meget betegnende »at nåle sig«.

Panum skriver i 1830, at kvinderne bruger en »kapperøllike« til at tage over hovedtøjet, når de går ud. Den ligner de sorte kyser, som kendes andre steder. En kapperøllike på Nationalmuseet er dog af rødt vadmel, kantet med ræveskind. Hovedtøjet har meget gamle aner. En hætte med skulderslag »cuculles« var slavedragt i det klassiske Rom. Af samme type var den »kaprun« (fransk chaperon), som også fornemme folk bar lige til begyndelsen af 1300-årene. I de følgende århundreder sank hovedtøjet ned til at blive borgerlig dragt, og efterhånden brugtes det kun af gamle og tarvelig klædte personer. (»Chaperonner« betød tidligere at hilse ved at tage hætten af, men i 1700-årene, da både tingen og betegnelsen var gået af mode, optog man udsagnsordet »chaperonner« i betydningen ledsage, overvåge, især om ældre kvinder, der passer på en yngre. Heraf kommer betegnelsen »chaperone«).

På Nationalmuseet findes et par hvide bomuldshuer med kniplingsvinger ved ørene med betegnelsen »nattøj«. Der findes ingen samtidige afbildninger af, hvordan hovedtøjet blev båret, men det siges, at der hørte korsklæde til. I 1824 omtales et lavt, stift hovedtøj med brede flige ved ørene. Det blev båret af alle bønderpiger. Det stammer formodentlig fra borgerlig dragt i 1700-årenes sidste del, hvor kapper af forskellig form var meget på mode. F. eks. viser Jens Juels maleri af moderen (Statens Museum for Kunst) et hovedtøj meget ligt det bornholmske nattøj. I 1700-årene skelnede man ikke skarpt mellem egentligt nattøj og daglig negligédragt. Det er sikkert udfra denne skik, at nattøjet har fået sit navn — selv om det brugtes om dagen.

Der eksisterer endnu en del »pandsmækker« fra Bornholm. Det er en slags bind af sort fløjl eller ulddamask, henved 30 cm lange og 10 cm brede. Pandsmækken blev lagt over panden og bundet i nakken med lange bændler, som krydsedes over issen. Den ældste af Nationalmuseets pandsmækker må efter stoffet at dømme være fra omkring midten af 1700-årene. Det sorte ulddamask har rokokomønster, foret er af rødt »trille«, d. v. s. blankt lærred, og den bindes med sorte barattes bånd. De andre pandsmækker ser ud til at være fra århundredets slutning. Men selve moden går tilbage til 1600-årene. I »Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer Lexicon«, der udkom i 1715, sige det, at fløjls pandsmækker brugtes af damer på rejser i dårligt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

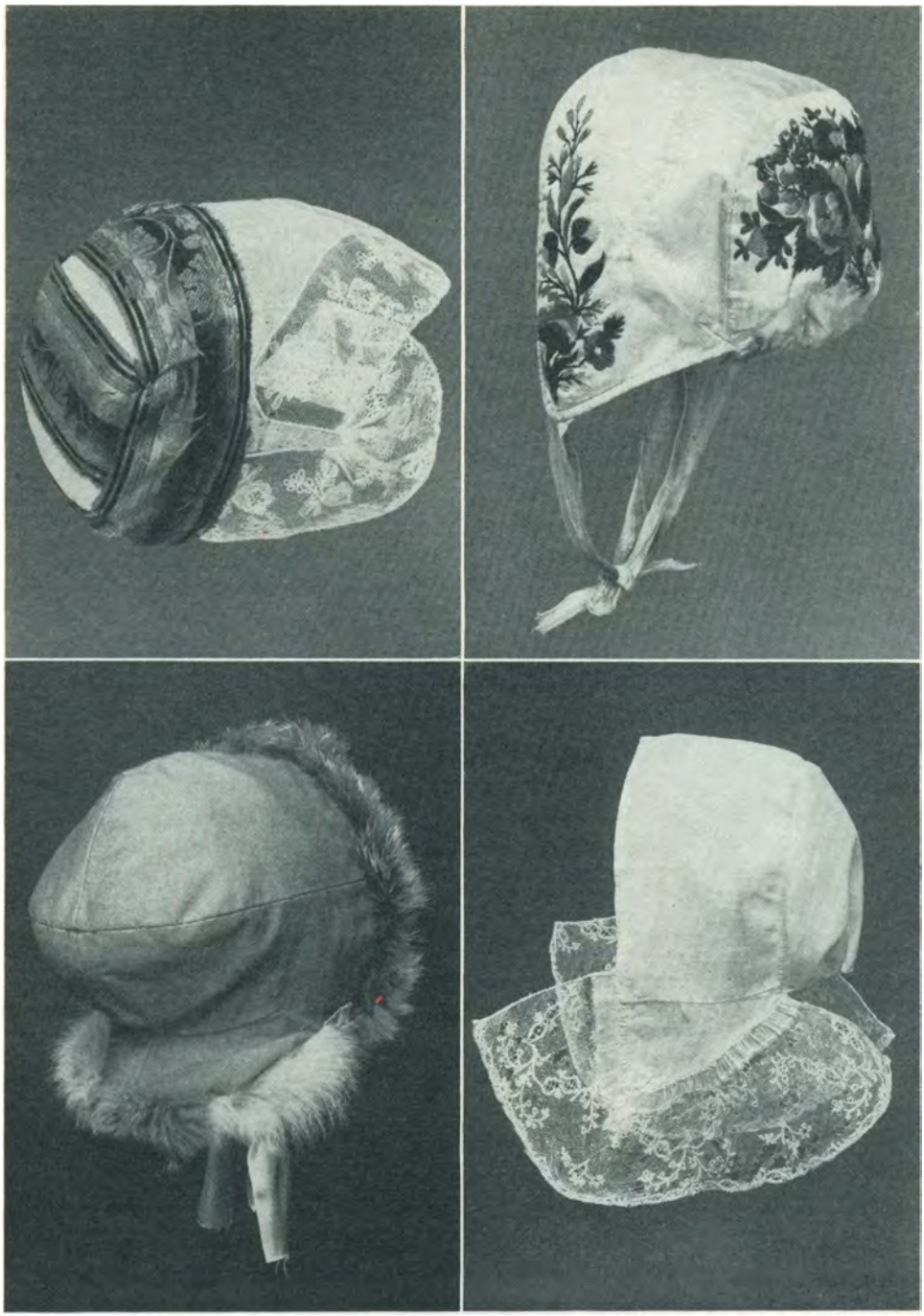

Øverst t.v.: »hat og håwa«, t.h.: broderet silkehue. Nederst t.v.: kapperøllike af rødt vadmel med kant af ræveskind, t.h.: »nattøj« af hvidt moll med Tønderkniplinger.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vejr for at beskytte huden. På samme måde har de været anvendt på Bornholm lige til nutiden. Så sent som i 1945 fortaltes det fra Østerlarsker, at man der tydeligt huskede, at pigerne bar pandsmæk, når de skulle ud i selskab i koldt og regnfuldt vejr. De bandt smækken tværs over panden for ikke at få den rød og vejrbidt, den skulle skinne hvid gennem korsklædet. I Rønne hed det derimod, at pandsmækken var til beskyttelse for korsklædet.

»Solhatten« var de unge pigers hovedtøj. Panum beskriver den som en kapperøllike af sort silke og med en lille blomsterkrans om pullen. Dette passer nøjagtigt med Hansen, Schou og Wellers afbildning af en ung pige med solhat. Hovedtøjet kendes også fra andre steder, men den lille kokette blomsterkrans er noget særegent for Bornholm.

Brudens Hovedtøj. Bornholm og Sønderjylland er de eneste steder i Danmark, hvor man med sikkerhed ved, at der har eksisteret brudekroner. I Sønderjylland er der endnu enkelte bevaret, på Bornholm er de alle forlængst forsvundne, men til gengæld har vi her adskillige interessante skriftlige oplysninger om dem. Vi hører, at så godt som enhver sognekirke på øen har haft sin sølvforgyldte krone, som blev lejet ud til brude. Oprindelig stammer kronen fra Rom og Byzans, hvor den var et tegn på fornem stand. Katolicismen optog kronen som smykke for Mariafigurerne i kirkerne. Og efterhånden som dyrkelsen af Maria som den rene jomfru vandt frem, blev kronen fra at være et værdighedstegn i tidens løb til et jomfrueligheds symbol. Meget naturligt opstod da den tanke, at også jordiske møer kunne bære krone. Der findes mange middelalderlige afbildninger af unge piger med guldkrone på udslået hår. Den er her kun tegnet på den uberørte jomfru. Men i tidens løb blev brugen af krone indskrænket til bryllupsdagen, oprindelig båret både af brud og brudepiger, senere af bruden alene — brudekronen er blevet en realitet.

I året 1555 måtte Mikkel Thomsen betale bøde, fordi hans kone havde båret »bindike« (krans eller hovedring) på sin bryllupsdag og dog født et barn 14 dage efter. Og Lars Jensen måtte betale for sin datter af samme årsag. Der har altså knyttet sig de samme traditioner til bindiken som til kronen. Men bindiken er blot langt ældre end denne. Helt tilbage til middelalderen, og måske endog oldtiden, har man brugt en krans, en hovedring eller et pandebånd til at holde det udslagne hår på plads. Allerede i 500-årene nævnes det, at brudgommen skulle give sin brud et guldsmykket hovedbånd, og Luther taler om jomfruer og piger, som endnu går i krans. Der findes mange middelalderlige afbildninger af kranse vundet af blade og blomster, men der har også eksisteret andre typer. Metalomvundne uldsnore som hovedbånd kendes fra finsk jernalder, og kostbart udsmykkede pandebånd »hlaδ« forekommer i dansk og svensk vikingetid (Mammen- og Birkafundene). Hlaδ omtales ofte i sagaerne både for mænd og kvinder. I 1500-årene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pige med »solhat« (Hansen, Schou og Weller: Danske Nationaldragter).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hører vi om en krans af guldroser som udsmykning for en brud, og pandebåndet »borde« har holdt sig i almuens brudedragt lige til midten af 1800-årene. Empirens begejstring for antikken bragte krans af myrter på mode i de højere stænder. Myrten var jo viet til Venus, elskovens gudinde. Bindiken kunne bruges alene eller under kronen, fra Haderslev hører vi f. eks., at i 1566 måtte bruden og de to jomfruer, som gik foran hende, bære krone og bindike.

Som det fremgår af de bornholmske kirkeregnskaber, blev der våget med den yderste strenghed over, at ingen brud uretmæssigt fordristede sig til at bære krone eller bindike. Og den ældgamle tradition har vokset sig så fast, at man selv i vor nøgterne tid ser med misbilligelse på den brud, som uretmæssigt bærer myrtekrans og slør, nutidens symbol på den rene jomfru.

Hvornår man på Bornholm er holdt op med at bruge bindike, ved man ikke, men allerede i slutningen af 1600-årene er de forgyldte brudekroner ved at forsvinde fra kirkerne, og i 1720-erne er de allerede borte, i Pedersker er sølvkronen smeltet om, og i Åkirkeby er den blevet solgt, fortæller L. de Thurah i 1756.

Fra slutningen af 1600-årene findes der en meget interessant beskrivelse af bryllupsskikke på Bornholm. Det hedder heri, at hvis bruden har formuende forældre, så bærer hun forgyldt krone på hovedet til og fra kirke og er ellers »herligt stafferet«. Når måltidet er forbi og taksigelse gjort, ledes først hun til brudesengen, og derefter brudgommen med blus og sang. Når han stiger udi sengen, tager han kronen af hende og sætter sin hat på hendes hoved »udi meening at hun skal være hannem underdanig«. Overalt i landet kender vi den skik, at man tog brudehovedtøjet af bruden ved midnatstid og gav hende konehue på som tegn på, at hun nu var indtrådt i de gifte koners lav. Men kun på Bornholm har vi beretning om skikkens oprindelige betydning, nemlig den gifte kones afhængighed af mandens herredømme. I tidens løb er skikken ændret, således at påsætningen af konehue (ikke længere mandens hat) betød symbolet på værdigheden som gift kone. Også dette kendes fra Bornholm i en gammel version. For et par hundrede år siden fortælles det, at brudgommen efter brylluppet satte en sort »brudehue« af kniplinger på brudens hoved for dermed at betegne, at hun var indtrådt i konelavet. Disse brudehuer var allerede på dette tidspunkt gået af mode, men eksisterede dog endnu i enkelte eksemplarer. De beskrives som meget store, fortil spidse, bagtil brede og høje, sammensat af mange sorte, fine kniplinger, som en art fontange, men uden hængler. (Fontangen er et højt hovedtøj af bånd og kniplinger afstivet med ståltråd, undertiden anbragt på en hue. Det har navn efter Ludvig XIV's elskerinde, mlle. de Fontange. Hængler (eller barber) er bånd eller kniplingsstrimler, som hang ned fra hovedtøjet på hver side af ansigtet. De kunne også fæstes op).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

MANDSDRAGTEN. I 1804 skriver P. N. Skougård, at den bornholmske bonde klæder sig temmelig ordentligt og ikke som andre danske bønder. Til stads har han kjol eller frakke af moderne snit. Adskillige bønder og bondesønner lader stadig deres tøj ændre for altid at være klædt efter sidste mode. De har »anstændige underklæder« og kun ganske få gamle folk bruger »taskevester og andre slige fortidens prydelser«. Arbejdsdragten er som regel trøje og langbukser som søfolkenes. Alle hverdagsdragter og en stor del af stadstøjet er af hjemmevævet stof såsom klæde, fifskaft, hvergarn etc. Også Panum fremhæver, at mandfolkenes påklædning intet nationalt har ved sig. De fleste går i sømandstøj, især de unge og dem fra fiskerlejerne. Adskillige er dog klædt som købstadsfolk, og det er ganske umuligt gennem dragten at adskille bonden fra købstadboerne.

Endnu henimod 1880-erne kunne man i Rønne og Neksø se mænd i korte, blå trøjer, lange, lysegule eller grå bukser, sko med spænder og blanke hatte. Altså en stærkt sømandsbetonet dragt.

Der er ikke noget usædvanligt i, at mændenes påklædning ikke viser noget egnspræg. Det finder vi overalt i landet. Mændene havde flere chancer for at komme ud og se nyt end kvinderne, de lå inde som soldater, de sejlede til fremmede lande eller rejste rundt som handlende. Derved blev mandstøjet mere påvirket af moden i byerne eller af sømandsdragten. Men det er et særkende for Bornholm, at også kvindernes påklædning er lige så købstadspræget som mændenes.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BYGGESKIK

ALLEREDE i vikingetiden havde den spredte bebyggelse på Bornholm omtrent samme udstrækning som nu, og der er fundet fritliggende gårde fra endnu længere tid tilbage. På kortet side 215 ser man, hvordan kirkerne er placeret centralt i bebyggelsen, uden at denne har taget form derefter. Kirkerne er altså kommet til senere. De eksisterende gårde selv er ikke ret gamle, da en bindingsværksbygning sjældent står mere end to hundrede år, men der har været bygget og boet på de samme steder fra den primitive jernaldergård til den højt udviklede moderne gård.

De bornholmske selvejerbønder har altid været frie folk. Det understreges af gårdenes ofte monumentale beliggenhed. Men det har nok været andre faktorer, der var afgørende, da der i sin tid valgtes bosted. Vand var vigtigt til kreaturer og husholdning og til de »plaskemøller«, der tidligt spillede en stor rolle. Desuden var det af betydning at ligge i nærheden af de fælles udmarker eller »bedegaderne« dertil, hvor kvæget klarede sig selv hele sommeren. Man måtte i øvrigt også slutte ind i rækken af nybyggere. Disse mærkelige rækker, som gårdene danner på et kort, kan ikke alle forklares ud fra naturforhold, men nogen virkelig fyldestgørende forklaring er, trods meget hovedbrud, endnu ikke givet. Kortet giver imidlertid en klar aftegning af gårdbebyggelsens udstrækning siden oldtiden, nemlig i bæltet mellem strandmarkerne og Højlyngen, og inden for dette bælte igen i strimler, hvorimellem der oprindelig har været udmark eller skov, men hvor nu avlsbrugere og husmænd har opdyrket jorden. Kun Blemmelyng danner en tydelig korridor fra strandmarkerne til Højlyngen mellem Knudskirke og Nylarskirke, mens Vester-Mariekirke ligger som en vogter for enden af denne korridor. På Højlyngen lå oldtidsborgene.

Lad os her se på en gammel bornholmsk gård, som den så ud i årene lige efter svenskekrigenes tid. Det er ikke en af de fornemme kaptajns- eller frimandsgårde, men en ganske almindelig selvejergård, hvoraf der var op imod 700 stykker dengang som nu, medens der kun var godt 200 vornedgårde, der ikke ejedes af bonden selv. Vi besøger 7. selvejergård i Bodilsker.

Gården var en bolig, der sømmede sig for en fribåren mand, der ikke havde anden herre end kongen selv. De lange, lave længer med grå tavler,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De af de bornholmske gårde, som har nummer, er den oprindelige bebyggelse, og man kan blot, som det er gjort her, skille dem ud fra den øvrige bebyggelse for at få et indtryk af, hvordan øen har været beboet i gamle dage.

sorte stolper og stråtag udgjorde ikke noget anseligt billede, men de udskårne hjørnestolper og den høje, udskårne »husbrand«, der fortsatte trægavlenes spids — udskæringerne var forskellige fra gård til gård — fortalte, at her boede en selvstændig mand.

Gårdspladsen var belagt med toppede sten. Her stod hustræet og vippebrønden. I øst-vest lå stuelængen, og der var to lade- og staldlænger. Den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fjerde var nedfalden, men det var også kun de største gårde, der var firelængede. Stuelængens indretning er vist på grundplan A.

Der var kun een indgang til stuelængen, en lav dobbeltdør, hvorover husløget bredte et grønt tæppe på stråtaget. Man trådte ind i en bred forstue, mørk og tilsodet. På væggen hang husherrens våben. Her kom ingen ubudne ind.

Fra forstuen så man ind i husets kerne: det åbne ildsted, hvor husmoderen vimsede rundt blandt gryder, ophængte skinker m. m. Det var et stort rum med skrå lofter, som dannede en åbning op mod stråtaget. Røgen forsvandt op i tagrummet og trak ud gennem et hul i taget. Skorstenspibe fandtes ikke. Undersiden af stråtaget var fuldstændig lådden af et tykt sodlag, der virkede både varmeisolerende og brandhæmmende.

Fra forstuen, der havde gulv af flade sten, var der to døre: til den ene side til stuen og til den anden side til stegerset. I stuen var der lergulv, og i hjørnerne af den store stue, der gik igennem hele husets bredde, stod et stort egeskab og bondens himmelseng med maling, udstaffering og smukke hjemmevævede forhæng. Op mod gårdvinduerne stod en fast bænk og foran denne bordet, hvor der spistes og arbejdedes. Bænken løb hen om hjørnet for bordenden. Her var bondens plads. Herover var en fast hylde, hvor bibelen, lovbogen, et sølvbæger, brændevinsflasken og andet værdifuldt inventar fandtes. Herinde i stuen stod også væven, rokken og vuggen.

Stuen blev opvarmet af en vældig ovn, der stod op mod væggen til ildstedet og var helt åben ind mod dette. Der fyredes i den derfra. Ovnen var bygget af lerklining og tegl. Det var kun de få »fine«, der havde jernkakkelovne. En sådan kostede lige så meget som 5 tdr. ld. af den bedste agerjord. Stuen havde bræddeloft, og luften var ulidelig tung og beklumret. Vinduerne lukkedes ikke op, ligesom der manglede den naturlige luftfornyelse, som et ildsted giver. En krukke med gærende urin, stillet frem ved ovnen og beregnet til farvning af garnet, bidrog til at stramme luften.

For enden af stuen gik en dør videre til et mellemfag, der var opfyldt af senge samt krukker, bøtter m. m. og udgjorde et kombineret sove- og spisekammer. En del af dette fag var skilt af, og døren var låset. Her var gårdens vigtigste reserver af fødevarer. Bevarelsen af dem var ikke alene et spørgsmål om almindelig sikring mod tyveri. Det kunne blive et spørgsmål om liv eller død.

Videre frem lå en gavlstue i hele husets bredde, som også var møbleret med himmelseng m. m. Disse rum kunne ikke opvarmes, men de kunne lunes ved at åbne dørene til stuen. Her sov gårdens børn og unge i de sydøstre, sydvestre, nordøstre og nordvestre senge. Desuden var der plads til gæster, for ikke at tale om gæstebud — da var selvfølgelig alt i brug.

I stegerset var der kun loft over de to fag, men under det tredie stod bageovnen, en vældig kuppel bygget af ler, klinet på et skelet af grene.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

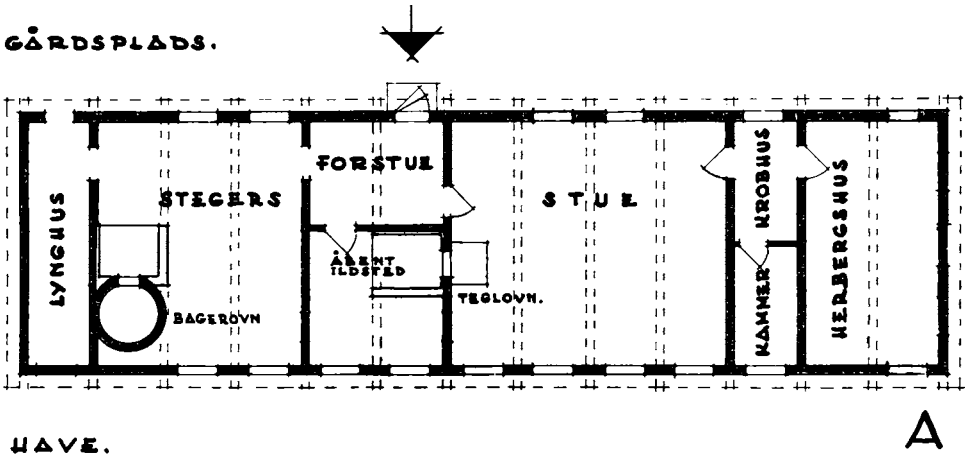

Grundplan af den beskrevne gård fra ca. 1700, rekonstrueret efter synsforretning af 1728 af 7. selvejergård i Bodilsker.

Foran den var der et åbent ildsted, hvorfra der blev fyret i ovnen. Røgen trak ud gennem hullet i taget. Når ovnen var varm nok, blev gløderne skudt ud, og brødet sattes ind. Der stod en anden lerovn til tørring af malt henne ved ildstedet. I stegerset, der havde gulv af flade sten, stod desuden en håndkværn, gryder og ankre til fremstilling af øl, smørkærne, og alle de redskaber, der var nødvendige til fuldstændig selvforsyning. Bag ved stegerset afsluttedes huset med et fag til opbevaring af brændsel, mest lyng, som blev revet på Højlyngen.

Ovenstående beskrivelse bygger på en gammel synsforretning, der lød således:

Stuen er 4 stolperum (= fag) med gammelt delletilde (dæletijle = bræddeloft) over, tvende døre, nemlig en stuedør og en krobhusdør, som begge hænger med jern, 5 mådelige gode vinduer, med car (= karme) og buer (= rammer) synden til, en list (= hylde) for bordenden, en gammel rødteglkakkelovn med et gammelt rækværk omkring, tvende bænke samt alt andet, som ler- og nagelfast er, à stolperum sat for 3 slettedaler er ..... 12 sldl.

Næst østen op til stuen et stolperum krobhus med et afdelt kammer, en låsfast dør og et mådeligt godt vindu norden til, med gammelt delletilde over, stolperum ansat for penge ..... 2 sldl. 2 mk.

Endnu østen for: tvende stolperum som er herbergshus med gammelt delletilde over, item en dør uden lås, som hænger med jern, med en gammel lynggavl i den østre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ende, à stolperum sat for 2 sldl. 1 mk. er	4 sldl.	2 mk.
Vesten stuen er 2 stolperum afdelt til forstue og ildsted med gammelt flagetilde over, tvende halvdøre norden til og en mellemdør, som hænger med jern, à stolperum sat for 2 sldl. 1 mk. er	4 sldl.	2 mk.
Nok vesten for er 3 stolperum stegerhus, hvor over af de 2 stolperum er gammelt flagetilde, under samme 3' stolperum findes en gammel kjølne og bageovn, à stolperum sat for 2 sldl. 1 mk. er	6 sldl.	3 mk.
Endnu vesten for stegerhuset et stolperum lynghus, sat for penge	2 sldl.	1 mk.
Den nørre ladelænge, 9 stolperum à 1 sldl. 3 mk.	15 sldl.	3 mk.
Den østre ladelænge, 5 stolperum à 1 sldl. 2 mk.	7 sldl.	2 mk.
Endnu findes vesten i gården 3 bundt tømmer med bjælker, lejder, spænder og stolper, som er godt egetømmer, som ligger så godt som nedfalden, à bundt sat for penge 1 sldl. er	3 sldl.	
Gårdens huse og bygninger tilsammen	58 sldl.	3 mk.
8 tdr. ld. rug- og bygjord vesten og synden gården à td. ld. 3 sldl.	24 sldl.	
2 tdr. ld. bygjord nord imod det gamle udgærde, formedelst dens udygtighed à 2 sldl.	4 sldl.	
26 tdr. ld. havrejord à 1 sldl. 3 mk.	45 sldl.	2 mk.
Engisbund til 17 læs engis à 1 sldl. 3 mk.	29 sldl.	3 mk.
Sædesjord og engisbund tilsammen	103 sldl.	1 mk.
I de gårds herligheder, som er gårdsrum, en liden have synden til under vinduerne, en liden skovbund, kløvergang med dam og damsted, kålhave, gårdstræer, brønd og brøndsted samt alt andet, sat for penge	50 sldl.	
Gårdens ganske sætning	212 sldl.	

1 slettedaler var 4 mark. 1 rigsdaler var 1½ slettedaler eller 6 mark. Pengenes værdi fremgår af, at f. eks. ved skiftet efter befrieren Jens Kofoeds død i 1691 på Maglegård blev de 2 jernkakkelovne vurderet til 9 og 15 sldl. Hestene kostede fra 4 helt op til 12 sldl. stykket, et par pistoler 3 sldl., en riffel 4 sldl., Jens Kofoeds grå klædeskjole 10 sldl. Fru Elisabeth Ackeleyes sorte fløjskjole 6 sldl., »Christian Qvarts bibel« 4 sldl. o. s. v. I forhold til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den værdi, bygninger og jord sættes til, var disse »luksusgenstande« uhyre kostbare. Bonden, der forgæves havde kæmpet mod skatter, ufred og misvækst for at holde pantefogeden fra huse, havde slet ikke kunnet anskaffe sådanne kostbarheder.

Alt i dette hus gik som efter en snor. Man får indtryk af, at denne inddeling og byggemåde var nøje tilpasset og udviklet til husets funktioner gennem århundreder. Over hele øen går grundstammen igen med stue, forstue med ildsted, og stegers, medens de andre rum kan være større eller mindre, flere eller færre efter behovet, ligesom udstyret naturligvis har vekslet med ejerens økonomiske evner.

Den centrale placering af ildstedet med stue til den ene side og stegers til den anden er sikkert en ældgammel byggeskik. Man kan blot tænke sig begyndelsen med jernalderhuset med arnen midt på gulvet. I middelalderen skete så en opdeling af huset i stald, lade og beboelse. Efterhånden opdeles boligen. De ældgamle betegnelser: eldhus, salshus, herbergshus, peger mod dette. (Man må betænke, at »hus« på dette tidspunkt svarer til rum over et eller flere fag). Der opstår et behov for et særskilt rum, dels til opbevaring af værdifulde sager og husgeråd, dels til soverum, adskilt fra fællesstuens uro. Derfra stammer formentlig det ældgamle navn: krobhus, som en afdelt vrå i huset med faste senge. En sådan seng hed »en krobba«.

I løbet af middelalderen kommer — sammen med vinduerne — den revolutionerende idé at opvarme opholdsafdelingen med en ovn, som indfyres fra et andet rum, således at man slipper for røgen. Herved opstår begrebet »stue«, som ikke har været kendt før, og som netop viser sin ungdom ved ikke at have tilføjet et »hus« som de andre rum.

Den særlige forstue med ildstedet er et særkende for skånske og bornholmske bondegårde. Den svenske forsker Carl Linné har givet en beskrivelse af sådanne »røgstuer« efter et besøg i Skåne i 1749:

»Røgstuer eller boligrum uden skorsten beboedes ifølge gammel hævd endnu adskillige steder af bønderne, skønt den nye lov ikke mere tillader dem. Husene var af bindingsværk, flettede mellem stolper og klinede med ler. Stolperne står hos de fattige på sten uden fodtømmer, hvorved de hastigt forrådner. Inderst i forstuen er der en grue eller rummeligt ildsted nede på jorden. Ildstedsrummet er af mandshøjde, og i stedet for skorsten har man et tag af brædder inde i huset. Dette tag går skråt op i tagrummet, som ikke ligger højere i huset, end at man kan nå derop med hånden. Husets tag er af halm, så at alle aksene hænger ind mod tagrummet som en lådden bjørnehue. Oppe på taget, men langt fra ildstedet, er der en lille firkantet horizontal åbning, for at den overflødige røg, som har passeret tagrummet, til slut kan finde ud, og regnen dog ikke falder ned i ildstedet. Gavlene i tagrummet er som sædvanligt her på egnen flettede med vand-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

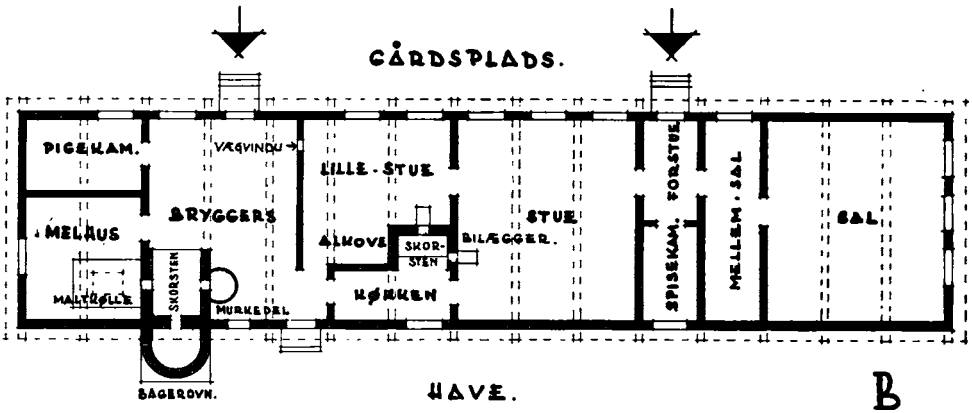

Grundplan af typisk stuehus fra ca. 1800 (efter optegnelser fra Bakkegård i Nyker af Peter Thorsen). — Ud fra den ældgamle kerne: stue, ildsted og stegers, var der allerede i 1700-tallet udviklet adskillige andre rum, og desuden havde den videre udvikling medført, at man indrettede 2 indgange. Den herved fremkomne lillestue blev nu gårdens daglige opholdsrum. For at gøre lillestuen hyggeligere og bedre at møblere havde man på Bakkegård trukket den ud til 2½ fag og ført bryggersdøren hen til siden. For at husmoderen ikke skulle miste kontakten med pigernes arbejde i bryggerset, var der indrettet det viste vægvindue.

retliggende ris, for at luften kan trække imellem dem. Brædderne eller taget over ildstedet er så overtrukket med sod, som var det smurt over med beg i 2—3 fingres tykkelse. Og hele tagrummet er så gennemtrukken med sod, der har sat sig på halmvipperne, som det tykkeste lav på gamle træer. Så rigelig anledning skulle der være til vådeild. Men ildebrand er dog i mands minde sjældent opstået, skønt hos os de fasteste stenhuse ofte brænder, når en eneste gnist sætter sig fast i soden af en skorsten, som for en måneds tid siden blev fejet . . . I det nævnte forstueildsted er der en firkantet åbning i væggen ind i stuen, hvor en kakkelovn står ud i rummet. Denne (kakkelovn) er muret op som en firkantet kasse af tegl uden skorsten. I den kaster man gløderne efter ildningen i forstuen, for at de kan opvarme stuen«.

Det næste vigtige spring i udviklingen sker i slutningen af det 18. århundrede og er et udtryk for bedre levestandard, højere teknisk udvikling og fredeligere tilstande. Da opstod på Bornholm en gårdtype, som er anvendt helt op til vor tid. Der blev bedre anledning til at få teglsten, så der kunne mures rigtige skorstene, ført med en pibe op over taget. Denne nyhed medførte for øvrigt på de andre danske øer, at man for at spare samlede køkken, bilæggerovn, bageovn m. m. på kun een skorsten, hvorved der fremkom en ny, meget sammentrængt grundplan. På Bornholm ønskede man ikke at klemme sig sammen, tværtimod var der et forøget behov for flere rum, så der blev bygget to skorstene på de gamle ildsteders plads.

Det var dog stadig store, åbne skorstene, som man arbejdede inden i.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Man mindes Andersen Nexøs beskrivelse af bedstemoderen i det lille hus på Balka Lyng:

»Skorstenen var et morsomt sted, egentlig var det en primitiv lille hytte inden i hytten, den oprindelige form for hus med røg over det hele og et hul foroven til røgen at trække ud igennem. Der var en dør ud til det egentlige køkken, men den ville bedstemor helst have lukket. »Så bliver røgen stående foroven og slår varme ned,« sae hun. Inde i dette rum var også indfyring til bilæggerovnen, som varmede stuen op. Og der var tørv og brænde og tørret kogødning opstablet; op ad skorstenens skrå sider hang skinker og spegepølser. Tjæren dryppede ned fra dem og sivede ned ad skorstenens vægge.

Det var nok ikke underligt, at bedstemor var så brun som en røget sild og lugtede som var hun trukket op af en tjæretønde. Hun befandt sig vel i det røgfyldte rum og kunne ikke forstå, at jeg hele tiden måtte hoste. Tilsidst slap hun mig ud til de andre.

Et hus så langt og smalt havde jeg aldrig set. Dagligstuen gik tværs igennem og hade vinduer til begge sider. Herinde gik en høne og kradsede i lergulvet. Den hed Trine; de hade kun den ene. Nu det var koldt, gik den inde i stuen og skulle blive inde hele vinteren; henne ved døren stod en riskost til at feje tilside, når den lod noget falde. Om natten sov den på tværstangen under spisebordet. Til tak lagde den æg året rundt.«

Samtidig med skorstenen skete der en ændring af indgangsforholdene, som det fremgår af plan B. I de urolige tider har man sikkert alene af sikkerhedsgrunde foretrukket at have een indgang til stuehuset, men det forøgede behov og de fredelige tider gjorde det naturligt at fordele indgangene med een til den pænere afdeling og een til stegerset, som nu kaldtes »bryggers«. På den tidligere forstues plads indrettedes en »lillestue« med spisebord og med alkove op mod skorstenen. Skorstensrummet blev nu »køkken«. Stuen blev uforandret, mens »krobhuset«, der allerede inden den tid var blevet gennemgangsrum, forsvandt helt. I stedet blev der plads til forstue. Skikken med at anbringe madvarer her blev dog bibeholdt, idet kammeret bag forstuen nu benævnes »spisekammer«. »Krobberset« kunne man enkelte steder høre dette fag benævnt endnu i det 19. århundrede, men så forsvandt det mærkelige, ældgamle udtryk for stedse.

På den anden side af den nye forstue finder man nu på grundplanen en række rum, som allerede i den gamle type var antydet i »herbergshuset«. I sin mest forenklede form var de netop som den afbildede grundplan: en »mellemsal« og selve »salen«, der nu i reglen spændte over tre fag og havde vinduer i gavlen. Disse rum var, selv om de til daglig brugtes som sove- og gæsteværelser, i mere udpræget grad indrettet med gæstebud for øje og undertiden meget smukt prydede. Også gavlene blev på dette tidspunkt smukkere og elegantere udefra med salsvinduer til at give yderligere karakter. Man valgte ofte at lægge salsgavlen på den yderste del af byggegrunden,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

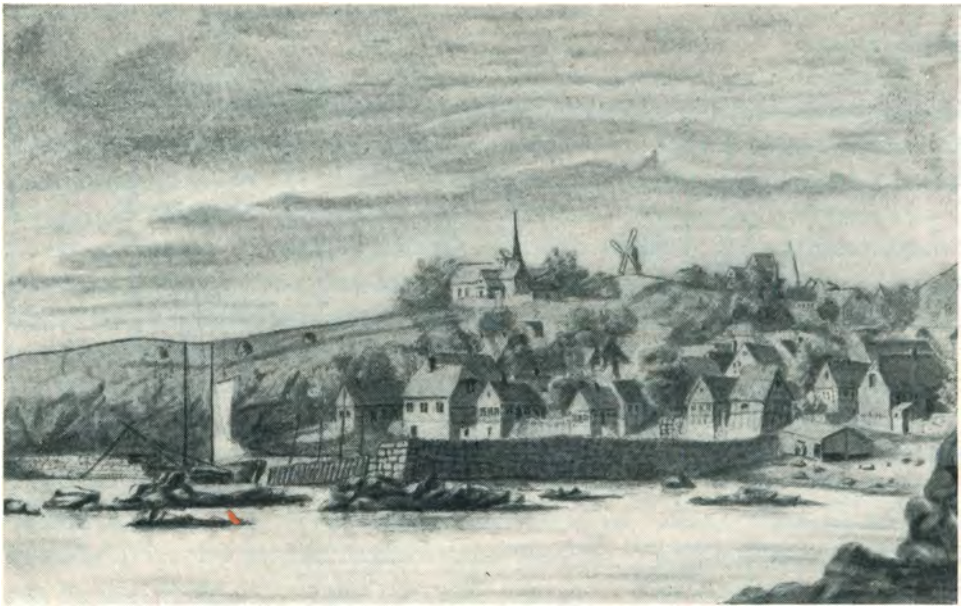

Denne smukke tegning af Gudhjem ca. 1870 giver et tydeligt indtryk af fiskerbyernes selvgroede vækst. Byen krones af det yndige, beskedne Sct. Anna Kapel, hvoraf nu kun grundstenene er tilbage.

så at den fik en høj fodmur, der yderligere understregede dens repræsentative karakter og samtidig gav rum for kælder. Salsgavlene vendte i reglen mod havet, alene fordi terrænet jo oftest falder mod havet, men vel også af hensyn til udsigten. Stue og sal blev efterhånden forsynet med trægulv, og som bilæggerovne i stue og lillestue anskaffedes nu jernkakkelovne, støbte i øens egne jernstøberier.

Således var stuelængerne indrettet lige til vore bedsteforældres tid. Endnu kan man hist og her finde stuelænger med spor af disse indretninger, men sporene udslettes hastigt. Vi henvises til at studere denne prægtige, repræsentative og for sin tid yderst praktiske boligform i arkiverne.

Avlsbygninger ved bøndergårdene opførtes efter tilsvarende princip som stuelængerne, men naturligvis i en simplere udførelse. Til gårdene hørte også ofte en mølle. Lå de ved et åløb, havde de naturligvis vandmølle. Disse var først såkaldte skvatmøller (på bornholmsk *plaska)*, som havde en lodret aksel og forneden på denne en slags propel, som vandet drev rundt. Øverst på akslen sad møllestenen, således at man helt sparede de koniske tandhjul, der ellers er nødvendige for at overføre trækket i en vinkel på 90°. Til gengæld var disse møller meget lidt effektive. Først langt op i den nyere tid kom vandmøller i brug med vandret liggende aksel og dertil hørende udvekslinger til mølleakslen, men af disse er der kun ganske få tilbage. Af plaskemøllerne er slet ingen bevaret.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vinden blev på et tidligt tidspunkt anvendt som drivkraft til at male korn. Der var en hel del stubmøller i brug fra det 17. århundrede, men de blev så ofte flyttet, at den militære sagkundskab under kaperkrigen anså dem for uegnede til fikspunkter! På dette tidspunkt fremkom de hollandske møller, som var mere stadige. Tilbage står kun 3 stubmøller som museumsgenstande, og de hollandske møller går hurtigt deres undergang i møde.

Som en pudsighed kan nævnes, at bornholmerne, der i gamle skrifter altid omtales som habile til mekanik og husflid, i gamle dage gjorde mange forsøg på at opstille vindmøller efter samme princip som den simple plaskemølle, altså med et vindhjul med lodret aksel og lodretstillede skovlhjul og med møllestenen nedenunder på samme aksel. De kaldtes meget betegnende *vær-plaska* eller *dævladajnsa*. Endog Møllebakken på Christiansø kronedes en overgang af en sådan kæmpemæssig »djævledans«, eller »horisontalmølle« konstrueret af Lars Nielsen på Habbedamsgård. Der måtte en særlig anordning til for at få vinden til at virke på den ene halvdel af skovlene uden at bremse de andre. Hertil opstillede man læskærme, men der fandtes også snilde konstruktioner med klapper, der faldt af for vinden o. s. v. Det drejede sig kun om ganske små møller, beregnet til gårdens eget brug, opstillet på en høj eller på taget af en af udlængerne. Det kan ikke udelukkes, at disse horisontalmøller måske er udsprunget af ældgammel tradition og sammen med plaskemøllerne har været de ældste møller. Imidlertid kendes de ikke fra andre landsdele, men derimod fra ældgamle kultursamfund i Asien.

I middelalderen opstod kysten rundt fiskerlejer og småbyer. Der oprettede hansestædernes købmænd deres boder og deres egne kapeller, hvorpå bornholmerne selv fandt på at drive handel herfra. Omkring hovedkirken, Åkirke, dannedes en lille stad, der havde lidt længere til sin havn.

Disse små samfund klarede sig besværligt gennem den ny tids omskiftelser, men ligger i dag langs kysten (og inde i landet) som en række livlige, harmoniske og selvstændige købstæder og fiskerlejer. Bornholmerens selvstændighedstrang gør sig også i disse bebyggelser gældende. Hver mand har såvidt muligt sit eget hus. Det gør byerne udstrakte, fra de indre, gamle, smalle gader med husene tæt op ad hinanden, med haverne bag ved som dybe, lukkede mysterier, til de mere moderne »bastardbyer« i udkanterne med græsplæne, flagstang og terrasser.

Det hænder, at man skælder ud over strenge byggevedtægter i dag. Derfor kan det være interessant at se, hvad f. eks. Neksø by forlangte af en bygherre for 200 år siden: Husene skulle bygges tæt sammen og i gadelinien. Der måtte kun være en ganske lille have, og husene skulle bygges »egal«, d. v. s. ensartede. — En så streng bestemmelse: at husene skal være ensartede, måtte rigsdagen vedtage i 1945 for at kunne gennemføre en »egal«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

genopbygning af Rønne og Neksø. I vore moderne byggevedtægter fandtes på det tidspunkt intet, som gav ret til en sådan »facadecensur«.

Bornholmernes farveglæde giver sig det smukkeste udtryk i byernes gamle kvarterer med de kalkede og oliemalede ydervægge. Hidtil har det forhåndenværende udvalg i farver ikke været større, end at helheden er blevet harmonisk, selvom hver mand holder sit hus i *sin* nuance. Noget udtryk for en særlig, kunstnerisk farvesans er de brogede gadebilleder nok sjældent, skønt de af øens begejstrede gæster ofte opfattes sådan, de er snarere et udtryk for bornholmernes selvstændighedstrang.

Farver såvel som vedtægter har i høj grad bidraget til at skabe de bornholmske byers harmoniske gadebilleder, men endnu større betydning har *bindingsværket* haft.

Der har været mangel på bygningstømmer, indtil plantagerne og Almindingen voksede op og ligefrem gav øen overskud af langt træ. Det var i gamle dage nødvendigt at spare og benytte så enkle trækonstruktioner som muligt. Det bornholmske bindingsværk er derfor en af de mest forenklede former, der kendes, men den er yderst effektiv og har stået sin prøve i århundreder. Det var i virkeligheden en højt udviklet standardisering, der byggede på nedarvede regler, som mændene kendte på fingrene, og ingen drømte om at fravige.

Husene i byerne og i fiskerlejerne var tro kopier af gårdenes stuelænger. Også konstruktioner og byggemåde gik troligt igen fra land til by. Som udgangspunkt for en beskrivelse af byggemåden kan man passende benytte de gamle bornholmske benævnelser på bygningernes hoveddele:

Fodmur: Husets fundament blev opbygget af kampesten eller sandstensflager. Huse med »jordgravede stolper«, som har været konstateret i Skåne og i de øvrige danske landsdele, kendes så vidt vides ikke fra Bornholm.

Fodtræ: På fodmuren lagde man i ældre tider ofte et langsgående stykke egetømmer som fodrem, hvori stolperne blev tappet. Senere kom man mere ind på at stille stolperne direkte på fodmuren. Som en grov regel har man undertiden regnet med, at huse med fodtræ er bygget før 1800 og huse uden fodtræ efter 1800.

Stølpa: Stolperne var ligeledes fortrinsvis af eg og blev rejst med hældning indad foroven for at sikre huset mod at vælte. Denne tradition var så stærk, at man i teglhusenes første tid kunne komme ud for, at bygherren forlangte, at ydermurene skulle mures »på stred«.

Hjørnestolperne i stuelængerne blev i ældre tid udført med udskårne knægte, hvorpå gavlspærene hvilede, således at gavltrekanten kom til at rage uden for gavlmuren og beskyttede den mod regn. Man opnåede samtidig en fin dekorativ virkning, og udskæringerne var da også altid ens på husets fire hjørner, men næsten aldrig ens fra gård til gård.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Loftsgård i Østerlarsker er en af de sidste bornholmske gårde, der endnu har stråtag, så man kan glæde sig over, hvor fint de sorte, hvide og grå tavler passer ind i landskabet.

Gårdene blev hyppigt bygget ved åløb, så der var mulighed for at udnytte vandkraften ved hjælp af vandmøller.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Løzholt: Mellem stolperne blev der indsat vandrette stykker egetømmer »løsholter«, under vindueshøjde.

Oplængd: Midt i faget mellem to stolper blev der indsat lodrette tømmerstykker, »oplængder«.

Tømra: Hvor væggene skulle lerklines, indsattes lodrette staver som støtte for kliningen (»klinetømra«).

Bjælka: Bjælkerne tappedes *(nokkas)* gennem stolperne et stykke under tagremmen. *Ouanred,* som bestod af bjælker, rem og tagtømmer, var i reglen af lettere træ end eg — ofte strandingstømmer, på grund af mangelen på let træ. Længden af tilgængeligt træ bestemte ofte husets bredde.

Bjælkahåud: Bjælkernes tappe *(nokka)* førtes gennem stolperne som udragende ender, som det er karakteristisk for det meste danske bindingsværk.

Bjælkadobba: For at holde stolpe og bjælke *(bjælkabujnted)* fast sammen blev der indsat de karakteristiske stumpe trækiler gennem bjælkehovedet lige foran stolpen.

Lajd: Oplægningen af tagremmen *(lajden),* hvori stolperne blev *nokket,* var første etape af tømmerrejsningen, hvilket blev markeret ved *lajdabrækjnevin.* Da man som bekendt i dag først begynder tømmerrejsningen efter dette punkt, har der ikke været mulighed for at overføre skikken til moderne rejsegilder (»tømmergilder«).

Spæjne: De enkelte tagspænd bestående af spær *(sparra)* og *hånabjælka* kunne nu anbringes på tagremmen.

Ryggjatræ: Ved huse med stråtag blev spærene skåret sammen over tagryggen, så de gik forbi hinanden i toppen og derved gav leje for et stykke tømmer på langs af tagryggen.

Tågresel: Stråtaget blev i gamle dage lagt på et underlag af rafter og grene (tagredsel), hvorpå stråtaget blev bundet fast. Denne konstruktion, som nu kan spores enkelte steder, var noget specielt bornholmsk og synes at have sin nærmeste parallel på Gotland. Tagryggen blev sikret med ler og lyng, og derover tørv (*ryggjatorru*).

Gåul: Gavltrekanten (*spissgåulijn*) var ved de bedre huse af træ og ellers af strå, ris eller lyng.

Huzbrån: Husbranden, en udskåren egestok, dannede en smuk og fast afslutning oven på gavlspidsen. Den blev undertiden afsluttet med en vindfløj med dragehoved, årstal og initialer.

Væggj: Husets skelet stod færdigt, og væggene behøvede derfor ikke at være bærende. Til ydervægge var der mulighed for at bruge planker, sandsten, teglsten, soltørrede lersten, men det almindelige til langt op i det 19. århundrede var lerklining. Der var adskillige lergrave rundt om på øen,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

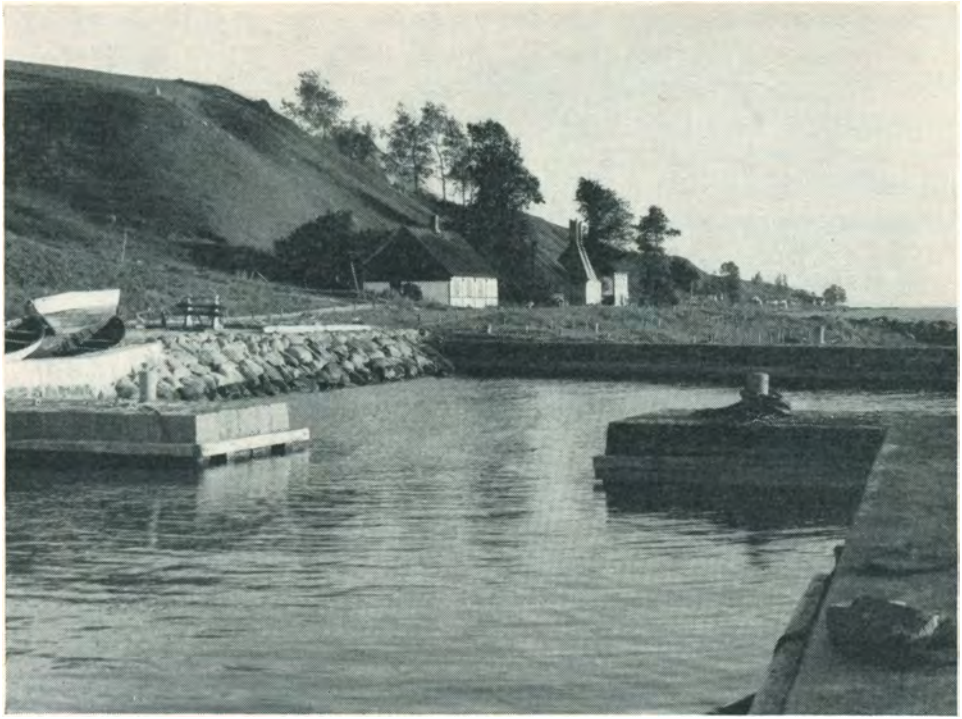

Gammel fiskerbebyggelse ved Teglkås på vestkysten.

hvorfra man hentede leret. Det blev spredt på arbejdspladsen, og man lod hestene trampe rundt i det (til glæde for børnene, der her fik deres første — farlige — rideture). Når det således var ældet, blev det overdækket og lagt til at syrne en uges tid for at blive tjenligt. Det var fortrinsvis kvinderne, som måtte kline væggene op, men det har ikke været noget helt simpelt arbejde. Man klinede to og to, en indenfor og en udenfor, og hvis leret ikke havde den rette konsistens, risikerede man, at den næsten færdige væg klaskede ned. Når væggen var tør nok til at kunne behandles, blev den afpudset og gået efter. Før man i nyere tid kom ind på at kalke og tjære hvert år, blev væggene ofte beklædt med rafter eller strå for at være beskyttet mod vejr og vind.

Den standardisering, der lå i bindingsværkets ældgamle, faste regler, gav sig udtryk i harmoniske huse og ensartede gadebilleder, som er en hvile for øjet. Hverken arkitekter, ingeniører eller byplanlæggere ville have været i stand til at skabe bygninger og gadebilleder med en så inderlig og beskeden samhørighed med det bornholmske landskab, som vore forfædre ud fra deres arv og traditioner skabte dem.

Da teglsten, *brænder sten,* for alvor konkurrerede bindingsværket ud i vort århundrede, kunne håndværkere og bygherrer ikke sådan lige straks

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kaste alt over bord, og der blev bygget mange jævne og enkle huse i tegl, med bindingsværkets mål. Men det var selvfølgelig kun en overgang. Da man først opdagede de mange muligheder, som nu forelå, gik det alt for hurtigt med at kassere det gamle. Der kom ingen ny standard i stedet, og man kan vist godt blive enige om, at det meste, der er bygget siden, i æstetisk henseende ikke nær står mål med vore forfædres byggeskik. At boligerne er blevet sundere og mere praktiske er så en anden sag.

På et tidspunkt, da ingen drømte om, at byer og bygninger kunne udvikle sig på anden måde end efter ældgammel sæd og skik, søgte man pludselig udefra at gribe ind på et afgørende sted i det lille bornholmske samfund. At det ikke fik større konsekvenser, skyldtes tidernes ugunst og bornholmernes stædighed.

Det begyndte i 1683, da øen ganske uventet fik besøg af den ene delegation efter den anden, med generaladmiral Niels Juel i spidsen. Regnskabsførerne på de forskellige artilleriposter opnoterede samvittighedsfuldt forbruget af krudt ved de mange salutter, som blev fyret af, hver gang en eller anden excellence skulle til eller fra disse kongelige galioter og fregatter med så gemytlige navne som: »Sværmeren«, »Havfruen«, »Den flyvende Abe«, »Packan«, »Vindhunden«, »Gak med«.

Salutterne har imidlertid i bornholmernes øren næppe varslet behagelige tider. Året efter måtte de bornholmske militssoldater sammen med norske kammerater igang med at sprænge, slæbe sten og bygge en hel fæstning på de flade øer ude i nordøst. Man kunne efterhånden se to tårne krybe i vejret. Disse runde fæstningstårne kunne søfarende mænd måske kende fra middelhavshavnene, hvor de i århundreder havde været anvendt til beskyttelse af havnemundinger og pynter. Man havde også fire af den slags på øen selv, som nok i gamle dage havde været brugt til forsvar. Mangen god vittighed er vel blevet sagt om de to »rundkirker« på Ertholmene, hvor det for en tid var forbi med Gudhjem-fiskernes hyggelige sommerophold.

I første omgang skulle der kun anlægges de to tårne, som med kanoner på »øverste dæk« kunne beskytte naturhavnen mellem de to øer, samt to batterier ved hver havnemunding. Men efterhånden fandt man på at bygge mure og bastioner rundt om begge »ydersiderne« af Christiansø og Frederiksø. Hermed gik megen tid og møje, indtil en militær sagkyndig udtalte, at dette arbejde var helt spildt, fæstningen blev alt for vidtløftig og kunne slet ikke forsvares. Man måtte hellere begynde forfra, og sagen blev stillet i bero. Senere fortsatte andre, og efterhånden voksede der et lille bymæssigt samfund op på disse nøgne klippeøer. Kaserne- og administrationsbygninger i stilren barok, soldaterhytter spredt lykkeligt planløst bagved, fæstningsmure og havneanlæg, altsammen bevaret fuldkommen uberørt til vor tid. Med århundredernes patina, men velbevaret og beboet af levende

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

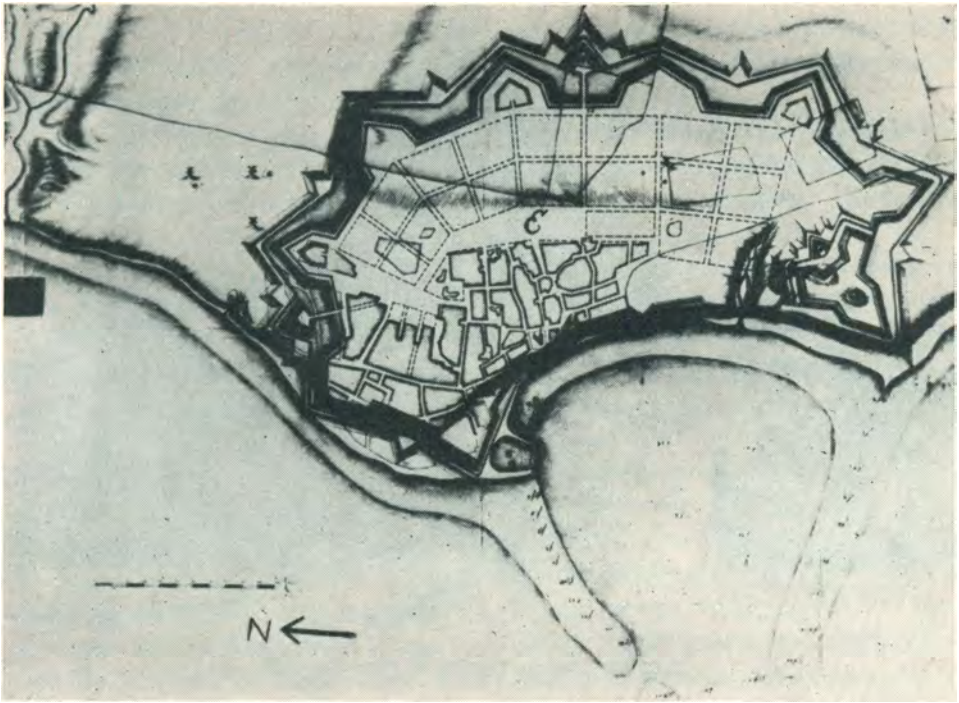

Forslag til udvidelse og befæstning af Rønne 1688. Ved »E« ligger nu posthuset m. m. Lille Torvs og Søndergades vestside var altså grænse for bebyggelsen. Ved at følge Østergade møder man kirken, tegnet i perspektiv, og ved at følge den projekterede Torvegade møder man Store Torv, der endnu kun er planlagt. Revene, hvor den nuværende havns bølgebrydere er bygget, er tydeligt angivet og pejlet. Kastellet ses som en cirkel i midten af kastelsbastionen.

mennesker virker det friskt og kan bibeholde sine traditioner. Den bornholmske almue-bygningskunst forsvinder i vore dage, men på Christiansø holdes militær-barokken til gengæld i live.

Christiansø var kun det første skridt til at udbygge Bornholm som en virkelig faktor i kampen om Østersø-herredømmet. I 1687 mødte Kristian V selv op, besøgte som højstnådig monark alle byerne og overraskede Rønneborgerne ved at kalde byen »vor fæstning Rønne«. Dette skurrede sikkert svært i Rønne-boernes øren. De vidste ganske nøje, hvem der måtte lægge ryg til, når de store fik griller. Forudanelserne slog til. Året efter gik bornholmere og nordmænd på ny igang, denne gang dog i sandjord.

Rønne strakte sig da fra det nuværende Sct. Pedersstræde—Klingegade i syd til Borgergade i nord, og østgrænsen var det nuværende Søndergade, Lille Torv, Torvegade, Store Torv og St. Torvegade. I øvrigt lå gaderne dengang som nu.

De endnu bevarede opmålinger og projekter er et imponerende klart,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kastellet i Rønne. Tegning af Niels Hauberg.

udførligt og nøjagtigt materiale, som vidner om at være udført af veluddannede ingeniører, folk med fremsyn og overblik. Planlæggeren, hvem han nu end var, så for sig den gamle by indgå som led i en for den tid fuldt moderne og effektiv fæstningsby, der skulle kunne vokse til mere end det dobbelte inden for de givne rammer. Byens fremtidige centrum skulle være en vældig plads, 400 m lang fra det nuværende Sct. Hansstræde i syd til Lille Torv i nord. Vestsiden af denne kæmpeplads på ca. 7 tdr. ld., 5 gange større end det nuværende St. Torv, skulle ligge ved den gamle bygrænse, altså Søndergade, medens østsiden skulle løbe ca. 100 m længere østpå. Det var naturligvis både monumentale hensyn og ønsket om en ordentlig militær samlingsplads, der lå bagved. Idag kan man fristes til ironisk at påstå, at planlæggeren må have forudset Rønnes parkeringsbehov frem til år 2000. Fra denne plads skulle der, med samme retning som Torvegade nu, men blot dobbelt så bred, løbe en boulevard hen til et fremtidigt »Lille Torv«, som altså nu er blevet Store Torv. Fra dette system af pladser skulle der udstråle brede, lige gader til byens periferi, der samtidig var fæstningens omkreds. Desuden var der projekteret et gadegennembrud i den gamle by: det senere Nygade, nu hovedgaden Snellemark. En sådan byplan måtte, hvis den skulle føres ud i livet, administreres gennem et bygningsreglement. Militæret havde derfor i de følgende år en vis indflydelse på byggeriet, men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

så blev hele sagen glemt. Forinden må dog Store Torv være afstukket. Men resten af den storslåede plan er forsvundet ud i den tomme luft. Byen fortsatte den tilfældige udvikling, som man i dag på mange punkter lider under, skønt den også giver Rønne sin charme.

Med fæstningen gik det næsten endnu sørgeligere. Den nåede ganske vist at blive færdig, men så mistede kongen pludselig interessen. Den fik lov til at forfalde, og det varede ikke mange år, før borgerne simpelthen havde jævnet voldgravene og dyrkede deres jord som før.

Fæstningsprojektet var klart og overskueligt. Byen skulle have form som en halvmåne, der omsluttede den nuværende havnebugt, med spidserne på Kastelsodden og ved det nuværende toldkammer, hvor havnens yderste punkt da var. Mellem disse punkter løb der dels en befæstningslinie langs kystbrinken, dels en linie bag om byen med brede grave og volde, bastioner, raveliner, o. s. v., som man i dag kan se det ved Christianshavn i København. Den ydre linie passerede det nuværende centralsygehus, teglværket, Voldgade, Østre Skole, Forenede Granitbruds stensliberier, Tværstræde, Laksegade og Nørrekås, men spores kun, når man skal grave i jorden.

Ved Kastelsodden blev der anlagt et helt system af voldgrave, der i dag lader formode, at stedet ville have været lige så udsat for angreb fra byen selv som udefra. Toppen på denne kransekage var et kastel, en rundbygning som de to tårne på Christiansø. Dette kastel er næsten det eneste, der er tilbage af fæstningen, paradoksalt nok er det også det eneste, der ikke virker helt gennemtænkt. Til Christiansøs klippehavn kunne det måske have sin berettigelse at bygge tårne, så kanonerne kunne komme tilvejrs, men her, midt i en højtliggende bastion, synes man, at kanonerne kunne anbringes bedre på voldene, hvor de ville være mere beskyttet mod fjendtligt skyts. Det må også være galt, at der ikke er blevet anbragt eet tårn ved hver pynt, hvis man virkelig ville lægge vægt på disse tårne. Et notat i kongens dagbog synes også at tale herom. Måske har en eller anden stor mand, måske kongen selv, forelsket sig i disse pompøse tårne. Admiral Cort Adeler udtalte sig således ved en tidligere lejlighed rosende om dem ud fra egen erfaring fra Middelhavet. Nu kan man imidlertid kun glæde sig over, at dette kastel blev bygget, således som det med sine massive murflader dominerer Rønnes sydgrænse.

Forudsætningen for anlægget af en så stærk fæstning og så store udvidelser af byen var bygningen af en virkelig stor og effektiv havn. Man havde fundet, at her var de naturlige muligheder til stede for at skabe et glimrende havnebassin, idet de to rev blot skulle forhøjes med bølgebrydere.

Dette arbejde blev påbegyndt, men blev ligeledes opgivet. Først den ottende generation derefter byggede denne havn færdig. Spådommen om byens store udvidelse kom da til at gå i opfyldelse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Parti fra »Sletten« i Rønne med en af de efter 1945 foretagne gadereguleringer. Gamle og nye huse indgår i en smuk helhed.

En af de smukke nybygninger efter bombardementet, Sparekassens stilrene ejendom på Rønne Torv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den bornholmske byggeskik er ved at uddø. Der kan ikke længere i nybyggeriet øjnes noget særpræg i forhold til det øvrige land. Der er den samme blanding af grimme, kønne og — flest — ligegyldige huse. I byer og fiskerlejer kan de gamle huses gradvise ombygning og forsvinden desværre forudses, og på landet ser det ikke bedre ud.

Efter det russiske bombardement i 1945 måtte adskillige beboere i de raserede byer, Rønne og Neksø, begynde på bar bund. I Rønne måtte godt 10 % og i Neksø ca. 30 % af ejendommene genopbygges. Men det var en sørgelig kendsgerning, at man ikke kunne overlade bornholmerne selv at genopbygge deres huse, som de ville. Dette ville simpelthen have slået byernes gadebilleder helt i stykker.

Der blev derfor vedtaget den nævnte særlige lov om facadecensur, og en hær af højt uddannede arkitekter tegnede, projekterede, forhandlede til alle sider, kæmpede, stillede krav, for — hvilket paradoks — at lære bornholmerne at tilpasse deres nye huse til den gode bornholmske byggeskik, som i løbet af få generationer næsten var glemt.

Det lykkedes effektivt at gennemføre genopbygningen af de to ødelagte byer på en diskret og harmonisk måde, og da de nye huse jo er af langt bedre kvalitet og udstyr end de huse, de afløste, er der sket en kraftig forhaling af byggeskikkens endelige undergang.

Man kan ikke forestille sig, at de russiske piloter skulle have taget byplanmæssige hensyn, men det må alligevel siges, at i Rønne faldt bomberne så »heldigt«, at den i mange år ønskede gode forbindelse mellem havnen og torvet med eet blev en realitet. Mange af husene på denne strækning var i forvejen saneringsmodne, og enkelte af dem var da også købt af kommunen med henblik på en sådan, i en fjern fremtid forudset udvidelse af gaderne. Også flere andre heldige gadereguleringer lod sig gennemføre i Rønne, hvor bomberne faldt spredt i mange grupper over hele byen, medens de i Neksø faldt mere koncentreret over havnen og centrum. Men begge steder er sårene nu lægt tilfredsstillende, og byerne og øen går forhåbentlig en mere rolig udvikling i møde, så man så længe som muligt kan glæde sig over resterne af den bornholmske byggeskik.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SAGN OG OVERTRO

Bornholmerne har næppe oprindelig været mere overtroiske end andre danskere, men overtroen holdt sig længere på denne ø og fik andre udtryksformer. Der var bortset fra Hammershus og Lilleborg ingen slotte, på hvilke fortidens begivenheder kunne give stof til fantasiens næring. Mangelen på adel og herregårde udelukkede tilstedeværelsen af »hvide borgfruer«, »indemurede slotsfrøkener« og »myrdede riddere og herremænd«.

Til gengæld gav den ejendommelige natur og den nære forbindelse med havet overtroen frit løb. Gengangerne og de underjordiske blev en del af tilværelsen. Man regnede med deres tilstedeværelse og tog deres gerninger i betragtning.

I de mørke aftener sad familien sammen i de små stuer. Kvinderne om væv, rok og karter. Mændene om fletværk og trætøj. Den eneste belysning var en osende, blafrende tranlampe. Bedstefar og bedstemor fortalte om det, de havde hørt og oplevet i et langt liv. De yngre lyttede med både andagt og gysen. Fortællingerne og atmosfæren gjorde de unge sind modtagelige, så de under dagligt liv og færden i naturen, i stald og i stuer drog slutninger ud fra disse oplevelser om det overnaturlige.

Mens familien sad i den dunkelt oplyste stue og hørte de gamles tale, der ofte drejede sig om liv og død, kunne pludselig høres en træorms tikkende gnaven i det frønnede træværk. Det var »dødningeuret«, der tikkede. Så bredte der sig en uhyggelig stemning. Det hed sig, at når man hørte dette, skulle en af de tilstedeværende dø inden årets udgang.

Kom der en trækvind gennem en sprække i vinduesfatningen, blafrede flammen på tranlampen. Skyggerne på væggen antog sære former. Det varslede sygdom og død, og de unge lyttede til, hvordan den ældste i kredsen tydede varslerne.

Det er almindeligt at møde den opfattelse, at overtro er noget ugudeligt, som man skal holde sig fra, da man ellers forskriver sin sjæl til fanden. Helt sådan har man ikke set på det på Bornholm, hvor fanden i beretningerne optræder nærmest som en gemytlig person.

På Simblegård i Klemensker skete det, at tre af gårdens ilde berygtede karle spillede kort i karlekammeret. Brændevinsflasken gik flittigt rundt,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Varperne i Pedersker plantage.

og to af karlene, der var svenske, lod alle deres hjemlands djævle kalde som hjælp, når de tabte. Ved midnatstid lød en kraftig banken på karlekammerdøren. Ind trådte en pænt klædt mandsperson, der hilste høfligt og spurgte, om han måtte spille med. Det fik han lov til, og nu vendte spillet sig. Den fremmede vandt, og da hanen galede første gang, lå en bunke penge foran ham. Han grinede og sagde, at hvis karlene bad fanden tage dem, vendte heldet sig nok. Alle karlene svor omgående ved fanden; spillet fortsatte højt, og nu tabte den fremmede stadig. Pengebunken skiftede plads. Da det lysnede i øst, tog den fremmede afsked og takkede for spillet. Han stod længe nok i den åbne dør til, at karlene kunne se hestehoven på det ene ben. Historien beretter ikke, om han også tog dem til sin tid, men de spillede ikke kort mere.

Det fortælles også fra et andet sogn, at der for mange år siden skulle være foregået noget, som viser fanden i den drilske rolle. Et ungt par kom gående ad vejen til en gård, hvor de skulle gæste bondens søn og datter. De mødte da en mand, som hilste høfligt. Han haltede tydeligt, og hans mund lyste. Ingen på gården lod interesseret i det, de fortalte, og aftenen gik med underholdning og kortspil.

Da midnatstimen nærmede sig, og den gamle »Bornholmer« havde »va-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ret« til midnatsslag, bankede det tre gange kraftigt på døren. Sønnen lukkede op, men der var ingen at se. Han satte sig ind, men da bankede det igen. Atter lukkede han op og spurgte, om der var nogen. Intet svar. Han løste så gårdhunden og tog den ind i stuen med en bemærkning om, at man nok skulle blive ked af at holde selskabet for nar.

Da det bankede på ny, fo'r sønnen ud i forstuen, fulgt af hunden og selskabet. Sønnen rev døren op. Hunden gav hals, men pludselig lagde den sig pibende ned på gulvet. Intet menneske kunne se eller høre noget, men om morgenen efter den uhyggelige oplevelse fandt man mange spor, der fulgtes ad: det ene var efter en almindelig fod, det andet efter en hestehov.

Det var også fanden, der ofte morede sig med at optræde på øens landeveje, særligt på vejkryds. Der lever folk endnu, som kan berette, hvordan de om aftenen, når de passerede disse steder, mærkede hestene vise tegn for et eller andet, hvorpå de gik i stå. Det var heller ikke muligt hverken ved lokken eller pisken at få dem til at trække vognen videre. Efterhånden fandt kuskene dog råd herfor. Ved at stå af vognen og med hænderne på egerne dreje det ene baghjul rundt lykkedes det altid at få vognen i gang igen. Men der føg en regn af gnister fra hjulet. Disse steder på vejene kendes stadig, og der er kuske, som hellere kører en omvej.

Sagnet fortæller om slottet Hammershus, at da den gamle borg, som lå på det sted, der nu kaldes Borre, var blevet så brøstfældig, at den skulle rives ned, kunne bygherrerne ikke blive enige om, hvor den nye borg skulle ligge. Man bandt da to hingstføl sammen og lod dem løbe. Hvor de standsede og lagde sig til hvile, ville man bygge borgen. Hingstføllene løb i to dage og nætter, inden de blev så trætte, at de lagde sig til hvile på den høje bakke, hvor nu Hammershus slotsruin knejser.

Rø var det sidste sogn, der fik kirke på øen. Der berettes, at sognet var så lille og fattigt, at beboerne måtte søge til nabosognet for at høre Guds ord. Da tog Simon affære. Han var rødhåret og rødskægget som de gamle vikinger og kaldtes derfor *Røde Simon*. På togter havde han hentet store rigdomme hjem, og en dag sagde han til sine 12 sønner, at om de ville hjælpe ham, skulle der inden året var omme stå en kirke i sognet. Faderen og sønnerne gjorde ord til handling, og da kirken siden skulle erstattes af en ny, viste den sig så solidt bygget, at der måtte dynamit til for at sprænge den bort. Overleveringen hævder, at Røde Simon gav navn til sognet, men andre mener, at det stammer fra det røde ler i brinken ved en å.

Ved udløbet af Øleåen, Bornholms største å, har der i gamle dage været sejlbart langt op i landet. Sagnet hævder, at der her engang lå en borg. Det kan være muligt, da åen gav gode landingsmuligheder for store både, og ikke langt herfra ligger Ringborgen, hvor man tyede hen i ufredstider. Stedet, hvor borgen skulle have ligget, hedder Billeshøj, og de nærliggende høje, der kaldes Billegrav, skal gemme levningerne af to af Billes sønner,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der udkæmpede en drabelig tvekamp om en mø, som Bille havde bragt hjem fra et af sine togter. Kærlighedskampen endte med, at de begge døde af deres sår, og at faderen lod dem gravsætte på høvdingevis i hver sin høj.

I Pedersker plantage findes de stenhobe, der kaldes *Varperne.* Endnu den dag i dag er det skik, at vejfarende, som kommer forbi, lægger en sten til de andre. Det er sagnet om tre uskyldige søstres død for broderhånd, der helligholdes:

På den nærliggende Siegård var tre sønner. De artede sig sådan, at de måtte flygte fra øen, men Vorherre skænkede bonden og hans kone tre døtre i stedet. Pigerne voksede op og blev de skønneste i sognet. Sønnerne hørte ingen noget om. En søndag gik de tre ungmøer en tur på højdedraget for at plukke vilde blomster. Som de gik i lyngen og glædede sig over alt det skønne, kom der tre røvere til dem. De unge piger blev bange og flygtede, men røverne greb dem og dræbte dem. Røverne blev senere pågrebet og hængt i et træ. Det viste sig da, at det var sønnerne fra Siegård, der var vendt tilbage og nu havde dræbt deres søstre. Som et minde om denne begivenhed, der rygtedes over hele øen, blev Varperne rejst.

Trolde, som de kendes fra andre landsdele, møder man ikke i den bornholmske overtro. Det var f. eks. *svenske* trolde, der ville forhindre kirkebyggeriet rundt på øen ved at kaste store granitblokke over vandet mod de bornholmske kirketårne. Som bekendt blev aldrig noget ramt, men granitblokkene ligger stadig i nærheden af mange kirker, og med lidt god vilje kan man se tydelige mærker af troldenes fingre og hænder.

Enkelte trolde er vel forekommet på Bornholm, men de har været af vagabonderende natur. Når de er blevet trætte af deres omflakkende og onde gerninger, har de slået sig ned på en åbrink eller på et næs ved kysten. Bornholmerne kaldte dem for *bobba* eller *dæwla.*

Bobbeåen på østlandet har navn efter en sådan trold, der sammen med den, der boede i Læså på sydlandet, var de værste på øen. De krævede ganske bestemt et menneskeliv hvert år. Blev det ikke opfyldt inden årets udgang, krævede de deres offer med en røst, der hørtes over hele sognet, idet de truede med al landsens ulykker. De gamle vidste da også at berette om, at bobban havde gjort alvor af truslerne ved at lade åen gå så højt op, at den skyllede markerne tomme for korn og græs.

En lignende ond trold holdt i mange år til ved Allinge. Han blev kaldt Næsdæwlijn. Han krævede også et offer, men han plejede at lokke med store løfter. De, der havde fulgt hans kalden, var aldrig vendt tilbage. En undtagelse var et halvgammelt kvindfolk, der lod sig lokke ud på næsset, men som rev sig løs fra Næsdæwlijn ved at bede til Vorherre. Hvad hun havde oplevet, fik ingen at vide. Hun var og blev både stum og »underlig« fra den dag.

Der er lidt nord for Hasle en pynt, Løkkeodden, som gennem tiderne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

har været tilholdssted for Løkkadævlijn. Det påstås, at han stadig driver sit spil, dog ikke ved at kræve et offer hvert år. Han tænder i stedet i sorte nætter sine lanterner. Undertiden er det et klart lys, undertiden et rødt eller et grønt. Han vandrer fra kysten et par kabellængder ud på havet og tilbage igen. Sådan fortsætter han nogle gange i løbet af natten. Det varsler stranding og vrag. Netop syd og nord for Løkkeodden har der gennem tiderne stået mange skibsvrag, og der har mange sømænd fundet deres grav.

Der er mange dystre beretninger om søfolk, der druknede under stranding. Deres genfærd viste sig ved kysten og i byerne, når der var storm i vente.

Den 28. november 1652 fandt den sidste heksebrænding på Bornholm sted på Galløkken ved Rønne. Fra beretninger om disse heksebrændinger har vi fået kendskab til denne uhyggelige side af overtroen. Troen på deres virke og deres lærdom fra den onde selv var gennem århundreder også stærk blandt bornholmerne.

I 1535 mente man i Åker sogn, at der var hekse på færde i hele omegnen af Åkirkeby. Man fik til sidst fat på Lars Kyllings og Jørgen Olsens hustruer. De blev dømt til bålet, men forinden blev de pisket offentligt og »tilstod« herunder, at de havde udøvet trolddomskunster på folk og fæ. De havde således i forening påført sandemanden den faldende syge ved under et besøg på hans gård at have lagt et tørret harehoved i fodenden af hans seng. Det førte til hans død kort efter.

Om den nævnte sidste hekseproces på Bornholm berettes, at fire Rønnekvinder: Boel-Anna, Karen Kristoffers, der var over 80 år, Thala Bådsmands og Trinike Hans Niemands blev anklaget for giftmordforsøg på en af byens stormænd. De tilstod alle og indrømmede, at de havde danset med fanden på Blåkulla. Han havde syntes så godt om dem, at han havde lært dem de trolddomskunster, som de siden havde udøvet. De blev alle dømt til bålet, men kun Boel-Anna og Thala Bådsmands blev brændt levende. De to andre undgik bålets pinsler, idet Karen Kristoffers døde under opholdet i fangekælderen, og Trinike Hans Niemands hoppede i fængslets brønd, da bøddelen førte hende ud. Men retfærdigheden skulle ske fyldest, og de to døde kom også på bålet.

Beretningerne om spøgelser eller gengangere har overalt holdt sig levedygtige op til vore dage. Sådan også på Bornholm. I et hus, som nu er nedrevet, flyttede et ungt ægtepar ind for 60—70 år siden. Der havde tidligere hørt landbrug og mølleri til. En nat vågnede begge ved, at »Bornholmeren« slog tolv. I det samme dannede sig en lysende plet på den ene væg. Der viste sig to personer: en gammel mand og en gammel kone. Foran disse to blev der et hul i væggen. Så tog konen en pose frem og sagde til manden: »Det er for mel«, og hun tog en anden pose med ordene: »Det er for sand.« For to andre posers vedkommende sagde hun: »Det er for mælk, og det er for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

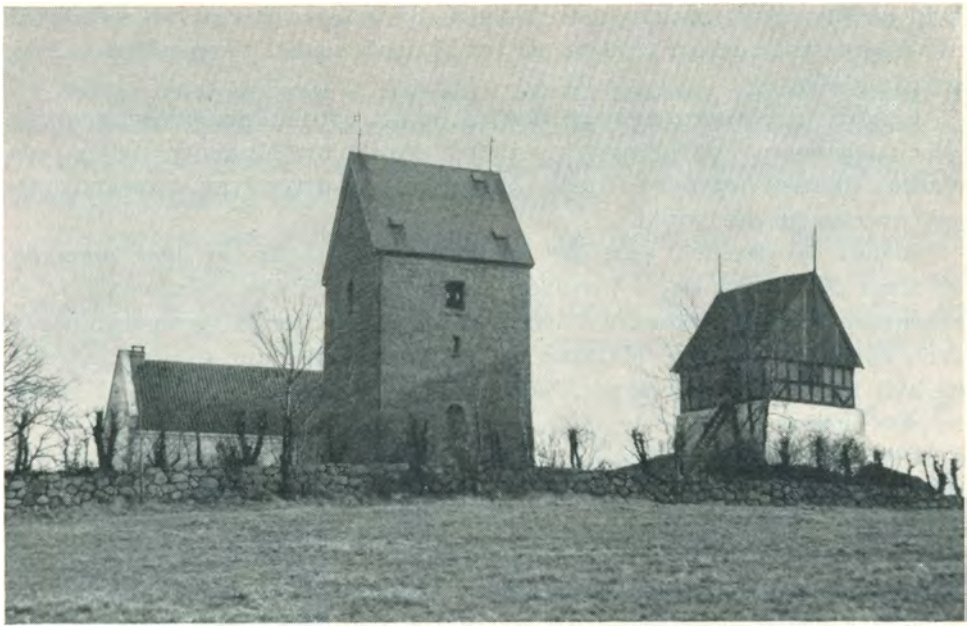

Rutskirke.

vand.« Så forsvandt synet. Dagen efter gik den unge ægtemand til præsten, der fulgte med tilbage og bankede på væggen, hvor de unge havde set synet om natten. Det lød hult, de slog hul og fandt et rum med fire pengeposer. Præsten fortalte, at han havde hørt fortælle, at de to gamle, der før havde boet i huset, havde været meget gerrige. De brugte ikke det rette mål til mælken og melet, de solgte. De skulle også have fyldt sand i melet og vand i mælken for at skaffe sig rigdom. Hvad folk havde hvisket om, var rigtigt, men rigdommen bragte dem ikke ro i deres grav. Først da pengene var fundet og givet til de fattige, blev der fred i huset.

En nulevende kone i Rutsker, hvis fader var stensætter, fortæller, at faderen arbejdede med på ombygningen af Rutskirke. En morgen så han på vej til sit arbejde en fuldrigger komme for fulde sejl ind mod land. Han blev underlig ved synet. Fuldriggeren ville snart gå på grund, skønt vejret var klart. Han gik tilbage til sit hus og kaldte på kone og børn, men ingen af dem kunne se fuldriggeren. De mente, at det måtte være et spøgelsesskib. På vej til kirken kom flere arbejdskammerater til, og da de så ud over havet, kunne også de se skibet. På kirkegården fortalte den gamle graver, at der, hvor de arbejdede, var begravet en engelsk skibsbesætning. Det måtte være for at værne om gravfreden, at skibet viste sig. De blev i hvert fald enige om at lade stedet være, og siden så ingen noget skib.

På Kuregård i Klemensker huserede indtil omkring århundredskiftet en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvid kælling såvel ved dag som ved nat. Så bange var man for hende, at når nogen skulle ud på gårdens sal for at hente noget, gik man ikke alene, men to i følge.

I ældre tid var der næppe en gård på landet, som ikke havde sit spøgelse eller gengangere. Fortællingerne mindede stærkt om hinanden, og da præsterne i datiden begyndte at mane gengangerne i deres grav, forsvandt megen overtro på det punkt.

Blandt de væsener, som har huseret på Bornholm, er også *marerne*, en slags efterkommere af varulvene. Marerne tog ifølge overtroen bo i et menneske, som da måtte ud at løbe om natten. Farten gik gennem busk og krat, over stok og sten. Marerne havde forkærlighed for gravide kvinder, på hvis foster de gjorde skade. Således skulle kloge koner og mænd kunne se på et menneske, om dets moder havde været besat af en mare.

Den, der løb om natten som en mare, løb på tre »ben«, således at han skiftevis løb på to ben og een hånd og på de to hænder plus eet ben og det andet ben strakt bagud. Løb han sig træt, søgte han ind i en hestestald og tog en hest at ride på. Da ville folk om morgenen finde hesten drivende af sved og fuld af jord fra marken. Hestens manke ville være sammenfiltret. Mangen landmand har været med til at flette en »marefiltret« manke op.

Af væsener med tilknytning til begivenheder på øen i fortiden er f. eks. en hovedløs so, der løber om natten i Torpebakkerne og morer sig med at skræmme vandrende personer. Det er hændt, at de, der har mødt den, aldrig har forvundet skrækken. På Svejbjerg i Olsker kan man, om man er heldig, høre en hest uden hoved vrinske. Det fortælles, at denne mærkelige bakke gemmer ligene af mange hundrede soldater, der faldt i et slag, som udkæmpedes mellem sørøvere og befolkningen. Det skal være en af dè begravede kæmper, der ikke kom rigtigt i jorden, som nu i hestens skikkelse påkalder hjælp til en ordentlig begravelse.

I det daglige arbejde på landet i gamle dage spillede det overnaturlige stærkt ind. Når man kærnede smør, kunne det hænde, at der ikke kom smør, selv om man kærnede i timevis. Det var »Smorrbåran«, som var på spil. Hun var et troldlignende væsen, som krøb ned i kærnen. Det hjalp hverken at bande eller læse, men nok at komme nogle gløder ned i fløden. Dem blev hun bange for og forsvandt.

Ved ølbrygningen kom man ud for, at det var umuligt at få urten til at gære, selv om gæren var ny og frisk, og hvis øllet ikke gærede, blev det dovent og let surt. Det var »Drikkabåran«, som drev sit spil. Også her hjalp det med et par gløder.

Hvis man dengang havde kendt, hvor mange grader fløden og urten skulle holde, kunne man nok have sparet gløderne.

»Broijnkjættan«, en væmmelig stor og fed hunkat med djævlekrop, sad gemt imellem de store kampesten, som brøndene var sat med. Hvis børnene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke passede på, men kom for nær brønden, kom Broijnkjættan op og trak dem ned til sig.

Når så børnene lærte at tage sig i agt for brønden, stillede faderen en stang eller et brædt på skrå ned i brønden, så Broinkjættan kunne forsvinde.

I damme og moser levede et lignende uhyre, »Damkjættan«, og det skete mere end een gang, at det krævede sit offer.

De væsener, der i den bornholmske overtro kaldes de *underjordiske*, holdt til i de gamle høje, som øen er så rig på. De mængede sig ikke med mennesker til daglig, men bornholmerne havde tilsyneladende ordnet sig med dem på et praktisk grundlag, så man kunne leve fredeligt side om side, når blot spillets regler blev overholdt.

Ifølge overleveringen er underjordsfolket på Bornholm et samfund for sig selv. Det styres og regeres af en slags konger eller høvdinge og har ganske bestemte love for dets forhold til befolkningen. De underjordiske er meget militært interesseret og inddelt i forskellige våbenarter. På den sydlige del af øen er det fodfolket, der har kompagnier og øvelsespladser, mens det beredne artilleri holder til på øens nordlige del. Kommer det til at knibe for bornholmerne i en kamp mod fjender udefra, rykker de underjordiske til hjælp. Herom fortælles flere eksempler fra den tid, da Bornholm ofte var udsat for angreb.

Der er dog også i vor tid folk, som påstår at have set disse væsener med egne øjne. Mens dette skrives, fortæller en 80-årig kone til et af de bornholmske dagblade om en oplevelse fra sine unge dage. Hun havde været på marken med formiddagsmellemmad til folkene, og da hun kom tilbage til gården, så hun en lille mandsperson stå inde i køkkenet. Inden hun nåede at sige noget, løb han ind i stuen, og da hun skyndte sig derind, var han helt forsvundet, skønt hverken døre eller vinduer var åbne. Den lille mand var klædt i gråt tøj, men om han havde rød hue på hovedet, husker hun ikke. En ældre lærerinde har også nylig fortalt, at hun som 14—15-årig så nogle af de underjordiske kravle om på bakkerne nær hendes fødested.

En fisker, der boede nær fiskerlejet Helligpeder, påstod til sin død, at han en morgen på vej til sit arbejde havde hørt kommandoråb bag sig. Han vendte sig og så et kompagni af de underjordiske komme marcherende. I kådhed begyndte han at gentage den hørte kommando. Det hævnede sig. Inden han vidste af det, sad han på Ellestingerens (kommandantens) hest, og det gik i flyvende fart over gærder og gennem busk og krat, indtil han i en af løkkerne på Vestergårds jord blev kastet til jorden, øm over hele kroppen af det hårde ridt. Som alle underjordiske heste var også denne trebenet. Ser man dem forfra har de to forben, ser man dem bagfra, har de to bagben.

I Pedersker lever endnu gamle mennesker, som påstår at være blevet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vækket ved nattetide, når de underjordiske marcherede til deres øvelsesplads på Kirkemarken.

Det skete, at disse væsener skulle have så stort gilde, at de ikke kunne være i højen, hvor de boede. Så sendte de bud til nærmeste gård for at få lov at bruge gårdens sal. Det fik de som regel lov til, og de betalte godt for sig, ofte med guld og sølv. På landet findes mange genstande, hvorom det hedder, at de engang er blevet erlagt af de underjordiske som betaling for brug af salen.

På Bjørnegård i Klemensker kom de underjordiske engang og spurgte om lov til at holde gilde om natten. Det fik de, og som skik var, måtte bonden og hans folk flytte et andet sted hen så længe. Da folkene var ved at køre bort, kom en omvandrende gøgler trækkende med sin bjørn og bad om husly for natten. Det fik han, og det rørte ham ikke, at de underjordiske skulle holde gilde. Han gik ind i stuen og satte sig til rette i gammelfars lænestol, mens bjørnen lagde sig ved kakkelovnen. Begge sov snart. Kort efter kom de underjordiske og dækkede bord med mange sølv- og guldsager, ligesom der kom store fade med steg og andet, tilberedt i gårdens køkken. Der blev liv på gårdspladsen. Flotte køretøjer rullede ind. Både sele- og ridetøj var skønnere end set hos nogen bornholmsk bonde, og de underjordiskes påklædning og pynt overgik alt andet.

Gæsterne kom til bords. Der blev spist og drukket, spillet og sunget. Ved al den støj vågnede den fremmede bjørnetrækker, som kaldte på bjørnen. Dens brummen tog gæsterne ingen notits af. Gøgleren pudsede så bjørnen på de underjordiske, der forsvarede sig så godt de kunne. Til sidst måtte de dog flygte, efterladende al den fine stads, der stod på bordet.

Da gårdens folk om morgenen vendte hjem, fortalte den fremmede, hvad der var hændt om natten. De delte så sølvet og guldet, og siden kaldtes gården Bjørnegård.

Den følgende sommer kom der en ny karl på Bjørnegård. Da han en dag gik i marken, kom en fremmed til ham og spurgte, om de havde den »galna kjættan (hunkat) på gårijn inu?«

»Jo,« svarede karlen, »vi hår en forbanskad galn kjætta på gårijn, å hon hår for en åte då sin fåd tål kjæjlna (tolv killinger).«

Den lille mand takkede for oplysningen og gik. Siden var der fred på gården for de underjordiske.

På Nordre Skarpskadegård i Klemensker boede en bonde, der havde en giftefærdig datter. Da hun fik sig en kæreste, skulle der være bryllup. Det var dengang på landet skik og brug, at de møbler, bruden skulle have i medgift, blev lavet hjemme på gården af materialer, som havde ligget til tørre i mange år med dette formål for øje.

Skarpskadebonden lod gå bud til en af sognets snedkere om at komme og lave møblerne. Han lovede at komme i god tid, men først ved aftenstid to

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Parti fra Torpebakker.

dage, før brylluppet skulle holdes, kom han. Bonden beklagede, at det var for sent, men snedkeren sagde, at bare han kom ind på salen, hvor materialerne lå, skulle møblerne nok blive færdige som lovet.

Snedkeren låste døren til salen efter sig og tog nøglen ud. Folkene kunne høre, at han rumsterede og slog omkring med stumperne. Men i øvrigt så man intet til ham. Endelig den sidste nat blev der arbejdet: savet, høvlet og banket.

Det lød uhyggeligt. Folkene sad oppe og vågede og var bange. En af karlene havde dog mod til at kigge gennem nøglehullet. Da han havde kigget en stund, lød en stemme indefra: »Hær e et iwa for monna!«. I det samme kom en hammer farende og ramte nøglehullet, så den slog det ene øje ud på karlen. Men han kunne fortælle, at han havde set en masse underjordiske væsener arbejde derinde, og det var et af dem, der var blevet vred på ham.

Om morgenen åbnede snedkeren døren til salen og bad bonden og hans folk komme ind. De fandt da hele det bestilte møblement parat til at tages i brug. Der var blandt andet også en stor himmelseng, som senere blev købt og ført til herregården Holsteinborg på Sjælland.

I Pedersker sogn boede på Tornegård en bonde, som en dag var ved havet for at hente et læs tang. En vakker og dejlig havfrue — en såkaldt vætte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

— lå på stranden og solede sig. Hun gjorde sig lækker for bonden, og resultatet af dette møde mellem bonden og vætten blev, at næste år, da han kom til stranden efter tang, kom havfruen igen og overrakte ham en lille dreng: hans og hendes. Drengen fik navnet *Bonavedde* efter faderen og moderen. Bonavedde voksede op og blev både synsk og drilsk. Forholdet mellem ham og de underjordiske var ikke det bedste. De prøvede mange gange at få kommandoen over ham, men han var dem stadig for snedig.

En aften, da han var ude for at ride et hingstføl til, kom han forbi Korshøj, hvor de underjordiske holdt gilde med sang og spil. Da højen stod på gloende pæle, holdt Bonavedde hesten an for at se på gildet.

De underjordiske kendte ham og ville se, om de ikke kunne lure ham. Et par af dem kom ud til ham med en sølvstob, fyldt med vin, og bød ham på drikken; men Bonavedde anede uråd. I stedet for at drikke af bægeret, tømte han dets indhold bag over skulderen. Indholdet ramte hestens lænd, og alt håret sved af. Bonavedde beholdt bægeret, gav hesten sporerne, og i fuldt firspring satte han kurs mod kirken. De underjordiske satte efter ham, men da han red på en hingst, der kunne gå gennem alt, og samtidig red over jord, hvori en plov var ført af et kristent menneske, kunne de underjordiske ikke indhente ham. De måtte udenom den dyrkede jord, og da de var ved at nå ham ved kirkegårdsdiget, lod han hesten sætte over i ét spring. Ind på kirkegården turde de andre ikke komme.

Bonavedde skænkede sølvstoben til kirken, hvor den benyttedes som alterkalk indtil 1888, da den ved kirkens restaurering sammen med de øvrige af kirkens hellige kar blev flyttet hen til præstegården og opbevaret der. Da kirken igen blev indviet, var Bonaveddes bæger borte. Det er ikke senere fundet, og man mente, at da det ikke mere var i indviet hus, men i præstegården, havde de underjordiske fra Korshøj igen hentet det hjem.

Om de underjordiskes hjælp fortælles, at da en svensk flåde søgte at gøre landgang på østkysten, var der ikke andre til at forsvare kysten end en enlig strandvagt. Inden han fik tid til at trække sig tilbage, hørte han nogen, som råbte: »Lad og fyr — lad og fyr.« Han må have været en modig mand, for han blev på sin post, ladede sit gevær og skød, og idet han havde fyret det første skud, myldrede det med underjordiske på stranden. De skød, så fjenden måtte ro tilbage ud til skibene igen.

Der står om episoden i den svenske krigskrønike, at om ikke det havde myldret med hundrede af rødhovede djævle, som skød, så luften lyste, skulle svenskerne nok have kunnet klaret sig.

Når de underjordiske forinden råbte til strandvagten, at han skulle lade og skyde, var det »fordi en kristen mand først skulle fyre et skud af, før de andre kunne.«

Når de underjordiske svigtede, da general K. G. Wrangel gik i land i Neksø og ved Malkværnskansen, var grunden ene og alene de bornholmske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

officerers passivitet, thi en betingelse for de underjordiskes hjælp er, at bornholmerne selv træder an først.

Der er også dem, der mener, at de hjalp under den tyske besættelse, da Hitler ville bygge en stor fæstning ved Dueodde. De fik det til at synke i sandet om natten, som var bygget om dagen, og standsede det store arbejde, hvis ruiner ses den dag i dag.

For at hjælpe har de underjordiskes konge stillet den betingelse, at ingen anden konge må opholde sig på Bornholm mere end tre dage i træk.

I Sømarken ved Pedersker stod indtil for et par menneskealdre siden en gammel stubmølle, der tilhørte en mand ved navn Pær Løvijn. Han kaldte sig selv de underjordiskes konge, og det var utroligt, hvad han kunne udrette ved hjælp af dem. Der lever folk, som kan berette om hans strålende begravelse, hvor også de underjordiske var med.

Mølleren var åbenbart også en »klog mand«. Han kunne kurere for al slags sot og vunder, hedder det, og man følte det på egnen som et stort tab, da han gik bort.

De underjordiskes virkelige konge, som på bornholmsk hedder Ellestingeren, er øens mægtigste person og egentlige hersker. Han færdes fra høj til høj, hvor hans undersåtter bor, og inspicerer sit folks militære øvelser.

Han rider altid på en trebenet hest, hvid og smuk som ingen anden hest; hans seletøj er smykket med guldbeslag, hans sadel er også af guld, prydet med ædle stene.

Det fortælles, at en dansk konge for nogle hundrede år siden gæstede Hammershus, og da han tre dage senere red mod Rønne med sit følge, blev han så underlig, da man var kommet op i Slotslyngen. Kort efter gav han følget ordre til at gøre holdt og vente på ham. Han red et stykke ind i lyngen, og hvad der skete, så ingen, men alle hørte lyden af sablers hug og parader. Nogen tid efter kom kongen tilbage, tavs og alvorlig og uden sabel. I stedet for at ride til Rønne, vendte man om og red til Hammershus, hvorfra man straks efter gik ombord i kongens skibe og sejlede bort. Kongen havde kæmpet mod underjordskongen og tabt — et år efter lå kongen lig. Siden har ingen dansk konge opholdt sig på øen i over to dage.

Nogle af de kloge koner og mænd må have været ganske dygtige. I hvert fald har de besiddet en god portion menneskekundskab. En af de navnkundigste var *Posijn,* som boede på østlandet. Om ham berettes mangt og meget. Hvad han foretog sig, kunne ikke altid stå for en faglig kritik, og han blev da også meldt til øvrigheden for kvaksalveri. Det var omkring 1880, da Estrups gendarmer udgjorde øens politi.

En dag kom to af disse ordenshåndhævere ridende op til Posijn og befalede ham at følge med ud til arresten i Svaneke. »Der når vi aldrig ud,« sagde Posijn stilfærdigt. Han blev beordret til at tage tøj på og følge med.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Medens de to andre red på deres heste, travede Posijn imellem dem. Da de var kommet et stykke væk fra hans hus, bad den ene gendarm ham om at holde hans hest, da han skulle hen bag en busk et øjeblik. Kort efter gik det ligesådan med den anden. De kom op på hestene igen, men det varede kun et par minutter, før det atter var galt, begge måtte stå af og hen bag en busk. Da det havde gentaget sig flere gange, blev Posijn ked af at måtte være hestepasser — gendarmerne sad nu troligt bag buskene, staklerne havde fået mavepine.

Det var at holde øvrigheden for nar, og en dag mødte selveste herredsfogeden op hos Posijn sammen med en politibetjent. Posijn lod dem vide, at de godt kunne tage hjem igen, for ham fik de aldrig i arresten, og i det samme tog han sit gevær, satte piben i munden og trykkede af. Da han blev begravet på Ibsker kirkegård, blev hans kiste løftet over kirkegårdsgærdet, han måtte ikke bæres gennem kirkegårdsporten.

Der var også kloge folk, om hvem man vidste, at de ejede den »sorte bog«, som havde sort bind og rød tekst, skrevet med menneskeblod. Den, der havde den bog, kunne alt både overfor mennesker og dyr, hvis han ville. »Bogen får man på den måde,« hed det, »at man går rundt syv gange om en kirke, når det er fuldmåne. Hver gang man når kirkedøren, skal man fløjte tre gange i nøglehullet, og når man har fløjtet sidste gang, kommer fanden selv og overrækker bogen. Når ejeren dør, kommer fanden igen og henter den tilbage.«

Ofte kendte kloge folk urters lægende kraft og brugte dem. Men mange, og det var måske de fleste, benyttede kun såkaldte »sympatimidler« eller hvad man i vore dage ville kalde »overtroiske midler«:

Har man tandpine, stikker man med et søm i den dårlige tand, til der kommer blod, så slår man sømmet i et sted, hvor hverken solen eller månen skinner. En dårlig tand falder ud af sig selv, hvis man gnider den med en blanding af mel og vortemælk. Er tænderne blevet løse, fæstnes de igen, hvis man gnider dem med ens egen urin. Lider man af slem hovedpine, svøber man bare en gift kones slør om hovedet. Mod halspine brugte man det råd, som mange bruger endnu: en strømpesok på halsen, når man går i seng om aftenen. Mod søvnløshed hjælper det at gnide kroppen med en stiv børste. Får man hikke, når man sidder ved bordet, skal man blot lægge den gaffel, hvormed man har spist, med spidserne imod sig. Mod stumhed skal man kun lade osen af brændte strømper og gamle støvler trække ind i den stummes mund. Indtræder blindhed hos ældre folk, kan det hjælpe, at man brænder en sort kats hoved i en tillukket stenpotte og blæser noget af pulveret i den blindes øjne. Rinder øjnene, vil duggen af roser hjælpe. Buldøjne helbredes ved at smøre fuglegalde på dem. En lægende øjensalve fås ved at blande rosenvand, æggehvide og kvindemælk sammen. Imod drømme hjælper det at hænge en stilk portulak op over sengen. Mod krampe skal

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

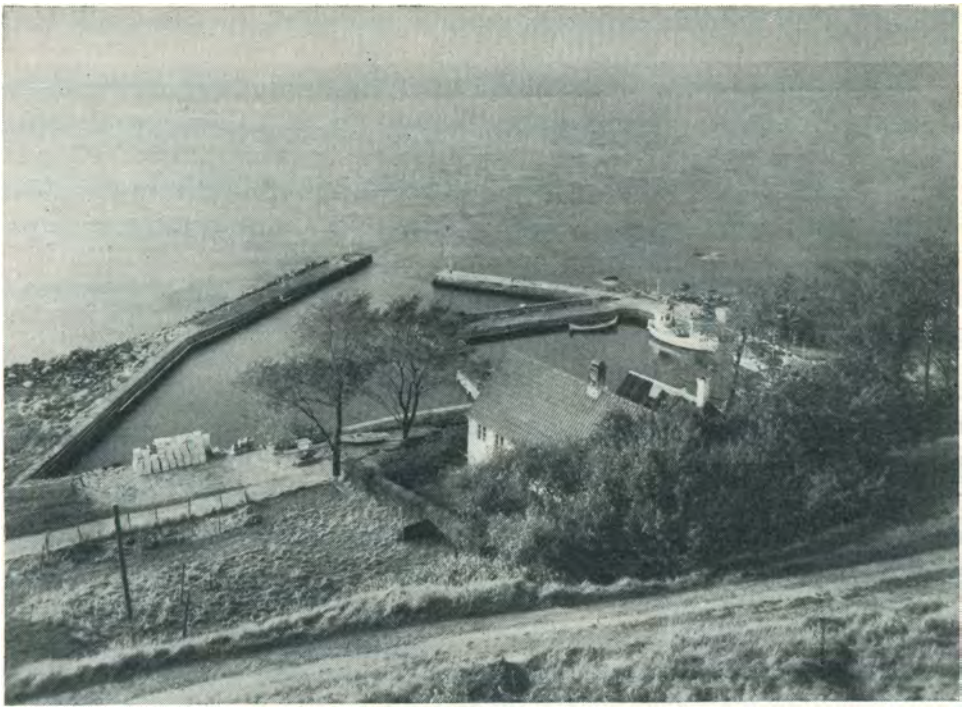

Havn på Bornholms vestkyst. Solide granitmoler beskytter bådene mod det stormfulde hav.

man stikke med en nål i den syges venstre hånd og smøre ham med blodet om munden. Mod melankoli skal patienten sove på laurbærblade. Rosen fordrives med et stykke lærred, der er dyppet i en kvindes urin og lagt på det syge sted. Blegsot helbredes ved, at den syge om morgenen, før solen er stået op, går ud på marken, graver en græstørv op og lader sit vand i hullet. Mod gulsot bæres en edderkop i en hul nød om halsen i tre dage. Nødden skal være tillukket. Et middel mod kræft er at binde en levende krebs på det syge sted og lade den ligge der, til den er død, hvorefter den begraves. Mod hovedskurv dræbes tre skrubtudser, som brændes i en tillukket lerpotte. Pulveret strøs på skurven, der er indsmurt i svinefedt. Har man modermærker, skal man gnide hen over det med hånden af et lig. Buldne fingre helbredes ved, at fingeren stikkes ind i øret på en kat. Udtæring forsvinder, hvis man ved aftagende måne dier en ung kone, som har født en dreng, og efter hver gang at have diet skal man spise et stykke sukker.

Man havde i hundredvis af sådanne råd mod sygdomme. Det er vel ikke mærkeligt, at man dengang søgte hjælp og lægedom hos de kvinder og mænd, om hvem rygtet gik, at de havde mystiske kræfter og kundskaber, som ikke var hvermands eje. Siden kom lægevidenskaben, men dog blev de kloge folk dyrket helt op til vor tid. Ofte var lægen sidste udvej, og når det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

så var for sent for ham at hjælpe, mistede man yderligere tiltroen til hans evner.

Foruden de nævnte sympatiråd kendte de kloge mænd og koner også virkelige medikamenter, der væsentligst bestod af udtræk i vin, brændevin og vand af urters blade og rødder; også til lægende salver brugtes afkog af urter, blandet med fedt og honning og som plaster, blandet med voks. For dødt kød i sår kendte de kloge mænd og koner råd, længe før lægerne gjorde det. De anvendte en blanding af sukkeropløsning og kalk.

For skære-, hug- og stiksår brugte man spindelvæv, hentet fra lægter og spær under halmtaget; jo mere støvfyldt det var, des bedre. Der fremkom aldrig bullenskab i såret af spindelvævet, men som regel et stort ar. Også en på husets nordre side opspændt kalvemave, der var belagt med et muglag, blev brugt til åbne sår; man skar blot et stykke af og svøbte det om det åbne sår, og i løbet af nogle få dage var det lægt. En dejg af gammelt muggent rugbrød og vand ikke alene klarede enhver byld, men lægte såret på ganske kort tid — nu ved man, hvorfor det mugne rugbrød havde denne egenskab. Den eneste form for bullenskab, man havde respekt for, var edder eller »tåj« som det kaldtes, i fingrene. Det helbredtes med lud, lavet af raps- eller havrehalmsaske.

Igler brugtes mod al slags »værk«, hvor i kroppen det end sad, selv på tandkødet blev disse blodsugende uhyrer sat.

Her skal nævnes nogle af de urter, som anvendtes til lægemidlerne:

Hasseltræets røde hinde mellem barken og veddet indtaget i corbendictvand var godt mod pleuritis.

Gyldekløver brugt som gurglemiddel, virkede på halsbetændelse.

Nyseurtens afkog fremkaldte den standsede menses.

Slåentornens bærsaft i øl var gavnlig mod »durkløb«. Blomsterne, kogte i øl, gav mild åbning hos børn.

Akeleje var god mod skørbug. Et afkog af frøet, indtaget nogle dage, hjalp mod gulsot. Saften af rødderne helbredte skurv. Varme fodbade med Akeleje i helbredte den værste hovedpine.

Bukkar hjalp til en let fødsel, når de blev bundet under fødderne på den fødende.

Birketræets saft var god mod sten.

Svaleurten brugtes udvendigt mod ringorme.

Safran skulle man være varsom med at tage i for store mængder, da den fremkaldte latterkrampe.

Storkenæb brugtes mod sprukne bryster.

Hyacinth forhindrede skægvækst hos kvinder.

Åkande. Af den tilberedtes en olie, som ved indgnidning skulle fjerne den hæftigste hovedpine.

Museøre. Rødderne kogt i vand gav et godt middel mod drøvlefald.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hylden er kendt for sine helbredende egenskaber. Et stykke klæde, dyppet i hyldevand og lagt på huden brugtes mod rosen.
Baldrianafkog i vin var et middel mod gulsot og koldpis.
Almerod kogt i vin skulle kunne læge brændt skade.
Abrodfrø kogt i vand fordrev orm.
Malurt var kendt for sine mange helbredende egenskaber.
Althea var godt mod ondt i brystet, ligesom man tillagde den en lægende kraft.
Angelica var god mod modersyge. Brugtes også mod dårlig ånde.
Annis fordrev vinde og lindrede forkølelse og brystsmerter.
Rødbedevand var godt mod frostbylder. De grønne blade skulle rense og læge bensår.
Nellikeafkog skulle helbrede kramper, skælven og hjertebanken.
Skarntydeafkog brugtes kun udvortes og kunne fordrive mælken af moderbrystet, når barnet var død.
Skeurten var god mod skørbug.
Lyngen brugtes, når den blev kogt og anvendt varm, som et godt middel mod leddegigt.
Askeblade, indtaget dagligt, skulle forhindre fedme — tre blade om dagen.
Hvid liljerod, stegt sammen med hvidløg og blødt ud i vin, gav kvinder en stor skønhed.
Brombærblade og kviste som afkog var et middel mod fnat.
Salvie, kogt med sukker og vand, skulle, når det indtoges dagligt i et kvantum af ½ pot, hæve ufrugtbarhed hos kvinder.
Enebær brugtes til at røge med i stuerne efter sygdom i huset.
Agernkaffe brugtes mod kirtelsyge og den hvide flod.

På Bornholm havde man ligesom andre steder mange »hellige kilder«, af hvilke kan nævnes Helligdomskilden ved Rø, kilden ved Salomons Kapel, Koldekilde i Almindingen (kaldtes før Sct. Hanskilden), Guldhullet ved Hasle og kilden ved Svaneke.

Ved disse kilder mødtes bornholmerne Sanct Hansaften med deres syge for at hente lægedom ved at drikke af vandet og lade sig væde af natteduggen på det bare legeme. Efterhånden blev disse sammenkomster til store folkefester, en slags kildemarkeder. Der ofredes i kilderne både penge og andre ting af ædelt metal, som senere fiskedes op og deltes mellem sognets fattige.

Uheldigvis udartede kildemarkederne til det mindre gode, og da troen på kildevandets helbredende virkning svandt bort, efterhånden som oplysning og lægekunst vandt udbredelse, forsvandt disse kildefester. Den sidste fandt sted i Almindingen for ca. 40 år siden. Visse traditioner har dog holdt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vigehavn ved Svaneke, hvor der i sin tid fandtes en helbredende kilde.

sig. I vore dage mødes øens befolkning til folkefest i Almindingen og til de berømte kildefester i Svaneke omkring Sct. Hans.

Til forskellige træer, buske og krat knytter der sig flere sagn om begivenheder. Et af de mest interessante er knyttet til det gamle, mægtige egetræ, som står ved Stamperegård i Østermarie: Brændte-Ola.

Sagnet fortæller, at da bornholmerne havde indtaget Hammershus i 1658 og jagede de svenske, opholdt en af disse, som hed Ola, sig på Stamperegård. Da han hørte, hvad der var sket, blev han så bange, at han flygtede med sabel og gevær. Hvad der blev af ham, vidste ingen, før mange år efter, da lynet slog ned i egen og flækkede den. Det viste sig da, at stammen var hul, og i den hule stamme stod et skelet med sabel og gevær og iklædt svensk uniform.

Folk der på egnen, som havde hørt om svenskerens forsvinden, mente efter fortællingerne om ham at kunne kende ham som Ola, der altså havde skjult sig i det hule træ og var sultet ihjel. Siden er egen blevet kaldt Brændte-Ola, og dens store tvedelte, hule stamme vokser endnu. De to halvdele holdes sammen af en svær jernstang.

Ved Lappetræskilden i Åkirkeby stod der i en lille skov et træ med tvedelt stamme. Mellem stammerne et stykke oppe var der en åbning så

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stor, at et menneske kunne krybe igennem. Ved midnat Sanct Hansaften skulle ufrugtbare kvinder krybe gennem dette hul helt nøgne. Det skulle afhjælpe ufrugtbarheden.

Som offer til de gode væsener, der rådede for et sundt legeme, hængtes små og store tøjlapper op i træet af syge, der om natten var blevet befriet for deres vunder. Deraf navnet Lappetræskilden.

Der er uendelig mange beretninger om forvarsler til forældre eller slægtninge fra den eller dem, som kæmper den sidste kamp mod døden ude på havet. For nogle måneder siden gik en fiskekutter ned i Østersøen. Hustruen til den ene af mændene ombord hørte om natten netop på det tidspunkt, da kutteren formodes at være forulykket, lyde, som om hendes mand gik nede i husets kælder for at hente redskaber, som han plejede, når han skulle ud på havet. Hun hørte også tydeligt, hvorledes han gentagne gange trak døren til for at få den lukket, sådan som han dagligt måtte, da låsen var dårlig.

Om morgenen fortalte hun sine nærmeste, hvad hun havde hørt, og der var ingen tvivl hos nogen om, at det havde været varslet om den katastrofe, som nogle dage efter blev bekendt.

En nu ældre kone har fortalt, at da hun var ung, sejlede hendes mand som skipper på en mindre skude fra København til Allinge. Ude i Østersøen mødte de en svær østenstorm, som drev skibet langt ud af kurs. Da skibet ikke kom i havn, blev den unge kone angst og gik til sin svigermoder og beklagede sig. Den gamle kone trøstede og sagde: »Gå du kun hjem, der er intet sket med Hans.« To dage efter drev en redningskrans fra skibet i land nede på østkysten, og bud derom sendtes til skipperens kone. Nu var der ingen tvivl mere. Hun gik igen op til sin svigermoder og fortalte om redningskransen, men den gamle sagde blot disse ord til hende: »Hans er ikke druknet, for havde han været det, så havde han været her og fortalt mig det. Det har nemlig de andre to, som er blevet derude.« Der var ingen tvivl hos den gamle, livet selv havde lært hende budskabet mellem moder og søn.

Langt kan disse bud gå med melding om død. En familie, som havde en søn, der var fisker på Eriesøen i Nordamerika, vågnede en nat ved, at et meget fint ur, som sønnen havde haft med hjem efter en rejse på Østen, begyndte at slå — det slog tolv slag, skønt klokken kun var tre om natten. Da uret havde slået, gik det i stå. Begge forældrene opfattede det som et bud fra sønnen, og ganske rigtigt, netop den nat og på det tidspunkt, da uret standsede, var sønnen faldet over bord og druknet. Siden hin nat har det været umuligt at få uret til at gå igen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SYGDOM OG LÆGEHJÆLP

DEN FØRSTE LÆGEHJÆLP på Bornholm er antageligt blevet ydet af katolske munke og kanniker, som arbejdede på øen. Man véd, at munkene var meget kyndige i lægekunsten og andre steder har udfoldet en sådan barmhjertighedsgerning.

Centrum for denne virksomhed har været Åkirkeby og omegn, hvor man stadig har en Kannikegård og en Spidlegård. På sidstnævnte sted kan man regne med, de spedalske levede. Man har udgravet et kapel her, men intet er berettet om sådanne skeletfund, som man har gjort i store mængder ved Øm og Æbelholt klostre og nylig på Sct. Jørgensgård ved Næstved. Det ville være interessant, om man også ved Spidlegård kunne finde knoglerester, som kunne fortælle om sygdommene i gamle dage. Det viser sig nemlig, at det ikke udelukkende er spedalskhed, man finder vidnesbyrd om sådanne steder, men også en række andre knogleforandringer.

Behandlingen af de syge var iøvrigt overladt til kloge mænd og på Bornholm særlig til kloge koner, der benyttede sig af mystik og overtro, men dog var meget kyndige i at bruge lægeplanter. Mange af de stoffer og planter, som nu bruges af lægerne, var tidligere kendt af disse lægfolk. Men mest beroede tilliden til disse råd, som på bornholmsk kaldtes »kjællingaråd«, på mystik og overtro. De fleste fra gammel tid brugte lægeplanter findes vildtvoksende og mange steder i overflod, men der er ingen særlig ophobning omkring Åkirkeby eller Hammershus, hvor gejstligheden holdt til.

På Bornholm fandtes en række hellige kilder og flere steder kapeller ved kilderne i den katolske tid. Man skulle rejse dertil og drikke af vandet, dersom man ville bevare sundheden eller søgte helse. Særlig Sct. Hans nat var kraften stor. Selvom flere af disse kilder indeholder radioaktive stoffer i ret betydelige mængder, må man nærmest antage, at troen har været det afgørende.

Bornholm ligger på et udsat sted i Østersøen, hvor mange skibe passerer. Derfor var det naturligt, at fortidens svære farsoter let blev indført.

Der er beskrevet svære pestepidemier, og det var meget omfattende og ondartede sygdomme, som bortrev store dele af befolkningen og skabte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stor nød. Det har dog næppe været så slemt, som sagnet lyder, at kun een eneste pige og een ung mand var tilbage efter den sorte død, og at hele Bornholms befolkning skulle stamme fra disse to.

Byldepest, plettyfus, blodgang og tyfoid feber rasede, men man kan også regne med, at andre smitsomme sygdomme blev katastrofale under datidens uhygiejniske forhold og uden lægehjælp. Småkopper og børnekopper regnede man ikke så meget med.

Den første forordning til bekæmpelse af smitsom sygdom blev givet af Kristian IV den 15. januar 1625: »Om hvorledes i pest og blodsot og sådanne smitsomme syges tid skal forholdes«.

Det er en meget detaljeret og udmærket forskrift, som næppe fik større betydning på Bornholm, hvor der ingen læger fandtes til at råde eller passe på. Det er betegnende for tiden, at flere kapitler i forordningen begynder med »Næst at anråbe Gud« og lignende. Muligt har der været pesthuse på den tid, men de såkaldte kolerahuse er fra omkring 1831.

Pesten i Åker sogn 1653—54 er studeret i kirkebøgerne af dr. J. Carlsen, som boede i Hasle omkring 1885. Han mener, det var bubonpest (byldepest), og fortæller, at sygdommen tidligere havde hærget stærkt på Bornholm, således 1602 »sorte død« og 1618 »anden død«, som bortrev 5184 mennesker. 1636 døde en trediedel til en fjerdedel af befolkningen, og i 1654 døde 480 mennesker i Åker sogn, hvilket Carlsen regner for en fjerdedel af befolkningen.

Den kongelige forordning var altså meget påkrævet, og den var så levedygtig, at den først blev erstattet med en epidemilov 1880.

I det syttende og det attende århundrede ydede de såkaldte »feltskierere« lægehjælp på Bornholm. De blev uddannede og ansatte ved militæret og stod undertiden i lære ombord på større skibe. De var ikke eksaminerede ved universitetet og faldt ofte igennem, når de indstillede sig til eksamen ved det kirurgiske akademi.

Man havde »feltskierere« på Hammershus og Christiansø længe, inden der er nævnet nogen læge på Bornholm. I 1530 skrives det, at der på Hammershus må holdes en præst, en feltskier og en rettermand. I 1597 sættes »bartskierens« løn til 20 rdl. årlig + 26 rdl. i årlig forplejning. Den første bartskier på Hammershus, som er kendt ved navn, hed Morten Resich (1598—99), men allerede 1532 omtales »Mester Dirich« i Rønne. Den første garnisonslæge på Christiansø hed Kirkering (1684—88), fulgt af Peder Magnussen Langhorn (1688—1735) og sønnen Jacob Friederich Langhorn (1733—1762), der blev dømt til døden for drukkenskab og vold ved en krigsret, men senere frifundet af kongen.

I 1658, da bornholmerne løsrev sig fra Sverige, var Johan Graaf feltskier i Neksø og »Mester« Bertel Johansen feltskier for den svenske garnison på Hammershus og praktiserede senere i Rønne, hvilket ses deraf, at han med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kolerahuset i Allinge fotograferet omkring århundredskiftet.

andre betalte en tiendedel af formuen til Bornholms løskøbelse fra den svenske konge.

Johan Conrad Dippel var statsfange på Hammershus fra 1719—1725 og fik tilladelse til at yde bornholmerne lægehjælp. Han måtte dog ikke bruge pen og blæk, hvorfor han skrev recepter med blyant.

Jacob Wolfgang Mülner blev 1734 forvist til Bornholm, hvor han betegnes som landkirurg.

To præster praktiserede i Svaneke:

Den ene præst, Andreas Agerbech, fik først teologisk embedseksamen og senere lægeeksamen. Han uddannede sig i Holland hos Boerhaave i Leyden og i Tyskland ved universitetet i Halle. Han levede på pietismens tid og sluttede sig til »Strahls lære«, som lagde vægt på sjælens betydning for legemlig sundhed. Han fungerede i hofkredse og blev senere præst på Bornholm. Han var en mærkelig og stridbar mand, som blev forsat til Christiansø og senere afskediget i 1757. Derefter virkede han som læge til 1770, dels i Svaneke, dels i København. I maj 1753 behandlede han stiftamtmand Scheel for en heftig galde og mavefeber.

Den anden lægepræst hed J. P. Prahl. Han boede i Østerlars og Østermarie, studerede kirurgi og døde som læge i Svaneke 1810.

Ved forordning af 21/11 1788 ansattes den første landkirurg på Born-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holm. Der skrives: »At der skal ansættes en landkirurg på landet, da der ingen ordentlig læge er, men indbyggerne betjene sig af den i Rønne boende apoteker til indvortes svagheder og regimentsfeltskæreren til udvortes kirurgiske curer«. Som landkirurg ansattes Abraham Falk Siemers, der boede i Neksø 1788—1795.

Fra denne tid kendes en sag, hvor feltskærerne på Bornholm ansøgte om tilladelse til at praktisere på egen hånd, hvilket blev afslået med den motivering, at regiments- eller landkirurgen ikke kunne kontrollere eller vejlede dem, når han ikke var i deres nærhed.

År 1760 fik Johan Friederich Dircks i Rønne eneret til at drive apotek på Bornholm. Han var uddannet som farmaceut og fik lægeeksamen ved det medicinske fakultet 16. oktober 1760.

Kommandanten på Bornholm anbefalede ham som »veluddannet og dygtig«, og det anføres »at den store medikamentkiste, som var sendt fra København, ikke var kommet til synderlig nytte og siden aldeles forsvunden, hvorimod når her fandtes apotekervarer, da kunne samme fås efterhånden og det til langt mere menage for den kongelige cassa«.

Det har dog været meget småt for dr. Dircks, trods hans indtægter som både apoteker og læge. Han havde mange børn, og i 1780 søgte han kongen om at nyde indtægten af embedet som skarpretter, der lønnedes med ca. 100 rdl. årlig.

Han fik stillingen og traf en aftale med skarpretteren i Ystad om at tage til Bornholm, ifald der blev arbejde. Det gik godt i 11 år, men så skulle der henrettes en mand, som havde dræbt sin hustru, og skarpretteren fra Ystad nægtede at komme.

Dr. Dircks blev afskediget, og en skarpretter måtte beordres fra København.

Men da det stadig kneb for den gode apoteker, ansøgte han igen om at nyde indtægten af skarpretterembedet, og der skrives til hans støtte: »At et velindrettet apotek er nødvendigt, da Bornholm ligger så afsides og afsætningen er ubetydelig, formedelst almuens mistillid til medicinens virkning«.

Kongen var nådig, og Dircks beholdt embedet på livstid.

Den næste landfysikus var P. U. V. Knauer (1795—1821) og derefter *D. F. Eschricht* (1822—1825). Sidstnævnte var en meget betydelig læge, der senere blev professor i fysiologi ved Københavns Universitet. Han var kendt for sine folkelige foredrag, der senere blev trykt. Han fortæller mest om de selskabelige forhold, rejserne og strandingerne. Han var så heldig ved en strandingsauktion at komme i besiddelse af et stort og værdifuldt bibliotek, som var bestemt til Sct. Petersborg. Det skaffede ham penge til en flerårig udenlandsrejse.

J. S. N. Panum var ved denne tid militærlæge i Rønne (1816—1828) og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

konstitueret landfysikus flere gange. Han blev forflyttet til Holsten som regimentskirurg og meddirektør ved »Kong Christians Plejehuus«.

Panum udgav i 1830 fra Slesvig en beskrivelse over Bornholm. Heri fortæller han indgående om levevis, fødemidler, drikkevarer, klima, vejrlig, folkets karakter, sæder, skikke og forlystelser og ender med en kort oversigt »over de almindeligst herskende sygdomme og deres rimelige årsager«.

Panum var en stærk modstander af brændevinen, som benyttedes over alle bredder til både voksne og børn. Det meste af kornet gik til hjemmebrænding, men man må også regne med et betydeligt salg til passerende skibe. Desuden er Panum utilfreds med boligforholdene, som er »usunde og sygdomsfremkaldende på grund af de snævre stuer, den stærke opvarmning og den manglende luftfornyelse og renlighed«. Særlig synes han, at de små børn pakkes altfor meget ind, og at de lidt ældre børn kommer altfor tidligt ud at vogte kvæg.

Folk havde ingen forståelse af de smitsomme sygdomme, var uvillige til at hente læge i sådanne tilfælde og havde den skik at holde store begravelsesfester, hvor man undertiden spiste og drak i ligstuen, endog når døden skyldtes smitsom sygdom, som f. eks. tyfus.

Panum fortæller, at fysikus Knauer døde af tyfus, og at han selv også var alvorlig syg deraf.

Gigt var den almindeligste sygdom, og Panum giver brændevinen skylden sammen med den stærke stuevarme, ufornuftig behandling af de herskende sygdomme og for hyppig åreladning. Næst gigt var fnat meget almindelig. Det ser ud, som man dengang regnede alle smittesår for fnat. Panum mente, at denne lidelse skyldtes »den meget salte føde, især sild og anden fisk samt den udbredte mangel på renlighed«, »måske naturens bestræbelse at udkaste det sygdomsstof, som ellers fremkalder gigt«.

»Modersyge, klemmelse og bæveren« er alle efter Panums mening krampagtige, smertefulde tilfælde i underlivet, hvor årsagerne kan være gigt, som slår ind, og desuden salt føde og umådeholden drik som følge af saltet. Forkert behandling af barselkvinder med »peber og brændevin, stærk kaffe efter fødslen, ophold i en liden, opvarmet stue, hvor vådt tøj tørres, og stærk oksekjødsuppe for at styrke barselkonen«.

Leversyge var almindelig som følge af brændevinsdrikkeriet. Brystsyge og svindsot var derimod sjældne på Panums tid.

På Panums initiativ blev det første sygehus på Bornholm oprettet i 1822.

Det indrettedes i Rønne i et arbejdshus, som var bygget for penge fra etatsrådinde Koefoed m. fl. i 1812. Det var en lang bindingsværksbygning i Torvegade, hvor der var plads til en snes arbejdende, men det blev efterhånden et opholdssted for ledige, skriver Panum. Og da huset var overfyldt, hærgedes det af svære tyfusepidemier.

Sygestuen oprettedes ved kancelliets beslutning efter indstilling fra Det

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rønnes ældste sygehus, oprindelig beliggende på museets grund. Flyttedes senere ud på Haslevej, her kaldet »Sibirien«.

kongelige Sundhedskollegium, og der var kun 4 senge »hvor såvel fattige fra byen som velhavende folk fra landet kunne nyde gavn, når daglig lægetilsyn og pleje var dem nødvendigt.«

Folk i byen kunne ikke lide sygehuset, og det blev nedlagt 4 år efter Panums afrejse. Derefter var der intet egentligt sygehus i Rønne før 1853, men kun nogle senge på fattiggården og »receptionslokaler«, d. v. s. rum til at modtage smittede skibsfolk.

Panums bog om Bornholm var genstand for stærk misfornøjelse og kritik, og der skrives i Bornholms Avis 1831 af en indsender »den er fra enhver side betragtet gandske overordentlig, men, til nytte for forfatteren, derhos af en sådan beskaffenhed, at den ikke letteligen vil foranledige nogen egentlig recension, da dens usselhed er åbenbar og af sig selv indlysende«. Herefter nævnes en række fejl, som i grunden er tilgivelige. Ingen af dem vedrører sygdomme eller hygiejne, og det må antages, at Panums beskrivelse i det store og hele har været rigtig.

Panums sprog kritiseres, men da indsenderen tydelig skriver i kancellistil, kan man formode, at forfatteren er en embedsmand, som har ligget i strid med Panum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I Neksø blev der i 1825 indrettet et lille sygehus i arbejdshuset, en dertil indkøbt ejendom, vistnok på Torvet. Det blev atter nedlagt i 1838, da landfysikus, som hed D. A. Grove, blev flyttet til Rønne samtidig med amtmanden.

I 1831 blev dr. med. Hans Koefoed Marcher, som var søn af en præst i Olsker, sendt til Bornholm som epidemilæge.

Asiatisk kolera rasede på denne tid alvorligt i Rusland, og da man frygtede for, at sygdommen skulle brede sig til Danmark, blev det bestemt, at der skulle være karantænekommissioner overalt i landet, og at der skulle indrettes »receptionslokaler« til at modtage mistænkelige skibsbesætninger. Hele sagen havde et militært tilsnit med »en rayon af kanonchalupper og armerede slupper og yachter«. Til Christiansø sendtes samtidig nogle fartøjer, og Johan Heinrich Pape blev karantænelæge.

Man har endnu på Christiansø et hus, som kaldes »Palivaren«. I sin tid var der indrettet en bro ude i havnen med et forhæng tværs over broen. Det var beregnet til, at man her kunne tale med søfolkene, inden de kom nærmere og kunne smitte. Denne indretning blev kaldt »Parloiren« (talestedet). Senere blev et hus ved bryggen indrettet til »parloir«, og dette er nu blevet til »Palivaren«.

De omtalte karantænehuse er sikkert blevet indrettet ved de fleste byer. De kaldtes på mere jævnt sprog »kolerahuse« eller »pesthuse«. I Allinge findes endnu et sådant, indrettet til atelier og sommerbolig.

Et hus, kaldet »Sibirien«, lå ude på Haslevej ved Frydenlund i Rønne og blev nedrevet i 1946. Det var vistnok også et kolerahus, idet det var indrettet med 4 lejligheder og 3 indgange i en lang stråtækt længe, og altså fortrinlig egnet til isolation. Det siges at være flyttet ud fra »Slettebondeled«, som lå ved Sct. Mortensgade, omtrent ved Bornholms Museum, muligvis har det dog ligget nede ved havnen.

Der er også beretning om, at den gamle stuelænge ved Sejersgård ved Rønne skal være stillet til rådighed som kolerahus, men det er sandsynligst, at »Sibirien« har været det egentlige »receptionslokale«, og at kolerasyge er flyttet længere bort fra byen.

D. A. Grove fungerede som landfysikus i Neksø (1824—1838) og derefter i Rønne (1838—1864). Han var den første læge ved Rønne Sygekasse og blev etatsråd ved sin afsked. Han døde året efter, og en nekrolog i Bornholms Avis nr. 3 1865 roser ham som en dygtig og behagelig læge.

Derefter fungerede overlæge og distriktslæge Carl Vilhelm Zahrtmann som fysikus på øen. Han var allerede kommet til Rønne 1840 som overlæge ved militæret og blev aldrig kaldt fysikus. Han blev gift med en datter af den kendte landflugtskommissær Peder Jespersen og kom dermed ind i en af Bornholms store slægter.

C. V. Zahrtmann boede først i Grønnegade, hvor sønnen maleren Kristian

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Justitsråd Gerner, Neksø, opererer på Neksø gamle sygehus. Hr. og fru Sørensen assisterer.

Zahrtmann blev født. Senere boede familien i Storegade, som de fleste læger på denne tid, tværs over for apoteket og ved siden af det nu nedrevne »Peter den Stores Hus«. Kristian Zahrtmann har malet 2 skønne malerier af den gamle etatsråd C. V. Zahrtmann og hans frue. Billederne findes i Erichsens Gård i Laksegade i Rønne, hvor der er en afdeling af Bornholms Museum. Etatsråden havde endnu 2 sønner, som blev kendte mænd: Hans Zahrtmann blev havneingeniør, byggede øhavnene i Snogebæk og Arnager, samt flere andre havne på Bornholm, og lægen M. K. Zahrtmann, der blev Bornholms historiker.

Etatsråd Zahrtmann, der var læge af den gamle skole før bakteriologiens tid, nåede at blive en meget gammel mand. Han havde betydelige kunstneriske og videnskabelige interesser, men var konservativ og ønskede ikke de store fremskridt. Han var i mange år medlem af bystyret i Rønne og en tid dets formand. Han så sikkert med mistillid på efterfølgeren, fysikus *P. V. E. Hansen,* som var uhyre aktiv.

I etatsråd Zahrtmanns tid begyndte den store udvandring fra Bornholm. Landbosønnerne kunne ikke få jord hjemme og udvandrede i store skarer til Amerika og Australien. Mormonerne drev også propaganda for udvandring til Utah. Man har skønnet, at der udvandrede ca. 12 % af enkelte årgange, mest unge mænd, men også en del unge piger. Derfor blev der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mangel på arbejdskraft, og der kom en stor indvandring fra Sverige, særlig fra Skåne og Blekinge. Det var landarbejdere og stenarbejdere, som man kender fra beskrivelsen i Martin Andersen Nexø's noveller og romaner, og de var ikke allesammen »Vorherres bedste børn«. Det var nogle af de fattigste, der udvandrede fra Sverige til Bornholm, men de fik meget stor betydning for opdyrkningen af Højlyngen, som dengang lå øde og ufrugtbar hen. Flere af svenskerne blev gift med bornholmere, og mange udmærkede slægter på øen stammer fra denne indvandring. I 1945 var 16 % af aldersrentenyderne i Rønne og i Allinge-Sandvig født i Sverige, medens tallene andre steder lå fra 5—12 %.

Det ser ud til, at tuberkulosen samtidig blev mere udbredt. Panum skrev i 1830, at brystsyge var sjælden, men i firserne og halvfemserne optrådte sygdommen i uhyggelig grad og var den tids værste svøbe. Mere end 100 mennesker døde årlig af tuberkulose, de fleste var unge i den bedste alder, og desuden døde mange småbørn af »brøstsjøgan« eller »tæring«, som sygdommen kaldtes på den tid.

Fysikus P. V. E. Hansen skriver i sin årsberetning 1896: »Tuberkulosen vedbliver, jeg tør desværre ikke dele den forhåbningsfulde opfattelse, der udtales af flere kolleger, at den skulle aftage, fordi der gøres meget alvorlige anstrengelser for at udrydde den i kvægbesætningerne. Dels tror jeg nemlig, at smitten fra kvæget og ved nydelsen af mælk og kjød af tuberkuløse køer er forholdsvis ringe, dels er jeg bange for, at den omhu, der vises for at bevare kvæget, ikke vil strække sig til menneskene. Mit håb står særlig til desinfektionsloven og til den tiltagende sands for renlighed. Jeg har i den retning bidraget efter evne til at få indført større renlighed i skolerne, men der er langt frem.«

For 1897 skrives: »Tuberkulosen vedbliver at være den værste sygdom. Optællingen er for byernes vedkommende 64, for landets vedkommende 42 tilfælde. Den har i byerne bortrevet 53 individer. De ikke optalte former af tuberkulose i leddene, i underlivet og så fremdeles, synes mig at være mangfoldige.«

Det er muligt, at indvandringen har bragt tuberkulosen til Bornholm, i hvert fald har de elendige forhold, hvorunder mange af disse folk levede, ofte i stor nød og fattigdom, haft betydning for tuberkulosens udbredelse. Smittefaren regnede man på den tid ikke så meget med, men troede mere på arveligheden og den familiære optræden.

Indvandringen fra landet til byerne begyndte netop på denne tid. Også dette kan være af betydning for tuberkulosens vækst i befolkningen.

Søfarten var også stor, og mange sejlskibe hørte hjemme på Bornholm. Livet ombord i skibene, ofte under trange, meget uhygiejniske forhold, kan også have haft betydning for tuberkulosens udbredelse.

Læge *J. Carlsen,* som praktiserede i Hasle, har udgivet en bog, som hed-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Konsultationsstue omkring 1900 (Dr. C. U. Boesen, Neksø).

der: »Oplysninger om levevilkår, sygelighed og dødelighed på Bornholm 1882—1886«.

Bogen indeholder en mængde oplysninger om alle mulige forhold, der kunne være af betydning for sundheden, såvel fra dette tidsrum som fra tiden forud. Der gives en fyldig beskrivelse af de sanitære forhold, boligerne, renligheden, brøndene og sygdommene, såvel de smitsomme som andre sygdomme.

J. Carlsen skriver, at fattigdommen intetsteds når extremere grader, takket være nøjsomhed og sparsommelighed samt den lette adgang til næringsmidler, særlig fisk. Han tilføjer: »Det ved indvandring voksende ikke ubetydelige svenske element truer dog med at påtrykke de lavere lag af befolkningen et mere fremtrædende præg af fattigdom og urenlighed«.

Carlsen omtaler, at der hver sommer blev sendt 30—50 københavnerbørn med kirtelsvaghed til øen. De anbragtes hos beboere ved kysten og kom sig godt. — Men der har nok været en del smittekilder til tuberkulose mellem disse børn. Han mener, at man ikke altid fra det offentliges side gik i spidsen for fremskridtet. Sundhedsvedtægterne var strenge, men intetsteds overholdtes de. Loven af 1880 om isolationslokaler til smitsom sygdom førte først 5 år senere til oprettelse af et epidemisygehus på 6—8 senge i Rønne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

medens man ellers måtte nøjes med de utidssvarende gamle kolerahuse, eller måtte behandle de alvorlige smitsomme sygdomme i hjemmene.

Lægerne benyttedes altfor lidt og ikke så meget som i det øvrige land. Det var almindeligt, at gamle folk modsatte sig, at lægen blev hentet. Han var jo kun til at skrive dødsattester. Man brugte kloge koner og kvaksalvere i stedet, søgte endog en klog mand i Sverige, der var så dygtig, at han kunne klare sig blot ved at se de syges linned. En jordemoder blev dømt for kvaksalveri. 40 % af de døde børn under eet år var ifølge dødsattesten ikke behandlet af læge, og man kan være sikker på, at der har været anvendt »kjællingaråd«.

Dr. J. Carlsen omtaler en difteri- og mæslingeepidemi, som i 1854 bortrev 450 børn. Koppeepidemier var der flere gange, den sværeste i 1875 omfattede 168 syge med 27 døde. Der var megen tyfus, særlig i Rønne, hvor kloakkerne var primitive og brøndene forurenede. I 1853 og 1857 var der asiatisk kolera i Svaneke, og 16 døde heraf.

Mange kvinder døde i barselseng, man regner ca. 15 % eller en syvendedel af gifte kvinder i alderen 20—45 år. Der var 12 jordemødre, men de var dårligt uddannede. Man havde iøvrigt haft jordemødre fra omkring 1810.

Lungesvindsoten var meget hyppig, særlig hos kvinder og viste stærk stigning i årene 1876—1884, da der døde 259 personer heraf, og der var i 1884, efter optælling hos lægerne, 115 tilfælde under behandling. Hertil kommer så de mange tilfælde af tuberkulose i knogler, led, kirtler o. s. v., som ikke blev optalte på den tid.

Der var stadig megen alkoholisme og fnat, medens vandladningsbesvær hos gamle mænd var næsten ukendt.

Dr. J. Carlsens undersøgelser er et udmærket statistisk arbejde og dannede et fortrinligt grundlag for de bestræbelser, fysikus P. V. E. Hansen påbegyndte 1886. Carlsen blev senere dr. med. og en kendt læge og statistiker i København.

Med fysikus og distriktslæge P. V. E. Hansen holdt den moderne lægestand sit indtog på Bornholm. Han havde studeret bakteriologi og hygiejne og foretog adskillige udenlandsrejser med samme formål og var bl. a. en længere tur i Rusland. Han kom fra Roskilde, hvor han havde været sygehuslæge og medlem af byrådet.

Fysikus Hansen var en meget virksom fortaler for fremskridt. Han fik bygget vandværker i de fleste byer, førte en kamp for gode kloakker i stedet for rendestene og vandløb, som ofte gik midt igennem gaderne. Han fik bygget mange gode skoler og fik sammen med læge *Søren Kabell* oprettet et amtssygehus i Rønne 1892 i stedet for det lille bysygehus fra 1853, som lå på museets plads, fik bygget sygehus i Neksø og Allinge og udvidet Åkirkeby Sygehus, som var datidens kirurgiske centrum på Bornholm, ledet af læge C. O. L. Carlsen, der døde af en infektion i ret ung alder.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fysikus Hansen var oppositionsmand og skarp i tale og skrift. Det hænder, at man i hans kopibøger finder en skrivelse så stærk i formen, at den nogle dage senere erstattes af een, der er blidere. Han blev byrådsmedlem i Rønne, valgt af Venstre og senere amtsrådsmedlem. Hans skriftlige beretninger giver udtryk for megen moderne forståelse af sundhedsforholdene. Han gik stærkt ind for en bedre registrering af tuberkulose, for desinfektion og bekæmpelse af smittefare. Det må sikkert tilskrives ham, at sanatoriet i Blykobbe blev bygget i 1908, og at interessen for tuberkulosens bekæmpelse hos kvæget kom så tidligt i gang, at det lykkedes at udrydde den totalt på Bornholm, som det første sted i landet.

Fysikus P. V. E. Hansen.

P. V. E. Hansen kom ofte i strid med de andre læger, særlig Søren Kabell, som var sygehuslæge og efter fysikus' mening ikke aktiv nok. Desuden var Kabell hans modstander i politisk henseende. Det blev så galt, at fysikus gennem amtmanden lod meddele skriftligt, når han ville visitere amtssygehuset, og Søren Kabell mødte aldrig, men sendte sygehusforvalter og fattiggårdsbestyrer M. P. Kofoed.

Undertiden var de dog også enige, således i 1910, da den første udvidelse af amtssygehuset i Rønne blev bestemt, men da havde Søren Kabell også taget sin afsked, vistnok i nogen grad som følge af et uheld med forkert diagnose og behandling af en russisk sømand.

Søren Kabell var læge i Rønne fra 1872, læge ved amtssygehuset fra 1892—1910 og byrådsmedlem (1891—1914). Kabell var en meget anset mand og en stor børneven. Som en af de første i landet begyndte han skolelægegerning i Rønne og gjorde det gratis gennem alle årene. Han ophørte først at praktisere, da han blev 90 år. Dr. Kabell var Rønnes første æresborger, og ved sin død efterlod han en stor sum penge til fortsat skolelægegerning i Rønne.

Fysikus P. V. E. Hansen havde god støtte i distriktslæge J. S. A. Borch i Allinge, som var kommet dertil 1896 efter at have været reservelæge og prosektor på Kommunehospitalet i København i adskillige år. Dr. Borch var anset som en dygtig læge og videnskabsmand. Han havde været lærer for de fleste af Danmarks yngre læger, men var ikke fremtrædende i den offentlige debat.

Fysikus P. V. E. Hansen var banebryder for den moderne lægegerning og de smitsomme sygdommes udryddelse på Bornholm. Ved gennemlæsning

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af hans kopibøger får man et udmærket indtryk af tiden og dens mangler samt af den dygtige læge og hans ildhu for fremskridt. Hans betydning er ikke kommet tilstrækkelig frem i lægen M. K. Zahrtmanns bog om Rønne By og Borgere.

I Neksø havde man en landkirurg i 1788, men inden den tid ved man besked om feltskærere så langt tilbage som 1658. Efter at D. A. Grove i 1838 var flyttet til Rønne, kom der praktiserende læger. Det har dog åbenbart været svært at få kvalificerede folk udenfor Rønne. Fra 1862 har man en ansøgning fra Neksø til justitsministeriet om at få fysikatet delt i 4 kredslægestillinger, og ved resolution af 5/8 1865 oprettedes 2 distriktslægestillinger på Bornholm, men i Rønne og Allinge. Man havde dog dygtige læger i Neksø, og i 1862 blev der oprettet et nyt sygehus i arbejdshuset, beregnet for tilskadekomne fra landsognene og fnatpatienter. Der var 5 senge og årlig 4—10 syge. Senere, i justitsråd, læge J. C. Gerner's tid (1881—1913) blev virksomheden udvidet. Omkring 1905 forsvandt arbejdshuset, og det nye sygehus byggedes på Nordre Strandvej. Den senere kendte, nu afdøde nervelæge Th. B. Wernøe drev en efter tiden stor virksomhed på sygehuset og i praksis (1914—1921).

I Svaneke, hvor de 2 afsatte præster praktiserede omkring 1760—1810, kom den første praktiserende læge F. V. Lund 1836. I 1915 blev der oprettet et lille sygehus på 8 senge i den gamle legatgård.

Den første læge kom til Allinge 1817, hans navn var J. C. Jensen. Foruden kolerahuset var der en sygestue i fattighuset. Læge P. E. P. Danckell, som virkede i Allinge fra 1864 til lidt efter 1900, testamenterede ved sin død sit hus og det store smukke lystanlæg, som ligger mellem Allinge og Sandvig, til sin by.

Det nuværende sygehus i Allinge blev bygget 1910, væsentlig på initiativ af distriktslæge J. S. A. Borch og fysikus Hansen. Motivet var for en stor del de mange ulykkestilfælde, som skete i stenbruddene, særlig Hammerværket. Dr. Borch var den første sygehuslæge.

I Hasle kom den første læge 1840. Hans navn var C. H. U. Bolbroe. Han flyttede til Åkirkeby i 1846 og var både læge og gårdejer i Åker. Også på den kant af øen var han den første læge. Fra 1862—1877 virkede han atter i Hasle, men var blind sine sidste år.

Efterhånden blev lægerne talrige i byerne, og der kom endogså læger flere steder ude på landet. Sygekasseordningen bredte sig, og sygehusene voksede. Selvom patienternes antal snarest steg, blev dog sundheden større, og levealderen øgedes år for år.

Bornholm, hvor befolkningen har forståelse af sundhedsproblemerne, var det første sted, hvor man fik udryddet ikke blot kvægtuberkulosen, men også den smitsomme kastning, der er årsag til kalvekastningsfeber. Man er

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nu godt på vej med at udrydde den smitsomme yverbetændelse, som kan give halsbetændelse og andre infektioner. Tuberkulosen er på tilbagetog hos mennesket og snart udryddet. Man har fået velindrettede sygehuse og specialister på øen.

Hvilken forskel når man tænker tilbage på Kristian IV's tid, da man gav en epidemiforordning, men ingen havde til at gennemføre den, eller da man i 1831 udrustede en flåde til at bekæmpe den asiatiske kolera.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

UROLIGE TIDER

En Bornholmer vil altid føle noget særligt ved at se sin ø ude fra søen, helst fra nord, hvor den hvælver sig som en borg og en holm — *Holmen* kalder de skånske fiskere den stadig — og hvorfra modlyset ofte giver dens silhuet særlig skarpe konturer og gør havet blankt. Sådan har man set den i de tusinder af år, den har været beboet, sådan er den beskrevet i den første beretning der findes: — »om styrbord havde vi Burgundarholm« — sådan har det første indtryk været for dem, der kom hertil med »slotsfærgen«, dengang Hammershus endnu var værdigt til at kaldes slottet.

Sådan har de, der ville erobre øen, set den, thi urolige tider har på Bornholm altid været forbundet med landgang, kystforsvar, erobringskampe. Ganske vist var der endnu en bastion, der skulle tages, selv om man havde foden på øens jord: Hammershus, som i middelalderen blev udsat for belejringer og angreb i en uendelighed under de hundredårige kampe mellem konge- og bispemagt, men efterhånden som der dannede sig bysamfund og bedre gårde, betød det ikke så meget, hvem der lukkede sig inde på slottet, øens egne værdier var vigtigere at forsvare.

Lybækkertiden.

Vi vil gå så langt tilbage som til 1522, da Kristian II i sit forsøg på at skabe en stærk dansk-svensk kongemagt ved trusler lod kanikkerne i Lund forskrive sig Bornholms land, efter at have halshugget den i øvrigt ikke særlig sympatiske biskop, *Didrik Slagheck*. Øen havde på det tidspunkt ligget under Lundebispen i næsten 200 år og havde i denne tid vokset sig rig og fyldig; sildemarked og anden handel havde bidraget til, at den var en eftertragtet godbid. Hvem der bl. a. havde bemærket dette, var hansestaden Lübeck, som foreløbig nøjedes med at skære en lille bid en gang imellem under sørøvertogterne i Østersøen, men som netop derved havde fået smag for kagen. Det var sandelig i rette tid, Bornholm var blevet kongeligt land! Sverige rejste sig, støttet af Lübeck, kort efter, og dets svar på blodbadet i Stockholm blev bl. a. den svenske flådes besøg. Den sejlede bort med 4500

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lod sølv, 100 okser, 200 får og 4 læster smør indenbords for at give plads for den lybske flåde, der afbrændte et helt sogn for at få den rette baggrund for afgivelse af en brandskat på 3000 lod sølv, 200 okser, 240 får og til afveksling 100 tønder *øl*. Lybækkerne gav sig også tid til at storme Hammershus og sætte det i brand. Da de var rejst, meldte hansestaden Danzigs krigsflåde sig for at hjælpe sin store fælle, Lübeck. Det resulterede i årets tredie brandskat, og til overflod mødte lybækkerne op endnu engang og påbegyndte nedbrydningen af Hammershus. Hen mod årets slutning overdrog de dog til bornholmerne at gøre dette arbejde færdigt, hvilket imidlertid ikke var så ligetil.

Allerede næste år var Kristian II i landflygtighed, og hans efterfølger måtte overdrage Lundebispen hans ø igen, men nu havde lybækkerne rigtig smagt på Bornholm, og det glemte de ikke. Da regnskabets time kom, forlangte de simpelthen Bornholm på et fad som gengæld for de tjenester, de havde gjort Frederik I ved at holde Kristian II ude, og kongen måtte gå ind på kravet. Dog fik de kun øen som *pant* i 50 år, således at forstå, at lybækkerne kunne opkræve øens normale skatter, som tidligere var givet til ærkebispen, medens statsskatten, om man så må sige, stadig skulle falde til kongen, ligesom retsmyndighederne og kirken stadig var dansk. At denne ordning gav anledning til bryderier, kan ikke undre nogen. Adskillige var de kommissioner, der opregnede og fordelte bornholmernes klager, og der var sandelig også grund til klage. De lybske høvedsmænd fòr frem med grusomhed og ustandselige overgreb. Bornholmerne dukkede nakken, men glemte intet, og klagemålene nåede efterhånden så store tal, at den første høvedsmand, *Berent Knop,* måtte afsættes.

Under grevens fejde kom de bornholmske bønder i den mærkelige situation, at deres undertrykkere, lybækkerne, var forkæmpere for demokrati og religionsfrihed og støttede grev Kristoffer — ganske vist mest ud fra tanken om at oprette det fuldendte Østersø-herredømme ved, som et andet Venedig, at dirigere de tre nordiske kongedømmer. Og da meddelelsesmidlerne jo ikke var så fuldendte dengang, kendte bornholmerne vel ikke så meget til skipper Clements bondeopstand og kunne drage lære heraf. I hvert fald ser det ud til, at de bornholmske bønder, efter tilsagn om hjælp fra Kristian III, samlede sig til en væbnet opstand, men bondehæren blev slået af krigsvante lybske landsknægte syd for Åkirkeby. Desværre findes der kun meget få og spredte oplysninger om denne kamp, og de, der har besøgt Lübeck efter krigen, vil være klar over, at udsigterne til at finde mere herom i Lübecks stadsarkiv næppe er så gode som i trediverne, da man stillede store forventninger til en sådan undersøgelse, men aldrig fik den gennemført, fordi der ikke kunne bevilges 200 kr. i rejsepenge hertil.

En af artiklerne i freden med Lübeck 1536 gik for øvrigt ud på, at hansestaden skulle beholde Bornholm i pant i yderligere 50 år efter 1575; hel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

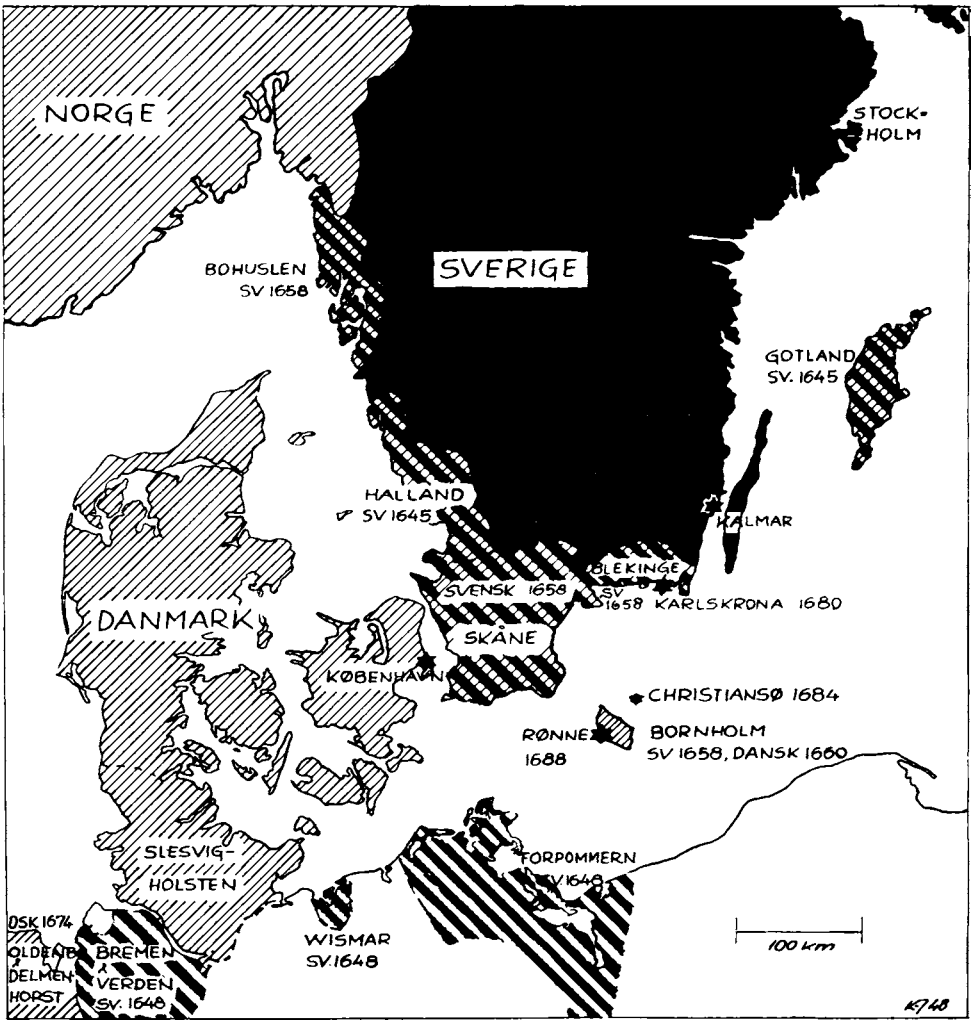

Kortet viser Bornholms beliggenhed i Østersøen — den beliggenhed, der har været af afgørende betydning for øens historie. Desuden viser det med al ønskelig tydelighed, hvordan Sverige i det 17. århundrede tiltvang sig magten i den vestlige Østersø, og Bornholm var ladt tilbage som en forpost mod øst.

digvis var Lübeck så svag i 1575, at man fra dansk side under henvisning til en manglende formalitet kunne slå en streg over denne artikel og indløse pantet som fyldestgjort.

Men inden lybækkerne forlod Bornholm, skulle en af deres høvedsmænd, købmanden og administratoren *Schweder Ketting,* indskrive sit navn i Bornholms historie. Han havde lært sig dansk gennem sine forretningsrejser og havde mange danske venner og skulle have gode muligheder for at klare sin opgave. Han var dog hæmmet af, at stadens råd åbenbart absolut ikke

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

havde til hensigt at opfylde de løfter, der var givet, bl. a. om tilbagebetaling af de af Berent Knop for mange opkrævede skatter o. s. v. Ketting forsøgte at administrere fornuftigt uden for mange dikkedarer, men mødte også her vanskeligheder. Det er givet, at det rygte, som senere gik om ham på Bornholm, at han var den værste af alle de lybske fogeder, er forkert. Værre end Berent Knop var han ikke. Og han indlagde sig stor fortjeneste ved at organisere det bornholmske kystforsvar, så bornholmerne for første gang kunne møde fjenden, inden denne kom i land og fik stillet sig an til kamp.

Dette kystforsvar bestod af vagter, bavne, skanser med faste kanoner på alle fremspringende punkter, en styrke, der hurtigt kunne samles på det truede sted og forsinke eller hindre landgang, og en hær, der kunne være parat bag kysten til at opfange de evt. fjender, der kom i land. Ketting opstillede et sådant forsvar, bestående af samtlige våbenføre mænd på øen, og anførte det i hele den nordiske syvårskrig, da Østersøen gang på gang var skueplads for frygtelige søslag, og Bornholm stærkt truet af svenskerne. Han skaffede våben og landsknægte, som han dog i løbet af et år kunne hjemsende, da han havde oplært bornholmerne i kunsten. Han indgav omhyggelige indberetninger om sine bedrifter til den danske konge, for hvem han forsvarede øen, som han skriver »Eders Nåde og de lybske til ære og pris, og mig selv til gavn«. — Dette »Eders Nåde« har dog næppe smagt den kongelige majestæt så godt!

Nogle uddrag af disse fortrinlige kilder og menneskelige dokumenter skal her gengives. De er skrevet dels på tysk, dels på udmærket dansk.

Til kongen: »Ret nu på denne time ser jeg på Eders Kgl. Maj.'s slot Hammershus op mod 30 store skibe kommende nord nordøst af søen, ret fra det svenske farvand, dog kan jeg ikke tælle dem alle, men jo længere jeg ser efter dem, des flere bliver de, så jeg kan ikke tænke andet, end at det er den svenske flåde. — — —

Svensken har i dag ligget under landet i 14 dage med 55 store og små skibe, hvoraf 36 som kan regnes for gode orlogsskibe, de andre er pinker, jagter og fragtskibe. Har løbet landet rundt og brugt megen list for at komme i land, hvilket imidlertid ikke vil lykkes ham, og med Guds hjælp ikke skal lykkes. Han har for 8 dage siden sendt et brev med en trommeslager til landet, som vedlagte kopi. Derpå gav jeg ham det svar, at jeg ikke ville ham andet end krudt og lod, og at han blot kunne efterkomme sin skrivelse og besøge landet, så skulle jeg modtage ham, som en fjende plejer at modtage den anden. Sådan holder vi skærmydsel på begge sider, han mod landet og jeg fra landet. Endnu har han Gud ske lov ikke gjort mig skade«. Dette brev er dateret »på Bornholm i feltlejren«, hvilket har givet anledning til en del spekulationer om en sådan feltlejrs placering.

»I onsdags kom han her igen under landet med 36 skibe, hvoriblandt 14 store, og de andre temmelige, skød og regerede vældigt, men når svensken

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skød 4 skud mod landet, skød jeg 8 skud mod hàm og sparede hverken krudt eller lod af hele og halve kartover. Jeg har nogle få tyske landsknægte, og alle indbyggerne i god rustningstilstand, anvender flid dag og nat, ligger selv ved stranden, holder indbyggerne under trussel om hård straf, for at de skal værge sig for livet, frygter det ellers snart skal tage en anden vending, hvad Gud nådig afvende«. Svensken forsøgte at narre folket bort fra stranden ved at gå til søs, »men jeg førte folk og skyts til stranden og lod 10 faner flyve. Fjenden kom tilbage og skød meget stærkt mod stranden, men den eneste skade, han gjorde, var, at han skød to ænder, som sad på stranden . . .

Schweder Ketting i rustning mellem sine to hustruer i Akirkes våbenhus.

Medens de nu således løb omkring øen, ville de gerne gøre landgang; så jeg fulgte dem med hele landfolket, nogle tyske knægte og godt skyts, så at de intetsteds kunne komme i land, men fik gode skud og nogle døde, som de straks bandt til brædder, de gav dem en mark til tærepenge og således drev de i land og blev begravne ved stranden. Mine folk iagttog, at et af deres koffardiskibe var kommet noget nær under land, de anfaldt skibet med tre både og tredive mand og indtog det. Da nu svenskerne så, at jeg havde dette skib inde, lod de en pinke med, jeg tror over hundrede mand løbe det på siden i den hensigt igen at fravriste mig det. Da jeg nu havde dem så nær med deres pinke, at de ville hugge skibstovet itu, lod jeg tre falkonetter og tillige hageskyts løsne imod folket, så at man kunne se med stor lyst, hvor jammerligt de faldt over ende. Dog blev så mange uskadte, at de atter roede pinken ud og slap derfra. Den første dag, da de kom her under landet, lod jeg også fratage dem en skude. Og er det i dette visselig sandt, at Eders Kgl. Maj.'s underdanigste landfolk har holdt sig så trofast og standhaftigt imod fjenden, at det i sandhed bør berømmes. Deres korn havde de ladet stå i marken og værget kysten alt i håb om, at Eders Kgl. Maj. vil erkende sligt i nåde imod min ringe person og disse fattige undersåtter, at de hermed måtte en tid lang forskånes for slige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

store skatter, som de nu nylig have udgivet med smerte. Dog skulle de skikke og holde sig som tro og lydige undersåtter i alt, hvad muligt er.«

Afslutningen på dette brev turde være typisk for Schweder Ketting. Han lader ordene løbe uden at tænke sig om, og når der har indsneget sig en slem bommert, som den om indbyggernes motiver til forsvar af øen, tænker han ikke på at forandre det skrevne, men fortsætter, idet han forgæves forsøger at mildne det dårlige indtryk, som læseren uvægerligt må have fået. Den række af klager over skatterne, som her indledes, fortsætter fra nu af jævnt lige op til vore dage, men ingen har været så åbenhjertig som denne!

Det kystforsvar, Schweder Ketting organiserede, stod sin prøve gennem de følgende 2—300 år. Kun een eneste gang siden, 1645, lykkedes det svenskerne at komme i land ved Neksø, og når de ikke omgående blev kastet ud, skyldtes det, at den øverstkommanderende murede sig inde på Hammershus i stedet for som Schweder Ketting at ligge ude hos sit folk i ufredstider, og kun Kristian IV's stædighed førte øen tilbage til Danmark igen. Så farligt var det at indlade fjenden, og dette vidste Schweder Ketting til fulde. Det var dette, *Printzensköld* siden lagde så stor vægt på, og det var dette oprørslederen *Povl Ancher* personligt tog sig af. Med Schweder Kettings eksempel lagdes således grunden til øens selvstændighed som dansk land.

For yderligere at karakterisere Schweder Ketting som brevskriver og menneske skal her gengives et brev skrevet på dansk til hans ven, den danske statholder, Mogens Gyldenstjerne.

»Kære hr. statholder, gunstige herre og ven. Næst en venlig tak for alt godt, giver jeg Eders strenghed til kende, at jeg skrev til Eder for 14 dage siden med en hollænder, og sendte Eder en tønde vildbrad med samme hollænder, idet jeg håber, at dette er kommet Eder til hænde.

Samme tid skrev jeg til Eder, hvad kundskab jeg havde fået af de bådsmænd, som løber fra den svenske flåde, om at der skulle komme 12 svenske orlogsskibe med nogle fragtskibe, som de skulle følge til Stralsund. Denne kundskab var rigtig, så at de 12 orlogsskibe løb dette land forbi for 8 dage siden, og tog to skønne skuder fra mig der under landet, med 6 læster salt og andet gods, så at jeg derved mistede så godt som 400 dalere. Havde der da været 10 eller 12 af Kgl. Maj.'s og de lybske orlogsskibe, som jeg skrev om, så havde de vel fanget skønt bytte. Her var da 2 lybske pinker under landet, som gjorde, hvad de kunne, men havde de ikke været så vel sejlende, så var de også kommet i de svenskes hænder.

Så ligger samme 12 orlogsskibe ved Nydyb og lader fragtskibene igen, ventes nu med det første vejr. Nu tykkes mig efter min ringe forstand, at man jo nok kunne gøre dem afbræk, om her var nogen, som ville slås med fjenden. Jeg ved ikke, hvad jeg skal skrive, underligt går denne fejde for sig: kommer her nogen af Kgl. Maj.'s eller de lybskes orlogsskibe, kan de ganske vel pukke og prale, slå de svenske ihjel — men ser ingen af dem, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vil altid *have* af dette lille land, så at det bliver slet fordærvet. De har holdt en stor hob landsknægte og holder dem endnu, så vi håber at holde dette land for de svenske, alt med Guds hjælp.

Kære hr. Mons, det tjener ikke noget at skrive, hvad man stundom ser og hører: Gud forbarme sig over denne fejde. Samtidig giver jeg jer klart tilkende, at nu i søndags nat i en stor storm, forliste her to af Jens Bildes jagter fra Gotland, den ene med mand og alt, de andre blev alle reddede, men skibet helt i stykker. Så er nu den ene høvedsmand, ved navn Thommis Holste, dragen herfra ad København med 24 karle. Ankre, tov og skøder er mest bjerget og ligger her. Hvad Eders strenghed nu råder over, derefter kan han sig holde. Det var en ynk at se de døde karle, som er begravne, og en del er endnu ikke fundne.

Andet har jeg ikke at skrive til Eders strenghed, men vil hermed have Eder den alsommægtige Gud befalende. Dat. Hammershus den 25. octobris 65. Schweder Ketting.«

Som et særligt tegn på den danske konges bevågenhed over for Schweder Ketting må det ses, at han udnævnte Ketting til at varetage den danske stats forretninger på øen, således at han var både lybsk og dansk foged på een gang. En større anerkendelse kan næppe tænkes. Men man vil kunne forstå, at en mand af Schweder Kettings støbning også let ville kunne få uvenner. Da hans gode ven »hr. Mons« blev afsat som statholder i København og afløst af *Peder Oxe,* varede det ikke længe, førend han kom i alvorlige vanskeligheder.

Efter utallige klager fra bønderne om skatter og overgreb forlangte kongen til sidst Schweder Ketting afsat, og det hjalp ikke, at han prøvede at klare sig ved at sige, at det kun skyldtes, at Peder Oxe ville have fat i hans gode gård, Vallensgård, for jagtens skyld — den jagt, som havde skaffet ham og hans venner mangen en god steg. Han kom uhjælpelig i klemme mellem kongen og det lybske råd, og da han jo altid sagde sin mening ligeud, kom han i unåde begge steder, måtte forlade øen og gik ind i de navnløse købmænds rækker.

Malkværnen.

Kysten ved Malkværnen nord for Neksø har ganske samme karakter nu som for 300 år siden, da den svenske flåde ved at landsætte sine musketerer på dette sted indledte nogle bevægede, skændige og fornedrende dage af Bornholms historie — det er den samme lave, undselige bevoksning, der dengang afgav dårlige muligheder for at hytte sig, og de samme flade klipper. Uforandret er også Malkværnens evindelige uro, et perpetuum mobile, der pulserer nede på de mørke dybder lige uden for kysten. Stedet er dejligt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

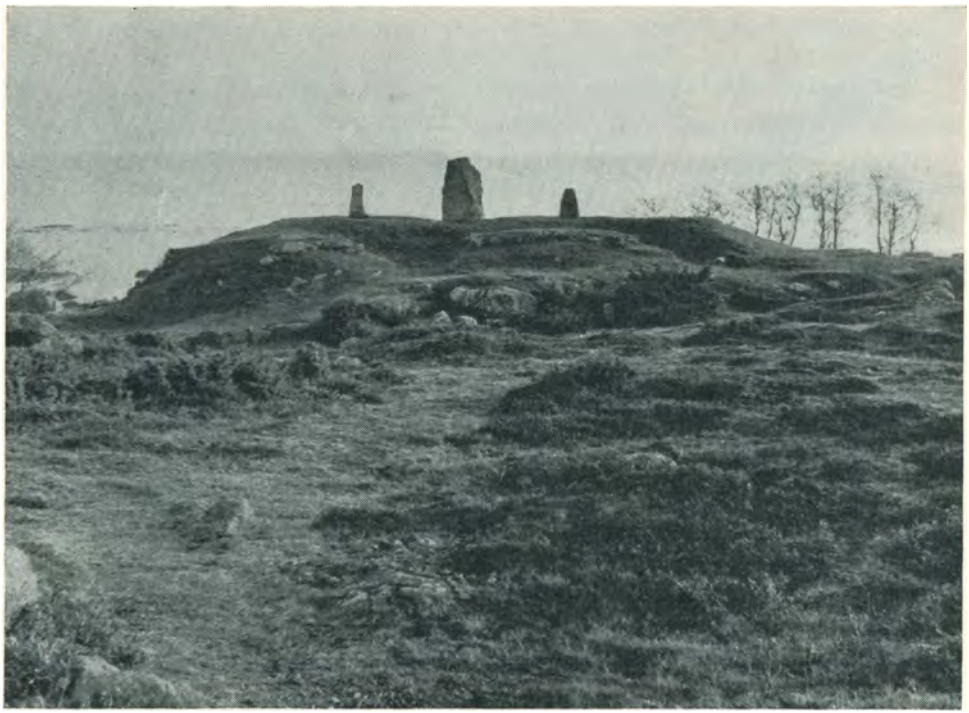

Malkværnskansen. Selv i det roligste vejr er der uro ved skæret »Malkværnen«, der ses i havet lige til venstre for skansen.

uberørt af turisme og badeliv, man kan springe nøgen i det blåsorte dyb, og man kan lytte efter de gamles stemmer i den mærkelige dybe genlyd, der er ved klipper og hav.

Man vil først på dette sted høre *M. K. Zahrtmann,* Bornholms prægtige historiker, en myreflittig og kyndig samler af øens kilder, en strålende stilist og en ilter og stædig bornholmer, der rasede som en buldog, hvis nogen »førter« ville vove at angribe hans meninger. Med Malkværnen som udgangspunkt førte han en sejrrig pennekamp om, hvorvidt *Albret Wolfsen* faldt ene eller selvtredie på skansen, endnu går der genlyd af gnyet. »Djævlespejlsyn og intet andet, en sand malkværn af usandhed, fordrejelse, roman, selvgodhed, vankundighed, fejlsyn, funkis, djævelskab, selvmodsigelse, sagntåge«, sådan karakteriserer han en af sine modstanderes opfattelse i et brev til min far, der delte hans interesse. Det var M. K. Zahrtmann, der udkastede den tanke at sætte de tre mindebautaer på Malkværnskansen. »Formående Neksøborgere ønskede sig nysseligt tilhugne stadssten med malmbogstaver,« skriver han, men han fik gennemført, at de smukke sten kom til at stå rå med den indhugne indskrift: »Han stred for konge og fædreland og måtte ærligen dø« — men den smukke efterskrift: »End stiger for Neksø

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

strand, Danmarks sol over sø«, kom ikke med, *den* hører det sig til, at man husker udenad.

Jeg husker min fars glæde og kan i brevene læse om M. K. Zahrtmanns jubel, da far efter lange eftersporinger fandt frem til en ældgammel kystfisker dér fra stedet, som i sin barndom havde hørt de gamle kalde bugten syd for Malkværnskansen for »Madvigen«, og oven i købet kunne fortælle, at her spiste svenskerne deres mad, inden de drog ind og plyndrede Neksø! Madvigen er nemlig nævnt som landingssted i en af de samtidige beretninger, og da navnet syntes at være gået tabt, var det vanskeligt at rekonstruere kampens forløb. Den gamle fisker, der hverken kunne læse eller skrive, og som kort efter døde, var den sidste bærer af den 300 årige tradition, og havde nær taget den med sig i graven.

Ord og atter ord er i øvrigt det indtryk man får, når man prøver at dykke ned i disse junidages historie. Kun en gravskrift, den unge Svanekebo Albret Wolfsens, — »han blev formedelst sin troskabs skyld til sin herre konge og fædrelandet af de svenske ihjelslagen for Neksø, den tid landet blev dennem opgivet, som skete den 9. juni 1645« —, står rent og uplettet frem for retsbøgernes og edserklæringernes snørklede vendinger, som endda er blevet endnu mere snørklede af at være blevet vendt og drejet, førend de blev prentet, og bagefter yderligere endevendt af historikere.

Det var under Kristian IV's sidste svenskekrig. Hele det foregående år, 1644, havde militsen været i beredskab for at afværge landgang af de svenske, der sværmede rundt om øen som hvepse. Rektor i Rønne skole, *Rasmus Ravn,* noterede således, at der en søndag »skete prædiken på strandbakken langs hen om landet for den væbnede mand, som kirken ikke turde søge, men måtte være på strandbakken for fjendernes indpas.« Så faretruende var det.

Militsen bestod simpelthen af hver eneste mand på øen. Man skiftedes til at holde vagt ved skanser og bavne, og så snart fjenden sås i søen, rykkede hver mand, der var til at finde, ud med sit gevær; man samledes på forud aftalte steder og marcherede under sin kaptajn og løjtnant til det truede sted, hvor de nærmest boende måtte holde fjenden stangen så længe. Ordningen virkede tilsyneladende glimrende, men — militsen havde aldrig været i åben kamp, heller ikke dens officerer, der var almindelige borgere og bønder. På det forfaldne, kæmpemæssige slot, Hammershus, sad den kongelige lensmand, *Holger Rosenkrantz,* der skulle holde trådene i sin hånd. Hertil havde han en major, en landkaptajn og 4 herredskaptajner. Borgerne var formeret i deres egne kompagnier under deres borgerkaptajner, men nøjedes ikke med at forsvare deres egen by.

Da den svenske besættelse af øen som nævnt gav anledning til retssager i stor stil, kan vi nu vælge og vrage mellem de edssvorne erklæringer om,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

På Neksø havneplads går snakken ofte om gamle tider. Men træerne er borte nu.

hvad der skete. Derfor forsøger vi at lade de borgere og bønder, der selv var med, fortælle historien:

Neksø by: »Dette er en sandfærdig beretning om, hvorledes Neksø by blev indtaget og ynkeligt udplyndret af de svenske. Den 9. juni anno 1645 mandag morgen mellem kl. 7 og 8 slet kom den svenske flåde sejlende med en sydvestvind om Odden Bro Rev ungefær en fjerding vej fra Neksø, os uafvidende fjenders ankomst.«

Ibsker sogn: »Da nattevagten var givet fri, sås om morgenen den svenske flåde komme sejlende Snogebæk Odde forbi, hvorefter straks sandemanden lod slå ild i bålet, og lod på gammel vis og vane klemte med klokkerne, at sognefolket kunne gribe til deres gevær og søge stranden« — —

Neksø by: »Da lod vi straks vore trommer slå, og folket, som da var til stede, kom straks med deres gevær på stranden og blev fordelt på skanserne, og flåden kom tæt for byen på en 4 eller 5 favnes dybde ungefær; da skød de straks skrækkeligen på byen og folket gennem skanser, huse og stengærder, og straks tillige kom deres espinger (både) med folket imod landet, lod som om de ville sætte an sønden byen, og straks benyttede vi vore kanoner imod dem sønden byen. Da fjenden så det, lod han ilsomt falde ned for vinden norden for byen med sine espinger og bojerter; da

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vendte vi os og tog de kanoner med os, som vi kunne i en hast få med os imod fjenden, og da red vores bykaptajn og havde sit blotte degen udi sin hånd, og da sagde vores kaptajn til Jost-kaptajn (Jost Nicolai): »Hvor er Eders folk?« da sagde Jost: »Jeg har dem norden byen,« og så red Jost bort nord ad gaden, og da vi kom nord i byen, da var der men nogle få af Josts folk, da satte fjenden an noget norden for byen med en skrækkelig skyden af skibe, bojerter og espinger, og vi af vores ringe magt gav fyr på dem igen.«

Svaneke by: »Først da vi om morgenen var forsamlet til morgenbøn i kirken, kom en af vores medborgere og gav til kende, at der var en stor svensk flåde for Neksø, som vi straks derefter kunne erfare af mange, grove skud. Så snart vi fik dette at vide, lod vi i en il klokkerne ringe og trommen slå og med stor råben byens folk samle og straks gjort os færdige til at forføje os til hest mod fjenden. Da vi kom derhen, havde de fleste skibe kastet anker og begyndt at udsætte folkene i espingerne og siden forsamlet sig til hobe for at begive sig mod landet; da var vi ungefær 29 mand af Svaneke tilstede, foruden dem som kom efter til fods. Og begav os så nord for byen til den skanse eller brystværn, som os syntes at fjenden ville gøre landgang, og der stod vi og værgede os sålænge os mest muligt var, og fik ingen hjælp eller undsætning, hverken af bønder eller borgere, uden ungefær 9 eller 10 mand, som var af Ibsker sogn og Neksø. Men da de svenske blev os for mægtige, og ingen ville undsætte os, nødtes vi da endelig til at undfly skansen, hvor vi da mistede af vore folk, og blev på samme tid en hel del af de svenske skudt . . .«

Ibsker sogn: »Vores egen herredskaptajn (Jost Nicolai) var, før fjenden kom i land, til stede på volden og gav ordre til kanonerne om at flankere og anden gevær at bruge, men som han fandt os at være så svage, red han ind i byen Neksø af den mening, som han foregav, at ville udfordre borgerskabet at komme os til hjælp. Da blev han borte fra os, og vi for vores svagheds skyld måtte afvige for svenskernes fyrighed.«

Neksø by: »Og siden, da fjenden desværre havde gjort landgang og marcherede til byen, da red Jost Nicolai og Sivert Gagge imod fjenderne og talte med dem, og kom så straks imod os igen og sagde: kaster Eders gevær eller I faren ilde; da lagde en del af os vores gevær, og fjenden marcherede ind i byen, og så ynkeligen udplyndrede, som ikke udi nogen krigsvæsen kunne ydermere ske, og nogle af vores borgere ihjelskudte og stukne. Da blev de svenske tilspurgt, hvi de så ubarmhjerteligen handlede med os, og de svarede, at vi skulle ikke have fægtet med dem og skudt deres major.«

Rasmus Ravn: »Eftersom de tilforn i plyndringen havde ført øl og vin sammen på et sted, drak de sig så fulde som svin, og lå strøet omkring allevegne på gaderne, i stræderne, i husene og i løkkerne, drukne og afmægtige. Da general *Wrangel* så sine folk så uforstandige, blev han meget fortørnet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Endnu i begyndelsen af dette århundrede holdt Bornholms Væbning parade hvert år på St. Torv i Rønne.

og vidste sig ingen råd, men frygtede for landfolkets komme. Hans formaninger hjalp ikke hos disse fulde svin, jo mere han skyndede dem om bord, jo mere sov og snorkede de, og han fik med højeste nød de fleste opvakte. Dog nogle blev forsømmelige og glemte både flåden og vandet; han gik fra det ene sted til det andet råbende: Op, op, op, her er juten, juten gæster os nu, ombord ombord, juten er over os, og her må vi nu lade vores liv!« »Juten« var de svenskes hånsord for danskerne. Dette ord, forstår man, var det sidste, effektive middel til at få de sløveste gennet ombord, mens »hans kaptajner slog nogle rør og kæppe i stykker på disse drukne folk.«

De jævne, men dog så levende beretninger viser ganske klart, at herredskaptajn *Jost Nicolai* svigtede fuldstændigt og gik over til fjenden, og at major *Maccabæus* var svag og uduelig til posten som militsens øverstkommanderende. »De vestre kaptajner« tøvede hele dagen med at rykke frem til Neksø, omend efterhånden den samlede milits stod under våben i Åkirkeby, medens svenskerne lå drukne i Neksøs gader, og den raske Åkirkebykaptajn *Christen Gregersen,* som havde deltaget i forsvaret af Neksø, forgæves forsøgte at overtale kaptajnerne til at rykke frem. Mandskabet, som ønskede at kæmpe, blev truet med at blive stillet for kanonerne, dersom de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke lystrede ordre. Da militsen, efter at svenskerne var taget ud på skibene, vovede sig ind i den udplyndrede by, hvor intet, selv ikke kirkens messehagel, var blevet sparet, fandt kaptajnerne det endda ikke tilrådeligt at sætte sig op mod fjenden og forhandlede ydmygt om, at deres land måtte blive sparet for krigens gru, og tilbød at udrede en brandskat på 10.000 rdl. General Wrangel, som antagelig til at begynde med havde regnet angrebet på Neksø som en straffeekspedition, fordi Neksøborgerne året før havde kapret hans private bojert på Neksø red, så nu pludselig hele Bornholm ligge for sine fødder. På det isolerede Hammershus sad lensmanden og udsendte fortvivlet breve og anmodninger til militsen om at gå i kamp. Selv at drage i felten, som Schweder Ketting havde gjort, faldt ham åbenbart ikke ind. For lige at rydde denne grimme gevækst af vejen på den kønne frugt, der her var faldet i hans turban, lagde Wrangel, der nu uantastet kom og gik, som han ville på øen, sig i stilling over for slottet med et par kanoner og beskød det samtidig fra søen. På en halv dag var garnisonen mør, de lidet krigsvante soldater forduftede simpelthen eller lagde deres våben, og Rosenkrantz måtte indlade de svenske på Hammershus og selv flytte til sit landsted Rosengården ved Rønne havn. Den eneste trøst, bornholmerne havde, var at se fire af Wrangels fregatter blive til vrag i en pålandsstorm på Rønne strand, i øvrigt fik de så meget des værre svenskernes hårde hånd at føle. De følgende måneder benyttede den nye svenske kommandant, efter først at have lokket geværerne fra militsen, til at udplyndre øen på det frygteligste; svenske dragoner forgreb sig gang på gang på fredelige bornholmere. — Kristian IV ville imidlertid ikke af med Bornholm, så hellere hvad som helst andet, og da den ved freden i Brømsebro den 13. august samme år var blevet dansk på ny, måtte de svenske herrer takke af efter en sidste plyndring for at få alt med.

Bornholmerne havde fået sig en lærestreg, som de sent skulle glemme, og hvem ved, hvordan det var gået ved den store prøve 13 år efter, om ikke disse forudsætninger havde været til stede. Hovedmændene for den forsmædelige akkord med fjenden måtte naturligvis drage i fængsel; året efter blev major Maccabæus og kaptajnerne over Vester-, Sønder- og Øster-Herred, Mads Kofoed, Sivert Gagge og Jost Nicolai dømt til døden for landsforræderi. De blev dog senere benådet og dømt til landsforvisning sammen med Rønne bykaptajn, Peder Kofoed. Kun Neksø, Åkirkeby og Svanekes bykaptajner blev fri for tiltale. Militsens officerer blev i øvrigt herefter erstattet med tyskere, der måske var mere krigsvante, men næppe mere nationalsindede. Sagen mod Rosenkrantz endte derimod med frifindelse, skønt Kristian IV var yderst bitter på »monsiur skramhans, som slap Bornholm; han havde årligt 8000 og jeg 2000 daler af lenet; om nu min umag og hans fortjenester opvejer hinanden, derom lader jeg alle ærlige folk råde« — således skrev den gamle konge til sin fortrolige, rigskansleren,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

naturligvis med henblik på sin vægring ved at afstå sit gamle land, Bornholm, til Sverige.

Besat og befriet 1658.

Enhver, der bor på Bornholm, kender vinterens magt til at bringe alt af lave, og ved nytårstide holder man af at forestille sig, hvilket spil den kan tænkes at ville drive med øen og dens beboere i de kommende 3—4 måneder. Bornholmerne har også gjort sig deres tanker ved nytårstid 1658, da det satte ind med blæst, storm, frost og sne, men ingen har vel i deres vildeste fantasi kunnet tænke sig, at isvinteren skulle kunne spille sådan bold med deres ø, at den havnede i svenskekongens net, og at de selv senere på året måtte bringe øen tilbage til deres retmæssige herre igen.

Ganske vist var det urolige tider. Der var på ny udbrudt krig med Sverige, men vor flåde skulle nok holde svensken stangen i Østersøen, og militsen havde været i fuldt beredskab hele efteråret. Nu måtte man i hvert fald belave sig på fuldstændig afsondring en rum tid, idet en streng frost satte ind og varede uafbrudt til den 23. marts. Virkeligt omslag indtrådte først den 18. april, da man endelig kunne glæde sig over isens drift i det blå hav. Øen havde ligget velforvaret i isens greb — troede man, indtil rygtet løb som en stormild gennem landet: Vi var blevet svenske! Afstået! Solgt til arvefjenden! — for den is, der havde lukket Bornholm så rart ude fra verden, havde hjulpet Karl X Gustav over bælterne og ladet ham overraske København, så at Skåne og Bornholm allerede den 26. februar var blevet lagt i hans hænder. Man troede vel næppe sine egne øren, førend man om søndagen, d. 25. april, hørte præsten bede for Karl Gustav, Sveriges konung, drottning Hedevig Eleonora, drottning Christina og Carl Friderich, arveförste til Sverige. — Øen var tyndt befolket efter pesten, markerne udpint, og kvæget udmarvet til det yderste efter den strenge vinter. Man huskede endnu de svenske overgreb i 1645. Hvad skulle nu ske?

Foreløbig landede den 29. april øens nye landsherre, en statelig oberstløjtnant i den svenske hær, *Johan Printzensköld*, i Sandvig, sammen med herredsfoged J. Sylvius og en sparsom besætning på ca. 120 mand.

Øen skulle nu langsomt forsvenskes, og samtidig skulle den malkes rigtig godt både for mandskab og skatter til den svenske krigskasse, viste det sig senere. Foreløbig så det ikke så galt ud. Der blev givet »store løfter på de svenskes vegne« ved Printzenskölds første møde med landfolket i Åkirkeby, »endog aldeles intet påfulgte«, tilføjer Ravn sarkastisk.

Den egentlige overgang til svensk administration, retsmyndighed, kirke og undervisning o. s. v. synes da også at have været vel gennemtænkt og ville næppe alene have givet anledning til folkerejsning. Printzenskölds in-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

strukser er heldigvis bevaret og giver et interessant billede af, hvordan man havde tænkt sig at gå frem for at gøre Bornholm til svensk land.

Hans kgl. svenske majestæt ønskede i denne »memorial« først og fremmest nøjagtige informationer om øens indtægtskilder og jordebog, om den civile og militære administration samt om de åndelige forhold. Eftersom det var lovet i fredstraktaten, at de afståede provinser måtte nyde og bruge deres gamle love og vedtægter, skulle justitsen indtil videre holdes som hidtil. Der ønskes imidlertid samtidig en udtalelse om, hvorvidt de bornholmske byer evt. kunne underlægges Kgl. Maj.'s götiske hovret i Jönköping! Der ønskes nærmere oplysninger om mulighederne for udskrivning af særlige skatter til militæret, samt om muligheden for udskrivninger af soldater og bådsmænd, »læmpende alt sådant efter brug, som i svenske byer, øer og skær er vanligt og med skel må kunne praktiseres«. Man ønsker oplysninger om havne og told, idet der agtes indført samme satser som i Sverige, samt om muligheden for anlæg af en havn. M. h. t. skolevæsenet skal der gives forslag om, hvorledes lærerne bedst kan optages i den åndelige stand i Sverige, idet man skal lade dem vide på fredelig vis, at de af Bornholms ungdom, der ønsker at studere, ikke bør studere i Danmark, men i de svenske gymnasier og skoler, og kun indfødte svenskerne eller de, som er født i de provinser, som den svenske konge nu har modtaget, kan tilstilles en menighed eller et skoleembede. »Men eftersom alt dette skal have sin gode tid og føje, så kan imidlertid — og indtil der i kirkevæsenet er blevet noget vist vedtaget og konfirmeret — blive holdt efter forrige maner og sæt, blot at landshøvdingen tilser, at hvad derimellem sker må alt foretages på ordentlig måde og sådanne personer menighederne forestilles, som til det åndelige embede er duelige og vel skikkede«. — Som man ser, bærer Printzenskölds instrukser på ingen

Johan Printz Printzensköld var præstesøn, men skal være blevet adlet efter at have reddet den svenske konges liv under et af Europa-togterne. Billedet synes at bekræfte det tunge og omstændelige i hans væsen, som hans breve giver indtryk af. (Maleri i svensk privateje).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

måde præg af åndelig undertrykkelse eller tyranni og synes endda i visse henseender at være besindigt og særdeles tolerant affattede.

Også »Eders Kgl. Maj.'s underdanigste og tropligtige tjenere så længe som vi leve«, de herrer Printzensköld og Sylvius's »ransakning« om øens tilstand er bevaret og giver et enestående materiale til forståelse af 1600-tallets forhold. Den er dateret Rønne, den 18. maj 1658. Da den ikke har været trykt i danske skrifter, bringes her nogle uddrag, som giver et indtryk af tiden og stedet — og forfatteren.

»— Og har dette land under sig ingen andre øer, end som 3 små holme eller klipper, som ligger øster fra landet 3 mil og kaldes her i almindelighed Nordholme, men på søkort Ertholme; den største er ca. 2 musketskud lang og 2 musketskud bred, de andre er mindre; mellem disse holme er en sådan havn, at 3 eller 4 store skibe kan lægge sig derind og kaste anker, eftersom der er en god ankerbund, eller også fæste sig ved klipperne ved trosser, eftersom dybet derved er stort, og ingen synderlig grund som kan hindre det. Der er et godt fiskeri af torsk og sild om sommer- og høsttider, og fiske der ikke alene bornholmsboer, men også skåne- og blekingsboerne, og gives derfor til landsherren en ol sild af hver båd årlig.

Hvert sogn for sig har sine særlige fordele, med små indsøer til fiskeri, små strømme til kværnevand om høst og vår og ved stort faldende regn, nogen skov og gode fiskerlejer til havet, dog er her ikke så megen skov, som her behøves til brændeved og kan forslå dertil; den meste skov regner bønderne under deres egne gårde, der også her kaldes ligesom i Sverige skattegårde. Bærende træer findes her vokse af disse slags: eg, hassel, valnøddetræ; ellers vokser her også ask, birk, el, asp, men ingen fyr eller gran. Landet ligner meget Sjælland og en del af Öland, og er begavet med en synderlig god og frugtbar jordsmon, så at det både af dets indbyggere selv såvel som andre har været anset for det ypperste land, som har hørt under Danmarks rige. Og skønt det er ringe i størrelse, så har det alligevel i et godt år kunnet bære af jorden (efter skøn) mindst 30.000 tønder korn, af rug, byg og havre. Og derfor plejer også årligt at udskibes ca. 1400 tdr. rug, 4000 tdr. byg, 4 à 5000 tdr. havre; men hvede plejer ikke at udsåes her, fordi man siger, at jorden ikke skal være så godt egnet til at bære hvede; nogle mener også, det er fordi bønderne ikke passer ordentligt på deres hegn og lukke — det man på skånsk kalder wijde og på svensk wijthe, for den straf som eksekveres på dem, som ikke tager wijthet i agt — men lader kvæget af forsømmelse komme ind i sædmarken og gøre skade derpå, hvilken er så meget større, når den sker på hvede, som er dyrere vækst. Ligeså mener de med ærter og anden småvækst, at de ikke sår noget videre deraf, fordi deres indhegning er vidtløftig og ikke har været så vel passet, som den burde.

Smør falder her til en temmelig kvantitet, som rigshovmester Gersdorffs forleningsrenter videre udviser. Her er også godt fiskeri i havet med torsk,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

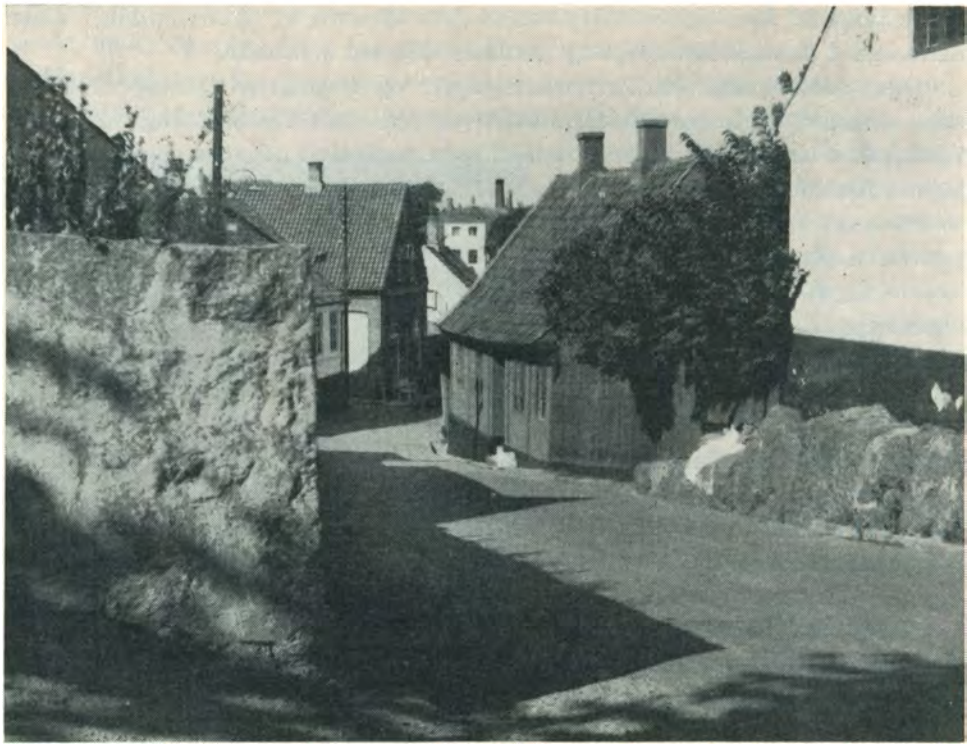

Sommerbillede fra en af de gamle gader i Allinge.

sild, laks og botter. Og skønt dette land er yppigt på allehånde gode ting, så er største delen af folket derimod meget rå af sind, ukultiverede og ondsindede, sådan som alle øboere almindeligvis holdes for at være; og har deres næring og indtægt udelukkende bestået i korn, smør, kreaturer, heste, får, gæs etc. at sælge og vende i penge.

Gårdene har navne af: Skatte-, krone- eller vornedgårde, adels- og frimændsgårde og kanikkegårde, kirkegårde. Husene og gårdene i sognene har her for det meste intet navn, men nævnes ad numerum, som fx. Larsker sogn 1. bonde Hans Jensen, 2. bonde — o.s.v. men nogle gårde findes, som er benævnet ved deres eget navn«.

Skolevæsenet, som Karl Gustav med rette synes at lægge en del vægt på i sin instruks, var desværre ikke i en sådan tilstand, som man havde kunnet vente af et af de ypperste lande i Danmarks rige. »Skolestuer er her tvende, en i Rønne og en i Neksø: dog kan ungdommen ikke i disse skoler gøre den progress, at de kan blive congrui in Latina Lingua, men når de har lært deres kristendoms-stykker og overfaret de første literarum rudimenta, så søger de sig andetsteds til videre information«. Det virker så hyggeligt, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Printzensköld netop i denne forbindelse benytter lejligheden til at demonstrere *sine* latinske kundskaber. Det nævnes i øvrigt, at præsterne »er meget vel tilfreds med at ville råde landets ungdom til at studere i gymnasium i Lund eller andre svenske (!) skoler, hvis der skulle findes nogen, som havde lyst til studier og evne til at opholde sig derved, besindende, at sådanne personer siden kunne formode at opnå bedre befordring på en eller anden måde hos Kgl. Maj.«

Øens embedsmænd, som (uden for købstæderne), bestod af: landsdommeren, ridefogeden, der samtidig var skriver, 4 herredsfogeder, 15 sandemænd, en dyrevogter og en strandrider, fortsatte indtil videre, og hver enkelts embedsområde bliver gennemgået.

Derimod skulle militsen foreløbigt ophæves. Den danske chef, oberstløjtnant *Friis,* ville rejse fra øen, men de øvrige officerer: 2 kaptajner, 2 løjtnanter, 4 sergenter, alle tyske (efter 1645), samt 6 korporaler, som dels var tyske og dels danske, var så frimodige at tilbyde sig i svensk tjeneste, omend med et ikke uvigtigt forbehold »... men er ikke sindede at tjene i felten.« Tilbudet blev *ikke* antaget. Egentlige faste eller hvervede soldater fandtes ikke, men samtlige mænd i våbendygtig alder var soldater — tilsyneladende noget helt ukendt. Ifølge en senere eftersendt »rulle« bestod herredskompagnierne af 682 musketerer, 183 bøssebærere, 261 gamle og fattige, som kun bar spader, og 19 befalingsmænd, ialt 1145 mand. Dertil kom ca. 50 adelsfrimænds- og præstekarle, der holdtes udrustede som ryttere, herunder også en rytter udrustet i hvert sogn, og endelig de helt unge drenge ned til 15 år, som Printzensköld til befolkningens store ængstelse lod optage i rullen, og som synes at have udgjort ca. 70. I byer og fiskerlejer kunne udskrives omkring 40 bådsmænd. Helt udenfor militsen stod borgerkompagnierne, der ligeledes bestod af samtlige borgere og deres sønner; i Rønne var der ca. 160 borgere, i Neksø 100, i Svaneke 70 og i Åkirkeby og Hasle hver 60. (Allinge-Sandvig var endnu fiskerlejer). Kun bådsmændene havde været i tjeneste uden for øen. (Printzensköld vidste åbenbart ikke, og bornholmerne skulle nok lade være med at fortælle ham det, at 400 af de bornholmske musketerer havde været med den danske flåde ved Rügen om efteråret). — På dette grundlag kan man anslå, at den bornholmske befolkning udgjorde højst 8.000 sjæle, et så lavt indbyggerantal, som man næppe nogen sinde havde været nede på siden den grå oldtid. Den frygtelige pest i 1654 skal have udslettet omkring 5.000 mennesker på øen, og heri ligger forklaringen på de sørgeligt lave tal.

I et senere supplement bringes nogle interessante oplysninger om fiskerlejerne:

»Fiskerlejerne er helt for sig og hører ikke under købstæderne; de yder deres skat som bønderne og er indført i jordebogen. To af dem hører under slottet, Sandvig og Allinge; de holder årlig en færge eller postjagt med to

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Langs kysten hele øen rundt ligger de små fiskerlejer, som har bestået fra ældgammel tid.

bådsmænd, som vinter og sommer skal være rede til at sejle over søen til hvilket sted, som bliver befalet i kronens forefaldende ærinder; de gør arbejde hid til slottet, når som det behøves. De tvende bådsmænd, som sejler på postjagten, lønnes af fiskerlejerne Allinge og Sandvig, blot får de noget til rejsepenge af kronens midler, når de gør nogen rejse.«

I øvrigt måtte Printzensköld tage sig af mange forskellige sager: Præsterne beklagede sig over ulydige sognebørn, »og når de vil søge sin ret imod dem ved tinge, så stiller de sig imod dem meget værre, og føje bedre end som var de deres åbenbare fjender« — Rønnes delegation bestående af 2 borgmestre, 4 rådmænd, byfoged, stadsskriver, kæmner og tolder »besværer sig over, at byerne er for mange på et så lidet land, så at den ene hindrer den anden i købstadsnæring og handel, og derfor kan ingen af dem komme rigtig i flor, anholder derfor at — om Hans Kgl. Maj. så nådigst behager — var det ikke nødvendigt at have mere end 2 købstæder.«

Og han udtalte sig om kulbrydning og fyrstene i optimistiske vendinger. Men det evt. havneanlæg på Bornholm optager naturligvis især sindene. »Borgerne i Neksø beretter, at de har der ud for en god red, og *bedre* end som hun er ved Rønne.« Men Rønnes storhavn, som først blev bygget i dette århundrede, havde Printzensköld et fuldstændigt klart blik for: »... man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skal ikke alene kunne få havn til skuder, men også til 20 eller 30 orlogsskibe med af den lejlighed, eftersom der ved Rønne udenfor den havn, som her bruges, er tvende rev, noget mere end to alen dybe, som skyder sig ud fra landet imod hverandre, og indløbet til byen går der imellem med god dybde, så regner man med, at hvis man vil bekoste ca. 10.000 rdl. på dette sted, så skulle man vel kunne lige indenfor disse rev og banker bygge sådanne stenkar, som kunne udgøre en god havn, og at disse værker og kar skulle nyde beskyttelse af bankerne, både for is såvel som for bølgerne, som jo måtte bryde på dem.«

Printzenskölds og Sylvius' indberetning, der var ledsaget af en anmodning om at få oversendt en kyndig bogholder til at optage ordentlig jordebog (hvilket også blev gjort) samt en anmodning om midler til at tække på Hammershus inden efteråret, er sikkert blevet studeret med interesse, om end ikke med større glæde i Stockholm. Det var jo ikke netop udgifter til at bøde på det danske styres efterladenhed, man havde ventet sig af Bornholm. Men i øvrigt var Karl Gustav vel allerede på det tidspunkt ved at fortryde den hurtige fredsslutning og pønsede på et nyt slag mod den danske krone.

Mon hans svenske majestæt ikke også nærmest har syntes, at han havde købt katten i sækken, da han læste følgende mistrøstige udtalelse af Printzensköld om det stolte Hammershus: »*Slottet* ser ellers fast ilde ud, og falder mere og mere af, af årsag at det i mange år ikke haver været forbedret eller holdt med tag, men for største delen stået tagløst. Teglmurene er foroven fordærvede, men nedenunder dem er andre mure, som er bygget af gråsten, som er i behold; og stod da også murene endnu til at hjælpes, om der blev forordnede nogle midler. Logementerne i selve stokværkerne, hvor der i tidligere tider har været residenshus, er (undtagen 2 kamre) aldeles fordærvede, men murene er nogenlunde i behold; en lille bygning har hr. Gersdorff ladet opbygge på borggården, med 2 stuer og et køkken, samt en lade og et fæhus, som er ved magt, og soldaterne nu logerer i.« Den optimistiske udtalelse, at der endnu er tid at frelse fæstningen Hammershus fra endeligt forfald, virker noget spag på grundlag af kendsgerningerne: Til den høje lenshøvding er der knap 2 værelser og køkken, og til den svenske krigsmagt på 120 mand og deres officerer en lade og et fæhus tilbage. — Den danske lensmand betalte en fast udgift til kronen for at have Bornholm i len og skulle så bl. a. vedligeholde Hammershus. Det har nok været for fristende at stikke pengene i sin egen lomme og lade slottet forfalde.

Den danske lensmand, adelsmanden *Joakim Gersdorff* — vi er jo endnu i adelsvældets dage — opholdt sig ikke på Bornholm. Som rigshovmester måtte han føre forhandlingerne bl. a. om sit eget lens afgivelse og ytrede da også før underskrivningen i Roskilde: Gid jeg ikke kunne skrive!

Men Bornholm var altså nu svensk. I det sene forår, hvor alle længtes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

efter at komme i gang med at dyrke deres jord, måtte 74 udsendinge fra Bornholm rejse til Malmø for der sammen med stænderne i Skåne at sværge troskabseden til den svenske konge.

Heller ikke borgerskabet var længere så opmærksomme, som da der var tale om at bygge havne. Der blev pludselig udstedt udførselsforbud for alle varer fra Bornholm. Printzensköld skriver fra Rønne den 17. maj til generalguvernøren over de skånske provinser: »... Eftersom borgerskabet højligen beklager sig over, at det er dem forbudt at udskibe deres varer — idet de befrygter, at kornet derved kommer ud af sin pris og bliver af langt liggende fordærvet, og smørret, som ellers på denne landsdel falder meget fedt, bliver ødelagt, så at hverken de siden kan have nogen fordel af deres varer, ej heller andre landsdele nogen gavn deraf — så har jeg mig hos Eders Excell. at forespørge, om det forbud, som nylig er udgået angående udførelsen skal forstås i almindelighed og uden forskel, så at disse Bornholms borgere heller ikke må udskibe noget til de svenske provinser og lande (hvilket de da gerne vil forsøge, om de fremmede steder er forbudte) eller hvorledes jeg skal forholde mig hermed, så at det måtte være forsvarligt...«

Endnu den 13. juni har han intet svar modtaget på denne besynderlige sag, som man må formode skyldtes en misforståelse, der burde have været opklaret hurtigere. I Blekinge var der i hvert fald mangel på sædekorn, og sikkert også på fødevarer, og der lå ca. 8000 tdr. korn parat til udskibning på Bornholm. Printzensköld rykker blot for svar; og »det er i øvrigt sandt, at dette land lider ikke ringe skade derved, eftersom al deres næring og indtægt flyder deraf.« Han fortæller i øvrigt, at hans soldater har været syge, tre af dem er døde. De er i gang med at bygge en skanse udenfor slotsmuren (den ligger der endnu); desuden rykker han for penge til lønninger og byggematerialer til reparation af slottet.

Endnu er alt roligt. Den 21. juni anmoder han om en feltskær til soldaterne, der stadig er syge. Men samme dag ankommer baron, kaptajn *Horn*, og 8 officerer med en ordre, som uden tvivl med eet slag har åbnet bornholmernes øjne for baggrunden for den svenske besættelse, og fra nu af, først nu, lægges spiren til den modstandsbevægelse, der skulle vokse sig stærk nok til at kaste svenskerne ud. Ordren var: Udskrivning af mandskab til svensk krigstjeneste!

For at få den rette baggrund for denne uheldssvangre beslutning vil det være nødvendigt atter at give ordet til Printzensköld, der samvittighedsfuldt følger alle begivenheder, store og små, op med indberetninger til generalguvernøren; men denne sag har været så vigtig, at den skulle refereres direkte til kongen:

»Rønne, den 7. juli. Stormægtigste Konge, Allernådigste Herre. Eders Kgl. Maj.'s nådige skrivelser fra Göteborg den 17. maj og 4. juni har jeg den 25. juni i største underdanighed modtaget, og deraf forstået Eders Kgl. Maj.'s

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra Ringebakkerne.

nådige vilje og befaling, at halvdelen af det unge mandskab, som her på landet har båret kronens gevær og er indført i rullerne under de to kompagnier landfolk, som her har været og kaldes soldater, skulle på anfordring holdes parat til at følge med til de pommerske steder for der at bruges i Eders Kgl. Maj.'s tjeneste; så har jeg straks, da generalløjtnant Würtz' skrivelse med kaptajn Horn, en løjtnant, en fenrik og 6 underofficerer ankom den 17. juni, sammenkaldt og mønstret de to kompagnier landsfolk og siden efter Kgl. Maj.'s ordre udtaget det unge og bedste deraf, 350 mand, som for 8 dage siden har været fuldstændig parate, men modvind har opholdt dem indtil denne dato. Generalguvernøren, greve Gustav Otto Steenbock, havde ganske vist påmindet mig, at der skulle her på landet udskrives hver femte bonde, som det er sket i Skåne og Halland; det skulle ikke forslå til noget stort, og der ville ikke komme mere end 180 mand, allerhøjst, fra landet, om sådan udskrivning havde skullet ske. De, som nu er igen, er gifte bønder og giver skat af deres gårde, og noget barnungt folk, som efterhånden kan tages til landets defension og være i beredskab til Eders Kgl. Maj.'s tjeneste på andre steder, når det videre bliver fordret. Og havde jeg vel skullet udtage 400 mand denne gang, dersom det ikke havde været Eders Kgl. Maj. og dette land til skade, at gårdene derigennem var blevet øde. En

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

del har i øvrigt stillet sig ulydige hertil og holdt sig borte, hvilke med flid skal opsøges, indtil der kan overgå dem den straf, som bliver bestemt. Almindelig milits har ingen på dette land været, uden disse 2 kompagnier landsfolk; de har ligget i garnison på slottet i ufredelige tider og derimellem været hos deres forældre eller tjent borgere, præster og bønder, og aldrig været brugt på andre steder. 55 ryttere, som her på landet har været holdt i krigstider, er her også til at finde, men det også som en ekstraordinær hjælp udrustet af embedsmænd, præster og adel, de har heller ikke været brugt på andre steder. 24 bådsmænd har været udskrevet af byer og fiskerlejer, som engang har været hentet fra landet på den danske flåde, deraf er 18 kommet igen og endnu til at finde. Hvad ellers dette lands særlige forhold kunne være, som jeg har nødig at spørge mig for om, kan jeg ikke besvære Eders Kgl. Maj. med, eftersom Eders Kgl. Maj. desforuden er optaget af mange høje vigtige sager, men vil deri rette mig efter generalguvernørens befalinger. Beder også allerunderdanigst, at Eders Kgl. Maj. ikke tager mig det unådigt op, at jeg ikke længe før dette har svaret på Eders Kgl. Maj.'s breve, eftersom de har været opholdt på vejen og her er ankommet så sent. Befaler Eders Kgl. Maj. hermed i Gud den almægtiges høje og milde beskyttelse til langvarigt helbred og livssundhed, lykkeligt regimente samt al anden kgl. prosperitet, lykke og velgang; underdanigst og ydmygt. Af Rønne den 7. juli anno 1658. Eders Kgl. Maj.'s allerunderdanigste tjener, Johan Printzensköld.«

Printzensköld havde snarere selv haft brug for nogle af disse gode ønsker. — I en efterskrift anmoder han i øvrigt om at få rådighed over en ager og nogle engstykker ved slottet for at kunne understøtte sin husholdning, hvortil han ingen midler har. Senere fik han dog rådighed over Simblegård.

Det er vanskeligt, når man ikke kender de nøjagtige ordrer, at få noget indtryk af, om Printzensköld sender flere eller færre end forlangt, men han synes dog snarest at have holdt sig i overkanten af det forlangte, hvilket var dobbelt så mange som fastsat i de fælles instrukser for de afståede provinser — men han røber sig da også til en vis grad med bemærkningen: — komme fra landet. Det var sikkert lige så vigtigt som krigstjenesten, at de unge soldater, der vel nok var de strengeste at holde nede, kom bort for en tid. Sammen med de senere deportationer af 40 bådsmænd og 45 ryttere svarer antallet deporterede til samtlige mænd på landet mellem 18 og 30 år. Købstæderne synes ikke så hårdt ramt.

En gribende skildring fra dansk side af denne udskrivning er givet af Rasmus Ravn, der på det tidspunkt var degn i Åkirkeby:

»Landets indfødte soldater, unge og gamle, måtte møde med deres gevær, de da havde, den 6 juli udi Rønne, med sig tagende 5 dages kost, hvor velb.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Velholdte bindingsværkshuse i Hedningestræde i Rønne.

Gustav Horn dem ved 500 mand udi 5 skuder lod indføre og foer herfra med dem til Stettin.

Gud ved, hvad sorg, jammer og klagemål der da hørtes ved stranden, som så mange gode venner skiltes, og ikke sammen komme alle igen uden udi Guds rige: Forældrene miste børnene, børnene forældrene, mændene deres hustruer, kvinderne deres mænd, brødre deres søskende, slægt og gode venner. Printzensköld bekendte sig selv ikke i nogen tid at have hørt større gråd og klagemål, end da skete udi hans egen og de andre svenskes nærværelse. Heraf er kommen den sælsom og unaturlige gråd, der er sig tildraget udi Åkirke sogn, hvor man haver lydeligen hørt et barn græde udi sin moders liv på det tredie år tilforn, førend dette sørgelige tog skete.«

Mon ikke alligevel størstedelen af de 350, ikke 500, kom igen? Om én ved man, at han fik lært stenhuggerarbejde i Stettin og nedsatte sig som holden borger i Rønne med denne beskæftigelse.

Den bornholmske milits havde en særstilling, som gang på gang fremhæves: Den skulle kun forsvare landet selv (Bornholm nævnes altid som et »land«, som den bornholmske dialekt stadig gør; »øen« er Christiansø). Selv lige over for de høje svenske officerer hævdede bornholmerne dette princip, således her ifølge Printzensköld: »— og da jeg efter mønstringen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

formanede dem alle til lydighed og disciplin, og at de skulle gøre sig færdige og efter kgl. ordre følge af landet, befandtes nogle, som ville stræbe herimod, særlig een som sagde aldeles nej, og at han ville tjene her på landet, men ikke andetsteds. Den samme sidder nu fængslet her på slottet, til Eders Excell. resolverer, hvad straf han skal have.« Og endnu den 16. juli nævner han, at en del har stillet sig ulydige og endnu opholder sig i småskovene, hvor de med flid efterspores.

Det begynder at trække sammen. Øens fattige, fåtallige og nu yderligere formindskede befolkning, berøvet sine unge mænd, møder fra nu af svenskerne med vrangvilje og direkte obstruktion. Da svenskerne forlanger at få udleveret et tusind par skindbukser, som den danske konge bestilte året før, forlanger bønderne penge for disse, idet de erklærer — og beviser — at dette var lovet dem af den danske konge. De, som har leveret, forlanger bukserne igen, eller erklærer ikke at ville betale skat til gengæld, hvis de ikke får dem.

Printzensköld klager sin nød til generalguvernøren. Danske kilder erklærer nu, at »var ingen dag til ende, der jo om skat påråbtes, alt ondt optænktes.« At en »ugudelig bogholder« rejser rundt og måler og takserer til den nye jordebog betragtes naturligvis under disse omstændigheder med den største mistro, og en *hejderider* (ridende jagtbetjent) »var hver mand fortrædelig og molesterlig«, »... kom også hid til landet så mange svenske toldere, ja fast så mange som dage i et år, der vidste ikke andet, end landet var overflødigt på alting, uanset det nu var i så stor betryk, som fast ikke var i mandeminde at optænkes.«

Mens sådanne forhold herskede, kom Danmark pludselig på ny i krig med Sverige, idet Karl X Gustav i august landede i Korsør for endelig at nedkæmpe og udslette Danmark. Der var ingen tvivl om, at nu ville landets skæbne blive afgjort.

På den fjerne Østersø-ø skriver Printzensköld den 13. august fra Hammershus: »... ellers spørges her på landet så sælsomme tidender, som kunne man vente hvadsomhelst i søen, og dersom sådant er sandt, må her nødvendigvis være en stærkere garnison, eftersom fæstningen i sig selv er vidt begreben.« Han anmoder om forstærkning andre steder fra og er i tvivl om, hvorvidt man skal bevæbne de resterende 120 unge drenge og karle samt antage de tyske militsofficerer, som stadig klynger sig til håbet om fredelig krigstjeneste. Men i september modtager han en ny udskrivningsordre fra den svenske konge: *Rytterne* skulle nu oversendes til Riga. Han beklager sig lidt over for guvernøren: »så er det i øvrigt uduelige folk, som aldrig har været brugt i, eller vænnet til krig; men jeg skal holde dem i beredskab så meget som muligt.« Han anmoder om et fartøj til transporten samt officerer til at føre dem, da ingen af delene haves. Nu har han opgivet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at reparere de gamle bygninger og arbejder på at skaffe materialer til nogle hytter til soldaterne til vinteren.

Først den 8. oktober afgår et svensk skib med de 45 ryttere med heste og god mundering til Riga. Endnu en afsked med gråd og bitter klage. Af skindbukserne og tilhørende strømper er nu langt om længe 720 par skaffet til veje og fordeles med 350 til Stettin, 250 til Malmø, og de resterende 120 uddeles til det svenske kompagni »skulle de tillige have højt fornøden noget klæde til frakker, eftersom største delen er blotte og intet har på sig til vinteren.«

Der er på ny udførselsforbud for fødevarer til andre end svenske og allierede lande, og Printzensköld er stadig nervøs: »Om der mærkes nogen usikkerhed i søen bedes Ed. Exc. lade undsætte dette sted med en 30 eller 40 af de svenske ryttere, som kan patruljere stranden, da der her ikke er folk at forlide sig på.« Medens bornholmernes stædighed langsomt udvikler sig til trods, besætter Karl Gustav Sjælland og gør sig klar til det endelige slag mod København. Kronborg er faldet i general Wrangels hænder den 6. sept., og kongens nyeste ordre er dateret »Croneburg den 19. octobris.« Nu vil han have *bådsmænd,* og Printzensköld føjer ham som vanligt, men erklærer også, at »nu er landet for mandskab udblottet.« 40 mænd forlader deres hjem den 7. november for at rejse over Ystad til Helsingborg. De kom heldigvis for sent til at komme i kamp, thi samme dag som Printzensköld modtog ordren, stod en hollandsk undsætningsflåde ned gennem sundet, slog den svenske flåde på flugt og undsatte København. Det var den 29. oktober. Den dag betød et vendepunkt for det hårdt ramte Danmark.

I den betrængte hovedstad blev der udfoldet en ikke ringe diplomatisk aktivitet for at formå folket i de gamle danske lande til at rejse sig, og allerede den 26. oktober, medens den hollandske flåde endnu lå for anker nord for Helsingør, afsendtes fra den besatte stad det første brev til »Elskelige og velvise borgmestre, borgere og menige almue på Bornholm.«:

»Hilsen med Gud vor herre! Jeg tvivler ikke på, at når I betænker den frihed, som I har under eders fromme herre og konge, Kongen af Danmark, — og I derimod betænker, hvad åg, såvelsom adskillige andre besværligheder eder nu af svensken pålægges daglig, som I således må udstå — da findes ingen iblandt eder, som ikke ønsker sig for dette svenske åg snarlig at blive befriet. Og eftersom Gud ske lov alting igen med København såvel som med andre af højbemeldte Kongen af Danmarks lande nu både er, og håbes at komme i bedre tilstand, da formoder jeg, næst Guds hjælp, at så snart som eders lands tilstand i København kan forstændiges, I da med det forderligste skulle være forløste, formodende derfor enhver imidlertid med hverandre at blive endrægtige, og for deres nådige herre og konge i Danmark som tro mænd, og i fremtiden tilkommende undersåtter, sig bevise. Jeg tvivler ikke på, at sådan deres troskab og velvillighed dennem i frem-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tiden af højstbemeldte Kgl. Maj. vorder belønnet. Vil hermed have dennem under den allerhøjestes beskærmelse, Gud troligen befalet, ønskendes af hjertet, at de snarligen må bekomme frihed igen. Eders ubekendte, dog vel affektionerede ven, Hans Oldeland.«

Med andre ord en opfordring til at danne en modstandsbevægelse og afvente forholdsordre, — og for øvrigt et smukt og værdigt dokument omend i vel vage vendinger. Det skal være blevet afleveret til borgmester Peder Olsen i Hasle personlig af underskriveren, der da var sekretær i kancelliet, — og er vel i så fald blevet fulgt af mere direkte løfter.

Billedet af den midaldrende Jens Pedersen Kofoed synes trods ydre ro at afsløre hans temperament. (Maleri på Frederiksborg Slot).

Men dette brev blev den 6. november efterfulgt af et endnu tydeligere:

»*Fredericus* tertius hilser eder alle og enhver, være sig gejstligheden, fristanden, borgere og menige almue, som bygge og bo på Bornholm, kærligen og evindeligen, med Gud og vor nåde. Vider, eftersom eder vel vitterligt er, hvorledes vi af kongen af Sverige for nogen tid siden, mod sluttede traktater, og der vi endnu med hans herværende gesandter stod i nærmere foredrag med en god fortroligheds slutning, uformodeligen af hans krigsmagt her i vort land Sjælland ere blevne overfaldte, og udi vores residensstad København til lands og vands belejret, og vi nu atter igen af Guds nådige bistand — og formedels hollændernes anselige undsætning — så vidt er befriet, at vi for fjendens skibsflåde, næst Guds hjælp, ej mere haver at frygte, og fjenden haver forladt sin belejringsværk her i byen — da, efterdi vi ikke tvivler på eders troskab og gode affektion imod os og eders fædrende-land, ville vi eder samtidig have formanet og påmindet, at I ingenlunde lader forbigå at være betænkt på de veje og midler, hvormed I kan eragte eder ved Guds nådige bistand fra dette svenske åg igen at befri — og til den ende i særdeleshed at lade angelegen være, hvorledes garnisonen på slottet Hammershus kunne som muligen med alle ruineres, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

landet igen i eders defension stilles, eftersom I for den svenske flåde ej tør have eder at frygte.

Vi ville eders troskab, som I os denne tid bevise, når Gud fredelig tilstand giver, i al nåde erkende, og derforuden (om I eder under vores regering godvilligen giver) eder videre med sådanne privilegier og benådninger forsyne, som I kan have gavn og gode af. Givet på vort slot København den 8. november 1658. Under vor hånd og signet. *Friderich R.*«

Man må nu sige, at stilen svækkes i sin pompøse pragt, når der skal gives så tydelige anvisninger, som disse kongeord indeholder.

Også om dette brevs afsendelse til Bornholm foreligger der en, desværre ikke samtidig beretning om, at en kendt borger i København, Jens Lassen, havde foreslået kongen at opildne bornholmerne, hvorpå han fik en time til at skrive koncept til brevet, der straks blev godkendt af kongen, afskrevet og underskrevet, og samme nat sejlede Jens Lassens bror med 4 roere i en norsk jolle gennem den svenske belejringsflåde til Bornholm, hvor Jens Lassen havde instrueret ham om, hvem han skulle kontakte, og hvilken mundtlig besked han skulle give. Hermed var der i alt fald givet rene ord, og man må gå ud fra, at disse kongeord har været læst, afskrevet og spredt over øen.

Hvad var det for folk, der nu sad tilbage og krummede deres rygge mod de fåtallige svenske undertrykkere? Det var de lidt ældre borgere og bønder, de der havde stiftet familie og hjem, men som havde været knøse i 1645, da kaptajnerne gav landet til de svenske. De havde været store nok til at føle skammen, der faldt på den bornholmske milits, men ikke til at kæmpe. Men der var også mange, som havde været med dengang. Nogle af hovedmændene for den sammensværgelse, der skulle føre til Printzenskölds drab og Hammershus' fald må nævnes:

I Hasle sad købmand *Jens Pedersen Kofoed;* trods sine kun 30 år havde han prøvet lidt af hvert. Som søn af borgerkaptajn Peder Kofoed i Rønne tog han 13 år gammel til søs, fik arbejde i Syden og kom først hjem som nittenårig. Da var hans far i landflygtighed, han var nemlig en af de ubeslutsomme kaptajner fra 1645. Sønnen besøgte ham i Lübeck, hvor faderen døde kort efter. Jens bestyrede moderens store købmandsgård og avlsjord, til han på sin 25 års fødselsdag ægtede en 18-årig borgmesterdatter fra Hasle og flyttede dertil. Et par år efter kom han for skade at stikke en mand ned på gaden i Rønne, men tingede sig fred med den dræbtes familie og opnåede åbenbart at slippe for retslig tiltale mod at stille i kongens krigstjeneste som fri rytter med knægt og to rustede heste, og han deltog i kampen i Skåne i efteråret 1657. Han var så heldig at få juleorlov i 14 dage og kom hjem til sin unge kone i Hasle, der mødte ham med tvillinger. Her var han på ny så heldig, at isen hindrede ham i at rejse tilbage til sit kompagni, og da den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lettede i april, fandt han sig lige som de andre bornholmere som svensk undersåt. Der foreligger ikke noget om, at han skulle have haft nogen ubehageligheder fra de svenske myndigheders side, men alene hans erfaring i krig mod svenskerne har gjort ham selvskreven som en af opstandens ledere.

En mere ilter bornholmer end Jens Kofoed kan næppe tænkes, også i hans senere karriere som landkapitajn på Maglegård bragte hans fremfusende sind og tøjlesløse svenskerhad ham mange ubehageligheder. Intet under, at netop han for efterkommerne kom til at stå i et særligt lys som »befrieren«, og godt, at der var en person af hans støbning til at sætte fart i de mere sindige.

Også præsten *Povl Hansen Ancher* har været omkring de 30 år i 1658. Han var utvivlsomt skåning, men har i hvert fald gået på Københavns Universitet og kom efter peståret 1654, som også bortrev den gamle præst i Hasle-Rutsker, til dette kald, hvor han inden længe giftede sig med sin forgængers datter. Povl Ancher var ikke nogen almindelig præst. Han har tilsyneladende været organisatoren. Man kan blot læse tilføjelsen til hans navn, som står øverst på den liste over opstandsledere, der blev overgivet kongen: »Han har været både i råd og dåd med til al denne Hans Kgl. Maj.'s tjeneste med tog, vagt, rejsning, og endnu flittig besøger landvagterne.«

Borgmester *Peder Olsen Hassel* var en af de besindige bagmænd. Han var et halvt hundrede år og havde som Hasle bys kaptajn været blandt de anklagede i 1645, men havde lige klaret frisag. I mellemtiden havde han ført bornholmernes sag mod den forhadte lensmand Ebbe Ulfeldt på fremragende måde og udvirket, at lensmanden blev afsat, skønt han kaldte Peder Olsen og hans fæller »et sammenrottet parlament af de arrigste skalke på landet.« Sammensværgelse har altså ikke været ham fremmed. Peder Olsen synes at have været kontaktmanden med København. Han ledede senere den bornholmske delegation og blev for sine fortjenester udnævnt til landsdommer.

Yngste borgmester i Rønne, *Claus Kam (Kames)*, var ligeledes af gammel bornholmsk slægt, muligvis indvandret fra Skotland. Han havde været ca. 40 år og også en gudfrygtig og besindig mand. Som borgmester og bykaptajn var han en vigtig person og tog ivrigt del i opstanden, ligesom det måske skyldes ham, at opstanden ikke fik et mere blodigt forløb.

Byfoged *Niels Gumløs* i Hasle var skåning, ca. 30 år, og en hård hund, efter hvad der foreligger om hans fortid som en af Ebbe Ulfeldts forhadte ryttere. Han var ved Jens Kofoeds side under opstanden og stod last og brast med ham.

Jens Larsen Risom var jyde, men var kommet til Bornholm som lensmanden Joakim Gersdorffs ridefoged. Efter besættelsen bosatte han sig i Hasle for som Gersdorffs fuldmægtig at ordne hans resterende forretninger. Han var ligeledes sammen med Jens Kofoed og Gumløs blandt de første i opstanden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sammensværgelsen bestod i øvrigt af borgmestre og borgere i Hasle og Rønne. Det har været diskuteret indtil trivialitet, hvem der var hovedmanden. I virkeligheden var der vel ingen egentlig hovedmand, og det må bero på følelser, om man vælger den rå kraft, det store overblik eller det besindige overlæg til sin førstemand. Når man bemærker forskellen i alder og fortid hos de ledende folk fra Hasle og Rønne, får man snarere indtryk af en aktiv Haslegruppe, der ledede selve oprøret, og en mere besindig Rønnegruppe, medens Peder Olsen har stået som kongens direkte repræsentant.

Mindesten på Hasle Torv over de Hasle-borgere, der deltog i oprøret 1658.

Af Printzenskölds sidste brev fornemmer man nu tydeligt, hvor det bærer hen, og vi, der ved, at han kort efter skulle dø på sin udsatte post, kan kun gribes af billedet af den ensomme, noget tunge og omstændelige, men pligtopfyldende og retfærdige mand. Med sin hustru og sine børn var han kommet til øen for at bo her og lede denne nye provins ind under sit fædreland. Hvor er nu forårsdagens løfter og projekter? November er en blæsende og kold måned, især på Bornholm og især på et »slot« som Hammershus, omgivet af »rå, ukultiverede og ondsindede« mennesker, hvis livsforhold han nu begyndte at forstå noget bedre, men som nu er hans fjender. Vi kender to af hans breve fra november 1658. Han skriver i det ene, at han nu har sammenkaldt almuen og meddelt de nye ekstraordinære krigsskatter, og tilføjer: »Jeg havde ingenlunde kunnet formode, at landet skulle være så blottet for midler og penge som det befindes, og tvivler på, at almuen kan betale den første termin i penge, men kun i naturalier. Og såsom landet er meget ringe på mandskab, beder jeg Eders Maj. allerunderdanigst, om Eders Maj. vil forskåne det for udskrivninger i nogen tid herefter.« — Den svenske majestæt fik ikke mulighed for at opfylde denne bøn, men Printzensköld var med sit liv med til at skaffe Bornholm de privilegier af den danske konge, der bl. a. sikrede bornholmerne mod fremmed krigstjeneste og mod udsugning.

Printzenskölds sidste brev er dateret Hammershus den 18. november 1658. Han meddeler, at en flåde på 36 sejl har været for landet og syntes at have fjendtlige hensigter, og han har åbenbart fået løfte om hjælp fra svensk Pommern, men fortsætter: »— men jeg frygter, at den kommer for sent, eftersom indbyggerne vel selv turde korrespondere med København og gøre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

opmærksom på forholdene, samtidig med at de ikke vil sætte sig til modværge, om så det ringeste fartøj ville ankomme, men snarere søge (som de offentlig sagde, da jeg mod ovennævnte flåde var hos dem) at tage mig straks for hovedet. Det folk, der ligger i garnison her, er også ungt, uprøvet folk, en del syge, så jeg har ikke mere end 60 mand, der kan bruge gevær. Dertil er fæstningen vidtløftig med gamle mure, som ikke skulle tåle mange skud, om hvilket jeg har nøje refereret til generalguvernøren. Af artillerifolk har jeg ikke mere end som een svensk løjtnant, 8 personer af disse danske har jeg også måttet antage, som dog ikke er meget at lide på. Begærer jeg derfor allerunderdanigst, at Eders Kgl. Maj. nådigst vil undsætte mig med det snareste med en trop ryttere, som kan battere strandene, indtil mere hjælp kan komme, ellers er jeg ikke mere sikker for indbyggerne, end som for en åbenbar fjende. Af dem som tidligere har været soldater her på landet er, foruden dem som sendtes til Stettin, ingen tilbage, uden kun de som sidder ved deres gårde og er bønder, og sådanne kan man i denne tid umuligt få fra landet, hverken på den ene eller den anden måde, eftersom størstedelen allerede understår sig i at vægre sig mod alt, hvad der påbydes, og ikke vil levere een penning af deres skatter og udlæg. Og dersom noget fjendtligt skulle forefalde, skulle jeg ikke understå mig i at blive hos dem ude på landet, for deres argheds skyld. Eftersom jeg har måttet sende kaptajnen for det kompagni, som her ligger i garnison, til Eders Kgl. Maj. med de 40 bådsmænd, da jeg ingen anden havde, som kunne bringe dem afsted, var det vel, at han eller nogen anden i hans sted måtte skyndes til kompagniet igen.«

Ja, kaptajnen kom tilbage, og med ham en deling ryttere, men de blev modtaget af Jens Kofoed i stedet for Printzensköld.

Som man ser, krævedes der nu kun et hårdt greb, og den svenske krigsmagt ville give efter. Et skib fra København ville have kunnet plukke øen som en moden frugt. Men det kom ikke, svensk undsætning kom heller ikke, og den 8. december gik Rønne-Hasle-gruppen til aktion. Printzenskölds pen standsede den dag, men om begivenhederne den 8. og 9. december 1658 findes flere danske og en svensk kilde. Først og fremmest den såkaldte »Jens Kofoeds relation«, og dernæst en andenhåndsskildring, »Malmørelationen«, nedskrevet i februar 1659 af den svenske sekretær Taubenfeldt i Malmø efter beretning af to svenske soldater og en skånsk styrmand, som var flygtet fra krigsfangenskab på Bornholm. Der har stået en hård diskussion om visse enkeltheder i begivenhederne, men de to beretninger dækker i virkeligheden hinanden på så mange og væsentlige punkter, at det sikkert kan overlades læserne at bedømme dem.

Jens Kofoeds relation, også kaldet »Maglegårdsrelationen«, foreligger som Jens Kofoeds egenhændige beretning om hans deltagelse i opstanden. Den findes desværre ikke i original, men i en hel del senere, mere eller min-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dre overensstemmende afskrifter, hvoraf en af de ældste skal gengives her. Sproget er jævnt og ligefremt, men så dårlig formet, at man næppe kan give afskriverne hele skylden; men det var jo ikke som skribent, Jens Kofoed skulle gøre sit navn udødeligt, og Rasmus Ravn kunne heller ikke nå at lære ham alverden inden hans 13. år. Beretningen forekommer alt i alt troværdig, så meget mere som den ikke på noget punkt, der kan kontrolleres gennem andre kilder, er i modstrid med disse. En mere omstændelig, farveløs og ensformig beretning, med et så ringe ordforråd og med så mange uvæsentlige detaljer, er dog næppe før set om et så spændende og betydningsfuldt drama. Allerede Holberg tog sig den frihed at omskrive den til klart sprog. Det er desværre også nødvendigt hist og her for at forstå meningen; men her skal dog forsøges at få den oprindelige stil frem.

Vester-Mariekirke.

»Anno 1658 den 8. december, som var en onsdag, udrejste den svenske landsherre Printzensköld fra slottet Hammershus og til Hasle, hvor han der lod udkalde borgmester Peder Olsen til sig på gaden, og hannem truede landsherren om det, som borgerskabet efter hans befaling skulle udgive, at dersom det ikke blev efterkommet, ville han derfor lade eksekvere, og truede meget hårdt. Red så fra Hasle og til Rønne, hvor han logerede ind til borgmester Peder Larsens.

Straksen landsherren var reden fra Hasle, rejste jeg med hr. Povl Ancher udi Rutsker sogn på hans slæde fra Hasle og til hr. Jacob udi Nyker sogn, hvor han havde lovet mig tilforn 20 personer til secours når og hvad tid, jeg det af hannem begærede og nøden det udkrævede. Kunne dog alligevel ingen bekomme, da jeg kom til hannem, uden aleneste bekom jeg en hest, en bøsse og en sabel. Red så ene person derfra og til Blykobbegård, som er ret på landevejen til Rønne, hvor jeg der forventede mine andre medkammerater, som var kapitajn Niels Gummeløs, hans fenrik og Claus Nielsen, alle boende udi Hasle, hvilke kom til mig udi Skule skov liggende til Blykobbegården, hvor Jens Larsen Risom med en bonde ved navn Hans Nielsen mødte os og kom fra Rønne mellem bemeldte gård og skov. Hvorpå jeg straks leverede Jens Larsen min bøsse, eftersom han havde intet gevær hos sig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selv. Red jeg så ind udi Blykobbegård og tog der en anden bøsse igen, forføjede så os 5 personer ud til Rønne udi mørkningen og red ind til min broder Mads Kofoed, hvor den svenske ridefoged Jens Persen gik os forbi oven for borgmester Peder Larsens stræde, og han gik ind til landsherren, som var hos Peder Larsens.

Det blev os tilkendegivet inde hos min broders af en Rønne-borger ved navn Mads Persen, at dersom vi havde noget i sinde med landsherren, skulle det ske straks og snart, fordi den svenske ridefoged havde givet ham sådant tilkende, eftersom vi havde redet hannem forbi med gevær, hvorpå vi 5 personer straks udi en hast forføjede os derind til borgmester Peder Larsens. Da vi indkom i gården, blev sat til skildvagt for døren i gården Åge Fenrik og Claus Nielsen, eftersom vi ikke vidste, hvor mange personer i stuen var hos landsherren. Derefter gik jeg ind i stuen foran, Niels Gummeløs efter og siden Jens Larsen, hvor jeg da straks spurgte landsherren Printzensköld, om han ville have kvarter (overgive sig) eller ikke, eftersom han var en svensk, og vi andre var alle danske. Han gav et stort skrig fra sig og lod sig straks falde imellem bordet og bænken, og blev af os igen optagen og sat for bordet.

På bordet lå en stor pakke og et løst brev, som alle var forseglede — tilspurgte jeg hannem om, hvor de breve vare fra kommen, svarede han mig, at de vare komne fra hans herre og konge i Sverige og skulle til Pommern. Straks tog jeg samme breve til mig og dennem forvarte og sagde: De skal til min herre og konge i Danmark, hvorpå vi tog hannem og ville have hannem ud på gaden.

I det kom en hel del af Rønne borgere ind i stuen os til hjælp, og med det samme kom han med os ud på gaden og ville fra os undløbe, hvor jeg da råbte til ham, at han skulle stå, men han ville slet intet, hvorpå der straks blev givet fyr på hannem, og straks faldt han ned på jorden og var død.

Blev så sat 2 skildvagter for hans lig, at han ikke skulle af hans klæder udplyndres, mens der blev søgt efter hans tjener og andre de svenske, som var der udi byen, hvor vi dennem alle bekom uden sekretæren og hejderideren, som havde dennem forstukket, hvilke vi da bekom om anden dagen efter og dennem alle udi arrest tog. Derefter blev Printzensköld hans lig optagen og blev henbåren og lagt udi Rønne rådhus.

Tvende personer, nemlig Åge Fenrik og Claus Nielsen, red fra Rønne til Hasle til landsdommer Peder Olsen, at han skulle lade tage fast en af Hasle borgere ved navn Arids Rug, hvilken var os danske imod og bragte for den svenske landsherre alt, hvad der os kunne være til hinder og skade og dennem sådant angive, men han tilforn var alt udrømt og derfor ikke straks kunne bekommes — blev derfor sat vagt omkring fornævnte Hasle by og omkring hans gård, at samme person ikke skulle udkomme.

Derefter gik jeg og Niels Gummeløs ind til borgmester Peder Larsens,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og bekom hver een af Printzenskölds heste, eftersom vore egne var ganske trætte. Red så begge sammen der fra byen og op til Nyker præstegård og aftalte med hr. Jacob — desligeste blev også straks skikket bud til Vestermarie og Klemensker sogne — at der blev taget på klokkerne, at menig mand og almuen skulle møde samme nat ved Rutskirke, hvilket også straks blev efterkommet. Jeg og Niels Gummeløs red da straks om natten fra Nyker præstegård og ud til Hasle, og os der forstærkede, så vi blev 16 mand til hest, og red så til Rutskirke til hr. Povl, hvor vi gav ham alting til kende, hvad som var passeret, og at bønderne og almuen skulle stå der hos hans kirke om natten indtil videre ordre. Desligeste lod hr. Povl straks sende bud omkring i hans sogn, at de udi lige måde samme sted skulle møde, eftersom han ikke kunne lade tage på klokkerne, thi det var alt for nær slottet.

Hasle Kirke.

Straks red vi fornævnte 16 personer fra hr. Povl og ned til sandemanden Mads Høg, i samme sogn boende, hvor vi der bekom til fange en svensk stykløjtnant, som var kommen der om dagen tilforn fra Rønne og ville til slottet, ved navn Niels Rud, hvilken stykløjtnant kaptajn Niels Gummeløs med to andre medfølgende straks førte hen til hr. Povls til almuen og der blev udi arrest holden indtil videre besked. Red straks med de andre overblevne fra sandemanden Mads Høg og red til Sandvig, hvor jeg der straks om natten lod rejse almuen der i byen, at de der kunne stå i beredskab. Red så til Allinge, hvor jeg bekom hos byfogedens Villum Hartvigs, en svensk kvartermester til hest, som havde været her på landet og talt med landsherren Printzensköld om det rytteri, som siden derefter blev indsendt fra Skåne. Landsherren havde, inden han rejste til Rønne, forfærdiget, at samme kvartermester skulle overgå til Skåne med slotsfruen (evt. skrivefejl for slotsfærgen?), hvilket også var sket, dersom han ikke samme nat var blevet angrebet. Samme kvartermester ville ikke have kvarter (d. v. s. ville ikke overgive sig) blev for den skyld også straks nedmaset. Blev også udi samme nat 3 karle og en dreng til fange tagne og given kvarter, som her på landet havde solgt en hel del jernvarer, hvilke også havde villet over med færgen samme nat, hvilke blev også taget udi

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

arrest hos byfogeden sammesteds tilligemed en svensk kvinde, som dér havde ligget i kvarter.

Tog så med det meste unge mandkøn af Allinge og Sandvig, som der kunne mistes, og red op med dennem forbi slottet samme nat og op til slots-vejrmøllen, hvor vi der bekom en svensk soldat, der ikke ville have kvarter, — blev også straks nedmaset, og mølleren, som var en dansk og tjente de svenske, blev given kvarter, eftersom han det begærte, hvorefter jeg straks satte mig østen for vejrmøllen bag en bakke med folket, og udsatte skildvagt på de steder, hvor jeg vidste svensken kunne udkomme fra slottet. Her bekom vi straks om morgenen en trommeslager med fire soldater, som løjtnanten, der lå på slottet, havde udskikket om kundskab, hvilke 5 personer blev given kvarter, eftersom de det begærte.

Så kom an marcherende kaptajn Niels Gummeløs med landsdommer Peder Olsen og hr. Povl, med landskabet og Hasle borgerskab, som stod hos Rutskirke om natten. Da kom udridende en af Printzenskölds tjenere, som ville erfare, hvad den forsamling skulle betyde, men som han fandt, at vi alle var berustede udi gevær, vendte han straks tilbage igen og red til slottet. Blev da gjort et skud efter hannem, men dog ikke truffet. Da berådslog vi med hverandre, på hvad manér det skulle angås, at vi slottet kunne blive mægtig, blev så sluttet, at landsdommeren med hr. Povl rejste ned til Sandvig, hvor der blev skrevet et brev til løjtnanten og Printzenskölds frue, som da var på slottet. Straks kom landsdommeren og hr. Povl igen med brevet, hvilket brev vi tillige med fornævnte stykløjtnants brev vi med en vores trommeslager op til slottet henskikkede, hvor os straks skriftlig svar blev igen tilskikket ved en af deres trommeslagere, eftersom de vores havde så beskænket, at han ikke kunne komme tilbage igen.

Da kom an marcherende Rønne borgerskab tillige med Vester-Herreds bønder, og stillede sig til det folk, som vi tilforn havde forsamlet udi en bataille.

Fornævnte trommeslager bragte sådan besked, at fire af de principaleste, som dette værk havde anfanget, ville forføje sig ned til det hus, som står uden for slottet, hvor løjtnanten selvfjerde ville møde, og der mundtlig såvel som skriftlig kontrakt gøre, hvilket også blev efterkommet af os såvel som af hannem — hvilke 4 var borgmester Claus Kam udi Rønne, som var stadskapitajn, en mand ved navn Herman Clausen og skipper Hans Laursen af Rønne tilligemed mig, hvorefter han straks efter akkorden, som skete, udmarcherede med soldaterne, som fandtes der på slottet, og leverede geværene og nøglerne fra sig. Da var det aften, hvor vi da samtidig indmarcherede på slottet den 9. dito. Fornævnte svenske, som kom udmarcherende, tog vi med os ind på slottet igen, hvor vi dennem forvarede med stærk vagt, til det om anden dagen, den 10. dito, blev forordnet af ganske lands-stænderne, gejstlig såvel som verdslig, som den tid der til stede var, at jeg skulle for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

valte militsen på slottet såvel som på landet, til Gud give lejlighed, at vi kunne bekomme bud over til Hans Maj., vores allernådigste konge og herre, og derfra kunne få øvrighed, som os fattige undersåtter kunne håndhæve og forsvare, hvilket jeg for min person af yderste formue haver efterkommet.

Den 27. dito, som var 3. juledag, kom en svensk galiot fra Skåne, som kaldtes »Spiis Galiot« og fyrede 2 stykker (kanoner) uden for slottet, lod jeg hannem igen svare med 2 stykker, red så ned til Sandvig, hvor samme galiot havde sat (kastet anker), og skikkede 2 karle udi en båd, som skulle forespørge, om der var nogle svenske officerer på, og havde nogle breve til Printzensköld — skulle de straks komme i land med samme og tage brevene med dennem, hvorpå da kom i land med samme båd om aftenen: En kaptajn, som havde sit folk liggende på slottet og havde tilforn ført dette folk, som de udskrev til bådsmænd her ad landet over til Skåne, tilligemed en ritmester ved navn Gustav Hort, og havde aldeles ingen breve med sig, men aleneste en fortegnelse på, hvor stærkt hans kompagni var, som han havde med sig udi galioten. Tog jeg straks om natten fornævnte ritmester og kaptajn Niels Holm og red hen til hr. Povls, hvor jeg fandt kaptajn Niels Gummeløs og Jens Larsen Risom og dennem begge fanger leverede, de tog dennem med sig til Hasle, hvor de blev til Jens Larsen udi forvaring. Red straks tilbage til Sandvig og der bestilte fire både, som skulle ro ud til samme galiot, bestilte så med Claus Hansen Færgemand og hans kammerat, at de skulle befale skipperen og styrmanden, at de skulle komme i land og se på, hvad sted belejligst var, at rytteriet med deres heste kunne komme i land fra galioten uden skade, som også blev efterkommet. Blev så udskikket alle 4 både, som lå færdige, med sådan befaling til løjtnanten, som da endnu var på galioten, at rytteriet skulle komme i land med fornævnte både efter deres ritmesters og Printzenskölds befaling, for at de kunne være af vejen for dem, der skulle arbejde galioten i land — kom da efterhåndt ungefær hen ved 30 mand, eftersom enhver båd ikke kunne føre uden 2 eller 3 i det højeste. Var udi den sidste båd deres fanesmed, og ville da ikke flere komme i land, førend løjtnanten, som var på galioten, fik ordre fra hans ritmester, hvorpå jeg da straks skikkede ham bud udi ritmesterens navn, at han straks skulle komme og være hans gæst til frostøk, hvilket han straks efterkom, men havde givet ordre fra sig til korporalerne, som var tilbage, at de ikke skulle komme i land, førend han skikkede dem tegn, hvilket han ikke ville bekende, førend jeg hannem meget hart truede, at jeg ville lade ske eksekution over hannem, dersom han ikke gav til kende, på hvad manér man kunne få de andre, som var på galioten, tilland, hvilket han og på det sidste gjorde og gav mig sin kniv, som jeg straks gav dennem, som roede derud. Derefter kom alle efterhånden i land, så nær som 4 ryttere, som blev på galioten og skulle tage vare på deres heste, hvorpå jeg straks skikkede ud disse for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

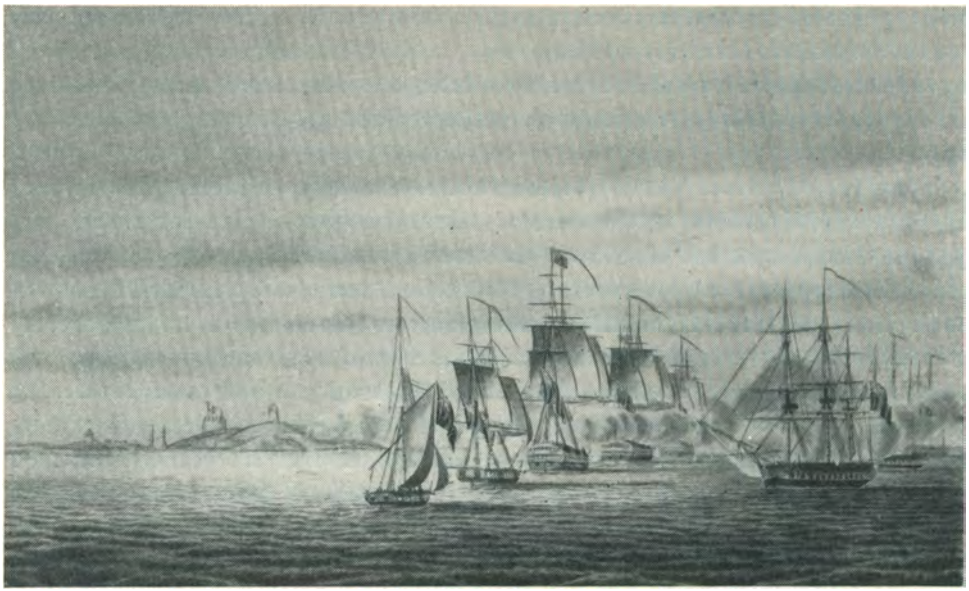

Bombardementet af Christiansø i 1807. Samtidig akvarel af Jacob Petersen — et nøjagtigt situationsbillede af de britiske krigsskibe, der giver Christiansø det glatte lag.

skrevne 4 både med 3 personer i hver båd med skjulte geværer, og deres egen styrmand i den ene båd, på det de desbedre skulle tro dennem at komme til galioten, hvor de da straks efter befaling erobrede galioten, og skikkede så de svenske, som der var inden borde, til landet med båden, og de danske blev på skibet.

Da de svenske var allesammen i land, kom Claus Færgemand også til land og ville have ordre, hvorledes de dennem med galioten skulle forholde — straks for jeg ud med ham til galioten med en parti af byens folk, blev så Claus Færgemand kommanderet med 9 andre personer, at de skulle bringe galioten til den belejligste havn der for landet, hvor den kunne blive bevaret, og hestene uden skade kunne opskibes og komme på landet, hvilket også blev efterkommet, og sejlede så fra Sandvig og omkring til Rønne red, hvor hestene blev opskibede, og galioten på reden liggende, indtil øvrigheden fra vores allernådigste herre og konge hid til landet ankom, hvor da Per Jensen på Hans Maj.'s vegne sig samme galiot antog.

Dagen efter, som var den 29. december, tog Claus Kam en temmelig stærk konvoj af vores folk med sig og førte fangerne til Rønne, eftersom der var ingen bedre plads på landet dennem at forvare, hvor de blev forvarede, indtil så længe, at de til Hans Maj. blev overskikkede med samme hollandske flåde, som havde ført vores folk hid til landet.

Herefter forføjede jeg mig straks op til fæstningen igen, og den forvaltede indtil den 18. januar 1659, hvor jeg da af velb. hr. kommandanten, obri-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sten Michael Ecksten, blev kommanderet, at jeg skulle føre den svenske landsherre Printzenskölds frue fra slottet og til Rønne, hvilket jeg også da straks efterkom, hvorpå jeg tog hendes bevis, hvorledes jeg mig mod hende og de svenske hendes folk på Hans Maj.'s vegne havde skikket og forholdet, mens de på slottet havde været, efter at det blev til os danske opgivet, således som beviset det udviser.

Dette således at være sket og passeret, da landet Bornholm blev erobret fra de svenske og indtil velb. kommandanten oberst Michael Ecksten hid til landet ankom, udi al sandhed som foran skrevet står at være tilganget, J. Kofoed.«

— — — —

Det er rimeligt, at Jens Kofoed først og fremmest nævner sin egen andel i opstanden. Det ville dog bl. a. have været rart, om han havde bekræftet, at samtidig med, at han selv blev kommandant over militsen, blev Claus Kam »landshøvding«, således som den svenske beretning siger, eller i hvert fald befuldmægtiget sammen med Jens Kofoed. De residerede begge på Hammershus, indtil udsendingene kom tilbage. Om de mange andre spørgsmål, der opstår i forbindelse med beretningen, skal her ikke gås i detaljer. Men når man tager i betragtning, at denne og den efterfølgende svenske beretning er fuldstændig uafhængige af hinanden og har ligget gemt hver for sig i et par hundrede år, er der forbløffende god overensstemmelse.

— — — —

Den svenske »kommissær«, sekretær Taubenfeldt, sad i Malmø og trak i de tråde, der efterhånden skulle gøre Skåne til svensk land. Han havde nok at gøre for tiden med at holde rede på snaphaner, oprørsbevægelser i Malmø m. m. De første rygter fra Bornholm regnede han ikke for noget, således skrev han nok så ærgerligt den 31. december: »I øvrigt har her været en løs tale, at Bornholm skulle enten have revolteret eller være indtaget af hollænderne, men det er uden noget grundlag og så meget mere utroligere, som man hverken i Ystad eller Simrishamn har haft nogen vished herom. Ja, og at man sidenhen har udspredt, at de fartøjer, som nyligen berettes at være udgået fra København, skulle have anslag derpå. Så er også den 27. ds. nogle af Smålands ryttere sendt derover, hvilket man næppe havde gjort, om man i Ystad havde haft tidender om nogen sådan beskaffenhed med Bornholm —.«

Men den 17. februar 1659 måtte Taubenfeldt bide sine flotte bemærkninger i sig, for da kom hele sandheden frem:

»Grev Gustav Baneer har sendt mig en Ystadborger, som derfra sidst styrede bojerten »Spes« med de udkommanderede ryttere til Bornholm, og nyligen med en af disse ryttere og en knægt fra garnisonen på slottet er rømmet derfra og nu næst forleden fastelavnssøndag er kommet tilbage. Disse lader jeg gå med herover til Eders Kgl. Maj., at Eders Kgl. Maj. af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dem udførligere kan fornemme, hvordan det er gået til med et og andet der på landet. Dog er ellers i korte træk deres beretning denne, at ca. 3 uger før jul har landshøvdingen Printzensköld, uden tvivl på min skriftlige anmodning, for desto før at få de nævnte ryttere over til sig, i byen Rønne, som er 2 mil fra slottet, ladet udlægge en skude, som han havde til hensigt at sende til Ystad efter rytterne, og omsider er han redet derhen selv for at skynde på skudens afsendelse. Men idet han er kommet ind i borgmester Per Larssons hus der på stedet og næppe har fået sat sig ned i hans stue, idet han efterlader sin hest endnu sadlet uden for porten, er to frimænd, Jöns og Matz Cofot, med borgmesteren Claes Kamb, som også er kaptajn for borgerskabet, en kaptajn over bønderne, Nils Gamlösa i Haslö, og Wellem Classon, borger, samt flere andre fulgt ham på foden efter, trængt sig ind i stuen og der overfaldet ham, idet de straks ville slå ham ihjel, men borgmester Per Larsson og hans bror Dawidh var kommet imellem og bedt dem unde ham livet, hvorunder borgmesteren er blevet stødt for brystet med en bøsse, og hans bror så ilden slagen, at han med lidet liv har måttet krybe bort fra dem ud af stuen. Printzensköld havde de da alligevel først tilsagt kvarter, men da de havde fået ham ud på gaden, havde Wellem Classon først skudt ham med en pistol gennem hovedet og siden Jöns Cofot og Nils Gamlösa givet ham hver sit skud, og i lige måde forfulgt Printzenskölds landsskriver med toldinspektøren og en fenrik af slotsgarnisonen, idet de gjorde nogle skud efter dem, som dog var kommet bort, men til sidst måtte falde i deres hænder og med møje fået lov at beholde livet.

Derpå havde disse oprørsledere straks opbudt almuen deromkring, rykket frem til slottet, hvor da borgmester Claes Kamb har præsenteret sig med Printzenskölds hest og tøj og i landshøvdingens navn opfordret løjtnant Per Lagman (til overgivelse), som lå derinde med 60 knægte. I begyndelsen havde denne Per Lagman vægret sig ved at overlevere dem slottet, men da de havde truet med at sende landshøvdingens hovede ind, var han marcheret derud med garnisonen uden at løsne et skud imod dem, skønt han hverken manglede krudt, lod eller fødevarer, og han har haft syv kanoner derinde tillige. Ham havde de med Printzenskölds hustru og familie taget til fange, og knægtene fordelt blandt bønderne til at arbejde hos dem, hvilke de efterhånden, når det dem lystede, tog af dage og drev dermed deres tidsfordriv. Da dette var sket, havde Claes Kamb gjort sig til landshøvding og Jöns Cofot til kommandant på slottet, idet de altså afsendte den nævnte skude med disse tidender til København.

Imidlertid ankom galioten »Spes« med rytterne, og da han skød Eders Kgl. Maj. løsen, havde de også svaret med to skud af slottet og derpå straks sendt to færgemænd ud til bojerten, som på Printzenskölds vegne forlangte til sig i land ritmesteren med kaptajn Holm, som var i samme følge, og de breve, de havde hos sig. Men eftersom der opstod en stærk storm, måtte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

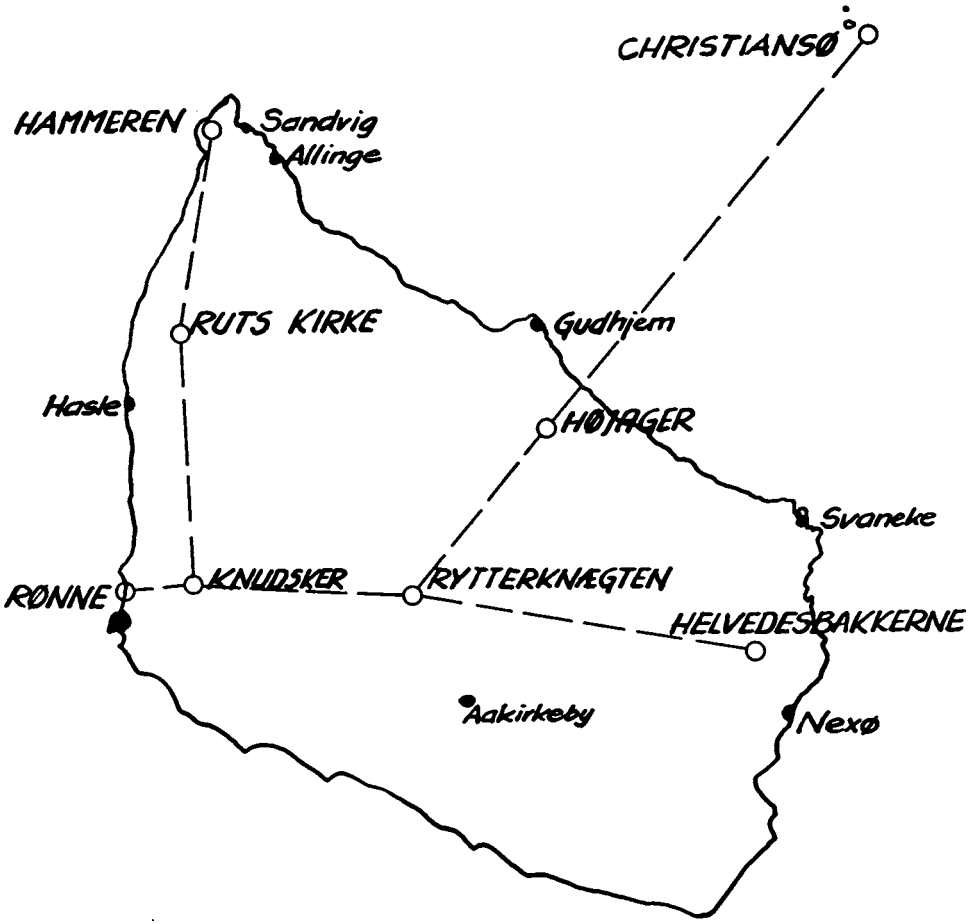

Det optiske telegrafnet 1811. Det er sikkert blevet sløjfet straks efter krigens slutning i 1814, hvorefter man klarede sig med breve til 1860-erne (telegraf) og 1880-erne (telefon). Station »Helvedesbakkerne« kan endnu påvises. Det fortælles, at kaperne i Neksø havn havde megen glæde af det gode alarmsystem og den højt stående udkigspost.

galioten gå til søs igen og atter den følgende morgen kaste anker på samme sted, hvor da på samme måde den forrige båd var kommet ud og havde hentet de øvrige officerer med skipperen og styrmanden i land og senere alt bådfolket, hvorefter de løb med bojerten og hestene til Rønne, hvor samme bojert endnu ligger. Officererne med skipperen og styrmanden havde de fængslet, og inddrevet de gemene ryttere i rådhuskælderen i Rønne, hvorpå de stillede to kanoner der uden for, ladede med skrot, til at skyde dem ihjel med. Mens Jöns Cofot har været så bigot, at han havde sendt bud efter provsten, hr. Jöns i Rønne, som først skulle meddele dem sakramentet, og endskønt denne havde været med i samme værk, som landshøvdingens uven — fordi han havde talt ham noget hårdt til, fordi han nogen tid forinden of-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fentligt på prædikestolen havde bedt for kongen af Danmark — har han alligevel ladet sig overtale til at falde i forbøn og skaffede disse gemene livet.

Omtrent fem uger efter at landet således var erobret, og 14 dage efter rytternes ankomst, var den til København afsendte skude kommet tilbage og medbragte 3 hollandske skibe, to bojerter og tvende kapere, som har hidført den danske landshøvding oberst Eckstein, 60 tyske og sjællandske ryttere med 100 knægte, hvoriblandt også nogle svenske skal befinde sig. Den ene kaper med ungefær 10 eller 12 kanoner er blevet slået i stykker mod stranden. Med de andre fartøjer havde de til København ført ritmesteren, løjtnanten og toldinspektøren samt ungefær 40 gemene fanger og en temmelig kvantitet smør, kød, malt og alle slags kvæg. Og siden har ingen andre været der fra København. Printzenskölds lig er indsvøbt i en dobbelt kiste og indsat i et særskilt hus ved kirken i Rønne. Hans hustru og familie sidder fangne der i staden og lider stor nød. Landsskriveren med kaptajnen og fenrikken holdes fængslet i Åkirkeby på landet. Alle landets indvånere har taget del i denne revolte undtagen Neksø herredsboerne, som først da det danske krigsfolk kom ind på landet blev tvungne til at træde til deres parti. Omsider er det blevet publiceret fra prædikestolen, at hvis noget angreb skulle ske på landet, da skulle fangerne gives gevær og drives til at gøre modstand med, og den som ikke ville gøre dette skulle straks nedskydes.«

— — —

Med de forbehold, som må tages over for en noget farvet beretning som denne, er den dog uhyre værdifuld ved at yde et supplement til og en bekræftelse på Jens Kofoeds relation. Den kommer ikke direkte ind på det penible problem, om Printzensköld blev skudt under flugtforsøg, som det hævdes i relationen, men den afkræfter det heller ikke, ja, med ordene »i lige måde forfulgt« i forbindelse med de andre officerer er det, som den giver en indrømmelse.

Det af de svenske fanger givne vidnesbyrd om, at Kam viste sig med Printzenskölds dragt, støtter den antagelse, at de sammensvorne havde planlagt at fange ham levende for at benytte hans person til at udvirke slottets overgivelse. Det havde unægtelig også været mere gloriøst, om man havde kunnet medføre ham til København!

Foretagendet var jo i forvejen så farligt, som det kunne være, med den frygtede, svenske krigsmagt kun 20 sømil borte, og med øens unge mænd i svenskernes vold. Ingen kunne vente nogen nåde, dersom det farlige vovestykke ikke lykkedes — så hvorfor udfordre fjenden med unødig vold? Bornholmerne har nok aldrig følt sig så usikre, og hjerterne aldrig banket som i den måned, der gik fra den 8. december, da skridtet var taget — og ved Printzenskölds drab var blevet til en udfordring til hævn — og indtil venligtsindede sejl endelig sås i horisonten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Villum Clausens skud er bekræftet på den liste over lederne, de bornholmske underhandlere leverede kongen, og også i overleveringen. — At bønderne morede sig med at dræbe de fangne svenskere turde være usandhed. Intet i andre skrifter tyder herpå. Derimod kender vi snart Jens Kofoed godt nok til at fæste tiltro til historien om den forskrækkelse, der var forberedt til fangerne i rådhuskælderen! Han har moret sig godt.

Ingen af disse to kilder nævner, at der i oprørsnatten skulle være sket en almindelig opstand mod de svenskere, der befandt sig ude på øen, således som sagnet og rygterne i København fortalte. Det gør derimod Rasmus Ravn, og han bekræftes heri af en samtidig dagbog. Det drejer sig dog ikke om »den store svineslagtning«, som sagnet fortæller, men alt tyder på, at der virkelig er foregået kampe mellem bønderne og svenske soldater — ifølge Ravn skal i et af sognene en svensk furer og 6 soldater være dræbt, 3 taget til fange og 2 undsluppet. At denne episode skulle være uafhængig af opstanden, skønt den foregik samme nat, som bønderne samlede sig for at drage mod Hammershus (hvilket bl. a. Zahrtmann mener), forekommer ikke særlig sandsynligt.

Et tegn på ærbødighed over for den dræbte landshøvding fremgår bl. a. af den honnør, der vises hans lig. Regnskaberne giver os mulighed for at se pragten for os:

»Anno 1659 udi februari haver jeg underskrevne udlagt og bekostet til sal. Johan Printzensköld's lig og ligkiste, med anden bekostning derpå, som efter følger:

Først lod jeg gøre 8 håndgreb med pachler, koste tilsammen	10 slettedaler
Til at staffere kisten inden udi, med lærred, hvide bændler og fortinnede nelliker, tilsammen koste	6 mark
Nok 2 fine hvide handsker koste	3 mark
Til dennem der satte hans lig udi den mindste kiste og siden udi den største	3 mark
Den tid de bar hans lig til kirken og blev nedsat bekom de 1 td. øl for	3½ rigsdaler
Nok til dem der fyldte kisten omkring med sand, koste	2½ mark
Denne omkostning beløber sig tilsammen udi penge	17 sldlr. 8 mk.

Peder Laureszen Møller.«

Det er Rønnes »ældste borgmester«, Peder Larsen, i hvis gård Printzensköld blev fanget, der her viser ham den sidste ære. (Samme borgmester fik i 1645 en bøde på 1000 rdl. for alt for stor villighed over for de svenske). Liget blev senere ført til Sverige og jordet i Sandsjö Kirke i Småland, hvor hans hjemstavn var. Men de sidste ord til Printzensköld kom, på mærkelig vis, fra selve den svenske konge, der uden at vide, at han var død, næsten

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en måned efter, at det var sket, skrev følgende brev til sin landshøvding på Bornholm:

»Vor gunst og nådige bevågenhed med Gud den almægtige. Vi sender nu bojerten Jægeren til Eder for at hente kundskab om Eders tilstand, hvilket I med det første vil lade os vide, og har løjtnanten derpå ordre til generalløjtnant Würtz, at han skal sende Eder både ryttere og knægte til secours, efter som vi intet vil undlade at komme Eder til undsætning med.

Vi har imidlertid den nådige tillid til Eder, at I holder Eder som en retskaffen karl og gør alt hvad muligt er for at holde stedet i hænde, hvilket vi med kongl. nåde imod Eder igen altid vil erkende.

Vi befaler Eder til Gud den almægtige nådeligen.

Af Landskrona, den 5. january 1659. Carll Gustaff.«

For os, der kender baggrunden, virker den mellem linierne skjulte tvivl om, at Printzensköld spiller ærligt spil, og antydningen om belønninger som blodig ironi; og den konventionelle slutning skifter for os karakter og bliver til gravskriften over den mand, der var svigtet på sin udsatte post, og som hverken ryttere eller fromme kongeord nu kunne hjælpe.

Brevet må være opsnappet på Bornholm, idet det ellers ikke kunne være havnet på det danske kgl. bibliotek, sammen med det tilsvarende brev til Würtz (øverstkommanderende i Svensk Pommern). Bojerten Jægerens besøg kendes iøvrigt ikke fra dansk side, bortset fra at den sindige Ravn nævner, at »de svenske have siden fra Skåne hidsendt ofte både med folk og breve til høvdingen, således den 9. og 21. januar, af hvilke nogle personer ere levende optagne, nogle døde«.

At Printzenskölds enke led stor nød i Rønne, turde vel kaldes overdrivelse, når man finder en kvittering som denne:

»Udleveret og forskaffet til sal. Johan Printzenskölds frues fortæring, imens hun var her på landet på adskillige tider, som følger: Rug 7 tdr., byg 2 tdr., malt 7½ tdr., smør 1 otting 4 pund, får 3, lam 7, gæs 12, høns 12, ved 29 læs, øxen 3, kør 2 af hendes egne ikke regnet, salt 2 skpr. Der hun skulle sejle fra landet medgiven: smør ½ pund, fersk kød for 1 rdl., 1 lam, 3 par høns, brød for 2½ mk. — —« Selv for en pæn, stor familie i ½ år virker det helt standsmæssigt.

I øvrigt fremgår det af regnskaberne, at heltene fra de bevægede decemberdage havde et forfærdeligt besvær med at få deres udlæg ind igen. Claus Kam måtte ligefrem føre tingsvidner på, at det nu var rigtigt, han havde brugt så og så meget f. eks. til øl, kringler, brændevin, piber og tobak foruden den almindelige forplejning til de svenske soldater, som han holdt fangne i rådhuskælderen. Befrieren selv, Jens Kofoed, havde sit mas med sølle 5 tønder øl:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

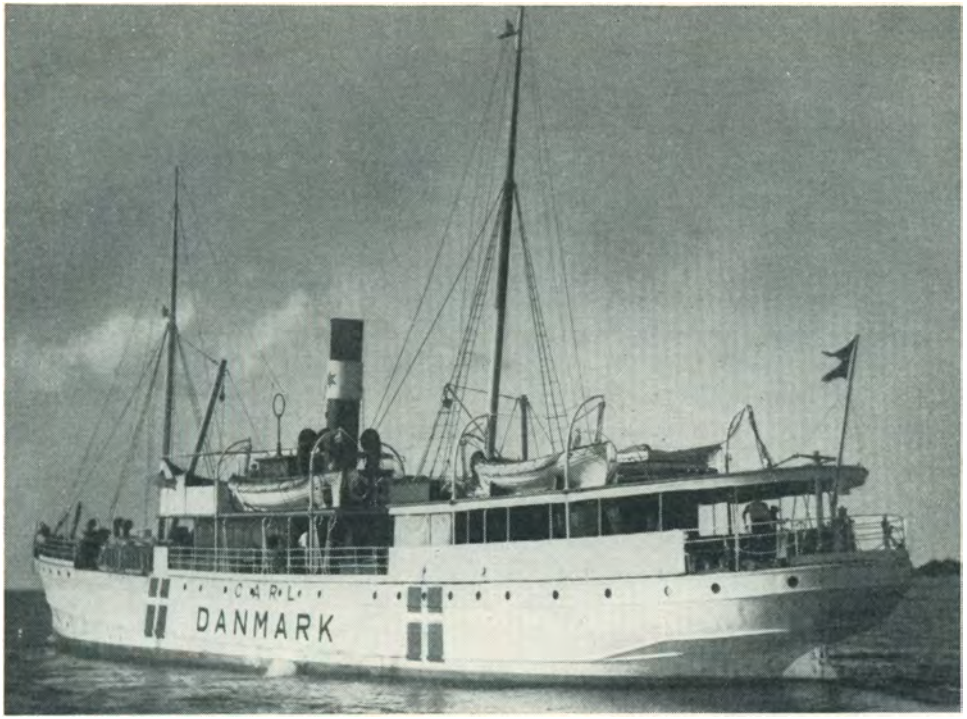

S/S Carl, bygget i 1884 til at sejle svenske grever på luksusture til jagtrevierene i Norrland, blev under den tyske besættelse 1940—45 en sikker og pålidelig rutebåd. Modstandsbevægelsen havde hermed en af de sikreste ruter til Sverige.
Den forliste med mand og mus i 1948 under en storm i Finskebugten.

»Næst al velstands ønske, min villig tjeneste altid. Beder her hos ridefoged Peder Jensen, at han vil godtgøre og contenere Esber Kræmmer i Allinge for 4 tdr. øl og en fjerding, som blev fortæret på slottet til afgangne Printzenskölds frues fornødenhed, der jeg og Claus Kam var tilforordnet på slottet at residere. Hvilket kommandanten såvel som Peder Jensen selv har lovet at skulle blive betalt og godtgjort med videre des dertil fornøden fortæring. Dersom Peder Jensen hannem øllet ikke vil betale, at han derom med det første vil give mig herpå sit svar, på det han ikke mig så tit og ofte skal overløbe, så jeg også kan søge herom beskeden på andre steder. Eder Gud befalt. Maglegård den 21. maij 1659, Jens Kofoed Pedersen. NB. (med hans egen hånd): Disligeste også hannem skal betale for en tønde øl, som jeg bekom hos hannem til landsåtterne, da slottet blev og var belejret. 13 mk, er tilsammens 16 sldlr.« — Ganske vist har vel Jens Kofoed og Kam under deres korte regeringstid på slottet nok hjulpet Printzenskölds frue med at drikke alt det øl, og da Jens Kofoed har bestilt det, vil amtsskriveren åbenbart ikke betale.

Endnu 2 år efter har borgmester Claus Kam stadig ikke fået afregning

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på »hvad jeg haver forstrakt og omkostning gjort på Hans Kgl. Maj.'s vegne og landets bedste og trohed, som jeg med mit borgerskab noksom vil bevise:

1) Anno 1658 den 8. december om aftenen, da den svenske landshøvding blev fangen og nedlagt, tog jeg straks til fange af de svenske officerer: fem med en knægt, og holdt dem til kost og huse på 15 dages tid, for en hver om dagen 1 mk. er 18 sldlr. 3 mk. Drengen om dagen 8 sk. er 7½ mk.

2) Den 9. december — Gud være ære d — kom jeg ind på Hammershus med mit borgeri og landsens folk, og blev for os opgivet af den svenske frue — hvorfor Gud være lovet — og om natten blev plyndret på slottet mesten del fetalje og alt andet af de svenskes gods blev bortført. Den 10. dito blev jeg og Jens Kofoed tilforordnet og betroet befuldmægtige af landsdommer Peder Olsen og landsens stænder og menighed, som da var tilstede og forsamlede, indtil Gud ville, vi bekom bud igen fra vor allernådigste herre og konning i Danmark, og måtte jeg købe til underholdning på slottet lys for 2 sldlr., et pund bergfisk for 6 mk., fersk kød for 5 mk., summa 25 sldlr., 2½ mk.« — o. s. v. o. s. v. Der skrives og forhandles om disse skillinger, det er glimrende kildestof, men forstemmende historie.

»Givet Rønne bys trommeslager Jørgen på Hans Kgl. Maj's vegne udi belejringens tide for flittigheds skyld i tvende år en tønde byg årligen, er to tønder byg, penge 4 rdl.«

»Givet Arendt Bursz og Jochum Boye, officerer under Rønne bys kompagni, for det de, der slottet blev erobret, med vagt Printzenskölds frue skulle forvare, at hun og hendes børn i den tumult ikke skulle blive ihjelslagen, hver 5 rdl., efter deres bevisers indhold.«

Disse kvitteringer og flere andre viser, at i hvert fald Rønnes bykompagni har optrådt som en militær enhed under erobringen. Når de to bysergenter har modtaget så fyrstelig en betaling for en nattevagt, har det sikkert samtidig været dækning for afsavn ved ikke at kunne deltage i plyndringen og festen i sejrsnatten, hvor alt kunne ske.

— — — —

Endnu står blot tilbage at fortælle, at de bornholmske udsendinge med Peder Olsen i spidsen lige før jul sejlede til København og blev modtaget med begejstring af borgere og soldater i den belejrede by. Rygterne løb snart, at bornholmerne havde »slet ihjelslagen alle de svenske, som der var.« Frederik III modtog bornholmernes gavebrev den 29. december, så året endnu nåede at se Bornholm som dansk land. Som den første landsdel blev den overdraget kongen til evig arv og eje, som en forsmag på enevælden i 1660. Kongen var yderst nådig og skænkede opstandslederne forskellige gunstbevisninger — Jens Kofoed også et lejdebrev for drabet i 1655 —, og majestæten afgav højtidelige løfter om privilegier samt om aldrig mere at ville afstå sit land Bornholm til nogen anden magt. Først efter stormen på København i februar 1659 kunne man dog føle sig helt sikker, thi var denne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da tyskerne havde overgivet sig til russerne i maj 1945, ankom en dansk regeringsdelegation med udenrigsminister Christmas Møller i spidsen til Bornholm for at besigtige ødelæggelsernes omfang. Billedet er fra Neksø havn. I baggrunden ruteskibet »Østbornholm«, der er væltet om på siden, efter at en bombe var sprunget mellem kajen og skibet, mens det andet ruteskib »Nordbornholm« holder sig flydende.

lykkedes, ville den danske konges ord ingen som helst betydning have haft. Men også det skær gik Bornholm fri af. Ved fredsslutningen måtte kongen yde meget store subsidier for at beholde Bornholm, 5 tønder guld omsat i godser i Skåne m. v., men der var naturligvis ingen vej udenom denne gang. Frederik III har måske inderst inde følt det som nemesis, at han, der så glat gav Bornholm til pris i Roskilde, nu måtte betale i dyre domme for at beholde øen.

Begivenhederne i 1658 kom selvsagt til at spille en stor rolle i befolkningens bevidsthed, og der udviklede sig, sikkert på grundlag af de stærke rygter, som hurtigt opstod i København, et folkesagn, som unægtelig står i nogen modstrid med de historiske kendsgerninger. Printzensköld, den uovervindelige kæmpe, blev fældet med en sølvknap, og på et givet signal, at man skulle »slagte sine svin i nat«, dræbte bornholmerne de 1000 svenskere. »Den store svineslagtning« indeholder en hel del, som kan være udledt fra de sande begivenheder, og dramatisk stof (svenskeren: Hvem ringer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

klokkerne for? bonden: For din arme sjæl!) men kan dog ikke måle sig med den virkelige historie, som endnu ikke er skrevet, men som de i denne artikel fremdragne breve giver en prøve på — dramaet om Printzensköld og det bornholmske oprør.

Som ethvert drama fra virkeligheden er også dette drama en blanding af godt og ondt, af tvivl og beslutsomhed, — men bornholmernes beslutning for 300 år siden om at ville være danske, står alligevel som en fakkel, der kaster sit skær helt op til vor tid. Og at de trods undertrykkelse og trods moderlandets svage og udsatte stilling (alle danske landsdele besatte, og konge og regering belejret i København) alligevel gik til åbent oprør mod den svenske garnison — det var en strålende bedrift. Den måde, hvorpå det lykkedes dem at bemægtige sig slottet og holde øen, til der kom undsætning, vidner om styrke og sammenhold. Der er ingen som helst tvivl om, at Bornholm var forblevet svensk, hvis ikke bornholmerne selv havde truffet deres valg og handlet derefter.

Efter 1660.

Det lå naturligvis nær for den danske konge, da han var blevet enevældig og havde fået landet på fode igen, at søge revanche mod Sverige, og det varede ikke længe, før vi igen var indviklet i disse opslidende krige. Men det lykkedes ikke at ændre ved en tønde land i de efter freden i 1660 fordelte landsdele. Skåne kunne ikke erobres, skønt vi var herre i Østersøen, og bornholmerne på deres side vidste nu, hvad det gjaldt, og førte deres kystforsvar så godt, at ikke een svensk soldat nåede at sætte foden på bornholmsk jord.

Ertholmene blev allerede 1684 befæstet med to tårne og 4 batterier, eet på hver side af de to havneindløb, og under megen bragesnak omdøbt til »Christiansø«. I det følgende århundrede blev der bygget videre på denne forpost. Den kom dog aldrig til at spille nogen væsentlig rolle i kampen om Østersøen, fordi dens havn var alt for lille til at rumme flåder som de, der opererede dengang.

For yderligere at udbygge øens strategisk gode stilling i Østersøen, tog Kristian V i 1688 Printzenskölds tanke om at anlægge en krigshavn ved Rønne op, og en stor styrke norske tropper og bornholmere tog fat på arbejdet og på at befæste byen. Volde og grave blev påbegyndt, men fæstningen blev aldrig helt færdig. Det var, som om kongemagten mistede interessen for den, penge var der heller ingen af, og den forfaldt i løbet af få årtier fuldstændig og fik aldrig løsnet et skud. I dag står kun Kastellet ved Rønne tilbage, det lå dengang som midtpunkt i et udstrakt voldanlæg, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter de russiske bombardementer på Bornholm 1945. Så snart tyskerne ventede de russiske tropper, blev de alle Røde Kors folk! Her passerer 3 af disse nogle af de udbombede villaer i Sdr. Allé i Rønne.

beskyttede den vigtige odde både inde- og udefra. Kastellet virker, selv for den tid, mærkelig passé. Det var forsynet med skibskanoner på øverste dæk, men de blev snart taget ned og anbragt i det endnu bevarede batteri ved kanondalen neden for kastellet.

Bygningen af de to fæstninger var et modtræk mod den svenske flådebase Karlskrona, der blev anlagt 1680.

Planerne om Rønne fæstning blev genoplivet i 1743—45, men med endnu mindre held end i 1688. Ved denne lejlighed blev Rønnes pyntelige hovedvagt bygget af sten fra Hammershus, der var under nedbrydning.

Kystforsvaret klarede sig gennem hele det 18. århundrede og kom under englænderkrigene i begyndelsen af det 19. århundrede på ny i god stand og var inddelt på fuldt militær vis. Til de gamle meddelelsesmidler, bavne, alarmkanoner og kirkeklokker kom også nu moderne: optiske telegrafer — stativer med et tredelt signal, der ved snoretræk kunne indstilles på den til hvert bogstav svarende stilling. Fra Rønne var der på denne måde forbindelse til Hammeren over Gudhjem til Christiansø og til Neksø, — når det altså ikke var tåget!

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kaperkrigen blev en spændende og begivenhedsrig tid for øen, der samtidig var på vagt dag og nat mod engelsk og senere svensk landgang. Efter englændernes overfald på København 1807 kastede de bornholmske skippere, afbrudt i deres almindelige næring, sig ud i kaperkrigen med liv og sjæl. Det var vældige summer, der stod på spil, og kystbatteriernes opgave blev i højere grad at beskytte kaperne og de kaprede skibe mod de engelske »krydsere« end at afværge landgang, hvilket der aldrig blev gjort noget alvorligt forsøg på. Det kom kun til mindre artilleridueller mellem kystbatterierne og engelske orlogsskibe, der var kommet for nær til kysten. Ved en sådan lejlighed blev der skudt en ko i Svaneke, fortæller Madvig i sine erindringer, hvor han i milde vendinger gør sig lystig over sin barndoms heltemodige borgerkompagni.

I Arnagerbugten var der et tilstrækkelig stort og velegnet bassin, som man kunne fjæle sig i med sit bytte under beskyttelse af de stærke kystbatterier. Da de opbragte skibe skulle bedømmes og sælges i en *købstad,* oplevede fiskerlejet Arnager i krigens sidste måned en ellers ganske ufortjent ære ved at blive ophøjet til købstad i henseende til alt, hvad der vedrørte kapring!

Et virkelig alvorligt bombardement blev fæstningen Christiansø udsat for på den tid, da den berømte Rønnekaper, ridder *Wolffsen,* opererede derfra. Han brugte den trafik hver nat at pille et eller to handelsskibe ud af konvojerne, der samlede sig ved Karlskrona for derfra at sejle under engelsk beskyttelse forbi Bornholm. Da han og hans fæller havde fået fyldt havnen på Christiansø med 25—30 lastede skibe til en kæmpemæssig værdi, blev det englænderne for meget, og en engelsk eskadre under den berømte admiral Saumarez lagde sig i havblik en mil øst for fæstningen og gav sig til at overdænge den med bomber for til sidst at sende den det glatte lag fra 3 tredækkede linieskibe. Fæstningens skyts var så dårligt, at det overhovedet ikke kunne nå englænderne, men flaget vajede fra Storetårn, omend med et hjørne skudt af, og man gjorde sig klar til et generalangreb. Den eneste kanon, der havde chancer for at nå fjenden, en ældgammel 100-punds haubitser, var ved første skud sprunget i stumper og stykker; mandskabet var gået i behørig dækning. Angrebet kom ikke, og der skete ingen større materiel skade, men 6 svenske matroser, der sad og spillede kort i deres fængsel, blev så ynkeligt splittet ad, at der kun behøvedes 3 kister til at jorde dem i.

Året efter gjorde den hvervede besætning oprør på grund af for hård disciplin og søndagsarbejde, medens den fra Bornholm udskrevne del af besætningen var mere loyal. Oprørerne afvæbnede officererne og gav sig bort til andre strande. De af dem, der vovede sig hjem til Danmark igen, fik kort proces.

Også fra fæstningen blev der kapret skibe, der var så uheldige at komme til at ligge i vindstille i nærheden af Christiansø, så de kunne nås af cha-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lupper og ikke kunne slippe væk. Især da man havde ryddet Almindingen for de sidste gode egetræer og ladet bygge 4 kanonchalupper, var der gode chancer for sådan fangst. Svenskerne havde en orlogsbrig med det forjættende navn »Vänta litet« krydsende i Østersøen i de dage. På Christiansø havde man tidligere haft et godt øje til den, bl. a. mødte den op med parlamentærflag for at forhøre sig om de til Sverige ankomne oprørere, i forvejen en ikke særlig gloriøs affære, hvorfor man, da en svensk løjtnant kom i land, lod hele besætningen gå frem og tilbage på kajerne for at give indtryk af en kæmpemæssig styrke. En sommerdag med havblik fandtes »Vänta litet« liggende mellem fæstningen og Bornholm, og det kom til et veritabelt søslag mellem den og de 4 kanonbåde. Da det imidlertid friskede op, trak den sig beskadiget nordefter. — Hvad der blev råbt efter den ved den lejlighed, behøver man ikke at fortælle.

Således mundede den sidste krig, hvori Bornholms kystforsvar deltog, ud i spændende, men ikke særligt blodige småepisoder. De triste forhold under statsbankerotten er glemt i dag, men ikke kaperkrigen. De bornholmske drenge leger »Kap«, og ikke tagfat eller sådan noget.

Christiansø blev nedlagt som fæstning i 1855, og militsen i dens gamle form ophævet 1867. Som en følge heraf gjaldt de efter Bornholms befrielse givne privilegier under krigene i Sydslesvig, hvortil ingen bornholmere blev udskrevet. Men i disse krige deltog der frivillige fra Bornholm. Dette må tages som et tegn på, at samhørigheden med de øvrige danske provinser nu var endeligt befæstet.

Tysk og russisk besættelse 1940—46.

Den tyske besættelse var på Bornholm hverken værre eller bedre end i det øvrige Danmark.

Tyskerne havde ganske vist i begyndelsen af krigen interesseret sig for øen og ladet bygge nogle store betonfundamenter ved Dueodde. De kom dog aldrig i brug og ligger stadig halvt begravet i sandet, som da de blev forladt. Forbindelsen til København, som efterhånden på grund af mangel på olie og egnede skibe foregik med antikverede dampere, fik betydning for den illegale forbindelse med Sverige, idet man passerede Falsterbokanalen, hvor de tyske vagter pænt blev lukket inde i damperens saloner.

Øen blev anvendt af tyskerne i forbindelse med u-bådsprøver, ligesom der blev oprettet en radarstation af hensyn til varsling og luftforsvar mod de allieredes strategiske luftangreb på Nordtyskland. Eksperimenterne med de tyske »gengældelsesvåben« fra Østersø-kysten kunne undertiden iagttages, ja, der landede i august 1943 en V-1 forsøgsbombe på øen, og det lykkedes under stor livsfare de lokale myndigheder at få den fotograferet og under-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter det russiske bombardement af Rønne og Neksø 1945. I de huse, der »kun« faldt sammen, men ikke brændte, kunne man finde nogle af sine ting, og de første dage gik med at søge efter personlige ejendele.

søgt, inden tyskerne kom til. Materialet kom naturligvis omgående i englændernes hænder næsten et år, før de første færdige bomber begyndte at summe ind over London med deres dødbringende last.

Der var i krigens sidste fase kommet en stadig stigende strøm af flygtninge til øen fra de truede Østersø-havne, og i dagene op til befrielsen var det ligefrem væltet ind med flygtninge, nu også soldater fra oprevne militærafdelinger fra kampene ved Hela, ja, militærafdelinger under kommando med tunge våben og endnu ikke modløse.

Frihedskæmperne, der trådte frem den 5. maj, forsvandt næsten blandt disse masser af sværtbevæbnede tyskere, for tyskerne var sandelig ikke til sinds at lade sig afvæbne. Den tyske »inselkommandant« *v. Kampz* spillede højt. Selv om Jodl og Dönitz den 7. maj tidligt om morgenen havde kapituleret over for *alle* allierede uden betingelser, lod v. Kampz som intet, og ikke engang efter at have modtaget direkte opfordringer fra russerne til forhandling om overgivelse ville han bøje sig. Han fastholdt stædigt kun at ville overgive sig til vestmagterne. Der er ikke kommet noget frem om, hvilken bemyndigelse eller forudsætninger han har haft for at fastholde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dette, men det er givet, at øen betød en hel del som opsamlingssted for den del af den tyske armé, der nu flygtede fra russerne for at blive fanger hos vestmagterne i stedet.

Lige så stædigt som v. Kampz holdt på sit, lige så passive holdt de vestlige øverstkommanderende sig, da de bornholmske myndigheder gennem udenrigsministeriet søgte at udvirke en klaring på situationen. Noget tyder på, at man i det allierede hovedkvarter simpelthen havde *glemt* at tage hensyn til Bornholms særlige beliggenhed, så at man ikke havde fået præciseret nøje, hvem der skulle besætte den: Russerne, fordi den geografisk lå langt øst for demarkationslinien, eller englænderne, fordi den hørte til Danmark? Hvis man i Eisenhowers hovedkvarter kun har haft et af de sædvanlige Danmarkskort for hånden, med Bornholm i et hjørne for sig, ville det have været blodig ironi. Hvis der altså, som det er sandsynligt, overhovedet ikke har foreligget et sådant problem, må man sige, at russerne har været i deres gode ret til at besætte øen, på hvilken deres fjender endnu var under våben. Kort tid efter at russerne var ankommet, udsendte deres øverstkommanderende da også en erklæring, hvori det hed, at øen kun var besat af russiske tropper, fordi den lå bag deres tyske okkupationszone, ligesom det blev præciseret, at den kun var besat midlertidigt, indtil de i forbindelse med krigen stående spørgsmål var løst.

Men for bornholmerne blev denne lille detalje i krigens afslutning skæbnesvanger.

Det begyndte den 7. maj 1945 ved kysten nord for Neksø som 300 år forinden. Som hele det øvrige Danmark var Bornholm i festrus efter befrielsen den 5. maj. Men ved 10-tiden om formiddagen kom to fremmede fly i ret lav højde ned langs østkysten. Der blev blæst luftalarm, og de tyske batterier nord for Neksø begyndte omgående at skratte. Maskinerne bøjede af og forsvandt. Det så ud, som om den ene var blevet ramt. Man studsede, men blev ikke ophidsede af den grund. Tyske officerer, der kendte krigens regler, var imidlertid bedre klar over, hvad episoden kunne betyde.

I omegnen af Neksø befandt der sig mindst 7.000 udsultede, lusede og pjaltede flygtninge, der var kommet i land i det sidste døgn, og som man ved en kæmpeanstrengelse havde fået bespist med havregrød og mælk. Tyskerne var ikke i stand til at klare opgaven, og de danske beredskabskorps havde måttet gå i aktion, også for at forebygge plyndring og uro. Disse hjælpeaktioner fortsatte efter luftalarmen, og i et ekstraordinært byrådsmøde drøftede man de sundhedsmæssige foranstaltninger, der måtte tages for at beskytte befolkningen. Da, lige over middag, hørtes pludselig støj fra flyvemaskiner, en infernalsk skratten, hvinen af bomber, og så kom der eksplosioner, der fik jorden til at skælve, huse til at falde sammen og sprængstykker til at fare gennem luften, gennem vægge og mure. De, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

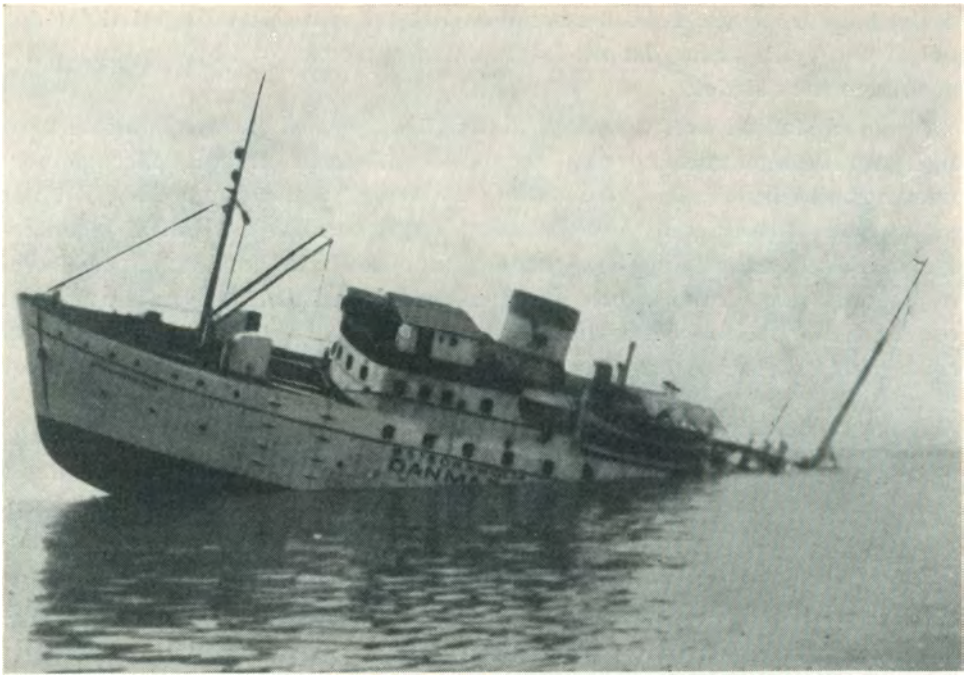

»Østbornholm« kom under bugsering til værft ud for et endnu alvorligere uheld, idet det ramtes af en mine og sank. Dets afholdte kaptajn Clausen omkom. Det enestående billede af skibet før det går ned for anden gang, er taget af et besætningsmedlem på slæbebåden.

vovede at se op efter at have bragt sig i sikkerhed, så godt man nu kunne, kunne gennem røg og støv få et glimt af de sølvskinnende uhyrer, en 10—15 stykker, der med flammende maskingeværer cirklede ind over byen. — Teknikken er gået frem siden 1645, men evnen til at beskrive et bombardement har ikke fulgt udviklingen. Hvordan det virker på den enkelte kan ikke beskrives. Man må selv have oplevet det. Som ved et mirakel blev ingen dræbt, og kun nogle få sårede.

Øens civilforsvar blev så lammet af dette lyn fra en klar himmel, at det ikke lykkedes at give luftalarm, og heller ikke den nødvendige alarm til de andre bornholmske byer, så der kunne gives luftalarm dér. Det blev skæbnesvangert, for henved en halv time efter angrebet på Neksø blev der rettet et lignende angreb på Rønne, hvis beboere var lige så uforberedte som Neksøboerne, og her kostede det desværre 9 menneskeliv. Således blev kaptajn J. P. Holm, der netop var blevet hyldet ved hjemkomsten med sin rutebåd »Østersøen«, som var undkommet til Sverige lige inden befrielsen, dræbt i sit hjem sammen med sin hustru og to børn. Hvad der vel militært set skulle betragtes som et let angreb, en lærestreg for at få de uvillige tyskere til at makke ret, var med krigens sædvanlige, grusomme ligegyldighed gået ud over uskyldige mennesker.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Samme eftermiddag forlod mange mennesker, ganske chokerede, byerne og lejrede sig ude i det fri i det skønne forårsvejr eller tog ud til bekendte på landet, og samme aften kom russiske maskiner igen og bombede skibe i havnene. Det var på ny Rønne og Neksø, der måtte undgælde. Over Rønne nedkastedes flyveblade med opfordring til tyskerne om — for at undgå unødig blodsudgydelse — at sende forhandlere over til Kolberg kl. 10 næste dag. Det garanteredes, at der ingen fare ville være for sejladsen. Øens civile myndigheder såvel som frihedsbevægelsen forsøgte at lægge pres på v. Kampz for at få ham til at gå med til denne forhandling, men han svarede skriftligt, at flyvebladet ikke ville blive besvaret, at værnemagten havde befaling til at beskytte øen mod ethvert angreb og kun at lade englænderne lande på Bornholm. Der blev naturligvis på dette grundlag på ny rettet indtrængende opfordringer til den danske regering om at gribe ind, og denne forsøgte utvivlsomt alle udveje herfor.

Da det første chok var ovre, tænkte de bornholmere, der ikke havde døde eller sårede, først og fremmest på at lytte til den danske radio, det eneste meddelelsesmiddel man havde. Der kom naturligvis ingen aviser, — men hvad hørte man da? Intetsomhelst! Kun jubel og glæde, ikke et ord om Bornholm. Denne og de følgende dages uvished, rygter og forladthedsfølelse er næsten det, der har brændt sig stærkest ind i sindet. Det er ikke for meget at sige, at bornholmerne i disse dage følte sig svigtet af deres fædreland, og endnu i dag er der ikke givet nogen forklaring på, hvorfor der ikke måtte siges et ord, ingen anvisninger gives de evakuerede, ingen deltagelse vises til de tusinder, der måtte forlade deres hjem. Den storstilede hjælp til genopbygning og erstatninger, som senere blev iværksat, har dog heldigvis givet bornholmerne troen på fædrelandet tilbage.

I løbet af den næste morgen blev de to byer forladt af *alle*. Evakueringen var tvungen, og kun ganske få blev i byerne. Det hele foregik i ro og orden, skønt de i forvejen lagte planer vist egentlig ikke blev benyttet ret meget. De af sygehusenes patienter, der kunne flyttes, førtes til nødhospitaler med senge fra de oplagte rutebåde, som det var lykkedes at holde borte fra tyskerne. Brand- og redningskolonner rykkede i stilling uden for byen, og også tyskerne trak sig ud i forventning om det, der forestod.

Lidt før kl. 10 rystedes hele Bornholm af eksplosionerne fra Rønne. Også den 8. maj var det pragtfuldt solskin. De 14.000 mennesker, der havde boet i Rønne og Neksø, så sig tilbage på deres march ud på landet, hele øens befolkning lyttede.

Da bombardementerne af Rønne var forbi, og man havde sikret sig, at der ikke var flere flyvere i luften, kørte redningsmandskab ind i byen og begyndte at rydde gaderne, så man kunne komme frem. Nogle gader kunne ikke ryddes, da de var forsvundet i ruindynger. De små, bornholmske bin-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den sidste russer, der forlod øen, var marinesoldaten, som tog landgangen ind for den russiske minestryger, der under megen højtidelighed og salut afsejlede med generalen og hans stab.

dingsværkshuse stod dårligt for bomber, mange sank sammen af lufttrykket og rystelserne.

Først om eftermiddagen kom turen til Neksø, og der var ødelæggelserne om muligt endnu større, idet en stor del af byen kom i brand, og sluknings-arbejdet blev hæmmet af de mange eksplosioner, der lød i byen, og som man troede var fra blindgængere eller ligefrem åben kamp, men som vist stammede fra et brændende tysk ammunitionsskib. Fra Paradisbakkerne og Nørremark så Neksøboerne en vældig, tyk røgsky stige op fra byen, og da de dagen efter kom derind, fandt mange af dem intet, absolut intet, tilbage af deres hjem. (Under de sidste bombardementer gik ingen danske menneskeliv tabt, men senere døde en af de sårede fra Neksø, så man i alt kom op på 10 døde).

Så først var det slut med tyskernes tåbelighed. Kampz blev afsat, og en general, der var med flygtningene, overtog ledelsen og sendte bud til russerne om værnemagtens kapitulation. Allerede næste dag løb de første russiske hurtigbåde ind i Rønne havn og indledte dermed det hidtil sidste besættelseskapitel i øens historie. Det første, de gjorde, var at skaffe os af med de 20—30.000 tyskere, der samledes i Almindingen. Under transporten, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

foregik med bornholmske skibe, blev desværre 11 bornholmske sømænd dræbt ved en mineeksplosion.

Enhver bornholmer, der var på øen dengang, kan fortælle historier om de russiske soldater og officerer, der satte deres præg på livet i det år, der fulgte, de fleste historier pudsige og rørende, også nogle enkelte uhyggelige, men i almindelighed må det siges, at russertiden gik forbavsende godt, hvilken opfattelse naturligvis også påvirkedes af den kendsgerning, at de efter knap et års forløb pakkede deres sager sammen og sejlede bort over Østersøen, næsten lige så pludseligt, som de var kommet.

Hjælpen fra det øvrige land var som nævnt enestående og spontan, da ulykkerne først var blevet kendt i deres fulde omfang. Ved en af de største indsamlinger, der er foretaget herhjemme, indkom der 7,6 millioner kroner og mange møbler m. m. Der blev givet særlig billige statslån til de bomberamte, ligesom arkitekthjælpen betaltes af staten. Og som den smukkeste afslutning på en beretning, der i det væsentlige har handlet om svenske erobringsforsøg, kan det nu siges, at den svenske stat ydede bornholmerne en storsindet gave i form af 300 udmærkede træhuse til brug for de udbombede. De 225 blev opstillet i Rønne og de 75 i Neksø.

— — —

Bornholm blev atter overladt til sig selv i Østersøens snart blide, snart barske leje, stadig dansk, men på ny en forpost.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

HAV OG HAVN

KLOKKEN ER SLAGEN 11, — vinden er nordvest!

Da den unge læge, *D. F. Eschricht*, i 1822 tiltrådte sin stilling som landfysikus på Bornholm, lagde han straks mærke til forskellige særpræg, der karakteriserede bornholmerne, og som måtte tilskrives deres nære tilknytning til og afhængighed af det hav, der skilte dem fra den øvrige verden. Når vægteren tog sin natlige runde i Neksø, nøjedes han ikke med at sige, hvad klokken var slagen, men han tilføjede den måske endnu vigtigere oplysning, at vinden var nordvest. Det var i sejlskibenes tid, og for kystboerne var det lige så nødvendigt at holde sig underrettet om vindretningen, som det er for en vekselerer at holde sig à jour med børskurser. Eschricht var tydeligt imponeret af bornholmernes evne til at orientere sig i de fire verdenshjørner og over deres interesse og kyndighed i alle maritime anliggender:

»Neksøs hovedgade tilligemed torvet ligger langs strandbredden med åben udsigt til havet, omtrent som vore fiskerlejer i almindelighed. Hører en kjøbenhavnsk doctor her deres samtale, så bliver han ofte tilmode omtrent som en bornholmsk sømand må blive det ved at høre en doctordisputats. Medens jeg gennem mine briller troede at kunne kjende et skib helt ude i horisonten, disputerede bornholmerne, om det var Mads Hansen eller Jørgen Kofod. Ved en sådan lejlighed har jeg set en aldrende kone holde den flade hånd over øjenbrynene og bemærke: »Det er Christen Jeppesen; jeg kan kjende ham på den nye klyver.« — Sagde jeg: »Der kommer et skib«, så svaredes der: »Nej, herr doctor, det er en engelsk brig, som går for halv vind til Den finske Bugt.« Ingen sejler gåer forbi, om end i fjern afstand, uden at dens manøvrering underkastes en streng critik. Snart finder man, at han gjør for korte, snart for lange slag; snart at han har for mange sejl oppe, snart at han burde sætte dette eller hint til endnu, at han burde holde længere mod øst eller vest, at han venteligt har mangel på mandskab o. s. v. o. s. v. — Man siger ikke: »Det blæser stærkt eller meget stærkt«. Man er strax på det rene med, om det er en laberkuling eller bramsejls- eller rebet mersejlskuling o. s. v. — Man taler ikke om, hvad vinden er. Den kan jo enhver føle på sig selv, høre på vindens susen og havets brusen, see på bølgernes bevægelser.«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ørredfiskere ved åmunding. Metoden bruges nu ikke mere, men oldtidens bornholmere har nok fisket på samme måde.

Mange ting har ændret sig, siden den unge landfysikus for snart halvandet hundrede år siden gjorde sine iagttagelser. Skibene er ikke i den grad afhængige af vejret som dengang, men alligevel genfinder man stadig interessen for vind og vejr som et karakteristisk træk hos den bornholmske befolkning. Selv en bornholmsk landmand inde på midten af øen vil være tilbøjelig til at bruge kompasretningen, hvor andre benytter sig af højre og venstre. Man nøjes heller ikke med at konstatere, om det er solskin eller regnvejr, når man vågner om morgenen, man må have anderledes fyldestgørende besked. Har søen avanceret, er vinden gået mere til vest? Gennem tiderne og trods al moderne udvikling har man bibeholdt en kontakt med hav og vind, som måske gør bornholmeren rigere end andre, for hvem forskellige meteorologiske foreteelser kun betyder et valg af cotton-coat eller vinterfrakke. I gamle dage kendte de bornholmske fiskerkoner bådene, der kom ind fra havet, på riggen, men nu kan de stå hjemme i køkkenet og høre, hvornår det er passende at sætte kartoflerne over gassen, for de kender de forskellige både på lyden. Motorerne slår ikke på samme måde, og selv ens maskiner fra samme fabrik kan dunke forskelligt. Der kan være en anden resonans i båden, eller udstødningsrøret kan have en anden vinkel.

— — —

Man er tilbøjelig til at forestille sig, at de første indbyggere på øen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kom sejlende eller padlende over havet, men sådan forholder det sig ikke. De første bornholmere boede på en halvø, der skød sig ud fra den tyske kyst. Siden sank store landområder i bølgerne, og Bornholm blev til.

Da broen til Tyskland forsvandt i dybet, blev Skåne den nærmeste kyst, og det er rimeligt at antage, at den første forbindelse med omverdenen foregik over det gyngende Hammervand. Fra højderne på nordlandet ser man tydeligt Sveriges kyst, og fra bakkerne ved Simrishamn synes Hammerknuden fristende nær.

Det er længe siden nordboerne lærte at sejle. Tømmerflåder og udhulede træstammer var vel den første begyndelse, men allerede i bronzealderen for 3—4000 år siden kunne man bygge sammensatte fartøjer, og vikingerne lærte kunsten til fuldkommenhed.

Trods sin beliggenhed langt ude i havet var Bornholm ikke isoleret fra den øvrige verden. Lige uden for kysterne krydsedes oldtidens tættest befærdede handelsveje i Østersøen, den ene fra Pommerns flodmundinger til Bottenhavet, den anden fra Ruslands floder til Hedeby ved Slien, og senere gik hansestædernes ruter gennem Hammervandet til Gotland. Bornholm lå ved alfarvej.

Bornholmerne har været fiskere fra ældgamle dage. Allerede for fem tusinde år siden boede der et fiskerfolk på Hammerknudens yderside på det sted, hvor ruinerne af Salomons Kapel ligger. Melsted og Gudhjem eksisterede allerede, da vor tidsregning begyndte. Hvordan fiskeriet er foregået dengang, kan man kun gætte sig til, men man har vel holdt sig ganske nær ved kysten og i øvrigt brugt metoder, der har holdt sig lige til vore dage. Fiskekrogen er en gammel opfindelse. Man skar den af ben, inden man lærte at bruge bronze og jern. Fiskenet har også været kendt i årtusinder, både som våd og garn, og begge typer har nok været i brug ved Bornholm i gamle dage. Sydkysten med den grundede sandbund var velegnet til våddragning. På den nordlige og østlige klippekyst, hvor der ofte er dybt helt ind til land, brugtes andre metoder.

De første fiskere har nok med forkærlighed færdedes langs åerne, hvor der uden brug af båd var chance for at hente et fint bytte. Helt op til vore dage har man benyttet et særpræget bornholmsk fiskeredskab, ørredkrogen, hvis oprindelse skal være af meget gammel dato. Det bestod af en svær og meget lang fiskekrog af jern anbragt på et træskaft. Med bagsiden af krogen følte fiskeren åbunden efter, fod for fod, i efterårstiden, da ørreden plejer at gå op. Fiskeren kunne mærke, hvad det var, krogen rørte ved. Var det ryggen af en ørred, blev krogen ført lidt frem, vendt en halv omgang og rykket tilbage. Det hele foregik lynsnart, for den øvede fisker har det vel nærmest været en ren refleksbevægelse, men for en tilskuer, der ikke var fortrolig med denne form for fiskefangst, lignede det noget i retning af trylleri.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved åmundingerne brugte man derimod store ketsjere, og her foregik fiskeriet navnlig med svær pålandssø, når ørreden i legetiden stod udenfor og lugtede til det ferske vand. Det gjaldt om at lure og holde sig i ro, til en ganske særlig stor »fyldning« løb ind i åmundingen, og så springe til og sætte ketsjeren på tværs af løbet. Når søen trak sig sydende tilbage, kunne man være heldig at mærke et bump i ketsjerskaftet, hvis en ørred gik i posen. Så kom ketsjeren op i en fart. Det var et dramatisk og flot fiskeri, til tider livsfarligt, når søen var særlig grov.

Det var dog først og fremmest silden, der gennem svundne århundreder skaffede føde og rigdomme til øen. Det var Østersøens sølvblanke sild, der lokkede fremmede handelsfolk til Bornholm og skabte velstand og had og intriger. Stimerne skal efter sigende have stået så tæt ved kysten, at man kunne øse op med spande. Man tør ikke helt afvise påstanden. De står tæt endnu i vore dage langs stranden, når de lægger rogn om efteråret. I dag betaler man sin skat i klingende mønt, men tidligere blev bornholmerne pålignet så og så mange ol sild i skat. Silden var fiskernes eksistens, kongernes rigdom og sørøvernes bytte.

En lille bornholmsk ege, reproduceret efter en originaltegning fra 1737, her fra J. Klindt-Jensen: »Barokken i Rønne Fæstning«.

Sildehandelen var gennem det fjortende og femtende århundrede vigtig for de tyske hansestæder. Fiskeriet foregik fra den 24. august til 9. oktober. Det har altså drejet sig om efterårssild, der også kan forekomme i store mængder i nutiden. Den regnes dog ikke for så fin kvalitet som den fede sommersild, der fanges længere til søs. Grejerne var dengang primitive, og man måtte vente, til silden stod i tætte stimer helt inde mellem skærene.

Livet levedes stærkt i de korte måneder, sildefiskeriet varede, og der var livlig trafik på Østersøen. Ude på reden lå de fremmede skuder, og mellem boderne i land vrimlede det med tyske kræmmere, bagere, skomagere, skræddere og bissesvende, der blev lokkede til af byttet. Det gik undertiden så lystigt til, at kapellan og skarpretter måtte øve deres dont, hedder det.

De bornholmske bønder var fra ældgammel tid fortrolige med havet. På egen skude førte bonden selv sine heste og køer og sine »fiske« til salg i Skåne eller Pommern. Det skete ikke uden fortrydelse fra de sejlende købmænds og borgerskabets side. I 1556 mente Neksøs borgere sig så hårdt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forurettede ved denne bondehandel, at de med magt tog båden fra en bonde, der var faret til søs i påsken. Den lybske slotsfoged på Hammershus havde også sine bekymringer, da han mente, at bøndernes megen »plasken til søs« havde en skadelig indflydelse på gårdenes drift og skatteevne. Han søgte gennemført en bestemmelse om, at bønderne skulle afkræves een tønde mel, øl eller brød i told for hver bådfart.

Under den nordiske syvårskrig blev der skudt bravt med kanoner, hvilket er blevet udlagt som årsag til, at de store silderigdomme forsvandt fra farvandet. Sildemarkedet svandt ind, men kanonbulderet havde næppe hele skylden. Der skete store omvæltninger, som trak handelen ind i andre baner. Kolumbus havde forlængst opdaget Amerika, og med den nye verden kom der nye og større chancer for købmændene på andre kyster. Tyngdepunktet blev forskubbet fra Østersøen, hvor de evindelige stridigheder og de utrygge farvande ikke virkede opmuntrende på driftige handelsfolk. På Christiansø, der dengang kaldtes Nørholmene eller Ertholmene, var der dog stadig så meget fiskeri, at den danske konge holdt en tolder til at indkræve toldsild. I året 1607 lå der 55 fiskerlag i to- og tremandsbåde fra Bornholm, Ystad, Møn og Stralsund.

Sildefiskeriet foregår i dag på nøjagtig samme måde som for flere hundrede år siden, bortset fra at garnene nu er bundet på maskine af fin bomuldstråd. De er også mange gange større end dengang, da man måtte træde bødenåle og binde garnene knude for knude i hånden. De sættes også på samme måde, nemlig på svaj i strømmen forankrede til et tov, eller også driver man med dem i en lang række, »går i vrag«, som det kaldes.

Men bådene har forandret sig, og den klassiske bornholmske *ege* findes nu kun som en fin model på Bornholms Museum. Egerne var ejendommelige fartøjer, store åbne både på 24—26 fod med en lille sprydsejlsfok i stævnen og en mesan agter foruden det mægtige råsejl, der var en direkte arv fra vikingeskibenes primitive rigning. Småsejlene for og agter gav fartøjet et mærkeligt præg, men de har nok haft deres ganske særlige opgave under vendinger og manøvrer. Egerne var glimrende sejlere, men de krævede en dygtig mand ved roret og en besætning på 6—7 mand. Man kunne ikke vende ved at gå over stag på vanlig vis. Sejlet måtte først fires ned og råen skiftes over på den anden side af masten, før sejlet kunne sættes igen. Det har ikke fristet til for små kryds. De var nemmest at have med at gøre, når vinden var god. På grund af den mærkelige rig var det nødvendigt at støtte for-liget med en lang stage under bidevindssejlads. Kom man for nær vinden, var der fare på færde. Hvis sejlet kom til at stå bak og blev presset op mod vant og mast, kunne det ikke fires i en fart, og så var risikoen for at kæntre overhængende. Derfor var vanterne forsynede med en effektiv og enkel slippeanordning, tovnålen, som i løbet af et nu kunne frigøres, så mast og sejl faldt over bord.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Laksekuttere i Neksø havn.

Egerne blev afløst af store halvdæksbåde, der var velegnede til fiskeri i åbent hav, sødygtige og gode sejlere. Besætningen behøvede heller ikke at være så stor, for bådene var forsynede med gaffelrig og derfor langt nemmere at manøvrere med end deres forgængere. Men det var endnu begrænset, hvor store man turde bygge dem, for med stille vejr måtte man ty til årerne. Det var drøjt, hvis man fik havblik ti sømil til søs. Først i begyndelsen af dette århundrede begyndte der at komme motor i bådene, og så var man ikke så bange for at bygge fartøjerne et par fod længere og tilsvarende drøjere.

Silden er en lunefuld fisk. Den kan forsvinde fuldstændig fra farvandet en hel sæson, og så har man katastrofen for de fiskere, der har lagt an på sildefangst. Den har også tilbøjelighed til at gå i forskellig dybde. Man har fundet ud af, at stimerne søger en bestemt varmegrad, hvorfor bådene nu er udstyrede med en primitiv anordning til at hente vandprøver op fra forskellig dybde, så man kan sænke garnene ned i den passende temperatur. Apparatet består simpelthen af en flaske med et jernlod, der fires ned. Ved et ryk i linen rykker man proppen ud, så flasken fyldes med vand, og når den er indenbords igen, står man parat med termometeret.

Det er dyrt at være sildefisker. Østersøsilden har nemlig en mærkelig tilbøjelighed til at variere i størrelse. Ved nyanskaffelser gælder det derfor

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om at få garn, der passer i maskestørrelsen til den sild, der findes i øjeblikket, men næste år kan maskerne måske være for store eller for små, og så må der igen skaffes nye redskaber. I tyverne brugte man meget småmaskede garn, men lidt efter lidt blev silden større, og det ene sæt gode garn efter det andet blev hængt på loftet, for silden blev ved med at vokse. Til sidst regnede man slet ikke med, at de småmaskede garn nogensinde ville komme i anvendelse mere, og mange blev brugt som beskyttelse mod stære over jordbærstykker eller havnede under murgryden. Men så skete det mærkelige, at silden på ny blev mindre, og så kom de gamle garn fra tyverne i kurs igen.

Sildene har som sagt været med til at gøre Bornholm kendt vidt omkring, de var i århundreder en af Skandinaviens vigtigste handelsvarer og blev i nyere tid forgyldt af fed ellerøg for at havne på bordet som en udsøgt delikatesse mellem andre kulinariske nydelser. Pionérarbejdet med de røgede bornholmere blev gjort på Christiansø og i Gudhjem for mere end hundrede år siden, senere fulgte de andre pladser efter. Snart rejste den ene slanke skorsten sig efter den anden rundt langs kysterne som vartegn over fiskerlejerne til gavn for erhvervet og til glæde for turister og amatørfotografer.

Når en hummerfisker i Kattegat hiver trawlet ind og rykker i snørebåndet, så »løftet« tømmes ud på dækket, er det en broget samling af havdybets skabninger, der åbenbarer sig. Det kan i første omgang være vanskeligt at vurdere det væsentlige, hummerfangstens størrelse, i virvaret. Fangsten kan variere fra Gillelejeøsters og krabber til havtasker og fjæsinger, og det hænder også at der kommer en kæmperokke eller en haj med op. Østersøen derimod er fattig på fiskearter. Vandet er langt mere ferskt end i andre danske farvande. Vel hænder det, at fremmede fisk fra mere saltholdige farvande forvilder sig og bliver en sensation på kajen, men det er de få arter, kendt fra ældgammel tid, der stadig danner grundlaget for fiskerierhvervet, nemlig sild, torsk og laks. Siden motorerne fik indpas, og det blev muligt at lade skovlvåddet pløje over havbunden, er der også blevet fanget en del rødspætter og andre fladfisk på de store dybder.

Til gengæld er det gået tilbage for fiskeriet med pighvargarn, som var meget almindeligt tidligere. Det er lange, ganske lave og stormaskede net, der bliver sat på bunden ret nær land, et bekvemt og hyggeligt fiskeri, hvis en storm ikke laver uro i vandet og fylder garnene med tang. Da er der flere dages arbejde med at klare op igen. Der var mængder af »botter«, som pighvarrer hedder på Bornholm, og man kunne fange dem på en højst særpræget måde, nemlig ved at fire en hvid tallerken eller en buket blomstrende vildkørvel, »hunjatjajs«, ned på havbunden og så trække den langsomt op. Botterne kan af en eller anden grund ikke stå for hvidt og følger med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bådene er kommet ind med deres sildefangster. Sildene tages af garnene og gøres klar til røgning

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

helt op til båden, hvor det gælder om at være parat med en ketsjer i det afgørende øjeblik. En nytjæret bådebund, der kan skinne som lak, kunne også vække deres nysgerrighed.

Der er mange ål ved Bornholm, men de lader sig ikke fange på samme måde som i det øvrige land og som på Skånes og Blekinges kyster. Stranden er for udsat de fleste steder og ikke egnet til bundgarn og store ruser. De store stimer af blanke drivål, der utvivlsomt vandrer langs kysterne i de mørke efterårsnætter, må man lade løbe. Men der fanges en del med kroge og i de ejendommelige små ruser, der kaldes »tæller«. I gamle dage var de flettede af kløvede enegrene, og man fik dem i Sverige, når bådene sejlede efter ellebrænde til silderøgningen. Nu laves de af svær ståltråd, som gør dem så tunge og holdbare, at de kan tåle en storm, selv om brændingen er grov ved kysten.

Ålestangeren, manden, der med en lang stage står i stavnen af en lille båd og glider langs klipperne og over skærene, hører også med i det bornholmske kystbillede. Det er både en primitiv og krævende måde at fange ål på, mere jagt end fiskeri, og det kræver rutine og medfødt behændighed. Man opsøger ålen på skærene. Der er mange nitter, men udbyttet kan også være godt, og det hænder ikke sjældent, at et par fede ål kommer med i skorstenen, når der tændes op under sildespiddene i røgeriet.

Når præsterne har studeret kirkebøgerne, har de vel studset over, at fiskernes fødested ofte er opgivet som Christiansø. Det skyldes ikke fejlskrivninger i protokollerne, for øen har gennem tiderne været et vigtigt tilholdssted for bornholmske fiskere og ganske særlig i gamle dage, da bådene var små og åbne og ikke altid egnede til at ride en pludselig storm af langt fra land. På Christiansø havde naturen lavet en glimrende havn, og tilmed midt ude i det åbne hav. Det dybe vand var lige udenfor. Her holdt fiskene til, torsk, sild og laks. Den største ø blev oprindelig kaldt Kirkeholmen, og her var rejst et stort trækors, medens Frederiksø blev kaldt Bodholmen. Gudhjem-fiskerne flyttede derover om foråret med køer og får. Hvis fiskeriet gik godt, blev der tændt glædesblus, som kunne observeres inde »i land«. Fiskerne havde mange små boder på Bodholmen. På gamle kort fra fæstningens første tid kan man endnu se en del små firkanter, der i signaturen betegnes som fiskerhytter. Fiskerne måtte imidlertid fortrække til fordel for rigets forsvar, og beboerne på Bornholms nordøstkyst så med blandede følelser de to tårne vokse op på holmene ude i horisonten.

Christiansø nåede ikke at holde 200 års jubilæum som fæstning. Den blev nedlagt som uhensigtsmæssig, og så fik fiskerne igen en chance. Havnen var imens blevet udbygget til en glimrende nødhavn, og en række lodser var stadig ansatte der. En mængde lejligheder stod tomme efter soldaterne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De østbornholmske havne er sprængt ind i klippen, hvorefter solide moler af granit og cement er bygget op til værn mod Østersøen.

og ventede på forfald, hvis de ikke kunne komme i brug til andet formål. Men det kunne de — —. Efterhånden fik fiskerne lov til at komme tilbage, og så begyndte en ny æra i øens historie. En fiskehandler lejede hele fæstningen — med ret til fremleje —, og snart var de gamle huse og kaserner fulde af liv igen. Selv statsfængslet blev taget i brug, dog forsynet med rigtige vinduer i stedet for de små glugger med jerngitter og ringe, bag hvilke dr. Dampe havde tilbragt så mange ørkesløse år.

Øen blev nærmest overbefolket, og boligforholdene var ikke forbilledlige efter vore begreber. Der var otte lejligheder til hver opgang i de gamle kaserner, og de var små: en stue på to fag og et kammer på eet. Til gengæld var familierne ofte meget store, en børneflok på et dusin var ingen sjældenhed. Der hørte eet køkken til fire lejligheder, så fire husmødre måtte stå i samme rum og røre i gryderne. Der skulle være de gunstigste muligheder for en uafbrudt kæde af konflikter, men efter sigende gik det som regel både gnidningsløst og særdeles godt. Rendestensvandet silede langsomt afsted, og de sanitære forhold lod en del tilbage at ønske. Een ting havde man dog efter de bedste hygiejniske forskrifter: man havde vand-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kloset, tilmed af en enkel og bemærkelsesværdig konstruktion. De små huse var simpelthen rigget ud over kanten af bolværket, så de svævede frit i luften over havnen.

Før fæstningstiden tog fiskerne til Christiansø om foråret, men nu var øen tættest befolket om vinteren. Det var laksene, det gjaldt, Østersøens ædle vildt.

Fangstredskaberne var de klassiske, »lajsatøjet«, og fiskeriet foregik på den måde, at man med en tung sten forankrede en bøje, »kobbinj«, ved hjælp af et langt og tyndt tjæret tov og til den fæstnede en line med flere kroge, så den stod på svaj i strømmen. Som agn benyttede man sild. Hvert bådelag havde mange tove, der blev sat ud i en lang række, en »udgang«. Af praktiske grunde var bøjerne forsynede med nummer, så man altid kunne se, hvor langt man var ude. De forskellige »udgange« blev sat ud i hver sin kompasretning som egerne i et hjul. Bådene lå altså tæt sammen inde ved øen, men kom længere og længere fra hinanden udefter.

Laksefiskeriet blev i begyndelsen drevet fra åbne både, men det var farligt at vove sig mange sømil til søs i den slags fartøjer. Ofte blev man overfaldet af storm. Lidt efter lidt fik man store sødygtige og velsejlende dæksbåde, og Christiansø blev en slags midtpunkt for fiskeriet i Østersøen. En hel flåde af dæksbåde fiskede med øen som basis.

Det var et hårdt liv at være laksefisker, når der i al slags vejr skulle manøvreres for sejlkraft alene mellem redskaberne. Enhver lystsejler ved, at en kovending er noget, man skal vogte sig for, men en tur over »tøjet« var til tider en uafbrudt række af kovendinger. Tovene stod så tæt, at det ikke var praktisk at gå over stag, når man skulle hen til det næste, altså »halsede« man. Der skulle gode grejer til at holde til de mange ryk, og manden ved roret skulle vare sig for skødeblokken. Den skulle nemlig helst lirkes ned i læ, inden sejlet slog over. Ellers kom den med et smæld, så gnisterne røg fra løjbommen. Som regel firede man nokken for at få lidt mindre ryk i sejlet.

Laksefiskeriet er også lunefuldt. Held eller uheld kan følge en båd en hel sæson. Det skabte forestillinger om, at nogle havde fiskeheld, andre ikke. Det blev yderligere underbygget, hvis lykken eller uheldet — som det ofte skete — fulgte de samme folk over en længere årrække. Man skulle synes, at chancerne skulle blive nogenlunde ligeligt fordelt over en længere periode, og det er svært at give en naturlig forklaring på, at det ene bådelag fiskede godt en hel vinter, medens naboen til søs var »bomb« den ene gang efter den anden, selv om hans redskaber var lige så gode, og de blev passet på samme måde.

Da lokkemaden på krogen hele tiden skulle holdes ny og frisk, havde man ofte store problemer med at skaffe tilstrækkeligt mange sild til agn. Det kunne hænde, at fiskeriet måtte ligge helt stille af mangel på sild i far-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

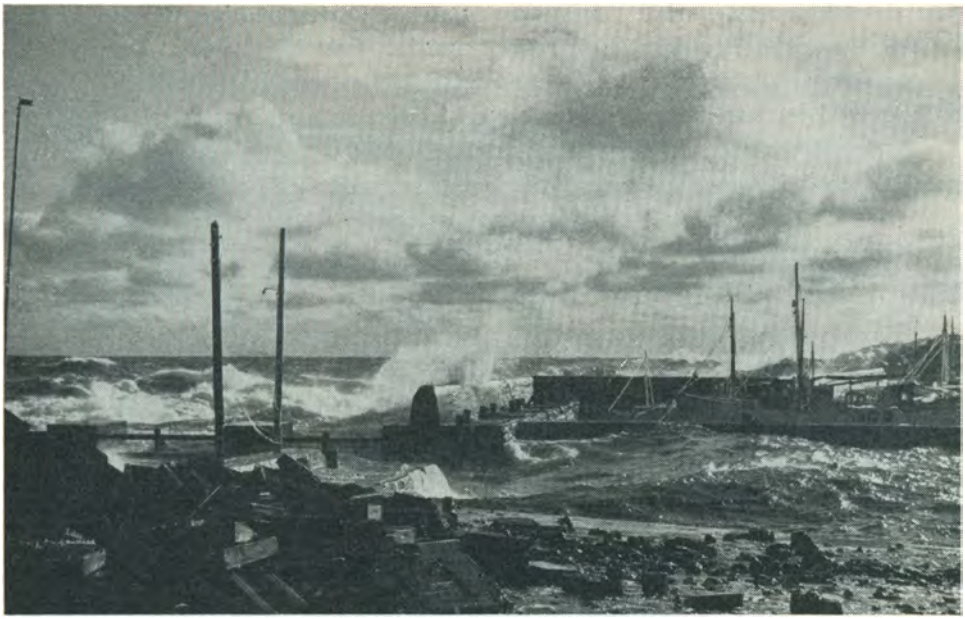

Havet er en voldsom nabo: Pålandsstorm ved østkysten.

vandet. Der blev udfoldet megen snilde for at finde en løsning. Blandt andet prøvede man at lave et bassin mellem klipperne ved Gyldenløves og Rantzaus Bastion. Der blev bygget en dæmning over en klipperevne, og havvandet kunne skylle direkte ind i dammen indenfor gennem en åbning med trådvæv for. Det var meningen, at man ville have en levende agnreserve i bassinet. Med megen forsigtighed blev sildene befriet fra maskerne, så snart garnet var trukket ude på havet, og omgående sluppet i en spand saltvand. Silden plejer at dø næsten omgående, når den kommer op af havet, og trods al mulig omhu fik man heller ingen glæde af forsøget. I dag går det bedre, for nu står der frossen hornfisk parat i kølehuset.

Det var store tider på Christiansø, da der hver vinter lå 22 store dæksbåde og vuggede i deres fortøjninger nord og syd for broen. Det hændte vel i ny og næ, at fiskeriet var lidt skralt, men de mest ihærdige søgte lykken i andre farvande.

De gode gammeldags metoder med faststående redskaber bruges endnu, men ikke i samme omfang som før. Lakseeventyret i Østersøen foregår på en anden måde, med drivkroge og moderne udstyrede kuttere med alle de raffinementer, som teknikken har fundet på. Fiskere fra hele landet er med i det store lotteri. Man sidder ikke mere i et styrehul og vogter på vind og vejr, men står lunt og godt inden døre med centralvarme i styrehuset og hører dansemusik i radioen. Hvis det er for koldt om næverne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

når der skal renses fisk, så lægger man en gummislange på dækket og varmer fingrene i lunkent kølevand fra maskinen. Men trods alle tekniske fremskridt er Østersøen stadig et lunefuldt hav, der hvert år kræver sine ofre. Nordsøen kan ikke altid være med i den triste statistik.

Det er ikke tilstrækkeligt, at man har lyst til at tjene penge. Der kræves mere af de folk, der i ugevis må blive på søen uden en beskyttende mole inden for rækkevidde, hvis en storm pludselig rejser sig og jager over havet. Gennemgående er der dybt vand sammenlignet med indre danske farvande, men der findes også banker, hvor søen med ondt vejr kan bryde som brændingen mod en klippekyst, og efter mange dages fiskeri er man ikke altid klar over den nøjagtige position. *Midtsøbanken* en mørk vinternat er ikke til at spøge med. Der er også noget, man kalder »forkerte søer«. Det er ikke blot en talemåde, men en realitet, selv om der næppe kan gives en fyldestgørende forklaring på, hvordan de opstår. I hårdt vejr har selv de groveste bølger en vis fart og afstand og en bestemt retning, men en »forkert sø« skiller sig ud fra den øvrige rytme og farer som et frådende og uberegneligt vandbjerg ofte på tværs af vinden. Strøm- og bundforhold kan ikke lades ude af betragtning i et forsøg på at forklare fænomenet, men det er ligesom et eller andet lille skævt sidespring af en bølge på een eller anden måde starter en kædereaktion sidelæns, der kan få skæbnesvangre følger for den båd, der ikke kan vare sig i tide. Om dagen går det endda an, men om natten, når man ikke ser andet end en svagtbelyst og slingrende vindrose, kan det blive et uhyggeligt møde.

Det hænder, at man ser en sørgelig overskrift i aviserne, men man læser også om gode fangster. Hverdagen på havet derimod hører man meget lidt om, hverdagen som den former sig for dem, der i ugevis må slås med al slags vejr, i snestorm og havblik. Det er ikke en dans på roser at være laksefisker i Østersøen. Og dog tager familien på land måske den drøjeste tørn.

Torskene i farvandene omkring Bornholm har altid haft et godt omdømme, både de store grå ude fra lerbunden og de små gyldne stenbundstorsk, der holder til helt inde ved land mellem skærene. Det er dem, lystfiskerne må trøste sig med, når ørreden ikke gider se til metalblinket.

Allerede for to hundrede år siden var det almindeligt, at skipperne, der sejlede sandsten fra Neksø til København, tog friske torsk med til hovedstaden, når vinden var god. I 1756 fik inspektøren ved det kongelige Frederiks Stenbrud lyst til at skaffe levende torsk til det kongelige taffel. Han lod 30 snese torsk slæbe efter en af stenskuderne i hyttefad. Når man ved, hvordan et hyttefad plejer at opføre sig under bugsering i søgang, kan man forestille sig, at arrangementet har virket hæmmende på sejladsen, men eksperimentet lykkedes. Torskene var i live ved ankomsten. De skulle videre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kvasen »Anne Marie« af Christiansø på sin faste plads i sydhavnen. Sejlbåden er en typisk lille »sættebåd« fra tiden omkring århundredskiftet.

til Fredensborg Slot, og transporten foregik i store vandtønder. Ifølge overleveringen gik det galt på den sidste del af rejsen, for fiskene døde, da der blev holdt rast i Rungsted.

Tilsyneladende opmuntret af det delvise held fortsatte man med eksperimentet. Året efter byggedes på Bornholm den første danske handelskvase med »dam«, og så tog man rigtig fat på at forsyne hovedstaden med fisk. Det siges, at kongen fandt et sådant behag i foretagendet, at han engang beærede skibet med et besøg, da det lå ved Gammel Strand i nærheden af slottet.

Sådan begyndte kvasefarten, der snart skulle blive en ny og indbringende forretning. Skibsbyggerne fik den ene ordre efter den anden, og der blev en livlig trafik på København, hvor de friske Østersø-torsk var meget efterspurgte. Snart lærte man dog at bygge kvaser andre steder, og konkurrencen blev så hård, at nogle af de bornholmske fartøjer måtte søge til andre farvande for at købe fisk op, endda helt ude i Nordsøen.

Fordelen ved den nye metode var jo, at det var muligt at transportere fersk fisk over store afstande. Af konserveringsmidler kendte man faktisk kun saltet, så når det drejede sig om at handle med fersk fisk, var der ikke andet at gøre end at holde liv i organismen. Kvasefarten var det kolumbusæg, der løste problemet, indtil man i nyere tid fandt på at lave kølehuse. Princippet var enkelt. Man borede en mængde huller i den midterste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

del af skibsbunden og satte et kraftigt skot for og agter, så fartøjet faktisk holdt sig flydende på for- og agterskibet, men for at øge bæreevnen fandt man på at forsyne dammen med en smal tragt, der fortsatte i et damdæk til begge sider i højde med vandlinien. Fiskene havde jo ikke brug for den plads, der ellers ville gå til spilde over vandet.

Med handelskvasernes opfindelse blev der pludselig stærkt forøgede afsætningsmuligheder, og snart myldrede det med småbåde på fiskegrundene rundt om øen. Fiskegrejerne til torskefangst var såre primitive, simpelthen en line med et blysynke og en kraftig krog, der blev firet ned til bunden ved hjælp af et jernlod. Linen skulle helst være af hamp, for bomuld fjedrede for meget, og det gjaldt om at kunne mærke fisken langt nede i dybet, så snart den interesserede sig for det sildestykke på krogen, der fungerede som lokkemad.

Vore forfædre i længst forsvundne dage har nok fisket på samme måde, og den firkantede træramme med hampelinen har gennem generationer været et nødvendigt tilbehør til småbådene langs kysten. Først i de senere år har man opdaget, at en pirk kan gøre samme gavn, uden at man har besværet med at tænke på agn, men til gengæld kan det være drøjt i armene at rykke med pirken en hel dag.

Havbunden omkring Bornholm blev grundigt kortlagt i kvasefartens store tid, og der var ikke en rende eller grund langs kysterne, uden at fiskerne vidste, hvor den var, og hvad den hed. *Brænjevinsknajln* nord for Christiansø fik sit navn dengang, og årsagen var, at en brændevinsflaske på bedrøvelig vis gik til bunds der på stedet. I samme farvand findes et højst ejendommeligt sømærke. Når man ellers skal finde et bestemt sted på søen, finder man som regel skæringspunktet for to linier ved hjælp af faste mærker på land. Det kan f. eks. være en mølle over et træ og en gård over en klippeodde. Men nord for øen kan man pejle sig til en fiskegrund, når man sidder på toften og har kvistene på Lilletårn lige strøget over toppen på Tat. Hvis man kun ser spidsen af tårnet, er man for langt inde, og hvis hele taget kravler oven for Tat, er man kommet for langt til søs.

Bornholmerne har altid været fortrolige med duften af hav og tang, men i begyndelsen af det forrige århundrede har borgerne i Rønne måttet vænne sig til en ny lugt, når brisen fra stranden drev op gennem gaderne. Sælspæk, der sydede i kedlerne, sæltran i store tønder.

Søfolk og redere på Bornholm har aldrig været bange for at søge nye virkefelter i fjerne egne, og dengang vendte man blikket mod nord til Spitsbergen og Jan Mayen, hvor mange nationer hentede store rigdomme ved robbefangst. Der var ingen besværlige fredningsbestemmelser og ingen sentimentalitet. Det var bare om at få så meget ud af jagten som overhovedet muligt, inden den hensynsløse rovdrift havde formindsket bestanden så

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Havnestemning fra det gamle Rønne. Ved kajen en tremastet bark. I baggrunden kirken.

meget, at fortsat foretagsomhed blev urentabel. Sælerne var ikke vant til mennesker i disse egne og var forholdsvis tillidsfulde og nemme at komme ind på livet af. Robbefangsten foregik først fra sejlskibe, der dog snart blev konkurreret ud af dampskibene. De kunne bedre manøvrere i de farlige farvande, hvor det drejede sig om at komme så nær isen som muligt og alligevel undgå faren for at blive indespærret.

Fra Bornholm deltog mange skibe i ishavseventyret, lige fra jagter til stolte barkskibe, og som følge af efterspørgslen efter egnet tonnage blomstrede skibsbyggeriet som aldrig før. Det ene gode fartøj efter det andet blev søsat fra det store værft i Rønne, som efterhånden indtog en fremskudt plads inden for dansk skibsbygning. Det må have tyndet bravt ud mellem egetræerne i skovene, for der fordredes godt kram i den skibsbov, der skulle kunne tåle et ublidt møde med Nordhavets isbjerge. Der blev også indkøbt fremmede skibe, som havde klaret mange storme på verdenshavene, men de måtte først forstærkes med spanter og planker af god bornholmsk egekærne, inden de blev sat ind på den krævende sejlads.

Da robbefangerne skulle bruge store besætninger, skaffede mange bønderkarle sig et sæt søtøj og tog hyre med Spitsbergen-farerne. De stak til søs, inden vinteren var forbi. Hvis alt gik vel, kunne man nå at tjene en god skilling og være tilbage tidsnok til høstarbejdet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

En robbefanger var let at kende på slupperne, der hang i davider ved lønningen. Når skibet var kommet til iskanten, og udkiggen observerede sæler på en isflage, blev der kommanderet: »Fall, fall overalt«. I løbet af en håndevending var bådene sat i søen og bemandet, og man roede for fuld kraft til den flydende jagtmark. Folkene var bevæbnede med jernkøller på et kort skaft af træ. Køllehovedet var på den ene side forsynet med en spids som en skarp bådshage. Når man nåede en isflage, gjaldt det om at overrumple sælerne, inden de opdagede faren og væltede sig i søen. Kniplerne susede i luften, når mændene var sprunget »i land«, eet eneste slag i hovedet var som regel tilstrækkeligt. Hvis sælen var lige ved at slippe ud over kanten, huggede man den spidse hage i skinken på den og trak den tilbage på isen, hvor den så fik hovedet knust med et kølleslag. Det hele skulle foregå i et vældigt tempo, og i løbet af et øjeblik havde man trukket skindet med spæklaget af de dræbte dyr og gik om bord i bådene parate til næste dyst. Til tider blev der også fanget hvalrosser, der betragtedes som ædelt vildt på grund af de fine tænder, Ishavets elfenben. Det var en finere, men til gengæld farligere sport. Hvalrosserne gik undertiden til angreb mod bådene og kunne let tippe de små fartøjer rundt, hvis de huggede stødtænderne i lønningen og trak rælingen under vand.

Omkring midten af forrige århundrede blev robbefangsten mere og mere urentabel, og den sidste Spitsbergen-farer satte kursen nordpå i 1866. Sælerne var efterhånden ved at blive udryddede i Ishavet, men til gengæld var der nok i de hjemlige farvande. Gennem tiderne har de været fiskernes værste plageånder, og nogen tobenet fjende har næppe været genstand for så megen had og forbandelse. Sælerne i Østersøen har et andet gemyt end deres fætre mod nord. Det er snu dyr, der forstår at vare sig for mennesker. De forstår udmærket at røgte laksegrejerne systematisk og at tage for sig af retterne, men de ved, hvor krogene sidder og bider aldrig selv på. Laksehovederne levner de til fiskeren, der af hovedets størrelse nogenlunde nøjagtig kan regne ud, hvor stort tab han har lidt. Bådene kommer meget ofte hjem med laksehoveder, og den slags oplevelser kan kun føre til et uforsonligt had. Der er ofret megen nattesøvn og mobiliseret megen opfindsomhed for at finde frem til et effektivt middel imod uvæsenet. Allerede for mange år siden blev tabet vurderet til 300.000 kr. årligt. Et forslag om at hænge forgiftede torsk på krogene for at forgive skadedyrene er opgivet som risikabelt, og tanken om at ansætte grønlandske eskimoer til at jage sæler ved Bornholm blev aldrig realiseret.

Skærene omkring Christiansø var et af sælernes mest yndede tilholdssteder. Tat var undertiden helt belagt, når de mætte og dovne vraltede i land for at sole sig efter de hæmningsløse ædeorgier på lakseredskaberne. Når de sov middagssøvn på skæret, skiftedes de til at holde vagt. Ved det mindste tegn på fare forsvandt hele flokken i bølgerne efter nogle kluntede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gammelt havnebillede fra Allinge. Skibet til venstre i baggrunden er ikke forlist. I mangel af dok og bedding kølhalede man skuderne ved hjælp af store taljer. Man kunne krænge dem så meget, at kølen og hele den ene side af bunden lå tør.

og halsbrækkende hop over klipperne. Om sommeren foregik den store kamp om hunnerne, og sælernes privatliv i den retning formede sig som et slagsmål så drabeligt, at blodet flød og spækstumperne fløj. Sælerne er voldsomme i deres kærlighed, og larmen fra de vilde elskovsnætter vækkede folk i deres senge og pustede nyt liv i det altid ulmende had.

Krigen mod skadedyrene blev ført uden skånsel sommer og vinter, og når de gamle militærrifler, som fiskerne fik udleveret, ikke udrettede nok, blev det forsøgt at sætte stormaskede garn rundt om skærene. Sælernes snuhed voksede i takt med den snedighed, der blev lagt for dagen. Ingeniør Hans Zahrtmann forsøgte engang at sprænge dem i luften med dynamit. På Langskæret ved Tat blev der anbragt nogle forsvarlige ladninger sprængstof, som ved en ledning kunne tændes fra Græsholm, men der viste sig ikke een eneste sæl på skæret i de dage og nætter, der blev holdt vagt ved lunten. Sælerne var for durkdrevne, og først da man fjernede dynamitten, kom de tilbage til skæret og slængte de fede kroppe i udfordrende velvære.

Bornholmerne har været dristige sømænd, så længe man har kendt kunsten at lægge en køl og rejse en spante. De første fartøjer har vel næppe været større, end at man kunne trække dem op på stranden, men senere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udsigt fra Christiansø mod Frederiksø med Lilletårn. Bagved fugleresservatet Græsholm og langt ude skæret Tat.

har man set sig om efter steder, hvor skibene kunne finde lidt læ mellem klipperne. De små idyller fra Saltune, Frennemark og Allinge med en lille båd fortøjet i en vig, som vi finder det den dag i dag, har ikke ændret sig meget gennem tiderne. Sådan må de første havne have set ud. Senere krævedes der mere plads, og det er ikke en tilfældighed, at byerne voksede op, hvor naturen har dannet en slags havn. Allinge og Svaneke kom til at ligge netop der, hvor skibene kunne smutte ind i læ af skærene, og Gudhjem voksede op bag kystens mest karakteristiske skærgård for foden af det mægtige Bokul, hvorfra der var vid udsigt over havet helt fra sydøst til nordvest, og hvorfra man i klart vejr tydeligt kunne se Sveriges blå bakker. På Ladhammer lige nord for den nuværende havn har naturen tilmed bygget en lang kaj med dybt vand, hvor flere skibe efter hinanden har kunnet laste og losse samtidigt.

På syd- og vestlandet søgte man læ bag de stenrev, der skyder sig langt ud i havet. Her var nærmere til handelspladserne vestpå og sønderud. Rønne voksede op på øens sydvesthjørne i læ af de lange rev og blev efterhånden øens hovedstad.

På de gamle kort ser man, at havneanlæggene har været meget beskedne. Der fandtes også kun ganske få handelsskibe, som var hjemmehørende på Bornholm. Ifølge en gammel toldindberetning fra 1688 havde Neksø kun et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

enkelt, drægtig to læster, hvilket nogenlunde svarer til det dobbelte i tons. Svaneke og Rønne, som var de største pladser, havde kun nogle ganske få skibe, og Rønne førte med den største skude, kaldet »Fortuna«, som målte 19 læster. Der kunne altså ikke være mange muligheder for at uddanne sømænd på den hjemlige flåde, men gennem fiskeriet var de fleste bornholmerdrenge fortrolige med havet, og mange har benyttet lejligheden til at se sig om i verden ved at tage hyre på fremmede skibe.

Krigen mod England blev i 1807 indledningen til et af de mest spændende og usædvanlige kapitler i Østersøens historie: Kaperkrigen — usædvanlig, fordi det var fiskernes og skippernes private krig med egne fartøjer, uden organiseret ledelse, men med regeringens faderlige velsignelse og fulde sympati. Flåden var jo borte, ranet af britterne, og den eneste mulighed for at skade fjenden lå i at armere private skibe og sende dem på togt langs kysterne for at opsnappe så mange fjendtlige fartøjer som muligt. Da tilførslerne var lammet på grund af blokaden, betød en god prise, lastet med salt og sejldug en opmuntring og en slags erstatning, og et erobret, velsejlende fartøj betød nye muligheder for revance. Kaperbevægelsen fik fra starten vind i sejlene, båret som den var af et brændende had, der vendte sig mod røveren på den anden side Nordsøen. Det deltes af hele befolkningen. Det kan læses af navnene i de gamle kaper-lister: »Fjendens Skræk«, »Patrioten«, »Arrestanten«, »Oprejsning«, »Satisfaction«, »Giengiæld« o. s. v., og man kan også læse sig til, hvad det var for folk, der håndterede entrebilerne og svingbasserne i den brogede flåde: »Kiæk og hurtig«, »Mageløs«, »Snilde Cathrine«, »Den lille Djævel«, »Tak for sidst«, »Tigeren«, »Ræven«, »Hyænen«, »Den modige Haj«. Udfor Bornholm kunne man møde selve »Fanden« endda med *tretten* mand og een kanon. Det var raske tider med fart og eventyr, men det var dog ikke alle, der var lige selvsikre: »Den uvisse Gevinst«, »Forsøget«, »Forsigtig«, »Fredens Ønske«, — — gemytterne er jo forskellige.

Kapergasterne bemandede alle mulige fartøjer fra eger og fiskerbåde til skonnerter og barkskibe. Med en »kendt mand« ved roret havde de små skuder en fordel, fordi de kunne drives frem ved både sejl og årer, så de på trods af havblik eller modvind kunne foretage uventede angreb fra kysten, og de kunne søge i sikkerhed over grunde og skær, hvor en dybtgående fregat ikke turde følge efter. Men der blev også udrustet store skibe med mange kanoner og af rent militært tilsnit. De vovede sig ud på de store kryds, hvor de kunne risikere at møde en knusende overmagt. Særligt havde man kig på farvandet helt inde under de skånske og bohuslenske kyster, for Sverige var Englands allierede, og der gik en enorm trafik af fjendtlig tonnage helt inde under land. Vanskeligheden ved de store kryds lå i at bringe priserne i sikkerhed, og det var ikke sjældent, at man måtte lade

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

byttet i stikken og smøre haser, skarpt forfulgt af en britisk fregat. Men kom man hjem med fangst, var der gode penge at tjene, tilmed måske hædrende omtale i avisen og en kongelig opmærksomhed i knaphullet.

Det er dyrt at føre krig, og de store fartøjer udrustedes som en slags aktieforetagende, en mærkelig form for pengeanbringelse, men særdeles indbringende, og mandskabet, der lønnedes pr. part, tjente små formuer. Erhvervet var dog ikke fritaget for tilsyn, for regeringen havde kontrol med foretagendet, og ingen måtte stå til søs uden behørigt kaperbrev, der nøje fastsatte reglerne for krigsførelsen. Et opbragt skib var ikke kaperens ejendom, før det var blevet dømt af en særlig prisedomstol, og det skete, at et skib blev frigivet igen, hvis forudsætningen for dets opbringelse ikke var i orden. Så gav det tab, for i slige tilfælde blev den fremmede kaptajn tildelt erstatning for afbrudt rejse. Det var en tid med et broget og spændende liv i havnene, hvor rigdomme kom og gik hurtigere, end prisedommerne kunne afgive deres kendelser. Det var almindeligt at spekulere i besætningens parter, for gasterne havde ikke altid tålmodighed til at vente på dommen og solgte ofte deres andel på formodet skøn. Undertiden solgte de forlods deres tilgodehavender til en brøkdel af den værdi, der indbragtes ved auktionen, men det kunne også gå den anden vej, og så var det en kostelig spas. Allermest morede de sig, hvis prisen blev frigivet, og de havde fået en spekulant til at hoppe på limpinden.

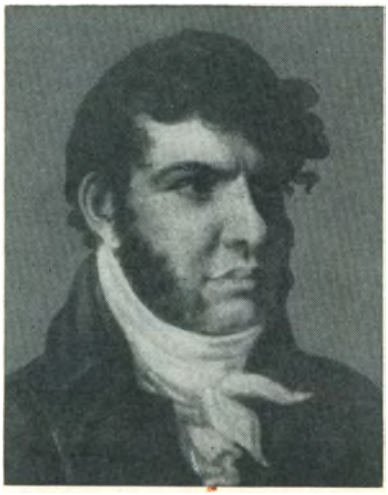
Kaperkaptajn Caspar H. Wolffsen.

Østersøen var en af kapernes bedste jagtmarker, og fremmede skibe med kontrabande under lugerne havde god grund til at lægge kursen nogle streger længere udover, når de så bakkerne på Bornholm dukke op i horisonten. Skånes sydøstlige hjørne var akilleshælen for konvojerne, der listede ned langs Sveriges østkyst, og det gjaldt om at gøre små bouter for at vare sig for Hammervandet, hvis vinden blev kontrær, men trods frygtindgydende britiske orlogsmænd blev der høstet store rigdomme. Alene Rønne kunne på et enkelt år tegne sig for prisedømte skibe til et beløb af 3 millioner rigsdaler.

De bornholmske skippere høstede bravt på havets gyldne ager, og Rønneboeren Caspar H. Wolffsens navn var på alles læber. Hans eventyrlige bedrifter med de to skonnerter »Mandal« og »Grev Danneskjold« skaffede ham et ridderkors. Wolffsen opererede ikke på begrænsede områder, og ingen var sikker for ham nogetsteds. Han kaprede ved Christiansø eller i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nordsøen og sendte hele konvojer af kostbare priser gennem Sundet til København. Det foregik ikke uden bataljer, og han måtte nu og da bide voldsomt fra sig under træfninger med britiske orlogsmænd og redde sig ind under kystskansernes kanoner, ikke altid uden skrammer, men med skuden og livet i behold. Wolffsen var ikke udelukkende ude efter bytte, men havde også stor glæde af at tugte engelske orlogsmænd.

De gæve gutter, der bemandede Danmarks mærkeligste flåde, voldte fjenden mange bekymringer, for han mistede ca. 2000 fartøjer og måtte binde store orlogsflåder i de usikre danske farvande. Al handel med omverdenen var faktisk helt lammet, men alligevel var importen ikke ubetydelig, om end noget ujævn, for landets væsentlige forsyninger kom til kajen i form af prisedømte ladninger. Legaliseret sørøveri, vil man vel sige i vore dage, når man skal karakterisere de raske gaster, der tumlede sig på søen i respektløs foragt for den britiske løve. Patriotisme, begærlighed og ren og skær eventyrlyst har vel været drivkraften, og fredsslutningen har for adskillige af dem nok været en slem streg i regningen. Der blev tjent formuer, men der var ligesom ikke noget held ved penge, der kom fra de kanter. De smuldrede væk, og de kaperkaptajner, der havde prøvet at bo i palæer og eje store købmandsgårde, mistede som regel hurtigt deres rigdomme. Det var heller ikke let at tilpasse sig det normale liv igen, når man havde prøvet det raske og spændende liv til søs.

Efter mange århundreder med krig og ufred og sørøveri kom Østersøen efter krigen med England ind i en langvarig, fredelig periode, der blev den bornholmske handelsflådes blomstringstid. Rønne måtte stadig udvide havnen, og de andre byer fulgte med. Der var ikke de samme hjælpemidler til rådighed som nu, da maskinerne gør det største arbejde, og man hjalp sig, som man bedst kunne. I Tejn afhjalp man således savnet af en læmole ved i en hård isvinter på slæder at køre en mængde store sten ud på isen foran havnen. De blev stablet i en lang og høj bunke, og da foråret kom og isen smeltede, sank det hele til bunds og dannede en læmole.

I sejlskibenes store tid blev der tjent formuer på Bornholm, og store købmandsgårde dukkede op i alle kystbyerne, ofte med tilhørende rederi, for varerne skulle helst hentes og bringes i egne skibe. Økserne sang i skovene og på værfterne. Det ene skib efter det andet blev sat i søen og sendt ud over havene. Rønne havn var en skov af master, når skibene lå oplagte og aftaklede om vinteren. Store barkskibe og brigger sejlede dog ofte hele året rundt under fjerne himmelstrøg.

På Bornholms Museum kan man se den udskårne bikube, der engang prydede hækken på en af oceanernes store sejlere, før den under navnet »Tordenskjold« blev indlemmet i skibsreder Mogens Christiansens sejlskibsflåde, der var mellem de største i Norden. Den stolte bark blev oprindelig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Vejr og vind drøftes på fiskerbænken.

bygget i Kina af ædelt teaktræ, og under navnet »Bienenkorb« indgik den straks i den tyske flåde med den særlige opgave at beskytte koffardiskibe mod kinesiske sørøvere. Under Krimkrigen blev den chartret af englænderne som troppetransportskib, og til Rønne kom den i 1875. I 31 år viste »Tordenskjold« det danske flag på verdenshavene, før den blev solgt til Sverige. Den endte sine dage fyldt med sten, sænket som havnemole på Odderei ved Akureyri.

— — — —

Islandssejladsen er et kapitel for sig, og gamle fiskere, der fo'r til søs i deres ungdom, kan fortælle, hvordan det gik til. Skibene var en slags flydende købmandsbutikker. Topsejlsskonnerten »Providence« var et af dem. Det var forretning under mottoet: varerne ud til kunderne. »Providence« var en gammel, engelsk skude, bygget af teaktræ. Den strandede på den bornholmske kyst, blev bjerget og købt til Rønne og delte således skæbne med andre fartøjer, der havnede i bornholmske rederier efter lignende oplevelser. Før togterne til Island blev lasten stuvet med alle de ting, der ellers findes i en velassorteret købmandshandel. Når man nåede bestemmelsesstedet, blev der kastet anker i en eller anden fjord. Der blev rigget et telt op mellem masterne, hvor varerne blev lagt frem, og under dækket var et lugar indret-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tet som en rigtig butik med disk og det hele. Skipperen ansatte endda et par islændinge som kommiser.

Det var altid byttehandel, for kunderne kom med alle slags produkter fra fuglefjer og ål til klipfisk og uld. Til gengæld fik de alt ligefra fingerringe til kolonialvarer, og hvad der ellers kunne være brug for. Det var festdage for islændingene, når de bornholmske købmandsskuder ankrede på fjorden, men glæden varede kun kort, for det gjaldt om snarest at komme videre til næste plads.

»Providence« gjorde sin sidste rejse i 1891. Den var kommet ind i fjorden Husevig på Islands nordkyst og skulle til Kobbeskær i en hylende storm og muldrøg, som man siger på de kanter, når vinden hvirvler jord og støv med sig ned fra fjældet. Luften var helt tyk, værre end tæt tåge, og på grund af usigtbarheden ankrede man på den forkerte side af en banke. Da det blev ebbe, stod skibet urokkeligt fast, og da storbåden var drevet væk med stormen, kunne besætningen ikke komme i land. Først ved næste højvande blev skibet trukket flot igen, men »Providence« havde taget sin sidste rejse. Den kom aldrig over havene mere.

— — — —

Alle skippere på Bornholm fungerede i gamle dage som sejlende postbude, men de tog ikke altid dette hverv særlig højtideligt. Det kunne ske, at et brev forsvandt eller udeblev. Postgangen var meget uensartet og utilfredsstillende og gav anledning til megen kritik. Ved en kongelig resolution i 1815 blev det bestemt, at enhver på øen boende farende skipper havde pligt til straks efter ankomsten til København samt forinden afrejsen at melde sig på Børsens havnekontor for at modtage eller aflevere breve til og fra øen. Som regel gjaldt det kun Rønne-skuder, men om vinteren brugte man alle muligheder, selv kvaserne.

Det var den første begyndelse til et organiseret postvæsen, og i 1840 indsattes postjagterne. Der kom mere system i sagerne. Fire jagter varetog forbindelsen med hovedstaden, og de skulle forpligte sig til een ugentlig tur i hver retning, idet der dog blev taget behørigt hensyn til vind og vejr; men postjagternes skippere var ikke betroet selv at træffe afgørelsen. Det hed i bestemmelserne, at de var pligtige til at sejle, hvis lodserne var villige til at lodse dem ud. Forsømmelser fra skippernes side blev straffet med bøder på 2 rdl. for hver time, de overskred den fastsatte afgangstid.

De første sorte røgstriber begyndte så småt at vise sig i horisonten, og på Storebælt blev postjagten »Ørnen« erstattet af en damper. »Ørnen« blev indrettet med Østersø-sejlads for øje og indsat på ruten mellem København og Rønne. Den må efter datidens forhold have været et under af moderne komfort med såvel herre- som damekahytter, vaskeindretninger og retirader. Der var også en slags restaurant om bord, hvilket var en både praktisk og nødvendig foranstaltning, for selv om afgangstiderne blev passet, vidste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

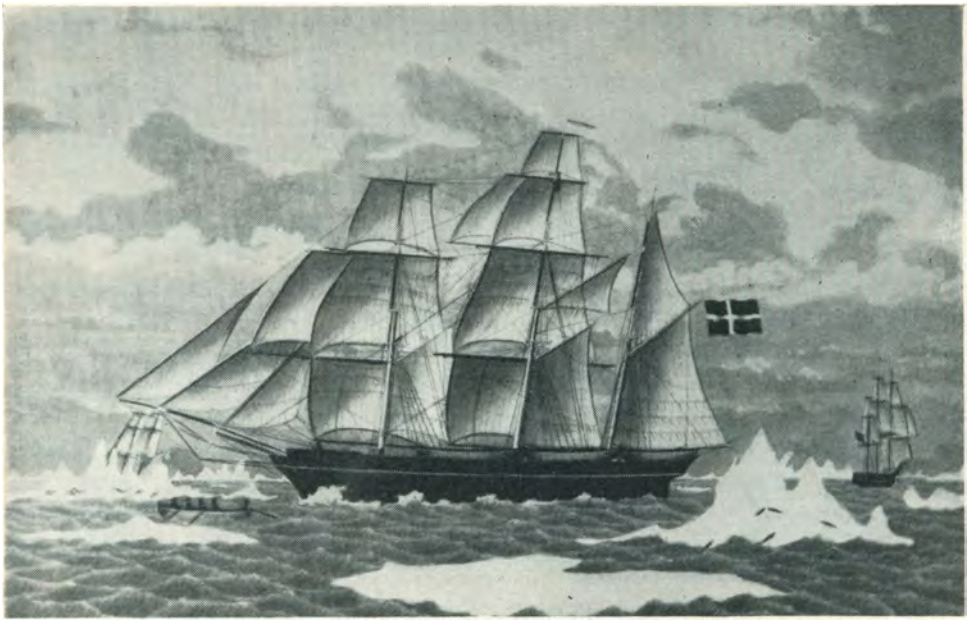

Rønne-barken »Tordenskjold«, en af sin tids stolteste sejlere. Den endte som havnemole på Island. (Efter gammelt maleri).

man ikke, hvornår man nåede bestemmelsesstedet. Det var betryggende at vide, at man kunne erholde en bøf for 2 mark og et glas gammel rom for 6 skilling, hvis man fik vindstille og lå og drev i dagevis for strømmen.

Gamle søfolk, der havde slingret over ækvator og bakset med bramsejl og røjler i ishavsstorme, har vel skævet misbilligende til de første rygende tingester, der omkring midten af forrige århundrede besørgede posten mellem øen og hovedstaden. Man var inde i dampskibenes tidsalder, og Bornholm måtte følge med i udviklingen. De første forsøg var meget beskedne. Dampskibet »Merkur« var kun på 70 hk, og dens maskinkraft var altså mindre end den, der sidder i en moderne laksekutter. Den sejlede en årrække, indtil »Dampskibsselskabet på Bornholm af 1866« blev startet. De første damperes ydelser var ikke overvældende. Sejlskibene tog revance om vinteren, når teknikkens nye vidundere gik i hi bag molerne, og de gamle prøvede jagter måtte tage sig af postforbindelsen.

Lidt efter lidt opdagede man imidlertid, at sejlkraften helt kunne undværes. Selskabet anskaffede det ene nye fartøj efter det andet og arbejdede sig støt og sikkert op til det betydelige rederi, vi kender i dag.

På den modsatte side af øen dukkede »Det Østbornholmske Dampskibsselskab« op. Det skulle være østlandets forbindelse med omverdenen. Ruten udgik fra Neksø, og alle havnene på øst- og nordlandet blev anløbet på turen til København, når vinden tillod det. Når »Det Østbornholmske Dampskibs-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selskab« bestilte nye fartøjer, var der særlige hensyn at tage, hvad størrelsen angik. De måtte ikke være længere end bassinerne i de små klippehavne på nordøstkysten, hvor det gælder om at sno sig, når man skal ud og ind.

Bornholmerne har vænnet sig til, at Rønne er den største by — sådan må det være. Neksø er den største konkurrent med mange virksomheder, en stor fiskerflåde, en god havn og øens eneste tørdok. Neksø og Rønne følges pænt ad som de to største byer, og sådan vil det blive ved med at gå. Og dog — —. Overraskelsernes tid er ikke forbi, og ingeniørerne, der tumler med store broprojekter, kan ofte dreje udviklingen i helt andre baner. Hvis en bro over Øresund bliver til virkelighed, og bilisterne kan sætte sig i vognen på gaden i København og køre lige til Simrishamn, bliver Allinge den nærmeste by.

Dengang Bornholm fik daglig flyveforbindelse, rykkede øen endnu nærmere til det øvrige Danmark, ikke alene på grund af den korte rejsetid, men ganske særlig, fordi man nu var uafhængig af havet. Selv de kraftigste dampere må nemlig give op, når søen ligner et arktisk landskab, og isen skruer sig op til små bjerge foran havnene. I sejlskibenes tid kunne isoleringen være total i flere måneder, men det hjalp lidt, da man fik telegraf. Så kunne det ikke så let ske, at man fejrede en konges fødselsdag længe efter, at han faktisk var afgået ved døden. Der har været flere kedelige misforståelser i den retning.

Kun på Christiansø kan man endnu risikere at blive helt afskåret fra omverdenen i ugevis. De strenge isvintre i 1940—42 blev for øboerne en oplevelse, der kan minde om en overvintring på kysten af Grønland. Det blev nødvendigt at sende en flyver derover med proviant, men der var ingen mulighed for at lande, så post og madvarer blev kastet ned i sække fra luften. Operationen lykkedes til fuldkommenhed med undtagelse af, at sækken med snus og tobak faldt i en våge. Den blev dog bjerget, inden der var sket nogen større skade. Store stakke af aviser for flere uger blev brugt til opfyring, da de endelig ankom, for man havde jo radioen og vidste, hvad der foregik ude i verden.

•

På et Europa-kort ser Østersøen ikke ud af ret meget og minder nærmest om en ubetydelig fjord med mange snørkler og krinkelkroge. I rum sø er den et mægtigt område og ikke til at spøge med. Vandet er tilmed forholdsvis let på grund af det svage saltindhold og er mere levende end oceanbølgerne. Skippere, der er fortrolige med søens luner på de store have, har en dyb respekt for farvandet omkring Bornholm.

Der er ingen ebbe og flod, men vandstanden kan alligevel variere betydeligt. Med vestenstorme presses vandet østover, så grunde og blinde skær stikker frem, og til gengæld stiger det, når vinden kommer fra den anden kant. I gamle dage måtte man stole på erfaring og fornemmelse, når man

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter stormfloden.

skulle forudsige, hvordan vejret ville blive, men nu har man vejrmeldinger at støtte sig til. Alligevel stoler man undertiden mere på de gamle kendetegn end rapporterne i radioen. Hvis vandet under rolige vindforhold pludselig begynder at stige, er der en vis sandsynlighed for, at det er en østenstorm, der melder sin ankomst.

Det blæser meget på Østersøen, og det går ofte hårdt til i havnene. I sømandssproget er der noget, der hedder »bornholmertrosser«, hvilket som regel vil sige meget svære græstrosser, som holdes i reserve og kun kommer frem ved ganske særlige lejligheder.

Hvis det blæser længe fra vest og sydvest, og vinden så pludselig springer, er der fare på færde. Det var et sådant sammentræf af forskellige uheldige omstændigheder, der var skyld i det store drama i 1872. Langvarige vestlige storme havde presset en mængde vand op i bunden af Østersøen, og nyt vand strømmede ind gennem Sundet og bælterne. Under stormen lå der en hel flåde af sejlere i læ af landet, nogle til ankers, mens andre holdt sig forsigtigt for små sejl i smult vande. Endelig flovede det og blev helt stille for atter at friske fra den modsatte kant, og nu blev der travlhed med at lette og komme klar af kysterne. Vinden blev ved med at friske, og vandet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

steg og steg. På øens nord- og østkyst stod alle bolværker snart under vand. Småbådene var allerede trukket på land, da stormen begyndte, men de måtte trækkes længere og længere op, til sidst helt op i gaderne. Alt, hvad der fandtes af kæder og fortøjninger, blev fundet frem under forsøget på at fortøje de større fartøjer, men trosser og tove sprang som sytråde. Om morgenen den 14. november kunne man se store skibe, der var slynget helt op på land og stod og lænede sig op ad husene. En skude var havnet med klyverbommen ind gennem vinduet i et hus. Bygninger var væltet, og både lå knust. Store bunker af vraggods lå spredt i gaderne, og de små havne, der var bygget med så stort besvær, var delvis ødelagte.

For skibsfarten blev den 13. november en lammende katastrofe. Der strandede 9 udenlandske fartøjer ved Bornholm, og mange sømænd satte livet til. Og dog var det kun småting imod det, der skete i mange andre egne af landet. Stormfloden hærgede voldsomst i den vestlige del af Østersøen, hvor alle lavere marker og småøer blev begravede under vandmasserne. På strækningen fra København til Lolland strandede 128 større skibe af alle nationaliteter.

På Christiansø forliste en svensk brig i havnen, og bølgerne lavede stor ravage på de kolossale stenmure, som var bygget rundt om øen i bestræbelsen på at lave en uindtagelig fæstning.

Der har været stormfloder senere, men ingen af det samme forfærdende omfang. Begivenhederne i 1872 står stadig som den største katastrofe af denne art i nyere tid. Det er snart hundrede år siden, men havet er en farlig nabo, og ingen har endnu lært at tæmme det.

Hvis man hører noget om havnen i Åkirkeby, skal det nok være en spøgefugl, der er på spil, for ethvert skolebarn ved, at Åkirkeby ligger inde i landet. Men ikke desto mindre har byen i sine velmagtsdage haft en havn eller måske snarere en landingsplads. Den lå på kysten ved Boderne nogle få kilometer fra bytorvet. Det var vigtigt at komme til havet. Som noget karakteristisk ved Bornholm kan man se, at alle sognene stræber mod stranden. Det betød noget at have et stykke kyst at råde over. Det store Vestermarie sogn, der breder sig inde i landet, har presset sig ud mellem to nabosogne og skaffet sig en kort kyststrækning på sydlandet, og her på denne strandbred udspilledes en af historiens største søulykker, da en svensk transportflåde på 25 skibe forliste natten mellem den 4. og 5. december 1678. Hundreder af mennesker omkom ved denne lejlighed, men trods al gru og uhygge er begivenheden nok blevet betragtet med nogen skadefryd, for Sverige var arvefjenden dengang.

Fem år senere skete der på samme kyst et ejendommeligt forlis, der kom til at præge den senere udvikling. Danmark tørstede efter revance efter tabet af Skåne, Halland og Blekinge, men freden 1679 gav ikke det ønskede resultat, og Sverige havde sat sig fast på Østersøens sydlige kyster. I ad-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stranding ved Hammerhavnen.

miralitetet begyndte man at interessere sig for Bornholm for at anlægge en havn, der kunne bruges som støttepunkt for flåden, og man overvejede forskellige muligheder. Allerede i 1680 var man kommet så vidt, at man bestemte sig for Christiansø, som havde den bedste naturlige havn på disse kanter, men inden man begyndte arbejdet, ville man dog overbevise sig om, hvorvidt der var mulighed for at anlægge en havn ved Arnager, som på grund af det lange stenrev, der skød sig ud i havet, skulle have visse betingelser for at blive en fremragende krigshavn med plads til mange store skibe.

For at indvinde meteorologiske og hydrografiske erfaringer blev det bestemt at lade et af flådens skibe overvintre til ankers inden for revet, og den 24. november 1683 fik kapt. *N. L. Barfod* tilstillet en instruks om at begive sig til Arnager med fregatten »Stjernen«.

»Stjernen« afgik fra København den 30. november 1683, men mødte straks hårdt vejr, og den var fjorten dage om at nå sit bestemmelsessted. Fredag den 14. december gik den til ankers på 3½ favne vand inden for revet ved Arnager. Vinteren blev en af de strengeste i hele det syttende århundrede, og opholdet blev en hård tørn for besætningen i evindelig kamp med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

storm og is. I rigsarkivet kan man læse en udførlig beretning om dette drama, for skibsjournalen findes endnu og minder mest af alt om en beskrivelse af en overvintring i arktiske egne. Dag for dag kan man følge begivenhederne. Stenene på bunden skamfilede ustandselig ankertovene, og i de evindelige storme slingrede »Stjernen« undertiden, så råholterne piskede i vandet, men den klarede sig dog til den 13. marts, hvor det hedder i journalen:

»I dagvagten vinden n.ø. med stilte, betrukken luft og stærk frost. I form. vagten vinden ø. med stilte, lindede det noget udi vejret, iste for skibet og for vore tover. Om efterm. vinden øtn. med stiv kulte, begyndte det at muskregne. Udi hundevagten vinden øtn. og nnø. med en gruelig himmelstorm og Guds vejr med regn og slud og et grueligt mørke, så man ikke kunne se det allerringeste. 4 glas udi samme vagt brød al isen løs på Sues Odde og fra Mølledalen og kom os neder for boven med en sådan fart, så at der hjalp hverken kabeltov, som stod på landet fast, ikke heller kunne man få tid at hale sig ind ved kabeltove, for isen kom så grueligt hårdt ansættende, og tilmed sådan en mørke og storm, så man hverken kunne se eller høre hinanden, og brast vores ankertov og strop, som stod mod den øster val, og skød straks alle vore våger tilsammen, og lod vi straks vort pligtanker falde, og var det med stor besværlighed, at vi fik det igennem isen, thi isen stod over gallionen hen. Dog hjalp det intet, thi isen knuste hende (skibet) i stykker under ved kølen, og løb den straks fuld af vand, og førte isen hende over revet på 6 à 7 fod vand noget s. for Sielestenen, og slæbte hun tvende svare ankere med sig. På revet kaste isen hende helt om på siden, således at råholtet lå neder i vandet, ligesom hun straks skulle have kæntret! dog retted hun sig straks igen og sank på revet på 9 fod vand og blev der stående! ellers havde der aldrig kommet et levendes øje derfra! thi havde hun kommet ½ skibslængde bedre over revet, da havde isen taget hende med ad søen med folk og alt. Sluppen, som lå ved vandet i vågen på 3 fod vand, havde isen skødt således op, at den stod oven på isen, der vågerne gik tilsammen. Mod dag, så snart skibet var borte, begyndte vinden og vejret at bedage.«

Sådan sank drømmen om en stor flådehavn på det sted, hvor der i dag ligger et hyggeligt fiskerleje. Den dag i dag pløjer bønderne deres marker oven for Arnager, hvor der måske havde ligget en by, hvis skæbnen ikke havde villet, at man havde valgt vinteren 1684 til eksperimentet. Samme år opgav man planen og lagde i stedet for grundstenen til Storetårn på Christiansø.

Efter forliset blev observationerne ført videre fra land til helt hen på foråret. Der skete i denne tid mystiske ting, og den 25. marts hedder det i journalen:

»Folkene her på stedet beretter os som i nat imellem ungefer kl. 12 og 1,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Afbrudt rejse Finland—Kapstaden. Øverst: Fuldriggeren er strandet syd for Hammershus. Nederst: Resterne fjorten dage senere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som er Vor Frue nat, da haver de hørt mangfoldige vogne havde kørt op fra Arnager og neer igen, og haver de hørt, at ligesom de havde taget læs på, og når somhelst de kom til Stenbjerget, da hold de stille, og det kraste og braste, ligesom de havde brødet med store bjælker og stænger på Stenbjerget, og når de kom tilbage igen, da kørte de meget fast, og når de kørte neer ad stranden, da ikkun langsom, ligesom de havde svar læs på, og vognene tudede, ligesom de ikke var smurt, og havde de set en lygte med lys udi oppe på bakken lige ud, der som skibet står. Nok beretter de, at de haver hørt en gruelig susen udi luften ligesom en vind kule eller og en sværm med fugle, og derpå haver de hørt 3 svare kanonskud ret i norden, og straks derefter haver de hørt et svart kanonskud igen, og haver de hørt megen plasken udi stranden og på fregatten, ligesom der havde været 100 mand derpå med huggen og banken. Og dette haver vi hørt af mange personer, og alt kommer deres tale overeet! dog man kan tro deraf, så meget man vil.«

Det var ikke let at komme tværs over øen i gamle dage, for vejene var dårlige og apostlens heste var det mest anvendte befordringsmiddel til lands. Færdselen mellem øens kystbyer foregik nemmest med båd, hvis vinden ellers artede sig. Når man en sjælden gang fik besøg af familie og bekendte fra en anden kant af øen, skulle der jo spørges nyt, for man skulle holde sig underrettet om, hvad der var sket, siden man sidst havde haft lejlighed til at snakke sammen. Strandinger spillede en stor rolle og var endog noget ganske væsentligt. En gammel bedstemoder kunne stilfærdigt berette om, at den sidste høst havde været dårlig, og at den ene ko var død. »Men vi må jo ikke klage, for vi har jo haft de tolv dejlige vrag.« Hvad jorden nægtede de nøjsomme beboere, det kom til gengæld til dem fra havet, tømmer til hytterne, proviant til spisekammeret. Kongeligt sølvtøj og kinesisk porcelæn, bestemt for fine frøkenhænder, havnede i fiskernes hytter. Der er også sket mange ting af den slags, der helst skulle foregå om natten, når mørket havde sænket sig over kysterne. Det gjaldt om at vare sig, at kende fiduserne.

Landfysikus Eschricht, der gjorde så mange morsomme iagttagelser under sin færden blandt bornholmerne, fandt også mindre tiltalende træk:

»Som en skyggeside hos bornholmerne måtte jeg fra først af betragte den lidet skjulte glæde, de røbede ved anmeldelse af et vrag. Men jeg mærkede snart, at jeg i denne henseende ikke var berettiget til at foreholde mine nye landsmænd noget som helst. Den første stranding, der forefaldt under mit ophold på Bornholm, var en preussisk galease, der ved påsejling havde mistet sit ror og nu drev ind på den sandede sydkyst, hvorfra hele dens ladning måtte bjerges i land. Den bestod i en umådelig mængde fransk papiir, rainetter og udmærket æblemost, og fyldte næsten hele tre bøndergårde. Fra mange miles omkreds strømmede befolkningen til under bjergningen og auktionen. Alle havde noget at bestille dermed. Sømændene havde at bjerge fra vraget, bønderne at bringe i huus, kjøbmændene at kjøbe, doctoren at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Højt svævende over Løvehovederne bringes besætningen ved hjælp af redningsstolen i land under en stranding ved Hammeren.

undersøge varernes uskadelighed, byfogden og byskriveren at ordne det hele, amtmanden at have overopsyn, commandanten at påse ordenens opretholdelse. Kaptainen og mandskabet var uden skyld, havde intet mistet af deres egne sager, og forplejedes på det bedste. Det hele var unægteligt et interessant skue, og det forekom mig, at når alle strandinger løb så vel af, så var i grunden ingen, der led tab derved, uden assurandeurerne, og assurandeurerne leve jo af strandinger. Var der ingen strandinger, så ville ingen assurere, og alle assurancecompagnier måtte gåe til grunde.

Endnu svagere opdagede jeg mig selv at være ved en påfølgende stranding. Det var en hollandsk kuf, hvis ladning bestod af de mest udmærkede, for størstedelen bouteillerede vine, bestemte for keiseren af Rusland, — fremdeles en måskee fuldstændig samling af alle i de to sidste år i Frankrig udkomne bøger og endelig en uoverseelig mængde galanterisager, især fine stålarbejder. Var jeg ved den første stranding bleven forsynet med papiir for mange år, så blev jeg ved denne ikke mindre forsynet med vine og — med nye bøger trods nogen i Kjøbenhavn boende naturforsker og læge. Jeg ville være en hykler, om jeg nægtede, at jeg følte den mest levende indre glæde, da jeg, ved at see ned i en nys åbnet kasse, læste: Biot traite de physique eksperimentale, Cuvier Rechershes sur les ossements fossiles o. s. v.

I denne henseende måtte jeg altså nødvendigvis blive overbærende med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de gode bornholmere. Og nu tilmed ved at blive vidne til deres mod og sagkundskab under bjergningen! Udenfor Svaneke hændte det sig i efteråret 1822, at et stort engelsk skib, som i nogen tid havde ligget for anker på grund af modvind, under bortsejlingen stødte så voldsomt an mod en klippevæg, at skroget brast, og hele dækket med masterne styrtede omkuld. Det var i mørkningen. I kahytten sad en engelsk dame og drak thee, da hun pludselig tilråbtes, øjeblikkeligt at komme op med sit barn, om hun ville frelse sit og dets liv. Bornholmske sømænd havde fra kysten været øievidne til ulykken. Vraget lå tæt op til klippekysten, men det var overmåde vanskeligt at komme over på denne, især da brændingen var temmelig voldsom. Kaptainen og hans mandskab havde fuldtop at varetage ved at kappe masterne. Den ulykkelige moder havde tabt al fatning, og da hun så de barske sømænd med det fremmede tungemål trænge sig frem, een for at vriste barnet fra hende, en anden for at gribe hende selv, kom hun i en fortvivlelse, der ville have kostet hendes og barnets liv, om den ikke var ladet uænset af de vakkre sømænd. Hun måtte opholde sig nogen tid i Svaneke, og hun lærte at kjende de mænd, der havde vakt hendes rædsel, som sine kjærlige frelsere.«

På ruinerne af Sct. Annas Kapel på Gudhjem gamle kirkegård kan man læse om en sørgelig tildragelse, der fandt sted for mere end hundrede år siden. På gavlen er anbragt en mindeplade over 11 finske søfolk, der satte livet til ved to dramatiske forlis. Beretninger fra dengang lever stadig som mundtlige overleveringer i befolkningen. To finske galeaser var kommet ind i nærheden af Listed på vej til København med tømmer, da de pludselig blev overraskede af en hylende pålandsstorm. Der var ingen anden udvej end at sætte så mange sejl til som overhovedet muligt og forsøge at sejle sig klar af landet og komme rundt Hammeren. Det så ud til at skulle lykkes, da »Dyggan« pludselig sejlede riggen over bord. Det andet skib, »Alexander«, blev ført af kaptajn Asplund, der var svigersøn til »Dyggan«s kaptajn, og den unge sømand fik det indtryk, at hans svigerfader havde kappet masterne med vilje, fordi han forudså en uundgåelig stranding, og stolende på den ældres større erfaring tog han den skæbnesvangre beslutning at kappe sin rigning. Begge skibene var nu prisgivet og drev ind ved Melsted og Gudhjem. Kun tre mand blev reddet, og tragedien gjorde et dybt indtryk på den stedlige befolkning. Der blev gjort, hvad der kunne gøres. En ung kvinde, der var bekendt for sin kække og resolutte optræden, gik og jamrede: »Havde jeg dog bare haft et stykke tovværk, for en af folkene blev slynget helt op på klippen, hvor jeg stod, men jeg havde kun mit forklæde at række ud til ham, og søen greb ham igen. Havde jeg dog bare haft et stykke tovværk — — —«.

En mørk høstnat 1847 strandede en brig under de stejle skrænter ved Hestestenene. Ingen observerede hændelsen, og kun kaptajnen kom i land.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redningsbåden går ud ved Snogebæk. Denne gang var det dog kun en øvelse.

Det eneste, han bjærgede, var sit liv og sin spadserestok, som han brugte til klatreturen op ad skrænterne. Ovenfor fandt han bare lyng og øde marker, intet lys var at se nogetsteds. Han vidste ikke, at Nørresand havn lå i nærheden, og satte kursen mod syd op over bakkerne ved Baunemark, og her fik han øje på et lys længere inde i landet. Han famlede gennem tjørn og krat og måtte vade gennem Hallegårdsmosen, men omsider nåede han lyset og bankede på. Nu så han, at han var havnet ved en stubmølle, men ingen forstod, hvad den fremmede sømand sagde. Mølleren gik over til nabogården. Her var man sprogkyndige og forstod kaptajnens dystre beretning. Briggen blev senere knust mod klipperne. Den var lastet med kobberbarrer, og det siges, at de alle blev taget op fra havbunden med undtagelse af een eneste.

Der kom en dag en båd roende ind fra havet. Mændene ved årerne talte et fremmed sprog, og da de var kommet i land, fortalte de, at de var besætningen på den engelske jagt »Concordia«, som var sprunget læk og sunket uden for Bornholm. Søfolkene blev indkvarterede, og kaptajnen havde et lille skrin med. Da han åbnede det, viste det sig, at det indeholdt skibets kontanter, som han gav sig til at tælle, men han var utilfreds med resultatet og brummede, at der manglede et bestemt beløb. En af matroserne kom straks med en forklaring: Jo, det er jo nøjagtigt det beløb, De gav mig for at bore huller i »Concordia«. Og sådan blev det afsløret. Englænderne snak-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kede frit fra leveren uden at tænke på den mulighed, at de lokale fiskere, der var til stede, havde faret på England i deres ungdom og var sproget mægtig.

En dag i 1882 kom en rytter jagende tværs over Bornholm. Folk stod stille langs vejene og så forundret efter ham, mens han fo'r forbi Ringeby og Årsballe. Videre gik det gennem Østerlars, forbi Lensklint og ned over bakkerne ved Gudhjem. Ved redningsstationen holdt rytteren hesten an og satte hurtigt de lokale redningsfolk ind i sagen. Der var strandet et skib ved Rønne, og situationen var faretruende. Den første raket havde ramt, som den skulle, og man havde allerede fået een mand ind i redningsstolen, da der kom uorden i linerne. Der var ikke andet at gøre end at prøve med en ny raket, men det mislykkedes gang på gang, og til sidst havde man ikke mere at skyde med. Man måtte omgående have flere raketter.

I løbet af et øjeblik blev de ønskede raketter læsset på hesten, og så gik det i flyvende fart afsted mod Rønne. Ryttere i den slags ærinder havde ret til at forlange en frisk hest i en hvilken som helst stald, og der blev skiftet flere gange i dette kapløb med døden. Stormen var imod, og fra Gudhjem til Rønne er der halvfjerde mil. Måske var det allerede for sent — —.

Det var for sent, men een mand var dog blevet bjærget, og der var blevet gjort, hvad der kunne gøres. Begivenheden indtraf det samme år, redningsvæsenet blev oprettet, og siden da er der frelst mange menneskeliv, ofte under drøje strabadser. Det kan stadig være en farlig oplevelse at drive i land på de bornholmske kyster, men for søfolkene er det en betryggelse at vide, at stranden altid er under observation, når der er fare på færde. Hvis man en vinternat med snestorm og brølende brænding mod klipperne tilfældigvis kommer til at se ud gennem vinduet og opdager to dinglende lygter, der bevæger sig langs stranden, så er det ikke underjordsfolk eller andet spøgeri, men strandvagterne, der går deres runde. Det er ikke et misundelsesværdigt job, for patruljerne bliver kun udsendt, når vejret arter sig sådan, at man ikke føler nogen særlig trang til at færdes udendørs. Det er ingen fornøjelse at vade i sne til knæene ad snævre redningsstier langs lodrette skrænter, medens sne og saltsprøjt pisker mod ansigtet.

»Harmonia«, »Freja«, »Persante«, »Prinsessan«. Tiden går, og navnene fra de mange dramatiske hændelser langs kysterne vil måske leve videre i form af et navnebræt, der som en kuriositet er sømmet over et lysthus eller en port. Men eet navn vil sent blive glemt på Bornholm.

Natten mellem den 15. og 16. januar 1929 kom S/S »Skolma« af Ålesund lænsende med en tømmerlast ned gennem Østersøen og en snestorm agtenind. Kursen var vestlig, men på grund af snetykningen havde man åbenbart ikke fået kending af Christiansø fyr, og ved vagtskiftet på broen blev det opgivet, at man havde observeret Hammeren fyr et godt stykke om bagbord. Denne oplysning blev skæbnesvanger, for »Skolma« fortsatte med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stormen har lagt sig, men S/S »Skolma« er delt i to dele efter et dramatisk forlis på klipperne ved Ypnested.

vestlig kurs og løb med fuld fart ind i klipperne ved Ypnested. Det var Svaneke fyr, der havde blinket gennem snetykningen.

Det blev den mest dramatiske redningsaktion, som det bornholmske mandskab havde været ude for. Skibet stod i Svaneke distrikt, og materiellet måtte køres gennem meterhøje snedriver til redningsstedet. Efter store besværligheder lykkedes det at få en raketline til at dale ned på skibet, men den voldsomme brænding slog ustandseligt liner og trosser ind over skærene, så det var umuligt at få stolen til at fungere. Man arbejdede som rasende og satte livet på spil ved at vade ud mellem klipperne for at prøve at klare linerne i kapløbet med tiden og bølgerne, der ustandseligt væltede over »Skolma«. Men så begyndte skibet at skilles ad. Der kom en revne på tværs ved agterlasten, og inden længe havde brændingen brækket damperen i to dele, så agterskibet lå og rullede og huggede for sig som en bunke sammenkrøllet jern. Besætningen var i foreløbig sikkerhed på forskibet.

Ved middagstid blev Gudhjem redningsvæsen alarmeret, og så gik det sydpå gennem snedriver, der nåede hestene til bugen og skjulte alle grøfter. Det blev en drøj tur både for dyr og mennesker. I det forrygende vejr havde mandskabet været på strandvagt og vadet i sneen fra Kobbeåen til Salene, men nu gjaldt det om at komme til Ypnested så hurtigt som muligt. Allerede på bakkerne langt oven for strandingsstedet kunne man høre de skibbrudnes råb gennem stormen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der var stadig vrøvl med linerne, og det var endnu ikke lykkedes at få redningsstolen til at glide, men omsider gik det. Alt, hvad der var af mandskab, tog fat i trossen, og når søen havde slået den ind i en stor bugt bag det skær, den havde hængt sig om, løb man så hurtigt, man kunne, ind mod land, så trossen totnede op og smuttede klar af skæret. Inden længe fik man taljet den i stilling, og stolen gled ud for første gang. Det gik efter reglerne, yngste mand først. Men mørket faldt på, og snart kunne man kun ane »Skolma« som en isklump ude mellem skærene. Der blev ikke givet lyssignal derude fra, så man måtte lade stolen glide ud og holde den i ro så længe, som man regnede med, at det ville tage for en mand at anbringe sig i den. 24 gange gik turen mellem land og skibet, og hver gang dukkede en mand ud af mørket, dinglende over brændingen, våd og forkommen — og taknemmelig.

Da kaptajnen var kommet i land som sidste mand, måtte Gudhjemmandskabet straks begive sig på vej. Materiellet skulle hjem og gøres klart for alle tilfældes skyld. Der var hverken tid til at få vådt eller tørt, og det blev en hjemtur, der sent vil glemmes. Turen fra Ypnested varede 5 timer, hvilket svarer nogenlunde til en fart af 2 kilometer i timen.

Redningsbåden fra Rønne var også blevet alarmeret for det tilfælde, at alle redningsforsøg skulle mislykkes. Båden havde en meget hård tur syd om landet til Neksø, og der var vanskeligheder med motoren. Heldigvis blev det ikke nødvendigt at sende den til strandingsstedet.

Sådan fik en af de mest dramatiske strandinger alligevel en lykkelig afslutning med hele besætningens frelse.

Gennem sejlskibshistoriens århundreder har silhuetterne i horisonten stadig skiftet udseende, men skibe er til at sejle med, og selv om mode og tradition har spillet en vis rolle, har det først og fremmest drejet sig om at bygge skibe udfra de erfaringer, som var indhøstede under svundne generationers tumlen på havet. Et fartøj skal først og fremmest kunne vage i søen, og det skal rigges, så det bedst muligt udnytter vinden. Kun sjældent har man slækket på disse krav til fordel for forfængelig pragtudfoldelse, og kunstnerisk udsmykning gik man som regel af vejen for. På een undtagelse nær, stævnen. Fantastiske dragehoveder knejsede forgyldte og frygtindgydende over vikingesnekkernes bovvand, og senere blev det skik at anbringe en gallionsfigur under klyverbommen. Kunstfærdigt udførte træskærerarbejder, der lige så ofte vidnede om barok humor som kunstnerisk formåen. I hundredevis af mærkelige figurer er gennem tiderne havnet på strandbredden efter et ublidt møde med den bornholmske kyst. Havfruer, forgyldte løver, springende delfiner, enhjørninger og andre besynderlige skabninger.

Når man går gamle bindingsværkshuse nærmere efter i sømmene, vil man ofte, meget ofte endda, opdage, at tømmeret, før det blev hugget sam-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

men til stolper og løsholter, har gjort tjeneste som planker under et gyngende skibsdæk. Selv krumme spanter kunne bruges til oplængder, og en elegant svunget rorpind gjorde udmærket fyldest som hanebånd i en udlænge til en bondegård. Der fandtes ingen grantræer på øen dengang, og når man skulle hugge spær til en tagkonstruktion, har man med forkærlighed søgt til ådalene, hvor ask og elm voksede sig høje og ranke i stræben efter lyset.

Gallionsfiguren Mathilda fotograferet, mens hun endnu var opsat på Christiansø.

Et vrag på kysten var særlig velkomment, når to unge forlovede sig og skulle stifte hjem. Skibstømmer var billigt, en kurant vare, der kunne bruges til mange ting, men de mærkelige figurer under klyverbommen synes man ikke at have næret nogen særlig interesse for, og de fleste er nok endt som brændeknuder. Enkelte er dog bevarede, som f. eks. hundene på Rønne havn, der engang skal have siddet på den navnkundige Rønne-bark »Tordenskjold«. Bornholms Museum har også nogle få stykker i sin søfartsafdeling, og der findes enkelte andre rundt om på øen. Og så er der Mathilda fra Kalmar.

Om hendes data ved man, at hun blev skåret i England for godt hundrede år siden. Ejendommeligt nok er kunstnerens navn ubekendt, for en mand, der kunne udføre et sådant mesterværk, og som var i besiddelse af så megen kunstnerisk nerve, skulle have vundet sig et navn inden for sit felt. Mathilda er iført en lang, hvid kjole, vinden leger med det lette stof og åbenbarer yndefulde kvindeformer. Den ene fod er sat frem til et dansetrin, og på sin plads i skudens stævn må det have set ud, som om hun med en rosenguirlande i hånden dansende og smilende svævede over vandet.

Sommergæster, der kom til Christiansø i trediverne, vil huske Mathilda, som hun stod på gavlen af Møllerhuset og skuede ud over det hav, der engang var blevet en stolt Kalmar-barks skæbne. Det var den kendte svenske marinemaler Oscar Hullgren, der havde taget hende med fra Sverige, og han kunne fortælle historien om Mathildas mærkelige skæbne. Det skib, der oprindeligt var prydet med denne klenodie, var barken »Zuaranto« af Workington i England, men skibet blev købt til Sverige, fik hjemsted i Kalmar og blev omdøbt til »Mathilda«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hullgrens far var trælasthandler i Pataholm ved Kalmarsund, og her lå »Mathilda« før sin sidste rejse og lastede pitprops til West Hartlepool. Under opholdet blev galionsfiguren taget ned for at blive repareret, men inden man blev færdig, var skibet lastet, og da vinden var gunstig, stak man til søs uden Mathilda. Skibets gode fe blev efterladt i land, lykken var ikke med mere, og der må endnu være gamle mennesker, der husker, da barken »Mathilda« den 28. april 1884 blev knust mod klipperne i nærheden af Svaneke.

De gamle kunne også kvæde en vise ved en festlig lejlighed eller under arbejdet. Bornholm har vel ingen selvstændig tradition på sømandsvisens område, men man lærte sig de mange sange i fremmede havne og af kammeraterne til søs. Når vinden pludselig friskede og bådene skulle op i en fart, måtte alle mand tage fat i spil og taljeløbere, og så skurede kølen over slæbestedet til en opsang med engelsk tekst, og når man sad på skansen og borede mærlespiret i et nyt sildegarnsreb, så den brune tjære sivede fra taverne, ja, så gik det bedre med en vise, for der er mange »hanke« i et garn.

De gamle sømandsviser var mangfoldige og handlede om hjertesorg og forlis og meget andet. Trods brakvandet i Østersøen kunne de godt være bramfri og ramsaltede, men i mange tilfælde var det simpelthen beretninger om en eller anden rejse, naive og ægte og sat på rim i ledige stunder på land eller i frivagterne til søs.

Hvis en af de gode, gamle bornholmere vågnede af sin lange slummer og steg op fra sin gravhøj for bare endnu en gang at se sin kære ø, ville han ikke tro sine egne øjne. Han ville finde store granplantager og grønne marker, hvor der før var vildskov og lyng, og på sin vej over landet ville han ryste på hovedet over alt det mærkelige, han så. Først når han nåede stranden, ville han nikke tilfreds, for nu kendte han sin ø igen.

Den bornholmske kyst ligger i dag, som den gjorde i hine fjerne tider, da de første både blev sat ud fra stranden. Hvis man sidder i en vig mellem bregner og tjørn og ser ud over havet, så ved man, at nøjagtigt sådan har her set ud gennem tusinder af år, sten og krat og gule klipper ved et hav, der hvæser og spinder, men som aldrig har ladet sig tæmme. Måske dunker en kutter forbi med grønt sejl og brus for boven, men det kunne have været en snekke med vildmænd og blanke skjolde eller en kræmmerskude fra Lübeck på jagt efter blanke sild, — landskabet er det samme. Sådan som vi i dag kender den bornholmske kyst med buldrende brænding og røde solnedgange, sådan har vore første forfædre kendt den i al sin vildskab og poesi. Her har de tumlet sig, de gamle bornholmere, med flintekniv og bronzespyd og kigget ud over det hav, der har præget deres sind og formet deres

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skæbne. Og måske er også de standset en aften i stille betagelse, når månen trak sin forgyldte bro over Østersøen, og haft de samme tanker som den bornholmske digter midt i teknikkens forjagede århundrede:

Månajn drår i sjöjn sit letta
gjyjlna gångatræ;
hvem der tore fodijn sætta
på så sprygja bræ!

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ALMINDINGEN

ALMIND betyder fælleseje, og både i det bornholmske landskab og i den jævne bornholmers bevidsthed indtager *Almindingen* en central plads. Fra ældgammel tid har skoven haft en langt større betydning end den, der kan gøres op i tal og penge. Det er i øvrigt en af Danmarks ejendommeligste og smukkeste skove, ingen andre steder i landet finder man en så afvekslende natur og et så rigt varieret landskab.

I sit nuværende udseende er skoven ny, men der er stadig rester af den gamle Alminding. På sådanne steder findes eg, avnbøg og kirsebærtræer, nogle af de trævækster, som dannede den oprindelige naturskov. Avnbøgen, der også kaldes bornholmsk bøg, er med til at befordre indtrykket af noget fjernt og hengemt. De knudrede og forvredne stammer vokser kun langsomt i egeblandingsskoven, hvor man har fornemmelsen af at være i den gamle urskov.

Fra den tidlige middelalder spores med bondekulturens fremgang skovens tilbagegang. Kvæget afgnavede de friske skud. Nyplantning fandt ikke sted. Skovtyverierne var talrige og udvisningen af træ til tømmer hårdhændet. Almindingen, der havde haft en betydelig udbredelse, gik i forfald. Store dele af øen, der før var bevokset med skov, voksede til med lyng. Resens »Atlas Danicus«, ca. 1670, kan berette om en meget betydelig skov, mens L. de Thurah i 1756 giver et nedslående billede af skovens tilstand, og i Pontoppidans danske atlas 1767 tales der om den store hedemark, som er landets alminding eller fællesmark. I 1805 var der af den fordums så vældige skov ifølge Videnskabernes Selskabs bornholmskort kun tilbage nogle strækninger omkring Kristianshøj og sydvest herfor. Rawert og Garlieb opgør i deres rejsebeskrivelse fra 1815 skovens størrelse til at være ca. 150 tdr. land og bestående af 130 til 150 år gamle ege, avnbøge og elle.

Med skoven stod det således ringe til, da den Svaneke købmand, Jochum Ancker Bohn, der stammede fra Rønne og var broder til den på Bornholm meget kendte etatsrådinde Marie Koefoed, i det 18. århundrede tilbød at købe Almindingen for 5000 rdl. Tilbudet blev afslået, men det gav anledning til en sagkyndig undersøgelse af skoven.

Man blev klar over, at den siddende holzførster ikke duede, og ansatte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kort over Almindingen. (Geodætisk Institut. Eneret).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den 6. august 1800 en ny mand, *Hans Rømer,* med den opgave at indhegne og forstligt opelske skoven.

Hans Rømer, der var bornholmer i sind og skind, noget kantet og selvrådig, men en arbejdets og handlingens mand, tjente på det tidspunkt som løjtnant i det sjællandske jægerkorps på Kronborg. Han var født på Knarregård i Rutsker 22. oktober 1770 som søn af Andreas Rømer og Karen Kirstine Kofoed, oldebarn af bornholms befrier, kaptajn Jens Kofoed til Maglegård i Østermarie. Han elskede skoven og friluftslivet, men havde ingen forstlig uddannelse og blev således ansat lidt ureglementeret. Det skulle dog senere vise sig, at administrationen havde set rigtigt.

Den første og mest påtrængende opgave i skoven var opførelsen af et gærde, der kunne holde kvæget borte fra nyplantningerne. Arbejdet hermed blev udbudt af Rentekammeret 1802; men tilbudene var for dyre og blev forkastede. På samme måde gik det i 1803. Så tabte Rømer tålmodigheden, han indgav selv et tilbud på 10.000 rdl. og påtog sig for dette beløb at opføre gærde, stenkister, redskabshus og tømmermagasin alt færdigt inden 1809. Rentekammeret slog til. Men Hans Rømer tjente sig ikke rig på det stykke arbejde, for i 1807 kom krigen med England, pengenes værdi faldt, og arbejdet blev dyrere. »En mand er en mand, og et ord et ord«, sagde Rømer og gjorde arbejdet færdigt!

Som han havde lovet, stod Almindingsgærdet færdigt 1809. Det blev opført på 5 år af ham selv og nogle få medhjælpere. Til arbejdet rådede han over 8 heste, men ingen maskiner. De store mængder sten måtte samles i det nærmeste lyngområde. For at skaffe græsning og foder til hestene, købte han sin moders fødegård, Kofoedgård i Vestermarie.

Selvfølgelig var der folk, som følte sig hårdt forurettet ved at se deres kvæg spærret ude af skoven, og i august 1808 foretog nogle ildesindede et modangreb på gærdet, brød hul i det, spredte stenene og lukkede svin ind i planteskolen.

Rømers gærde blev bygget i snorlige linier, yderst med et højt lodret stengærde, som en voksen mand næppe kan springe over, inderst en tilkastet jordvold med beplantning. Det har en længde af ca. 8 km, mens det nyere, ydre gærde, der hegner de tilkomne indlæg og dermed Almindingen i sin helhed, er ca. 20 km langt. Den oprindelige beplantning på gærdet bestod for en stor del af berberis, som prydede skoven indtil for nogle år siden, da denne plante blev udryddet.

Skoven skulle også have gode veje. Dem byggede Hans Rømer fra Koldekilde mod de fire herreder, og de findes stadig med mindre reguleringer. Selv kaldte han dem »de eneste egentlige veje på Bornholm«.

Hvor gærdet blev gennembrudt af hovedvejene, opførte Rømer ledvogterhuse. De ligger der endnu: Segenhus, Ravnebrohus, Bastemosehus og Viskeledshus ved vejene mod hvert af skovens nabosogne: Vestermarie,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Meget smukt bevaret stykke af gærdet fra 1809 om Almindingen (mellem Åsedam og Gamlemose).

Klemensker, Østerlarsker (her må ledvogterhuset Åsedamshus også nævnes), Østermarie og Åker.

På ture i skoven støder man jævnlig på det gamle gærde, der falder smukt ind i naturen som f. eks. i det bakkede og klippefyldte terræn fra Åsedam til Gamlemose. I hovedsagen ligger gærdet som på Rømers tid, da det gik fra Viskeled vest om Bastemose til Åsedam, videre til Ravnebro, Segen, vest om Rytterknægten og Styrtebakkerne til Kodalen. Det repræsenterer en indsats i øens historie, der rangerer med de arkæologiske seværdigheder. Med det blev grunden lagt til nutidens Almindingen.

Ved bygningen af gærdet om Almindingen pådrog Rømer sig så stor en gældsbyrde, at han måtte sælge sin skovridergård Rømersdal, der var hans private ejendom, og som han selv havde bygget, til staten for 6.500 rdl. Senere blev arbejdet påskønnet af myndighederne, som udnævnte ham til justitsråd i 1829, og i 1833 blev der udbetalt ham en erstatning for de tab, han havde lidt.

Efter 1809 kunne Rømer hellige sig skovplantningen. Om hans forstlige virke er der stadig mange vidnesbyrd. De ældste og bedst kendte er ædelgranerne ved Kristianshøj og Hareløkkerne. En af de største, »Dronningen«, som stod ved landevejen ud til dyrskuepladsen og blev fældet vinteren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1953—54, skulle efter årringene at dømme være fra 1821. Nabotræet »Kongen« står endnu. De to træer bar i folkemunde også navnet »Skovrideren og hans kone«. Man kan også nævne den smukke bøgeskov mellem Grønnevadsvej og Akselbærvej mellem Hareløkkerne og Bastemose. Den plantedes i 1832.

1827 var den gamle skov tilplantet, d. v. s. alt inden for gærdet, og samtidig lykkedes det at få hele Almindingen samlet i eet herred og under Vestermarie sogn. Skellet mellem Vester-Herred og Øster-Herred havde nemlig tidligere gået tværs over Almindingen — eller rettere burde have gået, for man regnede næppe med noget somt helst herreds- eller sogneskel i dette ingenmandsland. Rettelig burde, når man tager hensyn til herredsgrænserne før 1827, Almindingen øst for Åkirkeby-Årsballe-vejen være tillagt Øster-Herred og dermed Østermarie og Østerlarsker sogne. Samlingen af skoven er også i denne henseende Rømers værk og skyldtes praktiske hensyn.

Hans Rømer døde den 22. august 1836, 66 år gammel, og begravedes under den største deltagelse i mange år på Å kirkegård, hvor en gravsten i dag fortæller, at han indhegnede den kongelige Alminding og beplantede den med skov. Eftertiden har desuden sat ham et minde i hans gamle planteskole syd for Kristianshøj.

Han efterfulgtes som skovrider af *Carl Fasting,* i hvis lod det faldt at fuldende Rømers værk. Det blev ham, der kom til at inddrage lyngen uden for skoven, kaldet indlægene, hvorved Almindingens areal voksede til det tredobbelte. Omkring 1850 satte han det ydre gærde. Da amtet valgte ham til vejinspektør, blev det også ham, der kom til at føre vejene fra Højlyngen ud til øens kystbyer.

Efter Rømer og Fasting er fulgt andre skovridere, der alle har virket i Rømers ånd. Resultatet ser vi i dag i Almindingen. Når skoven er så skøn og afvekslende, som den er, er æren dog ikke deres alene. Selve naturen, terrænets beskaffenhed, har været afgørende. Det er Bornholms urfjeld, der her stikker sin rygrad op, og det er fjeldet, der har formet landskabets dale og bakker, slugter og stejle skrænter. Smukkest ser man fjeldryggen, når man kommer ad landevejen fra Åkirkeby; her hæver Rytterknægten sig op i monumental massivitet.

Skovens bund er sten og jordlaget gennemgående ikke af den bedste slags, men dog heller ingenlunde af den dårligste, sammenlignet f. eks. med jydske hedeplantager. Hist og her finder man pletter med virkelig frodig jord. Aldannelse er ikke sket.

Granerne optager nu en stor del af området, men det er ikke dem, der giver skoven særpræg. De skjuler landskabets linier, mens løvskoven og især den omtalte naturskov samt klippefremspringene og skovsøerne giver Almindingen dens skønhed. Bøgen er vel nok mest populær, og denne bøge-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

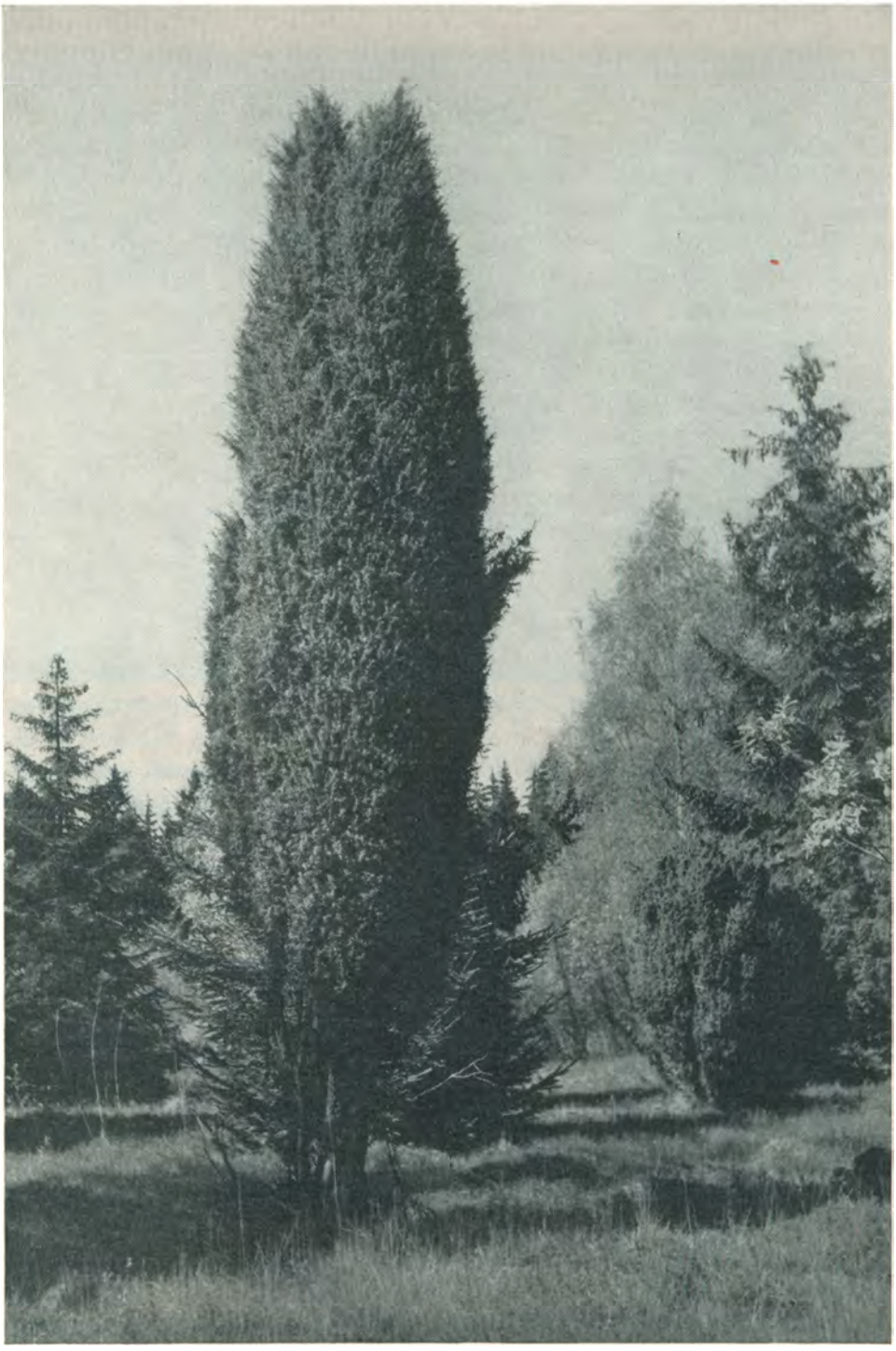

Den største af Almindingens gamle ener står ved Bastemose.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skov, der dækker ca. 200 tdr. land, er samtidig rent fortsligt en af de fineste i Danmark.

Storslået virker de nøgne klipper i Ekkodalen, hvor de danner lodrette klippevægge af stor skønhed og et dallandskab med en robust idyl. Skøn er vandringen gennem dalen og turen langs klippeskrænterne. Oppe i højden forsvinder alt, hvad der nede i dalen måske kunne synes lidt sødladent i landskabet. Vandringen er dog ikke ufarlig.

Omtrent midt i dalstrøget er der et pas, hvorigennem man kommer op i højderne. Det er Fuglesangsrenden. Navnet og stedet er poetisk nok; men hvad fuglesang angår, skal man ikke tage navnet for bogstaveligt. Det er mest allikerne, der synger her. Deres koncert lyder nok så meget af spektakel som just af sang. Det lønner sig at gå op, og den, der virkelig vil se noget smukt i Almindingen, må heller ikke undlade at foretage spadsereturen i højden langs med fjeldvæggene. I klipperne lige overfor skovridergården løber en sti, der på turistkortet kaldes Lajtarastien — et navn, der bortset fra den ikke ualmindelige sammenblanding af bornholmsk og rigssprog, er ganske velvalgt — som på de sidste 100 meter ned mod dalen følger en lille skovbæk, som her nærmest har karakter af bjergbæk. Dette sidste stræk er sin ringe udstrækning til trods aldeles bedårende, især når de vældige trækroners løvhang hvælver sig over klipper og grønne skråninger, og vandet plasker i bækken. Men også til den anden side, helt ud mod Vallensgårdsmosen, er skovens dalskråninger afvekslende og storladne i linierne, bevokset med avnbøg og eg og med mængder af sten og klipper, et fuldgyldigt udtryk for ægte bornholmsk skovnatur.

I ældre tider hed dalen Kodalen, et navn, den stadig burde have. Det nuværende navn er alt for højtravende til at være udsprunget af ægte bornholmsk gemyt. Desuden er der andre steder, hvor ekkoet er bedre end her.

Smukt er også grundfjeldet i omegnen af Kristianshøj (kaldtes i ældre tid Søndre Jomfrubjerg; men efter prins Kristian Frederiks besøg i 1824 blev navnet ændret til Kristianshøj) og Jomfrubjerget, omkring Lilleborg, i terrænnet vest for Åremyre o. s. v., men ingen steder i samme format som i Ekkodalen. Alligevel er mange af disse ofte yderst begrænsede landskabsfremtoninger som skønhedspletter i storskovens udstrakte arealer; de lave klipper ved Kohullet for eksempel, der sammen med den lille idylliske skovsø er noget af det mest fredfyldte i Almindingen.

De mange slugter i skoven, formede i fjeldet, rummer en stemning, som alene er forbeholdt Almindingen. Mest typisk er de nordvest for Åremyre og syd og sydøst for Pykkekulle Kær. Istidens fjerne tale møder os i skovens afrundede granitkuller, men også i talrige flytteblokke, større og mindre, som ligger spredt i skoven. Mest kendt er rokkestenen ved Pykkekulle Kær. For længst er den holdt op med at rokke; men der knytter sig interessante

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rokkestenen ved Pykkekulle Kær.

historiske træk til den. Man har en overgang troet, at rokkestenene var arkæologiske minder, at et oldtidsfolk havde formået at lægge disse kæmpeblokke således, at de nemt kom i bevægelse, og den arkæologisk interesserede biskop Fr. Münter (1761—1830) delte denne teori og foretog omhyggelige undersøgelser af Almindingens rokkestene. Han kendte tre, hvoraf de to, der begge lå i samme område som den store, enten er gået i glemmebogen eller forsvundet. Dog ved vi, at een holdt op med at rokke efter alt for megen brug allerede omkring 1820. Den store og eneste nu kendte af rokkestenene holdt op med at rokke omkring 1890. Münter antog, at stenens bevægelse var blevet betragtet som noget guddommeligt og forestillede sig, at de havde tjent vor oldtids forfædre i orakels sted. Endnu en stor sten ligger i terrænet mellem Pykkekulle Kær og Åremyre. Den kaldes »Munken«, men er også blevet benævnt »Biskoppen«, hvilket kunne tyde på, at den oldtidslærde Münter også har haft sin opmærksomhed henvendt på den.

Af de for Almindingen karakteristiske skovmoser er der mange, lige fra moseområder på adskillige tønder land til små skovsøer, der dukker frem i skovtykninger som yndige smilehuller. Størst er den ca. 50 tdr. land store Bastemose i Lindesbjerg skovdistrikt. Her møder naturelskeren en overdådig plantevækst og et rigt dyre- og fugleliv. Mosen rummer mange botani-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ske sjældenheder, og der kan i studiet af fugle og insekter her gøres enestående iagttagelser.

Moseplanternes voldsomme vækst medfører naturligvis, at den i hurtigt tempo gror til, og hvis man ikke kunstigt havde hindret vandstanden i at synke, ville den allerede have set anderledes ud. Store dele af selve mosens centrale områder ligger bevokset med et tæt pilekrat, en ensformig urskov af en egen mærkelig øde stemning, der er fuldstændig fremmed for vore breddegrader. En lokalitet i mosens nordøstre hjørne, en slags mosehede med vantreven lyng, rummer flere vældige enetræer.

Af en lignende beskaffenhed, dog uden at kunne måle sig med den i naturrigdom, er den store Svinemose et stykke sydligere, og Gamlemose i Koldekilde skovdistrikt. Af en helt anden karakter er Vættesmose i Segen skovpart. Den er ikke tilgroet, men ligner mere en rigtig sø med sin klare og himmelspejlende vandflade og regnes af kendere for det smukkeste vand i Almindingen. Også de mindre, Ravnemose nordligst i skoven og Store Åsedam ved Østerlars-grænsen, har forholdsvis klare vandflader. Fra den sidste kan man efter behag lede vandet mod øst eller vest ved hjælp af et sluseværk i dens vestre afløb. Når vandstanden i mosen ved hjælp af slusen hæves, løber vandet mod øst, åbnes slusen, løber det mod vest. Slusen danner kunstigt vandskel.

Et af de morsomste navne i skoven er »Pykkekulle Kær«, d. v. s. pugge (en frø) — kulle (rund klippetop) — kær. Pugger — eller pogger — er der nok af i Almindingens moser, og Pykkekulle Kær adskiller sig på ingen måde i denne henseende. Terrænet omkring mosen, især vest og syd for, er meget kuperet og klippefuldt, tæt belagt med store flytteblokke. Herfra fører Rævegænget mod syd frem til Kohullet, som trods sin lidenhed er en af Almindingens mest idylliske skovsøer, idet dog det noget større Duedalshul syd for Segen skovfogedbolig, i flere henseender ligner den. Dette vand ligger som et hul, omgivet af stærkt skrånende klippesider bevokset med høje graner. Her i skovens dyb møder man al dens kogleri og hemmelighedsfulde væsen på nærmeste hold. Nogle hundrede meter mod nordvest ligger Granekuld-søen med flodkrebsene. Og mens vi er i Segen, vil det være rimeligt også at nævne anlægget ved skovfogedboligen, anlagt af skovfoged Sejer i 1930-erne. Det rummer en række sjældne og smukke vækster; især er der nogle dejlige partier omkring søen, som er anlæggets dominerende del. Det vil føre for vidt her at omtale alle skovens moser og myr. Alene navnene er et studium værd: Femskillingsmosen (ved Åsedammene øst for Sortemose), Gåsen og Gæslingen (syd for Lindesbjerghus), Knappedam (ved Lilleborg op ad landevejen), Hjulmagermyr (ved Kristian X's vej syd for Lindesbjerghus), Røverkær (syd for Grønnekuld i Lindesbjerg skovdistrikt), Stakkelemose (nord for Bastemose), Rappekær (nord for Bastemosehus) o. s. v.

I moserne står om foråret bukkebladenes hvide silkefrynsede blomster-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Syvstammet rødgran i Almindingen.

lys, mens nyudsprungne birketræer eller blomsterrige kirsebærtræer breder sig langs randen og forlener stedet med en egen charme. Alle Almindingsfarere kender Åremyre, der omgives af bakker, engdrag og løvskov, og den sagnomspundne Borresø ved Lilleborg, hvor borgbanken, ruinen og det omgivne vand udgør et hele.

Sagnet fortæller, at søen er bundløs. En præst, som blev holdt for nar af borgens folk, skal til straf have manet borgens herskab i søens dyb.

Helt bundløs er søen dog ikke. Hans Rømer tømte den og gravede mængder af tørv. Den murede dæmning for enden af Pølsekedlen (den østlige del af borgsøen) holder vandstanden oppe.

Ruinen Lilleborg og voldborgen Gamleborg ved Ekkodalen er begge anlagt på høje klippekuller med stejle skråninger. Sådanne »kuller« har skoven mange af. Skovens stednavne vidner om det. Jomfrubjerget er en sådan kulle, beliggende ud til Åremyre og bevokset med plantet bøg og rester af gammel egeskov. Den ældste af egene, Frederik den Syvendes eg med mindetavlen, synger nu på sit sidste vers. På nordsiden af disse bakkekuller varer det længe, inden solen får magt. Foråret kommer sent til Almindingen.

Af andre bakker eller kuller er der Granebjerg sydvest for Rømersminde, Hallebakken ved Kristianshøj, Larskirke Bakke ved Koldekildehus, hvor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra man vel i lyngens tid har kunnet se Øster-Larskirke og Lunten nord for Bastemose. Da det bornholmske ord »lunte« iflg. Aage Rohmann betyder bål, må man vel formode, at der her i gammel tid har været bålbakke. Fra vestsiden af bakken har man et dejligt kig ned mod Stakkelemosen. Nordvest for Rundemose ligger en bakke af et noget andet udseende, bevokset med blåbær, tormentil og tyttebær. Lindesbjerg (syd for Bastemose) og Valingebjerget (ved gærdet om Østre Indlæg) er af en helt anden opbygning. Det er grusbakker fra istiden, begge stærkt skæmmede af grusgravning.

Rent forstligt er Almindingen særdeles veldreven med en mængde enkeltheder af speciel forstlig interesse. For tiden kan man anslå nåleskovsområdet til ca. 1500 ha, løvskovsområdet til ca. 500 ha, hvilket giver statsskoven Almindingen et samlet skovareal på ca. 2000 ha, hvortil kommer ca. 400 ha ubeplantet, altså moser, enge o. s. v. Lystskoven på ca. 300 ha, som er den smukkeste del af Rømers gamle skov, er taget ud af den metodisk forstlige drift og tjener mest til udflugtssted.

Allerede Rømer eksperimenterede med forskellige træsorter, bl. a. ædelgraner. Nogle af disse langt over 100 år gamle træer findes stadig, f. eks. ved Koldekilde skovridergård og ved Hvilevej nordøst for Hareløkkerne. Almindingens bedste bøgeskov, der betegnes som Nordeuropas fineste, ligger ved Akselbærvej vest for Bastemose. Den blev anlagt i 1839 af Hans Rømers efterfølger, skovrider Carl Fasting. En anden bemærkelsesværdig plantning er tujaskoven vest for Rømersminde.

Af forvoksede træer findes en mængde, ligesom der er omvæltede rødgraner, som har fortsat væksten, idet flere sideskud har overtaget topskudets funktion. I januarstormen 1956 væltede den store tremastede gran, der kaldtes »Fregatten«, vest for Bastemose. Endnu står »Syvmasteren« mellem Bastemose og Svanekevejen. Dette område fremtræder med de vældige fritstående rødgraner, ener, fyr, birk, kirsebærtræer o. s. v. nærmest som urskov, i hvilken udfolder sig et rigt fugleliv. Det er et yndet sted for skovens flagspætter. I øvrigt får stedet lov at henligge uden planmæssig skovdrift.

Almindingen var fra gammel tid kongens vildtbane. Herom vidner vildtbanestenen ved Pykkekulle Kær. Den store vildtbestand har sammen med tamkvæget været medvirkende til at hindre skovens naturlige fornyelse. Det er mængder af storvildt, der i århundredernes løb er sendt fra Bornholm til kongens taffel. Men med skovens forfald forsvandt også kronvildtet. Det sidste krondyr blev skudt i 1785 på Hjortebakken i Bodilsker. Siden er krondyrene ikke indført, men i dag er et af de mest populære indslag i Almindingens natur og dyreliv råvildtbestanden. Den tæller ca. 400 dyr. Vildtet blev indført fra Lolland 1885, da det oprindelige kron- og råvildt forlængst var udryddet. De smukke dyr ses meget ofte græsse i skovens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nogle af Almindingens kæmpemæssige ædelgraner plantet af Hans Rømer ved Hvilevej.

lysninger; men deres tilstedeværelse er ikke skovvæsenet nogen helt billig fornøjelse.

Så er rævene billigere — i hvert fald for skovvæsenet. Den tilfældige skovgæst ser mindre til dem, endskønt der er mængder af dem, og deres grave findes overalt,

Under væltede graner, hvis hele rodsystem er vippet, ligger klippen bar og ren, hvor træet stod. Vejr og vind farer ikke sporløst over det bornholmske højland. Noget nær en katastrofe var vinterorkanen lørdag den 31. januar 1956. Da væltede omkring 100.000 kubikmeter træ eller flere års normalhugst. Det er den største ødelæggelse, der i mands minde er set i Almindingen. Stedvis var snese af tønder land fuldstændig ribbet for træer. De store stammer lå i flager væltet over hinanden eller var knækket over som tændstikker, hvor rodnettet havde haft tilstrækkelig fast tag. Alle skovveje var komplet spærrede af væltede graner. Værst så det ud i Segen skovdistrikt, hvor orkanen et enkelt sted fuldstændig ryddede ca. 50 ha storskov. Det skete alt sammen i løbet af et par formiddagstimer — uhyg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gelige timer, hvor det var livsfarligt at færdes i skoven, da hundreder af træer faldt hvert minut.

At en skov som Almindingen spiller en væsentlig rolle for det bornholmske næringsliv er indlysende. Skovens regnskab balancerede i 1955 med ca. 1.500.000 kroner, hvoraf ca. en halv million var ren indtægt — der er altsaa tale om et af de få statsforetagender, der virkelig giver overskud — og over 100 mand var direkte eller indirekte beskæftiget i den.

Almindingen har under skiftende forhold været et gode for Bornholm. Det kan konstateres så langt tilbage, som historiske kilder forefindes. I samme måde ses det så langt tilbage, som vore trykte kilder rækker, at skoven har været samlingssted for bornholmerne under vekslende omstændigheder.

Fordum var det helligkilden, Koldekilde ved Kristianshøj, der drog folk til stedet. Her var en af Bornholms berømteste kilder og muligvis den, der længst var i brug. L. de Thurah fortæller for mere end to hundrede år siden, at »kildens vand er særdeles sødt og rent og Sct. Hansaften endnu besøges af den gemene mand, som drikker deraf i den tanke, at han skal blive helbredt for sine svagheder. Denne helbredelse ser man imidlertid ikke noget til i vore dage . . .« Han har åbenbart ikke selv troet på den. På hans tid havde man også for skik at nedsætte en skål i kilden, hvori de tilstedeværende kunne lægge en almisse, som derefter fordeltes mellem de nærmeste sognes fattige. Summen beløb sig gerne til omkring 3 rdl. Skikken var endnu i brug omkring 1805, men aftog derefter.

»Samlingsstedet var,« skriver Rawert og Garlieb i 1815, »en næsten rund, noget skrå flade på de tre sider indesluttet af tildels med eg og avnbøg begroede bjerge, hvor fire veje, der i de modsatte retninger gennemskærer Almindingen, støder sammen. Mod nordøst går denne flade strakt ned, og her er det, at den spejlklare kilde findes, som i dagens anledning (Sct. Hansfesten) var smykket med afhuggede grene, der dannede en løvhytte over den — —.« Det gamle samlingssted synes altså at have ligget mellem kilden og Trekanten, nogenlunde hvor landevejen nu ligger, med kilden som det primære mål for valfarten. Dagen var en af bornholmernes festdage. Da strømmede de fra alle kanter af øen til kilden for at møde venner og bekendte og for at nyde den skønne natur. De nævnte forfattere giver en malende beskrivelse af folkelivet: »Nogle beså plantagerne, andre beså Lilleborgs og Borresøens skønne omkreds og atter andre lejrede sig i skoven på bjergenes sider, hvor de nydende et landligt måltid havde fri udsigt til den mængde, der tumlede sig på pladsen . . .«

Det er næsten stemningen, som den kendes fra vore dages folkefester i Almindingen; blot er stedet for begivenhedernes brændpunkt flyttet til Hareløkkerne og Søndre Jomfrubjerg. Hans Rømer lod i 1824 til den store

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

folkefest i anledning af prinsens besøg opføre en dansepavillon af tømmer, »Prinsehuset«, som året efter erstattedes af den grundmurede bygning, der endnu står. Siden har pladsen her været det centrale samlingssted.

Ved kildefesterne kunne det gå livligt til. Henimod aften samledes de unge karle for at vise deres færdigheder og kræfter, antagelig godt stimulerede af bornholmsk brændevin. Det var ikke sjældent, at det kom til alvorlige slagsmål. Herom beretter P. N. Skougård: »En bornholmsk karl var aldrig synderligt agtet og velset, hvis han ikke på bestemte tider og steder indfandt sig for at slås, såsom Sct. Hansaften ved kilden i Almindingen. Der tog karlene fra et sogn ofte en dyst med karlene fra et andet, og det gik til sidst så hårdt til, at øvrigheden måtte gribe ind. Ved kilden var der også tilløb til små markeder, hvor der kunne købes allehånde småting, som var anvendelige for bønderfolk . . .«

Traditionen med Almindingen som samlingssted for øens større folkefester har holdt sig til vore dage og udfolder sig så levende som nogensinde. Her afholdes årlig de store dyrskuer, hvor en meget stor del af befolkningen møder op, mange af saglige grunde naturligvis; men den væsentligste årsag til disse arrangementers succes og tilslutning er nok stadig den gamle trang til sammenkomst. Her har bornholmerne rejst mange af deres mindesmærker. Her afholdes folkelige, politiske og kristelige møder. Her samler øens store slægter deres medlemmer på bestemte dage. Man mødes, man nyder skovturen, man oplever naturen. Her smelter skoven og folket sammen. Almindingen og bornholmerne bliver eet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KIRKER

BORNHOLMS mange runesten giver ikke oplysning om, hvornår kristendommen er nået til Bornholm. Men det er sket længe efter, at Harald Blåtand på sin runesten i Jelling lod forkynde for efterverdenen, at han gjorde danerne kristne, og måske 200 år efter, at Ansgar havde bygget de første danske trækirker. I 1065 rejste den skånske biskop *Egin* på Svend Estridssøns opfordring til Bornholm for at omvende hedninger. Ellers vides ikke meget om den første kristne tid på øen ude i den farefulde Østersø. Men da først kristendommen var nået hertil, noget senere end til det vestlige Danmark, byggedes her som andre steder trækirker. Dette var navnlig i kystegne et risikabelt foretagende. Trækirkerne var lette at plyndre og afbrænde for de fjender, der gik i land. Her var brug for stenkirker.

Bornholm kom tidligt til at høre under ærkebispedømmet i Lund. Nogle mener, at Svend Grate gjorde begyndelsen ved i 1149 at overdrage tre af de fire bornholmske herreder til ærkebiskop *Eskil*. Det var ham og hans efterfølger fra 1177, Absalon, der ledede byggeriet af stenkirker.

Det var endnu ufredstider. Vendiske sørøvere var en stadig trussel langs alle østdanske kyster, men ingen sogne var mere udsat end de bornholmske. De var alle kystsogne. Og hjælp var langt borte.

Derfor var det så ganske selvfølgeligt, at opgaven for det nye byggeri i sten ikke alene blev at rejse gudshuse, men samtidig at rejse sognets mennesker et sikkert tilflugtssted i bogstaveligste forstand ved at forme de svære kirkemure som et fæstningsværk.

Kirker med beskyttelsesformål og med forsvarsforanstaltninger finder man adskillige steder i Danmark, navnlig hvor Østersøens pirater har hærget. Men i de bornholmske kirker og deres tårne gik man et skridt videre. Mange af dem blev kirkeborge til værn om mennesker og ejendele, ikke mindst, velsagtens, de naturalier, der tilhørte kirkens ejere i Lund. Endnu ser man nogle steder det samlede anlæg, kirkegårdsmuren med klokketårn som vagttårn og portal i sydmuren, tårnet med dets skydehuller o. s. v. og den øvrige kirkebygning midt i anlægget. Mens stærke borge med det mere ensidige forsvarsøjemed forlængst er sunket i ruiner som bispeborgen Hammershus og kongeborgen Lilleborg, står kirkerne, først og fremmest rund-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kirkerne, endnu som dystre, gribende minder om middelalderens alvor, om dens mennesker og deres kultur og skabertrang.

De gamle bornholmske kirker hævder sig ikke frem for andre ved fremragende arkitektur og kunstnerisk håndværksarbejde. De er de barskeste og de mest primitive stenkirker i Danmark. Alligevel er de interessanteste middelalderkirker at finde iblandt dem.

Påvirkninger udefra til de bornholmske kirker finder man i Lunds domkirke og i skånske landsbykirker. Man kan se det i langkirkernes planer, i deres rejsning og i forskellige arkitektoniske enkeltheder. Det ejendommeligste i planen er de kraftige og brede vesttårne.

At de verdslige forsvarsværker på øen er yngre end kirkerne, ses ganske klart deraf, at der ikke i de gamle bornholmske kirkers oprindelige dele findes brændte mursten, som var borgenes byggemateriale. Her som andre steder i landet tog man til kirkebyggeriet det, der var for hånden: markernes kampesten, granit, sandsten, grønskifer og silurkalksten eller cementsten, der tillige brændtes på byggestedet for at benyttes som mørtel. På Sydbornholm finder man på et begrænset område de forskellige stenarter repræsenteret, og selv for de enkelte kirker er flere slags materialer anvendt.

Hvornår kirkerne byggedes og hvem der byggede dem, fortæller de bornholmske kirker lige så lidt som kirkerne i andre landsdele. Møntfund, der flere steder har hjulpet til at datere gamle kirker, har ikke her kunnet give sikre årstal. Men de fleste bornholmske kirker er fra den romanske kirkebyggeri-periode i 1100-tallet og noget ind i 1200-tallet, den strålende periode, da det danske folk satte alt ind på at rejse kirker overalt i landet og med ca. 2000 faktisk fik Danmark dækket med sognekirker.

Man byggede så godt, at senere tider har måttet beundre det, og indvendigt gav man kirkerummet det bedste, man evnede, af middelalderens kunst, snart ved drevne mestre, snart ved sognets egne jævne stenhuggere og billedskærere.

Ikke to danske kirker blev ens. Ingen steder får man mangfoldigheden stærkere bekræftet end på det afgrænsede område, Bornholm udgør. Man lærte nyt udefra og tilpassede det efter danske forhold og dansk sind, og man lærte fra byggeplads til byggeplads. Domkirkerne blev forbilleder for mange kirker, også på Bornholm, hvor man kendte og beundrede domkirken i Lund. Alle de 15 romanske kirker, som øen har eller har haft, blev bygget med korrunding, apsis, i øst, og mange steder kan dens detaljer føres tilbage til Lund eller andre kirker i Skåne, som dengang var dansk. Også irsk påvirkning nåede til de bornholmske kirker. Allerede omkring år 400 havde græske munke bragt kristendommen til Irland, og der opstod tidligt en særpræget kirkekultur i pagt med den, der herskede i det østlige Middelhavsområde. Tøndehvælving med tagets stenfliser lagt direkte på tønde-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

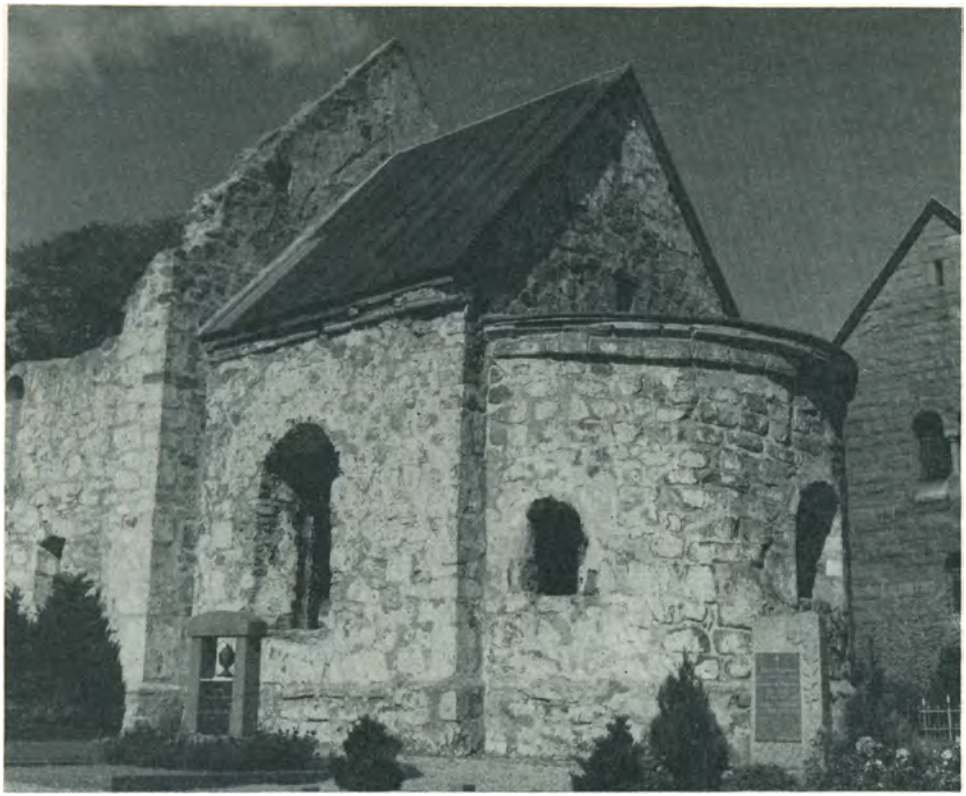

Den gamle kirkeruin ved Øster-Mariekirke.

hvælvingen er f. eks. et irsk træk, der overførtes til Øster-Mariekirke og andre bornholmske kirker.

Kun den allerejendommeligste kirketype på Bornholm opstod på stedet. Nogle har nok ment at have fundet rundkirkernes forbilleder i Frankrig eller i de østromerske centralkirker. Nyere forskning er af en anden mening. Den fastslår, at de bornholmske rundkirker helt er af hjemlig oprindelse, skabt på Bornholm som et enestående dansk bidrag til den rige europæiske kirkearkitektur i højmiddelalderen.

Det mest iøjnefaldende særkende ved de bornholmske kirker er de gamle vesttårne. I almindelighed blev en dansk kirke i den romanske tid opført uden tårn. Endnu ses i de forskellige landsdele enkelte sådanne kullede kirker, men langt de fleste kirker har senere, oftest i den gotiske byggeperiode, fået tilbygget et tårn. Bornholm er dog den landsdel, der er rigest på romanske tårne. Flere af disse tårne er lige så gamle som den øvrige kirkebygning, og medens vesttårnene andre steder er bygget med kvadratisk grundplan og lidt smallere end skibet, er de gamle bornholmske vesttårne af en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ganske særlig type. De er bredere end skibet, murene er kolossale, der er mellem etagerne indbygget stærke og ildfaste stenhvælvinger i stedet for bræddelofter, og i det ydre virker disse prægtige tårne, hvoraf fire er bevaret, med en fortættet og næsten truende kraft, som trodsige middelalderkæmper. De var kirkernes solide vogtere, mere eller mindre direkte udstyret til forsvarsbrug, enkelte endnu med spor af tinder mellem tidligere skydeskår foroven.

Den rektangulære form, som lader disse de mægtigste tårnbygninger, der endnu står, springe frem foran skibets nordmur og sydmur, har givet kirken betegnelsen *hammerplan*. I Skåne og på Bornholm har der været op mod fyrretyve af den slags tårne. Bornholm havde deraf seks. Endnu står disse ildfaste tårne ved Åkirke, Ibskirke, Knudskirke og Bodilskirke.

Foruden disse vesttårne har Bornholm de maleriske fritstående klokketårne med overbygning af bindingsværk. De var hjemmehørende i det gamle Østdanmark, og også i Skåne og på Gotland kan man endnu finde dem. Men de afviger helt fra al øvrig dansk kirkelig arkitektur. Disse klokketårne med deres hvidkalkede underetager og festlige bindingsværk i klokkestokværk var led i et stærkt kirkegårdsdige, og de forekommer både ved rundkirker og ved langkirker, som også har vesttårne. Uden for Bornholm har kun en enkelt fynsk kirke kirketårn med bindingsværk, men for nogle århundreder siden skal syv fynske kirketårne have haft overdel af bindingsværk. De var en helt anden type tårne end de bornholmske klokketårne, som tjente dels til at bære de klokker, der ikke var plads til i de lavloftede stokværk i vesttårnene, dels som porttårne med gennemgang, dels som kirkelader. Deres alder kendes ikke, men de ældste, ved Rutskirke og Poulskirke, er antagelig bygget lige efter reformationen.

Det var ikke særlig velstående folk, der byggede de bornholmske kirker. Men der mangler ikke prydelser som fornemme portaler, døroverliggere, smukke døbefonte og kalkmalerier. Den store rundbuede sten over indgangsdøren hviler ikke, som andre steder almindeligt, direkte på karmstenen, men på konsoller ligesom i mange skånske kirker — et enkelt sted på løvehoveder, som man ser det i Lund.

Det flade bjælkeloft er ved siden af tøndehvælvet almindeligt på Bornholm, medens romansk tøndehvælv yderst sjældent forekommer andre steder. De bornholmske kirkebyggere synes kun at have kendt de to mest primitive former for hvælving, kuplen og tøndehvælvet. For at kunne gennemføre det sidste har man endda i Åkirke og Øster-Mariekirke udarbejdet en konstruktion, som overhovedet ikke kendes uden for Bornholm. Man har delt skibet på langs med en arkademur og givet hvert af de to skibe, der derved fremkom, sit tøndehvælv, så man altså undgik en overhvælving af et stort kirkerum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I udsmykningens detaljer ser man ofte anvendt en halvt udhugget rundstav, som også forekommer i skånske kirker.

Karakteristisk for bornholmske kirker er endvidere den hyppigt forekommende tagrytter, der ellers bedst kendes fra sønderjyske og fynske kirker. Og et morsomt lille særpræg har adskillige af de bornholmske kirkegårdsdiger derved, at der sidder ringe i muren til at binde heste ved, når man kom ridende eller kørende til kirke. Hver gård i sognet havde sin bindering i kirkegårdsmuren. Det står igen i forbindelse med, at der ikke lå landsbyer omkring de bornholmske landkirker, sådan som i det øvrige Danmark.

Allerede kirkernes navne fortæller, at de ikke som andre steder er opkaldt efter landsbyer, men næsten alle efter helgener.

Af de gamle bornholmske kirker har desværre adskillige i tidens løb fået en meget ilde medfart. Det gælder også nogle af de karakteristiske klokketårne. Og forholdsvis meget er gået tabt af kirkernes gamle inventar, så det, der nu findes, er en broget blanding af gammelt og nyt, af værdifuldt og ganske almindeligt inventar.

Kirkerne er opført til middelalderens katolske messe. Der var halvmørkt i menighedens del af kirken, i skibet; det gjorde ikke noget, for man skulle ikke se at læse, og til gengæld strålede lys og farver desto stærkere fra kor og sidealtre. Reformationen medførte ikke de alvorlige indgreb, den ofte har fået skyld for, men den aktiviserede menigheden. Det var senere tiders reformeringstrang, der blev skæbnesvanger for vore kirker som kulturminder. Menigheden ville have lyse og rummelige kirker. Der skulle være plads til flere mennesker, og der var ikke megen pietet og forståelse over for skønheden, alvoren og harmonien i det nedarvede, ingen ærbødighed for traditionen. Stærkest gik »forbedringstrangen« ud over de bornholmske kirker. I årene fra 1881 til 1891 blev kirkerne i Vestermarie, Østermarie, Klemensker og Rø brudt ned for at erstattes af nye granitkirker, lyse og rummelige kirker med de nedrevne som forbilleder, men uden deres patina og varme. Den særlig værdifulde Øster-Mariekirke blev stående som ruin og som et minde om nedbrydningen. De gamle kirker i Åkirkeby, Knudsker, Pedersker, Poulsker og Bodilsker blev stående, men med indgribende ombygninger, der slettede mange spor af det oprindelige. Af de bornholmske langkirker, der stort set er på alder med de ældste stenkirker andre steder i Danmark, står nu kun Ibskirke nogenlunde urørt.

Og så står de fire rundkirker næsten, som de stod i middelalderen.

Rundkirkerne er med rette blevet betegnet som »det kosteligste smykke, som menneskehænder har givet Bornholm«. Det er dog ikke i ydre pragt, de gør sig fortjent til så store ord. Menneskehænderne har formået at gøre dem til ét med den klippefaste ø. De er ligesom vokset op af dens vildsomme granitgrund, formet i den runde skikkelse, som man kendte som den mest egnede, den mest effektive i en forsvarskamp, groet til efterhånden foroven,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvor murværk har jævnet ud mellem skydeskår og tinder, og er blevet belagt med det sorte spåntagsdække som et kegleformet låg. Knugende dystre at se en mørk vinterdag, mærkeligt dragende som en spændende billedbog en sommerdag står disse sorthvide kæmper fra fortiden. Kirkerummet i dem er trangt og dunkelt og lavloftet. Først og fremmest var de til gudstjeneste, disse mærkelige huse, men de skulle også bruges til mere. Ikke i særlig grad til at modstå belejring og det svære skyts. De skulle yde værn mod pludseligt opdukkende fjender, der kom for at røve og slå ihjel og for derefter at sejle bort igen.

De fire rundkirker er ensartede i deres grundplaner. Til det cirkelrunde skib i tårnets nederste etage slutter sig en korbygning med apsis. Også opførelsen i tre stokværk synes at være normen. Nykirke har kun to, men skulle antagelig have været fuldført med et tredie.

Det karakteristiske ved de bornholmske rundkirker i modsætning til de endnu bevarede tre rundkirker i det øvrige Danmark, Bjernede på Sjælland, Horne på Fyn og Thorsager i Østjylland, er den svære midtpille op gennem kirkens stokværk. Bjernede og Thorsager har i stedet fire forholdsvis slanke, murede piller til at bære skibets hvælv og derover lave, massive piller med bueslag imellem. Horne er stærkt ombygget.

Indbyrdes står de bornholmske rundkirker i deres oprindelige skikkelser hinanden nær med deres vældige kampestensmure, det lille runde kirkerum med få og små vinduesåbninger, en indgangsdør for kvinder i nord og en syddør for mænd, indvendig trappeopgang i murtykkelsen op til tilflugtsrum og til en skyttegang eller vægtergang inden for takkede murtinder. Så svære har murene været, at der for hver 8 kubikmeter murmasse kun blev 3 kubikmeter rum. Uden om kirken lå en ringmur som led i forsvaret, og i denne mur lå mindst ét befæstet, firkantet stentårn, hvorfra man bl. a. kunne forsvare begge indgangsdøre til kirken. Rester af disse tårne ses i nogle af de nuværende klokketårne.

Hvornår de bornholmske rundkirker er bygget, har hverken runesten eller møntfund eller bygningerne selv kunnet give blot nogenlunde sikkert svar på. De menes bygget i tiden mellem 1150 og 1200, og navnlig forsvarsværkerne med tanken på venderne kan tyde på, at det ikke har været meget senere end omkring 1150.

De bornholmske kirkers mangfoldighed er større end på noget andet tilsvarende område i landet. De viser den rigdom i fantasi og håndværkerkunst, i kombination og skaberevne, som middelalderens mennesker har ladet gå i arv. Og de viser også, hvor vidtspændende det første danske byggeri af stenkirker var. En kvaderstenskirke i Vestjylland med sine lave mure og snævre korbuer er trods al lighed noget helt andet end Bornholms gamle stenkirker. Det særprægede forekommer ikke blot i rundkirkerne. Det kan

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

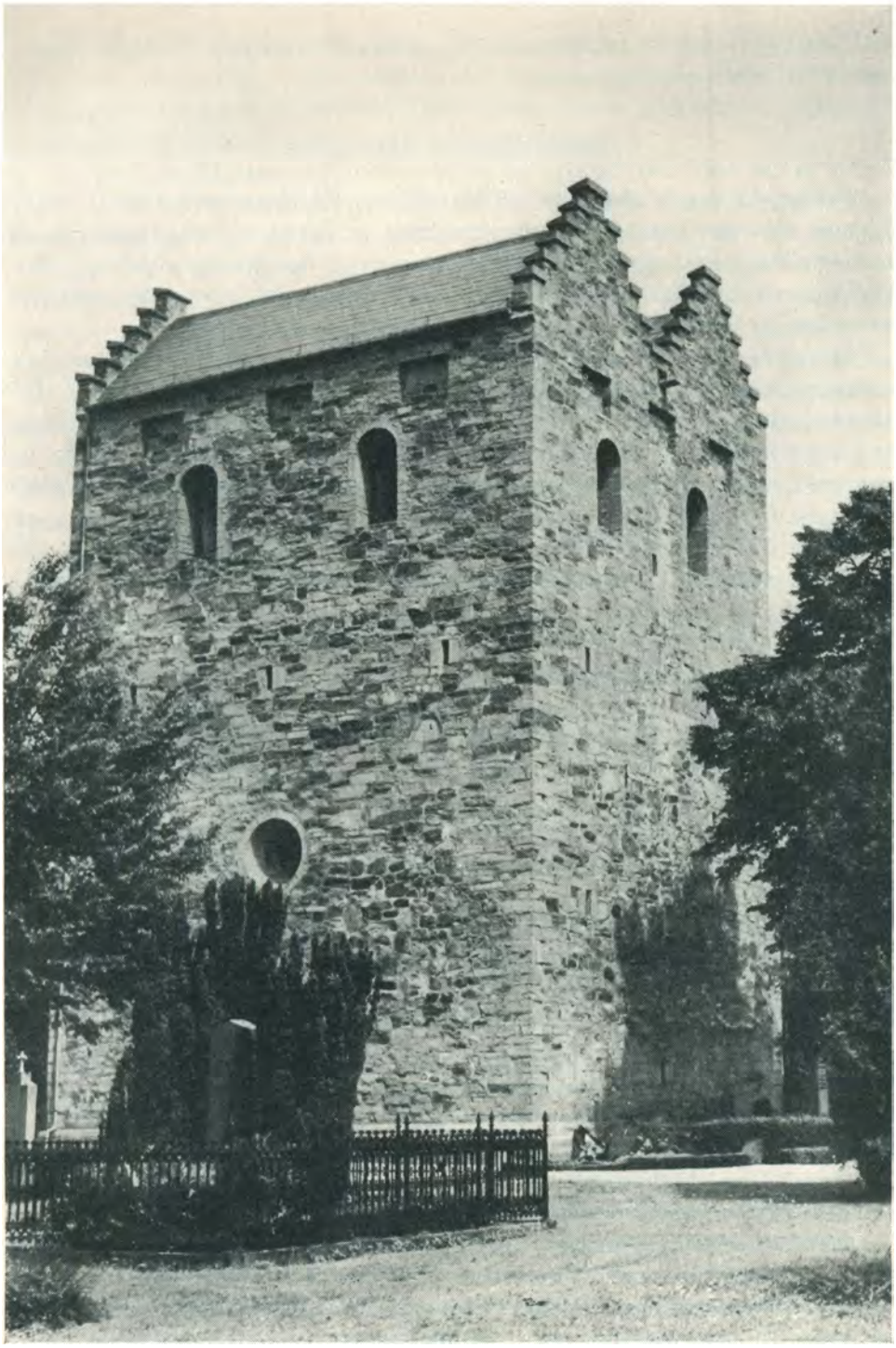

Åkirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ses først og fremmest i den ærværdige gamle Åkirke, som skal indlede beskrivelsen af de enkelte kirker.

»*Domkirken*« *og bykirkerne.*

Åkirke, kirken i Åkirkeby, er Bornholms tidligere hovedkirke. »Domkirken« blev den kaldt for et par hundrede år siden. Og den regnes stadig for øens største og smukkeste kirke og er en af Bornholms ældste stenkirker. Den er sognekirke både for købstaden og for det store Åker sogn, der strækker sig uden om byen lige fra Almindingen til kysten.

Åkirkeby var i middelalderen Bornholms vigtigste by. Her holdtes bl. a. landsting. Den kan være grundlagt allerede af ærkebiskop Eskil, der i 1137 afløste ærkebiskop Asser i Lund og var en meget betydelig mand. Kirken er i hvert fald bygget i tiden omkring 1150. Den blev indviet til døberen Johannes, hvis billede ses i kirkens gamle segl fra 1597. Også en stor, forgyldt træskulptur af Johannes Døberen tilhørte kirken; men i 1706, da nogle polakker, der var reddet fra en stranding, efter katolsk skik holdt andagt foran helgenbilledet, forargedes sognepræsten, Hans Flyng, og lod figuren nedgrave.

Patronatsrettighederne til kirken var hos domkapitlet i Lund, lige til Skåne gik tabt for Danmark.

Kirkens ældste del, koret og korrundingen, er opført af grønlige sandsten og rustsorte skifersten fra grønskifer-aflejringer i Grødby å, det første byggemateriale til bornholmske stenkirker, men ikke anvendt i nogen anden af øens nu stående kirker. I anden byggeperiode, straks efter, opførtes skibet af silurkalk, den såkaldte cementsten. Stilen var romansk og som alle andre romanske kirker på øen synes også Åkirke oprindelig at have været en landkirke.

Kirkens meget svære tårn ses langt omkring fra syd. Det har en ejendommelig todeling foroven, et dobbelt saddeltag mellem fire takkede gavle. En forlængst tilmuret rundbuet åbning synes at have ført fra skibet til et kort efter opført romansk tårn, sandsynligvis et rundt tårn, men meget uanseligt. Det nuværende tårn er opført i to etager, idet der til et bredt vesttårn er bygget en ny facade, så grundplanen er blevet kvadratisk, dog kun indvendigt, da vestmuren kun er halvt så tyk som murene mod syd og nord, der måler indtil 2,5 m.

Tårnet blev hårdhændet restaureret ved en istandsættelse af hele kirken i 1874. En stor, moderne vestportal afløste en beskeden dør. Den fører ind i tårnets lavloftede underrum, der nu benyttes som forhal. Det er ligesom de to næste stokværk med romansk hvælving. Fire kvadratiske piller bærer to og to arkademure, som deler underrummet i tre lige brede dele, og en moderne dør fører ind til skibet. I anden tårnetage vender arkade og tønde-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvælv på tværs af dem nedenunder. Rummet tjener som gennemgangsrum til skibets vestpulpitur. En rundbuet dør fører i sydmuren ind til et stykke trappe, som stammer fra det ældre tårnanlæg. Tredie stokværk er som andet todelt, øverste stokværk er nu udelt klokkerum.

Åkirke har ikke som helhed været en fæstningskirke. Men der er næppe tvivl om, at det ejendommelige tårn med dets massive opbygning og lukkede karakter oprindelig har skullet tjene som forsvarstårn. Udefra set har tårnet oppe over de slanke, rundbuede glamhuller i øverste etage tre firkantede blændinger mod hver side. Det er de gamle skydeskår. Glamhullerne har oprindelig været lavere, ligesom rummet har været lavt og haft fladt loft. Indvendig kan man til alle fire sider se spor af en inddragning af muren på ca. 75 cm. Uden for denne inddragning var en murkrone i mandshøjde med tinder og skydeskår. De er tidligt muret til. Det forsvarsmæssige hensyn, der ikke mere gjorde sig gældende, har måske ikke alene sigtet på at skabe et sikkert tilflugtssted for befolkningen, men kan i lige så høj grad have været at sikre de handels- og skattevarer, som tilhørte ærkebispen i Lund og som i tårnets brandsikre rum har haft god magasinplads.

Fra 1874 blev kirketårnet klokketårn. Det gamle klokketårn i kirkegårdens syddige blev samme år nedbrudt og erstattet af en stor jerngitterport.

Kirkegården benyttes ikke mere. Af de gamle binderinge i kirkediget til brug for kirkegængernes heste findes her bevaret 44.

Våbenhuset foran kirkens syddør er et ganske særlig smukt udført lille bygningsværk fra tiden lige efter 1200. Det er et af landets ældste våbenhuse. Den oprindelige dør er bevaret. Det er en anselig portal med en glat overligger af kalksten og med konsoller formede som løvehoveder. Af vinduer har våbenhuset kun to lavt siddende lysåbninger, en på hver side af døren. De er begge søjledelte, og indvendig er de omgivet af en rundbuet niche. Øverst i våbenhusgavlen sidder en urskive, hvor oprindelig en lyssprække var anbragt, og indvendig har det smukke våbenhus kuppelhvælving af Neksø-sandsten.

Fra skibets opførelse havde det på en højst usædvanlig måde været delt af skillemure med arkadebuer på firkantede piller. En tværmur udskilte et smalt rum i vestenden. Her stod kirkens døbefont. Fra tværmurens midtpille strakte der sig et skillerum fra vest mod øst op gennem kirken, der dermed deltes i to skibe, hver 4 m brede og forbundet med fire runde buer i skillemuren. Den øverste pille stod lige foran korbuen.

Formålet med denne form for deling af skibet har sikkert været at løse problemet med overhvælving af det store kirkerum, idet de bornholmske hvælv var meget tunge. Planen med de to parallelle tøndehvælv — i øvrigt som i den gamle Øster-Mariekirke — blev dog aldrig gennemført i Åkirke.

Kirkens vægge, søjler og buer var blevet dekoreret i 1571 med kalkma-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lerier i renæssancestil. Der var malet en stor billedserie fra Kristi liv, og de folkelige billeder var forklaret med primitive, rimede indskrifter. Virkningen af billederne skal have været som af de gamle illuminerede træsnit, udført som de var af en ikke så ringe kunstner. På pillerne var billeder af Kristus og apostlene, og overalt var der udsmykket med rankeværker. Desuden fandtes forskellige farvelagte lybske våbenskjolde. Staden Lübecks våben fandtes ud for det sted foran prædikestolen, hvor lybækkernes høvedsmand, Schweder Ketting, antages at have haft sin stol. Da Frederik I i 1525 havde overladt Bornholm til lybækkerne, fik Ketting en gård i Åker og Sct. Jørgens hospital i Åkirkeby. Det ligger nær at antage, at kalkmalerierne skyldtes lybækkerne, måske som en gave til kirken i taknemlighed for, at syvårskrigen i 1570 var afsluttet.

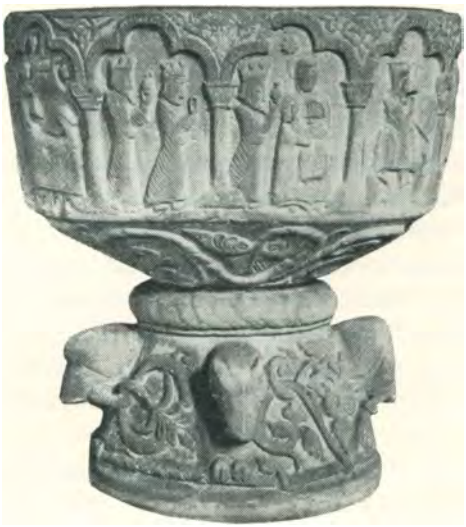

Døbefonten i Åkirke.

Ketting og hans to hustruer er begravet i koret. En meget stor gravsten med de tre figurer udhugget i højt relief i legemstørrelse er en af kirkens seværdigheder. Den står nu i våbenhuset. Man ser i tre arkadebuer en ridder i fuld pladerustning stående mellem to kvinder i ensartede lange, højhalsede kjoler, og derunder våbenskjolde. I stenens hjørner ses evangelistsymbolerne.

I kirken er der højt til loftet, som er af lyse brædder med mørke bjælker under og ligesom stolestaderne fra 1874. Der er 350 siddepladser.

Af inventaret er døbefonten i koret af ganske særlig interesse. Den er både et kunstnerisk og sprogligt kulturminde. Det er en prægtig romansk font af hvidgrå gotlandsk sandsten fra sidste halvdel af 1100-tallet, vel omtrent fra kirkens indvielse. Den er lavet af den gotlandske stenmester *Sighraf* og regnes for hans hovedværk. Samtidig er den Bornholms ejendommeligste runemindesmærke. Fra andre danske kirker kendes nogle få døbefonte med runeindskrifter fra samme tidsperiode, hugget i granit, men indskrifterne er alle andre steder ganske kortfattede. I Åkirke er der 11 tekster. De blev i sin tid grundigt studeret og beskrevet af runologen Ludvig Wimmer, der her fandt et runesprog af særlig karakteristisk nordisk sprogart. Fonten er velbevaret, selv om den som de fleste andre gamle døbefonte i gammel tid har været mishandlet ved overkalkning.

På foden er hugget fire hoveder, deriblandt et mandshoved og et væd-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

derhoved, og ind imellem slangeornamenter, der godt kan lede tanken hen på kunsten ved overgangen fra hedenskaben. På kummens næsten lodrette sider danner 11 forskellige søjler, som forbindes ved kløverbladformede buer, lige så mange felter, hvor i relief er fremstillet scener fra Det ny Testamente: bebudelsen, Marias besøg hos Elisabeth, Kristi fødsel, de hellige tre konger i fem billeder og derefter hudstrygelsen, Kristus, der føres bort, og korsfæstelsen.

I de ophøjede kløverbladsbuer over billederne forklarer den indhuggede runetekst, hvad billederne betyder: »Dette er Sct. Gabriel, som sagde til Sancta Maria, at hun skulle føde et barn« o. s. v., og til sidst står signaturen: Mester Sighraf.

Dåbsfadet er et Nürnberg-arbejde fra omkring 1575.

En døbefont med en lignende billedrække, men med latinsk tekst og hugget i skånsk sandsten, findes i Bjersjö Kirke i Skåne.

Kirkens alterbord fra 1608 og den få år ældre altertavle udgør en smuk rolig helhed med fint billedskærerarbejde fra renæssancetiden. Et krucifiks fra ca. 1500 er fastgjort på altertavlens midtersøjle. Altertavlens mester er sandsynligvis *Jacob Kremberg* i Lund, som også har skåret prædikestolen. Både den og dens sekskantede himmel og en dør ind til trappen til prædikestolen virker smukt og festligt med rige udskæringer. På væggen ved siden af prædikestolen hænger fire gamle timeglas på en træindfatning, der foroven har en urskive, holdt af to vildmænd, og forneden en kalenderskive, som en engel holder.

I tårnets andet stokværk staar en 4—500 år gammel egetræskiste med jernbeslag og tre hasper til hængelåse. I den skal kongebreve og andre vigtige dokumenter have været opbevaret. Den har tidligere stået i koret og er et minde om forbindelsen mellem kirke og landsting. Landstinget som den årlige folkeforsamling blev endnu i 1543 holdt lørdagen før Sct. Hans, der var kirkens værnehelgensdag, og det forudsatte et stort kirkerum.

Rønne Kirke ligger så højt og smukt midt for Rønne havn, at den ikke alene er et sømærke, men også med sine hvide mure lyser som et velkomsttegn til den fremmede. Den repræsenterer en væsentlig part af de bornholmske seværdigheder og gør opmærksom på, at øens kirker har betydet og stadig betyder noget for dens mennesker.

Et midtpunkt i byen er den vel ikke mere. Dertil har Rønne skudt sine lave huse for langt ind i landet. Men den dominerer bybilledet ved havnen.

Kirken er en kampestensbygning. De rå eller allerhøjst kløvede kampesten stikker langt frem uden for mørtelen. Og den består af skib med korsarme i syd og nord, kor med tresidet afslutning i øst og tårn i vest. Over koret sidder en tagrytter, en kopi af en ældre.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

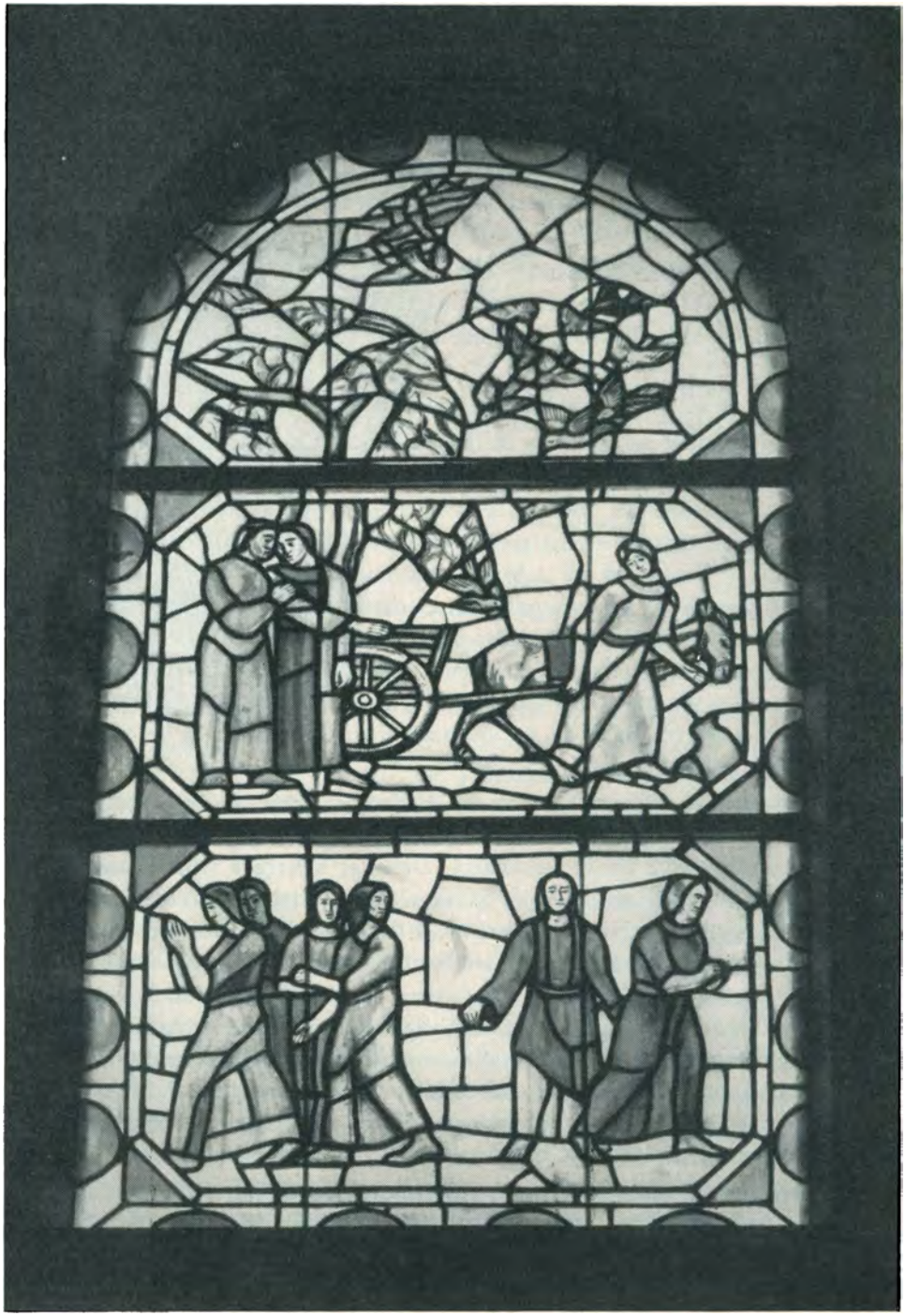

Glasmaleri i Rønne Kirke udført af Kræsten Iversen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I forlængelsen mod vest er en lille, spidsbuet dør — det rent gotiske er ellers sjældent i bornholmsk arkitektur.

De ældste dele af kirken er bygget i 1200-tallet, og et møntfund, der blev gjort i 1916, viser, at den oprindelige ganske lille sen-romanske kirke i tiden henimod 1360 har fået en udvidelse mod vest. Koret er sengotisk, tårnet fra 1500-tallet med klokkerum af bindingsværk og med spir fra 1600, dengang ottekantet og spåntækket, nu kobbertækket. I 1797 opførtes den nordre korsarm og senere kom en tilsvarende i syd. Kirken er indviet til skipperhelgenen Sct. Nicolaus.

Efter en delvis ombygning i 1915—18 ved arkitekt *H. Chr. M. Steen* er der ikke så meget tilbage af de gamle mure, men kirkens udseende er så vidt muligt fastholdt.

Da kirken fik sin vestforlængelse, kan det have været et flere steder omtalt Mariakapel, der blev inddraget i kirkebygningen. Købmænd fra den pommerske by Greifswald var blandt de mange fremmede, der især i sildetiden nød godt af omsætningen i byen, og de havde opnået visse rettigheder, bl. a. stiftede Greifswald-skippere et tysk gilde, der holdt messer »i et Mariakapel ved Sct. Nicolai Kirke.«

I 1700-tallet havde kirken to våbenhuse af bindingsværk. De blev nedrevet, da kirken i 1797 fik den første korsarm. Af den gamle kirkebygning er i dag tilbage nordsiden af det gotiske kor, der havde afløst et romansk, det forlængede skibs nordmur og korsarmen i nord. Kirkens sydmur blev ved udvidelsen i 1915—18 nedrevet og bygget op, så kor og skib blev 2,7 m bredere. Kirkerummet virker nu stort og harmonisk. Fire granitsøjler i hver side af skibet bærer dets hvælvinger, hvorunder et stort kirkeskib hænger.

Kalkmalerier fra forskellige tidsrum er afdækket og bevaret i spredte dele. Navnlig i tiden 1550—75 er der sket en omfattende dekorering af hele skibets nordvæg. Et brudstykke med Judas Thaddæus, omgivet af stort bladværk, står velbevaret, og der er enkelte andre spor af en apostelrække. Et indvielseskort ses på nordvæggen, og desuden fandtes tre adelsvåben fra 1650. Vinduernes glasmalerier er fra 1954 og malet af *Kræsten Iversen.*

Af gammelt og i sin tid ret rigt inventar er ikke meget tilbage, det meste er nyt. Alteret var i tiden mellem restaureringerne i 1797 og 1915 anbragt i skibets sydside, idet man gjorde den nordre korsarm til hovedskib. Nu er det igen i koret. Altertavlen er et maleri, kopi af Carl Bloch: »Kommer hid til mig«, i ny egetræsramme. Indtil 1797 havde kirken en stærkt forgyldt sengotisk skabstavle med fire fløje og med et udskåret billede af Sct. Nicolai i midtskabet. Derefter var altertavlen et oliemaleri af himmelfarten i en stor opbygget ramme. Det hænger nu i nordre korsarm.

Prædikestolen er ny. Den tidligere sad over alteret. Døbefonten er et elegant gotlandsk arbejde i kalksten. Den bægerformede kumme er meget bred og smykket med gotiske arkadeblændinger. Stolestaderne er nye og har 900

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

siddepladser. Den øverste stol i hver side kaldtes i ældre tid henholdsvis kongens og dronningens.

For at skaffe flere siddepladser i den dengang lille kirke blev der i 1797 anbragt et pulpitur i den nordre korsarm, men kun et panelfag herfra er bevaret. I skibets vestende sidder derimod et endnu ældre pulpitur, skænket til kirken i 1721 af Michel Nielsen Pax, der var født i Rønne, men udvandrede til Pommern. Ni af de oprindelige fag er bevaret, og otte af disse har i ovale felter malerier med motiver fra lidelseshistorien.

Af to smukke gamle lysekroner hænger den ene, fra 1620, i koret, den anden, fra omkr. 1600, i konfirmandstuen i nordre korsarm.

Kirken har i det dekorative tårn to gamle klokker, begge med indskrifter på latin og plattysk. Den yngste er fra 1433, og i oversættelse lyder dens indskrift sådan: »Hil dig, Maria, fuld af nåde, Herren er med dig. Sankt Nicolaus. 1433.«

I Nationalmuseet opbevares en primklokke fra Rønne Kirke fra 1750. Da man ikke kunne høre kirkeklokkerne over hele byen, blev lige indtil 1878 denne klokke, hvis hank er forsynet med en 32 cm lang jernstang med bærerem, båret rundt i Rønnes gader fra første ringning »til højmesse og fredagsprædiken«, og indtil gudstjenesten begyndte. En latinskoledreng havde en fast årsindtægt for at løbe rundt i gaderne og ringe.

Hasle fik sin højtliggende købstadskirke midt i 1400-tallet. Det var endnu kun en meget lille by, og kirken blev i de ældste historiske kilder betegnet som et kapel. Det er stadig en beskeden, hvidkalket lille kampestensbygning uden egentlig tårn. Den består af et sengotisk langhus, hvor skib og kor går i ét, men med en tresidet afslutning om koret, og et våbenhus i syd fra 1882. Over vestenden af skibet sidder et dekorativt, rødkalket tagspir, som desuden bæres af fire træsøjler i skibet. Tagspiret stammer fra middelalderen, men blev ombygget 1758 med klokkerum af bindingsværk og munkesten. Selve spiret er ottesidet og spåntækt.

Rundt om kirken ligger delvis ombyggede kampestensdiger med tjørnehæk og gamle låger.

De oprindelige indgangsdøre til kirken var fladbuede og indfattede af munkesten. Syddøren er senere udvidet, norddøren er tilmuret, og hovedindgangen er flyttet til vestgavlen. Våbenhuset, der opførtes efter tegning af *Herholdt,* afløste et bindingsværks våbenhus. I gavlen er en hvidmalet solskive.

Hasle Kirkes indre er lyst og venligt med hvidmalet, tøndehvælvet loft. Med et pulpitur fra 1700-tallet har kirken 250 siddepladser.

Kirkens største seværdighed er en sengotisk fløj-altertavle fra omkring 1510. Selv om den i tidens løb har mistet de to yderste af fire bevægelige fløje, er det stadig et overordentlig fint kunstværk, som antagelig stammer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Altertavlen i Hasle Kirke.

fra Lübeck. Det gælder i hvert fald midtfeltets store figurer. Man ser Kristus på korset med hovedet hældende mod højre skulder og med snoet tornekrone, hvorfra der udgår gloriestråler. Udfor korsarmene sidder sol og måne, og engle holder hver en kalk under Kristi hænder. Korset står på en lille høj med knogler og kryb, og ved siderne står Maria og Johannes. I en søjleindramning er anbragt to små helgenfigurer.

I tavlens højre sidefløj er skildret i noget grovere og mere realistisk udskæring hudflettelsen og Kristus for Pilatus, i venstre sidefløj bespottelsen og korsbæringen. Over hvert billede er skåret elegante rankeslyng båret af snoede søjler, og over tavlen er en frise af gennembrudte korsblomster.

Altertavlen er i begyndelsen af dette århundrede malet med guld og farver af *Alfred Larsen* i overensstemmelse med farverne fra en restaurering i 1847 af *Hilker*.

Et lille sengotisk, trefløjet alterskab med Sct. Olaf fra ca. 1520 er på Nationalmuseet.

Døbefonten er af kalksten og fra Gotland. Den er nu udmuret med cement, har afløb og er overmalet.

Prædikestolen er et renæssancearbejde med ikke særlig betydelige relieffer af bebudelsen, Jesu fødsel og korsfæstelsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af kirkens sølv er et par alterstager fra den katolske tid, fra omkring 1525, det mest interessante. En lysekrone fra ca. 1600, skænket til kirken 1772, hænger vestligt i skibet.

Et kirkeskib, en firemastet bark, blev ophængt 1933.

På kirkegården er opstillet en runesten. Den er fundet i Klemensker sogn, og den er rejst af sønnen over Sasser, »en velbyrdig bonde«.

Allinge Kirke ligger midt i byen og virker med sit lyse, kamtakkede tårn og sit røde tegltag mellem den nye kirkeplads og den gamle kirkegårds træer med al den hyggelige værdighed, der kan være over en lille købstads kirke. Den er fælles for Sandvig og Allinge, og den har i væsentlig grad ændret skikkelse, siden den i tiden omkring 1500 blev opført af kløvet granit og uden tilbygninger.

Allerede i middelalderen er skibet forlænget mod vest. Det ser man af de spor, der findes af gamle, nærmest rundbuede døre i syd og nord. De har siddet længere fra vestgavlen, end man brugte det i middelalderen, så vestgavlen må være flyttet efter deres anbringelse.

Efter tilmuring af disse døre fik kirken indgangsportal i vestgavlen, og den var godt sikret. Man ser hullet til en stængebom. I 1942 fandt man i det ene bomhul en pergamentsskrivelse fra slutningen af 1500-tallet, men desværre var den ulæselig. Den opbevares i rigsarkivet.

Tårnet, der er noget smallere end langskibet, er bygget til i 1500-tallet, men senere ombygget. Klokke-stokværket er af røde mursten og har kamtakkede gavle med blændinger.

Hvordan kirken har set ud i gamle dage, får man på usædvanlig måde et indtryk af inde i kirken. På et af de billeder fra ca. 1750, der er sat ind i det ellers nye pulpitur, ser man et maleri af Allinge Kirke, ligesom der også er morsomme, primitive malerier af et par huse, der nok har været præste- og degneboliger.

Efter tegning af arkitekt *M. Bidstrup* fik kirken tilbygninger i 1892 i gule mursten. Der blev i østenden opført det store tværskib og den lille korbygning. Et våbenhus blev nedrevet 1892. Kirken har nu 600 siddepladser.

Skibet havde tidligere fladt bræddeloft med bibelske malerier, men fik i 1843 et fladt tøndehvælvet bræddeloft.

Altertavlen er et renæssancearbejde fra omkring 1625 med gyldne indskrifter på blå bund i arkadefyldninger.

Døbefonten af granit er ret ny, fra 1849, men i tårnrummet er opbevaret en renæssance-fonthimmel fra en tidligere muret døbefont.

Prædikestolen har før været anbragt over alteret. Den bærer Frederik III's monogram og har i felterne evangelist-statuetter.

I tårnrummet hænger en »pesttavle«. Den viser antallet af ofre for pestepidemierne 1618 og 1654 i alle de bornholmske sogne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Allinge Kirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af kirkeklokkerne bærer den yngste, støbt 1725 i Lübeck, følgende indskrift:

»Da fjerde Friderich bar begge rigers byrde
Da biskop Christen Worm var geistlighedens hyrde
Da landets kommedant var oberst her Niel West
Hans Ancher landets provst her Mahler sogne præst
Da blef jeg støbt paa nye som lenge hafte skrattet
Og Alling Sandwig bye til min opreisning skattet
Til kiercke raaber jeg til jorde førd og fryd
Paa domme dag wi faar en støre klocke lyd
Anno 1725 den 3. julius«

Svaneke Kirke er blevet restaureret så sent som i 1955, og der er ikke megen lighed mellem kirken i dag og den lille granitbygning, der i 1500-tallet ganske naturligt blev betegnet som kapel. Den blev lagt på et af højdedragene vest for byen, 18 m over havet, og lige til 1881 gjorde den sig trods sin lidenhed godt nok bemærket over byens huse og tjente som byens kirke.

Størstedelen af sydside og vestgavl i dette sengotiske langhus på knap 17 m er bevaret i den nuværende kirke, ligesom de nedre stokværk i det kun lidt yngre tårn er oprindelige. Tårnet havde tidligere bræddegavle i klokkestokværket, men det genopførtes 1789 i egebindingsværk og røde mursten. Det spåntækte spir er sidst istandsat efter en lynbrand i 1905.

To våbenhuse i bindingsværk er nedbrudt for mere end hundrede år siden. Det ene anvendtes i 1729 som krudtmagasin.

Udvidelsen i 1881 skete under ledelse af arkitekt *M. Bidstrup*. Kirken forlængedes mod øst og fik en halvrund apsis, og en lille tagrytter, der senere er blevet til skorsten, fik plads på østgavlen. Skibets tøndehvælving blev erstattet med et bræddeloft.

Altertavlen er et maleri af *A. Dorph*, Kristus og synderinden. Døbefonten er ny og af træ som en tidligere font, og prædikestolen, der tidligere har været anbragt over alteret, er 1683 udskåret i barokstil. Der er pulpitur i skibets vestende og ialt 400 siddepladser.

Vestligt i skibet hænger en seksarmet lysekrone fra 1673, skænket af en Lübeck-borger, der led skibbrud ved Svaneke.

Kirkeskibet er en model af fuldskibet »Svanen«, ophængt 1918. En mindetavle, der nu hænger i tårnrummet, fortæller om Kristian V's besøg på Bornholm og modtagelse i Svaneke 1687.

På kirkegården står nu en runesten fra 1050—1100, Gyldensåstenen, rejst af Bove over faderen Økil med indskriften »Krist hjælpe sjælen«.

Neksø Kirke fik sit navn skrevet i vor tids historie, da den i 1945 blev bombarderet under russernes angreb på byen i forbindelse med den tyske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det indre af Svaneke Kirke efter restaureringen 1955.

kapitulation. Men det var ikke første gang, kirken led overlast i ufredstider. Under grevens fejde blev kirken plyndret af den tyske høvedsmand Berent Knop, og i general Wrangels tid blev den igen plyndret — i 1645.

Den nu anselige kirke med det smukke bindingsværks-tårn, omgivet af et fornemt dige af stablede Neksø-sandsten, begyndte som andre bornholmske bykirker i slutningen af middelalderen som en meget lille kirke, et kapel indviet til skipperhelgenen Sct. Nicolaus. Tårnet er ikke meget yngre end skibet, fra engang i 1500-tallet, og der kom tidligt et våbenhus i syd. Et våbenhus i nord er føjet til i 1745, og nogle år senere, i 1760, blev kirken udvidet med en bred nordfløj af sandsten. Det søndre våbenhus blev ombygget, og der tilbyggedes et sakristi, som i 1945 blev udvidet. Da også selve skibet blev ændret i 1700-tallet, bl. a. ved at få højere mure, er der ikke meget, der minder om den oprindelige kirkes udseende.

Et lille fornøjeligt rim om kirkebyggeri står at læse på en tavle over døren til nordfløjen:

»Kirkens langsom samlet skat / haver denne bygning sat / kongen hertil stene gav / byens folk hjalp ogsaa brav.«

Kirken har nu 500 siddepladser.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tårnet er i tre stokværk og åbent ind mod skibet undtagen i tredie stokværk, der har bindingsværksvæg. Klokkestokværket er af egebindingsværk og har saddeltag med en i 1910 opsat tagrytter med et højt og slankt kobberspir, der erstattede et tidligere.

Hovedrestaureringen i 1945 efter den skade, kirken havde lidt under luftangrebet, blev forestået af kgl. bygningsinspektør *Th. Hauning,* og 1946 blev kirken genindviet.

Både skibet og nordfløjen har som loft pudsede, fladbuede trætøndehvælvinger, som nu er hvidtede.

I det nordre våbenhus er bevaret det godt 200 år gamle bræddeloft med samtidige malerier. I en medaillon ses Kristus gående foran en kvinde med et anker og rundt om læses »Mit haab er at komme der, hvor nu min Frælser er«. I en anden medaillon spadserer en fint klædt mand, og en noget voldsom engel peger på en kirkebygning.

Alteret er efter 1945 anbragt i en dyb niche efter udvidelse af kirkerummet mod øst. En kopi af Dorphs maleri i Sct. Stefans Kirke af Jesus hos Martha og Maria udgør altertavlen. En tidligere altertavle fra 1735 er opbevaret i et materialehus. Af tre sæt alterstager er det ældste fra 1650, det yngste er skænket af kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid.

Rundkirkerne.

Øster-Larskirke er Bornholms største og ældste rundkirke og den mest udprægede fæstningskirke. Sct. Laurentius, der har givet kirken navn, var værnehelgen for Lunde stift, hvorunder de bornholmske kirker jo hørte. Man må forestille sig, at den meget aktive ærkebiskop Eskil, der havde Bornholm under sit stift fra 1149 og til han i 1161 gik i mangeårig landflygtighed, har sat alt ind på at bygge en virkelig stærk og storladen landkirke på et tidspunkt, da venderne hærgede, og tre konger stredes om Danmark i en kamp, han selv var engageret i. Der har i tidens løb været megen diskussion om kirkens alder. Efterhånden synes alt at tyde på, at den netop er rundt regnet 800 år.

Kirken ligger på en højderyg midt på øens nordøstside, 3 km fra havet og med udsigt over det. Efter at Bornholm i så udpræget grad er blevet en turistø, har ikke mindst denne rundkirke vundet berømmelse og anseelse. Tidligere var det ikke langt fra, at sognefolk med rundkirkernes lavloftede og dystre og temmelig upraktiske kirkerum så med misundelse på dem, der havde langkirker.

Tung og truende kan kæmpen synes, som den ligger omgivet af vældige støttemure og sit klokketårn, hvor kirkegårdens solide dige engang har gået.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Øster-Larskirke, dyster og tillukket ikke mindst en vinterdag.

Nødvendigvis må en sådan kirkebygning gøre stærkt indtryk på dem, der første gang ser en befæstet rundkirke.

Støttemurene, 7 svære stræbepiller i nord, vest og syd, er bygget til efter den tid, da kirkens opgave som forsvarsværk var aktuel. Der ville være givet fjender altfor gode dækningsmuligheder mellem pillerne. Og kun uden dem havde man fra klokketårnet, der står 20 m fra kirken mod vest, fri adgang til at beskyde de åbne pladser foran kirkens indgangsdøre i syd og nord, en opgave for mandskabet i det oprindelige tårn i digemuren.

Øster-Larskirke består af det cirkelrunde skib og et ovalt kor, begge dele af kampesten, der er pudsede og kalkede, og desuden en korrunding, der står mørk med sine nøgne, tilhugne kampestensmure, men er et smukt stykke middelalder-arkitektur. Udsmykningen er af cementsten, svagt fremtrædende murlister, lisener, strækker sig med mellemrum op ad rundingens mure og forbindes foroven af dobbelte romanske rundbuer.

Denne frise sidder ret lavt, så muren antagelig engang er gjort højere. Korrundingen har tre romanske vinduer, som er anbragt sådan, at et par af dem skærer lisenerne over. Vinduerne må vel på et eller andet tidspunkt være flyttet, måske for at opnå symmetri.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Koret har oprindelig været højere end det er nu, idet det på sjælden vis synes at have været led i forsvarsværkerne. Der er fundet spor af et andet eller tredie stokværk, som mod øst har haft en afrundet, tårnagtig karakter, og som har haft fladt tag med et muret brystværn omkring. Foruden det runde skib og klokketårnet har forsvarerne af denne kirke altså haft yderligere en »stridsplatform«, hvorfra de kunne bekæmpe fjender, og hvorfra der var dørforbindelse op til rundskibets øverste etage. Da de farefulde tider var forbi, har man fjernet den øverste del af koret og givet det almindeligt saddeltag.

En noget lignende forsvars-overbygning på koret kendes fra Store Heddinge Kirke på Sjælland.

Rundskibet viser endnu tænder med sit massive, tillukkede ydre og sine murhuller oppe under det sorte kegletag. Men det er indvendigt, man rigtigt får indtryk af dets forsvarsforanstaltninger og disses originalitet.

Indgangen er gennem et nyere våbenhus, hvorfra den ret enkle sydportal fører ind i kirkerummet. Men i nordsiden har Øster-Larskirke øens smukkeste portal. Dens romanske buer har hulkehl og rundstav, og i det halvrunde felt over døren sidder en tympanon (en døroverligger, der almindeligt forekommer, hvor der er romanske portaler, og ofte er smykket med granitrelieffer, navnlig i jyske kirker). Den er ornamenteret med akantusblade og tovsnoning, og i midten er udhugget et ligearmet kors. Formentlig er den lavet af den skånske *Carl Stenmester* eller på hans værksted. Han har i hvert fald signeret syddøren ved den skånske kirke i Östra Herrestad, hvor man finder en lignende udsmykning, ligesom denne kan have tjent som forbillede for detaljer ved portaler i Øster-Mariekirke og Bodilskirke og i den gamle kirke i Rø.

Kirkerummet i bygningens nederste stokværk er som i alle rundkirkerne højst ejendommeligt. Det indre tværmål er her 13 m, og der er 5 m op til en tøndehvælving, der forbinder sidemurene med en åben pille midt i rummet. Man står altså i en tårnkælderagtig rundgang omkring den meget tykke midtpille, hvorfra det lave, svagt buede loft slår sig over til ydermurene.

En midtpille som bærende konstruktion er fælles — og karakteristisk — for de bornholmske rundkirker, men i Øster-Larskirke er pillen så vældig, at den er et helt lille kirkerum inde i den store cylinder og forbundet med kirkerummet udenfor ved 6 uregelmæssige og ret lave bueåbninger. »Ovnen« har man kaldt midtertårnets indre. Det er 6 m i tværmål og er dækket af en kuppelhvælving med fire flade korsribber. Den havde før af kirkens i alt 250 siddepladser de 40 — selv om det var stærkt begrænset, hvad man kunne se fra de fleste af stolene. Ved kirkens restaurering i 1955 blev dette rum omdannet til et ganske enestående dåbskapel. Her foregår dåben i bogstaveligste forstand i menighedens midte. Døbefonten i dåbskapellet er en romansk granitfont, der har stået i den gamle kirke i Rø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det ovale kor virker stort og lyst i forhold til skibet. Alterpartiet i kórrundingen er blevet i væsentlig grad fornyet ved restaureringen i 1955 ved arkitekt *Rolf Graae*. Kirken har igen fået muret alterbord over resterne af det oprindelige af cementsten. Altertavlen er en i 1878 kasseret, men nu restaureret renæssancealtertavle fra 1605, et smukt eksemplar af de på øen ikke ualmindelige med fremspringende overdækning. Den blev fundet på Nationalmuseet. Et nyt orgel blev samtidig heldigt anbragt inden for norddøren, og pulpituret over skibets vestlige del blev — ligesom stolestaderne — fornyet. Prædikestolen er fra 1595 og har i fire søjleprydede felter evangelisttegnene.

En bred frise af interessante kalkmalerier fra slutningen af 1300-tallet løber rundt om dåbskapellets ydermure. Dommedagsbilledet, der ellers plejer at være anbragt øverst i en kirke for alles øjne, ofte som apsismaleri, findes her umiddelbart over for norddøren. Det er et af de anseligste billeder i dansk middelalderkunst, det har ikke mindre end 150 figurer. Kristus troner som dommeren på regnbuen, på hans højre side sidder solen, til venstre månen, og fra hans mund udgår to drabelige tveæggede sværd. På hans højre side ser man de frelste. De er alle nøgne og har ansigterne vendt imod ham, og man ser deres glæde primitivt fremstillet. Modsætningen er på Kristi venstre side. De fortabte, ligeledes nøgne mennesker, er på vej mod helvede, der efter middelalderlig skik er vist som et uhyre gab, hvor de fortabte modtages af djævelen i grinende troldeskikkelse. Over disse massebilleder ser man Maria og apostlene, og på hver side forkynder basunblæsende engle, at det er dommedag, der er fremstillet.

De øvrige billeder i frisen om midtpillen viser, begyndende fra nordøst efter dommedagsbilledet: englen Gabriel, Maria, den kronede Maria hos Elisabeth, Maria med Jesusbarnet, Josef i rød kjortel, et utydeligt billede og nogle overkalkede billeder og derefter Jesu lidelseshistorie, opstandelsen og himmelfarten.

Ved den sidste restaurering er der yderligere fundet nogle brudstykker af kalkmaleri i kirken, navnlig i alterrundingen, og et indvielseskors fra kirkens første indvielse.

Desuden fandt man en runeindskrift på en sten over norddørens indvendige side. Den er fra omkr. år 1025. En runesten, der tidligere har siddet som karmsten i klokketårnets dør, står i våbenhuset. Den er henimod år 1100 rejst over Sigmund af hans sønner, et par frie odelsbønder, må man tænke sig, med denne hilsen: »Krist hjælpe hans sjæl og Sanct Mikael og Sanct Maria«. Og endelig kom der en del gamle mønter til syne, de ældste fra Valdemar I's tid.

Det mest eventyrlige ved denne kirke, selve mødet med den barske middelalder, begynder dog først rigtigt, når man i korets nordside åbner en lille dør over et par stentrin og begiver sig op ad den snævre, primitive sten-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

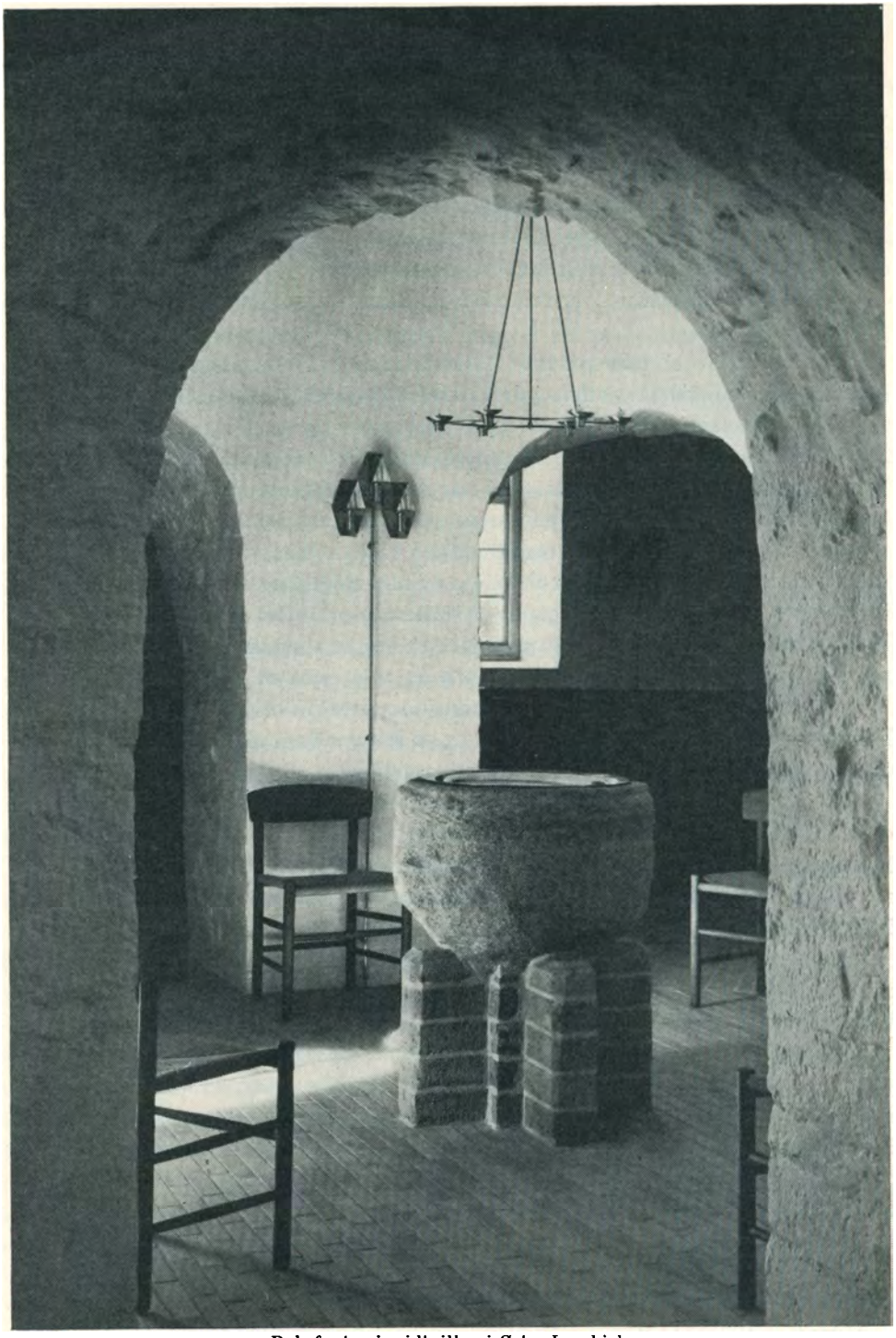

Døbefonten i midtpillen i Øster-Larskirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

trappe, der inde i selve murtykkelsen fører op til rundkirkens egentlige tilflugts- og forsvarsanlæg. Kirkerummet kunne nok lukkes forsvarligt med stængede døre, men i farens stund søgte de mennesker, der ikke deltog i forsvaret fra de øverste etager, tilflugt i andet stokværk, hvor også ejendele og nødvendige levnedsmidler blev bragt i sikkerhed.

I det andet stokværk står man under en vældig kampestenshvælving, der går i ring om midtpillen ligesom nedenunder. Man kan kun forestille sig, at middelalderfolket må have fyldt op med jord under hvælvingen, før dens tunge sten blev føjet sammen. Der er heroppe kun to døråbninger ind til rummet i midtpillen, og der er en dør ud til tagrummet over korets hvælving.

Stentrappen inde i muren bugter sig videre opad til det øverste stokværk, der helt er beregnet på forsvar. Man kommer op i en flisebrolagt vægtergang eller skyttegang, der i en bredde af 1,25 m går bygningen rundt inden for de nuværende ydermure. Dens gulv er omtrent 1 meter over gulvet inde i stokværket. Bortset fra en dækning over trappen har vægtergangen været under åben himmel. Det ses bl. a. af de afløbshuller for regnvandet, der er i ydermuren, og gulvets skrånen udad. Ydermuren har været et ca. 1 m højt brystværn, måske med tinder. Inden for vægtergangen havde rundkirkens øverste stokværk sin facademur i to meters højde, og herover har kegletaget hævet sig. Midt i rummet inden for vægtergangens to cirkelmure ses den stadig fortsatte midtpille, som har en enkelt døråbning og et par lysspræk-ker. Dens tværmål er her kun 4 m. Den har måske været fortsat opefter som et lille midtertårn med spir, sådan som det indtil 1753 fandtes i Vårdsberg Kirke i Östergötland, den rundkirke, der synes at have lignet Øster-Larskirke mest. På det tidspunkt havde Øster-Larskirke fået sit nuværende tag, der dækker også vægtergangen.

De murhuller under taget, som tydeligt ses udefra, har formentlig tjent til anbringelse af tømmerstokke, der kunne bære et udvendigt galleri, en løbegang af træværk, hvorfra man yderligere havde lejlighed til at bekæmpe angriberne.

En tilmuret døråbning har oprindelig ført fra vægtergangen til korets øverste etage, der muligt har været en tårnlignende tredie etage. Med denne kombination af rundskibets og korets tårnagtige bygninger i indbyrdes forbindelse har kirken kun haft ét sårbart punkt, apsisvinduerne. I denne forbindelse har man forestillet sig, at de tre romanske apsisvinduer først er anbragt, da man var kommet ind i fredeligere tider.

Klokketårnet, der nu står frit inde på kirkegården, efter at denne er udvidet, har indgangsdør 1½ m over jorden og har været led i befæstningen. Over kampestens-underdelen er et stokværk af pragtfuldt, svært egebindingsværk. Man ser, at de midterste stolper er savet over, da klokkerne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kalkmalerier i Øster-Larskirke.

skulle anbringes. Den ene af de to klokker fortæller i en indskrift, at den 1640 er skænket af Holger Rosenkrantz, guvernør over Bornholm.

Nylarskirke er ligeledes fra tiden omkring 1150 og indviet til Sct. Nicolaus. Den ligger ret lavt, 8 km sydøst for Rønne og i nogen afstand fra sognets 7 km lange kyststrækning. Det har været en kirke, der kunne sættes i stærkt forsvarsberedskab. Den er uden de mange støttepiller og står derfor enklere i linierne.

Rundkirkens tre stokværk står næsten helt bevaret, det gælder også kor og apsis. Våbenhuset er ombygget 1879. I den hvælvede korrunding findes en gammel arkitektonisk snedighed. Øverst i halvkuplen er indmuret 5 lerpotter med mundingerne nedad. De skulle give rummet bedre akustik.

Rundkirken har en smuk portal i syd, norddøren er tilmuret. Inden døre virker kirken farverig med dekorationer i friser på alle vægge såvel som over og i apsis- og korbue. Et ekstra farvespil får alterpartiet fra grønmalede ruder i apsis. Der er 225 siddepladser i kirken.

Midtpillen er her massiv, men meget spinkel, kun 190 cm i tværmål,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

men der er ofret en del på at gøre den dekorativ, bl. a. har den en rundbuet frise under gesimsen og kalkmalerier, hvor hvælvet begynder. En midtpille som i Øster-Larskirke har der simpelthen ikke været plads til, da hele rummet kun er 11 m i tværmål. Højden til tøndehvælvingen rundt om pillen er indtil 5 m.

Særlig interessant er en arkitektonisk detalje: et helt oprindeligt romansk vindue i nordmuren. Det frembrød ingen fare for, at angriberne skulle trænge ind gennem det, det er kun 27 cm bredt og knap dobbelt så højt.

Koret har hvælvet loft. I korrundingen ser man et smukt alterparti over et beskedent lille alterbord og et krucifiks. Døbefonten er af gotlandsk kalksten og af keglestub-typen, dåbsfadet er sydtysk arbejde fra omkring 1575, og prædikestol, pulpitur og stolestader fra 1882. I våbenhuset er anbragt et gammelt korbuekrucifiks og to velbevarede store runesten. Den ene er over Alvard, der druknede, den anden over Bøse, der blev dræbt i kamp.

Nylarskirke hævder sig blandt øens kirker smukt med sine kalkmalerier, der er de ældste bevarede på øen. Efter at have stået overkalket i århundreder blev de i 1882 afdækket og restaureret af professor *Kornerup*. Motiverne er velkendte fra middelalderlig malerkunst, og kalkmalerierne menes at være fra omkring 1250. Man ser først Adams skabelse, ved at Gud indblæser livets ånde, og derefter Eva stige op af den sovende Adams side. Derefter ser man et billede af Gud selv, da han advarer Adam og Eva mod at spise af kundskabens træ. Så følger syndefaldet og — vendt mod koret — udspørgelsen af de to syndere og uddrivelsen af paradis. Et sidste billede, som menes at skulle forestille Adam arbejde i sit ansigts sved, er i tidens løb ødelagt.

Stilen i billederne er romansk med spor af den byzantiske kunst, som prægede landets første kalkmalerier. Det viser bl. a. figurernes slanke legemsformer og deres store øjne og næse. Der er karakter og plastisk kraft over disse malerier og hele deres sikre komposition, også over frisens anbringelse som overgang mellem pille og hvælv.

Kirkens ydervægge har også haft en billedserie, men den lod sig ikke restaurere, kun de smukke borter, der sad over frisen, er bevaret.

Som i Øster-Larskirke er der gennem en lille dør i koret, her i sydmuren, adgang til rundskibets øvre stokværker. Ad en snæver stentrappe i den 2 m tykke mur når man andet stokværk, der er hvælvet som kirkerummet, men mere lavloftet. I syd findes en niche, hvor der gennem en skakt har været mulighed for at angribe fjenden, hvis han havde sprængt kirkedøren. I det øjeblik, han trådte ind, kunne man lade sten eller andet hagle ned i hovedet på ham. Arkitekt C. G. Schultz mener, at skakten også kan have været til indladning af våben. Endnu længe efter at fæstningsværkerne var blevet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kalkmalerier på midtpillen i Nylarskirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

overflødige, opbevaredes der skyts til landeværnet i kirkerne. Over norddøren er ingen skakt, men en dør eller luge ud til det fri.

Øverste stokværk er udelukkende beregnet til forsvaret. En skyttegang, der er bredere end den i Øster-Larskirke, er, som den, nu overdækket af taget, men stod tidligere åben og havde brystværn med ca. 120 cm høje tinder og skydeskår, der nu er lukket med kampestensmurværk. Skyttegangens indermur var oprindelig rundkirkens ydermur i denne etage, og ved den sluttede kegletaget. Den står blank og viser således, at kirken næppe oprindelig var hvidkalket. Nogen forbindelse mellem rundkirkens øvre etager og korets tagrum ses ikke ved denne kirke.

Det er morsomt at kigge op i tagværkets mylder af gammelt egetømmer. Konstruktionens princip er fra middelalderen.

Et typisk klokketårn med en middelalderlig kampestens-underbygning på omtrent 6½ m og et bindingsværks-klokkerum, der ikke er det oprindelige, står vestligt på kirkegården. Ligesom i Åkirke har underrummet oprindelig været indrettet til gennemgang.

Olskirke, 3 km fra kysten ved Tejn fiskerleje og 5 km fra Allinge, er højt og stolt beliggende 112 m over havet. Det er den slankeste og mest velproportionerede af de sort-hvide kæmper, og den præsenterer sig med en egen fornemhed. Rundmuren er 13 m høj som i Øster-Larskirke, og det spåntækte tag har en lignende højde. To svære støttepiller med tegltag tjener med deres hulrum forneden tillige som materialeskure. Kor og korrunding er ganske små — korrundingens udvendige diameter er kun 2,80 m — og har været lette at beherske oppe fra rundskibets åbne skyttegang. Udefra ser man oppe under tagskægget i rundskibet rækken af bomhuller, hvor et udvendigt hængegalleri af træ kunne anbringes og bemandes.

Olskirke er indviet til Sct. Olaf. Dens alder er som de andre rundkirkers. Et oprindeligt lille vindue, kun 28 cm bredt, sidder ganske lavt i korrundingen, men er indvendigt tilmuret. Både norddøren, der er delvis tilmuret, og syddøren har halvrunde døroverliggere. Inden for syddøren ses dybe firkantede huller til de svære bomme, man stængte den med. Begge døre har flere skånske detaljer.

Indvendig er kirken mere beskeden end i det ydre, men sat smukt i stand ved restaureringer. Her står de barske kampestensmure under hvidtekalken, uden at man har ofret altfor megen omhu på regelmæssighed. End ikke den slanke midtpille, opmuret af tilhugget granit, har man her ofret noget særligt på. Kirken har siddepladser til 200 mennesker.

Korbuen står urørt, lav og trang, men et par store vinduer, der er sat ind ved restaureringer, kaster stærkt lys ind over det moderniserede kirkerum. I koret har der været kalkmalerier fra 1300-tallet, i 1949—50 restaureredes en sengotisk udsmykning med store ranker på rundskibets tøndehvælv.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved samme lejlighed fik kirken nyt alterbord af granit og ny altertavle, et relief i brændt ler af kvinderne ved graven, udført af billedhugger *Gunnar Hansen*. Rester af en tidligere altertavle fra 1602 står i klokketårnet. Døbefonten er romansk og af grå kalksten med meget lav fod, og den har lignende dåbsfad fra omkr. 1575 som flere andre af øens kirker. Prædikestolen er ca. 400 år, men delvis fornyet. I 1700-tallet afhøvlede man udskåret foldeværk i dens felter og gav den i stedet malerier. Også de løse kirkestole, pulpituret og orglet er nyanskaffelser. Men lysekronen i koret er fra omkr. 1600. En »pesttavle« ses i våbenhuset.

En genopført lille stentrappe i koret fører fra en dør op til rundkirkens to øvre stokværk. Det første er hvælvet som kirkerummet, men midtpillen er her mærkelig nok betydeligt bredere. Særlig interessant i denne etage er en vestdør, som ind mod rummet står åben og velbevaret, mens den udvendig er dækket af en senere støttepille. Af bygningstekniske grunde er den væsentligt smallere foroven end forneden. På hver side af døren er der huller til at stikke bjælker igennem. Døren antages at have været brugt, når dette stokværk skulle anvendes som magasin og oplagsrum. Man har så anbragt en løs stige udenfor. I østvæggen er der dør til korets tagrum.

I forsvarsetagen, det omtrent 3 m høje tredie stokværk, er der i ydermuren 9 store skyttegab med lemme, sådan som man oprindelig synes at have haft det. De er indvendig omkring 1 m brede og i rigelig mandshøjde.

På ejendommelig måde havde man i denne kirke lavet afslutningen foroven. Fra midtpillen, der her er spinkel, lå på svagt skrånende bjælker, der gik ned i huller i ydermuren, et lag planker, der udgjorde bygningens næsten flade tag, hvorfra der var afløb for regnvand, sådan som man stadig ser det. Ydermuren fortsatte op over de nævnte huller og dannede et brystværn for skytterne på taget. Det imponerende, næsten 15 m høje spåntag kan være en kopi af et tag opsat tidligt i 1200-tallet, da faren stort set var drevet over. Man finder i dets konstruktion mange meget gamle træk.

Klokketårnet i det sydlige kirkedige har været et led i forsvaret og er i den gængse stil, om ikke særlig anseligt i forhold til øens andre klokketårne. En fri trappe af træ fører op til det fjælleklædte klokkehus af egebindingsværk over en 3 m høj kvadratisk underbygning.

Nykirke, 7 km fra Rønne og 4 km fra kysten, hed tidligere Alle Helgens Kirke. Den ligger fredeligt og lidt gemt ved en landsbyagtig bebyggelse, men den er heller ikke så høj som de tre andre rundkirker. Den har kun to stokværk, da den aldrig nåede at blive færdigbygget. Den er nok den yngste af rundkirkerne, men ikke så meget yngre end de andre, at det berettiger til navnet. Det er en næsten 800 år gammel middelalderkirke, der som de tre andre rundkirker skulle have været en borgkirke, men ikke nåede at blive præget så stærkt af det.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

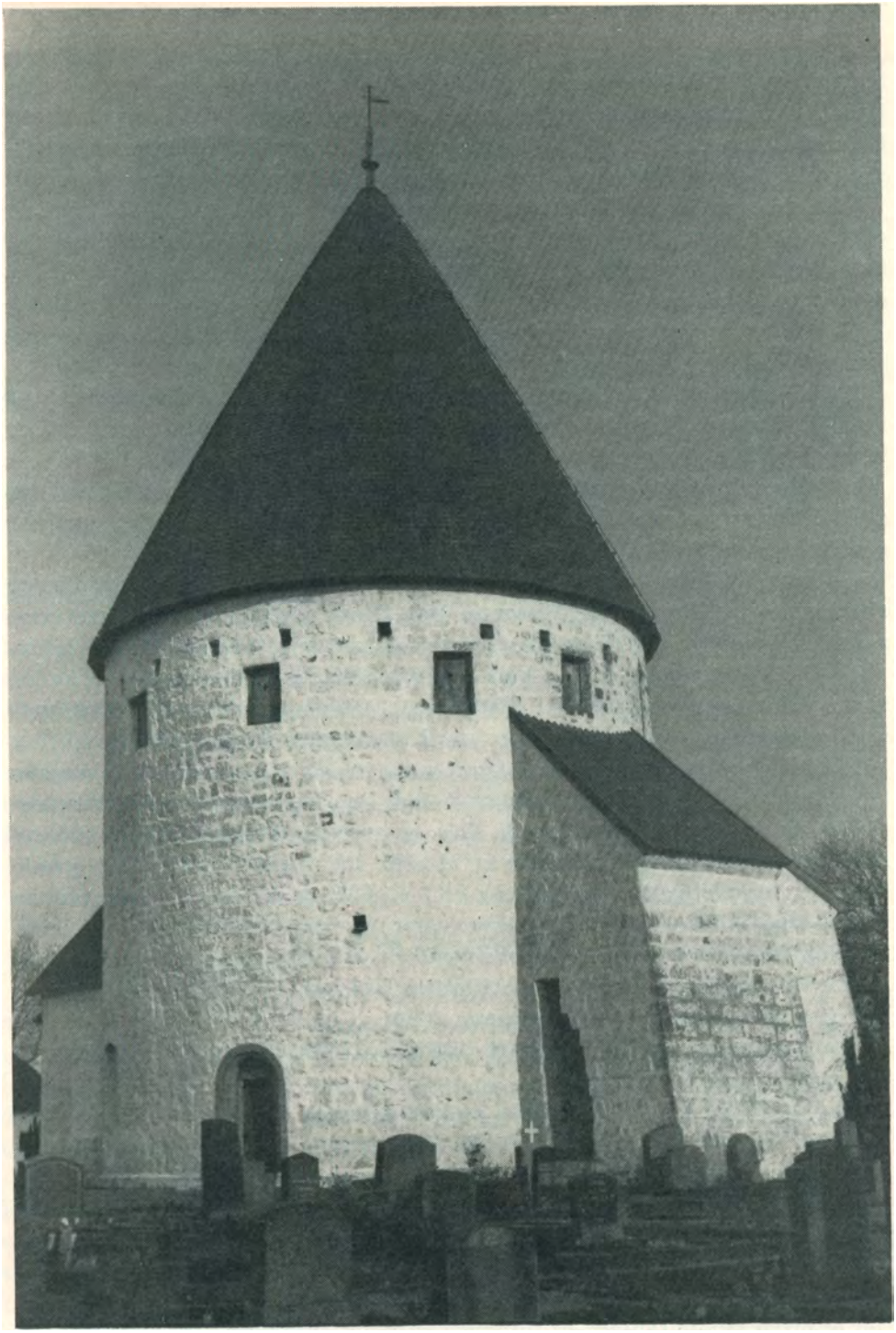

Olskirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indgangsportalerne i kirkediget, der i øvrigt endnu har 44 af de gamle binderinge til bøndernes heste, er de smukke, særprægede trælåger, som er typiske for bornholmske kirkegårde. Trælågen i syddiget er øens ældste bevarede. Man ser her udskåret »Anno 1678«. Lågerne, der er karakteristiske ved deres overligger-bjælker og spåntag, er af stor dekorativ virkning.

Det ret anselige klokketårn er gentagne gange ændret. En lille tilbygning med tegltag er fra 1881, men afløste en gammel bindingsværks kirkelade, som i tidens løb dog også har været anvendt til beboelse, som materialeskur og som sprøjtehus.

Kirken står støt uden hjælpemidler med sine henved 2 m svære mure i rundskibet. Den har som de andre rundkirker midtpille, som her er ca. 3 m tyk. Kirkerummet er derfor snævert, og det er også lavloftet, men lys mangler ikke, da der på de gamle vinduers plads uden større pietet er anbragt fire store vinduer foruden et vindue, hvor norddøren var.

Korbuen har været ganske smal. På hver side af den har der været en alterniche. Af korrundingens tre vinduer er det midterste og det nordlige genåbnede vinduer fra kirkens ældste tid.

Altertavlen er en kopi af Carl Blochs maleri af opstandelsen. En tidligere altertavle er på Bornholms Museum. Men denne kirke mangler ellers ikke gammelt inventar. På en smuk gammel sengotisk alterkalk står på latin: »Fru Cecilia har givet denne kalk til Alle Helgens Kirke, bed for hendes sjæl«. Alterstagen er fra sidst i 1500-tallet. Døbefonten er en af de gotlandske, og prædikestolen, som nok er værd at se nærmere på, er fra omkring 1610. Det er et meget smukt udskåret arbejde fra den kendte flensborgske billedskærer *Hinrich Ringerincks* værksted. Den har meget levende bibelske scener og en rigdom af snitværk. Den er opstillet 1872, fortæller kirkens regnskaber, men dens forhistorie er ukendt. På væggen hænger de i gamle dage så almindelige timeglas. Disse er fra 1690 og sidder på en træramme med denne indskrift: »O mennische, giør pænitenzie idelig, glasset løber flittelig, kom døden ihu stadelig, saa wandrer du forsigtelig. Dette glas hafuer Albert Hartwig med hans kieriste Kirstine Kofoeds daatter foræret kirchen till sirat og dem til hukommelse anno 1690«.

En gammel lysekrone, skænket til kirken 1594, hænger i koret. Kirken har godt 200 siddepladser.

Kalkmalerier fra sidste halvdel af 1300-tallet og fra de forskellige senere perioder er fundet 1908 i rundskibet, der ligesom de andre rundskibe har været dekoreret på ydermurens vægflader og i koret. Navnlig er en bred frise om rundpillen, hvor den går over i hvælvingen, i væsentlig grad med til at præge kirken. Man ser i 13 optrin ret primitive billeder fra Jesu lidelseshistorie og uden om figurerne en rig udsmykning. Billederne er malet i felter mellem søjler, som bærer spidse trekløver-buer med ornamenter over. Der er brugt frodig fantasi. Et lille tårn er malet over hver søjle. Billedserien

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

begynder ud for hovedindgangen, syddøren, og følger solens gang. De fleste af billederne er velbevaret. Man ser først Judaskysset, så følger krigsknægte i Getsemane have, Kristus føres til Pilatus, Pilatus på tronstolen, tornekroningen, hudstrygningen, korsgangen, korsfæstelsen, gravlæggelsen, opstandelsen, den vantro Thomas og forklarelsen. Dette sidste billede har kun spor af et par figurer.

Over nordportalen, der nu er vindue, er malet en medaillon med gudslammet med kalken og korsfanen, og til højre for dette ser man bebudelsen.

Korbuen har lidt yngre ornamentbort med blomster og bladværk og en lille Kristusfigur på en verdenskugle.

Også i Nykirke fører fra koret en smal stentrappe i rundkirkens kor op til andet stokværk, der aldrig har været hvælvet. Der er afløb for regnvand i fordybede render i det uregelmæssige gulv. De fører til senere blændede huller i ydermuren. Foruden et par lyssprækker har denne etage haft en døråbning ud til det frie mod vest, og i den 140 cm tykke østmur er en mindre, rundbuet døråbning ud til korets tagrum.

Taget, der måske var et fladt trætag, kan have været benyttet som en åben stridsplatform. Ydermuren har i sin første tid haft brystværn med tinder. Trappen op gennem rundskibet fører så langt, som murværket rækker, men de øverste trin på vej mod et tredie stokværk, som ikke blev bygget, er ikke slidte. I øvrigt er det ikke klarlagt, hvordan kirken har været afsluttet foroven på dette 14 m brede og 8 m høje rundskib.

Højt over kegletaget, synligt fire meter over dette, rager dets midterstolpe op, formet som en meget anselig prydstang eller »husbrand«, som en sådan kaldtes. Den har kugle, et kogleformet led med egespån og øverst en smedejerns fløjstang med vindfløj og hane med årstallet 1711.

Gamle og nye langkirker.

Bornholms kirker er, som det fremgår af det foregående, stort set på alder med det ældste kirkebyggeri i sten i det øvrige Danmark, men de er ikke blandt de allerældste. Det gælder i almindelighed rundkirker som langkirker. Tabsprocenten har på Bornholm været større end i nogen anden dansk egn. Af øens middelalderkirker er kun godt halvdelen bevaret nogenlunde uskadt.

Af de 15 gamle sognekirker på landet har rundkirkerne klaret sig bedst. De var bygget, så de kunne holde stand både mod fjender fra søen og mod vind og vejr — de modstod også dem, der sidst i forrige århundrede havde så travlt med at forny de gamle bornholmske kirker.

De sognekirker, der i middelalderen byggedes som langhuse med skib, kor og apsis og i nogle tilfælde straks med et vesttårn, har ikke det fælles-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Alter og døbefont i Olskirke.

præg, som man finder hos rundkirkerne, og de er næsten alle væsentligt ændret i tidens løb.

Særlig interesse knytter der sig til de langhuskirker, der byggedes med vesttårn, fordi de uden for Bornholm er ret fåtallige, og fordi de på Bornholm alle har haft samme grundplan.

Ibskirke er den bedst bevarede i denne gruppe. Den har et vesttårn, der i udpræget grad er beregnet på forsvar — og samtidig er et af de prægtigste på øen.

Den ligger 3 km sydvest for Svaneke, har navn af at være indviet til Sct. Jacob og består, foruden af vesttårnet, af skib, kor og apsis, alt opført i tiden mellem 1150 og 1200 af kampesten på en dekoreret sokkel og med udsmykninger hugget i silurkalk. Det er en tidlig romansk kirke, der nok er udvidet, men ikke ombygget. Den har fået et våbenhus foran syddøren og i 1870 en stor korsarm mod nord. Det kan dog ikke skjules, at man i tidens løb har været temmelig skånselsløs også mod denne kirke, når man foretog

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ændringer. En nordportal forsvandt, da korsarmen byggedes til, sydportalen blev i nogen grad ødelagt, da indgangen skulle udvides, men den har dog stadig sin overligger af kalksten. Kirken har nu 250 siddepladser.

Tårnet er vel ikke helt så imponerende som Åkirkes, men det er både smukt og interessant. Dets bredde mod vest er 10 m, og op til bjælkeloftet i øverste stokværk er der 13 m, altså som murhøjden i de største af rundkirkerne. Tårnet har fire stokværk. Kirkens tårnrum forneden er utilgængeligt udefra. Det har kun indgang fra skibet, hvortil det slutter sig med to runde bueåbninger. Men begge de næste stokværk har døråbninger ud mod det fri, sådan som det forekommer også ved rundkirker. Det er måske her ikke specielt af forsvarshensyn. Hvor fæstningsagtigt og tillukket dette solide tårn end virker, opfattes det ikke af alle som et absolut forsvarstårn, men som indrettet efter de mere passive sikkerhedshensyn og med tanken på gode opbevaringsforhold. Som af arkitekt C. G. Schultz påpeget har kølighed inden for de favnetykke mure og under de svære hvælvinger gjort tårnrummene fortrinligt egnede til opbevaring bl. a. af smør, der så langt man kan spore tilbage, har været en vigtig skatte- og handelsvare for øen. Døråbningerne må da opfattes som pakhusdøre, hvorigennem opkrævede naturalafgifter kunne hejses ind til god og sikker opbevaring.

De tre nederste stokværk er alle overdækket af to parallelle tøndehvælvinger, båret af en firkantet midtpille. Fra tårnets indvendige sydøsthjørne fører en snæver stentrappe inde i den indtil 2 m tykke mur i vest op i andet stokværk, derfra i nordmuren op i tredie og videre til fjerde i vestmuren. I tårnets øverste rum ser man i ydermuren til alle sider delvis tilmurede åbninger, der synes at have gjort tjeneste som skydeskår, og der har vel i sin tid været murtinder. Tårnets kampestensgavle mod syd og nord er i hvert fald noget yngre end selve tårnet, tidligst fra 1300-tallet.

Klokketårnet i det sydlige kirkegårdsdige, hvor det oprindelig har været indgangsporten som andre steder på Bornholm, er meget anseligt med kampestensunderbygning i to etager. Derover har det den sædvanlige overbygning i bindingsværk til klokkerum.

Ibskirke har over skibets vægge, der virker særligt høje mod de lave hvælvingsbuer i tårnet, fladt træloft. Altertavlen er et maleri af *C. W. Eckersberg,* Kristus i Getsemane. Døbefonten er gotlandsk af den på Bornholm almindelige »bægerbladstype«, og prædikestolen er ny. Et korbuekrucifiks fra sidst i 1500-tallet er anbragt i nordfløjen, og på den svære midtpille mellem skib og tårn hænger en sengotisk Mariafigur.

Bodilskirke, der indtil 1921 sammen med Neksø Kirke udgjorde ét pastorat, er indviet til den angelsaksiske helgen Botolphus. Det er en smuk og statelig landsognskirke fra den romanske tid, senere udvidet. Egnens bønder har antagelig i slutningen af 1100-tallet bygget kirken af kløvet kampesten,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

men kun med skib og kor med apsis og begyndelsen til et tårn. Det er dog fuldført kort efter. Våbenhuset er opført senere i middelalderen. I korets nordside ses et af de gamle vinduer, i skibet er der kun spor af dem, og desuden findes begge portaler markeret, selv om norddøren er omdannet til et vindue. Sydportalen er nok værd at standse lidt ved. Forbilledet er at finde i Östra Herrestad kirke i Skåne, hvis sydportal er hugget af Carl Stenmester, der som nævnt har præget mange skånske kirkebygninger og også sat sine spor i flere af de bornholmske. Kirkeportalen i Bodilskirke har halvt udhuggede søjler, buer om døroverliggeren, søjlehoveder og søjlefodstykker, som man ser dem i Östra Herrestad.

Bodilskirkes tårn er stort og kraftigt og i 4 stokværk. Det minder om det store forsvarstårn i Ibskirke, men er mindre og mere enkelt. Det har dog tydeligt nok oprindelig været meningen, at det ikke skulle have stået tilbage for tårnene ved Åkirke og Ibskirke. Man har fundet rester af et 2 m bredt fundament i en meters afstand fra tårnets nuværende vestmur, så man har kunnet se den oprindelige plan med et kæmpetårn.

De to nederste stokværk i tårnet er hvælvede og kan være opført samtidig med skibet, hvortil det nederste tårnrum åbner sig med to arkadebuer, to rundbuede åbninger, skilt ved en lav pille. Tårnrummet har som loft to tøndehvælv ved siden af hinanden og hvilende på en arkademur, der har en pille midt i rummet. Der er fra rummet to døre. Den ene, i sydøsthjørnet, har tidligere været indgangsdør til tårnrummet. Den anden, i sydmuren, er til tårntrappen. I andet stokværk befinder man sig i et stort tøndehvælvet rum, men her har tøndehvælvet retning på tværs af det nedenunder. En dør i vestmuren fører ud til det fri, så man her som i flere andre af de bornholmske kirker har haft adgang til at bringe ejendele og naturalydelser direkte op i tårnet til opbevaring og sikkerhed. I næste stokværk ser man skibets afsluttede gavl-trekant, der altså har stået færdigbygget, før tårnet var bygget så højt op. I øvrigt har de to øverste stokværk en tid stået uden mellemrum, så det var ét stort rum, men så har man igen indbygget et bjælkeloft og fået et fjerde stokværk.

Men noget klokketårn er vesttårnet trods sin gode plads og solide mure ikke. Et smukt eksemplar af de bornholmske klokketårne med høj kampestensunderbygning, der med rundbuede portaler har gjort tjeneste som porttårn, og klokkestokværk i bindingsværk står i det søndre kirkedige. Det er i sin nuværende skikkelse fra ca. 1700.

Ved en restaurering af Bodilskirke i 1911 er en fløj bygget til i nordsiden. Kirken har nu 285 siddepladser.

Kirkens skib er meget kort og danner næsten ét stort rum sammen med koret. Skibet har smukt, mørkt bjælkeloft, der sammen med korbuen, som står med mørke sten uden kalkpuds, giver rummet styrke og karakter. Særpræget er også alterpartiet med et krucifiks i stedet for altertavle. Den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

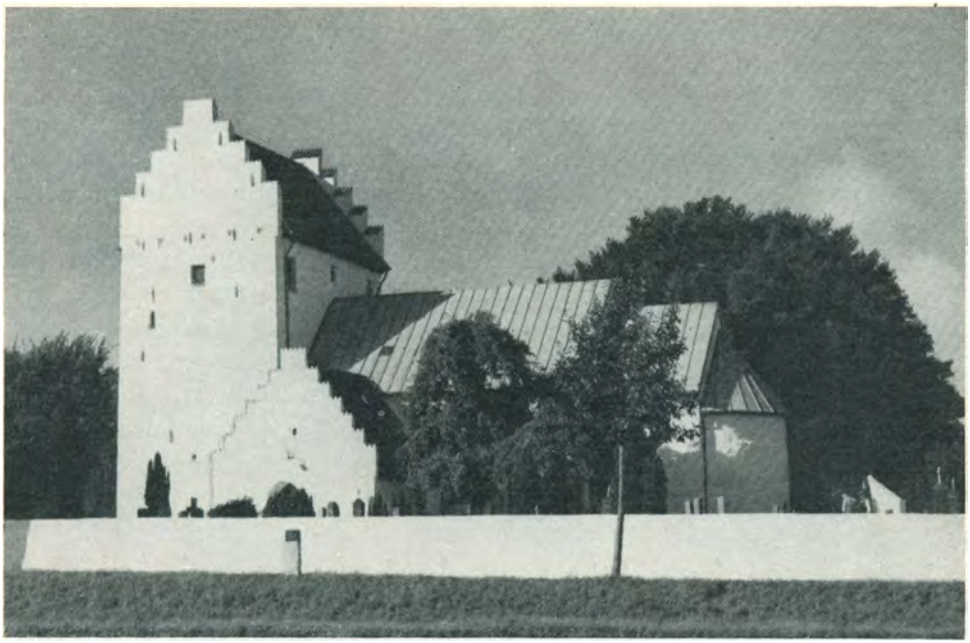

Bodilskirke.

tidligere altertavle, der er malet 1856 af *Jørgen Roed* og forestiller vandringen til Emmaus, er anbragt på skibets vestvæg. I de to høje nicher til sidealtre på skibets østvæg står nu to meget store skulpturer, mod nord Moses, kopieret efter Michelangelo, og mod syd Kristus.

En gammel døbefont af gotlandsk kalksten står ved indgangen. Den er som de fleste andre gotlandske døbefonte meget høj og har senromansk udsmykning med bladværk om kummen. En ny døbefont er af granit. Prædikestolen er fra ca. 1600 og har evangelistfigurer, buer og søjler og er malet i hvidt, guld og lyseblåt.

Det smukke kor inden for den meget høje korbue har mod nord et oprindeligt romansk vindue. I vinduet i den hvælvede korrunding, alternichen, har der været glasmalerier fra 1300-tallet. Der findes rester deraf på Bornholms Museum. Også spor af kalkmalerier er fundet flere steder i kirken.

Endelig finder man i Bodilskirkes tårnrum en »pesttavle« og indmuret i sydsiden en romansk gravsten med et kors hugget i relief, og i våbenhuset står to runesten. Den ene har ligget som grundsten i skibets nordmur og har indskriften: »Esbern lod stenen rejse efter sin kone, Botirda. Gud lette ånden evindelig«. En tredie runesten sidder i sydmuren på kirketårnet.

Knudskirke. Mangfoldigheden i de bornholmske kirker mærker man måske allertydeligst, når man kommer til Knudskirke i Vester-Herred,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i sognefællesskab med Rønne. Den er indviet til Sct. Knud konge og er den mindste af de bornholmske kirker fra den tidlige middelalder. Den virker dog på ingen måde uanselig, idet den ligger højt og frit i forhold til omgivelserne, og der er en smuk rejsning over hele kirkebygningen. Dens tårn står nu i mørk granit efter en fuldstændig ombygning i 1878, men har rester i sig fra middelalderen. Kirke og kor har, som almindeligt på Bornholm, høje mure, idet de i tidens løb er gjort højere.

Særlig interessant er det at se, hvordan man, da det oprindelige tårn blev bygget, undervejs har skiftet plan. Når man inde fra kirken ser ned mod det lave tårnrum, ser man først en almindelig, bred rundbue i den mur, der er ført videre op som tårnets østmur. Men stødende op til denne mur ser man under buen en anden tårnvæg bagved. Den hviler på fundamentet med en svær pille i midten, og på hver side af den er de lave buer, der forbinder tårn og skib. Det er den første østmur til tårnet. Derefter har man ombestemt sig og gjort tårnet større ved at rykke en ny mur længere frem. Denne ejendommelige udvidelse ser man spor af også udvendig i kirkens nordmur.

At det er svært at få plads til orglet i en sådan kirke, hvor vestpartiet må stå frit, er så en anden sag. Det griber stærkt ind i rumvirkningen, at det må stå mod skibets nordvæg, øst for den gamle norddør.

Kirkens portaler er begge interessante. Syddøren inde i våbenhuset kommer knap helt til sin ret, fordi våbenhuset er delt. Men det er en smukt tilhugget portal i stil med flere andre bornholmske og med skånsk-præget tilhugning. Døroverliggeren af gullig granit har i den ene side en udhugning, der nok kunne tyde på, at det er en runesten, og stenen fortsætter ind i murværket. Norddøren er omgivet af en elegant portal, der kommer smukt til sin ret i den ukalkede vestdel af kirken, så man ser det uregelmæssige stenmateriale i muren omkring den.

Som kirkerum eller på anden måde har tårnrummet ikke kunnet gøre stor nytte. Det er ikke engang to meter langt. Skibet er meget lyst, da der blandt de i tidens løb ændrede vinduer er et umådelig stort vindue sat ind i nord. Der er nyere, mørkt træloft, og stolestaderne har plads til 125 mennesker.

På hver side af korbuen er en høj niche, hvor der har været sidealtre i den katolske tid. Den sydlige niche er dog gennembrudt for at lave opgang til prædikestolen fra koret. Prædikestolens lydhimmel, der sidder dels på væggen til koret og dels på sydvæggen, virker elegant. Selve prædikestolen er et ret primitivt renæssancearbejde.

Koret har gulv i plan med skibet og har tøndehvælving. Mest interessant er dog et gammelt tag over koret, som man opdagede i 1913 under reparationsarbejder. Efter irsk forbillede, men i lighed med hvad enkelte andre steder er set på Bornholm, har koret haft et massivt stentag, belagt,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Knudskirke.

ligesom et spåntag, med store flager ind over hinanden, blot ikke af træ, men af tunge silur-kalksten.

Alterbordet er fra middelalderen, muret af kalksten, altertavlen et renæssancearbejde fra 1596 med nadverordene i gylden skrift på blå baggrund i felter mellem udskårne søjler. Den romanske døbefont er af granit og af almindelig dansk type.

Kirketårnet fik ved ombygningen i 1878 nogenlunde samme indretning som det tidligere. Det har fire stokværk, hvoraf de to nederste er hvælvede.

Pederskirke på Sydbornholm er bevaret i sit romanske anlæg med skib, kor og korrunding, og set nordfra kan disse bygningsdele synes at have hele den middelalderlige atmosfære over sig med et par enkelte små højtsiddende vinduer og vestligst i skibet en norddør, som ganske vist er tilmuret. Bortset fra sydportalen, som nok er værd at betragte, er der dog i tidens løb ændret en del på kirkens enkeltheder, og i 1500-tallet fik den et vesttårn. Det er hvidkalket som den øvrige kirke, men er et ejendommeligt undersætsigt kampestenstårn, der trods sine tre stokværk kun lige når at kigge

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

op over skibet med lidt mur og sine kamtakker. Det står i øvrigt, ligesom koret, lidt skævt for skibet. Mellem tårnrum og skib er der forbindelse ved en lav tårnbue. Der er i alt 200 siddepladser.

Kirken har fladt bjælkeloft, kun korrundingen er hvælvet.

En ejendommelighed finder man på korbuens hjørner ud mod skibet i den højde, hvor rundingen begynder. Her sidder i murværket rester af nogle fremspring. De er tydet sådan, at her engang har været anbragt sidedøre til en mandshøj lukkemur, en længst forsvunden skranke med bueåbninger mellem kor og skib, mellem præst og menighed. Sidedørene har været ganske smalle, ligesom en nu forsvunden præstedør til koret kun af en alens bredde. På en sådan lukkemur plejede et helligkorsalter at være anbragt.

Altertavlen er malet af konservator *C. Chr. Andersen* 1876 og viser Kristus og den kananæiske kvinde, døbefonten er gotlandsk, af »bægerbladstypen« og med sydtysk dåbsfad fra omkr. 1575, og prædikestolen er fra 1845. Et middelalderligt ciborium — opbevaringssted for oblater til nadveren — af forgyldt kobber, omgjort i 1727, det såkaldte »Bonaveddes bæger«, forsvandt under en restaurering i 1880.

Poulskirke er den yngste af de gamle romanske sognekirker, bygget efter 1200, og den adskiller sig fra de andre ved at være uden tårn. Sognet danner øens sydøstlige hjørne, der afsluttes med Dueodde. Den lille kirke er net og velbygget, den er som de andre gamle kirker hvidkalket og består af skib, et efter skibets nuværende længde påfaldende kort kor og apsis. Den er ligesom Pederskirke overvejende opført af silurkalk eller cementsten fra Limensgade. Den har fået et sakristi af bindingsværk og med rødt tegltag, og et våbenhus, der er ombygget i 1871, omtrent samtidig med at man gjorde kirken større ved at forlænge skibet 4—5 m mod vest. Murene er forholdsvis høje og rige på enkeltheder. Det gælder særlig korrundingen. Foroven er ydermuren udsmykket med en takket frise, et såkaldt »savskifte« i usædvanlig stort format, men det mest ejendommelige er korrundingens vinduer. De er bevaret i en højst original udformning, omend de delvis er blevet udfyldt af nyt murværk. De tre vinduer er korsformede både i indre og ydre omrids og i selve lysåbningerne. Man har ikke herhjemme noget sidestykke til dem.

Skibets to portaler er bevaret, men norddøren er muret til. De er vidt forskellige, men vidner om fin håndværkerkunst. Nordportalen har en rigdom af sirlige, nærmest sengotiske profiler. Sydportalen, der fører fra våbenhuset ind i kirken, virker pompøs og dyster med sine forskellige tilhugne silurkalksten, der navnlig her svarer godt til betegnelsen »sort marmor«. Døroverliggeren har nogle runde nedhæng, som man ellers bedst kender fra træskærerarbejder, og den bærer en udhugget lilje.

Skibet har høje, hvidkalkede vægge og derover træloft malet i felter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

med blåt og forgyldning, og det fortsættes i koret. Nordsiden har et enkelt rundbuet vindue, sydsiden firkantede vinduer. På hver side af korbuen ses nicher til katolske sidealtre. Den nordre er hårdt trængt af varmeapparatet, den søndre er gennembrudt med en lille åbning til prædikestolen fra koret.

Inde i den meget høje korbue, på undersiden af den øverste sten, er der udhugget en morsom lille figur, liggende med ryggen op mod stenen. Det er kirkens værnehelgen, Paulus. Der er ingen tvivl, da navnet er hugget i en runeindskrift. Paulus har en opslået bog, og i den står, ligeledes med runer: »Tue gjorde«. Det er formentlig stenmesteren, der på denne måde har givet sin signatur.

Alterbordet er muret i korrundingen. Altertavlen er fra 1700-tallet, men ved kirkens restaurering i 1920 blev der indsat et maleri af *A. Hou:* Kristus og Peter på søen. En omtrent 500 år gammel helgenfigur fra kirken, antagelig Sct. Paulus, er, ligesom et korbuekrucifiks, på Bornholms Museum.

Døbefonten af gotlandsk sandsten er vel af alder som kirken, dåbsfadet som så mange andre fra omkr. 1575. I 1920 blev opsat et pulpitur i kirken, og den har nu 225 siddepladser. Et kirkeskib er ophængt i 1937.

Rutskirke beholdt sit skib og først og fremmest sin korrunding, da der i slutningen af forrige århundrede blev taget grundigt fat på at forny de gamle bornholmske langkirker. Sognet er anneks til Hasle — endnu i 1621 var Hasle så lille en by, at forholdet var omvendt — og hæver sig stolt op fra Østersøen. Den kirke, der i 1100-tallet blev rejst på kirkebakken, 130 m over havet, som det højeste punkt på Nordbornholm, blev viet til selve ærkeenglen Mikael. Det er efter runestenene at dømme den helgen, der før nogen anden er blevet påkaldt på Bornholm. Kirken har siden tjent også som sømærke. Men fæstningskirke har den ikke været. Der var intet indrettet i den i forsvarsøjemed. Det menes dog, at kirkegården kan have været befæstet.

Blandt resterne af den romanske Rutskirke er foruden kor og apsis det meste af skibets sydmur, og i denne kirkes byggematerialer finder man ikke blot kampesten og silurkalksten, men som det eneste sted i de bornholmske kirker, også frådsten.

1877 blev nordsiden nedrevet og en stor murstensbygning opført som en tilbygning. 1886 blev skibet forlænget 3 m mod vest, og det romanske vesttårn blev nedrevet og erstattet med et nyt, der forneden indrettedes som forhal, så også våbenhuset kunne fjernes.

Frådstenen synes især at være anvendt i den meget smukke apsis. Fra dens fint formede sokkel strækker sig overordentlig smukt lisener op over de stærkt buede mure, så de deler rundingen i 7 fag. Foroven forbindes lisenerne ved dobbelte romanske buer, der går som en yndefuld frise rundt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

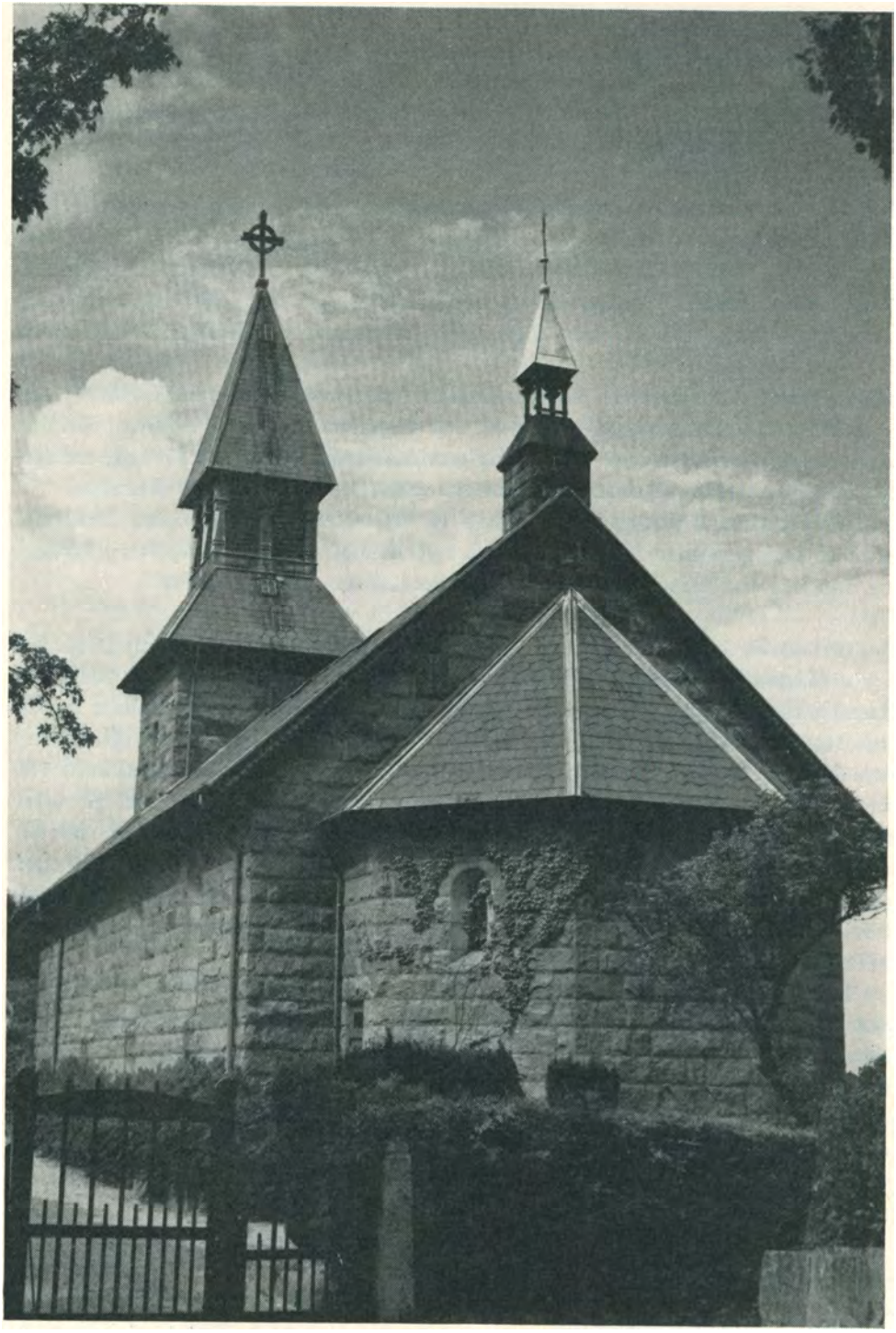

Gudhjem Kirke.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

om apsismuren. Der er kun et enkelt vindue, det sidder i det midterste af de syv fag, mod øst, og det er rundt. Desuden fremhæves dette fag med et kun i ældre romansk kirkearkitektur forekommende motiv, en lavt siddende pynteniche med en søjle mellem tvillingbuer. I det nuværende Danmark kendes en tilsvarende apsisudsmykning fra Nr. Jernløse Kirke, og den findes desuden i enkelte skånske kirker. Forbilledet er tydeligt domkirken i Lund.

Et oprindeligt vindue er endvidere bevaret i korets nordmur og kopieret i dets sydmur. Skibets eneste fuldt bevarede romanske vindue blev fremdraget ved restaureringen og står nu som en udvendig niche i sydmuren. Syddørens romanske portal med kraftig profilering i frådsten er bevaret, men døren er muret til.

Tårnet, der forsvandt, var en lille smule yngre end kirken. Det var særlig ejendommeligt, fordi der var indgang udefra — det var den eneste romanske vestportal, man havde på Bornholm, — og fordi tårnrummet var fuldt belyst gennem et firkløverformet vindue over døren og to romanske vinduer i tårnrummets sydside. Mod kirken åbnede tårnrummet sig med en arkadebue. I nordmuren gik trappen op til to øvre stokværk. Som klokketårn har det ikke været anvendt.

Sydportalen i det nedrevne våbenhus var også et værdifuldt arkitekturminde. Den havde stilformer fra tiden omkring 1200 og var fuldstændig velbevaret.

Skibet har tresidet loft. Kirkens alter er nyt med malet træpanel og et moderne krucifiks på alterbordet. Døbefonten er en gammel granitfont, prædikestol, stolestader m. v. er alt sammen nyt. Der er nu 150 siddepladser. Som kirkeskib hænger en model fra 1940 af skonnerten »Primula« af Svendborg.

På kirkens korhvælv er fundet kalkmalerier fra tre perioder. Det yngste sæt blev restaureret 1930. Det er meget fine, 400 år gamle renæssancedekorationer.

Kirkens klokketårn fra 1500-tallet menes at være det ældste bevarede af de særprægede bornholmske klokketårne. Det har ikke været benyttet siden 1886, da klokkerne blev overført til det nye vesttårn, men det er fredlyst under Nationalmuseet.

Bornholms nye kirker følger i deres anlæg byggetraditionerne fra de kirker, de har afløst, og som med hård hånd blev helt nedrevet eller lagt i ruin. Men de står i den nøgne, dystre granit eller silurkalksten fra øens egne stenbrud. Det er den bornholmske kirketype fra slutningen af forrige århundrede. Af disse nye kirker indviedes Klemenskirke i 1882, Vester-Mariekirke 1885, Røkirke 1888, Øster-Mariekirke 1891 og Gudhjem Kirke 1896.

Klemensker er det eneste bornholmske sogn, der ikke mere, som tidlige-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

re, grænser til havet. Det ligger øst for Hasle med kirken ved det vejkryds, hvor flere af øens landeveje mødes.

Den nedrevne kirke, indviet til Sct. Klemens, en af de søfarendes beskyttere, bestod af skib og kor med apsis, de to nederste stokværk af et tårn fra samme tid og et yngre våbenhus. Det var en anselig kirkebygning, men langt ind i 1500-tallet holdtes der også her Nørre-Herreds ting. Tårnet på denne herredskirke har oprindelig været stort, men i 1798 tog man den øverste etage af. Adgangen til tårnet var udefra ad en snæver dør med bomhuller indvendig. Kirkens senere indbyggede hvælvinger var af munkesten, det eneste sted på øen med hvælvinger i dette materiale.

At der var rester af kalkmalerier på skibets vægge, og at der på hvælvingerne i koret var sengotiske kalkmalerier fra begyndelsen af 1500-tallet, opdagede man lidt sent, nemlig da kirken blev nedrevet. I korets hvælv over alteret fandtes det sjældne motiv Lykkehjulet, endvidere sås Sct. Mikael som sjælevejer, døden som høstmand og dommedag. Under koret var gravkælder for Bornholms embedsmænd. Et fritstående klokketårn blev nedbrudt omtrent samtidigt med kirken.

Den nye *Klemenskirke* på den lille stejle kirkebakke står i kløvet granit, bygget af arkitekt *L. H. Knudsen,* og har 710 siddepladser. Tårnet er afsluttet med pyramidespir. Underrummet er forhal med indgang i vest.

Kirken er høj og lys med hvælvet loft. På alterbordet er anbragt et nyt krucifiks, døbefont og prædikestol er nye, men der er enkelte ting tilbage af gammelt inventar, således en lysekrone fra 1600. Adskillige runesten findes på kirkegården. En af dem har været brugt som bro over en bæk. En middelalderlig kirkeklokke bærer på latin indskriften: »Hil dig, Maria, fuld af nåde, Herren være med dig.«

Vester-Mariekirke i Vester-Herred var en meget gammel middelalderkirke, indviet til Jomfru Maria og ligeledes med tårn fra ældre romansk tid. Tårnet var 15 m højt i muren. Med spåntækt pyramidetag og fløjstang var det ialt 26 m. Af mønter, der blev fundet ved kirkens nedbrydning, var den ældste fra ca. 1100. I apsismuren fandtes en blykapsel med relikvier. Den opbevares på Nationalmuseet.

Den nuværende kirke af tilhugne, mørke, lidt rødlige sten fra granitbrud, er tegnet af arkitekt *M. Bidstrup,* Rønne. Det er en stor og ret pompøs kirkebygning med tårnrummet som forhal og et skib med siddepladser til 5—600 mennesker. Det indre virker nyt og festligt med træloft i farvelagte kvadrater, pynteligt pulpitur til begge sider og en kraftfuld korbue. Det ret lille kor, der afsluttes med en alterniche, har gulv i sorte og hvide fliser. Den gotlandske døbefont er her lav og ganske enkel, prædikestolen ny og belysningen temmelig primitiv. Kirkeklokkerne er fra 1550 og 1638.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Røkirke. T.v. midtergangen og orglet. T.h. prædikestolen.

Røkirke ligger i et af Bornholms mest naturskønne sogne med berømte seværdigheder. Den gamle kirke, indviet til Sct. Andreas, var af stenbrudsgranit i det traditionelle anlæg, og det brede og anselige tårn havde kamtakkede gavle. Efter sagnet skal den være bygget af Røde Simon og hans 12 sønner med samme tilnavn og af dette have fået sit navn.

Af den gamle kirkes to portaler er sydportalen opsat i den nuværende kirkes tårnrum. En rødgrå granitsøjle, som ligeledes opbevares i tårnrummet, var midtersøjle i en rundbuet arkade mellem det gamle skib og tårnrum.

Meget af det gamle inventar fra den nedrevne Røkirke er bevaret og har fået plads i den nye Røkirke, der er bygget af arkitekt *Andreas Clemmensen* i mørk stenbrudsgranit som en fri gengivelse i noget større format af den romanske kirke. En »katekismusaltertavle« fra 1610, et billedskærerarbejde med nadverordene af almindelig gammel bornholmsk type, er afløst af et maleri af Kristus og synderinden og står i skibet. Alterkalken er fra 1496, et meget smukt arbejde i sølv med rester af forgyldning og med gennembrudt rudemønster på en sekstunget fod med indgraveret krucifiks og plattyske indskrifter. Døbefonten er ret ny og af cement, medens den gamle granitfont nu står i Øster-Larskirke. Prædikestolen fra 1601 er et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

smukt renæssance-billedskærerarbejde fra samme værksted som prædikestolen i Øster-Larskirke. I fire felter er under arkadebuer udskåret evangelisternes symboler. Kirken har 200 siddepladser. Kirkeskibet er en model af barken »Kristine«.

Øster-Mariekirke er opført 1891 af arkitekt *A. Clemmensen* i nyromansk stil og af mørk stenbrudsgranit som de andre nye kirker. Det er en stor korskirke med hovedindgang i tårnet og med siddepladser til 540 mennesker. Skibet har højtsiddende vinduer og mørkt bjælkeloft med lyse striber. Et malet og forgyldt alterbord har et kors i stedet for den altertavle fra sidst i 1500-tallet, som nu findes på Bornholms Museum. Døbefonten er gotlandsk, og i øvrigt er en del af inventaret helt eller delvis fra den nedbrudte kirke ved siden af. Prædikestolen har fire fyldninger fra en tidligere prædikestol fra 1593. I skibet hænger et gravminde, et epitafium, fra 1682 over kaptajn Jens Pedersen Kofoed. Man ser et maleri af ham selv, hans to hustruer og hans 24 børn.

Gudhjem Kirke blev bygget ved siden af det Sct. Annas Kapel, der få år efter blev nedbrudt. Kirken er tegnet af *M. Bidstrup* og består af et langhus, der ikke er delt i skib og kor, en femsidet apsis og et vesttårn med pyramidespir. I alternichen er malet Kristus med syv apostle. En sengotisk altertavle fra det nedbrudte kapel blev i 1954 anbragt i kirken, deponeret af Bornholms Museum. Den er fra slutningen af 1400-tallet og trefløjet med relieffer af Jomfru Marias dødsleje og apostel- og helgenfigurer. Prædikestolen har udskårne evangelistfigurer og er fra 1575. Stolestaderne har plads til 200 mennesker. En gammel alterkalk fortæller i en latinsk indskrift, at den er givet »til Sct. Annas ære«.

Tejn Kirke i det smukke fiskerleje er Bornholms yngste kirke, indviet 23. juli 1940. Den er filialkirke til Olskirke. Arkitekt *E. Grauslund* har tegnet den. Det er en hvidkalket kirke i almindelig landsbykirkestil. På Den frie Udstilling fik den 1. præmie som en af landets smukkeste nyere landsbykirker. Indvendig er den lys og enkel. Seks store blyindfattede vinduer har svagt farvet glas. Kirken har alter af Neksø-sandsten og derover et egetræskors. Døbefonten er af bornholmsk granit.

Christiansø er et pastorat under Bornholms østre provsti. Fra 1685 tjente et rum i det store fæstningstårn som garnisonskirke — med 16 kanoner ovenpå. I 1821 indrettedes kirke i en våbensmedie, det samme skete i sin tid med Holmens Kirke i København. Smedien på Christiansø var opført under krigen med englænderne. Kirken er ombygget 1852 og restaureret 1928, da den lille hvidkalkede bygning fik tagrytter over vestgavlen og den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ruinerne af Salomons Kapel.

gamle tjærede klokkestabel måtte vige for et klokketårn af bornholmsk type. Samme år fik kirken fra marinehospitalet en nyere prædikestol. Den tidligere var indrettet over alteret. Indvendig er kirken enkel og beskeden og med fredelige præg af, at det er forsvarsministeriet, der råder på øen. Et guldbroderet alterklæde er således skænket af datteren af øens sidste kommandant. Kirkens orgel er en gave fra Frederik VII. En lysekrone, ophængt 1905, er fra dronningens kahyt på »Dannebrog«. Kirkens alter har en søjleopbygning med gipskopier af Thorvaldsen.

Kapeller og kirkeruiner.

Flere af de bornholmske bykirker er i gammel tid blevet betegnet som kapeller. Men øen har også haft en række kapeller, som aldrig er blevet til egentlige kirker. Disse kapeller hører hjemme i et særligt tidsafsnit i Bornholms historie, i hanseaternes epoke, da navnlig de østlige hansestæders folk drog til øen for i sæsonen at udnytte det rige sildefiskeri og for at nedsalte sild og handle. De fleste af kapellerne, som især søgtes af — og måske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

i flere tilfælde er bygget af — disse fremmede, lå ved små naturlige havnepladser og helt ude ved kysten.

Salomons Kapel på det ødeste sted af øens vestkyst, bag Hammerens stenknold, er så gammelt, at Lunds ærkebiskop i 1379 skænkede en sølvske dertil i sit testamente. En Sct. Salomons kilde har bidraget til at skabe ry om stedet. Kapelruinen ligger 10 m over havet, tæt ved den lave klippekyst, og er hegnet af et forfaldent stengærde. Kapellet har bestået af et 45 m^2 stort langhus af store kampesten med munkesten om dør og vinduer. Alterbordet har været af kampesten, rester af det ses endnu op ad østmuren, og der har været et våbenhus. Kapellet stod forladt i 1624. Kirkeklokken menes at hænge i Allinge Kirke.

Ved Helligdomskilden i Rø har *Den hellige Trefoldigheds Kapel* ligget ikke langt fra et par små fiskerlejer.

Sct. Annas Kapel i Gudhjem står endnu som ruin. Det er fra sidst i 1200-tallet, af kampesten og munkesten, og kirkesalen var en del større end Salomons Kapel. Det bestod af langhus og kor og foran norddøren et våbenhus. Kapellet var udsmykket med kalkmalerier. I 1896 blev det nedrevet.

I Ibsker sogn lå *Sct. Anders' Kapel,* i omgivelser omtrent som Salomons Kapel, en kirke for fiskere, der boede eller søgte ind her for 5—600 år siden.

Jomfru Marias Kapel i Rønne, oprettet for pommerske gildebrødre, er omtalt i forbindelse med Sct. Nikolai Kirke. Ved Maglegård nær fiskerlejet Bølshavn lå *Sct. Movrids* og *Sct. Margrethes Kapel* og ved Spidlegård i Åker *Sct. Jørgens Kapel* for spedalske.

Endelig gemmer Hammershus ruiner også resterne af et kapel, et slotskapel umiddelbart ved Manteltårnet.

Øster-Mariekirkes ruin, 30 m fra den nye Øster-Mariekirke, er et af de interessanteste kirke- og kulturminder på Bornholm og afrunder billedet af øens rige mangfoldighed indenfor kirkebygningerne. Det er en af de 15 kirker, der blev opført omtrent samtidig — i tiden fra 1150 til omkring 1200 — men den indtager en særstilling ikke alene blandt bornholmske, men også blandt nordiske kirker.

Øster-Mariekirke blev nedbrudt i 1890, efter at tårnets øverste etage tidligere var fjernet på grund af forfald. Da bygningen var lagt i ruin og kun kor og korrunding og nogle murrester stod tilbage, opdagede man sådanne mærkværdigheder, at nedbrydningen blev standset, og ruinen er fredet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I skibets østvæg fandt man ved nedbrydningen en døråbning ind til et lille hvælvet rum over korets tøndehvælving. Over dette smalle rum var en hvælving med stærkt tilspidset form, og den var dækket af et massivt stentag, af sandstensfliser og en slags beton, der beklædte de stejle, skrå sider uden anvendelse af tømmer, så bygningen var absolut brandsikker. En sådan tagkonstruktion har været brugt i Irland helt fra 600-tallet, snart som massivt tag, snart som i Øster-Mariekirke med et lavt, hvælvet rum skudt ind over tøndehvælvet som en teknisk foranstaltning til at mindske det tunge tags tryk på murene. Konstruktionen kendtes også på Orkneyøerne, der en overgang stod under ærkebiskoppen i Lund. Og man finder den i enkelte skånske kirker som Valleberga og Östra Ingelstad.

Tydelige spor i skibets gavl af to parallelle tøndehvælv beviser, at skibet oprindelig har haft sådanne to tøndehvælv hvilende, dels på ydermurene og dels på en midt op gennem skibet stående mur med piller og bueåbninger, ganske som Åkirke var indrettet indtil 1874. Allerede i middelalderen har Øster-Mariekirke dog fået bræddeloft. Også skibet og korrundingen synes at have haft stentag. Over rundingens hvælving har der, som A. Clemmensen har beskrevet, været et rum, hvortil der var adgang gennem en lille åbning fra koret, lukket med en lem. I dette rum må man antage, at kirkens hellige kar har været gemt i ufredstider. Åbningen fra skibets tagrum til rummet over koret har som de fleste gamle døråbninger i de bornholmske kirker kunnet stænges ved en bom, i dette tilfælde inde fra korloftet, der altså må have været et tilflugtsrum.

Fra tårnets andet stokværk var der døråbning til det hvælvede rum over skibet og et par døråbninger ind til kirkerummet, også til at stænge. Foroven i tårnet synes der at have været vægtergang og måske murtinder. Inde i kirken har der været kalkmalerier fra forskellige tider. Og i ruinen står nu fire runesten. En af dem har siddet indmuret over den gamle kirkes nordportal.

Den ejendommelige fredede kirkeruin ved siden af en af øens nye granitkirker står i dag som et fællesminde over alt det meget særprægede, der har været at finde i Bornholms gamle middelalderkirker.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

RELIGIØSE STRØMNINGER

DER ER I RØNNE ikke mindre end 16 kirker og missionshuse, og Rønne indtager på Bornholm ikke nogen særstilling på dette område. I Neksø er der 10, i Allinge-Sandvig 8 og i Hasle med sine kun 1531 indbyggere 7. I de 21 bornholmske sogne samt på Christiansø findes omtrent 110 kirker og missionshuse foruden en halv snes forsamlingshuse, som også ofte danner rammen om religiøse møder og sammenkomster. Til sammenligning tjener, at der for bare hundrede år siden kun fandtes eet samlingssted i hvert sogn — nemlig kirken.

I sin meget levende bog »Beskrivelse over Bornholm« giver P. N. Skougård i 1804 følgende skildring af forholdene dengang: »Bornholmerne ere i almindelighed meget lærelystne, og dette uagtet kan dog ikke fåes bøger til købs her, såsom Københavns boghandlere her aldeles ingen kommissionærer have. — Biblen haves overalt næsten hos hver bonde og formuende husmand; og deri læses meget, såsom bønderne have en særdeles lyst til at disputere med hinanden over teologiske materier; og stundom ere de endog i stand til at indlade sig herom med præsterne, hvilke ved denne lejlighed kunne virke meget godt. Deres disputer om denne materie ere somme tider ikke uinteressante og røbe ofte megen vid og en fin, god forstand; de have så meget mere liv, som nogle af bønderne ere pure ortodokser, og andre ere ramme naturalister. — Lidet pietisteri findes også nord i landet«.

Pietismen, som Skougård hentyder til, understreger, at det vigtigste for en god kristen er ikke at kunne docere en masse kristne læresætninger, men at leve et fromt liv (pietas betyder fromhed). Under Kristian VI, som selv var alvorlig pietist, var pietismen kommet til magten i Danmark og havde forårsaget, at man i 1735 gennemførte sabbatsordningen med påbud om kirkegang og med forbud mod forlystelser på søn- og helligdage. I 1736 indførtes konfirmationen med overhøring af de unge i deres børnelærdom. Nu skulle der forkyndes og vækkes, men for at undgå splittelse, som kunne føre væk fra kirken, kom i 1741 forordningen om, at gudelige forsamlinger kun kunne tillades, når de fandt sted under sognepræstens tilsyn.

Antagelig på grund af Bornholms isolerede beliggenhed fik pietismen aldrig afgørende indpas på Bornholm, men »lidet pietisteri« fandtes dog

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rønne Kirke, som den ses ved indsejlingen til havnen.

altså »nord i landet«. Sognepræsten i Olsker 1723—59, Hans Mahler, og især Andreas Agerbech, som i 1739 blev sognepræst i Poulsker og fra 1741—56 var sognepræst i Klemensker, arbejdede under de ortodokse præsters store modstand målbevidst på at vække bornholmerne såvel kristeligt som kundskabsmæssigt. Det berettes, at »ret mange i Poulsker og nabosogne blev vakt og troende« ved Agerbechs forkyndelse, og at han satte de mest modne af disse til at undervise de unge. Han indførte for 340 rigsdaler bibler, havde 22 »forelæsere«, to fattigforstandere og to medhjælpere, så at (ifølge en indberetning til biskoppen) i Agerbechs tid »ingen mere stjal, betlede eller horede«. I Klemensker fik han 14 mand sat igang med at læse med ungdommen, og han holdt under stadig voksende modstand gudelige forsamlinger i flere sogne. Men under Kristian VI's efterfølger, Frederik V,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som visselig ikke yndede pietisterne, blev han — som en degradation — tvunget til at bytte embede med præsten på Christiansø. Året efter blev han afskediget og virkede til sin død i 1770 under trange kår som læge i Svaneke. Men mindetavlen i Klemenskirke beretter, at Agerbech »fik mange opvakt af deres sikkerhed i og udenfor menigheden«.

Også degnen fra Vestermarie, Hans Bidstrup, rejste rundt og prædikede. Hans sognepræst var meget imod dette og indsendte i 1766 en klage over, at degnen havde »i 12 år ytret sit singulaire væsen og fanatiske griller, idet han samlede fiskerne i Arnager og prædikede omvendelse for dem på sandet ved havet«, og »han flakker om i landet, og om vinteren holder han forsamlinger i Sandvig«. Og provsten indberetter til biskoppen, at degnen er »et sælsomt dyr og et halvt umenneske«, samt at »han holder forsamlinger i Sct. Klemens sogn, hvor der findes en god del Agerbech'ianere, som just er hans creaturer«. Ham fik man afskediget i 1774, — men kapellanen i Klemensker, Jørgen Koefoed fra Simblegård, som Agerbechs efterfølger på grund af sit dårlige helbred havde fået som hjælper fra 1759, samarbejdede med Hans Bidstrup i det pietistiske vækkelses- og oplysningsarbejde, også efter at han i 1771 var blevet sognepræst i Klemensker trods modstand fra provstens side. Jørgen Koefoed havde af og til besøg af tysktalende herrnhuter og kom også i nær kontakt med Mich. Crøger, som var forstander for den danske brødremenighed i København. I pinsen 1775 var Crøger på besøg på Bornholm og talte sammen med Jørgen Koefoed ved møder i Klemensker og Åker, og nogle dage efter samledes 60 vakte i Klemens præstegård. Men den stadige modstand var medvirkende til, at der i 1804 kun fandtes »lidet pietisteri nord i landet«. Jørgen Koefoed var den eneste præst på øen, som på det tidspunkt holdt forsamlinger uden for kirken med de vakte. Han tog sin afsked i 1808 og døde i Rønne fem år efter.

I den første halvdel af det nittende århundrede prægedes det åndelige liv på Bornholm af *rationalismen*, som hævdede, at kun ratio (d.v.s. forstanden) kan afgøre, hvad man bør tro. Det måtte være præsternes opgave at hjælpe sognebørnene frem til forstandsmæssig oplysning samt sørge for, at de blev oplærte til dyd og nyttig gerning. »Rationalismen virkede mest som en ørkenvind over frodige agre«, skriver Karl M. Kofoed i sin to bind store, meget interessante »Bornholms Kirkehistorie«, som han afsluttede i 1933. »I dens tid visnede meget af det kristelige liv, der var blevet vakt ved præsterne Agerbech og Jørgen Koefoed; og nogle dyds- og kundskabsurter kunne ikke erstatte dette.«

Selv om der i denne periode ikke udgik nogen vækkelse fra Bornholms præster, forsvandt eftervirkningerne af den pietistiske vækkelse dog ikke helt. Bodilsker-smeden Lars Ipsen, kaldet »Blomstersmeden« på grund af sit store kendskab til alle slags planter, virkede ved at tale med folk om indholdet af præsternes prædikener, som han ofte kunne næsten udenad,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ligesom han var godt hjemme i såvel bibel som salmebog. Under en kæntring i efterårsstormen 1814 var fisker Jep Jensen fra Tejn blevet omvendt. Han blev bibellæser og hjalp mange syge og lidende, og da præsten havde givet ham lov til i nødstilfælde at hjemmedøbe syge børn, gik han sædvanligvis under navnet »Tejnepræsten«. I Neksø vidnede spindersken Karen West, som havde den vane at bede præsterne om nærmere forklaring, når der var noget i deres prædikener, hun ikke forstod. Det siges, at præsterne ikke altid var glade for at skulle holde denne efterprædiken for hende. I Rønne virkede »hellia Beck«, en snedkersvend Jens Beck, der var blevet vakt gennem Grundtvigs prædikener i Vartov; i Åker holdt kludekræmmeren Strøberg, som man spottende gav navnet »Låzasvenskijn« små gudelige forsamlinger, og sådan groede det rundt omkring, men stort set var århundredets første halvdel en gold tid, hvad angår det religiøse liv på Bornholm.

Også biskop J. P. Mynsters visitatsbøger beretter om rolige forhold på øen. I notaterne fra visitatsen i 1841 hedder det: »Bornholmerne er et opvakt og klogt folkefærd, men næppe gemytlige, og det har i ingen henseende været til deres fordel, at de kun har haft liden regering. De fleste præster lever imidlertid i god forståelse med deres menigheder, og de forstandigere begynder at skaffe et forbedret skolevæsen yndest. Hvorledes det i det hele forholder sig med kundskabens fremgang, er vanskeligt at sige, da såvel af den voksne ungdom som af skolebørnene kun de indfinder sig, der har lyst, altså i reglen de fermere, og sædvanligvis to trediedele eller derover bliver borte. Kirkegangen roses næsten allevegne, og tilhørerne er meget opmærksomme. Kras overtro er almindelig, derimod er indbyggerne ikke tilbøjelige til sværmeri. Den forrige præst i Østerlars, Ingerslev, hørte til det såkaldte parti, og den nuværende, ellers en forstandig og dygtig mand, har nogen tilbøjelighed dertil, men partiets meninger har kun fundet liden indgang, og har for det meste tabt sig.«

Men en ny tid med nye forhold var ved at bryde frem. Grundloven af 5. juni 1849 fastslog religionsfriheden i Danmark, og nye strømninger mærkedes. Allerede i 1847 var baptisterne begyndt at missionere i Rønne. Et par år efter tog mormonerne fat på øen, og i 1854 og 1855 virkede indremissionær Jens Larsen herovre. Men det åndelige stormvejr begyndte dog først for alvor ved den unge pastor Trandbergs tilbagekomst til sin fødeø. Stormvarslet hejstes af provst P. C. Meyn i Rønne, som i juli 1860 sendte samtlige øens præster en rundskrivelse, hvori han til deres store forbløffelse meddelte dem, at »forhenværende kapellan fra Tjele og Vinge i Jylland havde meddelt ham, at han agtede at benytte den religionsfrihed og religiøse forsamlingsfrihed, som grundloven gav, til at arbejde en tid lang som omrejsende ordets forkynder på sin fødeø, således at han ville blive to à tre måneder på et sted og holde to à tre prædikener om ugen.«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Samtidig forlangte provsten indberetning om, hvorledes denne virksomhed artede sig.

Og her er vi ved det største vendepunkt i Bornholms nyere kirkehistorie.

Peter Christian Trandberg, som mere end nogen anden er blevet Bornholms åndelige vækker og dens stormcentrum i en snes år, var kun 27 år gammel, da han på en så iøjnefaldende måde begyndte sin betydningsfulde præstegerning på Bornholm. Han fødtes på Brunsgård i Nylarsker sogn 18. august 1832 og døde som præst i Amerika 18. juni 1896. Hans farfader, Peder Mortensen, skildres som en eventyrlysten, driftig mand med noget af den bornholmske vikingenatur i sig. På grund af et egenrådigt og stridbart sind vakte han ofte uvilje imod sig, ligesom hans til tider meget uoverlagte handlinger kunne volde vanskeligheder. Også Trandbergs fader, Christen Mortensen Tranberg (uden d) kunne være selvrådig, men skildres iøvrigt som en dygtig, begavet og munter mand, der havde så god en sangstemme, at han ofte vikarierede for kirkesangeren i Nylarskirke. Moderen, Gertrud Esbersdatter (Andersen) fra Sose, omtales som en huslig, blid og godhjertet kvinde med noget af sydbornholmerens livlighed og kulturtrang i sig, men hun virkede lidt underkuet og var til tider melankolsk. Både hun og hendes mand skal i kristelig henseende have været børn af deres rationalistiske tid uden nogen dybere forståelse af kristendommens egentlige væsen.

P. C. Trandberg.

Som dreng var Peter Christian Trandberg kåd og foretagsom og ikke altid let at styre. Hans dagbøger viser, at han allerede fra drengetiden var selvoptaget, men samtidig meget selvransagende, villig til at erkende begåede fejltrin, hurtig til at sætte sig nye mål. Når dertil kommer, at han stort set også havde taget de ovenfor nævnte karaktertræk hos bedstefaderen og forældrene i arv, forstår man bedre meget af det svingende og urytmiske i hans virke og indsats.

Det var under skoletiden i Rønne Latinskole 1846—51, at Trandberg blev åndelig vakt og som den vistnok første i sin slægt bestemte sig til at blive præst. Nitten år gammel kom han til København for at studere og boede nogle år på Regensen, hvor han deltog i det studentikose regensliv. Under

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sit studium blev han stærkt grebet af Søren Kierkegårds kamp imod statskirkeligheden og hævdede en overgang, at han aldrig ville søge embede i folkekirken. 25. januar 1858 tog han sin embedseksamen efter en uge forinden at have mistet sin moder, som han følte sig nært knyttet til. På samme tidspunkt havde han været inde i meget svære anfægtelser, men var kommet igennem til omvendelse. Da han senere under de stormfulde opgør på Bornholm af den ene part af sine modstandere blev karakteriseret som et uomvendt menneske, er det interessant at læse hans egen definition: »Omvendelse er en grundforandring i sjælens inderste dyb, et nådens og almagtens underværk, virket af Guds levendegørende ånd — dog med et samtykke, bifald og valg fra menneskets side. Den virkes gennem ordet og bønnen (1. Tim. 4,5). Mennesket kommer derved først i syndenød og ser sig fortabt og fordømt. Dernæst griber han i tro og bøn syndsforladelsens trøst og nåde (Ap. gern. 16,29—34)«. Han bestemte sig trods den kierkegårdske påvirkning til alligevel at blive præst i folkekirken, og knap en måned efter sin eksamen begyndte han som personel kapellan hos sognepræsten i Tjele og Vinge sogne, der ligger ca. 15 km øst for Viborg. »Da jeg var færdig med mine studeringer og var kommet til omvendelse i 1858, kastede jeg mig med troens, med hjertets hellige, brændende lidenskab ind i et overanstrengende arbejde for Guds riges store sag«, skriver han selv senere.

Efter to års flittig præstegerning med alvorlige bodsprædikener og talrige husbesøg følte Trandberg, at Gud sagde til ham: »Rejs! Se, jeg sender dig til din fødeø at gøre en gerning der til mit navns ære.« Efter at have deltaget i et samvær med nogle præster, som drøftede »sagen om den indre mission og hvad dertil hører«, skrev han til sin ven, lærer H. C. Dam i Åker, og bad om at få en opfordring fra en del bornholmere til at blive deres missionær. Da han havde modtaget den, opsagde han kapellanstillingen i Tjele-Vinge og holdt afskedsprædiken dér 6. maj 1860. En måned senere deltog han i et stort missionsstævne i Nyborg, hvor han over for Indre Missions formand erklærede sig »rede til at udgå i den indre missions tjeneste«. Kort efter var han på Bornholm, hvor han meddelte provsten sin missionshensigt, hvad der affødte den nævnte rundskrivelse til øens præster.

Fra juli 1860 til Sct. Hansdag 1863 var Trandberg rejsepræst og kapellan flere steder på Bornholm. Han begyndte med en prædiken i Åkirke 15. juli 1860 og indledte sit egentlige missionsarbejde søndagen efter med offentlige møder i Åker søndre og nordre skoler efter i »Bornholms Avis« at have annonceret møderne under betegnelsen »Evangelisk Prædiken«. Disse eftermiddags- og aftenmøder fortsattes i omtrent tre måneder. Sognepræst Chr. Fred. Mossin fik da på grund af sit arbejde som landstingsmand brug for en kapellan, og Trandberg flyttede ind i Åker præstegård. Indtil spændingen mellem sognepræsten og hans hjælpepræst fem måneder senere hindrede fortsat samarbejde, varetog Trandberg som hjælpepræst sit vækkel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bagergade i Rønne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sesarbejde udfra øens største kirke. Såvel ved søndags- som ved hverdagsgudstjenester fyldtes kirken til trængsel. Med glødende veltalenhed og med en grebethed, der ofte fik ham til at tale med grådkvalt stemme, rasede han imod tidens verdslighed og kortspil og dans, rettede stærke angreb mod folkekirken og dens præster og kaldte manende til bod og omvendelse. Også i flere nabokirker holdt han sine vækkelsesprædikener, som gjorde et vældigt indtryk. Da han var færdig som hjælpepræst, gik han atter over til frit kirkeligt arbejde med møder ikke blot i kirkerne, men også i skolerne og rundt om på gårdene.

I løbet af vinteren blev der stor vækkelse i Åker sogn, og da Trandberg i marts 1861 tog til Olsker for at være kapellan hos den syge sognepræst H. G. V. Bohr, satte han de vaktes antal til flere hundrede og skrev, at »Guds ord er kommet frem i de fleste huse og gårde, og salmesang lyder trindt omkring både i de fattiges og de riges boliger.« Givet er det, at vækkelsen satte sine tydelige spor. Nu var der ikke som i 1804 kun »lidet pietisteri nord i landet.« Nej, selv folk fra sydlandet tog ofte den lange vej nordpå for at høre Trandbergs forkyndelse, som dog ikke blot fremkaldte vækkelse, men også stor modstand.

Om efteråret foretog Trandberg en rejse til Tyskland for at besøge sin tilkommende hustru, godsejerdatteren Gottholdine Lüttichau fra Tjele Hovedgård. De var blevet forlovet under hans præstetid i Tjele-Vinge, hvorefter hun var taget til Kaiserswerth ved Rhinen for at søge uddannelse som diakonisse, inden de blev gift i 1863. På samme rejse besøgte Trandberg også den strengt ortodokse vækkelsesprædikant Ludwig Harms i Hermannsburg på Lüneburgerheden, hvor Harms havde fremkaldt en dybtgående vækkelse, der viste sig i en forvandlet livsførelse såvel som i regelmæssig kirkegang og husandagt, i streng overholdelse af søndagen samt i iver for missionen. Af Harms lærte han blandt andet at lade de vakte og troende knæle under bøn til Gud og at lade dem mødes med broderkys.

I vinteren 1861—62 var Trandberg atter kapellan hos pastor Bohr, men boede denne gang i Allinge. Han holdt møder dels på gårdene og dels i en stor sal, som stilledes til hans rådighed. Snart skal der også her have været flere hundrede vakte, som knælende deltog i bønnemøder. Da pastor Bohr var blevet rask, forlagde Trandberg sit virke til sydlandet, hvor flere og flere samledes om ham. At man savnede ham nordpå, viser blandt andet en henvendelse, som 420 medlemmer af Olsker og Allinge menigheder sendte deres sognepræst, og hvori de bad om, at han — hvis han igen skulle blive nødt til at holde kapellan — »ville formå hr. pastor Trandberg til atter at overtage dette kald, da vi i ham har fundet en trofast og kristelig nidkær sjælesørger.«

Men kritikken af og modstanden mod Trandberg antog stærkere og stærkere former. Der digtedes smædeviser, der rettedes angreb imod ham,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og på mange måder forsøgte man at genere ham rent personligt. På grund af hans stadige udfald mod præsterne viste disse efterhånden en voksende uvilje imod at åbne deres kirker for ham, og da provsten sendte biskop H. L. Martensen en indberetning om hele det trandbergske røre, kom biskoppen på visitats hen på sommeren. Biskop Martensen måtte anerkende Trandbergs betydelige indsats, selv om han ikke brød sig om hans arbejdsform, og han tilbød ham endog at blive pastor Bohrs efterfølger i Olsker-Allinge, hvad Trandberg dog ikke dengang følte sig kaldet til. Desværre var de to betydelige mænd så forskellige af væsen, at de ikke kom til forståelse med hinanden under forhandlingerne. Mange — måske adskillige hundreder — henvendte sig direkte til biskoppen med anmodning om, at han ville gøre sit til, at Trandberg frit kunne benytte kirkerne, hvad Martensen dog var uvillig til. Trandberg ansøgte imidlertid selv ministeriet om tilladelse til at måtte benytte kirkerne på tider, hvor sognets præster ikke skulle benytte dem, men »just som mit opvækkelsesarbejde i Bodils- og Neksø kirker var i fuld og god gang, kom det skæbnesvangre svar, som gav hele min fremtidsvej en retning, som den ellers ikke ville have fået: Kirkerne blev lukket for mig.«

Da de fleste af præsterne på øen efterhånden var enige om at modarbejde Trandberg, gjorde denne det sikkert langtfra velovervejede skridt at søge samarbejde med lederen af »Den evangelisk-lutherske Frikirke«, pastor N. P. Grunnet i København. Grunnet, der var uddannet som lærer, havde efter sin åndelige vækkelse besluttet sig til at blive missionær og havde fra 1851—54 læst på Brødremenighedens missionsskole i Basel og derefter studeret en måneds tid ved Basels universitet. Han havde så sat sig i forbindelse med Det danske Missionsselskab, men under sin prøvetid der og på pastoralseminariet havde han kritiseret folkekirken så voldsomt, at missionsselskabet i 1855 havde besluttet ikke at antage ham. Straks derefter havde han i bitterhed oprettet frikirken og havde som Baseler-student ladet sig ordinere i den engelske frimenighed i Hamburg.

I oktober 1862 kom Grunnet for første gang til Bornholm og holdt dels alene, dels sammen med Trandberg i tre uger en række møder udover øen og vandt en del tilhængere. Dette gjorde Trandbergs modstandere endnu mere forbitrede. Provst Meyn klagede til biskop Martensen over Trandbergs og Grunnets »ekstravagante forsamlinger, fulde af eksalterede ytringer mod folkekirken og dens præster«, hvorefter biskoppen 10. november sendte Bornholms præster en rundskrivelse med forbud mod at lade »Trandberg vikariere for sig enten ved prædiken eller ved udførelse af ministerielle handlinger, uden særlig ansøgning om tilladelse hertil først er indgivet og bevilget.«

Hermed var Trandbergs virke i kirkerne og hans samarbejde med folkekirkens præster definitivt forbi. Han afsluttede sit arbejde i Bodilsker-Neksø

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

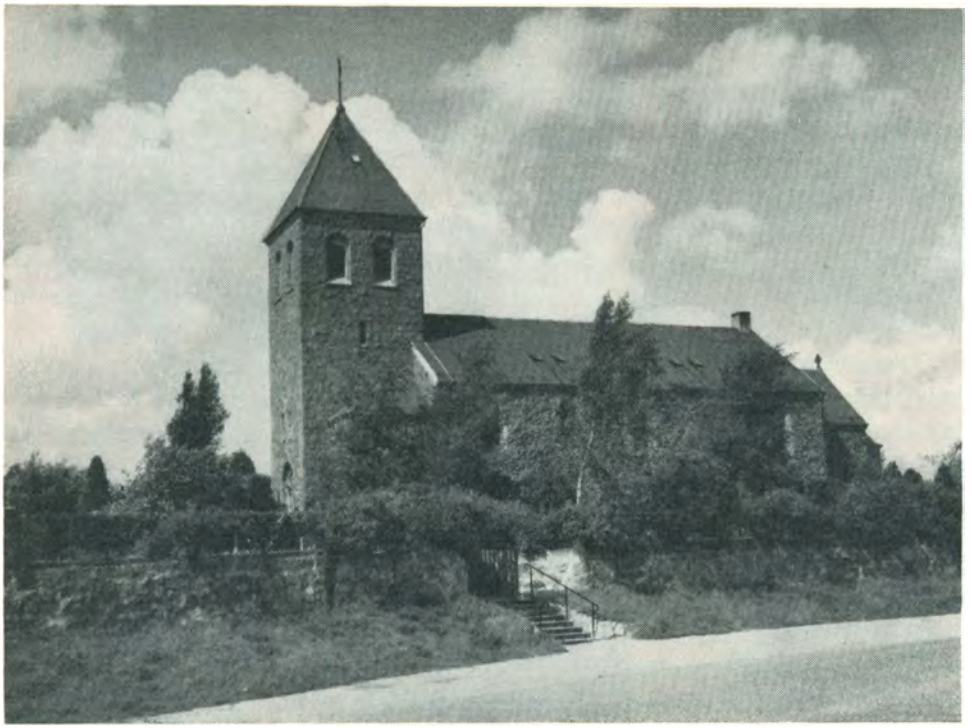

Klemenskirke.

sogne og gjorde kortvarige besøg hos venner i Åker og Olsker-Allinge og påbegyndte derefter sit store vækkelsesarbejde i Østermarie sogn, hvor han boede på Lesleregård, i hvis lade han prædikede hver søndag. På Lesleregård gennemførte han også fra nytår 1863 en prædikantskole, idet han om efteråret havde bekendtgjort, at han ville uddanne nogle hjælpere, som måtte have kald til at forkynde Herrens ord. Der meldte sig ni deltagere, som blev indkvarteret på tre Ellebygårde. Derfra mødtes de til timer hos Trandberg i Lesleregårds storstue, hvor de blev undervist i bibelforklaring, etik og kirkehistorie. De fik lektier og skriftlige opgaver at arbejde med hjemme. Desuden skulle de »skiftevis een aften i ugen gengive Trandbergs prædiken fra søndagen«, ligesom de skulle øve sig i at prædike »enkelte søgne aftener i sognet, men især søndag formiddag hos dem, som ønskede det.« For flere af eleverne var det svært, men den 29-årige smed Christian Møller fra Nørremark ved Neksø samlede ret hurtigt mange tilhørere om sin talerstol.

Vækkelserne voksede stadigt i omfang, og »vækkelsen i Østermarie blev så almindelig, at baller og forlystelser var som bortblæst der« i vinteren 1862—63. Med vækkelsen fulgte — hvad mange vækkelsesmodstandere over-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ser — trangen til god oplysning. Lærer Bohn i Sandvig begyndte med »søndags-aftenunderholdninger« med oplysende foredrag, og flere lærere som Foverskov i Pedersker og Karstens i Ibsker tog fat på at holde aftenskole med øvelse i sang.

Samtidig tiltog spændingen mellem adskillige af Trandbergs »hellige« og deres sognepræster, og da Grunnet under nye møder på Bornholm fortsat talte frikirkens sag, endte det med, at 3—400 af de vakte og troende — især fra Olsker og Allinge — opfordrede Trandberg til med dem »at træde ud af folkekirken og under Åndens vejledning danne en evangelisk-luthersk frimenighed.«

Trandberg sagde ja til opfordringen. Han indbød gennem »Bornholms Avis« befolkningen til at overvære hans prædiken i Almindingen Sct. Hansdag og meddelte samtidig, at han ved den lejlighed »ville frasige sig lod og del med statskirken for bestandigt.«

23. juni 1863 oprandt med solskin. Da mødet med den demonstrative udtræden skulle begynde klokken tre om eftermiddagen, var mellem 3 og 4000 mennesker forsamlede om den blomstersmykkede talerstol. Trods bagende varme varede mødet lige til ved 20-tiden og blev et af de mest skelsættende og dramatiske Almindings-møder. Efter et par salmer og bøn talte Trandberg meget personligt om sin hidtidige gerning, om forholdet til »brødrene« og om statskirken. »Allerede som student havde han set dens usselhed og havde besluttet ikke at modtage noget embede af staten, men ved Guds styrelse var han alligevel blevet kapellan i Jylland. Dog havde han aldrig været nogen ven af statskirken«. Han havde haft kroppen i statskirken, men hjertet i frikirken. »Nu går jeg ud af statskirken,« råbte han og føjede de ubesindige ord til, som han senere måtte indrømme var uovervejede og forkerte: »og jeg vil aldrig høre dette samfund til mere, vil ikke have del med det til min sidste time!« Som begrundelse for sin udtræden fremførte han, at den skyldtes tre fejl i statskirken, nemlig dens sammenblanding af Guds rige og verdens rige, dens overgreb ved at fratage menighederne retten til at kalde deres præster samt dens mangel på kirketugt. Han rettede direkte beskyldninger mod provst Meyn, som forgæves forsøgte at få ordet for at gendrive dem. Kun ved en lærers og en herredsfogeds hjælp lykkedes det pastor E. Mau at få lov til at bestige talerstolen for ganske kort at sige nogle ord til dem, der endnu stod vaklende på skillevejen. Lærer H. C. Dam, som tre år tidligere havde skaffet Trandberg opfordringen til at komme til Bornholm, talte alvorligt til dem, der ligesom han ville forblive i folkekirken. Så talte Trandberg igen frikirkernes sag, idet han henviste til den grundtvigske præst Vilhelm Birkedal, der også var udtrådt og havde dannet en frimenighed, samt til den skotske frikirke.

Kort tid efter det skelsættende møde i Almindingen indmeldte Trandberg sig i Grunnets evangelisk-lutherske frikirke og stiftede derefter en selv-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I Rønne findes foruden sognekirken disse 15 kirker og missionshuse.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stændig filial af den på Bornholm. Den blev delt i fire afdelinger efter Trandbergs fire virkefelter, nemlig Åker, Olsker-Allinge, Bodilsker-Neksø og Østermarie. Som leder af disse afdelinger valgtes præster (lægmænd), som hver i sin kreds skulle holde søndagsprædiken og enkelte søndagsmøder og — i nødsfald — have lov at forvalte sakramenterne. Der valgtes også »ældste«, som skulle bistå ved menighedspleje og kirketugt. Såvel »ældste« som prædikanter skulle ernære sig ved avlsbrug og håndværk, og kun Trandberg, der blev valgt til menighedens forstander, kunne modtage lidt løn. Som forudsætning for optagelse i menigheden krævedes, at man kunne besvare følgende tre spørgsmål med ja, nemlig 1) at man havde følt sig som en fortabt synder, 2) at man i sin syndenød havde trøstet sig ved Jesu korsdød og anså den korsfæstede Kristus som sin saligheds eneste grund og klippe, samt 3) at man kendte Helligåndens vidnesbyrd om, at man var et Guds barn og stod i nåde hos Gud.

I løbet af efteråret 1863 blev der optaget ca. 1000 medlemmer i den trandbergske frimenighed. De fleste var arbejdsfolk, håndværkere og husmænd; kun enkelte gårdejere og formuende borgere meldte sig ind. Der blev bygget en bedesal med døbefont, alter og prædikestol i hver af de fire afdelinger og snart efter også i Pedersker og Klemensker samt i Rønne, hvor Trandberg bosatte sig efter sit bryllup i november. Landet over drøftedes den bornholmske frimenigheds berettigelse og liv, medens den under Trandbergs og hans prædikantskoleelevers forkyndelse voksede støt, således at medlemstallet i slutningen af 1865 var 1600.

Men allerede året før var det kommet til strid mellem Grunnet og Trandberg. En forhutlet, svensk teologisk student, G. E. Rosander, havde meldt sig til tjeneste i menigheden. Trandberg, som altid havde ønsket sig en akademisk uddannet medhjælper i de spredte afdelinger, opfattede Rosander som sendt af Gud og gav ham lov at prædike i menigheden. Grunnet, der havde kendskab til Rosanders plettede fortid, kom til Bornholm og forbød som Københavns- og Bornholms-menighedens øverste leder, at man lod svenskeren prædike. Men Trandberg, som endnu på dette tidspunkt havde tillid til Rosander, ville ikke lade sig irettesætte af Grunnet og forbød i stedet denne at tale i den bornholmske frimenigheds bedesale. Det kom til et åbent brud mellem de to.

Også andre vanskeligheder meldte sig. Trandberg, der så afgjort var langt større som vækkelsesprædikant end som menneskekender og menighedsleder, indså ikke med samme klarhed som hans tidligere elev, Christian Møller, som ledede afdelingen i Olsker-Allinge, at det var ganske ufrugtbart at holde vækkelsestaler og at prædike mod kortspil og dans i en sluttet menighed, hvor alle var vakte, og hvor ingen mere spillede kort eller dansede — og det førte Chr. Møller ind i en åndelig krise.

(Hans) Chr. Møller (1834—1907), som er det andet store navn i Born-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holms nyere kirkehistorie, blev født i Neksø. Hans fader var daglejer, og der var så fattigt i hjemmet, at drengen ofte måtte lide under kammeraternes hån. Efter sin konfirmation kom han først ud på sin barnløse morbroders gård for at være der som barn af huset og eventuelt arve gården. Men landbruget interesserede ham ikke, så han fulgte sin lyst og blev smed og overtog som 24-årig en smedie i stenbruddet på Nørremark ved Neksø. Han var en udpræget førernatur med store evner til såvel at digte som at skrive. Hans to lidenskaber var kortspil og jagt. Efter at hans første barn var blevet født med en legemlig skavank, blev han grebet af alvorstanker. Det problem, han især syslede med, var tanken om Gud og den synd, som han så både i sit eget og i andres liv. Han blev alvorligt grebet af Trandbergs forkyndelse, begyndte at aflægge de gamle vaner, meldte sig til Trandbergs prædikantskole og viste sig hurtigt at være den af de ni elever, der var bedst udrustet til prædikantgerningen. Han forstod tidligt at vinde ørenlyd ved at tale spøgefuldt og ironisk, men samtidig meget klart om helligdagsarbejde, dans og drik som urentable ting, der tillige var verdensvæsen og synd imod Gud.

I 1863 fulgte han Trandberg ud af folkekirken og blev leder af frimenigheden i Olsker-Allinge. Men til trods for at Møller ved optagelsen i frimenigheden i fuld oprigtighed havde sagt ja til spørgsmålet om, hvorvidt han »søgte al trøst og hvile for sit arme, syndbebyrdede hjerte alene under Kristi kors«, levede han stadig under loven og arbejdede på at gøre sig selv værdig til Guds nåde. Det var en åndelig set mørk tid for ham. Han, som ville mane andre til kamp imod synden, måtte erkende, at han selv kæmpede mod sine onde begæringer uden held, og det var ved at blive ham en byrde at skulle vise vejen for andre. Men da blev Møller gjort opmærksom på det svenske tidsskrift »Pietisten«, som C. O. Rosenius havde udgivet i en snes år. Herigennem fik han et helt nyt syn på Jesu betydning for den enkelte, og langfredag morgen 1864 oplevede han et kristeligt frigørende gennembrud. Ordet i Romerbrevet 5,6 blev som en åbenbaring for ham. »Medens vi endnu var afmægtige, led Kristus, da tiden var inde, døden for os, som endnu var ugudelige!« Jesus døde ikke for fuldkomne mennesker, men for mennesker, som endnu var ugudelige, stod der. Alt det, han forgæves havde søgt at tilegne sig ved sin egen søgen og stræben og kamp, ejede han allerede i Kristus og hans død. Et nyt lys med glæde og fred strømmede gennem ham. Han måtte hvile i Kristus, for hvad Kristus havde vundet ved langfredag at påtage sig dom og død for verdens frelse, var altså vor ejendom; på grund af Jesu stedfortrædende gerning erklæres det syndige menneske for retfærdigt af Gud. Adgangen til Gud beroede altså ikke på, hvad mennesket selv kunne udrette eller havde udrettet, men den beroede udelukkende på Kristi fuldbragte gerning. »Jesus har lidt soningsdøden for ugudelige! Nåden ejes af alle! De skal blot have det at vide!«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dette blev kærnepunkterne i hans forkyndelse. Al tale om sjælekamp for at vinde fred og om helligåndstilegnelse for at blive hellig betragtede han efter sin endelige afklaring som gerningsretfærdighed og tomme ord.

Christian Møller besøgte Grunnet i København, efter at bruddet var sket mellem denne og Trandberg. Under dette besøg blev Møller ordineret af Grunnet, hvad han dog ikke benyttede sig væsentligt af. Han fortsatte stadig sit arbejde som lægmand i forbindelse med Trandberg, fordybede sig yderligere i Rosenius' skrifter og blev efterhånden mere og mere præget af dennes tanker.

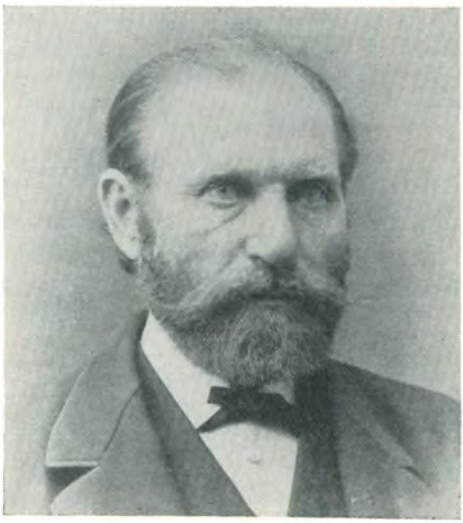

Chr. Møller.

Carl Olof Rosenius (1816—68), som kom til at betyde så meget for Christian Møllers åndelige udvikling og derigennem blev Luthersk Missionsforenings lærefader, var en svensk vækkelsesprædikant, som i 15 års-alderen oplevede et religiøst gennembrud. Krisen opstod for ham ved mødet med den lovstrenge pietisme og løstes gennem studium af Luther og Romerbrevet. 22 år gammel begyndte Rosenius at studere teologi i Uppsala, men et dårligt helbred, mangel på penge samt ulyst til »verdslige studier« fik ham til at opgive forsøget, hvorefter han blev huslærer og fra 1840 medhjælper hos den engelske metodistpræst i Stockholm, George Scott. Da denne blev fordrevet fra Sverige to år senere på grund af statskirkefolkenes nidkærhed, fortsatte Rosenius hans gerning og udgav gennem 24 år det i vækkelseskredse meget læste blad »Pietisten«, som fik så stor betydning for Chr. Møller. Rosenius blev den ledende skikkelse indenfor den lavkirkelige vækkelsesbevægelse i Sverige. Han ejede i sjælden grad den sjælesørgervisdom, der forstår det forpinte menneske, som har set sin bundløse fordærvelse og har kæmpet sig træt for frelsen, og desuden havde han en bibelfast henvisning til Kristi gerning i korsets fuldbragte forsoning. Det afgørende i Rosenius' forkyndelse var: Kom som du er! Frelsen er vundet! Og den er din! Det må du tro, for du er ikke nogen undtagelse. Du kan aldrig have syndet så grueligt, aldrig være sunket så dybt, at ikke Guds søns blod rigeligt kan oprette det, så snart du i en sand omvendelse modtager det i tro. Guds nåde er ubetinget.

Efter at Chr. Møller fra 1. januar 1865 var begyndt at udgive den bornholmske frimissions månedsblad »Budskab fra Nådens Rige« og deri til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stadighed gav udtryk for sit gennembrud og sin åndelige udvikling og Rosenius' tanker, blev forskellen mellem hans og Trandbergs forkyndelse tydeligere og tydeligere, og tilliden mellem dem mindre og mindre. Da Trandberg vedblev at holde fast ved den svenske student Rosander og endog optog ham i sit hjem, følte Chr. Møller, at han måtte bryde med sin overordnede og nægtede ved nytår 1866 at oplæse dennes hyrde- og nytårsbrev for menighedsafdelingen, som han stadig ledede i Olsker-Allinge. Om sommeren besøgte han Rosenius i Stockholm og fik hans tilladelse til at oversætte hans skrifter til dansk efter bladet »Pietisten«, men Trandberg ville ikke have dem udgivet i frimenigheden, og i et »åbent brev til udgiveren af »Budskab fra Nådens Rige«« (altså Chr. Møller) begrundede han hvorfor og angreb Rosenius' lære. Samtidig kom Trandberg i berøring med Vilhelm Birkedal, der var blevet afskediget som sognepræst på grund af sine politiske meninger, og som derefter havde dannet en frimenighed i venskab med statskirken. Birkedal påvirkede Trandberg i grundtvigsk retning, hvilket bevirkede, at han blev endnu mere misstemt overfor Chr. Møller og dennes forkyndelse. Resultatet blev, at Trandberg afskedigede Chr. Møller som prædikant i den bornholmske frimenighed. Men støttet af Rosenius' råd ignorerede Chr. Møller ganske sin forstanders bestemmelser, vedblev at prædike som før og at samle en del meningsfæller omkring sig. I foråret 1867 flyttede han til Rønne, hvor han mod Trandbergs vilje oversatte og udgav Rosenius' skrifter til brug for frikirkemedlemmerne. Og de blev læst — og læses stadig meget på Bornholm. Trandberg forsøgte da kirketugt mod »Møllerianerne« med nægtelse af dåb og nadver, men disse lod sig blot betjene af lægprædikanterne og fortsatte deres indsats.

Splittelsen var ved at nærme sig det afgørende brud. Trandberg byggede ved Åker kapellet »Bethania« med tilhørende præstebolig (ejes nu af Indre Mission), opløste i efteråret 1867 den gamle (grunnetske) frimenighed på Bornholm og dannede 26. januar 1868 en ny frimenighed efter grundtvigske principper.

Den sidste periode af Trandbergs virke på Bornholm var præget af usikkerhed og vanskeligheder og bragte kun forholdsvis få glæder og store oplevelser. Han arbejdede nu som frimenighedspræst i grundtvigsk retning og hjalp som lærer ved den nybyggede højskole i Østermarie. Men i længden forekom grundtvigianerne ham for verdslige. Da valgmenighedsloven var kommet i 1868, begyndte han — trods sine udtalelser ved det store møde i Almindingen Sct. Hansdag 1863 — at søge om anerkendelse som valgmenighedspræst indenfor folkekirken, hvad han dog først opnåede 30. september 1872, efter at have været udenfor i ni år. Han forandrede så den grundtvigske frimenighed til en grundtvigsk valgmenighed, men efter mange slags skuffelser frasagde han sig stillingen som valgmenighedspræst fem år senere, indrettede under sin kones ledelse et lille børnehjem i »Bethania« og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

drog selv ud for som rejsepræst at holde vækkelsesmøder blandt andet i Rø og Østerlarsker sogne. Efterhånden følte han sig bekræftet i, at hans tid på Bornholm skulle afsluttes, og efter ca. fire års præstegerning i Jylland rejste han sammen med sin familie 31. maj 1882 til Amerika for efter opfordring som præst i den danske folkekirke at varetage en gerning blandt danske emigranter derovre samt for at virke som teologisk professor på en præsteskole, — og en høstdag i 1896 sluttedes hans omskiftelige og begivenhedsrige levnedsløb. Hans venner på Bornholm rejste i 1898 en stor mindesten med hans buste i Ekkodalen i taknemmelighed for den store vækkergerning, han havde øvet på Bornholm.

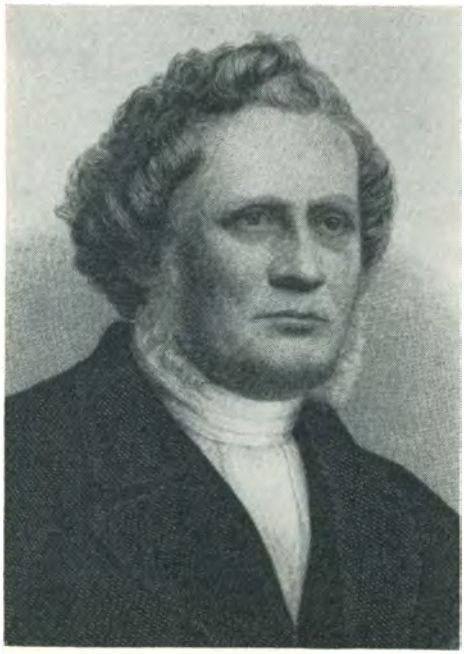

C. O. Rosenius.

Da Trandberg i efteråret 1867 opløste sin første frimenighed, fulgte kun ca. 600 af dens medlemmer ham ind i den nye, grundtvigskprægede frimenighed, medens de øvrige ca. 1000 medlemmer sluttede sig til Christian Møller. De drøftede meget, hvorvidt de skulle gå tilbage til folkekirken igen. Rosenius, som blev rådspurgt, svarede: »Gå tilbage til folkekirken og tal frit og flittigt.« »Så länge min Herre Kristus är kvar i kyrkan, behöver inte jag gå ut«, var hans standpunkt. Og man vendte tilbage til kirken og gjorde det fuldtud. Adskillige steder i kirkebøgerne er der notater om, at børn, der fødtes i sidste halvdel af tresserne, er blevet døbt i frimenigheden, ofte af en uordineret lægprædikant, men ikke mindst i halvfjerdserne kommer der mange tilføjelser om, at de samme børn nu efter forældrenes genindtræden er blevet fremstillet i kirken efter forældrenes begæring. Men fællesskabet mellem »Møllerianerne« var af så betydningsfuld karakter, at det ikke kunne opløses, og ved et møde i Åker 1. marts 1868 stiftedes så »*Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*«, hvis navn senere, da arbejdet udvidedes til ikke blot at omfatte Bornholm, blev ændret til »*Luthersk Missionsforening*«. Lovene for missionsforeningen blev vedtaget på et møde ved Gamleborg i Almindingen to måneder senere og giver klart til kende, at tidligere års dårlige erfaringer ikke skal høstes igen. De første to paragraffer lyder således:

§ 1: Enhver levende kristen må både ifølge sin pligt og sit hjertes drift nødvendigvis være en medarbejder i Kristi rige. Da nu Kristi ånd er en forenende ånd, og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Biblen bestemt betegner det kristelige liv som et samfunds-liv, og det også i det åndelige gælder, at enighed gør stærk, og at der ved forenede kræfter kan udrettes mere, end når disse er spredt, — så har vi besluttet i Guds navn at træde sammen til en forening, som antager benævnelsen: »Bornholms Forening til Evangeliets Fremme«.

§ 2. Foreningens formål er, overensstemmende med denne benævnelse, at søge, så vidt Gud giver nåde dertil, at virke for Guds riges fremgang blandt dem, som kaldes efter hans navn. Den er således en missions-forening og optræder ikke på nogen måde som et menigheds-samfund eller overtager en menigheds forretninger, ligesom den ej heller vil virke hen til dannelsen af nogen sådan, men kun arbejde for det »ene fornødne«, søge at nære, styrke og befæste det kristelige liv, hvor det findes, og vække det, hvor det ikke er til stede, samt ellers råde og hjælpe, hvor lejlighed gives, eller hvor det muligvis måtte blive forlangt. Foreningen bekender sig i et og alt til Guds ord i den hellige skrift og den lutherske kirkes symbolske bøger, og idet den således ikke i noget punkt optræder med nogen ny bekendelse, søger den kun at virke hen til, at den rene lære, vi har i vor lutherske bekendelse, må blive til liv og virkelighed i så mange sjæle som muligt«.

Luthersk Missionsforening fik god udbredelse. Man samledes til læsemøder i hjemmene eller til prædikener, og efterhånden som kredsene dannede sig, byggedes der missionshuse, det første i 1872 i Åkirkeby, hvor foreningen stadig har sin central og samles til sine årsmøder. Gennem årene har Luthersk Missionsforening bygget 13 missionshuse ud over øen, og dér samt i lejede lokaler holdes hver uge søndagsskole, søndagsmøder, bedemøde og bibelklasser for de unge. Desuden er der de årlige missionsuger, de store sommermøder i Almindingen samt lejre i lejrbygningen i Pedersker.

Christian Møller var foreningens formand lige til sin død i 1907. I slutningen af firserne kom han i kontakt med den svenske vækkelsesprædikant F. A. Boltzius, der havde en forbløffende evne til at helbrede ved bøn og tro. Møller kom til den opfattelse, at hans egen forkyndelse manglede en appel til syndere om at stræbe efter helliggørelse, og disse toner kom til at præge hans budskab i de efterfølgende år. Dette vakte imidlertid uro blandt en del af medlemmerne i Luthersk Missionsforening, og da de også fandt, at Møller ikke mere lod missionsforeningen gøre tilstrækkelig brug af svenske prædikanter, førte det til en splittelse af foreningen.

Efter at de foruroligede havde ført forskellige drøftelser indbyrdes, og man havde rådført sig med »Nordöstra Skånes Missionsförbund«, stiftedes ved en sammenkomst i Åkirkeby 5. august 1892 en forening med det formål at »virke for evangeliets udbredelse blandt vore medforløste medvandrere til evigheden«. Man enedes om, at foreningens navn skulle være »*Evangelisk-luthersk Missionsforening på Bornholm*« og rettede snart en henvendelse til tre skånske foreninger, nemlig Västra Skånes, Hässleholms og Nordöstra Skånes Missionsförbund, om at sende deres prædikanter til Bornholm, hvad disse erklærede sig villige til. Den forbindelse vedligeholdes stadig usvækket og præger missionsforeningen så meget, at selv dens bornholmske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

prædikanter ofte slår over i det svenske, når de forkynder. Allerede i oktober 1892 kunne det første evangelisk-lutherske missionshus indvies i Åkirkeby, og senere er missionshusenes antal vokset til 14. Arbejdsformen er den samme som i Luthersk Missionsforening, men de to foreninger synes desværre ikke at være kommet hinanden væsentligt nærmere gennem årene. Om stillingen til folkekirken siger Evangelisk-luthersk Missionsforenings mindeskrift fra 1942 følgende:

»Vor forening er oprundet af en nødstilstand. Havde den danske folkekirke været tro mod sin bekendelse, havde den sande evangelisk-lutherske forkyndelse lydt fra dens prædikestole, så var foreningen ikke blevet til. Men den danske evangelisk-lutherske folkekirke er veget fra sin bekendelse og er i meget stor udstrækning hverken evangelisk eller luthersk, skønt den ikke officielt har forkastet sin bekendelse. — Selv om frafaldet blandt lægfolk og præster i folkekirken er stort, er der ikke nogen grund til at vende den ryggen. Vi ønsker tværtimod at blive i den og i den at arbejde for, at dens evangelisk-lutherske lære her og der i menneskesjæle må sættes på lysestagen igen, og vil kæmpe mod frafaldet, så vidt vi formår, være vågne og tro mod Guds ord. — Sålænge Herrens rene ord tåles i folkekirken, er vor plads der. Vi ved, at vi heller ikke i en frikirke ville være fri for kamp mod falsk, forførerisk lære«.

Medens Luthersk Missionsforening og Evangelisk-luthersk Missionsforening ifølge deres oprindelse er de *bornholmske* indslag i den danske folkekirke, er alle andre kirkeretninger og kirkesamfund, som findes på Bornholm, »*førte*«, hvor meget de så end har fået hjemstedsret på øen. Men det hindrer ikke, at flere af dem efterhånden er blevet en fuldstændig selvfølgelig del af det åndelige liv på Bornholm. Dette gælder ikke mindst »*Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark*« eller Indre Mission, som man plejer at sige til daglig.

I 1853 stiftede en flok vakte bønder i Midtsjælland »Foreningen for den Indre Mission«. De ville stå bag smeden Jens Larsen fra Kirkeværløse, så han kunne hellige hele sin tid til at forkynde evangeliet rundt om i landet. Under hele Trandberg-tiden indtog Indre Mission ikke nogen iøjnefaldende plads i det bornholmske kirkeliv, selv om skoleinspektør Hjorth i Rønne i halvtredserne begyndte på et missionsarbejde, som han efterhånden udvidede til også at omfatte søndagsskolearbejde og møder for unge piger, altså KFUK-arbejde. Også adjunkt C. Hasle ved Rønne Latinskole deltog i arbejdet og var den første præst af indre-missionsk præg, efter at han i 1877 blev kapellan i Rønne. Han var også med til at vække stor interesse for hedningemissionen. Men det var først, da den 33-årige *Julius Friis Hansen* i 1890 blev sognepræst i Olsker-Allinge, at Indre Mission blev virkelig kendt og voksede sig stærk på øen.

Friis Hansen var en udpræget personlighed, vindende og viljefast, dygtig til at finde medarbejdere og til at organisere, enestående til sjælesorg og præget af en brændende nidkærhed for Guds riges sag. I sit pastorats em-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bedsbog omtaler han, som skik er, kort sit levnedsløb og giver derefter følgende karakteristik af sig selv: »Forøvrigt en ordinær person, der på ubegribelig måde er kommet til at elske Jesus højere end sig selv og er blevet optændt af en eneste lidenskab, at få mennesker frelst fra det almindelige liv i og med verden ind i den korsfæstedes nåde. Andet er der ikke.«

Med en vældig energi og arbejdskraft tog Friis Hansen fat på opgaverne i sine sogne, hvis åndelige jordbund stadig bar spor af såvel Trandbergs som Christian Møllers virke, og der blev vækkelse i sognene. Folk kom langvejs fra for at høre ham, og en sådan tilstrømning til gudstjenester, møder og bibellæsninger var ikke set på øen siden Trandbergs dage. Han fik sat de vakte og troende i arbejde, holdt forklaringsmøder og ungdomsmøder og fik dannet en KFUM. Da han som en selvfølge blev lederen af Indre Mission, sørgede han for, at denne i overensstemmelse med det navn, som landsbevægelsen havde taget i 1861, blev en kirkelig forening for indre mission. Ved ordet »kirkelig« var det slået fast, at I.M. stod i folkekirkens tjeneste, godkendte dens lære og ønskede samarbejde med dens præster. Dette kirkelige understregede Friis Hansen så meget des mere, som det var ham ubegribeligt, at på Bornholm hele kredse af troende mennesker, som hørte til folkekirken, ikke syntes at ville have noget med kirke og præst at gøre, selv om præsten var en afgjort troende mand. De søgte kun dåb og nadver i kirken og fandt forøvrigt deres opbyggelse i deres egne missionshuse og mødesale.

J. Friis Hansen.

Selv om Friis Hansen forlod Bornholm allerede efter syv års forløb for at gøre en gerning også for Københavns Kirkefond, »erkendes det stadig af mange« — siger »Bornholms Kirkehistorie« — »at han har sat så dybe spor i Bornholms kirkeliv, som ingen præst uden Trandberg havde formået det.« Han døde allerede i 1905, kun 48 år gammel, men fuldstændig opslidt af arbejde.

Mange af Bornholms præster har i tidens løb deltaget i Indre Missions arbejde, som bl. a. gøres udfra 24 missionshuse, der er placeret i de 19 af øens 21 sogne, — men også i de to sidste sogne holdes der møder. Desuden

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er der 26 KFUM- og KFUK-foreninger inden for I.M., og over en fjerdedel af de bornholmske menighedsrådsmedlemmer er valgt af Indre Mission.

Grundtvigianismens første repræsentant, snedker Jens Beck i Rønne, vandt ved sin glade kristendom mange fra rationalismen. Kredsen samledes til vennemøder i forskellige hjem. Den elskelige pastor F. V. Christensen, som var præst i Rønne 1863—1903, var den første grundtvigske præst på øen. Han indførte tillægget til salmebogen med Grundtvigs salmer, hvad mange ikke syntes om, men adskillige ude fra øen løste sognebånd til ham, så kredsen voksede. I halvfjerdserne var flere af de østbornholmske præster grundtvigsk prægede, og indtil 1877 virkede Trandberg i sin grundtvigske periode som valgmenighedspræst. 1870 oprettede lærer Julius Bon en højskole i Østermarie, og sønderjyden M. M. Smidt påbegyndte året efter en friskole i Åkirkeby i Christen Kolds ånd og var medvirkende til, at der i 1877 også blev bygget et større forsamlingshus, hvor store grundtvigske møder holdtes. 1879 overtog brødrene Johan og Ludvig Bøgeskov højskolen i Østermarie, og højskolearbejdet øgedes. Bornholms Højskoleforening blev dannet, og i 1893 blev højskolen flyttet til Ekkodalen. Højskolen havde i årene 1906—23 den senere valgmenighedspræst Andreas Hansen som forstander, og den har fået og har stadig stor betydning for øens befolkning og bruges som samlingssted ved mange møder.

Bornholms Valgmenighed havde sit første livsafsnit under Trandbergs ledelse 1872—77, — men hans menighed opløstes så fuldstændigt, at kun en enkelt sluttede sig til *Valgmenigheden af 1897,* som pastor F. V. Christensen banede vej for. Dennes svigersøn, Marius Jensen, som havde været sognepræst i Pedersker indtil 1887, var i nogle år leder af en grundtvigsk frimenighed, der altså godkendtes 1897 som valgmenighed med ham som præst. Trandbergs kapel »Bethania« udenfor Åkirkeby indviedes til kirke. I maj 1900 indviedes Helligåndskirken i Rønne, og i de følgende år knyttedes en nær forbindelse med Bornholms Højskole, hvis forstander, Andreas Hansen, blev valgmenighedens solide og dygtige præst fra 1923—45. Ved hans afgang fandt man det naturligt at dele valgmenigheden i to selvstændige, men på mange måder samarbejdende kredse. »Bethania« solgtes i 1950 til Indre Mission, efter at man i 1947 havde indviet »Siloam« i Neksø til valgmenighedskirke. Der holdes nu regelmæssige gudstjenester i de to valgmenighedskirker samt i sognekirkerne i Østermarie og Åkirkeby.

Den højkirkelige retning har aldrig organiseret sig på Bornholm, men har haft en del repræsentanter blandt præsterne (provsterne). To af de mest typiske var provst Meyn i Rønne og provst K. F. H. Sodemann i Klemensker, der for øvrigt har ansvaret for den hårdhændede og nu langt fra altid påskønnede restaurering eller ombygning i firserne og halvfemserne af flere af de gamle kirker.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sammensætningen af de bornholmske menighedsråd er ganske interessant. I 1949 havde rådene 49 medlemmer fra Indre Mission, 11 fra Luthersk Mission, 12 fra Evangelisk-luthersk Mission, 6 grundtvigianere (heri ikke medregnet valgmenighedens styrelse) samt 36 socialdemokrater og 52 valgt uden politisk eller kirkelig partifarve.

Billedet af de religiøse strømninger ville være helt fortegnet, hvis man udelod den store nydannelse af kirkesamfund, som har fundet sted udenfor folkekirken i de sidste godt hundrede år. Det drejer sig på Bornholm om ikke mindre end 10.

Baptistsamfundet er på Bornholm det ældste trossamfund udenfor folkekirken. I 1845 blev den 23-årige urmagersvend Søren Nielsen vakt ved at læse en baptistisk traktat under et ophold i København. Han sluttede sig til en lille baptistmenighed derovre og rejste på dennes opfordring tilbage til Bornholm for at forkynde for sine tidligere venner. I begyndelsen mødte han megen modstand, men 12. maj 1848 blev fem voksne bornholmere døbt af en baptistpræst i havet udfor Sose, og dagen efter stiftedes i Sose »*Bornholms Baptistmenighed*«, som valgte Søren Nielsen til forstander. De første baptister i Rønne blev døbt 1851. Ti år senere købte menigheden sit første lille hus, og i 1880 kunne man indvi den første kirke. På det tidspunkt talte menigheden 139 medlemmer. I 1888 byggedes den nuværende kirke på Lille Torv i Rønne. Samfundet ejer nu kirker og mødesale i Rønne, Hasle, Vang, Olsker, Allinge, Sandvig, Østerlarsker, Gudhjem, Neksø, Åkirkeby, Lobbæk, Årsballe og Klemensker, 13 ialt, og har ca. 570 voksne medlemmer.

Mormonerne sendte omkring 1850 to præster til øen for at danne en menighed. Det lykkedes dem at vinde ca. 100 tilhængere og at få en del af disse til at udvandre til Salt Lake City i mormonstaten Utah i Amerika. Nu, ca. hundrede år efter, kommer ofte unge, amerikanske mormon-missionærer parvis til Bornholm for at vidne et årstid — og for gennem kirkebøgerne at få fastslået deres bornholmske bedste- og oldeforældres data! Der findes ikke mange mormoner på øen.

Den katolsk-apostolske Kirke (Irvingianerne), hvis budskab lyder, at »Herren er nær«, forsøgte i 1870 at danne en bornholmsk menighed, men det mislykkedes. I 1879 forsøgte man igen, og fra 1880 har der været en menighed, som har sin kirke i Rønne. Der er ca. 130 voksne medlemmer. Katolsk-apostolske menigheder har en nær samfundsbevidsthed med folkekirken.

Metodistmenigheden har på Bornholm ca. 450 voksne medlemmer og virker især ud fra sine 5 kirker og kapeller i Rønne, Allinge, Neksø, Pedersker og Åkirkeby. Metodistpræsten C. Thårup fra København holdt i 1891 velbesøgte møder i Rønne og Neksø. Senere fortsattes metodistmissionen på øen, og 24. maj 1894 optoges ved et møde i Neksø de 10 første med-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KIRKELIGE MØDER

METODISTKIRKEN

Rønne:
Torsdag d. 24. kl. 20 bibeltime.
Fredag d. 25. kl. 20,15 biskopbesøg. — Se annonce onsdag.
Søndag d. 27. kl. 9,30 gudstjeneste
Søndag d. 27. kl. 20 evangelisk møde. Musik og sang!
Allinge: Mandag d. 28. kl. 19,30 evangelisk møde i »Bethesda«.

Evang. luth. Missionsforening
afholder, om Gud vil, flg møder

Søndag den 27. januar
Østerlars kl. 14 missionsmøde, E. Pedersen, H. Kofoed, O Hjort
Østermarie kl. 9,30, F. Holm.
Svaneke kl. 9,30, I Nielsen.
Nexø kl. 9,30, A. Lind.
Aakirkeby kl. 9,30, B. Lind
Rønne kl. 9,30, Nyker kl. 15,30, H. Kvist.
Hasle kl. 15,30, J Riis.
Rutsker kl. 15, R. Jensen.
Gudhjem kl. 9,30, Rud. Nielsen
Arsdale kl. 9,30, Bodilsker kl 9,30.
Allinge kl. 15, forsamling
Søndag den 3. febr missionsmøde i Rønne.

Valgmenighederne

Søndag den 27. januar
Aa kirke kl. 9,30
Rønne kl. 17.

Menighedsmøder:
Fredag den 25. jan. kl. 19,30 Rand kløvegård, Østermarie
Tirsdag den 29. jan. kl. 19,30 Centralhotellet, Nexø.
Torsdag den 31. jan. kl. 19,30 hos Poul Boss, Pedersker.

Missionsuge i „Zoahr" i Hasle

22. missionær Bach, missionshuset.
23. missionær Vedelø, missionshuset, solosang overbetjent Gaalaas-Hansen.
24. missionær Vedelø, missionshuset.
25. pastor Bendtsen i kirken.
26. missionær Jensen, missionshuset.
Hver aften kl. 20.
Alle er velkomne!

Det danske Missionsforbund
Hebron, Ll. Madsesgade 12
Tirsdag kl. 20 ungdomsmøde hos Verner Pagels, Svanekevej 43.
Onsdag kl. 20 bedemøde hos fru Olsen, Almegade 9.
Torsdag kl. 20 møde på Pilevang.
Søndag kl. 9,30 nadvergudstjeneste
Kl. 10,45 søndagsskole.
Kl. 20 evang. møde, Odsbøll.

Luthersk Missionsforening
afholder, om Gud vil, flg. møder:

Pedersker: Lørdag den 26. kl. 19,30 Chr. Jepsen.
Arsdale: Lørdag den 26. kl. 19,30 C. Ørting.
Allinge: Lørdag den 26. kl. 20 Carl W. Pedersen.

Søndag den 27. januar:
Østerlars kl. 14: Missionsmøde C. Adolfsen, C. Ørting, Carl W Pedersen. Sang og musik.
Aakirkeby kl. 14: Missionsmøde. G. Svendsen, Chr. Jepsen. Sang og musik.
Rønne kl. 9,30, **Hasle** kl. 15,30: Ejnar Pedersen.
Østermarie kl. 9,30, **Bølshavn** kl. 14,30: Kr Pedersen.
Nexø kl. 16: Kjeld Nielsen.

MISSIONSUGE 28/1—2/2:

Østerlars:
Mandag, tirsdag og onsdag: C. Ørting. Torsdag, fredag og lørdag: C. W Pedersen. — Hver aften kl 19,30 — Sang og musik.

Hasle:
Mandag, tirsdag og onsdag: C. W Pedersen. Torsdag, fredag og lørdag: C Ørting Hver aften kl. 20.

Vore kære afdøde hvor er de nu?
Går de til himlen, eller hviler de i graven til opstandelsen? Herom taler pastor Bakke fra Adventkirken Bibelens ord bringer trøst i sorgens stund. — Alle indbydes. **ONSDAG d. 23. ds. kl. 20 DAMS HOTEL**
(Indgang fra torvet)

Nexø Metodistkirke
Pedersker: onsdag kl. 14,30
Onsdag kl. 19,30 ungdf. stiftelsesfest.
Fredag kl. 16 biskop dr theol. Odd Hagen, Stockholm.
Aakirkeby: lørdag kl. 14,30 medarbejderstævne.
Nexø: lørdag kl. 19,30 biskop Odd Hagen.
Søndag kl. 9,30 dr. Bjerno.
Kl. 19.30 Andr. Bech
Svaneke: søndag kl. 14 nadver, Søndergade 22.
Snogebæk: mandag kl. 20 Folkets Hus. Bjerno.

Evangeliehuset
Lille Madsesgade 7, Rønne

Onsdag aften kl. 19,30 bibellæsning og bøn.
Søndag kl. 9,30 gudstjeneste. Kl. 11 søndagsskole. Kl. 19,30 evangelisk møde. Otto Schmidt.
Alle hjertelig velkomne.
Den apostolske kirke

Baptistmenigheden

Rønne i aften kl. 20
Pastor H. D. Sørensen, Roskilde, begynder møderække.
Hver aften, udt. lørdag, til søndag.
Aakirkeby: Onsdag kl. 20 U. M.

Søndag den 27. januar
Rønne 9,30 Dan. Hansen.
11 søndagsskole.
20 H. D. Sørensen.
Hasle 15,30 Th. Christensen (nadver)
Allinge 15 Aa. Møller Riis.
Gudhjem 10,30 familiegudstjeneste J. P. Hansen.
Østerlars 15,30 A. Jensen.
Nexø 9,30 H. D. Sørensen.
Aakirkeby 15,30 H. D. Sørensen.
Klemensker 15 J. P. Hansen.
Olsker 14,30 H. Møller Riis (nadver)

Pinsemenighedernes Møder

Elim — Rønne
Tirsdag kl. 19,30 bøn.
Torsdag kl. 19,30 vækkelsesmøde.
Søndag kl. 10 helliggørelsesmøde
Kl. 10 søndagsskole.
Kl. 19,30 vækkelsesmøde.
Klemensker: onsdag kl. 20 vækkelsesmøde med dåb.
Søndag kl. 15 menighedsmøde.
Nyker: tirsdag den 29. ds. kl. 19,30 vækkelsesmøde hos Sv. Olsen.
Hasle: lørdag kl. 16 børnemøde
Kl. 19,30 vækkelsesmøde.
Velkommen til møderne.
Jørgen Madsen - Ib Sund Nielsen

Evangeliemenigheden, Nexø
Nexø: Søndag kl. 10 helliggørelses møde.
Kl. 10 søndagsskole.
Svaneke: Torsdag kl. 20 offentligt møde hos Willy Pedersen.
Pedersker: Fredag kl. 20 offentligt møde hos Alfred Schou.
Alle er velkommen.
P. Larsen

Filadelfiamenigheden, Tejn
Allinge: Tirsdag kl. 20 bibeltime hos H. P. Hansen.
Tejn: Torsdag kl. 19,30 bibeltime.
Lørdag kl. 18,30 bibeltime for ungdom.
Kl. 19,30 bøn.
Søndag kl. 10,30 søndagsskole.
Kl. 19,30 vækkelsesmøde.
Alle er hjertelig velkommen.
Stig Ohrle.

Mødeannoncer fra en almindelig bornholmsk tirsdagsavis.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lemmer i menigheden (ovre). Året efter dannedes en selvstændig menighed i Neksø samtidig med, at der byggedes kirke, og i 1900 dannedes også en menighed i Rønne, hvis statelige kirke indviedes i 1918. Metodisterne er det kirkesamfund, som står folkekirkens Indre Mission nærmest i sin forkyndelse af omvendelse og helliggørelse.

Frimissionen, som er udgået fra »Svenska Missionsförbundet« og »Helgelsesförbundet« forkynder, at den syndige natur kan overvindes, så man bliver hellig, at sygdom kan helbredes ved bøn, samt at Kristi genkomst er nær. Missionen kom til øen i efteråret 1891 ved en missionær Andersen, der kaldtes »hvide Andersen«, fordi han havde hvidt hår og skæg, selv om han kun var 35 år gammel. Det lykkedes ham i løbet af et år at få dannet en menighed i Rønne. Den ejer missionshuset »Hebron«, hvor der er dåbsbassin, er indmeldt i »Dansk Missions-Forbund« og har ca. 150 medlemmer.

Adventismen bragtes til øen i 1892 af en nordmand, som vandt 12 tilhængere, men de var for få til at danne en menighed. Først verdenskrigen syntes at skabe ørenlyd for adventisternes forkyndelse, og i 1916 dannedes en lille menighed. I løbet af et par år voksede medlemstallet til 80, og man købte kapellet »Bethania« i Rønne. I 1955 byggedes kapel i Tejn, og hver lørdag holdes nu bibeltime og gudstjeneste i Rønne, Hasle, Klemensker, Tejn, Gudhjem, Listed og Neksø. Samfundet har ca. 200 voksne medlemmer.

Frelsens Hær begyndte sit arbejde i oktober 1893 under velvilje fra de fleste kirkesamfunds side og egentlig kun med modstand fra gadens mindre dannede publikum. Den har siden da trofast gjort sit opsøgende, vækkende og sociale arbejde. Hæren, som har fire officerer og ca. 100 soldater, har huse og lokaler i Rønne, Hasle, Svaneke og Neksø, men udfører også missionsarbejde gennem møder mange andre steder på øen.

Den romersk-katolske Kirke påbegyndte sit arbejde ved århundredskiftet, da der på det tidspunkt var mange polske roearbejdere på øen som billig arbejdskraft. I begyndelsen kom en præst tilrejsende nogle gange om året, men fra 1916 fik en hollandsk præst fast ophold i Rønne. Senere kom fire nonner, der skulle virke ved sygepleje og lede en pigeskole i Rønne, samt yderligere en præst, der kom til at bo i Åkirkeby. Der byggedes smukke kirker i Rønne og Åkirkeby, delvis for penge fra Holland. Pigeskolen blev nedlagt i 1932 og omdannedes til hvilehjem, »Rafaelshjemmet«. Der er ca. 150 voksne katolikker på Bornholm.

International forening for Bibelstudium (Jehovas vidner) sendte en kolportør til Bornholm i 1908. Han holdt møder om Russells lære, men mødte så stor modstand, at missionen blev opgivet. En enkelt bornholmer virkede dog videre i stilhed og vandt en del tilhængere. Nu har man købt hus i Rønne. Vidnerne arbejder parvis gennem husbesøg, hvor de forkynder deres lære.

Pinsebevægelsen er det tiende og nyeste kirkesamfund på Bornholm

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udenfor folkekirken. Den mærkedes første gang i 1916, da karetmager Jens Folkersen i Rønne begyndte at tale i tunger og at samle folk til møde i sit hjem. Hans smedie omdannedes til det første mødelokale og indviedes i 1918. Gendåb påbegyndtes i 1920. Pinsebevægelsens ca. 500 voksne medlemmer er på grund af lære- og lederproblemer opdelt i flere menigheder, nemlig »Evangeliemenigheden« (Elim), »Filadelfiamenigheden« og »Danmarks apostolske Kirke«. Menighederne har bygninger i Rønne (to, hvoraf den ene er den store Elim-kirke, som byggedes i 1952), Hasle, Klemensker, Tejn og Neksø.

— — —

Som den bornholmske natur har en farverigdom og et farvespil uden lige i vort land, har det religiøse liv på øen en rigdom af enkeltheder, der kan opfattes forskelligt, afhængigt af synsvinklen. Men visse træk træder tydeligt frem for alle: det store antal gudshuse og kærligheden til det af dem, som netop er den enkeltes; det utroligt store antal gudstjenester og møder, der næsten kan være i vejen for hinanden; trangen til at høres og at høre, — og så iveren efter at få tag i børnene og de unge. *Der virkes.*

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

POLITIK OG PRESSE

HENVED 400 år skulle gå, fra Johann Gutenberg gjorde sin for den menneskelige civilisation skelsættende opfindelse, til hans sorte kunst fik direkte fodfæste på Bornholm. Og så måtte endda forinden megen modstand hos myndighederne overvindes.

I 1826 indgav en ung driftig jyde, »kunstforfaren student i typografien« fra Elmenhoffs Bogtrykkeri i Randers, *Eggert Christoffer Tryde* til kongens kancelli ansøgning om bevilling til oprettelse af et bogtrykkeri i Rønne og udgivelse af en politisk Avertissements-Tidende for Bornholm. Året efter erholdt han det ønskede privilegium dog med den væsentlige begrænsning, at en Tidende med politisk indhold kunne ikke tillades. Bevillingen omfattede alene bogtrykkeri og udgivelse af en upolitisk Avertissementstidende, men heller ikke det fandt øens daværende amtmand, *Chr. Jespersen,* kunne tjene noget fornuftigt formål. Han modsatte sig med hænder og fødder dette nymodens tøjeri og angav overfor kancelliet, at »den gamle bekjendtgørelsesmåde ved kirkestævne er tilstrækkelig«, og at der i det hele ikke var brug for nogen avis på Bornholm. »De fleeste bornholmere, hvoraf mange aldrig have seet eller læst nogen avis, dele denne anskuelse« tilføjede amtmanden, hvorfra han så i øvrigt vidste det.

Andre mere fremsynede mænd på øen fandt derimod, at et bogtrykkeri og en avis ville være en såre nyttig ting. Blandt dem var først og fremmest Rønne lærde Skoles rektor, *P. G. Bohr,* der ydede den unge Tryde megen moralsk støtte i hans bestræbelser, og som for øvrigt blev en flittig bidragyder til den nye Avertissements-Tidende i dens første år. Han var en højt begavet og meget vidende personlighed og besad en rig lyrisk åre, hvilket avisen i starten nød godt af.

Hvad der egentlig har bevæget den unge jyske typograf til at slå sig ned på det så fjerntliggende Bornholm, fortaber sig i det dunkle. Synderligt kendskab til øen og dens befolkning har han næppe haft. (Men det er i øvrigt et ganske interessant træk i den bornholmske presses historie, at på et par undtagelser nær har samtlige dens redaktører (udgivere) i de snart 130 år, der er forløbet, siden øens første avis så dagens lys, været »førte« folk, der er kommet til fra de øvrige landsdele, omend også flere af dem har haft slægtsmæssig eller anden tilknytning til øen).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den 2. august 1828 kunne Eggert Christoffer Tryde da udsende første eksemplar af sin *Bornholms kongelige allernådigst ene privilegerede Avertissements-Tidende,* den 10. i rækken af danske provinsaviser.

Prunkløs og beskeden af format såvel som af indhold gjorde den sin entré. Fire sider i kvartstørrelse (22×19 cm). Den udkom to gange ugentlig, kostede til gengæld også kun 1 rigsdaler i kvartalet og startede med siger og skriver 40 abonnenter.

»Uvis om sit fremtidige held, optræder den for et blandet publicum, hvis bifald stedse vil blive dens formål og bestemme dens skjæbne«, skriver Tryde i sin præsentationsartikel. Han føler »fuldkommen sit vanskelige hverv i en tidspunct som denne, da Danmark allerede tælle så mange interessante blade i sit skjød« og tilføjer: »Skulle kundskabsrige mænd her på landet ved et eller andet vink, eller ved skriftlige bemærkninger ville give dette blad mere almeen interesse, end der billig kan fordres af en udgiver, der er blottet for local kundskab, da modtages slige bidrag med taknemmelighed, og ville slige bemærkninger sikkert være en grund til, at bladet vinder dobbelt interesse, når de fremsættes med den tilbørlige moderation og tolerance, som man kan vente af kundskabsrige humanister«.

Som alle andre datidige provinsaviser bestod Bornholms Avertissements-Tidende i de første år hovedsagelig af »klip« fra andre danske aviser, fortrinsvis Berlingske Tidende, bekendtgørelser fra det offentlige og private (amtmand Chr. Jespersen, der havde villet nøjes med kundgørelser ved kirkestævne, måtte overvinde sin modstand) og indsendte bidrag fra læserne — såvel i prosa som på vers.

Nyhedsreportage i nutidig forstand kendtes ikke. Karakteristisk i så henseende virker en ganske kort notits om, at »fem svenske søfolk skal være druknet ved Sandvig ved fra skibet at sætte til lands i en båd«. Ingen store overskrifter og intet forsøg på i de følgende numre af bladet at følge nyheden op og søge konstateret, om det nu også har haft sin rigtighed med denne tragiske hændelse.

Var det virkelig rigtigt med de fem druknede svenskere, nå ja så kunne ingen jo alligevel hjælpe dem, og var det hele blot løse rygter så meget desto bedre da for dem!

Selv efterretningerne om store begivenheder spredtes langsomt i hine dage, da Bornholms eneste forbindelse med omverdenen var de postsmakker, der højst uregelmæssigt sejlede mellem Rønne og København og Rønne og Ystad. Det kan måske på denne baggrund virke overraskende, at meddelelsen om Frederik VI's død den 3. december 1839 nåede frem til den fjerne Østersø-ø kun 10 dage efter dødsfaldet, hvilket alene må forklares ved, at der har været tåleligt vejr for skibsfarten. Til gengæld erfarede bornholmerne først om Kristian VIII's død en månedstid efter, at majestæten var sovet hen. En skipper bragte budskabet herom til Rønne og gik straks efter sin

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ankomst op til amtmand Krabbe med den triste nyhed. Amtmanden holdt imidlertid et større gilde denne aften, og eftersom meddelelsen jo nu alligevel var en månedstid gammel, fandt han ingen anledning til at bryde den glade feststemning, hvorfor skipperen fik strenge pålæg om at holde tæt med sin viden til den næstfølgende dag — og gildet fortsatte!

Bornholmerne levede deres egen stilfærdige isolerede tilværelse, og den omstændighed, at de nu havde fået deres egen avis, ændrede ikke stort i dette forhold. Nyhederne var som oftest så gamle — og interessen for, hvad der tildrog sig udenfor borgerskabets egne snævre cirkler antagelig også så behersket — at de ingen forstyrrelser kunne bringe i den hyggelige og rolige atmosfære, man dengang levede i.

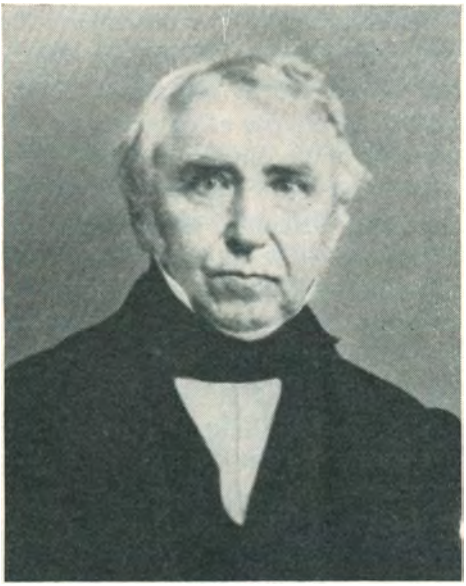
Eggert Christoffer Tryde.

Hvor Trydes Avertissements-Tidende oprindelig havde til huse, vides ikke med sikkerhed, og i det hele førte den i sine første leveår en temmelig omflakkende tilværelse. Den 8. juli 1829 meddeler udgiveren, at hans trykkeri er flyttet til købmand Møsers gård (hvor nu hotel »Borgen« ligger), og i løbet af de følgende otte år holder Avertissements-Tidende flyttedag ikke mindre end fem gange. Først i 1843 kom den under eget tag på sydsiden af Skidenstræde (det nuværende Krystalgade) i en gård, som Tryde købte formentlig med økonomisk støtte af sin svigerfar.

Tydeligvis var det nye foretagende i sine første leveår heller ikke synderlig lukrativt for sin grundlægger. Det kunne langt fra kaste tilstrækkeligt af sig til ham og hans families underhold, og allerede 2. juli 1832, kun fire år efter avisens og trykkeriets oprettelse, flyttede Tryde til Østermarie, hvor han overtog forpagtningen af præstegården for sin svigerfar, sognepræst Søren Bjerregård. Her blev han i ikke mindre end 11 år, og megen føling med avis og trykkeri kan han således næppe have haft i den periode. Det daglige arbejde dér overlod han til sin førstemand, typograf *P. C. Kattrup,* der fungerede som både redaktør, sætter og trykker. Han afløstes senere af en typograf ved navn *Hollesen,* og fra 1835 til -43, da Tryde atter var vendt tilbage til Rønne, bestyredes avis og trykkeri af bogtrykker *Carl J. H. Colberg.* Endnu mens han redigerede Avertissements-Tidende, udgik en kort overgang fra dennes trykkeri et ugeblad *Den Selvstændige,* redigeret af den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

politisk interesserede og meget temperamentsfulde prokurator *Fog* og adjunkt *C. H. Biering,* der i øvrigt begge i trediverne og fyrrerne leverede talrige bidrag til Avertissements-Tidende. En kort periode (i 1853) var Fog for øvrigt også ansvarlig redaktør af Avertissements-Tidende, men han chokerede borgerskabet ved sine meget yderliggående standpunkter og sit krasse sprogbrug i en sådan grad, at Tryde måtte bede ham træde tilbage.

»Den Selvstændige« havde en bevæget start og fik kun en kort levetid. I modsætning til Avertissements-Tidende anlagde den en udpræget politisk og meningsdannende linie, og sligt var ikke velset dengang. Trykkefriheden var endnu stærkt begrænset. Hvor vanskeligt det lille ugeblads fædre har haft det, fremgår af en annonce i Avertissements-Tidende fra 17. juli 1840, hvori adjunkt Biering meddeler, at han og Fog har påbegyndt udgivelsen af dette blad. Han oplyser, at det første nummer forlængst er trykt, »men ikke kan udsendes, før man får politimesteren til at indsee, at han ikke er berettiget til at udstryge noget i slige blade. Han har nemlig i det første nummer udstrøget et af ham selv forfattet deri optaget andragende«!

Efter C. J. H. Colbergs fratræden fungerede cand. phil. *Arboe Mahler* en kortere tid i 1843 som Avertissements-Tidendes redaktør. Han bestræbte sig med held på at bringe mere lokalt betonet stof i bladet, især referater fra øens kommunalråd, men foretagendet var endnu for beskedent til, at det havde råd til den luksus at ansætte en ikke-typografuddannet redaktør. Tryde overtog nogle måneder efter på ny redaktionen. Forinden fik han en slem forskrækkelse, idet det afsløredes, at der var trykt falske pengesedler i hans trykkeri! Der rejstes tiltale mod både Arboe Mahler, bladets faktor, en nordmand ved navn *Stalsberg,* og en halv snes andre personer. Mahler og Stalsberg blev frikendt, men otte andre idømtes forbedringshusstraffe og en enkelt, drejlsvæver Bidstrup, der tidligere havde lavet falske specier, dømtes til slaveriet på livstid.

I marts 1846 afhændede Tryde ejendommen i Skidenstræde og købte af gæstgiver og skipper Hans Ølsteds enke dennes ejendom i Storegade, hvor avis og trykkeri (nu *Bornholms Avis*) siden har haft blivende sted. Efter næsten 20 års omflakkende tilværelse og megen økonomisk modgang var begyndervanskelighederne overstået. Det gik fremad for den lille avis og bogtrykkervirksomheden med stadig tilgang af nye læsere og tekniske forbedringer.

Endnu en årrække placerede Avertissements-Tidende sig dog næsten udelukkende som et meddelelsesmiddel. Bladets politiske indhold var uhyre begrænset, men dels må det erindres, at Tryde jo også havde fået afslag på sin ansøgning om udgivelse af en Tidende med politisk indhold, og dels kunne sporene fra enhver form for politisk virksomhed, som ikke behagede myndighederne, nok også skræmme. Da Tryde begyndte at udgive sin avis, havde dr. *J. J. Dampe* allerede tilbragt otte år i sin skumle fængselscelle på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Christiansø. Hans straf på livsvarigt fængsel var idømt ham for »forsøg på anstiftelse til oprør«. Enevældens embedsmænd holdt stedse et vågent øje med, hvad der fremkom på tryk, hvilket alene fremgår af en lille notits i Avertissements-Tidende for 13. oktober 1831: »Formedelst udslettelse af censuren ombedes læserne, at avisen først udkommer i dag. Udgiveren«.

I øvrigt synes bornholmernes politiske interesse også i 30-erne og 40-erne at have været såre beskeden. Dønningerne fra de nationalliberale strømninger i hovedstadens akademikerkredse nåede først sent den fjerne klippeø. Således var valgdeltagelsen til den første rådgivende stænderforsamling i Roskilde i 1835 — den spæde spire til den senere frie forfatning — meget lille på Bornholm.

Først begivenhederne i 1848 ved kongeskiftet, oprøret i Slesvig-Holsten og valgene til den grundlovgivende forsamling satte skred i tingene. Avertissements-Tidende præges, som naturligt måtte være, i høj grad heraf. Det vrimler fra denne periode med læserindlæg i prosa og på vers af højstemt patriotisk indhold og opfordringer til bornholmerne om at vise deres politiske ansvarsfølelse ved det forestående valg. I denne forbindelse peger flere indsendere også på nødvendigheden af, at bornholmerne står vagt om de gamle privilegier, som Frederik III skænkede dem efter den heldigt gennemførte frihedskamp mod svenskerne i 1658. Det væsentlige blandt disse privilegier var den særlige bornholmske forsvarsordning, der fritog bornholmerne for militærtjeneste i andre dele af landet, de lave hartkornsskatter i forhold til det øvrige land (bornholmerne betalte således ingen kongetiende) og endelig, at enhver bornholmer frit kunne brænde al den brændevin, han lystede, uden at skulle betale nogen form for afgift.

Det anslås, at der i 1848 var ikke mindre end 253 brændevinsbrænderier i de bornholmske købstæder og 915 på landet, og da det samlede indbyggertal var 27.000, vil det altså sige, at der har været rundt regnet et brænderi for hver 20—25 indbyggere, børn, kvinder og oldinge medregnet. Det samlede årsforbrug ansloges til ca. 800.000 potter eller gennemsnitlig 30 potter pro persona mod i det øvrige land kun 14 potter. Altså et privilegium, der nok var værd at hæge om!

Selve valget til den grundlovgivende forsamling forløb yderst stilfærdigt. I 1. valgkreds (Rønne-kredsen) kom valget til at stå mellem amtsrådsmedlem propr. *A. Stender*, St. Gadegård, Vestermarie, og provst *With*. Valget fandt sted i kirken den 5. oktober. Stender fik 174 og provsten 152 stemmer. I Åkirkeby-kredsen valgtes Svanekeboen, professor *Johan Nicolai Madvig* som eneste kandidat, men han var kun medlem af forsamlingen i 24 dage, idet han den 11. november nedlagde sit mandat for at indtræde i novemberministeriet som kirke- og undervisningsminister. Han nåede dog i denne korte periode at have ordet ikke mindre end 11 gange. Han efterfulgtes i den grundlovgivende forsamling af residerende kapellan ved Vor

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

No. 1.

Løverdagen den 2den August 1828.

Born-holms kongelig allernaadigst ene privilegerede

Avertissements-Tidende.

Redigeret, trykt og udgivet af E. C. Trybe.

Paa Bornholm fremtræder hermed det første Nummer af Bornholms Avertissements-Tidende; uvis om sit fremtidige Held, opræder den for et blandet Publicum, hvis Bifald stedse vil blive dens Formaal og bestemme dens Skjæbne.

dersom det er vist, som den lærde Zimmermann anmærker: at Oplysning yttrer sig sikkert ikke derved, at de fleste Mennesker i en Stad, stedse ere af een Mening i een Sag, men derved at enhver tænker frit for sig, hvad han vil; saa kan vist ingen Ut-

Avertissements-Tidende 1828.

Frelsers Kirke *J. Marckmann* (født i Rønne som søn af senere by- og herredsskriver i Neksø M.). Ved suppleringsvalget slog han selveste Orla Lehmann med 94 stemmer mod 45.

Valgene til den nye rigsdags to ting i december 1849 prægede helt naturligt Avertissements-Tidendes spalter, og et nyt skud på den endnu spæde bornholmske presses stamme så i denne periode også dagens lys. Prokurator Fog begyndte den 24. oktober udgivelsen af et nyt ugeblad *Den frie Borger*, trykt hos C. J. H. Colberg. (Denne forlod i 1843 Bornholm, men vendte allerede tre år senere tilbage og etablerede sig i første omgang som ... nålemager, senere som bogtrykker). »Den frie Borger« var et udpræget politisk kampskrift tydeligvis bragt til verden med det hovedsagelige formål at sikre sin redaktør mandatet som folketingsmand for 1. kreds. Prokurator Fogs yderst kraftfulde polemiske form faldt dog ikke ganske i de besindige bornholmeres smag, og hvor drabeligt han end forfægtede sine synspunkter både i sit eget blad og i Avertissements-Tidende, måtte han dog ved valget den 4. december 1849 se sig slået af toldkasserer kammerråd *Heggelund*, der opnåede 268 stemmer mod Fogs kun 134. I Åkirkeby-kredsen valgtes major *Hans Madsen Koefoed*, Lauegård, med 197 stemmer mod pastor *Meyns* (Bodilsker) 151.

Om valget af øens første landstingsmand stod en drabelig strid. Nogle ville have provst With, mens andre foretrak amtmand *Ludv. Krabbe*. Denne var kort forinden afskediget fra sit embede for pligtforsømmelse. Personlige sorger og et vaklende helbred havde bevirket, at han efterhånden helt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var gået i stå med ekspeditionen af sine embedsforretninger, og det havde trods gentagne påmindelser ikke været muligt for kancelliet at formå ham til at bringe orden i sagerne. I visse kredse vakte forslaget om hans kandidatur da også voldsom modstand. I et indlæg undertegnet »M« i Avertissements-Tidende karakteriseres det således som »et utidigt eftermiddags-indfald fremsat i et øjeblik, hvor sjælekraften har tabt sit perpendikelsving« (!!). Amtmand Krabbe var imidlertid umådelig afholdt i store kredse på Bornholm og sejrede ved valgmandsvalget stort med 34 stemmer mod provstens 7. Han øvede også en fortræffelig indsats i de ca. otte år, han var medlem af tinget.

Den nyvalgte rigsdag trådte sammen den 30. januar 1850, men de bornholmske rigdagsmænd nåede på grund af isvanskeligheder først til København den 26. februar. Og så begyndte den årelange drøje kamp om privilegierne. Den første skanse, der faldt var brændevins-privilegiet. Bornholmerne krævede en afståelsessum een gang for alle, men regeringen tilbød i første omgang øen nettoindtægten af en beskatning på lige fod med andre landsdele i de første 10 år. Det vakte en storm af modstand, og i en artikel i Avertissements-Tidende for 2. januar 1850 forlangte den højt ansete Neksø-borger og senere rigsdagsmand, farver, kaptajn *O. E. Sonne* en erstatning een gang for alle på 800.000 rigsdaler. Gårdejer og garver *Wulff*, Pluggegård, gav fuld tilslutning, thi som han bemærkede: »Brænderiets beskatning er en skat, som bliver mest trykkende for den deel af samfundet, hvis lod er og bliver den mest ublide, kun såre lidt vil denne byrde trykke den rige eller embedsmanden. I det hele er den simple mands arbeide og leveviis således, at brændevin ei er for ham en luxus men en nødvendighedsartikel . . .«

Enden blev imidlertid, at bornholmerne kun fik provenuet af brændevinsafgiften i fem år til anvendelse til »almindelige nyttige formål, som særlig vedrører øens interesser«, og efterhånden bortfaldt også de øvrige privilegier fra 1658.

Prokurator Fogs »Den frie Borger« fik som allerede antydet ingen lang levetid. Den afløstes i november 1850 af ugebladet *Concordia* (formentlig opkaldt efter den hæderværdige borgerforening af samme navn, nu Rønne Klub), men tog allerede få måneder efter navneforandring til *Folkevennen*. Bladet var »samlet, trykt og udgivet« af C. J. H. Colberg, med den skrivelystne prokurator som en stedse flittig bidragyder. Begge daværende bornholmske aviser — Avertissements-Tidende og Folkevennen — prægedes, som naturligt var, stærkt af Frederik VII's og grevinde Danners besøg på Bornholm i sommeren 1851. Her sporedes første gang tilløb til en virkelig reportage fra modtagelsen rundt om på øen. Besøget kulminerede med en stor fest på Kristianshøj og en banket på Rønne Theater, hvor det bedre borgerskab muntrede sig med de høje gæster til den lyse morgen. Det var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gamle ege på Kristianshøj, nær bornholmernes gamle samlingsplads.

første gang i 164 år, Bornholm havde besøg af landets konge, så det var helt forståeligt, at der blev gjort noget ud af begivenheden.

I 1856 så endnu en avis dagens lys på Bornholm — udgivet af den 28-årige cand. phil. og stenograf *M. A. A. Wolff* (søn af overrabineren for den jødiske menighed i København). Han var en højt begavet, men yderst temperamentsfuld skribent, stærk i sine meninger såvel som i sine ytringer, hvilket flere gange bragte ham i modsætningsforhold til borgerskabet og førte ham forskellige processer på halsen. Hans blad, *Rytterknægten,* der senere tog navneforandring til *Bornholms Dagblad* og atter igen til *Bornholms Amtstidende,* blev trykt hos C. J. H. Colberg og prægedes afgørende af en skarp polemisk form. Wolff tør vel næsten siges at være Bornholms første journalist i begrebets nutidige forstand, mens hans forgængere i højere grad var teknikere. Han var medlem af Rønnes kommunalbestyrelse i godt tre år og søgte også valg til folketinget, men måtte se sig slået med kun 56 stemmer mod modkandidatens (lærer *Hjorths)* 673. I efteråret 1864 forlod Wolff Bornholm og udvandrede kort tid efter til USA, hvor han blev præst for en jødisk menighed. Sit blad solgte han til bogtrykker *Fr. C. Kieffer.*

Den politisk bevægede periode i 50'erne og 60'erne med de talrige rigs-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dagsvalg afspejlede sig kendeligt i de tre daværende bornholmske aviser. Allerede i 1851 nedlagde toldkasserer Heggelund sit folketingsmandat. Han efterfulgtes af den 33-årige urmager, *Findanus Petersen*, der sad i tinget i syv år, og hvis politiske indsats på forskellig vis satte sig mærkbare spor. Også Åkirkeby-kredsen skiftede ret hurtigt folketingsmand. I 1852 afløste pastor *C. F. Gram*, København, (født i Neksø, hvor faderen var toldassistent) major Hans Madsen Koefoed, og året efter valgtes farver, kaptajn O. E. Sonne, Neksø, da Gram havde ladet sig opstille i en københavnsk kreds. Sonne var kun medlem af folketinget et par år, men sad senere i 12 år i landstinget, hvor han på fortræffelig måde varetog sin ø's politiske og erhvervsøkonomiske interesser.

Ved et suppleringsvalg i 1857 i Åkirkeby-kredsen skete en begivenhed, som både politisk og i den bornholmske presses historie fik skelsættende betydning. Valgt blev den 34-årige løjtnant *Philip Rasch Dam*, søn af avlsbruger, kaptajn Markus Ludvig Dam, Åkirkeby, og søstersøn af major Hans Madsen Koefoed, Lauegård. Han var en højt begavet personlighed med et vindende og tillidvækkende væsen, og hans politiske gerning satte sig i de følgende årtier uudslettelige spor. Han var medlem af folketinget i ikke mindre end 35 år og genvalgtes ialt 18 gange, deraf de 12 ved kåring uden modkandidat.

Efter sin konfirmation arbejdede Philip Rasch Dam i nogle år ved faderens landbrug, flyttede derpå med byfoged Arboe fra Neksø til Hillerød og virkede her i nogle år som kontorist. Under treårskrigen meldte han sig frivilligt, og efter krigen underviste han nogle år som timelærer ved Borgerskolen i Rønne. Han bestyrede derpå for sin moder fødehjemmet i Åkirkeby og oprettede i 1856 sammen med vennen, løjtnant *Lucianus Kofod*, Bornholms første folkehøjskole med lokaler i moderens ejendom. I 1866 blev han postekspeditør og tre år efter tillige telegrafbestyrer i fødebyen (telegrafforbindelsen mellem Bornholm og København var åbnet den 22. december 1866). I 1869 udnævntes Rasch Dam til kgl. borgmester i fødebyen. Blandt de mange anliggender, han udenfor sin politiske gerning viede stor interesse og dygtigt arbejde, var skyttesagen. Han stiftede i 1863 Åkirkeby Skytteforening og var fra 1881 til -91 formand for Amtsskytteforeningen.

Politisk sluttede Philip Rasch Dam sig oprindelig til de nationalliberale, men efter striden om grundloven af 1866 søgte han over i den gruppe af Bondevennerne, der lededes af Sofus Høgsbro, og indtrådte i 1870 ved stiftelsen af Det forenede Venstre i dette parti. I den politiske kamp, der stod om grundlovssagen, og hvor Bornholms Avis havde placeret sig på Højres linie, savnede Dam stærkt et talerør. Det gav stødet til, at han i 1866 grundlagde *Bornholms Tidende*.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Første nummer udkom den 3. juli med Dam som redaktør og bogtrykker Colbergs enke som udgiver. Ligesom de to andre bornholmske aviser udkom det i sine første år kun tre dage om ugen og kostede årligt tre rigsdaler og 60 skilling, inclusive forsendelsesomkostninger. I sin tiltrædelsesartikel bekender Dam, at det ikke er uden selvovervindelse, han har overtaget redaktionen af den nye Tidende. »Jeg er mig fuldt bevidst, at opgaven ikke er ganske let og nærer ikke nogen ubetinget tryg forestilling om mine evners tilstrækkelighed til at løfte den... Noget stoler jeg på de ikke få gode og oplyste mænd både her på øen og andre steder, som have lovet mig medarbejde i råd og dåd. Lidt stoler jeg også på mig selv. Men mest stoler jeg på kraft og bistand fra den magt, som er hævet over os alle og over alle partier.« Dam bekender, at »vi have ikke svoret til nogen partifane. Det banner — og det eneste — hvorunder vi efter evne ville kæmpe, har påskriften: *Dansk oplysning i friheds ånd.*«

Som politiker og bladmand var Philip Rasch Dam i en — ikke mindst i disse bevægede kampår — sjælden grad mådeholdets og besindighedens mand. Hans artikler og taler bærer vidnesbyrd om en grundig og omhyggelig fordybelse i hver enkelt sags detaljer. Det moderne begreb: den politiske *taktik* lå ham sikkert uhyre fjernt. Nøgtern og saglig overvejelse og stillingtagen herudfra passede bedre til hans temperament, og ofte tog han særstandpunkter inden for sit parti. Han placerede sig fra den første begyndelse på dettes moderate fløj og sluttede sig nært til Frede Bojsen, da denne indledte sin forhandlingspolitik med Estrups Højre.

Ungdomsvennen, Lucianus Kofod, var hans direkte modsætning i temperament, udtryksform og skarpe standpunkter. Han var født uden for ægteskab på Slettegård i Pedersker, voksede op i dyb armod og kom efter konfirmationen i skrædderlære, men meldte sig ligesom Dam som frivillig i den første slesvigske krig og søgte i et digt aftrykt i Bornholms Avis (som E. C. Tryde allerede fra 1844 kaldte sin avis med undertitlen »Kgl. Priv. Avertissements-Tidende«) for 17. november 1848 at opflamme sine landsmænd til at følge eksemplet. Efter krigen tog han lærereksamen, var nogle år højskoleforstander i Gjedved, men vendte derpå tilbage til fødeøen og stiftede sammen med Dam folkehøjskolen i Åkirkeby. Gerningen her opgav han dog, da han i 1858 valgtes som folketingsmand i Rønne-kredsen. Han meldte sig på ny sammen med Dam, da krigen 1864 udbrød, kæmpede tappert ved Dannevirke og Dybbøl, men lod sin bitterhed over tilbagetoget fra Dannevirke og nederlaget komme så voldsomt til udtryk mod den danske hærledelse, især general de Meza, at han blev afskediget fra sin stilling som officer. Efter krigen lod han sig på ny opstille i Rønne-kredsen og slog i en bevæget valgkamp folketingsmand, major og senere kammerherre og chef for Det kgl. Teater *M. E. Fallesen.* Derefter genvalgtes han ved samtlige valg de følgende 12 år. Lucianus Kofod sluttede sig oprindelig også til Bondevennerne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholms Tidende.

Udgaar hver Tirsdag, Torsdag og Lørdag. Prisen er 72 Sk. (med Forsendelsesomkostninger 87 Sk.) fjerdingaarlig eller 3 Rdlr. (med Forsendelses-omkostninger 3 Rdlr. 60 Sk.) aarlig. Indtegning modtages paa alle kongelige Postkontorer og Kreavsamlingssteder i Danmark.

Nr. 1. Tirsdagen den 3die Juli **1866.**

☞ Afhandlinger og indsendte Stykker, der ønskes optagne i dette Blad, sendes til Redaktøren (Aakirkeby). Meddelelser om Ruheder og Tildragelser tilstilles Trykkeriet, ligesom saadan Bekjendtgjørelser (Avertisements) hvilke ønskes optagne for en Betaling af 8 Sk. Linien.

Endvidere modtages Bekjendtgjørelser i Nexø hos Hr. Boghandler Wichmann og i Hasle hos Hr. Postexpeditør Møller.

Efter længere Overvejelse og ikke ganske uden Selvoverviindelse har Undertegnede overtaget Redaktionen af den nye Tidende, hvis første Blad herved udkommer. Jeg er mig fuldt bevidst, at Opgaven ikke er ganske let og nærer ikke nogen ubetinget tryg Forestilling om mine Evners Tilstrækkelighed til at klarer just ikke altid Sagen tilfulde; men paa den anden Side maa vi bekjende, at vor Indbydelse var meget tør, og derfor ville vi ikke underdrage os, men føle en vis Forpligtelse til nu strax at give Læserne den Forklaring, som de have billigt Krav paa.

Omraadet, som dette Blad har sat sig for at arbejde paa, er i det Væsenlige antydet i Indbydelsen. Det er det samme, som lignende Blade i Almindelighed bevæge sig paa, eller med andre Ord, det er saagodtsom uindskrænket; thi man kan næsten ikke nævne Noget, der ikke kan behandles i Dagspressen, naar undtages huslige og private Familieforhold, som af sømmeligt Hensyn til Arnens Fred og Ukrænkelighed ikke uden den største Nødvendighed bør drages frem for Offenlighedens Domstol. Dette Hensyn skal haabe, at dette ikke skal forhindre os fra, i sin Maal at holde Tanken aaben baade for vort egenlige Fædreland, Danmark, og for hele Norden.

Rønne, den 2den Juli.

Fra Studentersangforeningens Bestyrelse er af de forskjellige Comiter i de Byer og Sogne, der have viist Studenterne Gæstfrihed og Imødekommen modtagen følgende Skrivelse:

Hjemkomne fra vor minderige Udflugt til Eders skjønne Land, gjennemtrængte af levende Taknemmelighed for Eders hjertelige og gæstfrie Modtagelse sende vi Eder vor Hilsen og Tak! Ligesom disse uforglemmelige Dage skulle høre til vore

Bornholms Tidende 1866.

men bevægede sig i årenes løb mere og mere i modsat retning og endte som en af Højres og provisoriernes mest rabiate tilhængere. Han var et temmelig uligevægtigt gemyt med stærkt svingende standpunkter, som han formulerede i en ofte yderst skarp polemisk form. F. eks. gav han i det lille skrift »Rigsdagsruner« en stærkt satirisk karakteristik af en række af sine rigsdagskolleger. Han yndede at forme sine anskuelser i et blomstrende, ikke sjældent noget højstemt ordvalg, der også prægede hans omfattende digteriske produktion, hvoriblandt »Bornholms Drape«. Den er gået over i eftertiden som »bornholmernes nationalsang«, men om dens digteriske forudsætning for en sådan placering er der ingenlunde enighed blandt bornholmerne.

Lucianus Kofod hører med i billedet af den bornholmske presses historie, fordi han gennem en lang årrække var en flittig medarbejder, en overgang vel nærmest også redaktør af Bornholms Avis. Nytårsdag 1868 døde dennes grundlægger og udgiver gennem 40 år, Eggert Christoffer Tryde. Lige så stilfærdig og fordringsløs, som han og hans avis' debut i 1828 var, blev også hans sortie. Kun en lille annonce bekendtgør hans død og tid og sted for begravelsen. Nekrologen var endnu ikke opfundet. Bornholms Avis overtoges og videreførtes af grundlæggerens søn, *Fr. Vilh. Tryde*, der var uddannet som bogtrykker i virksomheden. Han var en dygtig tekniker og forretningsmand, der foretog flere ombygninger af ejendommen i Storegade såvel som udvidelser og tekniske forbedringer af trykkeriet. Han var

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

som faderen imidlertid ikke meget skrivende. Det redaktionelle og navnlig det politiske overlod han i vidt omfang til sine medarbejdere, først Lucianus Kofod og senere den fine stilist og polemiker, adjunkt *A. V. Øllgård*. I Rønnes borgerskab blev Fr. Vilh. Tryde dog kendt, ikke mindst for sin store hjælpsomhed. En overgang var han utvivlsomt en temmelig velstående mand, hvilket bl. a. hang sammen med hans næsten legendarisk nøjsomme levevis. Han befattede sig med mangt og meget uden for det avismæssige og led ikke sjældent ret betydelige tab, f. eks. på sine interesser i den bornholmske søfart, hvor han investerede anselige summer. De, der har kendt ham, karakteriserer ham som — i hvert fald på hans ældre dage — lidt af en original, hvilket gav sig udslag i hans ejendommelige passion for auktioner. Det var helt utroligt, hvad han kunne hjembringe af sælsomme ting, som han overhovedet ikke havde brug for. At han også besad et ikke ringe forretningsmæssigt vidsyn, beviser dog den omstændighed, at »Avisen«, da han stod for styret, trivedes særdeles vel. Han forvaltede sin arv godt, og i 1884 »slugte« han konkurrenten Bornholms Amtstidende, som han købte af bogtrykker Kieffer og slog sammen med »Avisen«.

Den politisk bevægede tid, der indledtes med stiftelsen af »Det forenede Venstre« i 1870, satte på Bornholm som i andre egne af landet sine dybe spor også i den stedlige presse. Skellene blev trukket skarpere op, og den politiske diskussion antog i de næstfølgende år en stedse mere uforsonlig og bitter, næsten hadsk karakter.

På Bornholm blev tonen givet an af Philip Rasch Dams efterfølger som redaktør af Bornholms Tidende. Dam trak sig tilbage i august 1881, og 14 dage senere meddelte »Tidende«s anden udgiver, bogtrykker Carl Colberg, at han havde solgt bladet formedelst 1400 kroner til den tidligere friskolelærer i Åkirkeby, *M. M. Smidt* og bogtrykker *E. A. Hjortsvang*.

Med M. M. Smidt holdt den politiske journalistik for alvor sit indtog i den bornholmske presse. Han var født den 22. marts 1841 i Branderup sogn i Sønderjylland, havde været lærer hos Christen Kold og kom 30 år gammel til Bornholm. Han grundlagde en friskole i Åkirkeby, som han drev i ni år. Allerede da tog han livlig del i den politiske debat i tale såvel som skrift. Hans indlæg var præget af et voldsomt lidenskabeligt temperament, og hans stærke sprogbrug bragte ham ofte på kant med folk, især naturligvis modstanderne inden for det forhadte Højre — ved flere lejligheder også med øvrigheden. En artikel, i hvilken han talte hånligt om »det godsejende parti, der omfatter alle mulige størrelser, lige fra den største greve ned til den allermindste knaldproprietær og sofabonde« vakte særligt røre. Det berettes, at en gårdejer fra Åker sogn, der følte sig brøstholden over denne ringeagtende omtale, kørte op foran friskolen og i timevis sad på bukken af sin hestevogn og slog knald med pisken for at tilkendegive sit mishag!

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sådan var nu engang omgangsformen imellem de bitre modstandere i Højre og Venstre gennem 80-ernes og 90-ernes bevægede forfatningskamp, men det er hævet over enhver tvivl, at M. M. Smidt var en journalist og polemiker af Herrens nåde. Hans blomstrende ordforråd, bidende sarkasme og frodige fantasi satte i mere end 30 år sit særlige præg ikke blot på hans eget blad, men i den politiske debat som helhed på Bornholm. Kampen var ingenlunde let i starten. Antallet af abonnenter var kun beskedent. Dertil kom, at øens embedsmænd, der næsten alle var højrefolk, unddrog bladet den indtægtskilde, som de offentlige bekendtgørelser udgjorde for konkurrenten i Storegade. Men også på mere direkte vis kom M. M. Smidt i modsætningsforhold til myndighederne.

Fra et norsk blad havde »Tidende« kort efter Smidts tiltræden som redaktør bragt et citat fra »Berliner Zeitung«. Heri kritiseredes skarpt de konstitutionelle tilstande i Danmark, hvor »protokolkongen Kristian IX til trods for den danske forfatning allerede i to år med sin minister Estrup har regjeret lige så uindskrænket som sin svigersøn zaren«. De kommentarer, Smidt føjede til — med stærke angreb på regeringen, omend ikke på kongen personlig — blev af amtmand *Holten* udlagt som majestætsfornærmelse. På hans indstilling anlagde ministeriet sag mod Smidt og Hjortsvang, der ved underret og højesteret idømtes henholdsvis fire og tre måneders fængsel. Smidt hævdede under sagen forgæves, at han var leder af bladet og ene ansvarlig for artiklen. Hjortsvang blev dog benådet, da han forinden havde solgt sin andel i »Tidende« til Smidt. Denne måtte derimod afsone den fulde straf i arresten på Rønne rådhus, og han blev indsat til afsoning på selveste grundlovsdagen 1882. Det blev dog et efter tiden temmelig mildt fængselsophold. Han kunne modtage besøg af sine venner, læse og skrive — og således redigere sit blad fra cellen. Han fik endvidere lov at medtage nogle af sine egne møbler, men en anmodning om også at få lov at spille violin blev dog afslået!

Hans løsladelse i oktober blev fejret af hans meningsfæller ved en sammenkomst i Almindingen. Samme dag fik Smidt overrakt en pengegave på 1000 kr., indsamlet i by og på land blandt hans venner. Løsladelsen og de derpå følgende festligheder forløb væsentlig roligere, end myndighederne åbenbart havde frygtet. Fængslingstiden udløb først kl. 9, men allerede kl. 8 blev Smidt kaldt op til politimesteren, der lod ham vide, at nu kunne han godt gå — men ad rådhusets bagdør. Smidt svarede imidlertid, at han sandelig ikke ønskede at løbe af tjenesten i utide. Han ville ikke skuffe de venner, som muligvis ville hilse på ham ved udgangen. Resultatet blev, at han blev lukket ud en halv snes minutter før kl. 9 — men ad hoveddøren, foran hvilken en lille vennekreds havde taget opstilling. Alt forløb i fred og idyl uden mindste tilløb til demonstrationer.

Fængselsopholdet havde ikke i nogen måde svækket M. M. Smidts an-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I revnerne mellem de bornholmske klipper og sten vokser strandasters og andre planter fra strandeng og strandrørsump ofte særdeles frodigt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

grebslyst. Han vedblev årene efter dagligt at uddele mangt et drøjt hug mod det forhadte Højre, og endnu engang måtte han vandre til rådhuset for at afsone en fængselsstraf. Denne gang på en måned for en kommentar til Christen Bergs berømte Holstebro-møde, hvor byens politimester var blevet fjernet med magt fra mødetribunen. Hertil kom flere pengebøder, der sammen med sagsomkostningerne fra de forskellige processer kostede Smidt adskillige tusinde kroner.

Men på Bornholm som i det øvrige land fik al denne forfølgelse naturligvis den stik modsatte virkning af den tilsigtede. »Tidende« var for længst flyttet til sit sæde i Pistolstræde, hvor den havde til huse i de følgende næsten 70 år. Smidt havde købt den østlige del af Luthersk Missionsforenings ejendom. Den blev i 1887 ført op i to etager. Bladet trivedes støt, i 1885 begyndte det at udkomme fire gange ugentlig med udvidet spalteplads, og endelig i 1891 gik det over til at blive dagblad.

Men også på anden vis havde Venstre-rørelserne vinden i ryggen. Ved valget i 1881 trak Lucianus Kofod sig tilbage, og Rønne-kredsen erobredes for første gang af en venstremand — den driftige, højt begavede og ansete gårdejer *Marcus Peter Blem* fra Engegård i Nylarsker, vel nok den betydeligste politiker, Bornholm har fostret. Sine politiske børnesko trådte han i det kommunale arbejde som formand i Nylarsker sogneråd, ligesom han inden for den bornholmske andelsbevægelse og i landbrugets organisationsliv gennem årene indtog en fremskudt position. Han var medstifter af og gennem en årrække formand for Bornholms Andels Svineslagteri, formand for De danske Andelssvineslagterier og fra 1890 til 1908 for Andelsudvalget. M. P. Blem sad i folketinget ikke mindre end 28 år og var medlem af et utal af kommissioner og udvalg, herunder finansudvalget. I 1898 blev han medlem af repræsentantskabet for Østifternes Kreditforening og var fra 1907 til sin død i 1915 foreningens landbrugskyndige direktør. Længe forinden havde han gjort sig landskendt for en højst usædvanlig aktion — karakteristisk for hans på een gang bornholmsk stædige og impulsive gemyt. I 1888—89 tog han initiativet til en konvertering af kreditforeningens kasseobligationer, og for at opnå fornødent stemmetal lejede han hele to dampskibe til at transportere ca. 1000 af kreditforeningens lånere på Bornholm til afstemningen i København. I første omgang mislykkedes det, men efter to ekstraordinære generalforsamlinger fik Blem trumfet sin vilje igennem. Han var, som det ses, en meget særpræget personlighed, og hans indsats på en række forskellige områder satte sig dybe spor.

Både M. P. Blem og Philip Rasch Dam sluttede sig oprindelig til Christen Berg og hans linie, men kom under »visnepolitiken« i et modsætningsforhold til Berg og støttede Frede Bojsens forhandlingspolitik over for Højre. Det bragte dem derpå begge i stærk modstrid med den temperamentsfulde bergianer M. M. Smidt og medførte, at Blem en overgang måtte have sit

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eget talerør i den bornholmske presse. Fra april 1881 til marts 1882 udkom i Neksø et nyt blad »*Østbornholms Avis*«, redigeret af *J. W. Wichmann* og udgivet af E. A. Hjortsvang. Det kom kun tre gange ugentlig og afløstes i april 1882 af *Bornholms Dagblad,* udgivet af en forening og redigeret af bogtrykker *Gornitzka.* Dette blad erhvervede Blem og hans tilhængere i 1891 og flyttede det til Rønne, hvor det udgik fra Kieffers bogtrykkeri med *Kr. R. Stenbæk* som redaktør og dennes søn *Harald Stenbæk* som redaktionssekretær.

I nogle år oplevede man herefter det mest forrygende slagsmål i den bornholmske presses historie. I »Bornholms Avis« fægtede A. V. Øllgård, assisteret først af den unge sønderjyde, *Cai d' Orbry Willemoes* (senere i næsten 40 år redaktør af Ribe Stiftstidende) og derpå af den noble og fine journalist, *Fr. Soltau,* der var knyttet til »Avisen« i nærved 40 år, tappert for Højres sag. I »Tidende« langede M. M. Smidt og den poetisk begavede redaktionssekretær *K. A. Petersen* (der senere gik over i Socialdemokratiet) drøje hug til både Højre og de moderate på »Dagbladet«, hvor Stenbæk og søn værgede djærvt for sig. Ofte antog polemikken en endnu skarpere form end den, der anvendtes mod »arvefjenden« i Storegade.

Mens M. P. Blem forblev urørlig i Rønne-kredsen, opstilledes ved valget i 1892 i Åkirkeby-kredsen bergianeren, lærer *N. Ingvard Jensen,* som slog Philip Rasch Dam, der hermed efter en mangeårig dygtig gerning for sin ø gled ud af folketinget. (Adskillige år senere — 1926-36 — fik hans søn, dr. phil. *Axel Dam,* medstifter af Retsforbundet og dette partis ledende personlighed i en årrække, sæde i tinget). Ingv. Jensen var jyde af fødsel og lærer, først i Klemensker og Åker, siden i 32 år i Gudhjem. Han var en nær ven af M. M. Smidt og sad i tinget til 1913. Da både han og Blem gik stærkt imod Bojsens storpolitiske forlig med Højre i 1894 og indmeldte sig i I. C. Christensens Venstrereformparti, mildnedes tonen kendeligt imellem »Tidende« og »Dagbladet«. Det politiske grundlag for sidstnævnte avis var hermed ophørt, og i 1905 købte et nydannet andelsselskab dem begge og lod »Dagbladet« gå ind.

Mens Højre for stedse var lukket ude fra at opnå valg i de to bornholmske folketingskredse, bevarede partiet endnu til 1898 landstingsmandatet, som den dygtige og retlinede kaptajn *M. P. Jensen,* Limensgård, i 1882 overtog efter kammerherre Fallesen. Også han var startet i kommunalpolitikken som sognerådsformand i Åker og senere medlem af amtsrådet. Han øvede en dygtig, saglig gerning på rigsdagen, bl. a. som medlem af finansudvalget.

Ved landstingsvalget i 1898 blev han slået af venstremanden, landinspektør *H. Madsen Kofoed,* født på Brandsgård i Bodilsker i 1844. Han bevarede mandatet til 1906, da han afløstes af gårdejer *P. Lund Koefoed,* Lille Myregård, Pedersker. Stemmerne i de to første valgomgange havde stået lige mel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Frihed! Lighed! Broderskab!

Bornholms Social-Demokrat.

Organ for det socialdemokratiske Arbejderparti.

Nr. 1. | Fredag den 14. Marts. | 1902.

Hvad vi vil.

Afgudsdyrkelse.

Bornholms Social-Demokrat 1902.

lem denne og Højres kandidat, kaptajn *N. C. Koefoed,* St. Almegård, men i tredie omgang svigtede en af Højres valgmænd.

Efter landstingsvalget i 1898 kunne M. M. Smidt triumferende i »Tidende« proklamere Bornholm som »rent land«, men da truede en ny fare det sejrrige Venstre.

Allerede i slutningen af 80-erne slog den socialistiske arbejderbevægelse rod i den bornholmske klippegrund. Endnu kun spæde spirer, men stærke nok til at gro og sprede frø. I 1890 oprettedes den første socialdemokratiske forening i Rønne. Den hed dengang »Arbejdernes Forbund for Rønne og Omegn« og skulle siden blive grundstammen i den så hastigt voksende bornholmske arbejderbevægelse. Københavneren, former *Emil Nielsen* var den drivende kraft. Nye foreninger dannedes i 90-erne rundt om i de fleste af øens øvrige købstæder, hvor de fandt grokraft i datidens sociale ulighed og ringe økonomiske kår for arbejderklassen.

Men som så ofte før og siden i den politiske og folkelige udvikling på Bornholm skulle det blive en af dem »ovrefra«, der satte det rette skub i foretagendet. I 1893 gik en ung idealistisk og begejstret socialist fra Sydfyn, typografen *Niels Nielsen* i land i Rønne og tog fat på den ingenlunde bekvemme opgave at organisere den endnu noget løst sammenhængende socialdemokratiske bevægelse på Bornholm. Og som det er blevet tradition i vor politiske historie, blev bladet hans stærkeste våben i denne drøje kamp. Allerede i 90-erne indtog M. M. Smidt i »Tidende« en udpræget forsonlig og

imødekommende holdning over for den gryende arbejderbevægelse — dog nok hovedsagelig ud fra den betragtning, at enhver, der var imod Højre, var han med. Men det var Niels Nielsen, der fik skabt samling på tingene. Han var født i et arbejderhjem i Diernæs ved Fåborg og blev i sin opvækst stærkt grebet af de socialistiske tanker. I seks år arbejdede han som typograf ved »Tidende«. Han kom til at stå M. M. Smidt ret nær, men efter en strid mellem dem blev han afskediget i 1899. Det lykkedes da Niels Nielsen at få udvirket, at *Social-Demokraten* i København oprettede en lokalredaktion på Bornholm, som han overtog ledelsen af. Han redigerede det lokale stof, agiterede for bladets udbredelse og foretog endog selv udbringningen til de knap 200 abonnenter i Rønne. »Det tog tid at vandre de 130 gader igennem hver dag, men det gav god motion,« fortæller han i sine erindringer.

I det lange løb var denne form for bladvirksomhed dog utilfredsstillende. »Nyhederne« var flere dage gamle, når de nåede ud til læserne. Tilgangen af abonnenter var som følge deraf yderst beskeden. I flere år bombarderede Niels Nielsen og hans nære ven og meningsfælle, restauratør *Carl Jacobsen*, café »Nutiden«, den socialdemokratiske presses stærke administrator *Chr. Hørdum*, for at få deres eget blad. Mange gange måtte de rejse hjem med uforrettet sag, men i 1902 lykkedes det. Partiet købte Colbergs bogtrykkeri i den smukke gamle bindingsværksejendom i Storegade, hvorfra første nummer af *Bornholms Social-Demokrat* udgik den 2. april 1902 med *C. N. Hauge* som redaktør og Niels Nielsen som redaktionssekretær og forretningsfører. Hauge, der stammede fra Fur i Limfjorden, hvor faderen var gårdejer, var udlært som snedker og virkede en kort tid som mester i Esbjerg. Han blev senere journalist ved Vestjyllands Social-Demokrat og medlem af Esbjerg byråd. Han var en dygtig agitator og skarp debattør, og under hans og Niels Nielsens ledelse voksede det nye blad hastigt i udbredelse, samtidig med at Socialdemokratiet også på Bornholm gik fremad med stormskridt. En værdifuld medarbejder havde de to i pioneårene i den allerede nævnte K. A. Petersen. Ved valget i 1903 kunne Hauge i 1. kreds mønstre 717 stemmer. Endnu var M. P. Blem urørlig, men i de følgende år kom der ny grøde i det politiske liv på Bornholm. Stiftelsen af Det radikale Venstre i 1905 bidrog sit hertil. Dets mest fremtrædende agitator var seminarielærer *P. Dam*, Neksø, og efter at Højre havde slikket sårene fra systemskiftets knusende nederlag, begyndte også dette parti så småt igen at vågne op til dåd.

De første år af indeværende århundrede stod dog politisk udpræget i det fremstormende Socialdemokratis tegn. I købstæderne indvalgte partiet sine første byrådsmedlemmer — Hauge i 1905 i Rønne og Niels Nielsen fire år senere, og i 1909 erobrede Hauge for første gang Rønne-kredsen ved folketingsvalget. Han gled ganske vist ud allerede året efter, slået af venstre-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

manden, kaptajn *H. V. Maegård,* men vendte tre år senere tilbage, og siden har mandatet i 1. kreds ligget urokkeligt fast hos Socialdemokratiet.

I Åkirkeby-kredsen tilfaldt mandatet den unge begavede, radikale adjunkt *K. H. Kofoed,* der i de syv år, han var medlem af folketinget, og ganske særligt senere som departementschef i finansministeriet øvede en afgørende indflydelse som centraladministrationens stærke mand i næsten en menneskealder. Han stammede fra et avlsbrugerhjem i Østermarie, tog lærereksamen fra Neksø Seminarium og to år efter studentereksamen. Efter sin embedseksamen som cand. mag. fik han ansættelse ved Rønne Statsskole i 1909, hvor han virkede i de følgende 11 år. I sine seminarie- og studenterdage påvirkedes han stærkt af Hørups og brødrene Brandes' radikalisme. Han var en fremragende, ofte bidsk debattør på vælgermøderne og redigerede en årrække et politisk ugeblad (1912—21) »Bornholms Venstreblad«. (Midt i 20-erne forsøgte Det radikale Venstre på ny at vinde pressemæssigt fodfæste på Bornholm, denne gang med et dagblad redigeret af *H. Wellejus.* Forsøget faldt ikke heldigt ud, bladet levede kun et årstid). I det saglige rigsdagsarbejde koncentrerede K. H. Kofoed sig især om lønningsproblemerne og havde en hovedandel i gennemførelsen af lønningsloven i 1919.

Også i den bornholmske presseverden skete der i disse år forskellige personskifter. I marts 1909 døde Fr. Vilh. Tryde. Bornholms Avis videreførtes nu i en årrække af en ældre søster og fætteren, overlærer *Eggert Christoffer Tryde.* A. V. Øllgård fortsatte endnu nogle år som bladets politiske redaktør, mens Soltau tog sig af det mere manuelle: avisens fremstilling — reportagen og referaterne. Navnlig disse var vidt bekendt for deres absolut uangribelige pålidelighed. Soltau havde i nogle år været rigsdagsstenograf og var uhyre samvittighedsfuld med at få alt med i sine mødereferater, der ofte kunne strække sig over adskillige numre af bladet som en føljeton. I 1911 trak Øllgård sig tilbage og afløstes som redaktør af Højres nye unge dynamiske kraft, *H. C. Jespersen,* der stammede fra Krusegård i Bodilsker og selv i nogle år drev Simblegård i Klemensker. Han var en slagfærdig og bidende vittig polemiker, både på talerstolen og med pennen i hånd. Mellem ham, Hauge og M. M. Smidt udkæmpedes i disse år mangen en drabelig fejde i spalterne. Gennem en lang årrække var H. C. Jespersen først Højres og senere Det konservative Folkepartis folketingskandidat i begge kredse og arbejdede ihærdigt og flittigt for sin kandidatur. Han opnåede dog aldrig valg, men nåede til gengæld inden for det kommunalpolitiske som medlem af Rønne byråd i 16 år (fra 1916 til -32) og af amtsrådet 1921—32 at øve en gerning, som skabte respekt om hans person, både blandt meningsfæller og modstandere.

Også på »Bornholms Tidende« rykkede en ny generation frem i disse år. 1. januar 1913 trak M. M. Smidt sig i en alder af 72 år tilbage efter en lang og bevæget gerning i sit blads og sin politiske idés tjeneste. Han af-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Medens Gudhjem-boerne uanfægtet henter vand i fællesbrønden ved Holkadalen, løber trafikken lige så uanfægtet afsted 20 m over dem. Broen, der fører strandvejen uden om byen, understreger dalens profil og falder med sine slanke piller let sammen med skoven. Kun på strækningen lige under den, virker den dominerende. Det *kan* lade sig gøre at bygge nyt uden at ydmyge den smukke natur.

løstes af den 30-årige, initiativrige og dygtige journalist *Regner Stenbæk* (søn af fornævnte Kr. R. Stenbæk), der, ligesom sin forgænger, ved siden af det bladlige tog livlig del i det politiske arbejde. Ved byrådsvalget i 1917, da Socialdemokratiet erobrede flertallet, som det siden har beholdt, indvalgtes Stenbæk i rådet, og ved folketingsvalget i 1918 var han Venstres kandidat i 1. kreds, idet Maegård flyttedes til 2. kreds. Samme år skete der en lille revolution i den bornholmske presses tekniske udviklingshistorie. Det lykkedes Stenbæk af få skrabet 20.000 kr. sammen til køb af to sættemaskiner til »Tidende«. De følgende år gik også de to andre dagblade over til denne mere tidssvarende sætteteknik, og på trykkerierne skete betydelige forbedringer. Redaktør Regner Stenbæk forlod Bornholm i 1919 for at overtage ledelsen af Svendborg Avis. I »Tidende«s redaktørstol efterfulgtes han af broderen *Holger Stenbæk*, der var bladets ansvarshavende redaktør, indtil han fratrådte i foråret 1957.

Ved »Social-Demokraten« fortsatte Hauge som bladets politiske redaktør helt frem til 1920, bistået af Niels Nielsen og dennes broder, *N. C. Nielsen* — Rønnes nuværende borgmester. Hauge overtog i 1920 stillingen som redaktør

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

af »Fyns Social-Demokrat« og var indenrigsminister i det første ministerium Stauning, handelsminister i det andet. Han døde i 1940. Som redaktør i Rønne og folketingsmand i 1. kreds afløstes han af *Hans Rasmussen,* der som ansvarshavende medredaktør fik N. C. Nielsen. Hans Rasmussen kom fra Skanderborg og var medlem af tinget helt til 1945. Fra 1933 var han folketingets formand, et hverv han bestred med fornem afdæmpet myndighed. Han døde få år efter sin udtræden af det politiske liv. I 1917 konstitueredes Hauges nære politiske medarbejder fra Socialdemokratiets pionérår, Niels Nielsen, som kongevalgt borgmester i Rønne og blev to år senere byens første folkevalgte borgmester, hvilken stilling han beklædte til sin død.

Ved gennemførelsen af forholdstalsvalgmåden var det i 1920 på forhånd givet, at de to bornholmske folketingsmandater ville tilfalde Socialdemokratiet og Venstre. K. H. Kofoed søgte forgæves valg i Gentofte-kredsen, men blev formand for lønningsrådet og gled i 1924 ind i finansministeriet som chef for 1. departement. Han var finansminister i ministeriet Scavenius under den tyske besættelse og spillede den dominerende rolle i statsforvaltningen lige til sin fratræden i 1949. Sin fødeø og dens trivsel omfattede han med en enestående varmhjertet interesse, der vel nok fandt stærkest udtryk, da ulykkerne i maj 1945 brød ind over Bornholm med bombardementerne af Rønne og Neksø og den derpå følgende sovjetrussiske besættelse. K. H. Kofoed har forfattet »Bornholms politiske Historie«. Han døde i maj 1951.

I Åkirkeby-kredsen opstillede Venstre i 1920 sognepræst, nuværende provst, *Levy Blang,* Pedersker. Han afløste ved landstingsvalget i 1928 kaptajn Maegård som landstingsmand og efterfulgtes i folketinget af gdr. *Axel Koefoed,* Siegård, der ved sin død i 1937 erstattedes af gårdejer *H. C. Koefoed,* Markeregård. Ved landstingsvalget i 1936 gik mandatet tabt for Venstre, idet de to daværende regeringspartier, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, tilsammen fik nøjagtig lige så mange valgmænd som Venstre og Det konservative Folkeparti. Ved lodtrækningen var den socialdemokratiske kandidat, borgmester Niels Nielsen den heldige og beholdt mandatet til sin død i 1942.

Gennem 20-erne og navnlig i 30-erne undergik den bornholmske presse såvel i udseende som indhold væsentlige forandringer. Den moderne presseteknik, kravene om flere nyheder og især en mere fyldig lokalreportage gjorde sig gældende, og samtidig veg den meget skarpe og uforsonlige polemiske — ofte stærkt personlige — facon for en mere urban omgangstone. Vel blev der dengang (som endnu i vore dage) ofte krydset en klinge i spalterne, men tonen er væsentlig mere afdæmpet end i hine bevægede dage, da M. M. Smidt, Øllgård og Hauge fyrede løs på hinanden med det tungeste skyts, ladet med skarp ammunition.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ved H. C. Jespersens død i 1932 afløstes han som redaktør af »Avisen« af sin mangeårige medarbejder, *H. V. Salomonsen* (der senere tog navneforandring til *Stargård)*, og ved dennes fraflytning i 1939 blev redaktionssekretær *V. Kjødt* ansvarshavende for »Avisen«.

Et særlig dramatisk kapitel i den bornholmske presses historie indledtes med den tyske besættelse den 10. april 1940. (Tyskerne kom til Bornholm een dag senere end til det øvrige Danmark). Allerede krigsudbrudet i september 1939 og omlægningen af ruteskibstrafikken til dagssejlads med deraf følgende ændret postgang vendte op og ned på mange tilvante forestillinger og vanskeliggjorde i høj grad arbejdet med fremstillingen af den daglige avis. Den lange og strenge isvinter i 1940 gjorde det ikke bedre. I ugevis var Bornholm afskåret fra enhver forbindelse med omverdenen, og det var ikke så lidt af et hovedbrud at skrabe det nødvendige stof sammen. Ugegamle hovedstads- og provinsaviser blev klippet igennem på kryds og på tværs for at tilfredsstille sætteriernes krav om manuskripter.

Og så oprandt den mørke aprilmorgen, da Ritzaus Bureau telefonerede til redaktør Kjødt med besked til ham og hans to kolleger om, at det indtil videre var forbudt at udsende aviser og løbesedler i Danmark ifølge forordning fra de tyske besættelsestroppers kommandant. En kort og knap morgensamtale, der helt skulle omkalfatre den daglige tilværelses mange indgroede vaner. En opringning umiddelbart efter til øens daværende kommandant, oberst *Wågepetersen,* der lå i kantonnement i Åkirkeby med den indkaldte sikringsstyrke af Bornholms Værn, åbenbarede, at end ikke han på dette tidspunkt havde modtaget underretning om, hvad der var hændt i disse morgentimer.

Forbudet mod udsendelse af aviser varede kun eet døgn. Allerede den 10. april — samme dag, som de tyske tropper gik i land på »Kongen« i Rønne havn — kom de bornholmske dagblade til normal tid, men vilkårene for deres fremstilling var med eet ændret ganske væsentligt. Egentlig censur indførtes ikke på noget tidspunkt af besættelsen for de bornholmske aviser, men dagbladene underkastede sig mere eller mindre frivilligt — efterhånden som vilkårene skærpedes og efter den 29. august 1943 i høj grad ufrivilligt — en række forordninger og bestemmelser med hensyn til, hvad der måtte skrives og hvad ikke. Et særligt pressenævn oprettedes til at pådømme forseelser mod de givne forskrifter. Alle tre bornholmske blade kom i konflikt med disse og måtte bøde derfor. De bornholmske redaktører lærte dog hurtigt kunsten at skrive netop så floromvundent, at læserne forstod, at det især var det, der stod *mellem* linierne, de burde lægge vægt på. Mange pudsigheder og muntre episoder hændte iblandt. På redaktionerne havde man især morskab af en lille gul bog, i hvilken Udenrigsministeriets Pressebureau havde opregnet, hvad der var tilladt og hvad ikke. Det var det hæfte, hvori det bl. a. hed, at omtale af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

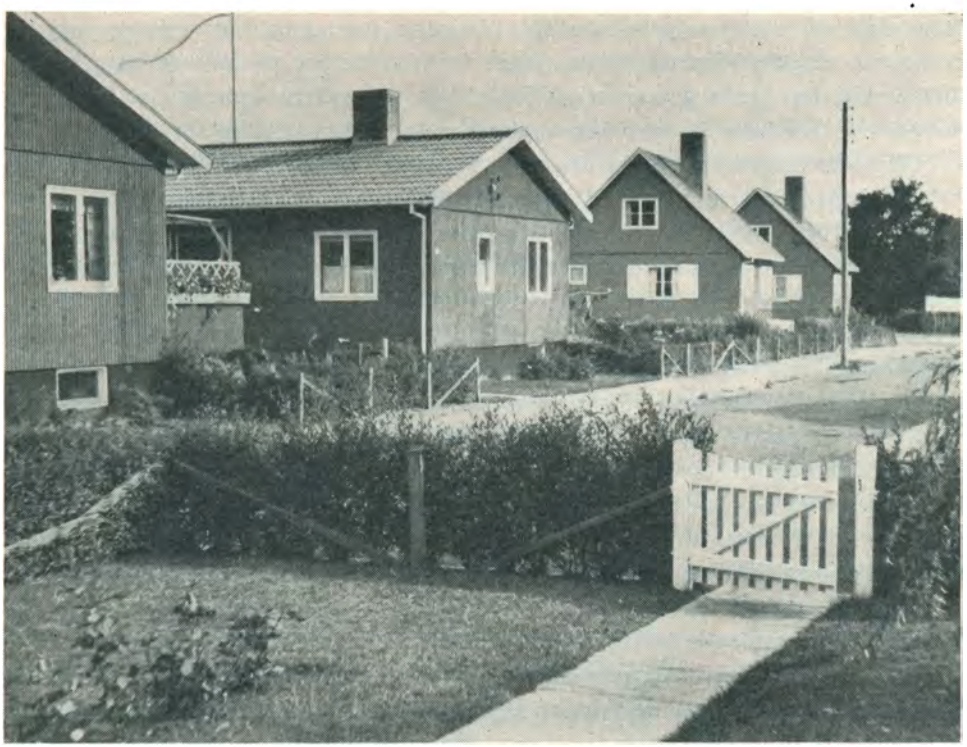

De svenske træhuse, der blev skænket Bornholm efter det russiske bombardement, danner nye, pyntelige kvarterer i Rønne og Neksø.

»vejr, der er i fortid« kunne gå an, hvorimod det var på det strengeligste forbudt at fremkomme med nogen form for gisninger om, hvordan vejret kunne tænkes at ville blive! Det vakte moro på »Bornholms Avis« redaktion, da gamle faktor *Chr. Hansen* med et bedrøvet smil viste os, hvor ilde det »under forsendelsen« var gået med en tyk blykliché til brug for en hverveannonce for Frikorps Danmark. Alle vidste, at uheldet var sket, efter at faktor havde haft klicheen under venlig behandling med en solid hammer!

Redaktør Kjødt var den første, der indklagedes for pressenævnet. Han havde skrevet en kommentar til Christmas Møllers rejse til England, som mishagede tyskerne. Den kostede en bøde på 500 kr.

»Tidende« forskaffede sig en bøde på 300 for at have anvendt et citat fra en tale af Churchill som overskrift. »Det tyske felttog i Sovjetunionen har været en klar fiasko« stod der med fede typer i »Tidende«. Det var jo ingen løgn, men på den anden side heller ikke den slags, tyskerne brød sig om at se på tryk. »Bornholms Social-Demokrat« opnåede at blive forbudt i fem dage på grund af en lille »uskyldig« notits: »Før krigen sagde man, at kattene

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forsvandt, når der var græske skibe i havnen, men man kan vel næppe give grækerne skylden for de sidste dages hundetyverier på Rønne havn?« En officer fra den tyske garnison på Galløkken benægtede opbragt, at tyskerne havde ædt hundene ... som om nogen havde mistænkt dem for det.

De fleste af den bornholmske presses mænd var allerede aktivt engageret i modstandsbevægelsen før 29. august 1943. Illegale skrifter blev sat og trykt ved nattetide. »Social-Demokraten«s rummelige loft anvendtes til våbendepot, og i oktober 1944 måtte redaktionssekretær *Henning Hjuler* og journalist *Børge Kure* i hast flygte til Sverige efter en razzia på bladet. Redaktør Kjødt indtrådte i frihedsrådets lokalkomité og var en overgang chef for frihedsbevægelsens væbnede grupper, hvilket han fandt såre komisk. »Jeg, der på sessionen blev erklæret for stedse uskikket til al krigstjeneste,« sagde han med sit lune skæve smil. I vinteren 1945 fik han for øvrigt rigelig tid til sit illegale arbejde, fordi tyskerne forbød »Avisen« at udkomme på ubestemt tid ... efter at den havde bragt et telegram om de britiske troppers tilbageerobring af Mandalay med overskriften »Kom igen soldat fra England, kom igen til Mandalay«, en overskrift, der blev citeret overalt i de illegale blade, og såmænd også nåede helt frem til »New York Times«'s spalter.

Men så oprandt da den forjættende 4. maj aften, da frihedsbudskabet lød i BBC — og den danske presse atter var fri. Glæden herover varede på Bornholm kun kort. Den 8. og 9. maj faldt de russiske bomber over Rønne og Neksø, og heller ikke dagbladene gik ram forbi. Alle tre avisers sætterier og trykkerier blev mere eller mindre beskadiget. Et større oprydningsarbejde med efterfølgende rensning og istandgørelse af maskineriet var nødvendigt. Frihedsrådets lokalkomité tog da initiativet til udsendelse af en fællesavis, *Frihedsbladet*, med de vigtigste nyheder i kort, koncentreret form. Det kom i tre udgaver, og da redaktionen af den sidste var ved at slutte, kom meddelelsen om, at russerne havde afbrudt al forbindelse mellem Bornholm og det øvrige Danmark, »indtil forhandlinger mellem den danske og sovjetrussiske regering var kommet i stand«. Mere fik man ikke at vide, og stor ængstelse for fremtiden bredte sig helt forståeligt ved denne efterretning. De afbrudte forbindelser varede dog kun nogle dage, aviserne begyndte atter at udkomme, og arbejdet med oprydningen i de bombehærgede byer kom i gang. Folk begyndte at vende hjem til deres mere eller mindre ødelagte boliger, og arbejdet i byernes virksomheder blev genoptaget.

Men stadig var det store ubesvarede spørgsmål: Hvornår forlader russerne Bornholm, hvornår bliver vi helt frie igen? Der skulle gå næsten et år, før det blev besvaret, men endelig lørdag den 16. marts 1946 kaldte general *Jakuschoff* amtmand *v. Stemann* ud til sit hovedkvarter i det gamle sanatorium i Nordskoven for at meddele, at han just havde fået ordre fra Moskva til at rømme Bornholm. Tre uger efter forlod generalen og hans stab som de sidste Rønne om bord på minestrygeren »Vladimir Poluchin«. Born-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holm var atter frit og faldt tilbage i sin gamle arbejdsrytme, i hvilken genopbygningen af de to bombede byer indtog den vigtigste plads.

I årene efter krigen kom også den bornholmske presse ind i en rivende teknisk udvikling. »Bornholms Tidende« købte bogtrykker Kieffers bombeskadede trykkeri i Nørregade og opførte her en smuk tre etagers bygning rummende sætteri, trykkeri, kontorer og boliger, og samtidig gik bladet over til rotationstryk. Omtrent samtidig byggede »Bornholms Social-Demokrat«, der i 1951 tog navneforandring til *Bornholmeren*, en ny trykkerihal og installerede en i England indkøbt Hoe Crabtee presse, samtidig med at udvidelser og moderniseringer fandt sted på sætteriet. Efter at N. C. Nielsen i 1946 var valgt til borgmester, og redaktionssekretær *Ejner Sørensen* i nogen tid havde været konstitueret som bladets redaktør, blev *H. Larsen-Bjerre* i 1950 ansat som ansvarshavende. På »Avisen«, hvor *G. Bjerg Møller* i eftersommeren 1945 havde afløst redaktør Kjødt, der fik ansættelse på Nationaltidende og døde i september 1953, kun 44 år gammel, er ligeledes i efterkrigsårene, omend i mindre format, sket forskellige tekniske forbedringer.

I efteråret 1956 forlod Bjerg Møller Bornholm og efterfulgtes af redaktør *Karl J. Holm,* og i foråret 1957 fratrådte redaktør Holger Stenbæk sin stilling ved »Bornholms Tidende« og efterfulgtes af journalist *Erling Brøndum.*

Ved folketingsvalget i 1945 indvalgtes skolebetjent *Axel Berg* i tinget som Hans Rasmussens efterfølger, og ved hans død kun få år efter gled landstingsmand *Johs. Larsen* (der i 1942 havde afløst Niels Nielsen ved dennes død) over i folketinget, af hvilket han stadig er medlem. Han afløstes i landstinget af avlsbruger *Johs. Poulsen,* Snogebæk. I 1953 trak H. C. Koefoed, Markeregård, sig tilbage som folketingsmand i 2. kreds og efterfulgtes af gårdejer *Conrad Koefoed,* Bakkegård, Olsker.

I billedet af den politiske udvikling på Bornholm i de godt 100 år, der er forløbet, siden Danmark fik sin første frie forfatning, indtager øens presse sin særlige plads. Den nøjedes ikke med blot at registrere døgnets større og små begivenheder. De mange drabelige fejder, der afspejler sig fra de gulnede avissider, bærer også vidnesbyrd om, at den meningsbrydning, som er saltet i alt sandt demokrati, har haft gode kår på Bornholm.

Det samme kan næppe siges om de mænd, der for tre til fire menneskealdre siden murede grundvolden til denne presse. For dem var kampen ofte drøj og kårene i hvert fald rent materielt ublide. Men de besad det rette sind, den flammende ildhu, der banede vej gennem al modgang og vanskeligheder. Den frihedstrang og kærlighed til deres ø og deres land, som er et af bornholmernes mest fremtrædende karaktertræk, har også i deres presse fundet mangt et levende udtryk.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

VORT LAND BORNHOLM

AF EN ELLER anden uforklarlig grund kommer jeg så ofte til at tænke på en tildragelse foran Studenterforeningens bygning i København. Der stod to herrer og talte sammen, da en bornholmer passerede. Han vendte sig hvast omkring og sagde næsten truende: »Hva', taler I ondt om Bornholm?« Begge herrerne replicerede omgående: »Men Gud, kære mand, vi har ikke nævnt Bornholm med et ondt ord,« hvorefter bornholmeren mere ophidset i stemmen sagde: »I synes måske ikke, at Bornholm er værd at snakke om.«

Om det nu er, fordi denne lille tildragelse egentlig fortæller noget ærligt om bornholmer-sindet, eller om det er, fordi man nøjagtig som denne bornholmer brænder af iver efter at indvi andre i barndomsøens herligheder, ved jeg ikke. Kun ved jeg så meget, at som årene er gået, er jeg kommet denne iltre landsmand nærmere. Ja, jeg er ligefrem ved at forstå ham.

Sandheden er nemlig den ganske enkle, at jo flere år man har været borte fra Bornholm, jo stærkere bliver kærligheden til øen og dens befolkning, jo rigere står oplevelserne derhjemme for én, og jo mere modtagelig og forstående er man blevet over for bornholmernes særegne form for humor — en form, de næppe selv forstår den fulde pudsighed i. Det går med øens naturpræg, som det går med humoren. Her har man i næsten 20 år vadet i rigdomme af eksotisk natur og farver uden at skønne derpå, og så først 15 år senere melder der sig kraftige sug i maven, fordi man nu virkelig længes efter at være midt blandt det, man i sin barndom og ungdom ikke forstod helt og først nu er begyndt at savne stærkt.

Det er meget svært at udtrykke konkret, hvad det er, man savner. For er det ikke det hele? De pusseløjerlige mennesker, de aristokratiske bornholmske bønder, søens folk, der er lige så farverige som de små kystbyer, typerne på sladrebænkene på havnene i Gudhjem og Svaneke, Christiansø, Almindingen med sit rige folkeliv — eller er det barndomsbyen Rønne med dens mange pæne huse, strandstierne og cykelstierne både nord og syd for byen? Måske er det sproget. Jeg kom til at tænke derpå, da der under tilblivelsen af dette værk blev holdt et redaktionsmøde i København. Det er meget længe siden, at jeg har hørt så meget bornholmsk blive talt i København, og meget længe siden, jeg har sporet en større interesse for det, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forestod, end netop her, hvor udvandrede bornholmere mødtes i en fælles interesse: hver på sin vis at fortælle andre om fødeøen.

For nogle år siden havde jeg den fornøjelse, at min kollega på Dagens Nyheder, forfatteren Mogens Dam, kom hjem fra sin første rejse til Bornholm, hvor han havde tilbragt nogle dage i Gudhjem og på Christiansø for at tilse Journalistforbundets sommerhuse. Straks da han så mig, sagde han: »Nu har jeg besluttet mig til at være bornholmer. Du må godt more dig over mig, at jeg sådan selv finder på at vælge min »nationalitet«, men helt ud i skoven er det nu ikke. Den gode bager af samme navn i Åkirkeby er en fætter til min far, og så vidt jeg kan finde ud af det, er det også mine forfædre, der stod bag Dams Hotel i Rønne. Så nu er jeg altså bornholmer, og mit kontor på bladet er for fremtiden »den bornholmske ambassade« i København.« Mogens Dam udsmykkede straks sit værelse med en farvestrålende Bornholm-plakat og inviterede gode venner af øen til en kop stærk te. Blandt vennerne var nu afdøde redaktør V. Kjødt.

Den samme, næsten barnligt naive glæde har jeg haft, hver gang det er faldet i min lod at vise kolleger og venner Bornholm for første gang. De er aldrig blevet skuffede — har aldrig haft følelsen af, at det, der var fortalt dem på forhånd, var overdrevet.

Min chefredaktør, Jens Søltoft-Jensen, har tilbragt mange ferier på Bornholm. Han fortalte mig engang, at han i sin ungdom havde boet nogle dage i fhv. politidirektør Seidenfadens sommerhus »Port Arthur« i Sorthat ved Hasle, bl. a. sammen med digteren og forfatteren *Poul P. M. Pedersen.* De var unge studenter dengang og havde ikke mange penge, men Poul P. M. Pedersen bidrog til opholdet med, hvad han på de bornholmske dagblade fik for nogle små digte. En aften, mens han sad og arbejdede med et sådant digt, råbte han ned til vennerne fra loftsetagen: »Er der ikke masser af lyng på denne ø?« Da han fik sin formodning bekræftet, blev det til et digt, der indledtes sådan: »*Nu blomstrer lyngen på øens hede* . . .« Det indbragte ham et par kroner på Bornholms Tidendes redaktion!

Det var for resten det samme sommerhus, som adskillige år senere blev genstand for rigspolitiets »flyvere«s interesse. Et par lokaljournalister fik en aften den idé, at to undvegne fanger kun kunne have søgt tilflugt i »Port Arthur« på Bornholm. De korresponderede en historie herom til de københavnske morgenblade, og politiets rejsehold blev sendt til øen. Så blev det først til en rigtig historie for de bornholmske aviser, og den blev naturligvis ikke ringere af, at de undvegne virkelig var søgt til Bornholm, omend de ikke var brudt ind i politidirektørens sommerhus.

»Danmark i en nøddeskal«, hedder Bornholms Turistforenings slogan. I virkeligheden har jeg aldrig brudt mig om disse selvpanegyriske turistslogans, men det bornholmske lyver jo ikke. Hvor finder man på et og samme sted lyng, klitter, skov, hav, bakker, dale, frodige marker, idylliske byer,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

farver og — klipper? Og hvor er den danske sommer så lang, at figen og morbær modnes? Hvilke andre steder i Danmark smykker naturen klippeskår og dybe dale med træer, buske og blomster af alle arter fra Sydens kaprifol til Nordens bøg og akselbær? Det er det maleriske, alle falder for, eventyrbyerne langs kysterne, de smukke gadebilleder, hvor morbærtræernes knudrede grene vælter sig ned over bornholmer-røde huse, kalket med kærnemælk som bindemiddel, de dejlige blå, grønne, lyserøde og gule farver, man ser overalt. Naturens egen grønne farve er mere grøn end andre steder. Er det mon, fordi der er så rent overalt, fordi blæsten fra havet fejer grene og blade rene? Eller er det kun en illusion?

Den, der holder af farver, skal en dag gå op på Bokul-klippen højt over Gudhjem og kigge ned over byen. Hvilken farverigdom, hvilken harmoni i farvesymfoniens toner. Ved en lejlighed havde jeg kun en enkelt dag på Bornholm, men jeg fik lyst til helt alene at tage til Gudhjem, at kravle op på Bokul, søge at finde ud af, hvad skovsøen deroppe gemte, men det var kigget ned over byen, der tog vejret fra mig. Da jeg senere lagde mig i læet ved storrugens rod på redningsstien ved Salene-bugten, hvor der er en stump mark næsten ud til havet, fik jeg lyst til at blive.

På samme måde drager Svaneke. Denne ejendommelige, næsten uberørte by med den harmoniske byplanlægning, de mange ensartede arkitektonisk velproportionerede huse, gamle købmandsgårde og knudrede gader. Denne by fortæller næsten mere end alle andre bornholmske stæder om bornholmernes intuition for kunst. Ingen by kunne se sådan ud, hvis dens indbyggere ikke havde sansen for skønheden. Det, naturen har formgivet, står i nøje samklang med det, almuen har skabt, og det, moderne kunsthåndværkere og kunstnere har præget. Sniger man sig til at kigge ind gennem ruderne i et af de gamle huse, vil man også opleve det sælsomme, at det er god kunst, der hænger på væggene, fine hjemmevævede ting, der er på møblerne.

Gammelt og nyt går vel i spand — malede møbler op ad stærktfarvede vægge. Borgerhjemmene er så herlig fri for »grossererhjems-præget«. Det er, som om alt det uægte og unaturlige er bandlyst her, hvor naturen har været ledetråden.

Da Svaneke i juni 1955 fejrede 400-året for sine købstadsrettigheder, lod byen og de mange kunstnere, der har holdt til i den i årevis, andre få del i herlighederne. Det var næsten med bange anelser, at tjørnehækken blev løftet til side til tornerosebyen, der i dag velsagtens er lige så idyllisk og charmerende, som da salig Kristian III gjorde den til købstad. Byens venner var oprigtigt talt ikke meget for at skulle bane vej for den helt store turiststrøm til deres lille romantiske del af det danske samfund. Det var dog ingen skade til for bornholmerne, at deres by Svaneke blev kendt af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sydlandske frugter modnes i den bornholmske eftersommer: figen, morbær, valnød og vin. Her er bindingsværkshusets tag dækket med vinranker.

flere. For desværre kan et bysamfund ikke blive ved at trives, når borgerne blot lever af at hjælpe hinanden.

Der er lindring at hente for syge sjæle i denne by, som intet mekanisk fællespræg har. Man bliver lyrisk stemt af at gå gennem de grusbelagte, ofte stejle klippegader mellem kulørte og snurrige huse. Man oplever bybilleder, rigt nuancerede, egentlig ikke danske.

Indtil for nogle få år siden var de fleste huse i Svaneke gulkalkede i modsætning til husene i Gudhjem, hvor stærke farver ofte er repræsenteret i et og samme hus. Det var foreningen »Svanekes Venner«, der fik Svanekeboernes øjne op for, at der er andet her i tilværelsen, som er kønt, end gult. I dagene før jubilæet gik indbyggerne og grundejerne — og det sidste er næsten alle familier — i gang med kalkkosten og malerpenslen. Byens vise fædre var lykkelige over, at byrådet ikke behøvede at komme med nogen opfordring. For sæt nu, at skatteborgerne fandt på at fradrage udgiften til malingen på deres selvangivelse. Det ville bysamfundet ikke kunne tåle.

Byens skatteborgere har nemlig kun en gennemsnitlig årsindkomst på 4.200 kroner, og 36 pct. af dem er pensionister og rentemodtagere. Det giver

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

naturligvis visse kommunalpolitiske problemer. Stærkest kom det til udtryk for nogle år siden, da Svaneke fik sit første vandværk. Tiden var løbet fra de gamle brønde, uanset hvor hyggelige de var. Det var drøjt for mangen en gammel Svaneke-borger at gå den lange vej til brønden efter vand og slæbe de tunge vandspande.

Derfor fik tornerosebyen sit første vandværk. Det var dyrt. Hele 720.000 kroner gik der til opgavens løsning, og *så* stor en udgift kan *så* lille en by dårligt forvinde. Derfor plejer man også i Svaneke at sige, at vandet er lige så dyrt som mælken. De årlige »haneafgifter« er så store, at de svarer til en gennemsnitsfamilies forbrug af mælk. Og så har man endda fra indenrigsministeriets side opfordret Svanekes borgmester til yderligere at sætte vandafgifterne i vejret. Han gør det ikke af frygt for at blive jaget på porten af vrede bysbørn.

Vi skal tilbage til påstanden om, at man i Svaneke lever af at hjælpe hinanden, altså egentlig ikke af noget, der giver penge til en slunken kommunekasse. Når den tid kommer, da Svaneke-børnene flyver fra reden for at søge videreuddannelse i Rønne eller »ovre«, sidder det lille bysamfund tilbage med en kreds af gamle borgere, og produktiviteten stagnerer. De fleste tror, at Svaneke er en fiskerby, men sandheden er, at der kun er 27 erhvervsfiskere i byen — men nok en del lystfiskere. For mange år siden blev det moderne at flytte til Svaneke, når man nåede pensionsalderen. Svaneke blev den typiske otium-by, velsagtens fordi intet havde brudt stilheden og idyllen i den. Den stagnerede lidt efter lidt. Der var intet initiativ, fordi forbrugsbehovet var så lille. Svanekes borgmester, *Emil Andersen,* føjede under jubilæums-festlighederne lidt filosofisk hertil, at »livets lykke naturligvis ikke afhænger af et vist antal kroner, og at de fleste i byen ikke ønsker nogen anden udvikling. Men Svaneke må heller ikke dø. I det lange løb bliver det spørgsmålet, om man kan leve uden ambitioner, fordi man har det godt, og aldrig har set noget, der er bedre. Bevares, ambitiøse mennesker er ikke altid lige rare at omgås. Det ved jeg, og jeg ved også, at Svaneke-boerne er fri for mavesår og andre nervøse sygdomme.«

»Svanekes Venner« arbejder for at bevare byens særpræg og dens arkitektur. Hovedobjektet i denne kamp er for tiden at holde byen fri for en grim sommerhus-bebyggelse. Bestemte pladser sættes af til sommerhuse, og en bred bræmme fra Frennemark til havet holdes fri. Det er tanken at frede hele lyngarealet i og omkring Svaneke. En anden opgave er at sørge for, at byens smukke bindingsværkshuse ikke sælges til sommerbeboelse. Byrådet har besluttet, at helårsbeboelse ikke må nedlægges. Det er så irriterende om vinteren at se de mange nedrullede gardiner. Noget andet er, at man fra byens side så afgjort ikke har noget imod, at bygninger rettes op til »sommererhverv«.

Svanekes problem er egentlig også de andre småbyers. Men de har må-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Idyllisk skovsø i Almindingen.

ske i højere grad, gennem generationer, levet af turismen eller af andre eksporterhverv.

Den fred og ro, alle forjagede og travle mennesker søger, men som de desværre har meget svært ved at finde, har jeg ofte fundet på Bornholm. Jeg har ikke behøvet at gå langt for at finde den. Blot en tur ud ad landevejen, som forbinder byerne med hinanden eller et smut på cykel gennem de to eventyrlige skovstier nord såvel som syd for Rønne.

Når man sådan færdes ganske alene i den bornholmske natur, er det, som om man fornemmer helsen i de duftende blomster, i fuglesangen og suset i trækronerne.

Det er de færreste fremmede, som kender disse skovstier. Enten benytter de øens kollektive trafikmidler, kører i bil ad landevejene eller cykler hastigt fra Rønne til bestemmelsesstedet ude på øen. Og så når de ikke helt at fornemme stemningen, ozonduften gennem Rønnes nord- og sydskov. Men prøv alligevel engang at stå tidligt op og gør turen. Prøv at stå op, når fuglesangen er stærkest, når duggen får løv, blomster og skovbund til at dufte. Mærk svampeduften en tidlig sensommerdag.

Det er, som om man føres let og utvunget gennem de naalebelagte, bug-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tende og snoede stier. Før man ved af det, står man foran en lille skovsø. Måske hedder den Smaragdsøen — eller den har et andet navn med stænk af eventyr og romantik over sig.

Rønnes nordskov drager vel nok mere end sydskoven. Fra cykelstien fører der så mange småstier op til stille steder. Næsten til steder, hvor ensomheden ruger. Sådan ved Bavnehøj, vel kun knap to kilometer fra Rønne. Kommer man op på den lille høj og ser de mange knudrede, træskjulte veje gennem skoven, mindes man barndommens spejderture om søndagen. Her legede man røvere og soldater, her klatrede man i træerne, her søgte man af og til helt ud til Østersøen og fik et forfriskende bad, og herfra kom man en vintereftermiddag træt og rødkindet hjem med frisk luft i lungerne.

Disse skove bærer på så mange minder for den, der har haft sin barndom i Rønne. Man husker de dejlige skiture gennem fin, snepudret jordbund, små dale og stigninger i terrænet. Ejendommeligt nok hæfter minderne sig næsten altid ved ture, man har foretaget helt alene. Man husker, hvorledes man er standset op og har nydt naturen og stilheden, indsuget den friske luft. Og på et eller andet tidspunkt er man såmænd nok endt i *Vandmøllen* over en kop dampende Ceylon-te med hjemmebagte boller til.

Om sommeren har man måske taget sig en tur i robådene på den lille sø ved Skovly for bagefter at kaste sig i bølgerne nedenfor.

Sydskoven med Galløkken, Rønnes gamle galgeplads med Kastellet som vartegn, giver noget af den samme oplevelse. I dag vil man nok tage turen med lufthavnen som mål. Der kan jo køres gennem skov næsten den hele vej. Måske vil man også lægge turen om ad Sjælsmyre-søen til. Omkring den plukkede man i sin barndom kantareller og Carl-Johan-svampe. Om vinteren løb man på skøjter midt inde i skoven. Der, hvor nu lufthavnen er placeret, havde kommunen en vinter lavet en gigantisk skøjtebane. Den var belyst med store elektriske lamper, og man kunne løbe på isen til langt ud på aftenen. Skulle man fryse, var der sørget for udskænkning af varme drikke og for varme pølser og øl. Dette terræn er vanskeligt at kende igen. Flyvepladsen har lagt det øde. Sådan går det altid, når der skal følges med tiden. Vi har så tit set, at den heller ikke for Bornholm kan stå stille.

Det er ikke så længe siden, at vi oplevede en vinter, da »verden var afskåret fra Bornholm«. Det var tilmed midt i en arbejdskamp med strejker, og da var det, som om den øvrige del af landet helt glemte klippeøen på samme måde, som bornholmerne vel nok følte sig svigtet af deres landsmænd netop i de dage, da det øvrige land levede i rusen over befrielsen, mens russiske bomber faldt over Bornholm.

Der har været nogle svære isvintre på Bornholm. Men var der egentlig ikke også over dem et stænk af oplevelse og eventyr? Var det ikke spændende at leve i et samfund, der i den grad var afskåret fra moderlandet, at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kaptajn i militsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fødevarer måtte kastes ud fra marineflyvere? I en sådan isvinter husker jeg, at det bogstavelig talt var umuligt for eleverne ved Rønne Statsskole at komme til deres skole, medmindre de kunne stå på ski. Det gjaldt i hvert fald »landbørnene«, dem, som kom fra den øvrige del af øen. Til tider kunne snestormene være så stærke, at eleverne ikke kunne komme hjem igen. Så boede de hos os andre i Rønne. Det var både hyggeligt og lærerigt, for på en eller anden måde viste det sig altid, at »landbørnene« var de dygtigste. Om det så skyldtes, at de i togene havde god tid til at læse en ekstra gang på lektierne, eller om årsagen har været en bedre evne til at koncentrere sig om stoffet, ved jeg ikke.

I statsskolens cykelstativer stod der på sådanne isvintre ski ved ski. Hver lærer og hver elev havde sin nummererede skiplads. Og egentlig var der jo noget festligt og kammeratligt ved at se ærværdige lektorer og adjunkter komme ind i skolestuen med skibukser på, røde og friske i hovederne efter en tur på ski til skole.

Det gjaldt for resten også for to af medforfatterne til dette værk. De var tilmed begge gymnastiklærere og indviede os andre i skikunsten. Det foregik næsten altid på Galløkken, hvor terrænet var til det. Skulle det være det helt store, drog vi til Almindingen, hvor dengang mange udenøs skiturister holdt til. Da det ikke, på grund af krigen, var muligt at tage på vinterferie til Norge, blev turen lagt til Bornholm i stedet, og det gik udmærket.

Turen ad øens ejendommelige redningsstier langs kysterne er smuk og spændende om sommeren, men den er ingenlunde mindre morsom om vinteren, når isen har skruet krystaller fra havet op på strandene og klipperne. Sjældent har man set noget så rent og fint, som disse store, lysegrønne iskrystaller, som vintersolen spiller i. Man har næsten ikke kunnet bare sig for at kravle op på dem, selv om det ofte er endt med en ublid nedfart.

Man taler ofte om det forkerte i at følge den slagne landevej. Det kan også indebære en mulighed for, at man går glip af »noget«. Dog finder jeg det stadig tillokkende at køre ad den bornholmske landevej. Den forbinder alle de små byer, alle de farvestrålende fiskerlejer med hinanden. Den går fra nordlandets klipper til klitterne på sydlandet. Fra den fører biveje ind i landet. Ind til de mange velholdte bøndergårde, der ligger enkeltvis og ikke danner nogen landsby tilsammen. Det er, som om bornholmeren har villet have sit eget for sig selv og de andre på afstand. Hans selvstændighedstrang er stor. Han er udpræget individualist.

I det øvrige land plejer det at være den ældste søn, der arver slægtsgården. På Bornholm var det efter loven den yngste *(gårdrøntinj)*. Kommer De i snak med en aristokratisk bornholmsk bonde, vil De straks finde ham anderledes end bønder i det øvrige land. De vil måske også høre, at han sjældent tituleres proprietæren eller gårdejeren, men i stedet »kaptajnen«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det østbornholmske Dampskibsselskabs rutebåd mellem København og de nord- og østbornholmske byer er her på vej ned langs østkysten.

eller »ritmesteren«. Det er et levn fra den bornholmske milits dage, da det var god tone, at bønderslægterne erhvervede officersrang.

Inde i loen, i staldbygningen eller i laden vil De som oftest også kunne finde smådele af udstyr fra det gamle bornholmske værn, drikketrug af læder til hestene med værnets mærke i eller seletøj med fine spænder og kongelige initialer. Og oppe hos sig selv i det fine stuehus med de hvidskurede gulve gemmer bondemanden i klædeskabet den flotte gallauniform, som han indtil for få år siden brugte ved store familiebegivenheder eller under efterårsmanøvrerne i Rønne.

Under disse manøvrer var det for resten ofte morsomt at se hvidhårede, men flotte bornholmske officerer, som et godt liv på landet havde forsynet med veludviklede maver, stige til hest på torvet i Rønne. Jeg erindrer at have set én, der måtte anvende en trappestige for at komme op på sin lige så buttede, hvide hest. Men flot så det ud, når de red gennem byen, hilst af befolkningen og af mælkemanden, som gav et ekstra klemt med klokken.

Egentlig vil jeg mene, at den, der i dag for første gang kommer til Bornholm, får størst udbytte af at indlede sin ferie med en tur langs redningsstien

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra Gudhjem, over Melsted, Randkløveskår til Bølshavn, Listed og Svaneke. Når man har gået denne gode tur, kan man passende tage ad søvejen tilbage med en af kystbådene og opleve klipperne ude fra havet. Så har man straks set noget karakteristisk. Jeg glemte Saltuna, da jeg nævnte Listed og Bølshavn. For nogle år siden strandede en russisk trawler og blev skyllet op på klippeskærene ud for stedet med det finskklingende navn Saltuna. Det var en ganske spændende begivenhed, ikke mindst fordi der var tale om en russisk trawler, og de københavnske morgenblade sendte korrespondenter til øen. De daterede deres telegrammer hjem »Saltuna«. Med det ganske naturlige resultat, at læserne spurgte »Hvor ligger Saltuna, er det mon et sted i Finland?«

På den første dag kan man stige i land i Rø og kigge indenfor i den »Sorte Gryde«, blive udstyret med en stump stearinlys på en træpind og gå på opdagelse i det gådefulde under klippeformationen. Gryden skærer sig godt 50 meter ind i klippen, og vandet drypper fra hulens loft. Der er mørkt, og pibende flagermus anes som åndepust gennem luften. Næste dag er det meget rigtigt at fortsætte kystturen med en sejltur til nordlandet rundt pynten ved Hammershus.

Men tro ikke, at De er færdig med Bornholm, fordi De har gjort nordlandet og østkysten. De må også ned til sydlandet med de store klitter ved Dueodde, med badestranden ved Balka, til steder, hvor sandet er hvidt og fint som hvedemel. Der er skønhed at hente her også, og klitterne lader ikke noget tilbage at ønske i storhed. Her er badestrande, man næppe finder magen til ret mange steder. Strandbredden ved Balka er næsten to kilometer lang og 50 meter bred. I strandkanten kan sandet blive så fast, at biler kan køre langs bredden. Ude i vandet har man det morsomt, fordi der er så fladt, at selv en beskeden vind kan få bølgerne til at rejse sig og lave brænding.

I denne egn kan der foretages dejlige ture ind i landet til smukke og særprægede kirker, til bindingsværksgårde og til sydbornholmske familier, der sætter en ære i at bevare det bornholmske sprog så uforfalsket som muligt.

Før krigen overværede jeg engang et vælgermøde i et forsamlingshus på Sydbornholm. Der var kun to talere, Venstres kandidat og Socialdemokratiets. Sidstnævnte så det som sin hovedopgave at tale om bønderkarlenes vilkår.

Det var en stor og kraftig mand, og han lænede sig ind over talerstolen og indledte, med megen patos i sin bornholmske røst og stort ophold mellem ordene, med følgende:

»Jeg kendte engang en karl, som havde det noget så grusomt. — Husbond stod ikke op om morgenen — men blev liggende. — »Konan« stod heller ikke op morgenen, men blev liggende . — »Paian« stod heller ikke op om morge-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I Bornholms Tivoli — Brændesgårdshaven — morer både børn og voksne sig.

nen — men blev liggende. —« (Så hævede han røsten, og der var næsten mord i øjnene, da han fortsatte): »Er der så noget at fortænke den arme karl i, at han hævnede sig grusomt en dag — og også blev liggende!«

Værre var det altså ikke. Men jeg kan endnu huske, hvordan vi spændt ventede på pointen.

Bornholmeren bliver egentlig aldrig blasert over for sin ø's — sit lands herligheder. Han har til stadighed et åbent blik for naturen og sine sanser vågne over for det særprægede. Derfor er det noget naturligt for ham at tage på småudflugter til andre egne af øen end netop hans egen. Og han gør det ofte. Sommetider er det med jagtgeværet over skulderen, til andre tider med fiskesnøren i lommen og fiskestangen i hånden. Der er god jagt på Bornholm. I sæsonen er der mange dyr at jage, agerhøns og fasaner, men søerne, moserne og havet omkring øen er også værd at lægge turen til. I moserne fanger man ofte store gedder — der er fanget nogle svende, som vejede 27—28 pund, nogle rene kæmper med store, farlige rovtænder, og der er fisket de fineste og lækreste små laksørreder fra klipperne ved Gudhjem. (En stor mosegedde smager virkelig godt, naar den har ligget i eddikebad et døgn og serveres med flødepeberrod til).

Der dyrkes mange former for sport på Bornholm, og det er jo ganske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

naturligt, at sejlsporten og rosporten er yndet. Som ungt menneske har jeg været med til at ro »jorden rundt«.

Vi startede meget tidligt en søndag morgen fra roklubben i Rønne og nåede, efter at have sejlet hele Bornholm rundt, først hjem igen lang tid efter, at mørket havde sænket sig. Det var en vidunderlig tur, men for anstrengende til, at den kan anbefales til efterfølgelse. Det var næppe heller blevet gjort, hvis forfængeligheden havde haft nogen grænse. Vi var tre mand i en »inrigger«, og vi fik alle drabelige »femører« i hænderne af turen, store vabler, der gav sløjhed et par dage. Men vi følte os som nogle pokkers karle, vejrbidte og solbrændte, som vi blev af den hårde tur. Ved de små fiskerlejer roede vi ind og gjorde rast og så egentlig meget mere af Bornholm, end vi hidtil havde kendt.

Langt lettere er det naturligvis at gå ud med sejlbåden eller motorbåden. Kysterne og blæsten kan være lumske, og man skal være søkyndig for at kunne færdes i sejlbåd i det bornholmske farvand.

Nogle af de bedste sommerminder knytter sig egentlig til sommerhusophold både i Stampen, ved lufthavnen, i Snogebæk og på Balka. Jeg erindrer at have tilbragt en hel skoleferie i sommerhus ved Boderne uden mere end et par dages solskin. Men hvad gjorde det. Det var dejligt at slappe af indendørs med en god bog, herligt at høre regnen prikke på sommerhustagets pap og vandre rundt i ligegyldigt tøj og føle sig fri.

Forventningerne til et sommerophold på Bornholm er lige store hvert år. Børnene er ellevilde af begejstring, og vi andre smittes hurtigt og fornemmer stemningen fra det øjeblik, vi i Havnegade i København går om bord i bornholmer-båden. Så føler man straks, at man har sat fødderne på hjemlig jord. Ikke blot, fordi der tales bornholmsk i salonerne, eller fordi man nikker genkendende til medpassagerer, men fordi man er på vej mod noget, der taler så stærkt til én.

For børnenes skyld gøres der altid en lille tur til gårdejer Ipsens Brændesgårdshave ved Svaneke, ned til den snurrige bornholmske bonde, der til fryd og glæde for sig selv og sin familie anlagde en virkelig morsom have. Det blev til en hel lidenskab, og efterhånden som eventyret blomstrede frem med planter, stensætninger, dyr, legeredskaber, robåde på søen m. m., opstod trangen til at delagtiggøre andre i snurrepiberierne. Brændesgårdshaven, der er et af bornholmernes yndede mål for søndagsudflugten, er kendt af mange i det ganske land. Her sejler børnene på søen, kører på vandcykel, gynger og vipper, lader sig føre med svævebane henover den brede sø, eller morer sig over aberne. Bagefter finder man sig et smukt sted i det grønne og får den medbragte madpakke frem.

Der er forandret meget på Bornholm siden barndommens sorgløse leg. Russiske bombardementer har ændret bybillederne i Rønne og Neksø. Hele kvarterer er blevet udslettet og erstattet med nye. Men er byerne blevet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

grimme deraf? Er der slået meget i stykker af miljø'et? Heldigvis ikke. Den indsats, Akademisk Arkitektforenings arkitekthjælp øvede, har givet byerne nye udtryk for harmoni. De genopbyggede gader og kvarterer vidner om pietetsfølelse og fornemmelse for bysamfundenes hævdvundne byggeskik og planlægning.

At det var en bornholmer, arkitekten *Willy Hansen,* der kom til at præge dette arbejde, var en lykke. Han havde fra sin barndom på Bornholm levet sig ind i de gængse farveopfattelser på øen, set de mange kalkfarvede huse, som regel stærkt gule eller røde med bindingsværket og sokkelen tjæret fedt og glinsende sort. Ofte stødte han på ganske ugenerte sammenstillinger af farver: en rødkalket gård med hvidkalket sokkel. Også okkergule farver, som med held var blevet moderniseret som karry-gule. Husene fra århundredskiftet er ofte oliemalede og farverne anvendt ubesværet af modepåvirkninger med samme intuitive sikkerhed, som når skipperen maler sin båd. Hist og her ser man oliemalede gavle af tekniske grunde — gavlen ønskes tæt for slagregn — og langfacaderne kalket i hver sin farve og toneart. F. eks. på et hus ved Nørrekås bådehavn.

Da Willy Hansen tog fat på genopbygningsarbejdet, var det en bekymring for ham at konstatere, at kalk- og oliefarverne i de senere år er blevet trængt tilbage. I mangfoldige tilfælde er det en misforstået ambition, der har været afgørende. Tonen blev slået an for nogle år siden af nogle større huse.

Det gav anledning til nogle overvejelser, da den daværende borgmester i Rønne foreslog, at man anvendte de traditionelle svenske, røde og gule farver til de skænkede træhuse, men det blev dog kun i et enkelt kvarter, at man fulgte borgmesterens ønske — endda med en vis moderation af tonerne — nemlig ved Nordskoven, som minder ikke så lidt om svensk natur.

På samtlige andre træhuse blev der brugt varierende farver, ikke rene, stærke farvetoner, men vidt forskellige, som i mættethed og lyshed kom til at svare til hinanden. Der gik et stort arbejde forud med farveplanen, før den stod klar og overbevisende. Næsten stilfærdigt og naturligt glider de svenske huskvarterer ind i bybillederne i såvel Rønne som Neksø. Et miljø er bevaret, uden at de, der skabte det, forfaldt til at kopiere. Træhuskvarterne må gerne fortælle historie som det øvrige Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BORNHOLMERNE

ALLE DE GAMLE topografer, der har beskrevet Bornholm, synes at være enige om, at bornholmerne er et folkefærd med ganske særlige karakteregenskaber. Hvilke af dem forfatterne særlig understreger, afhænger i nogen grad af deres indstilling til emnet, af deres sympati for bornholmerne og af, om de ser deres interesse i at rose, dadle eller muligvis forsvare dem mod andres angreb. Man forstår, at selv om de til dels finder de samme ejendommeligheder, kan fortolkningen afvige betydeligt.

Disse karakteristikker har dannet grundlaget for de ikke så få nyere beskrivelser af »bornholmsk folkesind«. De gamle kilder har man suppleret op med, hvad historien ellers har at melde om bornholmernes gerninger, samt det utal af anekdoter og anekdoteagtige talemåder, der altid har haft en frodig jordbund på Bornholm. Hertil kommer for fleres vedkommende personlige iagttagelser. De fleste når vel kun at skabe et mosaikbillede, mere eller mindre tilfældigt, ordnet efter skribentens kunst og kløgt og undertiden præget af megen fantasi. Et dygtigt forsøg på efter rent videnskabelige metoder at arbejde med emnet er gjort af professor Erik Strømgren. I hans doktordisputats om arvepsykiatriske undersøgelser på Bornholm findes et afsnit om bornholmernes psykologi, som er både indgående og nøgternt, og som tager alle de forbehold, arbejdet med et så uhåndgribeligt stof gør nødvendigt.

»Kender man en mængde mennesker af forskellig nationalitet, vil man stadig forbavses over, hvor ringe de nationale forskelle er i forhold til de individuelle,« skriver Erik Strømgren om problemet folkekarakter.

Man stiller uvilkårligt spørgsmålet, om begrebet egentlig eksisterer som andet end en konstruktion, en art tilnærmet gennemsnit af så og så mange individuelle ejendommeligheder.

Fotograferer man en række forskellige individer oven i hinanden, får billedet i begyndelsen tågede og udviskede omrids, men jo flere individer man fotograferer ind i billedet, jo mere vil det efter sigende nærme sig en bestemt gennemsnitstype. Den individuelle sandhed afløses af den statistiske, der vil gøre krav på samme gyldighed.

Man skulle tro, at man ved at undersøge et tilstrækkeligt stort antal

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bornholmere ville nå til en gyldig fællestype, hvor de stærkt individulle træk efterhånden forsvandt, medens fællestrækkene forstærkede hinanden. Det lyder såre tilforladeligt, men kommer afgjort i strid med en iagttagelse, som de allerfleste beskrivere af bornholmeren har gjort: Han er udpræget individualist. Bornholmerne er et folkefærd af enere, der værner om deres personlige ejendommeligheder og ikke ville sætte pris på at miste dem ved at gå op i en stor forskelsløs masse.

Derfor er også de fleste skildrere gået den modsatte vej. De har netop understreget det individuelle særpræg, de uafslebne kanter i det bornholmske sind. De har udvalgt en række af de mest markante træk og på grundlag af dem søgt at skildre bornholmeren som type.

Det kan synes at være en bagvendt metode. Den er tillige farlig, fordi den lader stor plads åben for personligt skøn og personlige sympatier. Men jo mere man arbejder med stoffet, des mere synes denne vej at være den eneste farbare.

Har man så på den måde konstrueret en skikkelse, bornholmeren, der synes at ligge en gennemsnitstype nær og dog giver særpræget dets ret, er det naturligt, at man efterprøver dens gyldighed. Kan man, når man møder en bornholmer, være sikker på, at han er sådan? Er man ærlig, må man svare nej. Og et andet spørgsmål: Møder man en sådan mand, kan man da være sikker på, at han er bornholmer? Igen må man svare nej. Kun med disse tungtvejende forbehold går man videre med emnet.

Dertil kommer den kendsgerning, at bornholmeren ikke er en museumsgenstand, noget stivnet og uforanderligt. Også her gælder udviklingens lov på godt og ondt. Typen ændrer sig fra generation til generation. Æblet falder altid et lille stykke fra stammen, navnlig når den rystes så kraftigt, som det er sket i det sidste århundrede. Bornholmerne er vokset ind i en ny tid. Under de ændrede forhold kan de selvfølgelig ikke blive ved at være, som de var. Før var der på Bornholm et dybt skel mellem »fødte« og »førte«. Det udviskes selvfølgelig mere og mere, efterhånden som øens afsondring fra det øvrige land forsvinder. Uviljen mod embedsmænd kan naturligvis ikke opretholdes, når man til dels selv har ansvaret for deres ansættelse. Selv sproget, folkesindets mest direkte udtryk, har gennem det sidste århundrede været ude for fremmed påvirkning. Meget af dets gamle særpræg udslettes. Bornholmernes lette nemme har fremmet denne udvikling, medens på den anden side en vis stædig konservatisme i folkesindet har bidraget til, at også en del gammelt holdes i hævd. Bornholmeren af i dag står midt i det nye, men med rester af gammel almuekultur i behold, en kultur, som ikke mindst for bornholmere, der er bosat uden for deres hjemø, står som noget væsentligt.

Vil man skildre bornholmeren som rent bornholmsk mennesketype, er det derfor nødvendigt, at man først og fremmest søger ham i historien. Det er også ad den vej, man bedst lærer at forstå særpræget i det bornholm-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ske folkesind. Man må søge dets udspring, prøve at finde ind til de kår, hvorunder det er groet frem. Megen romantik er skabt over sammenhængen mellem landets natur og dets folkesind. De stejle, trodsige klipper, ikke sandt — billeder på styrke, stejlhed, nøjsomhed, stoicisme og hvad man ellers kan finde i bornholmerens sind. Skræller man den romantiske mystik bort, så er den eneste sandhed i denne betragtning, at bornholmeren har haft et stenet, på mange steder ufrugtbart land at slås med; det har givet ham barske livskår, og det har simpelthen været nødvendigt for ham at være både hård og nøjsom, når han har skullet skaffe udkommet her.

Bornholmeren er et produkt af sit land, men er tillige skabt af dets historie. Den har gennem årtusinder henvist ham til at klare sig selv og derigennem udviklet den selvstændighedstrang, som måske er det vigtigste grundtræk i hans karakter.

Selvstændigheden var ham så tilvant som den luft, han indåndede, lige så længe historien kender ham. Bornholm nævnes første gang på Gorm den Gamles tid. I sagaerne møder vi Bornholm som en vikingerede, hvis høvdinges dristige frimandsfærd synes at have tiltalt bornholmerne.

Fra Svend Grate til Frederik III var Bornholms historie en bevæget tid med fremmedherredømme fra forskellige sider og i forskellige former. Bornholm var som kronens ejendom et stykke land, man efter forgodtbefindende kunne bortskænke, pantsætte eller afstå, og i sidste ende blev det bornholmernes egen sag at skaffe sig af med fremmedåget. De udviklede sig i denne tid fra hjælpeløse kastebolde for de herskendes luner til selvhjulpne frimænd.

Mod de lybske høvedsmænd rejste de sig i dristig og fortvivlet modstand, der blev blodigt nedkæmpet. Svenskeherredømmets åg lykkedes det at afkaste gennem en velgennemført opstand. Bornholmerne kunne således om fornødent tage deres skæbne i deres egen hånd, en egenskab de styrkede i kamp mod fremmede, og som måske har bidraget til også at udvikle den fædrelandskærlighed til Danmark, som bornholmerne aldrig fornægtede. Denne samhørighedsfølelse side om side med den stærke kærlighed til hjemstavnen er netop et af bornholmernes karaktertræk, som fremmede først lægger mærke til.

De fremmede høvedsmænd forsvandt, og bornholmerne fik danske embedsmænd. Der var også adskillige brådne kar mellem dem, og befolkningen fik igen anledning til gang på gang at værne deres gamle ret og deres nyvundne privilegier mod myndighederne. Som dansk provins fik Bornholm en historie, der stadig beretter om spænding og strid mellem bornholmerne og autoriteterne. Undertiden tilspidset til en yderst forbitret åben kamp. Den forbryderiske amtsforvalter, Augustus Dechner, så alle sine kneb strande i kampen mod den stridbare befolkning, der bekæmpede ham, til han endte som kagstrøgen fange i Bremerholms jern. Andre myndighedsudøvere, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholmsk kone i søndagsdragt. Maleri af Kr. Zahrtmann.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ikke alle var lige uheldige, men som ikke kunne komme på bølgelængde med befolkningen, har måttet opgive kampen og mere eller mindre frivilligt søge nyt embede andetsteds i landet.

Da adskillige af de ældste beskrivelser af bornholmsk folkekarakter skyldes embedsmænd ovrefra, som har deres kendskab til bornholmerne fra deres embedsforvaltning, kan det ikke undre, at de undertiden ikke er alt for venlige. Amtmand *Fr. Thårup* har i sin første Bornholms-beskrivelse fra 1810 en skarp karakteristik af bornholmerne, fremsat i form af en række temmelig ubehagelige spørgsmål:

»Mærker iagttageren ikke ofte en træskhed og lumskhed, der stedse har noget forbeholdet, og stedse qvæler sanddruheds og åbenheds ånd? Måskee er det en af mistænkelighed oprunden, misgreben eller uægte klogskab? Viser egennytte sig ej ofte, fornemlig mod fremmede og i avarie-tilfælde, så og ved strandinger? Er bjergnings-arbejde ikke anseet som en høst, hvori enhver vil deeltage? At et strandet skib ståer godt betyder jo: det gåer ej fra os? Spiller da ikke glæden på ansigterne? Er egensindighed og selvklogskab, ureenlighed og uorden en ikke ufortjent bebreidelse for tjenestefolkene, hos hvilke overhovedet troeskab neppe er nogen almindelig dyd? Findes løsagtighed og ægteskabelig utroskab ej at være en temmeligen gjengs sag? At brændeviinsdrik er overdreven ... er jo almindelig tilstået? Spores ikke jevnligt en sladderagtighed og en overdreven nysgjerrigheds-ånd, som er en følge af mangel på stof og ideer til ædlere åndsbeskjeftigelse? Er påstand om privilegier og forfædres dåd ikke et ofte brugt middel til at ville unddrage sig fra skat og biedrag til statens fornødenheder, som man vil at med-undersåtterne i statens andre dele skulle bære ene? Er erkendtlighed mod velgørere ikke sjelden? Besjæler ædel almeenånd mange bornholmere? Nær havde jeg sagt: neppe nogen. Er overtroe, såsom om underjordsfolk, og mere sligt, samt stiv vedhængen ved gamle skikke ikke onde sider, som menneskevennen ej kan frikjende bornholmeren for?«

Svarene på disse spørgsmål giver Thårup ikke, men hans mening er tydelig nok. Skulle det være for at mildne lidt på den, når han giver bornholmerne denne beskedne indrømmelse: »de ere i det hele meget bedre end for et halvt hundrede år siden!« Da Thårup i 1839 udgav en ny Bornholms-beskrivelse, var hans bedømmelse af folkekarakteren betydeligt blidere.

Den »træskhed«, Thårup har fundet hos bornholmerne, er han ikke ene om at tilskrive dem. Lægen *J. S. N. Panum,* der i 1830 udgav en Bornholms-beskrivelse, er ganske vist langt venligere i sin bedømmelse af befolkningen. Som læge har han dog navnlig et godt øje til dens mangel på fortrolighed med den officielle medicin og hygiejne. »Når man siger bornholmerne ere træske, er det sandhed,« skriver han, men føjer udglattende til: »men ei i den betydning, ordet tages i rigtigt dansk, det betyder her på landet snildhed. Man tager den endog i samme mening som klogskab, og træskhed måe,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

taget i den betydning, være en dyd, ei en last; det er en træsk mand, han forstår sine ting, siger de.« At dette er skrevet for at glatte ud, fremgår af, at Panum senere fremdrager forskellige træk, der afgjort tyder på træskhed i ordets sædvanlige mening.

Også myndighedspersoner, der har gæstet Bornholm f. eks. på inspektionsrejser, har mærket, at bornholmerne er på vagt. Der ligger stadig modstand parat. Biskop *J. P. Mynster* samler sine indtryk af bornholmerne fra visitatsrejser i de ord: »Et opvakt, klogt folkefærd, men neppe meget gemytlige, og den orden, som en regiering indfører i et land, savnes hos disse temmelig uregierlige mennesker«. Når han finder bornholmerne lidet gemytlige, skyldes det vel, at han savner den venlige imødekommenhed, den hjertelige modtagelse. Men den fremmede embedsmand, der venter at blive modtaget med åbne arme og straks lukket ind i befolkningens dusbroderskab, har taget grundigt fejl af bornholmeren.

Mangelen på åbenhed over for fremmede embedsmænd er en frugt af århundreders bitre erfaringer. Bornholmerne har lært, at ikke alt, der kom udefra, var af det gode. Derved opstod det nye skel imellem »fødte« og »førte«, mellem bornholmere og indvandrere, der stadig stod ved magt for et halvt hundrede år siden, og som man endnu finder spor af.

Til grund for bornholmernes stærke selvstændighedsfølelse ligger også den omstændighed, at stavnsbåndet, som satte det øvrige Danmarks bønder i et tyngende afhængighedsforhold, ikke blev indført på Bornholm. Bonden var selvejer eller arvefæster på frie vilkår.

Bondens selvstændighed var personlig, individuel, jordfællesskabet kendtes ikke her, og de bornholmske bønder klumpede sig derfor ikke sammen i landsbyer. Gårdene lå hver for sig, omgivet af deres jorder. Det skaber selvsikkerhed, men også selvtilstrækkelighed og selvhævdelse. Det fremavler en stridbarhed, som også kunne vise sig i bornholmernes indbyrdes forhold. Enspændernaturer var ikke usædvanlige, selv om det nok er dem, man lægger mest mærke til. Typer som hovsmeden i Dyndeby i Martin Andersen Nexøs kendte novelle har eksisteret, omend man må vogte sig for at gøre en litterær skikkelse som denne til et gennemsnit. Digteren har snarere valgt den, fordi den var så usædvanlig — men rundet af folkesindet er den trods alt. Et gammelt mundheld siger, at om bord i et skib må man ikke have flere bornholmere end der er master, så man i nødsfald kan binde dem hver til sin mast, men at den bornholmske sømand ikke er udtømmende karakteriseret igennem denne talemåde, skal vi i det følgende se eksempler på.

Sammen med stridbarheden hænger en vis stædighed. Bornholmeren har haft ord for at holde stejlt på sit og overhovedet ikke ville gå ind på andres tankegang. Diskussion med ham var oftest komplet unyttig.

Næppe nogen har understreget dette så stærkt som *A. E. Meinert* i sin

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af de gamle stubmøller er nu kun 3 tilbage: Tejn, Svaneke og Egeby (som ses her), der alle er fredede.

lille afhandling om Bornholm fra 1853. »Bornholmerne ere et stridigt folkefærd,« skriver han, »og ville nu engang ikke have det anderledes end de ere vant til fra deres forfædres dage; og som alle egensindige folk have de også en stående grund at angive, til at det ikke må være anderledes.« Han rører her ved noget væsentligt: en konservatisme i sindet har fået bornholmerne til at gøre modstand også mod værdifuldt nyt. A. E. Meinert gør også opmærksom på, at bornholmerne viser tilbøjelighed til i diskussioner at krænge sagerne helt bagvendt til fordel for deres egne synspunkter, tit ved ganske hasarderede indvendinger: »Man siger, at ved at samle deres ejendomme vil de kunne avle mere korn — men får det svar, at det ikke er værd, at der avles for meget korn, så vil det blive altfor billigt. Det er godt, at vejene er bugtede, des flere bøndergårde kan der komme til at ligge ved landevejen. De holder stadig på det bestående: Almindingen kan ikke undværes til at skære lyng og fladtørv til brændsel, skønt skoven, når den voxer til, giver både mere og bedre brændsel.« Og »... tror man endelig at have overbevist dem, så ender det dog stedse med det græs og den lyng, de have slet ikke hørt på, hvad der for resten er blevet talt om sagen.«

Ganske vist synes fremstillingen at være sat på spidsen, men ukendt er denne form for stædighed langtfra på Bornholm. Man har set den drevet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ud i karikaturen. Der er bornholmere, der kan blive ved at holde på deres helt ud i det håbløse. Jeg mindes at have hørt om en mand, der var anklaget for at have sat ild på sin gård under et tordenvejr. Først hævdede han, at det var en lynbrand, men skønt han til sidst måtte give op over for vidner, som havde set ham sætte en tændstik til stråtaget, så hævdede han dog til det sidste: »Jå mener nu, a tordenværet au hadde nån sjyjl!«

Bornholmerne havde en form for modstand, der byggede på deres ordsprog: »Hvær fanijn regjerar sin tid.« Overfor ubehageligt styre styrkes han gennem bevidstheden om, at det varer ikke evigt. Føler han det end nødvendigt at lystre til en tid og gøre gode miner til slet spil, er han ikke kuet. Han er på vagt og venter kun på det rette øjeblik, som han ved vil komme. Når den styrende og kommanderende giver sig en blottelse, kan der sættes virkningsfuldt ind, og den mulighed får ikke lov at være ubenyttet. Der skal ikke så meget til. Måske kan en lun, ironisk replik sagt med den mest uforskammede elskværdighed hale stormægtigheden så grundigt ned på jorden, at han slet ikke føler lyst til at kravle op igen. Utallige anekdoter giver eksempler på denne form for selvforsvar mod en forhadt myndighedsudøvelse, og navnlig mod den utålelige kommando, der altid har været de fribårne bornholmere en pest.

Engang da præstegården i Klemensker brændte, og brandkorpsene gjorde, hvad de kunne på deres sindige måde, kom amtmanden til stede på et tidspunkt, da det meste allerede var nedbrændt. Han tog kommandoen og hersede med brandmandskabet, men da de syntes, det var nok, rettede strålemesteren sprøjten mod den høje myndighed og gav ham en god dyst. Hans iver i tjenesten blev selvfølgelig lidt afsvalet, og han udbrød lidt slukøret: »Hvad Satan, sprøjter I på mig?« — »Ja,« svarede en af folkene, »her e jo ikje ajned å sprojta på, dæmmeså!«

Klassisk er historien om kaptajnen fra Bornholms Væbning, der ville have indført rigtig kommando ved sin deling. Han havde uddannet sig ved befalingsmandsskolen, og nu skulle der ekserceres på rigtig militær manér. Men det var man ikke vant til i væbningen, hvor det hele plejede at foregå under nogenlunde hyggelige former. Indtil videre havde mandskabet kun at lystre kommandoen og vente på, hvad der ville ske. Da kaptajnen en dag havde fået dem kommanderet ned i dækstilling, stoppede han pludselig op. Efter lidt betænkning kom det: Nu kajn jå min sålighed ikje housa, voddan jå ska få jer op ijen, majna!« Så foreslog fløjmanden: »Kaptajnijn kajn jo saj: Resen jer op, majna!« Det gjorde han. Kompagniet kravlede igen overende, hvorefter den nymodens kommanderen ganske stille blev suspenderet.

Bornholmernes konservative hængen ved gammel sæd og skik og ståenfast på gammel ret og privilegier har siddet dem i blodet og faktisk skolet adskillige af dem rent juridisk. I bornholmske bondehjem fandtes i gamle dage ikke mange bøger, men to havde man overalt: Bibelen og Kristian V's

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Danske Lov. De blev begge studeret grundigt. Adskillige bønder var så velbevandrede i de juridiske krinkelkroge, at de slet ikke behøvede at lade sig tage ved næsen af embedsmænd eller prokuratorer. Mange af dem sad inde med et fond af retslig viden, der var på højde med, hvad man krævede til dansk juridisk eksamen.

Disse kundskaber blev brugt, ikke blot i indbyrdes trætter. Sådanne kunne vel ikke undgås i en befolkning som den bornholmske, men på den anden side skriver *P. N. Skougård,* der kender sine bornholmerbønder: »Imidlertid troer jeg ikke, at man med grund kan beskylde bornholmerne for at være mere tilbøyelige til at trættes og føre processer, mere end enten nordmænd eller andre, der have noget at føre processer om.«

I almindelighed har der været modstand på Bornholm imod indførelse af nyt, endda ofte blot fordi det var nyt, selv om det måske var af ringe betydning. Man husker den bornholmske kirkeværge, der søgte at imødegå den nye skik med juletræ i kirken juleaften med denne kraftige salut: »Va fanijn ska vi me jylatræ i kjærkan, så kajn vi jo ikje se præstahelvedijn.« Men også i vigtigere sager har der været en sejg modstand at bekæmpe. Bornholms nyere historie er fuld af tovtrækkerier om reformer, der stødte an mod bornholmernes gamle vaner. Sagen om hegn og markfred affødte langvarige stridigheder; ejendommeligt virker den bornholmske uvilje netop mod disse foranstaltninger, da man skulle tro, at den selvhævdende bornholmer ønskede at hegne for det, der var hans, og ifølge sin logiske sans ville tilsikre andre den samme ret. Men dette synspunkt kom i strid med den gamle hævdvundne skik at lade kvæget græsse markløst, når avlen var inde, hvilket medfødte årelang bitter splid.

Hvor voldsomt bornholmerne kunne reagere mod, hvad de anså for brud på deres hjemlede ret, ser man af deres optræden, da Rentekammeret i 1768 overvejede at indføre et bevillingssystem, der overlod brændevinsbrændingen til visse købstadsfolk mod en årlig afgift. Dette fandt bornholmerne uigennemførligt, fordi der både på landet og i byerne fandtes så mange hjemmebrændingsapparater, at brændingen ikke lod sig standse, ja, at det »ikke uden voldsomme midler og almindelig opstand kunne nedlægges, ja endda neppe, og hvem skulle vel da tilkøbe sig den frihed at brænde, for at stå alle imod?« Disse stærke ord stammer fra »Neksø Borgeres Memorial« til Rentekammeret i anledning af sagen.

Her trues ligefrem med opstand, og flere gange har stemningen været i den grad på kogepunktet, at regeringen syntes, det mindede lidt om oprør. Det gjaldt ikke mindst i skattesager. Bornholmernes uvilje mod at betale skat har været hyppigt omtalt i ældre litteratur; på det punkt som på flere andre kan de minde om de stejle vendelboer. Man må dog erindre, at denne modvilje gennem århundreders hyppige brandskatning fra fremmed side i krig og fred har en vis historisk baggrund.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

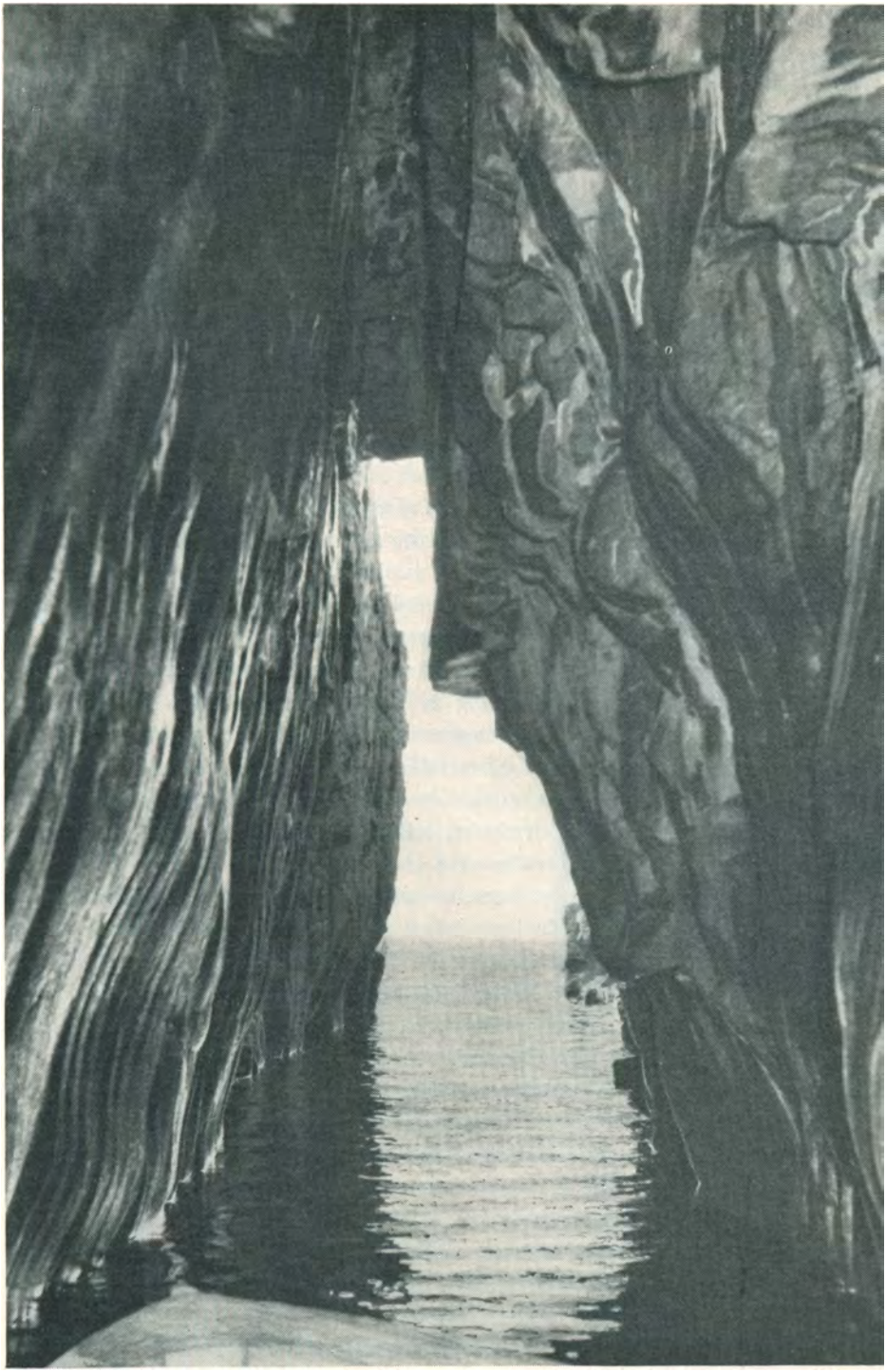

Våde Ovn ved Hammeren.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

På to områder har bornholmernes modstand mod nye ideer lagt fremskridtet betydelige hindringer i vejen: Skolesagen og skovplantningen. Hvad skolen angår, stødte de nye tanker omkring 1800 på den gamle tradition, at børnene først og fremmest skulle »bestille noget nyttigt«, og bornholmerne ville også nødig ofre flere penge end nødvendigt på at lønne skolelærere. Man kan finde det lidt mærkeligt, da den bornholmske befolkning ellers nok var både lærevillig og videbegærlig. Læsefærdigheden var i ældre tid tilsyneladende mere udbredt på Bornholm end de fleste steder i det øvrige Danmark. Modstanden mod de nye skoletanker bundede derfor mest i økonomiske hensyn. Da Røpræsten Elieser Gad på tryk i 1803 fremsatte forslag om en reform af det bornholmske skolevæsen, fik man Åkerpræsten P. Thomesen Balle spillet ud imod ham i en ikke særlig blid polemik. Den velmenende Gad blev efterhånden så ildeset af den bornholmske befolkning, at selv om det ikke var denne affære, der fik ham til at søge bort fra øen, har det sikkert mildnet hans vemod ved afskeden. Bornholmerne blev efterhånden helt tilfredse med de bedre og bedre skoler, men var dog helt op imod vor tid svært kritiske overfor, hvad man mente var unyttigt eller for dyrt. Da skolen i en af de mindre købstæder for et halvt hundrede år siden søgte om et tilskud til anskaffelse af zoologiske vægtavler, fandt et byrådsmedlem, at det var ingen nytte til at hænge billeder af »insekter å møjtoj« op i skolestuen.

De bornholmske skovplantninger i forrige århundrede er et dobbelt imponerende storværk, når man tager i betragtning den store modstand, skovplanterne havde at kæmpe imod. Modstanden var kompakt. Den var et udslag af folkesindet, så enig var den. Om en af plantningens mindre profeter (og af dem havde Bornholm adskillige), H. Chr. Kofod, Graneli, skriver *N. P. Jensen* i sin biografi: »De (bornholmerne) så på det hele som unyttige, altså skadelige narrestreger, et spild af tid, penge og kraft«. Men de anså tillige den slags som en farlig ødslen, der kunne medføre et eftersmæk i form af fattigdom og forødte værdier. Med andre ord, de nærede en afgjort vantro over for eksperimentet. Peter Dam har taget denne betragtningsmåde på kornet i den herlige vise om »min bedstefar«, der »hadde ejn lidijn gård, å sjit å lort å lawsurt« og som efterlader sig sølv og guld i strømpeskafterne. Faderen mergler og moderniserer, og efter ham er der en smuk gård med »hus å hæs å hawa«. Men det er ikke nok, fremskridtet må køre løbsk:

— ja har flaggstaang å fint klaver
å hus å hæs å hawa —
Tag ouer møjed, ti krajtur mer
å en plantasja i lyngijn.
Å ætte maj e der sjyjl å gjæjl
på hus å hæs å hawa.
Min horra flytter på lyngijn ud
te sjit å lort å lawsurt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Læg mærke til, at i fortegnelsen over tredie generations »vanvittige« dårskaber mangler heller ikke »plantagen i lyngen«.

Skovplantningen og navnlig den fredning og indgærdning, den gjorde nødvendig, føltes af bornholmerne som utålelige indgreb i deres hævdvundne Almindings-ret, og de reagerede voldsomt. De nøjedes ikke med at føre deres retskrav frem ad juridisk vej. Som det omtales i afsnittet om Almindingens historie, veg de gamle bornholmerbønder på Hans Rømers tid ikke tilbage for selvtægt. *M. K. Zahrtmann* fortæller, at hvis en mand vakte deres uvilje, så »skod di ette ijn«, ikke for at begå drab, men som en kraftig advarsel. En hel kæde af stridigheder kostede det Peder Jespersen at få sine planer gennemført; naboerne holdt stejlt på deres gamle ret til efter høst at lade kvæget gå løst overalt, og den, der hegnede, mødtes med spørgsmålet: Vil du nu yppe strid? Blandt argumenterne mod det nye var også unytten, selv om man skulle synes, enhver måtte indse, at sandflugten var en plage, en trussel mod omegnens landbrug, og at dens bekæmpelse kom alle til gode. Peder Jespersen måtte på sine natlige ture være bevæbnet med gevær til værn mod naboer, der kom med knipler i hånd og fortalte ham, at det var bedst at ligge i sin seng om natten. Ja selv fra sine nærmestes side fik Peder Jespersen modstanden at mærke. Om hans bror, amtmand Christian Jespersen, skriver M. K. Zahrtmann, at han »var som sine vanekære landsmænd bange for alt nyt«. Sin broders, sandflugtskommissærens, vidtspændende planer stillede han sig helt uforstående overfor: »Jeg tror sandfærdigt, min broder er blevet gal!«

Kongemindet blev 1856 opført på Rytterknægten af bornholmerne til minde om Frederik VII's og grevinde Danners besøg på øen i 1851. (Øverste platform 184 m over havet).

Den oprindelige pietetsfølelse over for det nedarvede i tankegang og daglige vaner udviklede sig til den angst for det nye, der ytrede sig som en afvisning på forhånd af nye ideer, en indsnævring af forståelsen af, hvad der ligger uden for den vante forestillingskres. Denne konservatisme mangler fantasi til at forestille sig fremskridtets vækst og virkninger. Når den slår over i total kortsynethed, fremkalder den selv sin modsætning; den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

muliggør udvikling af stærke karakterer, som vil bryde dens tvang, karakterer med vilje til at føre deres fantasi ud i virkeligheden. At kæmpe sig frem mod en sådan modstand kræver tro på sin sag og aktiv idealisme. Disse egenskaber trodser sig frem hos bornholmere af Hans Rømers og Peder Jespersens type, som hos mange andre bornholmske plantningsfolk, hvis værk fik beskednere omfang. Denne styrke kunne amtmand Christian Jespersen godt se hos sin bror. Der er ikke blot kritik, men også en skjult beundring i hans karakteristik af ham: »Endog til et slags sværmeri interesserer han sig for det, han påtager sig at udføre, og så vidt jeg har erfaret, er han fra den tidlige morgen til aften selv ved arbejdet, ja endog fordi dette er hans lyst, arbejder han selv med.«

Når folkesindet på denne vis kan manifestere sig i stærke skikkelser med evnen til at trodse deres sag igennem mod landsmænds modvilje, er dette nok til dels et udslag af bornholmsk stædighed. For kan befolkningens konservatisme være stædig, så kan fremskridtsviljen hos den enkelte og troen på den idé, der besjæler ham, også være af en stædig natur. Dette træk i folkekarakteren har mange strålende resultater at vise; thi til trods for al vedhængen ved traditionen ejer bornholmeren dog en god del nysgerrighed, behændighed og hurtig opfattelsesevne. Da *Thurah* for 200 år siden beskrev bornholmerne, fandt han dem »almindeligvis snilde i deres adfærd, kløgtige og bekvemme til at udfinde forskellige ting og tillige behændige i at fuldføre dem.« Han nævner drenge, der af egen naturlig drift og påfund har lært sig billedskærerfaget, og andre, der selv har lært sig tømmermands-, snedker-, murer- og andet arbejde, alene ved deres gode nemme. En gammel overlevering beretter, hvordan det bornholmske urmageri opstod; den kan næppe stå for historisk kritik, men psykologisk betragtet er den god at få forstand af: Der strandede engang et engelsk skib ved Bornholm, og mellem strandingsgodset var en del fine stueure. De var blevet våde, og for at redde værkerne måtte de renses og smøres. Man fik fingernemme folk til at skille urene ad, og nogle af disse folk benyttede da lejligheden til i træ at udskære modeller af urværkerne. På grundlag af disse modeller tog man fat på urmageriet, og allerede få år efter stod den bornholmske klokkeindustri på et så højt stade, at man begyndte at udføre bornholmerure, der nød en stigende anseelse.

Selv om denne historie er et sagn, er den ikke uden sidestykke på andre områder. Den selvlærte bornholmers arbejde efter primitive metoder er af samme art, hvad enten han snitter et urværk ud i træ — eller han lærer sig et fremmed sprog ved at sammenligne et nyt testamente på sproget med et dansk. Manglen på metodisk skoling opvejes ved et ekstra indskud af flid, tålmodighed og tid — og så selvfølgelig trangen og evnen til at lære.

Det lette nemme parret med en stærk kundskabshunger har i visse tilfælde ført til imponerende resultater. Flere selvlærte bornholmske almues-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mænd har drevet det så vidt i deres fag, at videnskabsmænd på deres område har haft udbytte af at omgås dem og drøfte problemerne med dem. Der var således den gamle smed *Lars Ipsen* i Bodilsker, en kyndig botaniker, der på egen hånd havde lært sig så meget tysk, at han kunne både læse og tale dette sprog, og tillige så meget latin, at han kunne klare sig på apoteket, når han havde glemt recepten hjemme. Selvfølgelig gik han blandt sognets folk for at være en original og måtte finde sig i øgenavne som »Blomstersmeddijn« eller »dejn latinska smeddijn«. Måske var det en form for selvhævdelse, en trods, når han bevidst syntes at lægge an på at virke som original. Pudsigt nok lå en del af hans originalitet i en meget vidtdreven konservatisme; hos ham skulle alting gå, som det havde gået i hans barndomshjem. Da hans fædrenehus brændte ned, lod han det bygge op i ganske nøjagtig kopi. Så nær hinanden kan gammelt og nyt ligge i bornholmsk folkesind.

Af alle selvlærte bornholmske almuesmænd var det dog *Peter Thorsen*, der drev det videst. Han var født i små kår og levede hele sit liv en husmands beskedne og slidsomme tilværelse. Som barn fik han den samme skoleuddannelse som andre jævnaldrende børn af almuen. Men i drengeårene traf han en anden begavet mand af folket, *Jens Hansen Kjøbeck*, af hvem han fik sin første viden om hjemstavnens geologi og historie, helt grundlagt på direkte iagttagelse. Hans videtrang, som blev skærpet gennem dette bekendtskab, drev ham ud i omfattende studier. Han lærte sig selv fremmede sprog for at kunne følge med i forskningens udvikling, men først og fremmest gjorde han iagttagelser og uddybede sit lokalkendskab. Videnskabsmænd fra Danmark og andre lande opdagede denne højt begavede husmand og havde stort udbytte af at drøfte problemerne med »Danmarks lærdeste bonde«, som han på sine gamle dage ofte kaldtes. Hans viden inden for hjemstavnens geologi og arkæologi var dybtgående og omfattende. Samtidig passede han sit lille husmandssted godt og dygtigt og holdt sig ikke udenfor de mange aktuelle problemer, der var oppe i tiden. Det må tilføjes, at da han døde, var han agtet og æret også af sine landsmænd. Den tid synes at være forbi, da en sådan interesse på Bornholm betragtes som særhed og latterlighed. Det må naturligvis understreges, at det ville være en tilsnigelse at regne Peter Thorsen for en bornholmsk gennemsnitstype; han betegner snarere den bornholmske selvlærtheds toppunkt, fordi han var rigere udrustet end de fleste. Men de træk, der ligger til grund for hans udvikling, vil man ikke så sjældent finde hos bornholmsk almue.

Det bornholmske folkesind er fuldt af modsætninger. Skulle man finde en egenskab, som forener de tilsyneladende modstridende kræfter, må det være i selvhævdelsen og individualismen. Bornholmeren er sig selv og kræver ret til at være det. Han kan virke lukket, hvilket ofte kun er et værn, han bygger op omkring sin personlighed. Thi med sine ejendommeligheder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vil han gerne være i fred, han ejer en udpræget åndelig blufærdighed og ønsker ikke, at nogen skal trænge ind på hans private enemærker. Meget af hans konservatisme skyldes uden tvivl frygten for at være anderledes end andre. Der kan også ligge et selvforsvar i at skjule sig bag sæd og skik og traditioner. Man er bange for at virke afstikkende imod det miljø, hvori man lever. I modstanden mod det nye ligger også frygten for det, der er anderledes end det vante. Den sladder, der selvfølgelig ikke kan undgås i et lille samfund, har i høj grad beskæftiget sig med naboers og andre kendinges særhed. Kommer nogen med en usædvanlig eller måske lidt bagvendt udtalelse, skal den nok blive husket. Sådanne talemåder kunne leve gennem generationer som en slags ordsprog, altid med tilføjelsen: sagde den eller den. Ganske tilfældige mennesker kunne opnå navnkundighed på den vis. Der er næppe mange, der ved, hvem Per Klausen Visp var, men ordsproget erindrer hans navn, fordi det var ham, der sagde: »Noranvijn e styggj frå va le dejn så kommer!« Den almindelige bornholmer nærede foragt for den, der var »vridijn« (tåbelig, løjerlig), men huskede dog hans gerninger og væsen. Fortidens mange originaler var et yndet samtaleemne, og, desværre, mange fandt behag i at gøre sig lystige over dem og forulempede dem.

Angsten for at være afvigende kan føre til hastige domme. Men den kan også føre til det modsatte, til uvilje imod at sige sin mening. Dette falder godt i tråd med en vis fåmælthed, der på adskillige områder prægede bornholmernes udtryksform. I en artikel af *Ebbe Stub* (1867) hedder det: »Ligeoverfor en fremmed udtaler de aldrig deres mening uden først at have følt sig godt for.« Dette er, skriver forfatteren, ikke af beskedenhed, men for at få lov til at indtage en passiv holdning. Ens private mening vil man gerne have for sig selv, og skal man endelig fortælle noget, kan det ske under former som: »Ja, jå vedd ikje nad, men seddan saja di, dæmmeså!« Så har man taget sine forbehold og er garderet.

Men når en bornholmer ikke udtaler sin mening til en fremmed, så kan det også være udtryk for en anden betragtning. Han kræver lov til at beholde sin mening og afstår derfor fra at pånøde andre den. Eller sagt i en mindre venlig form: »Jeg har min mening, og hvad andre mener, kommer ikke mig ved.« Læg dog mærke til, at den sidste sætning kan betyde to ting, og ingen af de to betydninger er en bornholmer fremmed. Respekten for andres ret til at have deres egen mening er en logisk følge af kravet om respekt for sin egen — og bornholmeren er udpræget logiker. Ytrer han sin egen mening, kan det ske under formen: Sådan mener nu jeg, men det kan godt være, det er anderledes. Han fælder nødig dom over noget, han ikke først har prøvet at sætte sig ind i, men dog kan han godt lade sig nøje med et overfladisk bekendtskab for i alt fald at tage sin stilling. En bornholmer havde været i København for at tilfredsstille sin trang til at se og lære nyt, og da han skulle hjemad, kom han i tanker om, at han i grunden godt ville

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

se en opera for at danne sig en mening om, hvad det vel kunne være. Som tænkt så gjort, han gik i det kongelige og »så« en opera, og da han kom ud igen, havde han sin dom parat: »E de åpera, så sjider jå på åpera!« Han tog ikke stilling til operaen som kunstart, men gav kun udtryk for sin egen indstilling til fænomenet!

Men evnen til at skille klart mellem egen og andres tankegang kan i sine højeste former ytre sig på helt anden vis. De store videnskabsmænd, Bornholm har frembragt, har vist en ganske iøjnefaldende evne til at sætte sig ind i fremmed tankegang ved at følge dens ytringer så at sige indefra, uden at medbringe forudfattede meninger. Sprogforskeren *Johan Nicolai Madvig* var så grundigt inde i gammelromersk tankegang, at han kunne rette tvivlsomme tekster således, at nyere fund har vist, at han havde ret. Religionsforskeren *Vilhelm Grønbech* ejede i udpræget grad evnen til at trænge ind i fremmed sind og belyse det indefra, — og han indskrænkede sig ikke til på denne vis at trænge ind i kulturformer, der var ham sympatiske eller beslægtede med hans egen tankegang. Det område, han beherskede, var så stort, at man om få med større ret kunne bruge ordene: intet menneskeligt var ham fremmed. Så store modsætninger er der i det bornholmske folkesind, at fuldstændig afvisning af fremmed mening kan ligge side om side med den mest omfattende forståelse, ligesom stridbar påståelighed kan findes side om side med vidtfavnende tolerance, og med rødder i den samme indre selvstændighedstrang.

To fiskere drøfter vejr og vind.

Skønt nøjsomheden i det daglige var et træk, som prægede de gamle bornholmere, var der på den anden side gennem frimandsfølelse og selvhævdelse skabt en bondetype, der i sin ydre optræden gjorde alt for at kunne være sig selv bekendt. Skulle den bornholmske bonde ud mellem andre, ville han også gennem sin optræden vise, hvad han var værd. Kørte han til byen, var det med sin bedste vogn og sine flotteste heste; gjorde han indkøb, valgte han ikke det billigste, og endnu mindre pruttede han på prisen. Forretningsfolk, som har prøvet både at handle med jyske og bornholmske bønder, påstår, at større modsætninger kan man ikke tænke sig.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Pastor *Andreas Hansen* har berettet om sit første indtryk af bornholmske bønder; han var lidt i tvivl »om jeg var kommet i selskab med grever og baroner, eller om dette virkelig var et selskab af bønder.« I denne sammenhæng bruger han udtrykket »et utåleligt aristokratisk og hovmodigt folkefærd« og sigter herved til det reserverede og tillukkede i deres væsen.

Men de havde levemåde, de gamle bornholmerbønder. Selvfølgelig var der dem, som levede hårdt enten for at vise, eller for at give indtryk af, at de havde råd til det. *Martin Andersen Nexøs* skildringer af gamle og unge Bohn i »Folkene på Dangården« skal nok have haft forbilleder i virkeligheden; hvor hyppige disse typer var, er vanskeligere at dømme om.

Når de store gårdejere kom til byen, holdt de ikke til på de billige knejper. De mente tydeligt nok, at selvrespekten krævede, at de optrådte med anstand eller i værste fald med anmasselse. Det fortælles om en rig gårdejer, at han altid medbragte sit kjolesæt i en papæske i vognen, når han kørte til Rønne. »Man ved jo aldrig«, sagde han »hvad man kan blive inviteret ud til!«

Når kortene kom frem, kunne spillet godt blive højt; også her gjaldt det om at hævde bevidstheden om, hvad man var værd. En proprietær, der en aften havde tabt over 1000 kroner, udtrykte over for sine medspillere sin tilfredshed med, at det var ham, der havde tabt, »for nåjn å jer andre hadde minsjæl ikje tølt 'ed!« Denne form for selvhævdelse behøvede en bornholmer i øvrigt ikke at være matador for at vise. — En i øvrigt ukendt landsmand ved navn Vævst sagde således, da han engang havde fået læsterlige prygl i et slagsmål: »De var godt, a de traf ejn, der kujne tølla 'd!«

I det bornholmske samfund var der sociale skel, og mellem de rige storbønder og de fattige småbønder, husmænd og udbyggere var kløften uoverstigelig, især gjaldt dette på Sydbornholm, mindre nordlands, hvor en mere udbredt almindelig fattigdom gjorde sig gældende. Men også i de nedre lag var der skel, langt ned holdt man på sin sociale ære og hævdede sig over for dem, der var ringere stillet. Man skulle være meget fattig for ikke at sætte en ære i at klare sig selv, og offentlig hjælp betragtedes langt op mod vor tid som en skam, der kunne sætte en plet på familien i flere generationer. Man tog nødig mod almisser og skammede sig også ved at tilbyde dem. Helt uden for samfundet stod de allerfattigste. I en periode for ca. halvandet hundrede år siden florerede betleriet på Bornholm; der var et stort proletariat, set ned på af alle. Det bornholmske ord »tygjara« har en langt mere foragtelig klang end det vestdanske tigger. Der ligger ingen undertone af medlidenhed i det. Dog skal det nævnes, at bornholmerne satte en ære i aldrig at sige nej til en tigger; måske var det ikke udelukkende tegn på godhjertethed, lige så vel kan selvhævdelsen have spillet ind, måske også en form for konservatisme: sådan var nu engang verdensordenen med rig og fattig, og ifølge religion og retfærdssans havde de rige en vis forpligtelse til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

at hjælpe de fattige af deres overflod. Endelig kan måske en overtroisk frygt have spillet ind; mange af de omstrejfende tiggere havde ord for at have kendskab til hemmelige kunster, så det var bedst ikke ligefrem at fornærme dem.

Men med disse sociale skel fandtes der i omgangsformerne, hvad Erik Strømgren kalder »en fuldstændig uhæmmet demokratisk indstilling«. På Bornholm er intet menneske højere vurderet, end det tilkommer ham efter hans evner og indsats. Titler benyttedes ikke, selv højere embedsmænd tiltaltes med navn, og især i omtale benyttedes altid kun navnet. Tjenestefolk tiltalte deres herskab på samme vis som ligestillede. Men havde nogen ved egen fortjeneste hævet sig over sine lige, blev han vist en ærbødighed fra befolkningens side, som andre steder kun vistes de højere lag i samfundet. Havde en mand for en særlig indsats fået et ridderkors, tiltalte og omtalte de gamle bornholmere ham altid med et »ridder« foran navnet. Et udslag af demokratiske samfundsformer var, at al standsforskel til trods kunne gårdmænd og husmænd i faglige foreninger optræde som ligemænd, og selv i politiske foreninger var modsætningsforholdet mindre skarpt og samarbejdet mere frugtbart end i andre landsdele.

Mange af de bornholmske bønder kendte ikke blot deres værd, men også de forpligtelser, det medførte over for de undergivne, som ofte blev behandlet som medarbejdere og ikke blot som købt arbejdskraft. Selvfølgelig var der forskel: Når Andersen Nexø i sit Dangårds-skuespil har fremhævet de mørke sider, lægger han heller ikke skjul på, at der på visse steder har gjort sig en retfærdighedssans gældende, som er al ære værd. Fru Bohn står som repræsentant for denne side af bondearistokratiet. Men i en lille Bornholmsbeskrivelse har Andersen Nexø yderligere på grundlag af erfaringer fra sin egen barndom skildret, hvordan den patriarkalske følelse hos visse bønder har ytret sig i en human indstilling over for deres undergivne, en virkelig ansvarlighed, som har givet sig smukke menneskelige udtryk. Selvfølgelig har ikke alle bornholmske tjenestedrenge haft det ligefrem lysteligt, men når man sammenligner Jeppe Åkjærs skildringer af brutalitet mod værgeløse børn med bornholmske forhold, får man det indtryk, at hvad der i Jylland har været reglen, har på Bornholm været undtagelsen.

Et eksempel på det patriarkalske sindelag hos bornholmske bønder giver pastor Andreas Hansen i et lille portrætrids af en bonde, han har mødt, og han har sikkert ret, når han kalder ham »bestemt bornholmsk særpræget«:

»Han var som en fader for sine folk, og ikke mindst for de mange husmandsfamilier, der hørte under den store gård, og hvoraf de fleste havde været der i mange år, i reglen fra de var unge. De kom til ham med deres glæder og sorger, deres bekymringer og spekulationer. Og de fik forstående råd, vejledning, hjælp, irettesættelse, opmuntring, alt eftersom de trængte til det. Selv ægteskabskonflikter, som præsten stod magtesløs overfor, måtte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

han klare. De havde ubetinget tillid til ham og gav ham deres fulde fortrolighed.« Og han kommer til den slutning: »at det aristokratiske hos bønderne ikke er køretøj og klædedragt, men noget virkeligt, levende, nedarvet og traditionsbåret, der kun undtagelsesvis udarter, men normalt er af høj værdi — og atter: absolut særpræget!«

Man ser, at den bornholmske bonde på basis af sin selvstændighedstrang kunne vise en udpræget samfundssans. Denne egenskab var i endnu højere grad udbredt blandt bornholmske søfolk. Vi har set, at de havde et vist ry for stridbarhed, og var den bornholmske bonde konge på sin gård, så var den bornholmske skipper og fisker i lige så absolut forstand enehersker på sit skib og i sin båd. »Er De fæstningen Christiansøs kommandant, så befaler De på fæstningen Christiansø, men i egen »Ørnen« af Gudhjem befaler jeg«, sagde fiskeren Ole Møller til øens kommandant, der ville anholde ham for ulovligt fiskeri. Men den bornholmske sømand kunne indordne sig under søens barske lov, og hans mod kunne ingen laste. Jeg erindrer fra min barndom for henved et halvt århundrede siden, hvorledes en Allinge-skipper sejlede sin synkefærdige skonnert ind mod havnen, men da han indså, at det kunne knibe med at holde den oven vande helt ind, drejede han af og satte den på grund ved siden af havnegattet, for at den ikke skulle synke i indløbet og ligge der og spærre indsejlingen for andre. Træk som dette viser, at det ikke var uden grund, når bornholmske sømænd var meget ansete både på danske og udenlandske skibe. Selv i yderste fare gav de ikke op for at hytte sig selv. Der er mange beretninger om redningsbedrifter, der nærmer sig det eventyrlige. Kendt er historien om *Thomas Arboes* stranding i 1796 på den tyske kyst. Han var med stort besvær og under livsfare svømmet i land, men kunne ikke få lokale redningsfolk til at undsætte skibet. Udaset og forkommen som han var, gik han selv i båden og reddede de sidste, der sad tilbage på vraget. Og der er den helt fantastiske beretning om kaperskipperen *Caspar Wolffsen,* hvis skib gik på grund ved Rønne, mens han selv var i land. Med en lille jolle, der kun kunne tage tre mand ad gangen, reddede han de ombordværende 58 mand ved at tage den farlige tur frem og tilbage nitten gange.

Om bornholmernes moral har de gamle topografer udtalt forskellige meninger. Thurah mener på den ene side, at »man skal sjelden finde liderlige eller ryggesløse iblandt dem«, mens han på den anden side vil hævde, at de fleste forseelser, de begår, er »in puncto sexti«. P. N. Skougård hævder derimod, at kønsmoralen på Bornholm næppe har været løsere end andetsteds, hvilket man vil finde troligt. Muligvis har Thurah overset, at der for soldaters vedkommende gjaldt visse lempelser på dette punkt, hvilket kan have haft betydning for bornholmerne, idet alt mandkøn på øen i hele deres bedste alder stod i militsen. Selvfølgelig finder overtrædelser af det sjette bud sted i enhver befolkning, men det turde være sin sag at hen-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

regne dette under folkekarakteren, selv om det belægges med statistiske tal. Det var dog oftest undtagelser, hvor hyppige de end kunne være, og de har næppe været hyppigere på Bornholm end i andre dele af landet. Her og der har sæderne naturligvis været lidt løse; blandt de dårligst stillede befolkningslag, hvor tilmed drukkenskaben var meget udbredt, har man ikke altid taget strengt på den slags; tjenestefolk har under fortidens slette tyendeforhold været ude for dårlige indbyrdes påvirkninger, og man tør selvfølgelig ikke nægte, at nogle af storbønderne, som var vant til at leve stærkt, heller ikke på dette punkt var særlig tilbageholdende.

Sprogforskeren J. N. Madvig.

Man har det indtryk, at bornholmeren, hvad det kønslige angår, gennemgående har været lidt mindre rå i sin tale end sine landsmænd hinsides Østersøen. Det kan hænge sammen med en vis blufærdig fåmælthed på dette område; om kærlighedsaffærer, hvad enten de var af sjælelig eller rent kødelig art, udtalte man sig nødig. Selvfølgelig fandtes der også på Bornholm karlekamre, og de har engang deres særegne sprog, men af de mange benævnelser for kønslige begreber, som *J. C. S. Espersen* har samlet i sin ordborg, vil de allerfleste forekomme en gennemsnitsbornholmer uvante, til dels ukendte. Det kan næppe skyldes kravet til anstændigheden, for bornholmeren taler ellers frit og ubesmykket om alt naturligt. Hvad fordøjelsesprocesserne angår, så benyttes det herhenhørende ordforråd i daglig tale, uden at nogen bornholmer rødmer af den grund. Der var næppe noget bornholmsk barn, for hvem mor eller bedstemor ikke havde sunget søde, små børnerim som »Krågan sådd på porta, gjore stora lorta —«. Det kunne medføre, at fremmede fandt den bornholmske udtryksform en kende grov, så meget mere som adskillige bornholmere har næret en stor forkærlighed for voldsomme og fantasifulde eder. Man kender udtrykket: »han beder sit bornholmske fadervor« om en mand, der bander særlig kraftigt.

Er der uenighed blandt de lærde om de gamle bornholmeres kønslige udskejelser, er der til gengæld enighed om, at drikkeriet på Bornholm var en national-last af forfærdende omfang. Amtmand *Fieldsted* fortæller i 1780, »at hverken i de octroierede lande, Island, Færø, Finmarken, ikke heller i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

den nordlige del af Norge . . . forbruges så meget (brændevin) i forhold med folkemængden som her til lands. Til bevis herom kan anføres den indførte skik, at alle tjenestefolk, piger såvel som karle, fordre, og må have 2 gange brændevin om dagen, undertiden 3 gange. Arbejdsfolk og daglejere kan ikke haves, med mindre de skænkes 3 à 4 gange. Jeg forefinder endog skriftlige beretninger, at lejefolk, når de bruges i høstmarken eller til tørveskær, skal og vil have brændevin hver anden time, hvorved de ikke alene blive uskikkede til at arbejde, men fuldkommelig vænnes til drukkenskab«. P. N. Skougård uddyber dette og tilføjer: »Dog er ikke fylderi, alt dette uagtet, så hyppigt her, som på en del af de danske øer, hvor brændevin ej drikkes så jævnt alle dage, men derfor også langt umådeligere ved særdeles lejligheder. Af sej-drikkere, som jævnligen gå med en halvsvir, ere derimod en temmelig del her i landet.« Panum er selvfølgelig dybt rystet på sundhedens vegne og fortæller forfærdende ting: »Ei allene tjenestekarlene og pigerne, men endogså børnene får brændevin bestemte tider om dagen.«

Hvad respekten for mit og dit angår, synes bornholmerne at have haft det bedste lov på sig. De har været ærlige, og tyv har været et af de værste skældsord, man kunne bruge på Bornholm. Bornholmernes juridiske indstilling og deres stærke retsfølelse fornægtede sig ikke her. Jo, på et enkelt punkt: over for fremmede søfolk. Ikke blot blev der ved de bornholmske kyster snydt drabeligt ved proviantering, navnlig de gamle Allinge-skibsroere var berygtede i så henseende. Men så sent som i sidste halvdel af forrige århundrede kunne det ske, at de bornholmske lodser skaffede deres bysbørn et godt vrag ved at lodse en fremmed sejler ind på et af kystens mange lumske skær. At få ladningen solgt ved en bornholmsk strandingsauktion var den rene ruin for skibets reder; aldrig var der bedre indbyrdes sammenhold mellem bornholmerne, end når det gjaldt om at holde priserne nede ved en sådan auktion. Og det er kendt fra ældre tid, at man visse steder på kysten simpelthen dræbte de overlevende fra strandede skibe for selv at beholde strandingsgodset.

Bornholmerens gode håndelag gjorde ham hjemmevant i den daglige hverdag; han tog sin tilværelse som realist. Men hans virkelighed havde en større udstrækning og dybde end den, der udgør verden for maskinalderens mennesker. Han var vokset sammen med naturen og havde endnu nogle af naturmenneskets vågne sanser i behold. Bonden, der levede sammen med sin jord, fiskeren, der var afhængig af hav og vind, havde brug for en mere fortrolig viden end den, vi med videnskabens hjælpekilder kan skaffe os. De gamle læste i skyerne, i vindretningens bevægelser, i belysninger på hav og himmel. De gamles vejrspådomme slog ofte til.

Man har villet mene, at bornholmerens sind var fattigt på de områder, der lå uden for det reelle og praktiske, at han var en udpræget rationalist. Det er langtfra rigtigt. Han gemmer sine følelser, og røber han dem en gang

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

imellem, stemmer han med vilje udtrykket ned. Han er ikke uden sans for naturens skønhed, selv om naturfølelsen i ældre tid gerne foretrak den dyrkede og af menneskehånd behandlede natur. Sansen for ødemarkernes skønhed var ikke vakt; for den gamle bornholmer var de bare »kløpper å lort«, indtil andre fik lært ham at se på dem med friske øjne. Han *har* fået det lært, men han siger det blot ikke med stærke ord. »Hvad betyder det, at de hele tiden går og siger wunderschön?« spurgte en bornholmer en anden engang i den store tyskertid før første verdenskrig — og den anden svarede: »Wunderschön, de vil saj så majed som a her e hal net!« Det fortælles, at Oluf Høst engang stod og så beundrende på et maleri af en kollega, og til sidst kunne han ikke holde sin beundring tilbage: »De e sku pent!« sagde han, og det var en ros, der betød noget.

I øvrigt vil enhver besøgende have lagt mærke til, at bornholmerne ejer en skønhedssans, der mest udpræget ytrer sig i en forkærlighed for det nette og pyntelige. Husene, altid nykalkede i skære farver, haverne, vinduernes gardiner og potteplanter, alt fortæller herom. Det viser sig også i klædedragten; den gamle bornholmske kvindedragt er et utvetydigt vidnesbyrd om den bornholmske almues farveglæde. De bornholmske sømandshustruer og -kærester pyntede sig gerne. Bondebefolkningen gjorde nu og da nar ad deres pyntesyge, men også på landet havde man sans for at tage sig ud i klæderne, og det gjaldt ikke kvinderne alene.

Bornholmerne elskede at skabe fest over tilværelsen, men man satte et skarpt skel mellem den daglige hverdag, hvor man optrådte jævnt og nøjsomt, og festerne, hvor man foldede sig ud efter alle selvrespektens krav, og hvor intet måtte mangle. »Han sætter stor pris på overlagt selskabelighed,« siger Andersen Nexø om bornholmeren, »men ynder ikke omgang i skjorteærmer og anbringer nødig en gæst ved sit daglige bord; uforudsete besøg er ham sjælden kærkomne.«

På fornuftens vegne kunne bornholmeren vel vise lidt overlegen ringeagt for noget så unyttigt som kunst i dens forskellige former, men han er dog langtfra uden kunstnerisk sans. Kunst var, ligesom børneleg, noget, der helst skulle indskrænkes så meget som muligt som gavnløs tidsspilde, men alligevel var der noget tillokkende i det. Som en gammel kone sagde, når hun havde endt en »sansåga«: »Ja, de e nogged haws, men de kujne kansje hå gåd seddan te!«

I den bornholmske folkedigtning mærkes det i ganske primitive former, at der er evner i folkesindet, som kræver udfoldelse. I folkevise og dialektdigtning kan man ofte finde en virkelig lyrisk tone, og frem for alt møder man stadig den humor, som er en yndet bornholmsk udtryksform. Eventyrene, »sansåger«, som de kaldes, viser, at bornholmernes fantasi heller ikke er ringe; den kan udfolde sig i løgneeventyrenes drastiske overdrivelser, og den har ofte en ironisk undertone, som blandt andet kommer frem i den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

faste formel, de gamle eventyrfortællere plejede at slutte af med: »Å de e så sånt, så sånt, for dæjn som så'd sist, læwer inu!«

For teatret har bornholmerne altid næret en ganske særlig forkærlighed, både som tilskuere og som amatørskuespillere. I malerkunsten har flere bornholmere gjort en betydelig indsats. Det skarpe, realistisk indstillede øje, i forbindelse med farveglæden, gør dette forståeligt. Heller ikke musikken er en fremmed verden for bornholmerne. Øens folkemusik har et afgjort særpræg især i det melodiske. Og dansen har i forbindelse med selskabeligheden altid været i høj yndest.

Den bornholmske fåmælthed gør sig ikke mindst gældende, hvad bornholmernes religiøse liv angår. De udtaler sig nødig om deres trosliv og har en afgjort uvilje mod, at andre trænger ind på dem om de spørgsmål. Det er en central del af personligheden, han værner. Dertil kommer, at det religiøse udtryk ikke føles naturligt i det bornholmske folkemål; det kræver ligefrem, at man benytter kirkeligt bogsprog, dialekten ejer simpelthen ikke gloserne. En bornholmerdreng, der hørte sin lille bror bede aftenbøn på sit vante mål, udbrød forfærdet: »Moer, Peter snakkar borrijnholmsk te Vorharre!« Det var, som om han mente, Gud ikke forstod det sprog.

Men der er ingen tvivl om, at en dyb gudstro har været almindelig overalt på Bornholm, ligesom de kirkelige traditioner blev overholdt. I det sidste århundrede har et utal af sekter, hver med sin fanatiske bibeltro, dog ændret billedet: Fåmæltheden har veget pladsen for mange afskygninger af tungetale og stridigheder om hårfine afvigelser i læren. Bornholmernes bibelfasthed som deres lovkyndighed hviler på et grundlag af noget stridbart og rethaverisk, men der er traditioner, som gør, at ærbødigheden for den gamle kirke står fast trods de mange kastevinde, der har oprørt vandene i den nyere tid.

Fik bornholmernes religiøse liv lov at føre en temmelig dulgt tilværelse, så var deres overtro så meget mere iøjnefaldende. Der eksisterede både en tro på onde og farlige magter, som man nødig talte om, og andre: gengangerne og de underjordiske, som man gennemgående levede fredeligt sammen med. De underjordiskes andel i forsvaret af øen gav dem sikkert en faktisk betydning som national styrkekilde.

Mange af de fremdragne træk er vel karakteristiske for bornholmeren, men vil dog også kunne findes hos andre almuebefolkninger under lignende ydre kår. Man vil da spørge: Ytrer disse træk sig på en særlig måde hos bornholmeren? Ejer han en udtryksform for sit sinds ejendommeligheder, der er særpræget for ham?

Det alleregentligste udtryk for bornholmsk folkeejendommelighed ligger naturligvis i sproget. Det er helt hans eget, og gennem det må han først og fremmest røbe sit indre.

Hvad der er påfaldende for det bornholmske gloseforråd er dets fattig-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den smukke Gudhjem Mølle, der er et vartegn for by og sogn.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dom på udtryk for stærke og positive følelser. Vi har i det foregående nævnt bornholmernes blufærdige tilbageholdenhed, når religion eller kærlighed kommer på tale, men det gælder overalt, hvor man kommer ind på følelsernes område, og det har præget sproget, idet de alt for følelsesmættede ord benyttes meget lidt. Følgen er, at de såkaldt romantiske ord ikke er blevet så medtagne af hyppig brug som i dansk rigsmål. I andre danske landsdele har man brugt ordene, indtil de er blevet slidte og afjaskede, på Bornholm derimod så sjældent, at når de en gang imellem tages i brug, er der noget af den gamle glans ved dem endnu, for bornholmeren vel at mærke. Han kan slet ikke høre, at de lyder banalt og hverdagsagtigt. Man kan se, at når en så ærlig digter som *Otto J. Lund* en gang imellem forlader sin dialekt og digter på rigsdansk, bliver det kun til en ophobning af poetiske klicheer, som andre danske skribenter for længst har kasseret som ubrugelige. Men det bemærker en bornholmer, der tænker i sit hjemlands mål, overhovedet ikke; han kan synge »Bornholm, du prude vikingmø med sagnets gyldne spang —« uden at lægge mærke til, at det er det rene Sørensen-Fugholm, hvad det selvfølgelig heller ikke har været for den digter, der skrev det.

Aage Rohmann har i en afhandling om bornholmsk sprog samlet en hel del bornholmske gloser, der karakteriserer kvinden. Det er en meget oplysende samling i folkepsykologisk henseende. Man har savnet ord, når man ville fortælle, hvor sød en pige var, og så har man måttet gribe til håbløse banaliteter, for hvad andet er det vel, når man kalder en kvinde for en dukke, et blomster eller en sommerfugl. Men er der noget i vejen med pigen, så er gloserigdommen utømmelig, og der er næppe den skavank, man ikke har et præcist og rammende, ofte barokt morsomt ord for. Er hun for stor, er hun en dundra; er hun for lille og ubetydelig, er hun en skrusa; er hendes hoved for stort, er hun en klodshauda; har hun slingrende gang, er hun en dalka; sjokker hun, er hun en sjæska. Og så videre, listen er lang endnu og viser, at bornholmeren har haft et åbent blik for skavankerne og en usædvanlig færdighed i at karakterisere dem.

Det sproglige udtryk i bornholmsk er ikke alene forbløffende præcist, men bornholmerne har tillige en egen evne til at udtrykke sig i malende billeder, ofte overordentlig drastiske: »Trættes me kvijnfolk, de e mæst som å pissa imod vijnen, ijn får de mæsta på saj ijen!« siger man — og man undres over, hvad der er det mest slående ved sammenligningen: Billedets præcise tydelighed eller dets forbløffende fantasi. En tredie karakteristisk egenskab er dets rammende korthed, dets ordsprogsagtighed.

Ordsproget har været en meget yndet og meget benyttet udtryksform på Bornholm, enten i sin rent belærende form, som små fortættede anekdoter, som »ortoj«, faste sammenligninger, der stadig gik igen — eller simpelthen som huskede replikker, bevidste eller uvilkårlige paradokser, der gik igen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fra slægtled til slægtled. Man følte det, som om man i dem havde opbevaret tidligere generationers visdom, ordsprogene var autoritative, ikke til at imødegå. »Som gangbare mønter, der gik og gjaldt for det, de lød på, var for ham og hans slægtled ordsprogene, de var slåede i sandhedens bank; derfor var der ingen valutasvindel ved dem. Når et ordsprog blev sat ind i en ordveksel, så var det sidste ord sagt, det, der slog hovedet på sømmet«, skriver *N. P. Jensen* i sin bog om H. C. Kofod, Graneli.

Og bornholmerne havde et særligt håndelag til at dreje disse faste, ofte muntre og ironiske sentenser. Hør bare:

»Ded e hæjljut å seda æjnkja på Blikåbbagård, så Kjestena Bohne, hon hålte brøjljup me sin trede majn.«

»Det bliver ikke ved, sagde Janus, da han stod og så på, at hans hus brændte.«

Det kunne godt være ægte bornholmske ordsprog, men det er det bare ikke. Det første er lavet af M. K. Zahrtmann, det andet af Vilhelm Grønbech, begge gode bornholmere, hvem denne form faldt naturlig.

De bornholmske sømandshustruer og -kærester pyntede sig gerne.

Er ordsproget en yndet udtryksform for bornholmerne, så er anekdoten det ikke mindre. Som vi i det foregående har set eksempler på, huskedes og fortaltes der en mængde karakteriserende træk i form af små historier, gerne med et satirisk anstrøg og ofte med en ironisk pointe. Ejendommeligt for disse historier er, at de gerne er stærkt sted- og personfæstet i al deres malice. Man er ude efter den bestemte mand, ikke efter en almindelig type eller en skabelonmæssig hr. A. eller B. Man har på Bornholm så frodigt et forråd af sådanne anekdoter, at man i en årrække udgav årlige samlinger af dem og bevarede derved et værdifuldt materiale til belysning af bornholmernes ejendommeligheder.

Derimod er der ikke skabt typiske bornholmerhistorier på linie med molbo- eller skottehistorierne. Kun en enkelt gang har jeg set et tilløb hertil; om denne historie er skabt på Bornholm eller ej, skal jeg ikke kunne sige, men den har i alt fald fanget visse meget karakteristiske træk af det bornholmske folkesind:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der var landet en flyvende tallerken på Bornholm, og ud af den steg et ejendommeligt væsen, som straks gav sig til at undersøge terrænet. Så mødte han en bornholmer, der spurgte ham, hvor han kom fra. Den fremmede sagde: Fra Mars! hvortil bornholmeren svarede: »Ja, de kajn ja då for fankijn nok se, men *hvor* på Mars?«

At bornholmeren nødig giver udtryk for stærke følelser kan medføre visse ejendommeligheder i hans udtryksform. Ja, følelsen kan stundom ytre sig ved at krænges om til kynisme, vel ikke beregnet, men dog at forstå som et middel til at dække sig. Man vil ikke udlevere sit indre, så hellere gemme sig bag en hasarderet spøgefuld form. Men når f. eks. den sørgende enkemand ved et bornholmsk øfrøl gæstbyder med de ord: »Spisen men, bælla, ded e 'nte hvær då, a moer dør!« så behøver dette ikke være udtryk for, at han intet føler for den afdøde, der er snarest sandsynlighed for det modsatte.

I vanskelige og farlige situationer satte bornholmeren en ære i at bevare ligevægten. Hans replikker i sådanne tilfælde kunne have en egen stoicisme, ofte selvironisk formet. Mange sådanne replikker er opbevaret. Således var der en nordbornholmsk fisker, som en dag tørnede mod bolværket med sin motorbåd, så både han og makkeren var ved at gå udenbords. Men uden at tabe sin pibe af munden vendte han sig blot sindigt og sagde til makkeren: »Ska vi så bakka, æjle hva?«

De bornholmske fiskere og søfolk er vant til hårdt vejr og farlige situationer, så de bruger nødig for store ord om søens vanskeligheder. Efter en meget stormfuld overfart med den gamle »østbornholmer« sagde engang en ældre dame til styrmanden, da de var kommet i læ af landet: Det har dog været et ganske forfærdeligt vejr i nat! Hvortil styrmanden svarede: »Nå, væred har såmæjn ikje vad så galed, men de hår sku vad et hal rælit føre!« Og selv i den yderste fare bevarer de den urokkelige stoicisme. Under den første verdenskrig var den gamle Rønne-båd »Bornholm« engang ude i meget hårdt vejr. Den var lidt kraftigt dækslastet, og kaptajnen var ved at blive betænkelig. Da damperen tog en kraftig overhaling, sagde han til den gamle rorgænger: »Jå troer hajn kæntrar!« Hvortil rorgængeren svarede: »Ja, de ser mæst seddan ud!« hvorpå han tog et kraftigt tag i rattet og fik rettet skibet op igen. »Bornholm« kæntrede ikke dengang.

Engang for mange år siden var to Snogebæk-fiskere en vinterdag gået ud for at pilke torsk fra havisen, da isen pludselig brast under den ene, og han faldt i. Inden han gik ned for bestandig, sagde han til kammeraten, der ikke kunne hjælpe ham: »Jå tæjnkjte 'd minsjæl nok — fårvel, Ola!«

Da dæksbåden »Håbet« i decemberstormen 1883 blev knust i brændingen ved Christiansø, blev føreren slynget ind mod klipperne, hvor han lå og hagede sig fast. Han hørte da noget »påsla« bag ved sig og blev jo nok en kende styg ved det, men fik dog sagt: »E de daj, Julius?« Og så svarede hans bådmakker: »Ja, hvem faninj skujle 'd æjla varra, vi va jo men vos to i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

bådijn!« Virkelighedstræk som de her fortalte viser, hvor rolig bornholmeren kunne være ansigt til ansigt med døden.

Jeg har omtalt en vis ironi som en yndet udtryksform for bornholmeren. Det ytrer sig blandt andet i, at han nødig siger noget direkte uforskammet til sin modpart, når han kan sige det samme ad en omvej, ved tilsyneladende at vende brodden mod sig selv. Man har sagt, at bornholmere og smålændinge har visse karaktertræk, der stemmer overens, men deres udtryksform er helt forskellig. Spørger man en smålænding om, hvor han er fra, vil han svare: Hvad fanden kommer det dig ved? Det vil bornholmeren aldrig, han vil nemlig sige det samme på den måde: »Ja, de kujne jå jo godt fortælla Dom, men så skujle jå jo au hå å vedda, hvor Di e frå — å hva fanijn kommer de maj ver!« Man finder i bornholmeranekdoterne hyppigt eksempler på denne ejendommelige indirekte form for grovhed. Om den kendte amtsfuldmægtig *Jacob Erichsen* fortælles det, at da han engang sammen med amtmanden var til dyrskue i Almindingen, spurgte den ikke særlig hestekyndige amtmand ham, hvorfor den ene af hestene havde fået første-, den anden kun andenpræmien; for ham var der ikke megen forskel at se. Dertil svarede fuldmægtigen: »Ja, de spore jå au om ijåns, men så så di: Du e et fæ, Jacob Erichsen!«

Fiskerkone forbereder silderøgningen.

Til en torvekone i Rønne kom engang en fin embedsmandsfrue, som desværre havde kleptomane tilbøjeligheder; hun købte en lille ting og så samtidig sit snit til at stikke en større ting til sig, uset troede hun. Da hun skulle betale, fik hun at vide, at det blev 25 øre for det, hun havde købt, og halvanden krone for det, hun havde puttet op under sjalet. Hun blev meget fortørnet og sagde til torvekonen: Hør, min gode, ved De i grunden, hvem jeg er? Torvekonen (der selvfølgelig godt vidste det) svarede: »Naj, de vedd jå ikje, å de kajn Di såmæjn varra glå for, for jå e en sladra, ska jå saj Dom!«

Jo, bornholmeren skulle nok få sagt sin mening, om end den ofte måtte frem ad krogveje. Man kunne somme tider være i tvivl om, hvor han ville hen, men man kunne aldrig tage fejl af pointen.

Der er overleveret en historie om nogle høje kommissionsherrer, der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kommer ind til en bondekone og bestiller kaffe med den tilføjelse: »men ikke med for meget snavs i!« Bondekonen bider fornærmelsen i sig indtil videre; hun laver kaffen og serverer den pænt og nydeligt, men ved siden af anretningen anbringer hun en underkop med snavs: Så kan herrerne tage i så meget, som de er vant til hjemmefra!

Man kan ikke afslutte en beskrivelse af bornholmeren som type uden at fremhæve et udpræget og udbredt karaktertræk: Han føler sig som bornholmer, han er stolt over at være bornholmer, og alt, hvad der har med Bornholm at gøre, drager i særlig grad hans interesse og hengivenhed. Han er fast knyttet til sit land — thi som bekendt skulle en tilrejsende vogte sig for at kalde Bornholm en ø; når en af vore konger har skrevet »Vort land Bornholm«, kunne man vel vente samme høflighed af en tilfældig »løvenasjytt«. »Øen« er som bekendt Christiansø, Bornholm hedder »lanned«.

Man har sagt om bornholmerne, at de først er bornholmere og så danske. I alt fald samler deres »nationalfølelse« sig om det nærmeste, det øvrige Danmark fortoner sig for dem i fjernhed. Meinert ironiserer over, at man på Bornholm taler om »den udenlandske handel«, når man mener handelen på København.

Når bornholmerne ellers skjuler deres følelser, så gør de på dette punkt en ejendommelig undtagelse: deres følelse for hjemlandet står de ved, og de udtrykker den åbent. Erik Strømgren nævner et andet træk: »Smigrer man den selvbevidste bornholmer personligt, så opfatter han det kun som smiger og er lige lukket og afvisende, men udtaler man noget rosende om Bornholm i almindelighed, lukker han sig op; selv om han kun indirekte giver udtryk for sin tilfredshed, skjuler han ikke, at man har gjort ham glad.«

Og kærligheden til hjemstavnen er ikke en kærlighed, som gør blind. Ebbe Stub skriver, at bornholmerne »ere mærkværdig godt hjemme i (Bornholms) historie som i alt det seværdige, øen ejer«. Han fortæller om sin vejviser på Hammershus, en ung bonde, der var nøje inde i alt vedrørende slottets historie. Da Stub udtalte undren over sin førers viden, sagde denne, at det var meget almindeligt blandt bornholmske bønder, at de vidste besked om sådant noget. —

Skildringen af bornholmeren som type må nødvendigvis blive en broget mosaik med mange spredte træk, der til dels synes at modsige hinanden: Han er stridbar og retsindig, vanebunden og driftig, fornuftig og fantasifuld, fåmælt og mundrap. Mener man at have ham i den ene krog, så er han straks smuttet om i en anden. Han er frem for alt et levende menneske og derfor også i udvikling.

Adskillige af de her fremdragne træk hører kulturhistorien til. Gammel skik og gammel tænkemåde må vige, noget kan begrædes, andet ikke. Blandt det, som tidens udjævnende indflydelse har taget hårdest på, er desværre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sproget, selv om der få steder gøres så meget for at værne det gamle hjemstavnsmål som på Bornholm.

Meget mere gnidningsløst, end man kunne have ventet, er bornholmeren vokset ind i en ny tid. Det synes, som om et meget betydende skel i den bornholmske kultur falder sammen med grundloven. Det vil ikke undre, om det kan påvises, at netop demokratiet giver denne fribårne type de bedste udviklingsmuligheder. Og bornholmerens lærenemhed har vist sig at slå til over for et kulturskifte, og fra sin fortid medbringer han egenskaber som selvhævdelse og realitetssans, der giver en god grund at bygge på. Både på erhvervslivets og åndslivets mange områder har han vist, at han kan bruges. Han vil ikke skille sig ud, men bruge sine evner, hvor der er anvendelse for dem. Og trods alle kulturskifter vil han dog stadig blive ved med at være bornholmer.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SPROGET

De Fleste Danske, som besøger Bornholm i vore dage, finder bornholmernes sprog meget fremmedartet. Der er grund til at tro, at en mand, som for 3—400 år siden kom fra hovedstaden til Bornholm — lad os sige en ny lensmand eller en af datidens talrige kongelige kommissærer — næppe ville have fundet sproget overdrevent mærkeligt. Det danske rigsmål, som dengang var i sin vorden, har utvivlsomt i disse 3—400 år forandret sig overordentligt meget mere end det bornholmske folkemål, som har været umådelig konservativt; de forandringer, der er sket med det, er først begyndt at tage fart i de sidste 50 år — og farten er endda ikke så overvældende.

Mange er tilbøjelige til at overse — eller ikke tænke på — at København dengang som hovedstad lå i centrum af et rige, der strakte sig nogle hundrede kilometer længere mod øst og omfattede hele det nuværende Sydsverige med en kystlinie ud til Østersøen på omkring 300 kilometer fra Falsterbo til Brömsebækken; indtil 1645 var også Gotland en del af Danmark. Nu er Bornholm med Ertholmene den sidste rest af dette danske Østersørige. I hele middelalderen lå Danmarks åndelige hovedakse mellem ærkebispesædet i Lund og bispesædet i Roskilde, efterhånden med København som politisk hovedstad midt imellem, og de første tilløb til at samle de i en grå fortid opståede dialekter i et dansk fællessprog — et rigssprog — var i høj grad østdansk-prægede. Det var Skåne (samt Halland og Blekinge) og de store danske øer, der gav dette fællessprog karakter. Skåne, hvor den danske kirkes primas boede, lå meget nærmere hovedstaden end Jylland, og først efter skilsmissen fra disse landsdele er de jyske dialekter kommet til i højere grad at øve indflydelse på det rigsdanske tale- og skriftsprog. Det bornholmske folkemål var og er østdansk-skånsk-præget. Hvor langsomt udviklingen kan gå, ser man af, at Dragørs befolkning endnu har et syngende østdansk (»svensk« hedder det populært) tonefald i deres tale, og det er ikke længere siden, end at mange husker det, at sproget i alle fiskerlejerne på den danske side af Sundet — Skovshoved, Tårbæk, Vedbæk o. s. v. — foruden tonefaldet havde flere særlige ord fælles med skånsk. På den anden side talte beboerne på Hven for 50 år siden endnu en sjællandsk-præget

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dialekt, og det vides, at ældre folk i en lille by som Brantevik helt øvre på østsiden af Skåne endnu i 1910 brugte de danske talord halvtreds, tres, halvfjerds o. s. v. i stedet for de tilsvarende svenske (femti, seksti, syvti), og det vil såmænd ikke virke forbavsende, om der endnu i Sydsverige gemmer sig folk, der tæller på dansk.

Desværre har man ikke grammofonplader, der kan vise, hvorledes folk i København og på Bornholm talte for 300 år siden, men man kan slutte sig til en del blot ved en hastig gennembladning af historie- og memoireværker fra den tid. Arild Huitfeldt brugte i sin Danmarkskrønike ordet *foss* for »trodsig«, *aat* for »ejet«, og han taler om det og det, der skete *om* pinsedag; alle tre sprogbrug eksisterer endnu på bornholmsk. Johan Monrad og Jørgen Bielke — begge levede i Frederik III's og Kristian V's tid — bruger i deres memoirer masser af former, der stadig er hjemlige på Bornholm: »den tasken« (dobbelt bestemthedsartikel), *bær* i stedet for »bærer«, *rier* i stedet for »rider«, *hodwee* for »hovedpine« (bornholmsk *håudwe*), *lagorden* i stedet for »ladegården« (bornholmsk: *lågårinj*), *till* Ib Persøns (ligesom på bornholmsk, medens rigdansk nu har »hos«), *kiergaarden* for »kirkegården« (gamle bornholmere siger *kjærregårinj*), *aabet* i stedet for »åbent« (bornholmsk *åved*). Således kunne man blive ved, idet man navnlig lægger mærke til, at mange af udsagnsordene bøjes, som de stadig bøjes på bornholmsk. Selveste *Leonora Christinas* »Jammersminde« bruger mange ord og ordsammenføjninger, som endnu ville virke naturligt på Bornholm; allerede når man i indledningen læser: *hjærte, kjære børn,* hører man sin bedstemor sige: *min hjarta, kjæra bæll.* Og når hun skriver om sine lidelser, der har været »tyngere end saand i havet«, er man ikke i tvivl om, at hun har udtalt »sand« med mørkt a, som når bornholmerne siger *sån.*

Der findes på bornholmsk vel et par tusind ord og talevendinger, som — skønt de fleste af nordisk afstamning — ikke bruges på rigsdansk, eller bruges i forskellig betydning; dertil kommer betydelige afvigelser i grammatikken. Der kan i en artikel som denne ikke blive tale om en systematisk gennemgang af alle disse forskelle, højst om en række, såvidt muligt, belysende stikprøver:

Behawar Di denj? hører man ofte den bornholmske købmand spørge sin kunde, når han falbyder en vare af et eller andet bestemt mærke. Lokalt og måske lidt mere moderne lyder spørgsmålet: *Behawer Di denj?* Jeg ved af erfaring, at dette udtryk berører den ikke-bornholmske gæst i butikken som meget ejendommeligt, men jeg ved ikke så nøje hvorfor. At udsagnsordet »behage« bruges transitivt — indvirkende — med »De« som grundord skulle dog — selv om det måske strengt set er ugrammatikalsk — ikke forbavse nogen i en tid, da man daglig kan høre og se vendinger som »De tilkommer 5 liter petroleum«, »han er tilstået 10 kroner«, »han blev nægtet adgang« — og mange andre grammatikalske »nyskabelser«, der sluges rå. Somme me-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ner, at dette er nogle forfærdelige kameler, andre, at det er sproget, der går den vej, det skal. Desuden er det jo i al fald inden for hotel- og restaurantbranchen ikke helt uvant, at ordet »behage« bruges på den måde: »Behager De øl til maden?« — »Behager De et værelse med eller uden bad?«

På bornholmsk er det grammatikalsk fuldkommen korrekt at sige: *Behawar du en spæjesilj å enj syp?* Det betyder »Vil det smage dig med en spegesild og en snaps?« Meget ofte går *behawa* på ganens behag, men ordet bruges også om andre fornemmelser, og når man siger: *Hanj behawd'ed inte,* kan baggrunden godt være, at han er blevet skældt ud, har stødt skinnebenet eller fået en nytårsregning, han ikke var forberedt på.

Et andet meget anvendt udsagnsord, der bruges på en fra rigsdansk helt afvigende måde er *forfæra.* Ordet er naturligvis det samme som det danske »forfærde«, men på bornholmsk betyder det nærmest »gøre bange«, og det kan i denne betydning bruges både i alvor og spøg. Hvis en dame siger: *Jå ble så forfærad!,* har det måske været en alvorlig begivenhed, der har gjort hende forskrækket. Når derimod et barn siger: *du forfærar mai jo,* er det måske bare, fordi man i leg har sagt »bøh« til det. Hvis man pludselig rejser sig op i et halvmørkt værelse, hvor man hidtil uset har siddet i en stol, er det sandsynligt, at man vil *forfæra* andre tilstedeværende, der er kommet ind, mens man sad stille i stuen. Man har — eller havde indtil fornylig — på bornholmsk intet tillægsord svarende til dansk »forfærdelig«. Man kan derimod sige en *forskrækkjeli ulokka.* Nu om stunder vil de fleste yngre bornholmere vist sige en *frökteli ulykka.*

Kristoffer Nyrop fortæller i sit morsomme værk »Ordenes Liv« om en københavner, der i en af de bornholmske byer kiggede på nogle arbejdere, som var i gang med brolægningen:

— Det var dog en usædvanlig slet brolægning, sagde københavneren.

— *Ja, vi gjor denj sa slæt, som vi kanj,* svarede bornholmerne.

Det er næppe sandsynligt, at en københavner i vore dage vil blive misforstået, når han bruger ordet »slet« om noget, der er dårligt, og bornholmeren ville formodentlig om en brolægning, han fandt god, sige, at den var *jawn.* Så meget har bornholmerne efterhånden lært om dansk talebrug, selv om man endnu på Bornholm kan høre ordet *slæt* om noget, der er jævnt og glat, hvad man i øvrigt kan også i andre danske provinser.

Et ord, hvis anvendelse på bornholmsk stadig volder overraskelse hos danske turister, er tillægsordet *strænjer — strænj — strænjt* (henholdsvis han-, hun- og intetkønsformen); etymologisk svarer det til dansk »streng«, men bornholmerne bruger det mest i betydningen »travl«. *Jå hår strænjt,* betyder: »Jeg er stærkt optaget«. På samme måde: *Di hadde så strænjt i boteken.* Af ordet er yderligere dannet to udsagnsord: *strænja* og *strænjgjera. Strænjar' ed så* betyder »haster det så stærkt?«. Når man siger: *karinj strænjgjerada vos,* er meningen enten, at manden pressede på for at få »vos«

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

til at udføre et arbejde, eller at han rykkede energisk for penge. I udtrykket *enj strænje manj* har ordet samme mening som på dansk »streng«, men *enj strænjer dâ* betyder »en travl dag«. *Enj strænjgjerendes manj* betyder en mand, der presser på for at opnå et eller andet.

Man skal på Bornholm være forsigtig med at sige om eller til en mand, at han er »vittig«; man risikerer, at det bliver misforstået som »vigtig« i betydningen opblæst eller storsnudet; det er besynderligt nok, da ordet *vittier* eller *vittuer* (hunkønsformer *vitti* eller *vittu*) findes på bornholmsk, men det bruges mest om børn, der er dygtige i skolen. »Morsomt« hedder på bornholmsk i almindelighed *ârtit* eller *plasérlit,* og om noget, der er sjældent, siger man, at det er *râr*t. Ordet *gallant* har på bornholmsk ikke noget med »galanteri« at gøre — nok med høflighed, men ikke med erotik. *Enj gallanter horra, en gallant pibel, enj gallanter unger manj* betyder en flink og dygtig dreng, pige eller ung mand — raske børn eller unge mennesker med en god og hjælpsom karakter. Ordet »lune«, der på dansk efterhånden har fået en gennemgående lys betydning, skal man ligeledes være forsigtig med at anvende på Bornholm, hvor det næsten udelukkende anvendes om »ondt lune«, »kontrære nykker«; hvis man siger om en mand, at *hanj lunskas,* betyder det, at han går rundt og er »så ond i sulet«, at han ikke gider svare, hvis man siger noget til ham, og ikke engang orker at spise sin mad. Ordet »underfundigt« er af danske skribenter i den senere generation gjort til en meget fin benævnelse for noget mere eller mindre dybt, der har fundet et let og smidigt udtryk; på bornholmsk er *unjefundit* stadig ensbetydende med noget lumskt og upålideligt — »rænker og skjult svig«. *Onskaw* betyder på bornholmsk ikke blot »ondskab« i den danske mening, men også sygdom, navnlig i retning af bylder og bullenskab. Hvis man siger: *karinj e onskawsfuljer,* er meningen, at »manden er vredladen«. For at vende tilbage til *râr,* så kan dette tillægsord nu også træffes i den almindelige danske betydning. Man kan sige *enj râr manj,* men det egentlige bornholmske udtryk, når man vil betegne en »velvillig« og »behagelig« mand, er *enj væl manj;* biordet *væl* (»vel«) optræder i denne forbindelse som tillægsord, der ikke køns- eller gradbøjes. *Râr* kan anvendes i endnu en fra rigsdansk helt fremmed betydning, idet man ofte hører en

Kone i »på-sig-bundet«.
(Maleri af Lars Hansen).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sætning, der begynder med *rårt ska varra* ..., når det på dansk ville hedde »jeg gad vide ...«: *Rårt ska varra, om der kommer frammada i awtan?* — »jeg gad vide, om der kommer gæster i aften?« Måske tilføjer den talende: *de stunjar!* ordret oversat betyder dette »det stunder!«, og meningen er, at vedkommende persons næse klør, hvilket tidligere blev opfattet som et ubedrageligt tegn på, at der kunne ventes gæster. Udtrykket *de stunjar* bruges endnu ofte mere eller mindre i spøg.

I den danske klub på Knightsbridge i London findes et vægmaleri, der kan takke et misforstået bornholmsk ord for sin tilblivelse. Kunstneren, den afdøde Mogens Lorentzen, har malet en mand, der går og sår solgylden sæd ud over markerne. Han har kaldt figuren »Dagmanden«, og inspirationen skyldes, efter hvad han selv har fortalt, det indtryk, at man på Bornholm kalder solen for »Dagmanden«. Men det gør man aldeles ikke, og næppe nogen bornholmer med en smule medfødt sprogøre i behold kunne finde på at kalde solen for en »mand«, eftersom den på bornholmsk — ligesom på andre trekønnede germanske sprog — er hunkøn, medens hankønnet skænkes til månen. Sammenhængen er en anden, og det er det bornholmske ord *dåmain,* der volder misforståelsen. Man har på bornholmsk et udsagnsord, der hedder *maina;* det anvendes om sneens smeltning under dagens varme, og det går igen i andre nordiske dialekter og findes også på islandsk. *De mainar,* siger bornholmerne, når foråret kommer og sneen smelter under indflydelse af solen og dagens varme: så har man *dåmain.* Den *ai*-lyd, der her anvendes i navneordet *main* eller udsagnsordet *maina,* er en diftong, en tvelyd, med glidende overgang fra a til i. I det bornholmske ord for »mand«, som vi her skriver *manj,* er *nj*-lyden, en sammensmeltning af *n* og *j,* fremkaldt, som man siger »palatalt«, ved at tungen bøjes op under ganen; *n*'et og *j*'et falder så fuldkomment sammen, at ingen kan høre, hvilken af de to lyde der kommer først. Det er umådelig svært for ikke-bornholmere at udtale denne lyd, og forsøgene, som fremkalder megen morskab, lykkes som regel kun for børn eller helt unge mennesker. Vilh. Thomsen sammenligner lyden med det nasale *gn* i fransk *vigne* og *signe,* men det passer ikke helt; man kan måske sige, at den franske lyd udtales mere med næsen, den bornholmske mere med ganen, men det er vanskeligt at afgøre helt bestemt. I øvrigt har bornholmsk en tilsvarende palatal *lj*-lyd, der er lige så vanskelig at udtale. Misforståelsen af *dåmain* er til at forstå og undskylde; lykkeligt for Mogens Lorentzen, at der kom et smukt symbol ud af den.

Der er skrevet lærde værker om bornholmsk lydlære. I et grundlæggende arbejde har den store sprogforsker Vilh. Thomsen anvendt 67 store kvartsider og Ludv. Wimmer endnu mere plads til henholdsvis en lydlære og en bøjningslære til den »Bornholmsk Ordbog«, der blev udsendt af Videnskabernes Selskab i 1908. Det leksikalske hovedmateriale var dog indsamlet mere end 50 år i forvejen af Rønne-rektoren J. C. S. Espersen, inden udgivelsen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stubmøllen i Svancke, der ligesom det nærliggende, nye vandtårn benyttes som sømærke af fiskerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

suppleret med et meget værdifuldt tillæg af afdøde kantor Viggo Holm. I al korthed kan måske siges, at bornholmernes sprog i henseende til lyd foruden af de omtalte stærkt iørefaldende ganelyde, der navnlig optræder, hvor man i rigsdansk bruger bogstaverne *nd, nn, ld* og *ll* (inde, rinde, ilde, kunne, skulle o. s. v.), karakteriseres også ved bevarelsen af det gamle *j* i ord som *kjæra* (kære), *sjö* (sø), *gjorra* (gøre), *gjö* (gø), *kjeda* (kede og kæde). Palataliseret *k* og *g* optræder ikke alene i forstavelser, hvor det gamle danske *j* er bevaret på bornholmsk, men i mange andre forbindelser. Det danske ord »kirke« udtaltes tidligere på bornholmsk *kjærkja.* Allerede Vilh. Thomsen gør opmærksom på ligheden med den engelske udtale af *church,* dog at bornholmerne i større grad anvender ganen, når de siger det. I de senere årtier har man som regel kastet den sidste ganelyd i ordet bort og siger mest *kjærka.* Men ligheden med engelsk lydudvikling gælder mange andre ord. Det engelske udsagnsord *reach* (række) minder stærkt om bornholmsk *rækja;* engelsk *screech* (skrige) om bornholmsk *skrækja,* der bruges om søfugles skrig. Det engelske *edge* svarer til bornholmsk *ægj* (æggen på en kniv eller et stykke stof); således kunne der nævnes i snesevis af eksempler på større eller mindre lighed i lydudviklingen. Så er der på bornholmsk de mange endelser på *a* (i udsagnsordenes navnemåde, tillægsordenes bestemte former og mange navneord), der får mange danske til at tænke på noget ikke nærmere bestemt svensk; endvidere det stemte *s (z)* i visse ordforbindelser og det ofte optrædende mørke *å,* f. eks. i *hå* (verbet have), *gå* (gav), *lå* (lagde, eller navneordet lade). Hertil kommer, at *b, d* og *g* udtales som stemte lyde, mere udpræget end i det øvrige Danmark, mens *p, t* og *k* ikke ledsages af det pust, man hører andre steder (på Bornholm kan man ikke slukke et lys ved at sige *pölsa).* Så er der desuden det, at stødtonen mangler, som den gør i alle andre syddanske dialekter; hvis en bornholmer endelig lærer at anvende stødet, kan man være sikker på, at han bruger det på en mængde forkerte steder.

»Det bornholmske er et mærkeligt sprog,« skal en hjemvendende københavner engang have sagt. »Derovre siger de hun om en skjorte og han om en særk«. Og det er rigtigt. Det gør de: *sjåurtan* er hunkøn ligesom *håuan* (huen), *trojan* og *bojserna; sarkjinj* hankøn, ligesom *kjåulinj* (kjolen), *skoinj* (skoen), *hattinj* (hatten) og *bollinj* (undertrøjen).

Navneordenes deling i tre køn har bornholmsk fælles med flere andre danske dialekter, men kønnets indvirkning på ordenes bøjning er mere indgribende, end den i mange generationer har været i andre danske folkemål, idet ikke alene kendeord og stedord, men tillægsordene og udsagnsordenes tillægsformer efter visse regler følger med i kønsbøjningen. Det hedder *en go konna, enj goer manj* og *et gott huz.* I den bestemte form hedder det: *denj goa konn, denj goa manj* og *de* (eller *ded) goa huzed.* I flertal: *di goe konnarna, di goe manjana, di goe huzen.* Som man ser, bruger bornholmsk

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

både foranstående og efterhængt bestemt kendeord: *denj stora horrinj* (dreng), *denj lilja* (el.: *lidena*) *piblinj* (pige). Det foranstående bestemte kendeord *denj*, der tillige fungerer som påpegende stedord, er fælles for han- og hunkøn; i intetkøn hedder det *de* eller *ded*. *Denj* anvendes i øvrigt meget, hvor man kunne vente *hanj* eller *hon*. Man kan f. eks. sige om en pige, hvis arbejde går for langsomt eller kejtet: *denj tår lid våled på'ed*, eller om manden, som man forgæves søger hjemme: *denj e uda å vånka* (ude at færdes).

Ved tillægsordenes kønsbøjning gør sig også gældende, at kønnet følger den talende og den tiltalte person. En ældre kone i Bodilsker, der var født jyde, havde efterhånden fået bornholmsk tonefald og mange bornholmske ord i sin tale, men grammatikken kunne hun ikke forlige sig med. Når hun følte sig dårlig, sagde hun: *Jå e så sjöger*. Hvortil hendes børn med fuld ret kunne svare: *Nai, moer, ded kanj du aldri ble — du kan højst varra sjög!*

Også når tillægsord står navneagtigt, bliver det bøjet efter køn. Når en mand eller kvinde kommer som fremmede, hedder det: *hanj kom som enj frammader, hon kom som en frammad*. Om folk, der er kommet udefra, siger bornholmeren: *hanj e förder, hon e förd* (tilrejst, »indført«).

Ordet *huzbone* findes på bornholmsk, men anvendes ret sjældent og kun i betydningen »manden på gården« i hans forhold til tjenestefolkene — som arbejdsgiver — aldrig i betydningen »ægtemand«. Ordet »hustru« er næppe anvendt uden for kirken og i retslige dokumenter — samt i højtidelig tale eller skrift på rigsdansk. Det almindelige er benævnelserne *manj* og *konna*, hvor der tænkes på deres ægteskabelige eller huslige stilling — *manj på gårinj, konn i huzed*. For manden i almindelighed, som mandsperson betragtet, har man hidtil anvendt og bruger tildels endnu ordet *kar*, der oprindelig, naturligvis, er det samme som dansk »karl«, men har udviklet sig i en anden retning, eller — måske snarere — har bevaret sin mere oprindelige betydning. *Kar* kan foruden som navneord anvendes både som tillægsord og udsagnsord. *De va kart gjort* betyder: »det var rask eller modigt handlet«. *Du e så kar i dâ, hva biljer du dai inj!* (»du er så vigtig i dag...«). Om en mand, der vigter sig, kan man sige: *hanj går runt å karar sai*. Morsomt nok kan også en pige gå rundt og *kara sai*, eller *varra kar på'ed! Kansje har hon fåd enj nyer kjåul, kansje båra enj nyer kjærest!* Derimod er det forbeholdt en virkelig »overmand« at være *enj kara-kar, enj kara-kars kar* eller endogså *enj karagårs kara-kar* (en karlekarl fra karlegård). Måske som følge af denne voldsomme opblomstring af komiske superlativer omkring ordet *kar*, er det mere jævne *enj manj* vistnok nu på vej til at blive det mest anvendte for en mand i hans voksne alder, både som mandsperson, husbond og ægtemand. Den voksne kvinde er derimod først *konna* i det øjeblik, hun gifter sig, men hun bliver ved med at kaldes *konna*, selv om manden falder fra, og hun bliver *ænkja*. Ejendommeligt nok har man på bornholmsk et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Åkirkeby i profil.

særligt ord også for den mand, hvis kone er død: han kaldes ikke »enkemand«, men slet og ret *enj ænkj.*

Det bornholmske ord for »kvinde« — *kvinja* — har måske tidligere været mere anvendt i betydningen gift kone, nu er det både for gifte og ugifte så sjældent brugt, at det virker helt overraskende og fremmedartet at høre det anvendt som navn på den kendte bautasten ved Listed, *denj hellia kvinjan* eller *Hellikvinja.* Derimod er ordene *kvinjfolk* og *manjfolk* meget almindelige på Bornholm — og i fuldtud respektabel betydning: *et næt kvinjfolk, et kvinjfolkaselskaw, et arbaj for manjfolk;* men der er dog tegn, der tyder på, at de så småt er på vej ud i et mere ringeagtet område — samme vej som *fruentömmer,* der vel endnu kan bruges rosende, f. eks. om *et döktit fruentömmer,* men ellers mest anvendes om kvindemennesker i forbindelse med begreber som »arrigskab«, »sjuskethed« eller »moralsk forargelse«. I en særlig sammenhæng kan ordet *et folk* betyde »en kvinde«. Når en enkemand eller ungkarl har en kvindelig medhjælp til at sørge for rengøring og madlavning — en husholderske — siger man: *hanj hår et folk i huzed.*

Det er vist efterhånden gået op for de fleste danske, at »et barn« på bornholmsk hedder *enj bæll* (eller: *bælli*), »en dreng« *enj horra* og »en pige« *en pibel;* det sidste ord har en særlig ejendommelighed derved, at det i den bestemte form har hankønsendelsen: *denj piblinj;* det står naturligvis i forbindelse med, at det ender på hankønsordet *bæll,* »barn«, men i øvrigt beholder det ubestemte kendeord og de tillægsord, der knyttes til *piblinj,* deres hunkønsform. Det bornholmske ord *paia* betyder en tjenestepige og *drænj* tjenestekarl. *Enj håuddrænj* er en forkarl og *enj halldrænj* en halvvoksen karl, der efter den gamle sædvane i reglen var begyndt som »*våutehorra*« (vogterdreng).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Endnu langt ind i dette århundrede navngav man på Bornholm, i al fald på landet og i fiskerlejerne, måske mindre i byerne, den gifte kvinde ved at føje et *ska* efter mandens navn: *Åna Jens Annerska* var Jens Andersens kone, Ane; på samme måde var *Håns Koffedska, Pær Sonneska, Mons Kjöllerska* henholdsvis Hans Kofoeds, Peter Sonnes og Mogens Kjøllers kone. *Jens Annersa Håns* eller *Petria* var Jens Andersens søn eller datter Hans og Petrea. Endnu kan man ofte høre børnene betegnet ved faderens navn på denne måde, men endelsen *-ska* for konerne er efterhånden forsvundet — om ikke helt, så dog næsten. Udviklingen begyndte omkring århundredskiftet samtidig med, at »frue« afløste »madam« og »frøken« fortrængte »jomfru« som titulaturer for jævntstillede borgeres hustruer og døtre.

Ved siden af det moderne »frue«, der i hovedsagen nu anvendes som på dansk, har man på bornholmsk en meget fornem — og efterhånden sjælden — titulatur på en gift kvinde, et ord, der udtales omtrent *fråua*. Det forekom ofte i *sansågerna* — de mundtligt genfortalte folkeeventyr, der overleveredes fra generation til generation. Ordet kan, hvor det gælder nulevende personer, kun anvendes om meget højtstående damer. Man kan tale om *kongens fråua,* og andre højtstående personers koner kan måske nyde samme ære. På Bornholm selv kan man måske tale om *amtmanjs fråua* eller *kommendantens fråua,* stort flere nulevende bornholmere kommer ikke i betragtning. At dømme efter ordets lydlige form er det meget gammelt på Bornholm. Også den bornholmske udtale af ordet »ven« — *vinn* siger de gamle bornholmere — tyder på dette ords uændrede bevarelse fra en tid, da »den danske tunge« var meget ung; »*vinr*« hed ordet på oldnordisk.

Det er på bornholmsk som nævnt ikke alene navneord og tillægsord, der kønsbøjes. Også udsagnsordenes tillægsformer er inddraget i bøjningssystemet. Alle bornholmske udsagnsord — både aktive og passive — kan bøjes med *hå* (have), også de, der på rigsdansk kun bøjes med udsagnsordet »være«. Men desuden kan et meget stort antal af de aktive udsagnsord (for kortheds og klarheds skyld ser vi her bort fra de passive) bøjes ved hjælp af *varra* (være). Det viser sig da, at udsagnsordene, når de bøjes med hå, altid har en neutral tillægsform, uden køns- eller flertalsbøjning — *hanj hår lövved, hon hår lövved, ded hår lövved, di hår lövved.* Hvis det samme udsagnsord bøjes med *varra,* får tillægsformen køn som et tillægsord, og det hedder: *hanj e lövvinj, hon e lövven, ded e lövved, di e lövvena.* Man kunne mene, at denne dobbelte bøjningsmulighed er ret overflødig, men i virkeligheden giver den en forskel i betydningen. Når man siger: *hanj hår lövved fæm kjilometer,* så kan det være noget i retning af en sportspræstation; det er i al fald en handling, der betegnes. Siger man derimod: *hanj e lövvinj,* betyder det sådan noget som: »han har været her, men er nu gået«. Bøjet med *hå* og den neutrale tillægsform betegner udsagnsordet en handling, bøjet med *varra* og kønsbøjet tillægsform er det en tilstand, der beteg-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nes. Når man siger: *vi hå* (eller mere moderne: *hår*) *bjærad råuinj* (bjerget rugen) går *bjærad* på høstarbejdet, men siger man: *råuinj e bjærader,* er det rugens tilstand, man betegner, og *bjærader* er i virkeligheden et tillægsord i hankønsform og egentlig ikke længere et udsagnsord. I øvrigt viser mange »fastlåsede« tillægsformer i det danske rigssprog — »medtagne«, »betagne«, »stjålne«, »løbne« o. s. v. — at dette engang har haft samme system. Først i de senere år er nogle penne kommet så vidt ad »fremskridtets vej«, at de tør bryde låsen og skrive »medtagede« og »betagede«, og det kan forudses, at man inden alt for mange år på dansk vil kunne se former som »stjålede« og »løbede« på tryk.

På bornholmsk er endnu flere af disse tillægsformer, end på rigsdansk, slået sammen med et navneord, et tillægsord, et biord eller et forholdsled og danner helt selvstændige tillægsord. Når en mand er *runjlaider,* betyder det, at han har en rund ansigtsform, hvis en dame er *smålaid,* har hun små, fine ansigtstræk. Man siger *(i)lanndrevinj, (i)voljlövvinj* (løbsk), *idålöggada* (fralugede) o. s. v. Når en kone *hadde påsaibunjet* (bundet på sig) betyder det, at hun var iført bornholmsk folkedragt med korsklæde, i modsætning til *kjövenhawnsk* dragt. *Hanj va påtånj* betyder ikke, at han virkede påtaget, men at han havde iført sig stadsklæderne, på gammelt bornholmsk *herspaltana,* et udtryk, der måske betyder »hæderspjalterne«, men i så fald stammer fra en tid, da »pjalter« på bornholmsk ikke var ensbetydende med rent værdiløse klude. *Fråtåna* kan betyde »frasorterede« som f. eks. hvor der er tale om frugt: *Dom* (el. *di*), *der hå(r) stårt ner, e fråtåna.* Når en bornholmer siger, at der er *ilait* eller *kjölnad,* betyder det, at der er lagt i kakkelovnen. *Kjölnad* har ikke noget med afkøling, men med optænding at gøre; ordet er beslægtet med engelsk *kindle,* der betyder det samme, og måske med malt*kølle,* skotsk: *kiln.*

I Sverige har man i mange år diskuteret, om det kunne gå an at indføre ordet »Ni« som høflig tiltale til fremmede, hvor man på dansk siger »De«. På Bornholm eksisterer problemet ikke, da man efterhånden i løbet af de senere årtier har akcepteret *Di* fra dansk som høfligt anden-persons stedord. De svenske modstandere af »Ni« fremhæver, at dette ord ikke er noget selvstændigt stedord, men blot skyldes en overføring af *n'*et i udsagnsordenes gamle flertalsform, så det kommer til at hænge sammen med stedordet »I«. I sproget er det nu næsten altid den vedvarende frivillige brug og ikke en kommando, knap nok en propaganda, der til sidst går af med sejren. Ellers kunne, hvis man ønskede det, det svenske argument anvendes også på Bornholm, hvor man som almindelig anden-persons flertalsstedord bruger *I* og *Ni* nærmest i flæng, men dog således, at *I* måske er en antydning mere høfligt og efterhånden mere almindeligt. De gamle flertalsformer i udsagnsordenes nutid og datid er ved at forsvinde, men har til en vis grad låst sig fast i visse ordstillinger. I bydemåde kan man endnu, når der tales til flere,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

høre: *farn væl* (farvel), (el. *varren*) *så goa* (værsågod), *kommen inj å sætten jer ner.* Et eksempel på denne sprogbrug kan hentes fra en ældre kone, der endnu for en snes år siden levede et sted i Østermarie sogn. Hun havde over for kærkomne gæster en fast velkomsthilsen, der lød således:

Kommen men (»bare«) *inj, lokken darn. Nu ka-n-I sætta jær ner, sa-n-I kanj, så ska-n-I hå nåd kaffe, sa-n-I ska!*

Hvis denne kone havde været født en generation tidligere, ville hun have sagt *tæppen darn* i stedet for *lokken darn,* og hendes børn igen siger formodentlig *lok dørn.* Det er interessant at bemærke, hvordan *n*'et, den oprindelige flertalsendelse i udsagnsord, går igen som et indskud ikke alene mellem udsagnsord og stedord, men mellem biord og stedord, så man til sidst får formen *Ni.* Man lægger mærke til, hvordan *så* bliver til *sa,* når det bruges ubetonet, og at »kaffe« er intetkøn på bornholmsk. Når det gælder drikken, taler man om *gott kaffe* eller *tönt kaffe,* hvis det drejer sig om bønnerne, som man køber i butikken, kan man høre ordet som hunkøn: *go kaffe* eller *dårli kaffe.*

Et af de karakteristiske klokketårne, kaldet »enj stivvel«.

»Fikst du pæren?« siger man endnu gammeldags for spøg på dansk. På Bornholm kan man uden at finde det grinagtigt endnu for nogle udsagnsords vedkommende høre enkelte mennesker bruge denne gamle bøjningsform i spørgende sætninger: *estu, kanjstu, måstu, vetu* (er du, kan du, må du, vil du).

Bornholmerne synger i deres tale, siger man, og det er vel rigtigt, men hvori består denne »syngen«? Bornholmsk er i almindelig rolig tale ret enstonigt; det har ingen ordaccenter som på svensk, ingen stødtone som i dansk rigsmål; sætningen går ikke op eller ned i tonen som sjællandsk og fynsk. »Der er imidlertid,« skriver Vilh. Thomsen, »et bestemt fremtrædende, men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ensartet musikalsk element til stede, som det dog ikke er lykkedes nærmere at bestemme«. Magister Aage Rohmann, der — selv bornholmer — vel er den sprogmand, der i vor tid mest indgående har beskæftiget sig med det bornholmske sprogs problemer, kommer til dette resultat: »... Denne syngen er i bornholmsk en slags melodisk sætningsrytme, medens skånsk både har sætningsrytme — forskellig fra bornholmsk — og forskellige ordtoner — ordaccent.«

Jeg har hørt københavnske turister påstå, at når de på de bakkede klippestier møder et blandet selskab af bornholmere og *förda,* kan de alene på gangen skelne bornholmerne fra de andre — bornholmerne flytter ikke den bageste fod, før de har sikkert fodfæste med den forreste. Mit øje for gangens rytme er ikke tilstrækkelig skarpt til at kunne afgøre, om dette er helt rigtigt, måske er der noget om det; til gengæld skal folk »bortefra« have lang tids øvelse, før de bliver så *benömmena* — »behændige« — som bornholmerne, når det gælder at færdes hurtigt og sikkert på en forreven klippestrand. Men måske er der i bornholmernes almindelige gangrytme noget, der er karakteristisk også for deres talerytme; de har en tilbøjelighed til at give sætningen et efterhængt, forklarende tryk til sidst. Der er et udtryk som *dæmmeså,* et slags forklarende »fordi«, der ofte sættes i slutningen af sætningen: *Ded tår enj hal tima å gå denj vænj, der e mæst tre kjilometer, å hanj* (»vejen«) *e maied ujawner — dæmmeså.* Der er det tilføjende *så* eller *sa'd* (»så« eller »så at«): *hon e så akkurât på'ed — sa* — (underforstået: »så der er ingen ende på det«). Eller man kan slutte sætningen med et *mossen* (kantro) eller *monne* (monstro): *ded va, va hanj så, mossen!* eller *skulje hanj villa hâ'ed på denj mådan — monne?* Man kan også høre dette spørgsmål skeptisk fordoblet: *monne ded, monne?*

Der findes på bornholmsk en del biord — i nogle tilfælde måske udviklet af gamle forholdsled — som ikke, eller ikke mere, bruges på rigsdansk, selv om man nu og da kan træffe dem i danske dialekter eller i nabolandenes sprog: *Hanj gjik frambi »i åns«* (for et øjeblik siden); *hanj hår »ævent« vad hær* (netop, lige nu); *vi ses i stå;* det sidste udtryk, som jeg egentlig havde troet var udgået af sproget, hørte jeg for få år siden to unge Årsdale-fiskere sige til hinanden på gaden; det betyder på bornholmsk »vi ses i aften«. Jeg har hørt det samme udtryk for ikke så længe siden i Oslo: *»vi ses i sted«,* og der fortalte man mig, at det betød: »vi ses som aftalt«. Et ord som *ilæl* betyder oprindelig »alligevel«, men bruges nu mest som udråbsord, navnlig af kvinder: *ilæl!* — »men dog!«. Når kvinder i forbavselse eller bestyrtelse vil sætte en trumf på, kan man høre udbrudet: *Men koss-ilide-mai-væl-ilæl!* Hvad *ilide* egentlig betyder, står mig ikke rigtig klart, men det må være noget i retning af »beskytte« eller »bevare« eller måske snarest »se i nåde til«.

Der er mange andre karakteristiske små forhold ved bornholmernes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sprog; et af dem er deres tilbøjelighed til at trække visse ordgrupper sammen, navnlig i forbindelser med *ikje* og *inte;* den samme tendens kendes i København, hvor »inte« endnu har nogen udbredelse, ligesom i øvrigt på Sjælland og i Skåne. Om bornholmerne har hentet vanen fra det gamle København, hvorfra de i tidens løb har importeret adskillig jargon, skal være usagt. Bornholmerne kan f. eks. sige, enten: *de va'nte hænje,* eller *ded va'kje hænje; de'nte nåd å fortælla,* eller *ded e ikje nogged å fortælla.* Begge disse udtryk betyder det samme, men i det sidste tilfælde er forbudet stærkere betonet.

Man kan også sige: *Jå gå'jn en piva tobak* (med tryk på første stavelse i *to*bak), eller: *vi gå hannem en fösselsdåsgava.* For et par generationer siden ville man, i parentes bemærket, have sagt *gjebursdås-gava;* også en import fra København, hvor vore oldeforældre sagde »geburtsdag«. *Hannem,* som naturligvis giver en stærkere betoning end *inj,* er den gamle hensynsform (dativ), men hvor ingen grund til særlig betoning foreligger, bruges nu akkusativ- og dativ-formen i flæng; det samme gælder de tilsvarende hunkønsformer *na* og *hænje.*

På bornholmsk har man — ligesom på engelsk — ikke det ubestemte stedord »man«, men bruger i stedet det ubestemte hankønskendeord *enj: Enj får gjorra ota* ... (man må være tidligt på færde ...). *Enj hår injena anra å takka* ... (ingen andre at takke ...). Somme tider kan man også høre flertals-stedordet *di* og i enkelte tilfælde måske *vi* brugt, hvor rigsdansktalende som regel ville sige »man«. I stedet for »jeg« kan man høre anvendt *enj-anj: Enj-anj skulje nødi hå gjort søddan,* eller: *Hadde'd vad enj-anj* ..., men en lignende form kan også findes på rigsdansk: »en anden en«, »en anden, lille mand«, når det er sig selv, man taler om.

En sirrissa kalder man på Bornholm det lille brune insekt, markfårekyllingen, hvis skingrende strygemusik langs hele kysten, navnlig hen på eftersommeren, kan holde yngre mennesker vågne om natten; heldigvis forstyrrer den sjældent de ældre, fordi dens musiks svingningstal ligger så højt, at den i almindelighed ikke opfattes af det gamle øre. *Sirrissa* er et lydefterlignende (onomatopoietisk) ord, der går igen også i norske og svenske dialekter; det er musikken, der har givet den lille springer navnet, ligesom gøgen på dansk kaldes »kukkeren«. Bornholmsk er meget rigt på sådanne lydefterlignende ord; ja, hvis det gik an, kunne man til tider ligefrem tale om »synsefterlignende« ord. Når man siger *en bakka-ballra,* kan man så ikke se for sine øjne en rødmosset, førladen kone, der står og råber op, så det giver genlyd mellem bakkerne; eller: *enj kazhaz;* ser man ikke manden, der tungt slæber haserne efter sig?

En piblastabba betegner et rundt og undersætsigt pigebarn, *en piblastjælka* (eller: *piblaskjælta*) er derimod lang og opløben (*stjælk* eller *skjælk* betyder »stilk«); den tynde pige kan også hedde *en piblasnerta* (»snert« f.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eks. på en pisk). Tilsvarende kælenavne for drengebørn er *enj horraknårt* for den lille tykke og *enj horrasnerling* for den lange, tynde. Det hedder nu i almindelighed »tordenvejr« på bornholmsk, ligesom på dansk, men lyden af torden kaldes stadig *dön* eller *dönna,* og »det tordner« hedder: *ded dönnar;* i øvrigt kan tordenskraldet alt efter den grad af spektakel, det gør, *ballra, knadra, morra* og meget mere. *Morra* og *jörla* kan bruges som udsagnsord både om en vedvarende, ikke for voldsom støj og om en jævn, men uafladelig, ikke for kraftig »snurrende« smerte, f. eks. i tænder eller hoved. For resten er *dön* ophav til den nu ubetonede stavelse »den« i dansk »torden«.

Antallet af sådanne malende ord på bornholmsk er meget stort, og mange af dem egner sig udmærket til skældsord og øgenavne, hvoraf bornholmerne har haft et meget stort forråd. For et par generationer siden var øgenavne uhyre almindelige; de kunne tage sigte på folks udseende, deres vaner og væsen, deres beskæftigelse, noget særligt ved det sted, hvor de boede osv. Om det er den voksende »dannelse«, der har taget livet af denne skik, skal ikke kunne siges; måske er det snarere væksten i befolkningstallet og den stigende trafik, der har fået dem til for en stor del at forsvinde; det forekommer rimeligt, at øgenavnenes bedste jordbund er det lille, lukkede samfund, hvor alle kender alle.

Den bornholmske betegnelse for »sky« — stivnet kødsaft — beror på et synsindtryk. »Sky« kan hedde *bævrenes, darr* eller *fizzel,* og det er naturligvis den bævrende, dirrende bevægelse i skyen, der giver den disse navne, som dog nu næsten overalt —i hvert fald i byerne — er afløst af ordet *sjy.* Morsomt nok findes en afledning af *fizzel,* udsagnsordet *fizla,* der betyder at »bagtale«, løbe med ondsindet sladder bag ryggen af folk samtidig med, at man stiller sig venligt an, når man står ansigt til ansigt med dem selv; heraf navneordet *fizzelitut* som betegnelse for en person, der »går folk under øjnene«.

Selv et så lille sprogområde som Bornholm savner ikke dialektale afvigelser; der kan være mindre forskelle i ord og bøjningsformer fra det ene sogn til det andet, ja, fra den ene ende af sognet til den anden. De største afvigelser bortset fra »Rønnafint« findes tilsyneladende på Nordbornholm og i området om Gudhjem. Fra Sandvig-Allinge til Tejn gør sig et vist stærkere svensk-skånsk islæt gældende; det skyldes vel i første række en større indvandring af arbejdere fra Skåne og andre dele af Sverige i sidste trediedel af forrige århundrede; sandsynligvis er en stærkere kontakt med svenske fiskere også medvirkende. Man hører ret jævnligt »pojk« i stedet for *horra,* derimod praktisk talt aldrig »flicka« eller »jænta« i stedet for *pibel.* Man kan også høre »sjæms du inte« i stedet for *skammar du dai inte,* og temmelig almindeligt blandt fiskerne er »sill« (med tydeligt dobbelt *l*) i stedet for det bornholmske *silj.* I Gudhjem, der fra gammel tid har haft mange dialektale

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kone i silderøgeri, hvor ellebrændet giver silden den gyldne farve.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

udtryk, kan man høre »gobbarækus« i stedet for *bobbarækus,* der er et bornholmsk ord for »bussemand«. De fleste af de navneord, der ellers på bornholmsk er uforandrede i den bestemte form, får i Gudhjem sat en bestemtheds-endelse til: »manden« bliver således til »manjinj« i stedet for *manj,* »konen« til »konnan« i stedet for *konn,* »anden« (fuglen) til »ånen« i stedet for *ån.* I Gudhjem har man også en forkærlighed for — ligesom i visse andre dialekter — at bruge ordet »grov« (*gråua*) som forstærkende biord, og andre bornholmere har moret sig over, at man der kunne høre udtryk som *enj gråua finer kar* (»en meget fin mand«) eller *en gråua næt pibel* (»en overmåde smuk pige«). Der findes andre afvigelser, som ikke er lokale, men begrænset til visse fagområder; når en fisker, der bruger en mølle som sømærke for sine »udgange« eller fiskegrunde, ikke må nævne ordet *en mölla,* men kalder den for »*en trönta*«, beror det på en overtro af lignende art som den, at man ikke må fløjte (*vysla*) til søs for ikke at kalde på stormen; på denne måde er blandt fiskerbefolkningen opstået navne som *svåne-tröntan* eller *svånan* ovenfor Svaneke og *kura-tröntan* eller *kuran* ovenfor Listed — o. m. fl. Overtro skyldes det også, at man ikke måtte kalde koldfeberen for *kåljan,* som den egentlig hedder, men omtalte den frygtede sygdom som *rabban, de lea bested* (»lede bæst«) eller *stömoern* (stedmoderen«).

Engang i året 1590 mødte en beruset, ung adelsmand, Peder Gagge, da han gik ud af døren på en gård i Nyker, bondens broder, Niels Madsen, som henvendt til Gagge selv eller andre tilstedeværende sagde: »*Hannem wor nu best en seng nöttig*« — således refereret i en retsakt. Den forholdsvis uskyldige bemærkning, der svarer til, at man i vore dage havde sagt: »Se at få sovet den kæfert ud!«, kom til at koste Niels Madsen livet, for Peder Gagge blev så vild, at han trak sin daggert og stak ham ned. Når Niels Madsens bemærkning gengives her, er det for ordstillingens skyld, og fordi den utvivlsomt har været fremsat på bornholmsk. Sætningen viser, at det anvendte sprog har været, hvad moderne sprogforskere betegner som et *syntetisk* sprog: det vil sige, at man ved forandring af kasus til en vis grad kan flytte om på ordenes rækkefølge i sætningen, hvorimod det såkaldt *analytiske* sprog kræver, at man nøje følger et sætningsmønster med grundordet før omsagnet. Det moderne rigsdansk kan snart kappes med engelsk i at være et analytisk sprog. Bortset fra enkelte traditionelle vendinger høres og læses omvendt ordstilling nødig, hvorimod bornholmsk har flere syntetiske levn. Man kan f. eks. høre en sætning som denne: *hannem, huzed va byjt te, dö nonna månada, ætte hanj va injflötter.* Man kan også på bornholmsk sige til sin *ærnehorra* (bydreng): *vel du lövva ætte mai en bajer,* hvor man på rigsdansk ville sige, »vil du løbe efter en bajer *til* mig« (eller: »hente mig en bajer«). Man behøver blot at læse nogle af Frederik II's og Kristian IV's i øvrigt klare og velskrevne breve for at se, hvor »syntetisk« i al fald det skrevne dansk var for 3—400 år siden. Ordbogsforfatteren, rektor J. C. S.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Espersens i sin tid så populære bornholmske viser, der blev skrevet for over 100 år siden, vil forekomme de fleste rigsdanske læsere uhyre knudrede. På Bornholm kan man høre flere af disse vers sunget eller nynnet endnu, og de falder bornholmerne mundret.

Er bornholmsk et sprog eller en dialekt? Som det tales, er det naturligvis bornholmernes sprog. Ellers kommer man vel sandheden nærmest ved at sige, at det bornholmske folkemål er resten af et gammelt østdansk sprog, der har været meget nær beslægtet med de skånske dialekter, men medens disse nu meget langsomt nærmer sig det svenske sprog, vil bornholmsk vel efterhånden nærme sig det danske rigssprog. Det er ikke bornholmernes, men snarere den historiske udviklings skyld, når deres sprog ikke i øjeblikket står hovedstadens mål så nær, som det gjorde for 300 år siden. Med udgangspunkt i Rønne, den by, der har de stærkeste udenøs kontakter, er der i løbet af de senere generationer begyndt en udvikling, som efterhånden sandsynligvis vil ændre bornholmernes talesprog en god del, selv om der er meget langt til en »sammensmeltning« med rigsmålet. »*Rønnafint*« kalder andre bornholmere hånligt denne nye dialekt, der bl. a. kendetegnes ved en for ældre bornholmere temmelig forvirrende opløsning af ordenes kønsbøjninger; desuden ved et delvis bortfald af de noksom omtalte palatale lyde *kj, lj* og *nj: trækja* (trække) bliver til »trækka«, *skulja* (skulle) til »skulla«, *silj* (sild) til »sill«. Mest iørefaldende — og for mange bornholmske øren stødende — er *nj*-lydens forvandling til en *ng*-lyd. Det er endnu kun forholdsvis få bornholmere, der har antaget den nye dialekt, men man hører dog adskillige mennesker, navnlig i Rønne, sige »hung« i stedet for *hunj* (hund), »mung« i stedet for *munj* (mund), »kunga« i stedet for *kunja* (kunne), »lung« i stedet for *lunj* (lund). Netop *nj*-lydens forvandling til *ng* vil — så almindelig denne ganelyd er på bornholmsk — åbne mulighed for en uhyre mængde af disse afskrækkende, flade »klanglyde«. Det ligger udenfor denne artikels opgave at drive propaganda (tilmed vil det være ganske unyttigt og omsonst, da det er andre endnu ukendte love, som kommer til at afgøre dette spørgsmål), men for mine øren ville det være en velsignelse, om *nj*-lyden, hvis den skal forsvinde, i stedet for med *ng* ville blive afløst af *nn* (»kunna«, lunn«, »hunn«, »munn«) parallelt med *lj*- og *kj*-lydenes overgang til dobbelt *l* og dobbelt *k*. Men endnu ved ingen, i hvilket omfang »Rønnafint« vil brede sig, og ingen synlig eller håndgribelig magt råder for denne udvikling, selv om den latter, det nye »sprog« møder, vil kunne få medvirkende indflydelse.

Det gamle bornholmske kunne være — og er — et smukt sprog: hvor smukt det lyder, er meget afhængig af hvem, der taler det. Det var — og er — udtryksfuldt og ikke usmidigt; savnede man et navneord blev det i mange tilfælde dannet af et udsagnsord eller et tillægsord — eller omvendt. Det kunne være en fornøjelse at høre, hvor indtrængende og træffende, spro-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

get kunne formes i intelligente kvinders mund. Var mændenes sprog mindre følelsesfuldt, kunne det til gengæld være kraftigt, malende og — ofte — spydigt. En vis spottende ironi ligger mange bornholmere nær ved munden. Ikke for intet er *spemula* et godt bornholmsk ord til betegnelse af det, man på dansk kalder en »spottefugl«. Bornholmsk havde et rigeligt ordforråd til benævnelse af alle praktiske og konkrete formål i en lidt ældre tids daglige liv; det har heller ikke haft altfor store vanskeligheder ved at optage de rent tekniske udtryk, der hører den nye tid til. Hvad det snarere savner, er ord for abstrakte begreber. Mange af de emner, man læser om, kan det være svært i en samtale at omsætte til bornholmsk, når det skal lyde naturligt og ægte. Den udvidede skolegang og det voksende rejseliv kan gøre det vanskeligt for det bornholmske mål at holde stillingen overalt; honnette ambitioner i retning af at tale »fint« kan spille med ind. Tiltagende radiolytning og avislæsning gør vel også deres.

Som eksempel på påvirkningen udefra kan anføres denne lille prøve fra de allerseneste år. En bornholmsktalende ung mand, som nylig var hjemsendt fra militærtjeneste, havde vanskeligt ved at skaffe sig arbejde, og han klagede sin nød: *De e skrapt, a de ska varra så hasarderad for å læwa!* Ordet »skrapt« i denne betydning som »forkasteligt« eller »urimeligt« — »et stift stykke« — er utvivlsomt københavnsk jargon af ret ny dato, og »hasarderet«, der her er sat i en ejendommelig bornholmsk ramme, stammer vel fra sportsreportagen. En ældre bornholmer ville måske have sagt: *De e skammelit* (eller: *forbanjad*), *a de ska bero på et slompatræf, om enj ska kunja sustenera sai sæl.* Ordet »sustenera« (udtalt: su-stenéra) har netop i denne betydning »forsørge sig selv« været meget anvendt på bornholmsk, der næppe har det fra fransk, hvor »sustenir« allerede i middelalderen blev til »soutenir«, heller ikke fra engelsk »sustain«; sandsynligvis er ordet kommet til Bornholm gennem præstelatinens »sustenire«.

I gamle dage havde man i alle bornholmske hjem bibelen, salmebogen, som regel enkelte andre religiøse bøger og, undertiden, Kristian V's Danske Lov. Disse bøger forligedes ganske udmærket med det bornholmske mål. Når de gamle læste op af disse bøger, gjorde de det på den bogstavrette måde, der ikke virkede mere fremmedartet, end at det blev højtideligt derved.

Den bornholmske litteratur behandles i et andet afsnit i denne bog, hvorfor her blot skal nævnes, at der er gjort et betydeligt arbejde med at indsamle og delvis trykke de gamle folkeeventyr — *sansågerna* — der mundtligt gik fra generation til generation; i nogle tilfælde er indsamlingen sket for sent til, at de helt har kunnet bevare den ægte bornholmske tone. Afdøde kantor H. Johansen har indlagt sig ære af at samle omkring et hundrede bornholmske viser og melodier, deraf flere folkeviser i nær slægt med tilsvarende danske; andre er nidviser og danseviser; dette materiale blev samlet for ca. 50 år siden, og det var sikkert på høje tid; flere af vi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Grydesøen i Paradisbakkerne.

serne rummer strofer af virkelig poesi, men i andre tilfælde står melodierne betydeligt over teksterne.

Bornholmerne har en rigdom af ordsprog og mundheld — *ortoj* kaldte man dem. Mange af dem er prægede af en hård og respektløs ironi, som måske kan siges at være ejendommelig for bornholmerne selv. Når man siger: *Hadd'ed inte vad for di sjide hellidâna, så hadde jâ nu hat mina arter i jorn, så prostinj* — så må det siges at være en spydig venlighed overfor provsten. Bornholmerne har altid elsket remser — gåderemser, børneremser, remser om, hvad lidt usædvanlige mennesker siger og gør, og der er næppe tvivl om, at disse remser har bidraget stærkt til at holde sproget levende. En speciel form har de sangremser, der fremstiller kirkeklokkernes sang, også de præget af ironi. Kirkeklokkerne i Gudhjem synger:

Silj på enj pinj
silj på enj pinj
silj på enj pinj
pinj.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Siljasö, feskasö, ,
sölkje-kapper,
men injed brö.

I Gudhjem, der længe var Bornholms største fiskerleje, levede en befolkning, som tidligere havde ord for trods fattigdom at slå stort på det, og Gudhjems piger skulle være særlig pyntesyge, selv om det kunne være skralt med udkommet. Derfor: sild på en pind, sildeafkog og torskesuppe, silkekapper — men intet brød! (*sö* er afledt af *sya,* der ligesom gammeldansk »syde« betyder »koge«).

Åkirke, indviet til Sanct Hans, var i den katolske tid Bornholms hovedkirke; dens klokker er flere og stemt i en dybere tone; de begynder:

Dær kommer enj dönj —

Enj dönj betyder en dødning, en død mand, et lig, og efterhånden som de andre klokker falder i, følger de ligets færd over bakkerne, indtil den næstsidste spørger: *hvor ble hanj å?* og den sidste klokke svarer i diskanten: *faninj tåw'inj* — »Fanden tog ham!«

Det er drastisk, men der er kun at sige til det, at sådan kan det bornholmske sprog også være. Det var, indtil den »finere« dannelse i slutningen af forrige århundrede satte ind, et sprog, der sagde tingene ligeud og med djærve udtryk. Eufemismer — besmykkende omskrivninger — kendtes ikke. Sproget var i al uskyldighed før-holbergsk — og mere troskyldigt end Holberg, fordi man trods alt har denne gigant i det danske sprog mistænkt for, at han somme tider brugte »uartige« ord for at kaste »sarte« tilhørere og læsere en brand i næsen. Bornholmsk havde mange meget ligefremme ord, også for alle legemlige funktioner, men »uartige« blev de først, da enkelte dele af befolkningen opdagede, at de kunne være det. Men mærkeligt nok: til trods for al sin barskhed savner det bornholmske ikke udtryk for venlighed og ømhed; jeg kender ingen anden dansk dialekt, der har så mange kæleord for børn og dyr, som bornholmerne har.

Nye remser dannes stadig; som regel samler de sig om en eller anden levende person, som siger og gør noget originalt, og vandrer derefter øen rundt, uden at folk behøver at kende noget til den pågældende. Denne remse, som jeg hørte i slutningen af trediverne, knytter sig til en mand fra Bornholms vestland, som dengang endnu levede. Han brugte, når han var i godt humør, en hilseremse, der refereres således:

Godå, saier jå. Sikken'enj heljuer (»dejlig«) *då, vi hå i då, saier jå. Skulje vi inte tå vos en periål på södden'enj då som i då, saier jå?*

Remser af den slags vil den nuværende spiritus-beskatning nok efterhånden udrydde; i øvrigt var manden en spøgefugl, og hans ønske om at få »en perial på« skulle vist ikke altid tages alvorligt.

Der har i det sidste par hundrede år ikke været mangel på interesse for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ejendommelighederne i bornholmernes sprog. Omkring midten af det 18. århundrede samlede amtmand J. C. Urne en mængde ejendommelige ord og udtryk i et manuskript, der nu opbevares i Det kgl. Bibliotek. I 1804 udkom den bornholmske akademiker P. N. Skougårds »Beskrivelse over Bornholm« med en ordsamling og tilløb til en grammatikalsk orientering. I 1856 lod den tidligere præst, dr. phil. A. P. Adler trykke sin »Prøve på et bornholmsk Dialekt-Lexikon«, der gør nogle lidt komiske forsøg på at indpasse bornholmske ord i en konventionel dansk retskrivning, men i øvrigt viser, at han har haft øre for mange af de særprægede vendinger i sproget. I 1873 udkom på et forlag i Rønne en fortræffelig, men for kortfattet »Bornholmsk Ordbog, udgivet af Lærere«. De lærere, der havde udarbejdet det 80 siders hefte, var brødrene Curdts og Othenius Kofoed i Rønne, vistnok i samarbejde med den senere rektor ved Rønne Statsskole, C. Grønbech Koefoed. Tidligere er nævnt J. C. S. Espersens store ordbog, der udkom i 1908 og dens fremragende medarbejdere. Senere har magister Aage Rohmann, først i samarbejde med cand. mag. P. K. Stibolt og afdøde lektor Th. Teinnæs, siden alene, indsamlet et meget stort materiale, der forhåbentlig engang vil give sig udslag i en ny og mere omfattende ordbog. Aage Rohmann har desuden i talrige artikler og foredrag behandlet bornholmsk-sproglige emner og været medarbejder ved samling, fortolkning og udgivelse af de to bind »Bornholms Stednavne«. Også fra udlandet er der vist interesse for bornholmernes sprog. Således har den tidligere amerikanske gesandt i København, John Dyneley Prince, i 1924 i det »Amerikanske Filosofiske Selskab«s publikationer fået udgivet en afhandling »The Danish Dialect of Bornholm«, der — skønt mr. Prince var filolog af uddannelse — desværre skæmmes af mange misforståelser og direkte fejl.

Fra andre sider — uden for fagfilologernes kreds — har der været fremsat de mest fantasifulde gisninger om oprindelsen til bornholmernes sprog; man har ment at spore vendiske og slaviske islæt, stærke påvirkninger af plattysk fra lybækkernes besættelse 1525—1576 o. l. Sandheden er, at langt den største del af det bornholmske ordforråd er rent nordisk, og hvad der er optaget af plattyske ord svarer temmelig nøje til, hvad det danske sprog har optaget i slutningen af middelalderen, et århundrede eller to før lybækkernes besættelse af Bornholm. Selve denne besættelse synes ikke at have efterladt sig spor i sproget — lige så lidt som tyskernes besættelse af Danmark under den sidste verdenskrig — bortset fra nogle få tekniske udtryk — efterlod sig mærker i dansk eller bornholmsk sprogbrug. De mange tusinde tyske turister, der fra århundredskiftet til den første verdenskrigs begyndelse hvert år besøgte Bornholm, gav næppe bornholmerne eet nyt ord, når undtages enkelte villa- og hotelnavne, der vist nu alle er forandrede. Uden for hotellerne og pensionaterne var der i virkeligheden næsten ingen kontakt mellem de daværende turister og den bosiddende befolkning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Interiør fra bondestue.

Det er morsomt at lægge mærke til, at lybækkerne under deres besættelse — sikkert af rent praktiske grunde — har anvendt flere danske ord i deres forbindelse med bornholmerne. I en instruks fra rådet i Lübeck til de udsendinge, der i 1576 skal aflevere øen til Danmark, har de givet de bornholmske natural-ydelser tillempede danske navne. De taler f. eks. om »Schmörschatt« (smørskat) »Koe Schmör« og »Schur Schmoer« (skursmør). En af skæringsdagene for skattens beregning ved øens afståelse er St. Botolphi dag (den 17. juni). Den kalder lybækkerne i dette dokument for »Sunte Bolsdach«; om bornholmerne har fået navnet på deres Bodilskirke, der er viet til Botolphus, gennem lybsk sprogbrug, eller om det omvendt er lybækkerne, der bruger det bornholmske navn for dagen, er ikke godt at vide.

Bornholm havde i sin store sejlskibstid i sidste halvdel af forrige århundrede en hyppig og ret nær forbindelse med Storbritannien. Adskillige søfolk — både kaptajner, styrmænd og menige — bosatte sig i England og sejlede med engelske skibe, og de fleste af de større bornholmske sejlskibe besøgte flere gange hver sommer engelske havne, hvor de undertiden lå i ugevis for lastning eller losning. Man kunne have ventet, at dette samkvem ville sætte sig spor i bornholmernes sprog, men det er kun i meget ringe

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

grad tilfældet, når man ikke medregner det egentlige sømandssprog, der jo i vidt omfang er internationalt. Man kan endnu høre udtrykket *å pæ for* eller *pæ for de holl;* det betyder »undgælde« eller »bøde for«, og det kommer naturligvis af engelsk »pay for« eller »pay for the whole«. Et muntert udråb som *hollaboi* (engelsk: »halloo boy«) var en tid ret almindeligt som udtryk for overraskelse; men nu hører man det næppe mere. Naturligvis har på Bornholm, ligesom i det øvrige Danmark, enkelte den vane at sige »allright«. De engelske ord, der i den nyere tid er optaget i bornholmsk er ikke mange, når man ser bort fra de tekniske og politiske ord, der efter den anden verdenskrig har fundet international udbredelse: »radar«, »NATO«, »gasturbine«, »atomenergi« o. m. a. — samt naturligvis en mængde sportsudtryk.

Men som helhed kan man sige, at de ligheder, der i virkeligheden findes mellem engelske og bornholmske ord, har en helt anden karakter — det er fællesgods fra en forhistorisk tid. Da en meget stor del af det engelske dagligsprog er af nordisk oprindelse, er der intet overraskende i at genfinde de samme ord på engelsk og bornholmsk. Mere påfaldende er det, at man i engelsk genkender en hel mængde bornholmske ord, som ikke mere findes i rigsdansk, hvis de nogensinde har været at finde dér. Noget kunne tyde på, at der langt tilbage i et givet tidsrum har været en forbindelse mellem vestgermansk-angelsaksisk på den ene side og bornholmsk på den anden, som det ville være interessant, men også vanskeligt, at efterspore.

Når man på engelsk siger *to ean* (eller: *yean*) om fårenes fødselsproces, »at læmme«, finder man dette ord igen i det bornholmske *å önna.* Engelske sprogmænd mener, at de har fået deres ord for »en saks«, *pair of scissors,* ind med normannerne, men hvor har bornholmerne fået deres tilsvarende *sisara* fra? Det engelske ord for en »le«, *sithe,* svarer i udtale ganske godt til det bornholmske *enj sais,* der betyder det samme; (den almindelige engelske stavemåde »scythe« anerkendes at være etymologisk forkert). En »tap til en tønde« (»hane«) kan på engelsk bl. a. hedde *a crane,* på bornholmsk *en krån.* Ordet skal være af vestgermansk oprindelse med rod i navnet på den fugl, der på dansk hedder »trane«, bornholmsk *tråna.* Det gamle bornholmske navn for et kirketårn *enj stivvel* er af samme afstamning som engelsk *steeple;* det engelske udsagnsord *to fadge,* der anvendes om ægtefolk eller forlovede, der kommer godt ud af det sammen, er utvivlsomt af samme oprindelse som det bornholmske *å fæggjas,* der betyder at kærtegne hinanden. En »hvidtjørn« hedder på bornholmsk *haventorn,* på engelsk hawthorn. Ordet findes igen i svensk »hagtorn« og er formodentlig af nordisk oprindelse; det samme gælder *byllenbær,* der på engelsk hedder *bilberry;* på dansk hedder bærret »blåbær«, men planten »bølle«. Engelsk *bramble* (angelsaksisk *bremel*) svarer til bornholmsk *brommelbær,* hvis frugt på bornholmsk også kaldes *blåbær,* på dansk »brombær«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Listen kunne gøres adskilligt længere; på visse lydmæssige ligheder er der gjort opmærksom tidligere i denne artikel. Over for påstandene om »vendiske« og »slaviske« påvirkninger, der næppe eller kun i ganske isolerede tilfælde holder stik, har jeg fundet det interessant at henlede opmærksomheden på disse paralleller med engelsk.

Adskillige både nordiske og engelske sprogforskere arbejder på en udforskning af de nordisk-britiske sprog- og dialektproblemer. Måske vil der vise sig resultater, som kan kaste nyt lys også over visse begivenheder på det historiske felt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

DIGTERNES BORNHOLM

FØRSTE GANG Bornholm indføres i digtningen, sker det uden forelskelse:

Jeg kvæder om en ø så fæl
som nogen ø her på jorden.
Gud fri for den hver moders sjæl
især dem, her bor i Norden.
Den ligger midt i det vildene hav,
er dannet af kampestene.
Der kommer ingen i sin grav
med uskadte arme og bene . . .

Gudhjem-degnen *Claus Andresen* sang sådan i sine »Poetiske Forsøg« 1786. Han var nu heller ikke bornholmer, men født i Helsingør, og i sine glade studenterår i hovedstaden havde han drømt om noget større end det fattige degnekald, der blev hans lod. Han var ingen ringe poet, havde følt sig hjemme i Rahbeks kreds og stod kunstnerisk i gæld til Wessel. Bornholm var ikke noget for ham. I sine senere år forsonede han sig med »kampestenene«, men han kom aldrig til at holde af dem.

De »førte« så Bornholm som stenen langt ude i øst, som de nødig søgte, og Bornholms ældste folkepoesi fandt udtryk i muntre eller drilagtige viser for lukkede døre. Den vendte ryggen til det øvrige Danmark i den anonyme Printzenskölds-vise med den stolte og selvbevidste rejsning.

I løbet af hundrede år greb Bornholm dog ved sin natur og sit sind flere gange afgørende ind i dansk litteratur og gav den en ny drejning.

Foreløbig fik den fæle ø's egne digtere stemme. Her skal ikke gives en indgående omtale af dem alle, men jeg skal søge at drage de linier, der fra Bornholm fører ind i den store danske litteratur — og længere.

Efter Claus Andresen må nævnes enkelte gamle bornholmske digtere, hvis arbejder endnu er levende.

J. C. S. Espersen, født 1812 — fire år før Andresens død — var rektor ved Rønne lærde Skole, selv student fra skolen og indfødt bornholmer. Han var filolog, og hans bornholmske ordbog reddede store dele af dialekten fra forglemmelse.

Han skrev også selv på dialekten digte og sange, som stadig huskes og synges. I viser som »Liden Elna« og »Lived hos Bønnarna« stuvede han med

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forkærlighed allerede dengang sjældne dialektgloser sammen. Om han først og fremmest gjorde det af filologisk interesse, skal jeg lade være usagt. Vigtigere er det, at de lydligt glider så godt ind i versene, at de røber den fødte digter.

Han skrev »Sjøkarijn«, der sikkert vil kunne synge mange generationer af bornholmere sammen. Det er ikke en fæl ø, men den gode hjemstavn, han synger om:

Jemma jå hausar som horra jå song
vezzeliroa for fårsa dejn lijla.
Ud idå bakkanj der serlad' en kjijla,
vanned i kjitan om autaninj sijla
hænte vi bælla så monginj enj gång . . .

For visernes vedkommende havde han en jævnaldrende digterbroder i urmager *J. P. Møller* fra Allinge, en mand udgået fra en helt anden kreds af befolkningen.

Møller havde ikke fået nogen filologisk afslibning, hans viser var drøje i udtrykkene, men de var ægte nok, så sandt som mange vendinger, der forekommer andre danske vel stærke, falder naturligt i bornholmerens mund — i det mindste inden han forså sig på det »rønna fina«. »En ny fæzli hosam jylaautansviza« har i naturlig friskhed bevaret meget af det, Espersen nøjedes med at katalogisere i sin ordbog.

Lidt yngre end disse to var *Lucianus Kofod,* som bevidst skrev en »nationalsang« for Bornholm: »Bornholm du prude vikingmø«. Det varede dog længe, inden den — vistnok for en stor del takket være Bornholmerkoret — blev populær. Jeg er enig med mange i, at denne popularitet var ganske ufortjent, men sangen lever stadig også uden for bornholmernes kreds, og når man tænker på, hvorledes Lucianus Kofods eget liv var en folkelig roman, forstår man, at hans »drape« måtte blive, som det blev.

Han var født uden for ægteskab i fattigdom, skulle have været skrædder, men blev officer — frivillig i begge vore slesvigske krige, grebet af Grundtvig og højskolebevægelsen, svingede politisk fra yderste venstre mod højre, men bevarede gennem hele livet en begejstring, som i sangen satte sin blomst på ondt og godt. Det buldrer og brager i digtet, det myldrer med usikre og indbyrdes modstridende billeder. Kun de strofer, hvor han taler med dæmpet stemme, viser en ikke ringe lyrisk intensitet:

Som bavtasten og borges grus
imellem høj og hegn:
Så spredtes enligt hus ved hus
med abildgård og arneblus
i broget stime over egn —
en prægtig stjærneregn . . .

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gamle huse i Neksø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det er en digters Bornholm!

I 1817 rykkes Bornholm fra den lokale digtning, som ikke nåede uden for øens grænser og heller ikke var bestemt til det, ind i den store danske litteratur. Det år udsendte *B. S. Ingemann* »De Underjordiske«.

Romanen foregår på Valdemar Atterdags tid og skildrer som altid hos Ingemann kampen mellem de gode og onde magter, og den danner indledningen til digterens store historiske forfatterskab.

Ingemanns historiske digtning er først spiret af den bornholmske folketro.

Som folketroen kaldte Bornholms bevægede historie naturligt på digtningen. En anden »ført« digter, dr. phil. *A. P. Adler,* der en tid sad som sognepræst på Povl Anchers præstegård i Rutsker, fulgte i Ingemanns spor med »To Fortællinger fra Bornholm«. Den ene handler om opstanden mod svenskerne i 1658. Adler holdt af Bornholm, og hans arbejder mangler ikke lokal kolorit. At han blev afskediget, fordi han troede på hekse og holdt for, at de skulle brændes, samt mente, at bornholmerne repræsenterede den ældste og virkelige lutherdom, fortjente nok en nærmere omtale, men den hører ikke hjemme her.

Opstanden som litterært emne er gået igen i litteraturen til de sidste årtier med *Kelvin Lindemanns* »Den kan vel Frihed bære«, hvor emnet er brugt med dobbeltbund under den tyske besættelse, og i rønneboen *Bent Nielsens* »Ildvinter«. Den har også været behandlet af svenskeren *J. O. Åberg,* hvis bog »Svenskerne på Hammershus« engang i halvfemserne kom i dansk oversættelse.

Bornholms historie er desuden omsat i romaner af en lang række bornholmske forfattere, hvis bøger vist desværre nu er vanskelige at få fat i, men som endnu i min skoletid blev slugt af alle og var med til at bygge vor bornholmske selvbevidsthed op. Der er for eksempel *Philip R. Dams* om »Schweder Ketting og lybækkerne på Bornholm« — Schweder Ketting, hvis minde holdt sig på Bornholm gennem så mange århundreder, at gamle folk endnu i min barndom kaldte en rask dreng for *enj rættier Svedder Kjætting.*

Maleren *Kristian Zahrtmann* bragte 1868 den unge marinemaler *Holger Drachmann* til Bornholm — umådelig søsyg og utilfreds med havet, fortæller Zahrtmann.

Drachmann kom de følgende år hver sommer for at male, og det omskabte ham fra en ganske habil, men ikke overdreven talentfuld maler til den digter, som gennem et par generationer suverænt var forgrundsfiguren i den danske litteratur.

Han forelskede sig i den smukke Vilhelmine Erichsen, datter af prokuratoren i Laksegade i Rønne. Han giftede sig med hende, og ved tonerne af

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hendes guitarspil og små bornholmske folkesange besluttede Drachmann at sige maleriet farvel og blive digter.

Ægteskabet med Vilhelmine Erichsen blev kun kort, og kun i sine første tre bøger arbejdede han med bornholmske motiver, men jeg er tilbøjelig til at tro, at mange af sømands- og fiskerskikkelserne, som i hans senere bøger er forankret andetsteds, i virkeligheden havde deres rod på Bornholm mellem landsmænd til den barnehustru, han aldrig glemte.

Han vendte en enkelt gang helt tilbage til et bornholmsk motiv — digtet om »Jarl«s forlis:

En nat med storm — en mand, så god
som nogen ulk kanske —
et skib, som kyndigt ført bestod
så mangen dyst, og se:
det røde øje vendte op
for sidste gang sit blik,
og »Jarl« tilbunds med trevl og top
for styrtesøen gik . . .

Forliset inspirerede også en anden digter, *Vilhelm Bergsøe,* til en novelle om et forvarsel før ulykken. Han har også ved andre lejligheder arbejdet med stof fra den ø, han i sin første ungdom forelskede sig i uden dog tilsyneladende helt at blive fortrolig med den.

Hjemstavnsdigtningen begyndte i slutningen af halvfemserne at tage fart på Bornholm som mange andre steder i landet. Som den jyske bevægelse kulegravede den det lokale stof, men kun få bornholmske forfattere bed sig så stædigt fast i det som jyderne, skønt der naturligvis var nok at bide i. Den bornholmske hjemstavnslitteratur kom meget snart til at række videre — langt ud over Danmarks grænser.

Af den bornholmske hjemstavnslitteratur groede vor største internationale digter i dette århundrede *Martin Andersen Nexø.*

Inden for hjemstavnsdigtningen havde han sine forgængere. Først *Fridtjof Bon,* der var barnefødt i Sandvig, søn af højskoleforstander Julius Bon. Hans »Hjemstavnsbilleder fra Bornholm« udkom 1892.

Bogen bringer mellem muntre og typisk bornholmske folkelivsbilleder — sproget er rigsdansk, men med bornholmsk tone og spækket med dialektudtryk — novellen »Ny-Sverrig«, der fortæller om de fattige svenske indvandreres liv på Bornholm. Det var netop fra den kreds, Pelle Erobreren nogle årtier senere blev draget frem.

Nexøs vældige epos om underklassens rejsning havde endnu en forløber i den i Hasle fødte *Jakob Hansen,* som endnu før den skolepligtige alder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

blev omplantet til Neksø, hvor han blev den et år yngre Andersen Nexøs ven og kammerat.

Jakob Hansen ejede ikke den målbevidste sikkerhed, vennen troede ham i besiddelse af. Han var en mærkelig splittet personlighed. Trods en usædvanlig begavelse og et uomtvisteligt digterisk talent fandt han aldrig sig selv, og hans liv blev en tragedie.

Martin Andersen Nexø.

Efter nogle år i snedkerlære tog han studentereksamen, hvorefter han rejste til København for at lære mere. Han ville være videnskabsmand, men kunne ikke bestemme sig for noget enkelt studium. Han ville være polyhistor og drømte om at skrive hele den menneskelige kulturs historie. Han ville selv gennem hele stoffet, og det er mere end et enkelt menneske kan overkomme.

Det brød sammen for ham, og han vendte resolut videnskaben ryggen for at blive digter. Ad den vej kunne hans store opgave måske også løses. Han debuterede med den lille, kyniske roman »En kritisk Tid«, der vakte opmærksomhed — og afsky, men ikke så megen interesse, at den blev solgt.

Bedre gik det ikke med »Universaldirken«, hvori han skildrer et samfund af forbrydere, hvis leder har fået den kongstanke, at al fattigdom, nød og elendighed kan afskaffes, hvis man kunne konstruere en dirk, der kunne åbne alle døre og skuffer.

I en række små novellesamlinger behandlede han typer og problemer fra hjemstavnen, ofte med et kraftigt islæt af overtro og mystik. Der er stærkt bornholmskprægede spøgelseshistorier imellem. Der er novellen »Elise«, hvor den unge mand dræber sin uværdige rival ved at styrte ham ned ad klipperne og netop derved skyder pigen fra sig.

Der er den store novelle »Madam Jensen« om den unge pige, der søger lykken i storbyen, men kun opnår at synke stadig dybere, til hun sløves og affinder sig med sin fortvivlede skæbne. I den er der træk, som peger frem mod Andersen Nexø, som da også — sidst i sine erindringsbøger — har vedkendt sig sin gæld til ungdomsvennen.

Efter års håbløs sygdom døde Jakob Hansen 1909, men nåede fra dødslejet med sine fire tuberkulosebreve uden selvmedlidenhed at kalde på det forsorgsarbejde, der først mange år senere blev til virkelighed.

Uden for litterære kredse er Jakob Hansen i dag knap nok et navn. Dog

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skulle en enkelt af hans bøger, »Neropolis«, en historisk roman fra det gamle Rom nok kunne læses i vore dage. Romanen er en kras skildring af slaveoprøret under Nero.

Jakob Hansen, der aldrig slap sin tilknytning til halvfemsernes litteratur, er et overgangsfænomen, men han var på sin vis den første danske proletardigter, og det kan ærgre en bornholmer lidt, at Julius Bomholts bog om ham aldrig er udkommet.

Han havde på mere end én måde beredt vejen for Martin Andersen Nexø, der blev født på Christianshavn 1869 og meget snart kom til Bornholm med sin familie. Faderen var bornholmer, og ventede han ikke guld og grønne skove på sin hjemø, så håbede han dog på en tålelig tilværelse.

Han fandt kun den samme fattigdom, som han var brudt op fra, men familiens rejse til Bornholm var et lille led i den underklassens uendelige vandring mod lykkelandet, der skulle blive grundmotivet for hele Martin Andersen Nexøs digtning og agitation.

Barndoms- og ungdomsårene på Bornholm formede ham. Han så, lyttede og følte sig til alt det, der i manddommen gjorde ham til en digter af internationalt format.

Men han begyndte som vennen Jakob Hansen i halvfemsernes materialisme. Den skrev han på fra debutbogen »Skygger« i 1898 indtil »Familien Frank«, der kom 1901.

Den er ikke bygget på noget, han har lært eller læst. I den lille fattigroman fra en bornholmsk by giver han sig helt oplevelsen og de egne erfaringer i vold. Den betegner det afgørende vendepunkt i hans produktion.

Også Martin Andersen Nexø måtte gennem fattigmands-tuberkulosen. Han blev ved gode venners hjælp helbredt for den i Spanien og sagde senere, det var her, han lærte, at fattigdommen er international. I Spanien blev han sig for alvor bevidst som international proletar.

Pelle Erobreren begyndte at udkomme 1906. Pelle var bornholmerdrengen fra Fridtjof Bons »Ny-Sverrig«, og Jakob Hansen var med i den.

Første bind af Pelle giver sammen med de langt senere erindringsbøger — »Et lille Kræ«, »For lud og koldt Vand« og »Vejs Ende« — det stærkeste udtryk for, hvad Bornholm har betydet for digteren. Og i den lange række novellesamlinger, der kom mellem hans store romaner, finder man overalt Bornholm, hvor havet, kystens folk, bornholmske bønder og bornholmsk folketro er det bærende . . .

Hvordan han så på sin hjemstavn og dens folk, siger han i det monumentale prosadigt, der slutter:

Møder du mand
langt ude på fjærne have
jagende uendeligheden
med sindet fyldt af hjemve . . .

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Situationsbillede fra malernes og digternes Bornholm: Oluf Høst maler — Otto J. Lund skriver digte.

Mand hvis væsen,
hårdt og kantet,
slår kolde gnister ved hver berøring!
Traf du en,
der i gladest selskab
forfærdende ensom måtte ruge
— stridbart —
over en glødende sjæl?
Det glødende hjærte
under en skorpe af is — —
det er Bornholm!

I det halve århundrede, Martin Andersen Nexø fyldte den danske litteratur og ukueligt voksede ud over grænserne til den store verden, skød et broget bed af bornholmske poeter frem. Mange af dem virker endnu, og enkelte er først for nylig blevet tavse.

De har ydet deres indsats på rigsdansk eller på dialekt — mange på begge mål. Jeg må nøjes med at nævne enkelte værker og navne, som fortjener at blive husket eller fulgt.

Karna Birch Grønbech har på rigsdansk skrevet læseværdige bornholmske romaner som »Ingrid Klo« og »Kommandantens Døtre«. Den sidste foregår for en stor del på Christiansø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Professor *Vilhelm Grønbech,* den ansete religionsforsker, har udsendt romanen »Sejersen fra Variager«, som foregår i en bornholmsk by så typisk, at man ikke kan sætte fingeren på kortet og udpege, hvor på Bornholm den ligger.

Chr. Fr. Mortensen, der var født i København, men fik sine drengeår i Neksø, hvor atmosfæren synes særlig gunstig for digtere, har i romaner som »Richardt West« og »Skarvaja-Vognen« behandlet bornholmske forhold og personer.

Mellem de forfattere, der skrev dialekt, er det værd at nævne *Otto J. Lund,* ikke mindst for romanen »Slidara«. Han vandt en meget stor læserkreds og havde en ganske særlig evne til at holde den bornholmske tone også i en lang række digte. Skrev han vers på rigsdansk, kunne det glippe for ham, men på bornholmsken talte han til hjertet:

Vor ø, vort jemm som liden prik
på vardenskorted står.
Vor moers sprog, vor fårsa sjik
vi lære au, mens dåna gjik.
Vort jemm! Dit navn til sinjed går
å diva rødder slår.

Den bornholmske lyrik har blomstret frodigere end nogensinde i vers, der søgte og fandt gehør hinsides Hammervandet, og vers, der, skønt ikke ringere, fandt deres publikum på bornholmernes land alene. En følsom skare digtere af forskelligt temperament og vægtfylde, men alle skabt af Bornholm og stemt af øens toner: *Carl J. E. Åkerlund, Christian Sommer, Anton Kjølby, J. P. Kuhre, K. H. Kofoed, Karl M. Kofoed, Ingeborg Petersen, Hans Hjorth,* der også har skrevet en række populære bornholmske skuespil, *Hans P. Hågensen* og *Jørgen Vibe.*

Bornholmerens inderlige hængen ved fødestavnen er tolket hjerteligt af *Elna Schøne:*

Som enj moersjøger unga
hår jå lajntad långa år.
Lanned, vår min vagga gongad,
drår maj, vår jå går å står.
Dina kløpper, dina dåla,
diva brødder, grøna såla,
strån, vår sjøna brød å rongad,
aldri maj å minje går . . .

Stærkt står Allinge-drengen *Christian Stub-Jørgensen,* som fra sin første digtsamling »De fjærne Skove« snart fandt ind »Under Hjemlandets Kyst« — titlen på hans anden digtsamling. Han har i mange år boet uden for

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholm, men ingen har i så fint mejslede strofer, med så kræsen formsans og intens følelse som han givet den bornholmske hjemstavn. Her er den symboliseret i Kampeløkke Å:

Alle mine veje vil den tyste rytme følge,
fylde mine drømme med sit søde, klingre skælv,
synge som det synger op fra åens blanke bølge,
dirre, som det dirrer under sommerhimlens hvælv.
Blir min livsensgang
banet eller trang —
allerinderst inde i mit sind og i min sang.
Kampeløkke Å,
vil dit hjærte slå
tonende og hastigt, til mit eget går i stå.

En yngre stemme i koret er *Asger Dam*. Også han søgte ud og længtes tilbage i stærke billeder af bornholmsk landskab og sind. Her kender man kulden i den bornholmske vinternat:

Det blinker i rummet af koldt metal,
af frostens svirpende stål.
Alting er standset og stivnet i nat
som en vandrer, der fejled sit mål.
Klippen står sort i et måneglimt,
truende tungt mod det blå
som en næve, der lammes et nu af et greb
og hugger sig frem og vil slå.

Det er ikke meningen her at give karakter, men mon jeg træder nogen for nær, når jeg mener, at *Alfred Jensen* (1879—1947) var den ædleste af de digtere, som i de sidste årtier har skrevet på dialekten. Han havde et fint lyrisk sind, et sikkert øre for sproget — tilsat en beskedenhed, der fik ham til aldrig at samle sine digte i bogform.

Hans vers blev — under mærket A. J. — spredt rundt om i bornholmske aviser og tidsskrifter. Først efter hans død samlede vennerne et udvalg til en lille digtsamling, der er et monumentalt værk inden for moderne bornholmsk dialektdigtning.

Og så var den kræsneste kender af det bornholmske mål strengt taget »ført«.

Han var født i Løgstør, men kom i sit sjette år til Bornholm. Dér fik han først for alvor sin barndom, sagde han selv. Det var med sorg, han måtte forlade øen, da han blev student, og i 1921 vendte han tilbage og blev knyttet til Neksø Realskole, hvis forstander han var til sin død.

I sit skolearbejde gjorde han uvurderlig indsats for at bevare dialekten

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ren hos den yngre generation, og inden for dialektdigtningen skabte han vers, der allerede før hans død var blevet klassiske.

Alfred Jensen tænkte på bornholmsk. Han eksperimenterede med dialekten for at prøve dens bæreevne, og han kunne få den til at spænde vidt fra stilfærdige bornholmske stemningsbilleder over gendigtning af Burns og nobelpristageren Yeats til små drilske ritorneller drejet så drevent, som nogen Årestrup kunne gøre det.

Stærkt står også hans bornholmske gendigtning af Printzenskölds-visen. Så rent bornholmsk har originalen næppe lydt — men den burde have været sådan . . .

I et digt til Martin Andersen Nexø på halvfjerdsårsdagen siger han om deres fælles by:

Få kjende forra bøjn — torr jâ nok sai.
Nu far dejn halla varden rondt med dai.

Mens Andersen Nexø bar sin bys navn med ud over den halve verden, blev Alfred Jensen mellem sandstensgærderne og vågede over hjemstavnens skatte, for han elskede »Najse«:

Hæjlut du ligjer i havborn,
sjøjn har du læje forr,
bakkana bâg dai, sân i sønder
å Hajlalykkjan i norr . . .
Vagga å sânsten du fijke,
lânglaid, sodu å go,
å sjøna, som balrada udanforr
va bællapaier kajn tro . . .

Der *har balrad* megen sø om Bornholm, siden den gysende blev karakteriseret som den fæle ø, som kun var et smædevers værd. Den har kaldt på drømme og digtning. Den er ikke blot blevet malernes ø, men også digternes Bornholm.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

TEATRET

Før 1722 opførtes her i landet næsten udelukkende stykker på tysk; men efter denne tid blev dansk sprog almindeligt, især ved Ludvig Holbergs banebrydende arbejder på scenerne i Grønnegade og på Kongens Nytorv.

Efter trykkefrihedens indførelse i 1770 skyllede en bølge af begejstring for dansk amatørkomedie over hovedstaden og provinsen, hvor man dannede klubber og foreninger med det formål at dyrke »litterære øvelser« og fremføre skuespil, hvilket ofte skete under meget primitive forhold, hvad lokaler angik.

I Odense byggedes et rigtigt komediehus i 1795, Helsingør og Århus fik deres teatre omkr. 1800, og i 1823 fik Rønne sit, efter at man i 5 år havde dyrket »dramatiske øvelser« og komediespil.

Det begyndte med, at 3 unge rønneboere, *Adolf Dam, Mads Stender* og *Lars Winsløw* i 1818 fandt på — i stedet for de sædvanlige fastelavnsløjer — at indøve nogle scener af »Jean de France« og forevise dem i forskellige borgerhjem. Ideen slog så godt an, at de indøvede stykket i sin helhed, og i marts måned fandt den første première sted i madam Wolffsens sal på hjørnet af Silkegade og Grønnegade. Hvad gjorde det, at siddepladserne var brædder, der lå på tomme sildefjerdinger (ølkasser havde man ikke dengang), eller at fortæppet bestod af sammenrimpede lagener, og kulisserne var skærmbrætter! Hvordan spillet var, vides ikke; men det gav stødet til dannelsen af en klub, »Ei blot til Lyst«, der skulle arbejde videre med dramatiske øvelser. Med kommandanten i spidsen samledes andre militærpersoner, amtsprovsten, civile embedsmænd, købmænd og håndværkere til et møde, og 64 borgere indtegnedes som medlemmer; apotekeren valgtes til formand for den bestyrelse, der skulle føre sagen ud i livet. Den største vanskelighed var at finde et passende lokale. Man fik dog omsider en sal til leje i Østergade, den sal, som senere blev overtaget af det teaterselskab, der i 1823 blev dannet, og som endnu tilhører teatret og kaldes hjørnesalen. Her opførtes i den første sæson ikke mindre end 10 stykker, deraf 3 af Holberg. Man betalte ikke entré, men der blev optaget kollekt i en høj silkehat ved udgangen, og det blev antydet, at man ville anse 3 mark for passende for en herre med ledsagende dame. Helt billigt var det ikke. Hvert stykke blev opført to gange, første aften for børn, tjenestefolk og håndværkere, der havde givet en hånd med ved prøverne. Anden aften var den egentlige opfø-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

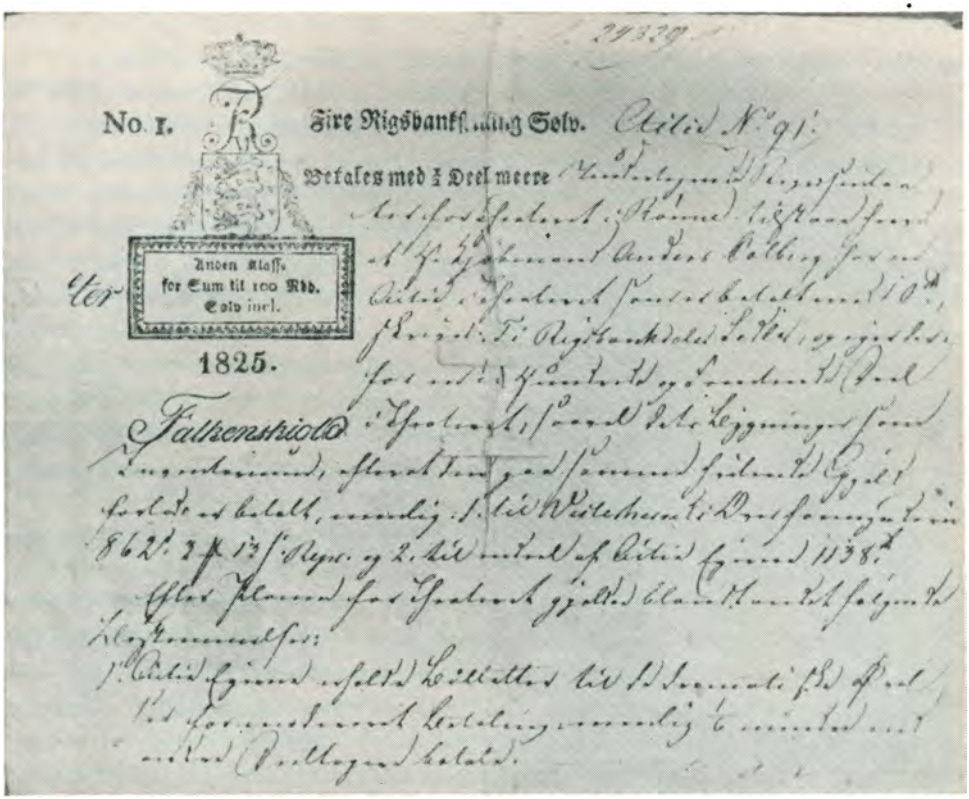
No. I.
Sire Rigsbankf...ing Selv.
Betales med ½ Deel meere
Anden Klass.
for Sum til 100 Rbd.
Sølv incl.
1825.
Falkenstiold

Forsiden af aktiebrev til A/S Rønne Theater.

relse for abonnenter og andre fine folk. Denne fremgangsmåde holdt sig igennem mange år.

De energiske aktører kunne glæde sig ved en stor succes. I sæsonen 1822—23 spilledes i løbet af 10 aftener 15 stykker; men det må erindres, at spillet her som andre steder ikke krævede nogen egentlig ageren. Stykkerne blev nærmest læst op af forskellige personer, som stod samlet omkring sufflørkassen.

På et møde *den 15. februar 1823* tog man det afgørende skridt til opførelsen af en rigtig teaterbygning ved at udsende indbydelse til aktietegning for at skaffe midler til dette formål. Indbydelsen var undertegnet af toldkasserer *Chresten Krumm,* skipper *Caspar Wolffsen,* konsul *Otto Arboe* og toldinspektør *Chr. Lohmann,* og den begyndte sådan:

»Lysten til at bivåne de dramatiske øvelser er hvert år tiltaget således, at mange have anholdt om billetter uden at deres ønske er blevet opfyldt, formedelst det indskrænkede lokale, som nu haves; dette har foranlediget undertegnede til at fremkomme med dette forslag til indretning af et skue-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

spilhus, der måtte indrettes med så megen økonomi og simpelhed, at de midler, der derved kan tilvejebringes blive tilstrækkelige . . .« o. s. v.

Der blev udbudt 200 aktier à 10 rigsdaler pr. stk. Aktierne måtte ikke give udbytte, men aktionærerne fik ved køb af billetter til nedsat pris nogen godtgørelse for deres udlæg. Der tegnedes 215 aktier, og selskabet rådede dermed over 2.150 rdl. Det viste sig imidlertid, at bestyrelsen havde været alt for optimistisk i sine beregninger af udgifterne. Bygningen kom til at koste mere end det dobbelte af aktiekapitalen, nemlig 4.444 rdl. og 12 sk. Dette medførte, at selskabet allerede i starten havde de største økonomiske vanskeligheder, og disse har trofast fulgt teatret gennem mere end 100 år.

Teatret indrettedes i Diderik Olsens købmandsgård ved Østergade, og den smøge, der løber langs teatrets østside, kom til at hedde Theaterstræde. Ejendommen blev ombygget til formålet og har siden været Rønne bys eneste teaterbygning. Der er i årenes løb foretaget udvidelser og ændringer, men den gamle bindingsværkslænge er næsten uforandret.

Lørdag den 29. november 1823 gik tæppet op for første gang i det nyindrettede teater. Der opførtes Kotzebues »De onde Luner« for fuldt hus, og allerede 14 dage senere gik Holbergs »Jeppe på Bjerget« over scenen. Til hver forestilling var der ikke mere end 2 à 3 prøver, så man kan skønne, at kvaliteten af forestillingerne må have været ringe. Tilslutningen var imidlertid upåklagelig. De optrædende var — også i dameroller — mænd af borgerskabet; kun rent undtagelsesvis blev en lille birolle betroet en dame. De to mænd, som trak det store læs, var toldkasserer Krumm, der havde stor sans for det administrative arbejde og tillige var en udmærket aktør, især i dameroller, og skipperen, kaperkaptajnen, toldinspektøren, »ridder« Wolffsen, der havde erhvervet sig kongens nåde og bysbørnenes beundring, først ved sine eventyrlige kapertogter, der indbragte ham ridderkorset, senere ved sit joviale og djærve væsen og sine uomtvistelige evner som skuespiller og selskabsmand.

Ved en festforestilling til ære for prins Kristian Frederik (senere Kristian VIII), som besøgte Bornholm i 1824, opførtes Oehlenschlägers »Den lille Hyrdedreng«, hvori begge de nævnte teaterdirektører optrådte.

I en halv snes år spilledes der komedie på livet løs, og et utal af stykker gik over scenen; men derefter kom reaktionen, trætheden på begge sider af rampen. Der blev nok spillet en del stykker, men melodien var borte. Wolffsen døde 1836, få år efter at Krumm var gået bort.

I den stillestående periode gjorde man halsbrækkende forsøg på at stimulere interessen for teatret ved at give sig i lag med så krævende stykker som Schillers »Røverne«. Det kunne naturligvis ikke gå. Interessen samlede sig mere om de omrejsende selskabers præstationer; de kom med et mere folkeligt programvalg, der bedre kunne samle tilskuere. De hjemlige aktører fortsatte dog arbejdet og allierede sig undertiden med en sangforening eller

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

et orkester for at få en aften ud af det, når de selv kun opførte en enakter.

Ved midten af århundredet øgedes aktiviteten: Heibergs vaudeviller og senere Hostrups uopslidelige komedier var velegnede til opførelse af amatører, og de tiltalte i høj grad det bredere publikum.

Et nævneværdigt fremstød kom dog først i midten af 1860-erne, da Bornholms kommandant, oberst (senere kammerherre) *M. Edv. Fallesen*, med stor dygtighed tog sig af sagerne og instruerede aktørerne ved en række forestillinger. Han gik grundigt til værks og forlangte indtil 20 prøver, før stykket måtte løbe af stabelen; han gav aktørerne et helt nyt syn på deres opgave, og først nu kunne der blive tale om virkeligt komediespil. Ved hans forflyttelse til København, hvor han blev udnævnt til direktør for Det kgl. Teater, oprandt Rønne Theaters store glansperiode under lægen *Søren Kabells* førerskab. I over 30 år blev han sjælen i alt, hvad der angik teatret; som aktør, instruktør og som administrator var han uden sidestykke; han herskede enevældigt, og hans medarbejdere tilbad ham. Hans arbejdsevne var enorm, og teatret var hans kælebarn. Han udarbejdede et værk på 1200 håndskrevne foliosider i 2 eksemplarer om Rønne Theater i de første 75 år; han oversatte adskillige komedier fra fransk, og på 50-årsdagen for hans debut i Rønne spillede han — 79 år gammel — Skriverhans' rolle i »Eventyr paa Fodreisen« under en tætpakket sals jubel.

Dr. Søren Kabell som dobbeltgænger.

Men teatret begyndte at forfalde, da Kabell ældedes. Der blev endnu spillet megen god komedie under tandlæge *H. Lindhardts* ledelse; og af de mange udmærkede aktører, der havde nyt godt af Kabells instruktioner, skal nævnes de to adjunkter *H. St. Holbeck* og *O. Schlichtkrull* (begge senere rektorer), fruerne *Sofie Madsen* og *Emma Koefoed*, samt frk. *Nathalie Poulsen*.

Men den dygtige administrator savnedes.

Dr. Kabell så det og skriver derom: »Det er imidlertid gået op og ned for teatret; kommer der folk frem, der have nogen dramatisk evne, så kommer vel også lysten, og så forsvinder måske igen den døde tid . . . det synes mig dog ikke rimeligt.«

Det, som dr. Kabell ikke ventede, skete dog, om end på en måde han ikke syntes om. Kabell levede endnu og gav sit mishag til kende.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I 1909 havde stud. theol. *Laurits Wessel* til fordel for en syg kammerat skrevet og i København fået opført et stykke i bornholmsk mundart, og dette havde dér fået en strålende modtagelse. Den lille spillertrup — alle bornholmske studenter — kom senere til Bornholm og gav 12 forestillinger for rød lygte. Det var en enestående succes og blev begyndelsen til den bornholmske hjemstavnskomedie, der blev teatrets redningsplanke. »I Piblamarken« hed det, og det gengav i lystig form dagliglivet i et lille skrædderhjem på landet. Det var ikke drama og ikke vaudeville, men et glimrende tidsbillede med sange, som i højeste grad tiltalte det bornholmske publikum. Wessel spillede selv den kvindelige hovedrolle. Senere skrev han endnu et lignende stykke, som dog knap var så godt som det første, »Råsapåsajn«. Det faldt mindre godt i tilhørernes smag, men havde dog i 1955, da det gik over scenen i Rønne igen, en uventet stor tilslutning. »I Piblamarken« har gentagne gange været indstuderet på ny og har bevist sin levedygtighed. Wessel gav bolden op, og hans to komedier blev efterfulgt af en mængde andre, skrevet på bornholmsk folkemål. De reddede den gamle teaterbygning fra den truende ruin.

Den før nævnte fru Sofie Madsen tog sig for at oversætte nogle af den tids successtykker, »Landsbyens Magdalene« og »Bolettes Brudefærd«, til bornholmsk, og disse stykker skaffede mange penge i den slunkne kasse. Skolet af dr. Kabell var hun en udmærket instruktrice, som med myndighed og energi førte komedierne frem. Teatret blev, væsentlig ved adjunkt *Ingvar Åsteds* udmærkede indsats, sat i en foreløbig brugbar stand. Nye forfattere skrev nye bornholmske komedier, som efterhånden skaffede midler til at forbedre hele teaterkomplekset med centralvarme, elektrisk lys m. m., så det nu er en scene, hvor Det kgl. Teaters, Andelsteatrets og andre ensemblers kunstnere holder af at optræde.

Med sin komedie »Ætte dejn søda Kløenj ...« gik fru Sofie Madsen i spidsen for den række bornholmske komedieforfattere, der fulgte hendes initiativ, og kaldte fru *Margrethe Kofoed* frem på arenaen; hendes stykker »Et Sjømajnshjem« og »Liden Elna« hører med deres stilfærdige og poesifyldte scenebilleder til de smukkeste bornholmske komedier. De er gentagne gange sat op i ny indstudering og kan stadig fylde tilskuerpladserne. I hendes kølvand fulgte faktor *H. Chr. Hansens* »Jarter Dama«, »Mads Ols Lena« og »Krakka-Stina«, alle af et mere drastisk tilsnit. Rundt om på øen er desuden skrevet og opført adskillige stykker. De bedste er vel nok maleren *H. P. Hågensens* »Smuglarijn« og »Skuden hon vaggar«. Den sidste, en herlig folkekomedie, gjorde stor lykke ved opførelser i Rønne Theater 1956.

Også en rigtig opera og et syngestykke er gået over de efterhånden slidte brædder på den gamle scene. Professor *Daniel Andersen*, født og opvokset i Rønne, uddannet i udlandet, komponisten til »Madonnas Ansigt«, der er opført på Det kgl. Teater, skrev tekst og musik til operaen »Kjøv-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

venhaunarijn«, der med fuld musik, kor og kammersanger Erik Sjøberg i titelrollen opførtes i 1943 under stor begejstring. 5 år efter kom »Gje Tid — kommer Rå«, et lystigt syngestykke, der ligeledes under professorens energiske ledelse faldt i god jord på Bornholm. De dristigste forventninger var opfyldt.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at forfatteren af denne artikel siden 1928 har skrevet en halv snes helaftensstykker, tildels med musik, som alle er opført på scenen i Rønne, nogle tillige i hjemstavnsforeningerne i København.

Sofie Madsen i »En Søndag på Amager«.

Aktionærerne i A/S Rønne Theater er stadig de formelle ejere af teatret og hvad dertil hører. I dets vedtægter er dog indføjet den klausul, at ejendommen aldrig må afhændes til andre formål.

På 125-årsdagen for teatrets indvielse, den 29. novbr. 1948, arrangeredes en festaften, af hvis program skal nævnes: Tale af amtmand v. Stemann; foredrag af prof., dr. Torben Krogh; 2. akt. af »Den politiske Kandestøber« på bornholmsk; scener af »Eventyr paa Fodreisen«; forspil og 1. akt af Hans Hjorths »Karna Blåkujlla«; scener af Daniel Andersens »Gje Tid — kommer Rå«.

Foruden at være et forlystelsessted har Rønne Theater formentlig haft en vis mission som kulturfaktor. I hvert fald har den bornholmske komedie, ved at fremdrage svundne tiders folkemål, tankesæt og levevilkår, deres gamle folkeviser, sagn, dragter og danse, gjort sit til at værne om den bornholmske almuekultur, som efterhånden har måttet vige for en mere moderne form for livsytringer. Da tilmed alt arbejde på scenen, i orkestergraven og garderoberne er ulønnet, ligesom der ikke ydes noget som helst udbytte eller honorar til aktionærer, bestyrelse, forfattere, komponister eller instruktører, må det vel siges, at foretagendet hviler på en rent filantropisk basis. Dets eneste formål er at bevare det gamle teater, så der i Rønne stadig er et sted, hvor der kan spilles god komedie såvel af professionelle skuespillere som af amatører.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

MALERNES BORNHOLM

I DANMARKS MODERNE malerkunst er Bornholm den landsdel, der stærkest har krav på opmærksomhed. Det var i virkeligheden her det store kunstneriske gennembrud i begyndelsen af århundredet først kom til udtryk og for alvor knyttede en forbindelse mellem dansk kunst og betydningsfulde strømninger i internationalt europæisk kunstliv.

Dette betyder dog ikke, at Bornholm ikke tidligere har haft tilknytning til kunstneriske nyskabelser her i landet. Ideen om Bornholms kunstneriske muligheder tilhører ikke blot det slægtled, der forløste dem, men har ligget latent hos forudgående slægtled.

I middelalderen blomstrede det kirkelige kalkmaleri fuldt så vel på Bornholm som i andre egne af landet. Det var en stærkt givende kunstart. International og folkelig på samme tid, rummelig i sin udtryksform, der nåede såvel det ophøjede som det drastiske. Reformationen havde imidlertid ingen brug for det katolske billedsprog. Opmærksomheden skulle da rettes mod det talte ord fra prædikestolen. Væggenes brogede underholdning opfattedes som en ubillig konkurrence dertil, og resultatet blev, at den begravedes under et forsvarligt lag puds. Kunsten blev hjemløs, og de skabende kræfter lammedes for et godt stykke tid.

Da de atter vågnede, var tiden blevet en anden. Renæssancens tanker havde samlet opmærksomheden om individet på almenhedens bekostning. Det kom til at gå ud over den folkelige kunst, thi kunsten blev nu især knyttet til de mægtige i landet, til kongens, hoffets og stormændenes personer. Dette medførte, at hovedstaden blev knudepunktet for kunstnerisk virksomhed, og at Bornholm, som andre afsides liggende egne af riget, forblev ret uberørt deraf. I øvrigt var Danmark i de første århundreder efter reformationen henvist til i videste udstrækning at indføre udenlandsk kunst eller at indkalde udenlandske kunstnere for at tilfredsstille sit behov. De hjemlige kunstnere havde ingen skole, næppe nogen tradition at støtte sig til, så deres chancer for at hævde sig var overordentlig problematiske.

I 1754 oprettedes da endelig Det danske kongelige Kunstakademi i København for at bøde på mangelen. Franske kunstnere indkaldtes til at sætte det igang, og med fransk kunst som fødselshjælper er da Danmarks nyere kunst kommet til verden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Karl Isakson: Bastioner på Christiansø. 1921. (Statens Museum for Kunst).

Akademiet stod imidlertid under kongehusets beskyttelse, og det samme gjorde mere eller mindre kunstnerne. Dette fik naturligvis betydning for såvel deres motivvalg som for hele deres kunstneriske indstilling. Repræsentative portrætter, historiebilleder af litterært eller sindbilledligt indhold hørte til de foretrukne bestillingsarbejder. Behovet for at se landets egen befolkning eller karakteristiske danske landskaber på malernes lærreder var knap vågnet.

Fra Frederik VI's tid begyndte kunsten imidlertid så småt at skifte signaler. Den litterære guldalder fik sit modstykke, ikke blot i Thorvaldsens kosmopolitiske kunst, men også i hele den borgerlige malerkunst. Et nyt borgerligt publikum overlod til kunstnerne selv at finde på motiver og viste stærk tilbøjelighed til at købe de billeder, der med størst forståelse netop skildrede deres egne borgerlige, kendte omgivelser.

Hermed var i virkeligheden interessen for Danmark som kunstnerisk motiv vakt. Efterhånden, sammen med den nationale vækkelse omkring de slesvig-holstenske krige, vaktes og voksede publikums behov for netop gennem billedkunsten at skærpe sansen for fædrelandets landskabelige skønhed og dets befolknings ejendommeligheder: Den nationale malerkunst ind-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ledte sit langvarige herredømme i dansk kunst, der endnu 100 år senere er en kendsgerning, i hvor mange forklædninger denne nationale glæde over Danmark end i tidens løb er fremtrådt.

Omkring midten af forrige århundrede var den kunstneriske opdagelse af Danmark blevet en kendsgerning. Som ringe i vandet bredte den sig ud over riget med Akademiet i København som det naturlige midtpunkt, og naturligvis nåedes Bornholm også — omend med noget besvær — af den store gruppe af malere, der udførte det egentlige pionerarbejde i så henseende.

De begyndte at rejse rundt i riget på stadig jagt efter fædrelandets hidtil upåagtede skønhed. En hel ny verden af vidunderlige motiver var opdaget. Med forkærlighed opsøgte de steder, der landskabeligt set var særlig storslåede og karakterfulde, og Bornholms pragt forblev ikke uopdaget, selvom de dengang besværlige rejseforhold altfor stærkt hæmmede tilstrømningen af kunstnere. Men kunsten standsede ikke ved denne første store indregistrering af landskabernes skønheder. Nye muligheder dukkede op. Der var først og fremmest menneskene, som hørte til i landskaberne. Fra at være en biting i billederne gik de over til at blive det egentlige motiv. Deres maleriske dragter, deres huse og stuer, hele den kultur, der var særpræget for hver egn og dens specielle livsvilkår, blev til en række folkelivsskildringer af største værdi i dansk kunst. Beskrivelsen af landet blev således stadig mere aktiv. Forståelsen af vejrligets betydning, menneskenes stadige kamp mod naturkræfterne og deres afmagt overfor dem satte sig spor, ikke mindst i beskrivelser af havet omkring Danmark, og atter engang viste Bornholm sig da at have naturlige betingelser for at blive et taknemmeligt udgangspunkt for kunstnerne.

I 1870-erne drog en ung, lovende og på det dramatiske stærkt indstillet maler til Bornholm og malede en række skildringer af det frådende hav om øens kyster. Maleren var *Holger Drachmann*, der dog hurtigt opgav penslerne for pennen og Bornholm for Skagen, men en af hans gode venner var den unge bornholmske maler *Michael Ancher*. For ham fik Drachmann afgørende betydning. Anchers begejstrede folkelivsskildringer blev det maleriske modstykke til Drachmanns poetiske hyldest af folkeligt heltemod, men skuepladsen var nu blevet Skagen, og her blev Anchers berømmede billeder til. Næppe havde Ancher, hvis sind var stærkt og trodsigt som fødeøens klipper, imidlertid ladet sig binde til Skagen, hvis ikke rent kunstneriske hensyn i virkeligheden havde stillet sig i vejen for den skildring af Bornholm, han ofte drømte om at virkeliggøre. Det var tidens nye kunstneriske idealer, der gjorde sig gældende. Fremfor landskabets linier, former og farver, ja selv fremfor dets folkelivs maleriske muligheder, samledes de om noget så uhåndgribeligt som luftens og lysets bevægede spil om de faste

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

genstande og atmosfærens tilsyneladende opløsning af alle faste omrids og alle klart omskrevne farver.

Disse ideer var fælles for det europæiske kunstliv som helhed, de fik deres stærkeste udtryk i den franske impressionisme omkring slutningen af forrige århundrede. I utallige variationer har de overalt givet sig til kende, og naturligvis blev særligt egnede landskabstyper de foretrukne. Skagens vege, smeltende linier, dens havgus og dens fugtmættede atmosfære, ikke mindst det uvirkelige og eventyrlige ved dens lyse nætter, blev det første midtpunkt i de danske bestræbelser i denne retning. Bornholms fasthed og tindrende lys var mindre egnet. Karakteristisk er det, at når Ancher blev denne gruppes midtpunkt, skyldes det mest hans kunstneriske og menneskelige kvalitet og autoritet. Hans billeder virker som helhed dagklare og faste mod Krøyers drømmende og poetiske eventyrverden.

Således blev det et senere slægtled forbeholdt at trænge ind til en dybere forståelse af Bornholms specielle maleriske værdi under indtryk af og i inderlig forbindelse med kræfternes lovbundne spil i den store europæiske malerkunst.

For de danske kunstnere, der var banebrydende herhjemme, havde såvel det objektivt gengivne landskabsbillede, den oplysende folkelivsskildring og den koglende, stoflige atmosfæregengivelse tabt sin igangsættende kraft. Noget så grundlæggende som en trang til at opdyrke farvens pragt, formens logik og rytmens livfuldhed trængte sig på, krævende de bedst mulige arbejdsvilkår, og med den bornholmske natur og det bornholmske klima fandt de, hvad de søgte.

Ingen har bedre været i stand til at følge denne skiften af signaler i dansk maleri end den store bornholmske kunstner *Kristian Zahrtmann*, der fødtes i Rønne 1843, og hvis lærervirksomhed for flere generationer af danske kunstnere har båret de rigeste frugter. Zahrtmanns barndomsmilieu har haft afgørende indflydelse på hele hans liv og indirekte på den danske kunsts udvikling. Det var ikke alene moderen, hvis sjælelige styrke, styrke og kærlighed tryllebandt ham til hans dages ende, men også de personer, den litteratur og de ting, som han — især gennem hende, lærte at elske i sin barndom. Betydningsfuld for hans kunstneriske syn må den begejstring for den bornholmske flora, som hun fremelskede hos ham, have været. Måske har den farveglæde, blomsterne indgød ham, ligefrem været bestemmende for hans valg af kunstnerbane. Hans litterære evner synes nemlig at have været fuldt på højde med hans evner som maler, og valget var svært. Da det engang var truffet, vendte han sig da også fortrinsvis mod det dramatiske maleri. Bornholms natur, dens atmosfære, dens folkeliv spiller praktisk taget ingen rolle i Zahrtmanns kunst, men hans menneskeopfattelse er præget af barndommens oplevelser. Atter og atter aner vi gennem hans betagne skildring af heroiske kvindeskikkelser, omridset af moderens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Edvard Weie: Poseidon. 1917. (Statens Museum for Kunst).

magtfulde personlighed i et skær af flimrende blomsterfarver, og i enkelte af Leonora Christina-billederne ses tillige en refleks fra Bornholms kirkearkitektur.

Det hænder i Zahrtmanns kunst, at hans tilbøjelighed for det dramatiske får hans billeder til at strejfe det parodiske, og på samme måde sker det, at hans ønske om farvepragt tilføjer billedvirkningen noget grelt eller kulørt, men netop dette moment af usikkerhed, som han var sig bevidst i sin kunstneriske fornemmelse, har i forbindelse med hans højt udviklede intelligens og moralfølelse gjort ham lydhør overfor positive originale anlæg hos hans elever. Hvor langt bort fra sine egne maleriske ideer han end følte, at fynboerne, hans første elevkuld, fjernede sig, var han dem dog stadig nær med råd og dåd og forståelse, kun optaget af det ene og væsentlige, at de skulle finde deres egen helt personlige udtryksform. Derfor bærer Zahrtmann sin del af æren for, at fynboernes kunst, et dansk svar på den franske impressionisme, trods sin naturlige begrænsning, er både lødigt og værdigt.

Zahrtmanns ry som lærer nåede langt ud over landets grænser. Et stort antal skandinaviske kunstnere har søgt hans skole og har senere mindedes den med taknemmelighed. Den af dem, der blev mest betydningsfuld for dansk kunst og for Bornholm, var *Karl Isakson,* født i Stockholm 1878.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter nogle tilsyneladende lidelsesfulde ungdomsår ved kunstakademiet dér søgte han, under et ophold i Rom i 1902, forbindelse med Zahrtmann, blev optaget i dennes kreds i den lille bjergby Cività d'Antino, hvortil Zahrtmann år efter år søgte, oftest i selskab med elever. Isakson, der straks accepterede og accepteredes af denne kreds, indledte et venskab med Zahrtmann af meget positiv karakter. Isakson var af en overordentlig følsom natur. Usikkerhed og svigtende selvtillid havde nærmest drevet ham på flugt fra Sverige, men den moralske støtte, som Zahrtmanns venskab betød for ham, synes at have givet ham den menneskelige tryghedsfølelse, han hidtil havde måttet savne. Hans lune, hans intellekt, hans strålende evne til under en diskussion at trænge igennem til problemets inderste kerne, skaffede ham såvel Zahrtmanns som kammeraternes oprigtige beundring, og Danmark blev hans nye hjemland. Som i andre tilfælde var det mindre Zahrtmanns kunst end hans sjældne menneskelige egenskaber, der blev elevens åndelige næring; sin egentlige kunstneriske udvikling fuldbyrdede han i Frankrig under indflydelse først og fremmest af Cézannes kunst, og som modnet kunstner viser han sig da i de billeder, han fra 1911 og i årene fremefter har malet på Bornholm.

Til minde om en øde ø i Østersøen, »Blå Jungfrun«, hvor Isakson som ganske ung tilbragte et par sommerferier, havde hans kammerater engang for spøg malet ham et våbenskjold med en »blå jomfru« som emblem. Isaksons opdagelse af Bornholms vidunderlige muligheder som kunstnerisk motiv gør ham næsten til en prinselig eventyrskikkelse i den danske kunsts historie. Og skinsygt vogtede han over sine sejre og nederlag hos den skønne. Kun yderst sjældent lykkedes det hans kammerater at få et glimt at se af hans arbejder, blot i faglige diskussioner delagtiggjorde han dem i sine kunstneriske kampe.

Cézannes sydfranske landskabskunst virker i sin klassiske ro og strålende farvepragt som en åbenbaring. Det er, som om impressionismens yndige forførende perlemorsslør ved et mirakel pludseligt rives bort og efterlader billedets farvelader strålende og uberørte, skælvende af liv. Det er denne kunstneriske proces, der på dansk grund fuldbyrdes i Isaksons kunst og får sin egen tone af hans personlige erfaringer og særlige temperament. Motivet, det bornholmske landskab, gengives på een gang forenklet og forstærket. Den bornholmske natur hjælper ham selv et stykke på vej. Det rolige mættede lys, de klare reflekser fra det blå hav om øen, klippernes flader og vegetationens tætte frodighed synes netop at opmuntre denne søgen og fremdragelse af det egentlige, det stærkeste og mest afgørende i den dejlige billedvirkning, naturen frembyder. Derfor denne intensitet i Isaksons kunst, denne forenkling af fladerne, denne ildfulde potensering af farverne til deres yderste. I stedet for tidligere generationers bundne gengi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

velse af det med øjnene sete opleves i sådanne billeder en kunstnerens artistiske formæling med sit motiv.

Man forstår sådan set godt Isaksons blufærdige, næsten sygelige angst for at delagtiggøre andre i sit arbejde med at nå frem til denne absolutte udtryksform. En enkelt usikkerhed i en farvenuance, en lidt klodset overgang mellem to farveflader, der i et mere bredt fortællende billedsprog nemt kan kamoufleres, vil i denne forenklede og kompromisløse udtryksform ødelægge alt. Derfor de utrætteligt gentagne forsøg, de mange frasagn om kasserede skitser og ødelagte billeder og beretninger om kunstnerens irritabilitet. I mange af billederne fra hans sidste år lyser lærredets hvide farve pletvis frem mellem de egentlige farver og tyder på en vis træthed, noget ufuldendt, der med al sin vemodige ynde dog står som talende kontraster til de fuldendte billeders mættede kraft.

Omtrent samtidigt med Isaksons indtraf også *Edvard Weies* første besøg på Bornholm og Christiansø. De var så godt som jævnaldrende, Weie er født i 1879, og begge var de oprindelig elever af Zahrtmann. Weies elevforhold fik dog ikke noget lykkeligt forløb. To gange var han blevet afvist fra optagelse i skolen, og da Zahrtmann derefter, sin sædvane tro, i første række mente det som sin opgave at tage sig af den unge mands opdragelse og optræden, blev det for meget for Weies sensible nerver, og et ulægeligt brud blev resultatet.

Også på andre punkter var de to kunstnere væsensforskellige. Deres bornholmske billeder bærer tydelige spor deraf. Hvor Isakson er personlig, inderlig, ligesom i direkte kontakt med sit motiv, ser Weie naturen i store rytmer, som frigjorte fabelvæsener eller glidende farveflader. Det er, som man ser sydboens livsnærhed konfronteret med nordboens fabulerende fantasi. Weies billedfantasi har tilført dansk kunst et glimt af et frigjort storsyn og fejende fest, vi næppe har set hverken før eller siden, og som vi nødigt ville være foruden.

Og dog er der så meget, der forbinder de to kunstnere og gør det berettiget, at de ofte nævnes i samme åndedrag. Vigtigst vel nok deres fælles begejstring for Cézannes kunst, som begge har taget til udgangspunkt for udformningen af deres kunstneriske sprog. Isakson modnes tidligst. Medens Weie med ungdommelig fyrighed skildrer Neptuns fart over havet mellem bølger og skær i blonde toner uden større farvespændinger, er Isakson dybt inde i sin tumlen med problemer om farvernes frigørelse fra det refererende billedsprogs prosa til en intensiv lyrisk forenkling af det sete motiv. Romantisk kan man næppe kalde Isakson. Jo højere op i lyskraft han driver sit billedsprog, des klarere lyser dets logik, og des mildere bliver billedvirkningen i sin mættethed. Ikke alene sin synsans, men hele sit sind trænede han op til at fungere som en åndelig gengiver af mødet mellem stof og ånd indenfor billedrammen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Olaf Rude: Forår. 1926. (Statens Museum for Kunst).

Kampen, der var endeløs, synes ikke at være blevet hæmmet af kampen for det daglige brød. Sin arbejdsfred sikrede Isakson yderligere ved konsekvent at skjule sine arbejder for andres forstyrrende kommentarer, billederne stod med bagsiden ud i hans atelier. Først ved hans død 1922, da en mindeudstilling af hans arbejder blev foranstaltet, kunne hans kunstneriske resultater begynde deres virkning indenfor dansk kunst.

Fortolkningen af fransk moderne kunst indenfor de nordiske områder var da forlængst iværksat. Zahrtmanns utilbøjelighed i denne henseende havde ikke kunnet forhindre hans elever i selvstændigt at tage stilling i denne sag, fransk kunst havde sejret, og Bornholms maleriske kvaliteter var for de fleste fransk-orienterede en kendsgerning. Alligevel fik Isaksons mindeudstilling på grund af sin overordentlige kvalitet en uomtvistelig betydning for dansk maleri. For Edvard Weies kunst blev den en vigtig impuls. Selvom de to malere begge havde søgt deres motivkreds på Bornholm og Christiansø, var nogen varig personlig kontakt mellem dem langtfra opstået. Alle ligheder i deres kunstneriske temperament til trods var selve deres kunstneriske fanatisme altfor stærk til, at de kunne trives side om side. Isakson var ved sin død langt foran den jævnaldrende Weie i kunst-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nerisk modenhed, men Weie fik endnu en årrække at virke i, og kendskabet til Isaksons kamp og hans resultater kunne kun støtte Weies egen kunstneriske udvikling. For Weie som for Isakson var farvens udtryksmuligheder uendelige og arbejdet med dem kunstnerens egentlige opgave. Det er mærkeligt, at deres resultater kan være så forskellige, som de er. Det er som at stå foran den evige modsætning mellem syd og nord, når man står foran deres billeder, nationalitetsligheden til trods. Mod Isaksons præcise, sensuelt strålende farveklange toner Weies langstrakte, smidige og lette penselstrøg i kølige blonde farvetoner.

For Isakson betød mødet med fransk kunst noget afgørende, en befrielse fra kunstnerisk umodne forsøg i den romantiske genre, mod større objektivitet og konsekvens. Motivet set som et yndefuldt afbalanceret mønster i farver, hvis sødme minder om modne frugters. For Weie betød Frankrigsbesøgene ikke noget egentligt brud med tidligere maleriske eksperimenter, knap nok forårsager de skred i hans kunstneriske udvikling; men ligesom kendskabet til Isaksons arbejder betyder de, at han bogstaveligt får luft under vingerne som kunstner. Der er den samme køligt blonde helhedstone over hans tidlige stærke, men næsten indædt omhyggeligt udførte portrætfigurer af moderen og søsteren, og over hans fuldt udviklede arbejder fra trediverne, hvor farvestrøgenes frigjorte spil over lærredet leder tanken hen på mågevingers elegante flugt mod sommerhimlens lyse uendelighed. Står lærredets hvide præparation blottet her, gives de tonende farvestrøg blot yderligere resonnans, eller hvidheden står som en lysende kølvandsstribe om farvens eksistens.

For Weie som for Isakson var målet altid fjernt, men kampen både nærværende og bitter. Den stadig aktuelle krig gav sig udslag på forskellige måder. Legendarisk er begges særhed, deres behov for isolation og den hidsighed, hvormed de forsvarede deres ønske om at kæmpe kampen til ende uden at indgå kompromiser, hvilket i realiteten vil sige, uden at søge nogen kontakt med det publikum, af hvis forståelse til syvende og sidst den endelige vurdering af kunstnerens format afhænger. Der er ingen tvivl om, at begge kunstnere i denne henseende har handlet instinktivt, og at den kunstneriske opgave, de påtog sig, har forekommet dem så vældig, at alle andre hensyn måtte vige. Ensidigheden blev styrken i deres kunst, og isoleringen løftede deres arbejde fra det virkelighedsnære mod abstraktionens højder.

Af en anden støbning er *Olaf Rude,* der med et lignende udgangspunkt i fransk kunst repræsenterer den retning indenfor Bornholms malere, der i stedet har brugt den abstrakte forenkling som et slags udgangspunkt. Derfra har han arbejdet sig hen mod en alment forståelig, folkelig-lødig skildring af Bornholms ejendommelige skønhed. Olaf Rude er født 1886. Han er vokset op på Lolland, begyndte først 1905 sin egentlige uddannelse som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

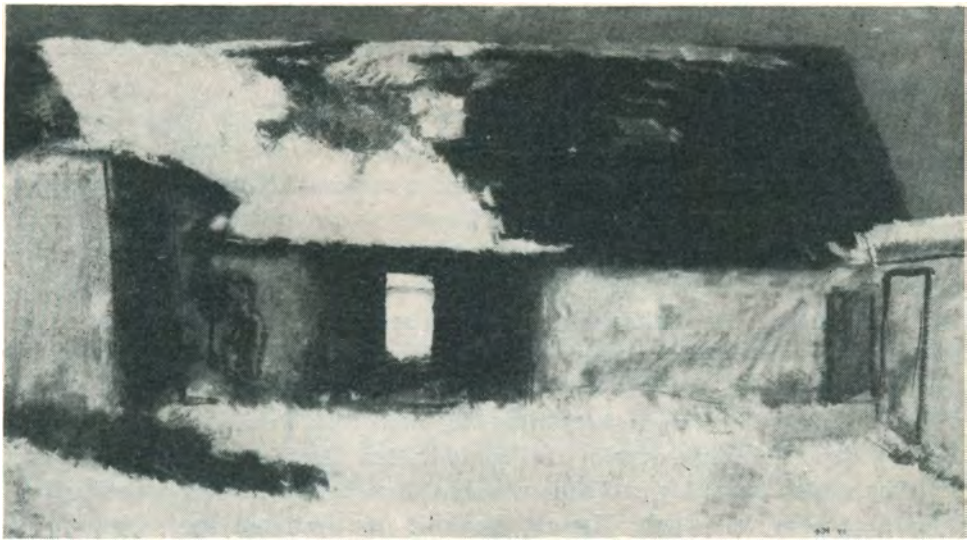

Oluf Høst: Vinter. 1940. (Statens Museum for Kunst).

maler, nåede at blive elev hos Zahrtmann i dennes sidste undervisningsår i 1907 og gennemgik en rig kunstnerisk udvikling, ikke mindst påvirket i Frankrig af Picassos kubisme. Ved sin bosættelse på Bornholm i 1919 nåede han til en kunstnerisk afklaring netop under indtryk af øens natur og fine lysvirkninger. Går man ud fra Isaksons og Weies subtile kunst, er det muligt, at man kan finde Rudes kunst banal. Men det er en ufrugtbar regel at komme med forudfattede meninger om, hvordan kunst skal se ud, eller at mene, at kunstneriske idealer er entydige. Mod Weies spiritualisme står Rudes glæde over det umiddelbart smukke naturindtryk. Hans udtryksform virker enkel, selvfølgelig og ubesværet festlig. Dens sikkerhed er resultatet af en lang kunstnerisk udvikling, hvor kampen har stået om den videst mulige forenkling af farver og flader uden nogen prisgivelse af motivets egenværdi. Fra Rudes bornholmske lærreder lyser husenes, træernes, himlens og havets farver mod os med en friskhed som efter en tordenbyges storvask. Mange af hans portrætter har den samme krystallinske klarhed, en selvfølgelig naturlighed, der minder om vore guldaldermaleres mest udspekulerede uskyld.

Det var Rudes kunstnerkammerat, *Oluf Høst,* der oprindelig fik ham til Bornholm. To år ældre end Rude havde han, der var født i Svaneke, tilbragt en del af sin ungdom til søs, før han, efter et par ufrugtbare læreår, dels hos Vermehren, dels på Akademiet via elevskaren fra Zahrtmanns skole nåede frem til kredsen omkring Giersing. Med åbent sind sluttede han sig til disse kunstnere, der dannede en elite indenfor ung dansk kunst. De endeløse kunstdiskussioner, de førte, viste ham vej til ukendte rigdomme i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hans eget sind. Studiet af fransk kunst og van Gogh satte ham på sporet af, hvordan han skulle få mulighed for at forløse nogle af disse dunkle rigdomme gennem sin kunst.

Da Skagensmalernes periode var forbi, besøgte maleren Viggo Johansen engang Bornholm. Han skal ved denne lejlighed have udtalt: »Havde vi Skagensmalere boet her, var vi blevet bedre malere«. Næppe kan denne udtalelse tages for mere end den gamle kunstners vemodige resignation overfor et strålende udslag af en ny ungdoms kunstneriske viljestyrke, men ideen har perspektiver: For bornholmerne Ancher og Zahrtmann havde øens kunstneriske muligheder været et lukket land, folkelivet var dem ikke malerisk, naturen ikke interessant nok. Først bornholmeren Høst har med lige stor lidenskab og alvor sat sig for at finde kunstnerisk gyldige udtryk for Bornholm selv i dybere betydning, for dens folk, dens sagn, dens melankoli og dens holdning overfor liv og død. Men Høsts kunstneriske ballast er af en anden karakter end hine maleres. Banebrydende ekspressionistiske kunstnere som van Gogh, Munch, Rouault har sammen med Cézanne og hans danske formidlere betydet noget afgørende for Høsts kunstneriske kamp. Gennem den og en vidunderlig stædig ensidighed er det da lykkedes ham på lærredet at afspejle et sind, der fuldt af kærlighedsmættet vildskab skaber verdener af angst, livsfrygt og forventning, djævelskab og fortryllelse i sine til det maniske grænsende, men stadigt nyoplevede gentagelser af dybt personligt tilegnede bornholmske motiver.

Således er da Bornholm blevet et midtpunkt for dansk skabende kunst i en af dens mest frugtbare perioder. En række af landets bedste kunstnere har ved deres tilknytning til øen givet dens navn yderligere resonnans og føjet deres erfaringer til såvel Isaksons artistiske, Rudes naturalistiske og Høsts romantiske personlige opfattelse af den. De bevægede og foruroligende gennembrudsår er vel forbi nu. Kunstnerisk set er Bornholm nu ensbetydende med skønhed og harmoni, og dejligere end med de dybe cellotoner, der synes at rummes i *Lergårds* fortættede kunst, kan denne livsfornemmelse næppe udtrykkes.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BY OG ERHVERV

Ved Den Bornholmske kyst ligger de seks af øens syv byer: Rønne, Hasle, Allinge-Sandvig, Gudhjem, Svaneke og Neksø. Midt i landet ligger Åkirkeby. Det kan synes mange byer på et så lille område med kun ca. 50.000 mennesker, og det er da også særlige geografiske og kulturhistoriske forhold, som er forudsætningen for de bornholmske byers opståen og udseende.

Det væsentlige samkvem mellem byerne foregik gennem lange tider ad søvejen. Landbrug, handel og fiskeri var gennem vikingetiden og i den ældre middelalder Bornholms vigtigste erhverv, og befolkningen, der var bosat i det opdyrkede bælte mellem kysten og den uopdyrkede centrale del af øen, var i sin helhed knyttet til disse erhverv. Fiskerlejer, som dem, man ser i dag langs den bornholmske kyst, har været den spæde begyndelse til kystbyerne, mens Åkirkeby langsomt voksede op på en central plads omkring gejstlighedens højsæde.

De bornholmske byer afviger på mange måder fra byer i det øvrige land. Med undtagelse af Allinge-Sandvig og Gudhjem havde byerne i middelalderen fået købstadsprivilegier, men ikke nogen af de institutioner, der ellers følger med rangen af købstad. Der var ikke i ældre tid torvehandel i de bornholmske byer, som i øvrigt også klarede sig med en ret ufuldstændig kommuneforvaltning.

Indtil Kristian IV's tid blev de bornholmske byer styret af et fåmandsvælde. Bystyret lå næsten overalt i hænderne på nogle få indflydelsesrige købmands- og skipperslægter. Valgene var som regel på livstid. Endnu i midten af det 17. århundrede havde man f. eks. i Åkirkeby borgmester, rådmænd og byfoged, men senere afløstes middelalderens selvstyre af eneveldens embedsmandsstyre.

Ved kysten var fiskerhytter og fremmede købmænds boder den første bebyggelse, og fiskerhytter og avlsbrugergårde blev op gennem tiderne det typiske træk i bybilledet.

Rønne er Bornholms største og betydeligste by. Den rummer godt 25 % af øens samlede befolkning. Fra omkring 1300 findes byen nævnt selvstæn-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gudhjem. Smedens arbejdsplads er udhugget i klippen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

digt, skilt ud fra Vester-Herred. Navnlig langs den nordgående vej byggede borgerne deres gårde og huse. Siden rejste her sig de rummelige købmandsgårde, lange bindingsværksbygninger i eet stokværk, ofte med en udkigslanterne anbragt i eller over tagryggen, således at man gennem denne lanterne havde udsigt over havet.

Foruden den egentlige handelshavn, der har en betydelig størrelse med mægtige moleanlæg til værn mod vestenstormene, er der to bådehavne, omkring hvilke fiskernes huse i gammel tid var bygget helt ind under strandbrinken som små fiskerlejer. Rønnes to torve, Store Torv og Lille Torv danner det trafikale og forretningsmæssige centrum, hvorfra udgår vigtige forretningsgader. Store Torv var i gamle dage nærmest en slags grønning og samtidig eksercerplads for borgervæbningen.

Udenfor hovedgaderne findes stadig bevaret en stor del af byens ældste bebyggelse med en labyrint af smågader, som bærer præg af at være bygget i en tid, da myndighederne lod folk bygge næsten som de ville, og da gaderne ikke skulle tilfredsstille større trafikale behov. Oprindelig var det åben bebyggelse med store havearealer, men efterhånden kom bindingsværkshusene langs gaderne til.

Rønne har øst om de gamle bydele mere regelmæssige gader og bebyggelser og udenfor disse igen kvarterer med åben villabebyggelse fra mellemkrigstiden. De nyeste kvarterer er rejst efter anden verdenskrig, men trods de mange ny- og ombygninger efter de russiske bombardementer i 1945 er det lykkedes at bibeholde præget af Rønne som en gammel, hyggelig by.

Rønne er hovedsæde for administrationen af Bornholms amt. I købstaden ligger endvidere øens statsskole, museum, amtsbibliotek, centralsygehus, andelsslagteri, De bornholmske Jernbaners hovedkontor samt talrige erhvervsvirksomheder: A/S Bornholms Maskinfabrik og Jernstøberi, der har haft stor betydning for øen, A. Espersens Filetfabrik, Bornholms Margarinefabrik, off. slagtehus, dampmølle, bryggeri, silderøgeri og -salterier, andelsmejeri og privatmejeri, teglværker, stenhuggerier, keramikfabrikker, træskibsværfter, karosserifabrik m. m.

Af gamle bygninger kan nævnes: Erichsens Gård, opf. 1807, Hoffmanns Gård (nu Missionshotellet), opf. omkr. 1750, konsul Exsteens Gård, hvis ældste bygninger stammer fra omkr. 1670, konsul Bidstrups købmandsgård, opf. omkr. 1761, Rønne præstegård, opf. 1834, borgmester Peder Larsen Møllers gård (nu dagbladet »Bornholmeren«s ejendom), hvor Printzensköld blev taget til fange i 1658 (nuværende bygning opf. omkr. 1750), Amtsgården, opf. omkr. 1800 af skipper H. H. Siemens, Amtsbiblioteket, opf. 1806 som Danmarks første borgerskole, og rådhuset, opf. 1834 af major Henning Pedersen som fælles råd-, ting- og arresthus for Rønne by. Endvidere den sidste rest af Rønnes fæstning: Kastellet.

Dampskibsselskabet på Bornholm af 1866, der med rute- og fragtbåde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Aftenstemning på Rønne havn, før rutebåden afsejler til København.

sejler mellem Rønne og København og om sommeren besejler ruter mellem Bornholm og Sverige, har sit hovedsæde i Rønne. Lidt udenfor byen ligger øens lufthavn, og der er daglige flyveforbindelser med København.

Hasle, der ligger på Bornholms vestkyst 9 km nord for Rønne, er en gammel by. I middelalderen kaldtes det omliggende Nørre-Herred for Hasle Herred. Da Kristian IV besøgte byen 1624, var han stemt for at fratage den sine købstadsrettigheder, men undlod det på borgerskabets forbøn. Hasleborgerne indlagde sig i øvrigt berømmelse for deres ranke selvrådighed, da de var de første til at ville afkaste svenskernes åg 1658.

Byen voksede sig stærk i hine tider, fordi driftige skippere og købmænd forstod at trække oplandet til sig. Hasle var dengang kendt for sine gode kartofler og gulerødder, og Hasle-brændevinen var højt skattet på øen.

Hasle havn er anlagt i begyndelsen af 1800-tallet, men er flere gange blevet udvidet og uddybet.

En af byens kendte industrivirksomheder er Brødrene Ankers Jernstøberi og Maskinfabrik, der blev grundlagt 1887. Herfra leveredes dampkedler og maskinanlæg til øens mejerier og andre virksomheder, ligesom man gennem årene har haft en betydelig udførsel af vandpumper og maskindele. Der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fremstilles komfurer, og virksomheden leverer kraner til bruddene på Grønland. En afdeling har udført store entreprenørarbejder ved anlæg af havne, vand- og gasværker.

Allinge-Sandvig ligger ved Bornholms nordkyst, der her er klippekyst med adskillige vige og skær undtagen et lille område nordvest for Sandvig, hvor der findes en flad, smuk sandbred med lave klitter. Allinge og Sandvig er nu helt sammenbyggede, og bebyggelsen er i forhold til befolkningstallet bredt ud over ret store arealer. »Tvillingebyerne« er på grund af deres smukke beliggenhed ved havet og i en historisk og naturskøn egn meget besøgte sommeropholdssteder. I Sandvig er der en lille fiskerhavn, og i Allinge en større havn med plads til rutebåde, fiskerbåde og fragtbåde.

Gudhjem, der er Bornholms ældste handelsby, regnes med i rækken af Bornholms byer, selv om den ikke i vore dage er købstad. Fem oldtidsgrave i egnen ved Gudhjem og Melsted fortæller, at her lå i jernalderen to byer på hver sit fremspring ved handelsskibenes vej. I middelalderen tog befolkningen livlig del i de store fiskemarkeder, og endnu 1664 talte kongen Gudhjem blandt sine købstæder.

Under den stærkt hærgende byldepest over Bornholm døde 105 mennesker i Gudhjem og Melsted, og efter krigen i 1675—79 skete en betydelig indvandring fra Skåne og Blekinge. Nu var Gudhjem øens største fiskerleje og er det stadig. Den har samtidig den mest særprægede beliggenhed. Fiskeriet og turisterhvervet er derfor langt de betydeligste indtægtskilder.

Det var i Gudhjem, den bornholmske silderøgning for alvor begyndte. Man havde gjort tilløb til det på Christiansø, idet fiskerne der fremstillede røgede sild i de små åbne skorstene i de mange forladte soldaterhytter. Gudhjemboerne tog derefter fat ved at indrette åbne ildsteder i fiskernes beboelseshuse, og i 1886 byggede brødrene Koch det første silderøgeri i Gudhjem. Derfra bredte silderøgningen sig i hast til de andre fiskerlejer. Fremstillingen af og handel med røget sild blev en vigtig indtægtskilde. Foruden til fiskere og røgerier giver den også fortjeneste til arbejdsfolk, savskærerier, vognmænd, dampskibsselskaber, handlende o.s.v.

Den monumentale Gudhjem Mølle, der i sin tid afløste en hollandsk træmølle, bruger stadig vingerne suppleret med motorkraft. Virksomheden, der tidligere alene var drevet som vindmølle, er nu nærmest specialiseret i behandling af såsæd og eksport af korn.

Svaneke er beliggende på Bornholms østligste punkt og er dermed Danmarks østligste købstad. Den ligger på en meget ujævn, skrånende granitflade og ved en klippekyst med vige, næs og skær. Bebyggelsen er nøje tilpasset terrænet, og Svaneke betragtes af mange som øens mest idylliske by.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Badestranden ved Sandvig. I baggrunden ses nogle af denne turistbys mange sommerhoteller.

Syd for byen, omkring Frennehavn, har man fundet store, dybe, stensatte varekældre i en 900 m lang bodgade. De her fundne mønter fortæller, at der færdedes mange mennesker på stedet i tiden 1340—1475.

Svaneke havn ødelagdes af stormfloden 1872, den blev nybygget 1877 og udvidet 1912. Der foregår en del fiskeri og en del fragtsejlads fra denne havn, ligesom der herfra er daglig forbindelse til Christiansø. Tidligere var Svaneke en betydelig handelsby, men i de senere år har Østermarie stationsby erobret store dele af Svanekes naturlige opland.

Neksø er øens næststørste by, der allerede 1346 nævnes som købstad. Der har alle dage stået en kappestrid mellem Neksø og Rønne, men i øvrigt har Neksø udviklet sig på samme måde som de andre bornholmske kystbyer, ved fiskeri, handel, skibsfart samt jordbrug og stenhuggeri. Havnen er flere gange udbygget. I 1872 udvidedes den med en tørdok, som sprængtes ind i sandstenen. Den kan tage skibe af indtil 52 meters længde.

I Neksø ligger Bornholms Konservesfabrik, der blev startet i 1915 under små og primitive forhold, og først i 30-erne, da dansk fiskekonservesindustri fik sit gennembrud, kom der rigtig gang i fabriksvirksomheden. Al

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

torskerogn og torskelever, der tidligere blev bortkastet som affald, bliver nu forarbejdet til henkogt rogn og røget lever, ligesom fabrikken udnytter den indkomne torsk og sild til det yderste.

Fiskernes Salgsforening er ligeledes en betydelig Neksø-virksomhed, der med isværk, salteri og 2 filetfabrikker fremstiller en mængde varer som saltsild, klipfisk, silde- og torskefileter til eksport.

Bornholms Møbelfabrik er en af øens unge, driftige fabrikker. Den begyndte med fabrikation af småmøbler til salg på øen, har efter krigen fået tørrekamre og maskinafdeling og specialiserer sig i fremstilling af enkeltmøbler, som afskibes over Neksø havn til hele landet og udlandet.

I Neksø ligger endvidere Dansk Andelsfisk, der har til opgave at aftage affald fra øens fiskefiletfabrikker samt overskudsfisk. En afdeling af virksomheden er Bornholms Levertransfabrik i Snogebæk.

Det østbornholmske Dampskibsselskab, hvis rute- og fragtbåde sejler mellem de nord- og østbornholmske havne og København, har sit hovedsæde i Neksø.

Åkirkeby fik i 1346 sine købstadsrettigheder, der bekræftedes i et dokument fra ærkebiskop Børge. Byen har dog ofte i tidernes løb haft vanskelighed ved at hævde sig. Hverken Rønne eller Neksø var i gamle dage indstillet på at anerkende Åkirkeby som købstad. Således foreslog byfoged F. E. W. Knudsen i Neksø at fratage byen dens købstadsrettigheder, men kongen afslog. Åkirke var oprindelsen til byen, men siden blev både landstinget og landemodet holdt her. Byen blev i 1510 fuldstændig udplyndret og brændt af lybækkerne. Ved Raghammer har byen haft en havn. Landsprovst Jens Pedersen skriver i 1625, at hertil har købmændene sejlet i gammel tid.

Om denne øens gamle hovedstad skriver byfoged Chr. Jespersen så sent som 19. marts 1808 til amtmand Thårup: »De fleste have hytter, ikke huse. Selv de, som holde heste, haver deres hytter så små, at ingen hest af middelstørrelse kan komme ind ad stalddøren«. Og videre: »Ikke 10 borgere i den hele by ere gieldfrie«. 1787 levede mere end 10 % af byens folk af tiggeri, blandt disse var mange gamle.

Tiden under enevælden var en nedgangstid. Åkirkebys betydning som hovedstad gik tabt, men i forrige århundrede begyndte en ny opgangstid for byen. Dens gode opland og centrale beliggenhed bragte folk til bys, og den havde sit gode marked. Byen måtte dog se sig trykket af Rønne og Neksø, og selv om den stadig nyder godt af det store opland, er dens vækst næsten standset.

I Åkirkeby ligger Bornholms Andels-Hørfabrik, oprettet 1941. Den oparbejder spindhør fra ca. 1000 tdr. land til eksport. Et datterselskab, Boværk, oprettet 1949, er landets største landbrugstørreri, der oparbejder lu-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Turistsæsonen giver travlhed i Allinge havn. I forgrunden rutebåden fra København. Sommerrutebåden fra Simrishamn er på vej ind.

cerne fra ca. 700 tdr. land, og endvidere tørres en del andre afgrøder. Produktionen går næsten udelukkende til eksport.

Bornholms Valsemølle A/S, Åkirkeby, tidligere Åkirkeby Mølle, kan følges i historien helt tilbage til 1645, da den under general Wrangels angreb på øen var samlingssted for den bornholmske milits. Da var det en stubmølle, senere opførtes en hollandsk vindmølle, som stadig findes bevaret, men ikke bruges. Møllen har en kapacitet på 15 tons hvede eller rug pr. døgn og leverer mel til de fleste af øens bagerier.

Byernes indbyggertal var pr. 1/4 1957: Rønne 13.320, Hasle 1537, Allinge-Sandvig 2100, Gudhjem 811, Svaneke 1189, Neksø 3273, Åkirkeby 1540.

Skønsmæssigt anslår man erhvervsfordelingen på Bornholm således: 35 % af befolkningen lever af landbrug, 28,8 % af industri og håndværk, 8 % af handel, 5,7% af transportvirksomhed, 3,5 % af fiskeri og 1 % af skovbrug. Landbrug og fiskeri er vigtigere i dette amt end for landet som helhed, mens industri, handel, samfærdsel og administration spiller en mindre rolle for beskæftigelsen end gennemsnitlig for hele landet.

Landbrugsarealet udgjorde 1953 39.311 ha. Toradet byg repræsenterer

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

over halvdelen af øens kornavl. Havre, blandsæd, hvede og rug er sekundære kornsorter. Fodersukkerroer optager omtrent det halve af øens rodfrugtareal, runkelroens betydning er aftagende, og dyrkningen af kålroer er af beskedent omfang. Der drives en ikke ringe frøavl.

Hornkvægholdet domineres af den røde danske malkerace og af jerseykvæg. Smørydelsen pr. ko svarer omtrent til gennemsnittet i Danmark. Svineavlen er jævnt fordelt i forhold til arealerne, fåreholdet er i vore dage ubetydeligt, mens hønseholdet er ret stort.

På landbrugsarealerne fordelte afgrøderne sig i 1953 således: Hvede 1351 ha., rug 1051 ha., byg 11.647 ha., havre 2840 ha., blandsæd 2325 ha., bælgsæd 511 ha., kartofler 358 ha., foderroer m. v. 4627 ha., sukkerroer til fabrik 176 ha., frø 1226 ha., grønsager på friland 100 ha., brak 167 ha., græs- og grønfoder 11.790 ha. og industriplanter (hør, sennep, raps, hamp o. l.) 1142 ha.

Af større landbrug med over 12 tdr. hartkorn var der ved ejendomsskyldvurderingen 1950: *58* (med ialt 919 tdr. hartkorn, areal 4347 ha.), af bøndergårde på 1—12 tdr. hartkorn: *1641* (med ialt 6161 tdr. hartkorn, areal 33.610 ha.) og af landbrugsejendomme med over 1 ha., men under 1 td. hartkorn: *1781* (med ialt 785 tdr. hartkorn, areal 7702 ha.).

Høstudbyttet var i 1953 ialt 2,0 mill. afgrødeenheder (hver lig foderværdien af 100 kg byg), hvoraf 0,7 mill. kerne af korn, 0,2 mill. halm, 0,5 mill. rodfrugter og 0,6 mill. græsmarksafgrøder.

Landbruget har ud over øen rejst mange, forskellige erhvervsforetagender, som knytter sig til dette erhverv. Et af de betydeligste er Bornholms Andelsosteri i Klemensker, indviet i 1950. Totalomsætningen androg 1956 11 mill. kr. 85 % af produktionen går til eksport.

I 1953 var der på øen beskæftiget 2244 landbrugsmedhjælpere, mens det af indehaverne, ægtefæller og mindreårige børn udførte arbejde svarede til 3402 personer.

Bornholm er Danmarks skovrigeste amt. Der er 3370 ha. statsskov, ca. 2930 ha. kommunale skove og ca. 2700 ha. private skove. De dækker 16 % af øens samlede areal.

Man anslår normalhugsten til ca. 45.000 m³ årligt, hvilket er mere, end øen selv forbruger. Derfor eksporteres dels rundt træ, dels træ i opskåret tilstand fra øen. Statsskovene alene beskæftiger ca. 100 mand. Bevoksningen i statsskovene fordeler sig med 400 ha. bøg, 260 ha. eg, 160 ha. andet løvtræ, 1450 ha. rødgran, ædelgran o. l., 450 ha. skovfyr og lærk, 350 ha. lyst- og værneskov, og endelig er der 300 ha. søer, enge, veje o.s.v. i skovområdet. Bevoksningen i de øvrige skove på øen fordeler sig skønsmæssigt med ⅔ nåleskov og ⅓ løvskov.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

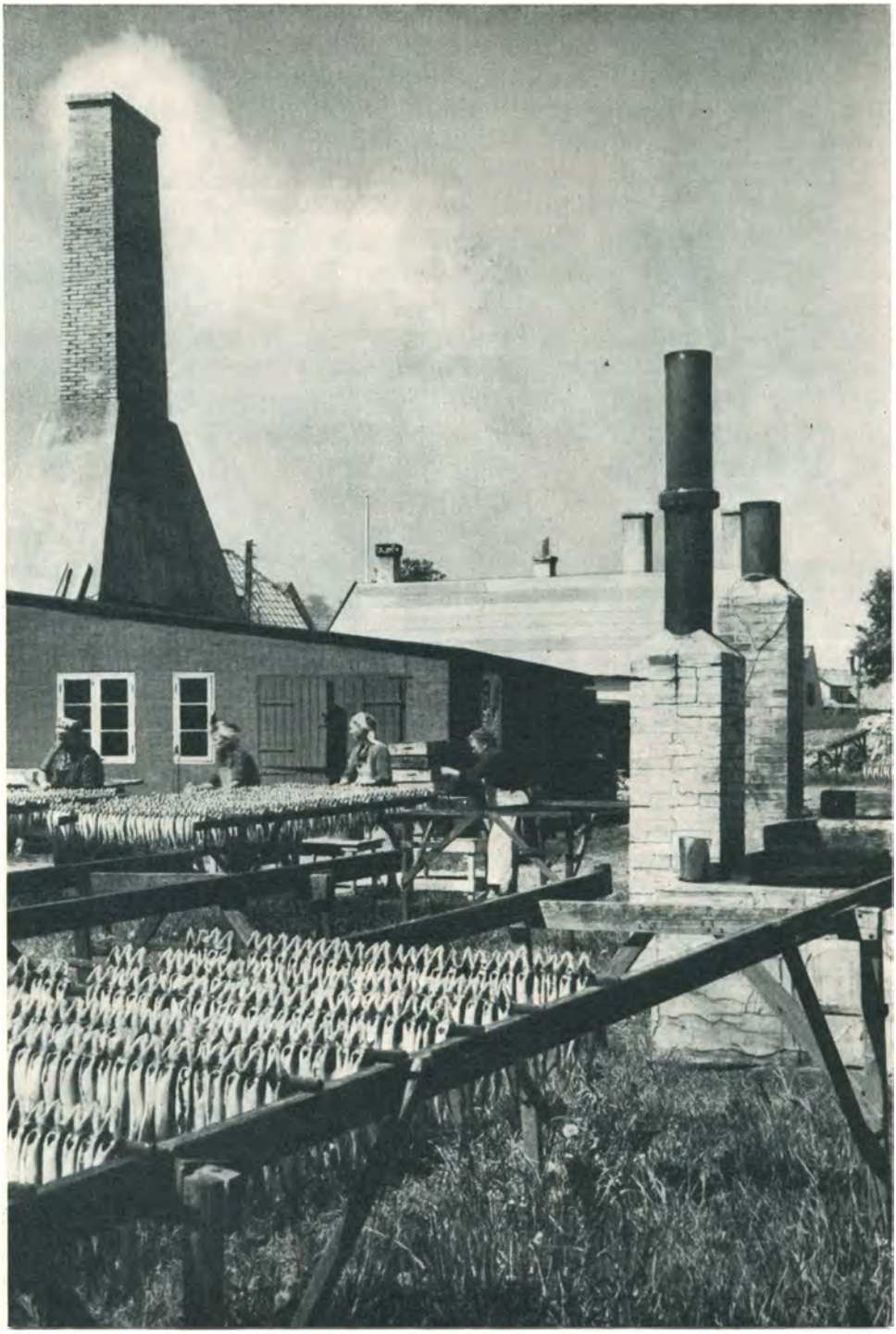

På de mange røgerier er der travlt i sildetiden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Håndværket var på Bornholm endnu omkring 1800-tallet oftest et bierhverv. De fleste håndværkere var tillige landbrugere, men de var dygtige. Der var form over arbejdet, og man kan i vore dage have megen nytte af at studere gammelt bornholmsk håndværksarbejde. Senere blev håndværket også på Bornholm et selvstændigt erhverv, og i nyere tid udviklede det sig på flere felter til industriforetagender af betydeligt format.

Pottemageren var en af de første håndværkere på Bornholm, hvor der lige fra oldtiden er lavet kar af ler. 3—5000 år f. Kr. sad han og formede sine arbejder med hånden og lod dem tørre i solen. Denne ukendte mand, der med sin primitive arbejdsmetode formede det første stykke »keramik« af det fede ler, lagde grunden til den i vore dage verdensberømte bornholmske keramik.

I jernalderen blev lertøjet brændt i jordovne, stærkt røget, hvorved det i tidens løb har fået den beundrede patina, der varierer fra lysebrunt til sort.

I en periode fra omkring 800 efter Kr. og nogle århundreder fremefter har man intet vidnesbyrd om pottemageriet, da man ikke gravede urnerne ned i jorden. Men i fund fra middelalderen dukker de frem igen. Til Hammershus leverede et teglværk i Olsker således de store røde munkesten. Og fra det 19. århundrede kan vi nøjere følge udviklingen. Ved århundredets slutning fandtes mindst 7 teglværker og 40 pottemagerier på øen. Pottemageriet havde da sin blomstringstid. Fremstillingen var endnu primitiv. Leret blev ikke renset (slemmet) som nu, og drejeskiverne blev holdt i gang ved spark med foden, tingene formet med hænderne. Års øvelse var nødvendig. Efter lufttørring kom genstandene i ovnen, et aflangt muret rum med fyrhuller i den ene ende, skorsten i den anden. 24—28 timer varede brændingen. Materialet var brænde, som uafladelig blev proppet i ovnen. En glasur (blysilikater) dannede et overtræk, så det porøse ler blev vandtæt. I disse primitive ovne blev kvaliteten naturligvis meget uensartet, og da varerne blev dårligt betalt, var pottemagerne fattige. Derimod gik det økonomisk bedre for potteskipperne, som kom og opkøbte en ovns produktion ad gangen.

En englænder ved navn James Davenport fik stor betydning for den videre udvikling af den bornholmske keramik. Han kom til øen i slutningen af 1700-tallet og dannede et aktieselskab til udvinding af kul ved Hasle. Kulbrydningen gav dog intet økonomisk udbytte, men englænderen kom på den idé at udnytte leret, der lå over kullene, og begyndte en fajance- og stentøjsproduktion med en tysk fagmand, Johannes Spietz, som leder. Fabrikken eksisterede ikke længe, men Spietz begyndte senere for sig selv en virksomhed, der næppe blev spundet guld på, selv om hans sønner var dygtigere forretningsfolk end faderen, men dens metoder fik indflydelse på kommende virksomheder.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fabrikkens frembringelser er stadig meget eftertragtede af samlere og kan ses både på Nationalmuseet og Bornholms Museum. Det mest særprægede er tepotter, lysestager, blækhuse, urtepotter og andet i det gule ler med hvide belægninger, overtrukket med en transparent glasur. Også prydgenstande i sirlige former i lysere ler og farvelagt er bevaret fra »Brüder Spietz«s tid på Bornholm.

Fra den gule fajance — som ingen lighed har med den berømte fra byen Faenza — gik man over til »Majolika«, hvis navn er hentet fra Mallorca. Vaser, skåle og lignende blev overtrukket med flydende, flerfarvede glasurer. Det var kaperkaptajn Wolffsens søn, Hermann Sonne Wolffsen, der hermed fra sin fabrik Søholm bragte en fornyelse.

Derefter kom terrakottaen. Det var brændt rødler, hvori man fremstillede efterligninger af græske vaser med påmalede figurmotiver i sort lak, relieffer og statuetter efter antikke værker og i særdeleshed kopier af Thorvaldsens arbejder i miniature. Disse efterligninger blev populære og solgtes meget i det sydlige udland. Senere blev den røde terrakotta til en sort terrakotta med mere tidssvarende modeller. For bornholmsk keramik var det dog en nedgangsperiode.

Man fik også den såkaldte »Intarsia-Keramik«, hvortil anvendtes de typiske stedlige lerarter, det gule og det røde ler. Den ene slags blev nedfældet i den anden og afdrejet, så det stod i samme linie (derfor navnet Intarsia). Det blev ved 2. gangs brænding dyppet, overtrukket med transparent glasur. Disse prydgenstande fremstilledes af A/S Michael Andersen & Søn.

Det var dog først L. Hjorths stentøj, skabt af grundlæggerens sønner, Hans og Peter Hjorth, der gav den bornholmske keramik det opsving, der gjorde den kendt ud over landets grænser. Det bornholmske gule ler blev bragt til sintring (ca. 1250°) og fik en gråbrun, meget smuk »skærv« dekoreret på selve leret med ornamentale og naturalistiske motiver. Senere fremstillede firmaet glaserede vaser og skåle i farvede stentøjsglasurer samt en række stilfulde figurer af dyr og mennesker i fornemme glasurer udført med fin farvesans.

Senere igen kom A/S Michael Andersen & Søn med den såkaldte »Persia-Keramik«. Den har sin oprindelse (teknisk) fra perserne omkr. 8. århundrede e. Kr. Med sine iriserende farvevirkninger har den fået stor udbredelse og fremstilles også i nye, usymmetriske former i mange farvenuancer. Hvert eksemplar har sit særpræg.

Fabrikken Søholm var en tid sygnet hen, men er igen blevet et stort og levedygtigt foretagende, som beskæftiger mange mennesker. Man lægger i dag hovedvægten på fremstilling af brugsgenstande, selv om der også fremstilles tidssvarende prydgenstande. Det er øens største keramikfabrik.

Foruden de foran nævnte tre større virksomheder findes et par mindre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

. Sandstenen brydes i Frederiks Stenbrud ved Neksø.

virksomheder, der er i udvikling: Johgus og Bofa, og øen over virker enkelte keramikere, der arbejder uden medhjælpere.

Den bornholmske lervareindustri omfatter også et antal teglværker, hvoraf langt det største er den ud over Europa kendte A/S Hasle Klinker & Chamottestensfabrik. Det begyndte i 1843 som kulværk. Man bearbejdede fra starten de ret betydelige kullag, der lå i området lidt syd for Hasle, og fra det lille, primitive kulværk er en af Danmarks største virksomheder vokset op, senere udvidet med Rabekkeværket og Torneværket, begge ved Rønne.

Kulbrydningen blev efterhånden en biting. Man fandt i stedet på at udnytte det fine ler, der rømmedes væk fra kullene, og det første teglværk, Gammelværk, blev bygget i 1860-erne af konsul J. J. Colberg, Rønne. Siden har teglværket været på tyske hænder og flere gange skiftet navn og ejere, men i dag er det et aktieselskab med dansk kapital og dansk ledelse. Der beskæftiges 5—600 mand, og produktionen omfatter ildfaste sten til ovne, saltglaserede rør, væg- og facadefliser. En betydelig del af disse produkter eksporteres over Hasle havn, og kvaliteten hævder sig smukt på det udenlandske marked.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Af de bornholmske erhverv er også *stenindustrien* meget betydelig. Den omfatter brydning og videreforarbejdning af de forskellige granitter og Neksø-sandsten. Stenhuggerfaget er ligesom pottemageriet et ældgammelt fag.

Op gennem tiderne er sten hugget til og anvendt til mange formål. Det betydelige sandstensarbejde i Åkirke stammer fra 1200-tallet. Den første sten- og billedhugger på Bornholm, hvis navn er kendt, var Esben Larsen, født 1650, bosiddende i Rønne, og død 1713.

Sandstensbruddet ved Neksø blev åbnet 1744 og i 1755 udvidet ved bygning af en dæmning langs kysten. Det fortælles, at en ung stenhugger, Peder Mogensen, der som vandrende svend var nået frem til Riga, i 1752 vendte hjem til sin fødeby Neksø og her fremstillede så smukke ting i sandsten, at det vakte stor opmærksomhed i København. Frederiks Stenbrud fik navn efter kong Frederik V.

Under stormfloden den 13. november 1872 blev dæmningen gennembrudt, og stenbruddet henlå i 50 år som en stor sø, indtil A/S De forenede Granitbrud i 1922 købte det, lod bygge en betondæmning, pumpede bruddet tørt og genoptog driften.

Omkring 1870 påbegyndtes stenbrydning i større format på Nordbornholm, særlig i Hammerværket, der ejedes af den tyske baron von Ohlendorff, som bl. a. anlagde Sænehavnen. Dette firma beskæftigede i en årrække flere hundrede mand, og produktionen gik til havnearbejder ved Østersøhavnene.

I 1914 købte den danske stat Hammerknuden med stenhuggeriet. Private på Bornholm skænkede betydelige beløb ved denne lejlighed for at få fredet dette storslåede parti langs Hammersøen. Imidlertid blev stenværket få år efter forpagtet ud, og brydningen i de forløbne år har mærket klippepartiet så stærkt, at der i 1956 blev nedsat en kommission, som skal tage stilling til eventuel fredning af Hammerknuden.

I vore dage er stenindustrien på Bornholm moderniseret og rationaliseret meget. Rundt på øen arbejder forskellige virksomheder. Ved Rønne, hvor den blå Rønne-granit findes, vurderet af geologer som den ypperste nord for Alperne, arbejder A/S De forenede Granitbrud, Sandstensbrud og Stenhuggerier paa Bornholm samt A/S Rønne Granitværk. Førstnævnte, der er det største i branchen, har leveret granitbeklædning til Lillebæltsbroen og til den nye Knippelsbro, søfartsmonumentet på Rønne havn og mindesmærket over de omkomne ved bombardementet på den franske skole i København. Fra sandstensbruddet i Neksø har firmaet leveret beklædningen til nationalbankens afdeling i Århus, samt i København soklen til genforeningsmonumentet og indhegningspillerne til Kongens Have.

På Nordbornholm, hvor den røde og grå granit findes, virker A/S Valdemar Handbergs Stenbrud og Stenhuggerier, der har forpagtet Hammer-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

På den dejlige badestrand ved Hasle skylles undertiden kul op fra havbunden.

værket og er ejer af Moseløkken og andre stenbrud. Fra Moseløkken er søjlerne til Nationalmuseet og beklædningen til strømpillerne ved Storstrømsbroen leveret. Firmaet har desuden en stor produktion af bygningsartikler, kantsten og skærver.

Mellem Hasle og Hammeren arbejder A/S De danske Granitbrud, dels i den røde Borrelyng-granit, dels i den grå Vang-granit. Herfra stammer bl. a. brystværnet langs den nye Strandvej nord for København.

Af forholdsvis nye firmaer kan nævnes Ernst Petersens stenværk, der har oparbejdet en betydelig virksomhed i råsten og vejmaterialer. Firmaet arbejder i den røde Borrelyng-granit og den lysere Dalegårds-granit, begge i Olsker sogn. Der er endvidere en afdeling i Knudsker sogn. A/S Colas, København, har ligeledes for nylig startet en skærvefabrik, der ligger ved Tornegård i Knudsker. Desuden findes andre granitbrud, f. eks. ved Gudhjem og i Paradisbakkerne, hvor den flammede granit findes.

Den bornholmske granit- og sandstensindustri beskæftiger ca. 500 mand foruden en mængde vognmænd og skibe. Alene A/S Rønne Granitværk, der som det største inden for skærvefabrikationen producerer ca. 300.000 tons om året, kan daglig udskibe ca. 1500 tons.

Fra Bornholm foregår et intensivt fiskeri, hvis oprindelse og udvikling er omtalt i afsnittet »Hav og Havn«. Der fiskes fortrinsvis sild, torsk og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

laks samt nogen fladfisk og lidt ørred, smålaks og ål. Der forarbejdes hvert år 1—1,5 mill. kg røget sild — »ægte bornholmere«. Desuden fremstilles saltsild, konserverede sild og sildefileter. Torskefiskeriet foregår hele øen rundt og helt ude i midten af Østersøen på Midtsø- og Stolpbanke, hvor der ofte — særlig i forårstiden — er gode fangster at hente. Størsteparten skæres til torskefilet, der i lynfrossen tilstand eksporteres til udlandet. Undertiden fremstilles også salttorsk til eksport.

Laksefiskeriet har i de seneste år taget et kolossalt opsving. Det er for mange fiskere blevet hovederhvervet, ligesom fiskere fra det øvrige land er kommet til øen for i endnu højere grad end de bornholmske fiskere at deltage i »lakseeventyret«. Størstedelen af den fangne laks eksporteres.

Fladfisk som rødspætter, ising, skrubber og pighvar fiskes med trawl, men fangsterne heraf er i forhold til de andre fiskearter ret ringe.

På Bornholm og Christiansø findes ca. 700 erhvervsfiskere, 120 lejlighedsfiskere, 55 større, 185 mellemstore og 70 mindre fiskerfartøjer. Forsikringssummen for disse fartøjer udgør ca. 10 mill. kr.

Til fiskerierhvervet er knyttet 52 røgerier, 11 filetfabrikker, 2 fiskemelsfabrikker, 2 fiskeensilagefabrikker, 2 konservesfabrikker, 2 levertransfabrikker, 23 salterier, 11 køle- og frysehuse og 8 isværker. Bornholm er den landsdel, hvor andelstanken inden for fiskerierhvervet er slået bedst an, og størsteparten af virksomhederne ejes af fiskerne selv.

Af de forskellige håndværk og industrier på Bornholm er vel næppe nogen blevet så populær som urmageriet. Bornholmeruret er kendt viden om. I den danske novelle-litteratur er »Bornholmeren« udtryk for det stille hjems hygge. Det var næppe tilfældigt, at urindustrien fik sæde på Bornholm. Bornholmerne var altid meget interesserede i eksperimenterende husflid. Man sad de lange vinteraftener og forfærdigede de skønneste ting, både i træ og metal, og man begyndte at lave ure. Amtmand C. Urne skriver 1750 om snedker Poul Ottesen Arboe, at dennes to sønner »var blevne navnkundige ved det, at de have selv lært sig drejer- og urmagerkunsten, så at mange stueure af deres arbejde forsendes til Kjøbenhavn og andre steder.«

Disse to mænd, Otto og Peter Poulsen Arboe regnes for det bornholmske urmageris grundlæggere. De er født henholdsvis 3. april 1719 og 19. april 1726 i Rønne. Peter Arboe døde i 1766, kun 40 år gammel, men det blev ham, der trods sin korte karriere indledte en slægtstradition i urmageriet, som blev fortsat i adskillige led. Sønnen, Jørgen Peter Arboe (1749—1820), var en af sin samtids kendteste urmagere. Han blev en betydelig mand i Rønne, var borgerkaptajn og købte i 1771 en gård ved »Leegårds Plads« (det nuværende Store Torv). Selvom slægten Arboes navn således er knyttet til de første bornholmerure, må det ikke glemmes, at flere andre navne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og hænder hurtigt fulgte eksemplet, og mange hævdede sig smukt, både hvad kvalitet og mængde angik.

I 1801 udførtes fra Rønne ure til en værdi af 9660 rdl., i 1806 var man oppe på et beløb af 14.160 rdl., men i 1808 var tallet faldet til 1.424 rdl. Den store nedgang var en sørgelig følge af krigen med England og blev til ubodelig skade for en smuk og blomstrende industri. På den tid var prisen på et 8 døgns stueur ca. 40 rdl. I 1835 opgav byfogeden i Rønne antallet af urmagere til 38 samt 40 svende og lærlinge. Samme år var antallet af fabrikerede ure ca. 1100. I 1850—55 synes urfabrikationen at have nået sit højdepunkt. Trap anfører, at der 1854 fabrikeredes 1470 ure og 1855 1490. Mange er dog af den mening, at der blev fremstillet langt flere. 40 mestre med ca. 20 svende og 15 lærlinge fandtes på dette tidspunkt i Rønne, og de kunne let fuldføre 3000 ure pr. år. Af skattetekniske grunde turde mestrene ikke opgive for store tal.

Efterhånden gik dog produktionen stærkt tilbage. Konkurrencen udefra blev hård, og 1894 berettes, at der »nu kun er een mand tilbage, som befatter sig med klokkemageri«. Senere har dog flere med stor dygtighed givet sig af med at fremstille bornholmerure efter original model. Således kan nævnes maskinfabrikant J. V. Ancher i Hasle samt i de senere år mekaniker Eivind Hansen, Åkirkeby.

Det lader sig næppe fastslå, hvornår den første turist kom til Bornholm, men øens natur og særpræg har langt tilbage i tiden øvet tiltrækning på folk både fra det øvrige Danmark og fra de omliggende lande. Strømmen af mennesker, der gæster øen, er vokset år for år, således at man i dag kan tale om turismen som et erhverv for Bornholm. Man hævder endda, at det er et af øens største med en årlig omsætning på omkring 30 mill. kr. Mens tyskerne før den første verdenskrig var dominerende i antal blandt øens turister, opdagede danskerne selv ferielandet Bornholm i mellemkrigsårene. Indtægten fra turisterne strømmer i sommertiden ud til alle kroge af øen. Hver by, hvert sogn, hvert erhverv mærker betydningen af den omsætning, som de mange mennesker, der hver dag i sæsonen lander i havnene eller på flyvepladsen, tilfører øen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ERTHOLMENE

MEKANISKE HJÆLPEMIDLER vinder også indpas på de små fjerne danske øer i Østersøen. Men naturen har sat en grænse. Det kan vist på forhånd udelukkes, at der på Christiansø og Frederiksø — eller som de sammen med Græsholm og de små skær officielt hedder: Ertholmene — nogensinde vil opstå trafikale problemer, endsige bitter strid mellem bestående idyl og skånselsløse nutidskrav. Apostlenes heste er og bliver det bedst egnede befordringsmiddel der på stedet.

Midt i en gnaven motortid er det en forunderlig fornemmelse pludselig at befinde sig i en gade, hvor larmen ikke slider isoleringen af nerverne, og hvor man ikke ustandselig skal være på vagt for bilister, der tramper på speederen, fordi de tror, de har travlt.

Sceneriet kunne med de lange, gule huse og den gamle brolægning godt minde ikke så lidt om Kristian IV's navnkundige Nyboder. Men et par stentavler i muren fortæller, at »Gaden« på Christiansø er af nyere dato. De to kaserner blev byggede i 1789 og 1791, og teglværkerne fik ikke store bestillinger. Man huggede stenene til murene ud af klippen.

Da soldaterne drog bort fra øen, og den sidste officer forlod sit kvarter, rykkede fiskerne ind i de små lejligheder. Lodserne holdt til i den østre længe, og det var let at se, hvor de boede, for over døren lå den lange kikkert i et par knager, så den altid var ved hånden, når et eller andet på havet skulle underkastes en nærmere ransagning.

Man dumper lige ind i eventyret ved de pompøse gavle og trappegaden op mellem skæve hytter langs »Italienske Vej« og »Gamle Kro«, der fra en sten i muren giver os et ord med på turen: »Enten du est i lyst eller nød, så tænk på Christi pine og død«.

Den gamle træhytte, der er skubbet ind i gærdet, bærer det besynderlige navn, »Palivaren«, i sin tid karantænestation. Senere var hytten redskabsskur og værksted, og gulvet bærer endnu tydelige præg af væltede beggryder og centrumsbor, der er gået ned i plankerne, når man har glemt at lægge en klods imellem.

Ungerne har deres legeplads lige udenfor. Det er Juuls Bastion, hvor øboerne tørrer vasketøj og sildegarn, »henne på Juuls«, som det hedder.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Der hører også et krudthus til, den lille gule hytte, som nu fungerer som rullestue. Når man skal tømme skraldespanden, foregår det også på disse kanter, for den grønne dør i muren fører ud til brohovedet og øens officielle losseplads. Havet tager sig af hygiejnen ved at spule rent engang imellem, men lange, rolige perioder registreres nu og da på lang afstand ved hjælp af lugtesansen.

Alle fæstningens batterier blev i sin tid opkaldt efter prominente personligheder, hovedsageligt da, men fire af bastionerne fik kongelige navne, og for at understrege rangforskellen blev de så forsynede med det største skyts. Kaliberet blev betegnet efter vægten af de jernklumper, mundingerne kunne udspy, og Kongens Bastion kunne prale med to 36 pundige, hvilket var maksimum for fæstningens ydeevne, når man ser bort fra de to 100 pundige morterer, der blev anbragt på Coucherons Bastion ved siden af, men som jo havde en helt anden funktion.

Fra »Kongens Bakke« har man et betagende panorama med havnen og de røde tage bag murenes zig-zag linier. Oppe på Møllebakken står det mærkelige træskur med de to horn, der ligner højttalere fra radioens barndom. Hvis man har sarte nerver, skal man tage sig i agt, for hvis sigtbarheden reduceres til een sømil, eller der er sireneprøve lørdag formiddag, kan man få et regulært chok, hvis man intetanende kommer lige i skudlinien. Lyden er så kraftig og pludselig, at det nærmest opfattes som en eksplosion, og med særlige vindforhold kan man høre den i stuerne i Gudhjem, selvom alle døre og vinduer er lukkede. Øtyren, siger man. Og her er det nærliggende at fortælle en lille historie. For mange år siden skete der det, at det blev besluttet at anskaffe en ko til øen for at have mælkereserve, når vejret vendte vrangen ud og afbrød forbindelsen med omverdenen. Da den store dag oprandt, og koen ventedes, var alle børnene mødt op på havnen for at se den zoologiske mærkværdighed, de ellers kun kendte fra billedbøgerne, og der var stor betagelse over hele linien. Manden, der skulle passe koen, fik den bugseret op over trapperne, og da processionen satte sig i bevægelse ned mod Hestehytten, der skulle være kostald, hørte man en af ungerne forsigtigt spørge sin mor: »Mor, brøler den gennem begge hornene?«

Dronningen fik sin bastion ved siden af Coucherons, og hendes majestæt blev også beæret med to af de drabelige 36 pundige. Det var ikke alene i gamle dage, at det gik hedt til, for en februarnat i 1946 blev Dronningens Bastion udsat for et voldsomt angreb ikke fra fjendtlige orlogsskibe, men fra havet, der åbenbart satte alt ind for at gøre så megen skade som muligt. Vinden var syd-sydøst, en vindretning, der erfaringsmæssigt er en af de farligste. Der sank da også flere både i havnen ved samme lejlighed. Søen nåede at få revet en række store sten, der vejede adskillige hundrede kilo,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Motiv fra Christiansø.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ud af muren og smed dem langt ind på grønsværen indenfor, men stormen flovede ret hurtigt, og bastionen fik lov til at stå.

Københavns berømte strandpromenade har ikke eneret på sit navn. Vejen fra Hoffmanns til Bielkes Port hedder også Langelinie. Man er nu udenfor fæstningen med klipperne og havet til højre og de mægtige mures massive masser ind mod land. Det var her, man i sin tid fandt et af Isaksons malerier stukket ind mellem stenene, en religiøs komposition, der idag er en formue værd. Det var skattejagt på en ny måde.

Der er også dystre minder omkring Langelinie. I gamle dage brød man sig ikke altid om at færdes her efter mørkets frembrud. Ifølge sagnet skal de vilde sørøvere engang have fanget en jomfru, men hun flygtede fra dem og tog sit eget liv. Stedet har siden heddet Jomfrugalgen.

Den lille hytte, der så malerisk dukker sig bag Bielkes Batteri, var oprindelig beregnet til krudt og kugler. Det er Danmarks østligste bygning, og de fæstningsstumper, der står udenfor, er hvad stormfloden levnede i 1872. Ved siden af stien er der dannet en lille sofa i klippen, lige passende for to. Den kaldes Kærlighedsbænken, og navnet er ikke helt ved siden af, for har man sans for sværmeriske oplevelser, kan man med fordel anbringe sig her en stille sommeraften, når månen flimrer i dønningen, og fæstningens konturer fortaber sig i en blågrøn dis.

Man kan komme endnu længere bort fra Danmarks hjerte end Bielkes Bastion. Frederik VII er vel den eneste danske konge, der har stået på landets østligste punkt, for under hans besøg ville kommandanten fornøje majestæten med en rotur rundt om øerne, og ved denne lejlighed steg kongen i land på Østre Skær. Det kunne ventes, at de øde klippeknolde havde fået navneforandring efter det celebre besøg, men den dag idag hedder de stadig bare Østre Skær.

Den folkekære konges besøg var ikke en enestående begivenhed. Christiansøs gæstebog kan opvise andre prominente navne. Allerede i 1687, 3 år efter beslutningen om fæstningens anlæggelse, var Kristian V på visit, og Tordenskjold bjergede en fregat ind i 1715. Året efter var czar Peter den Store på øen. Alle kanonerne saluterede ved hans afrejse.

Man er forkert orienteret, hvis man tror, at landminer er en nymodens opfindelse. Under englænderkrigen anbragte man kasser med store krudtladninger i Kildendalsvigen og dækkede dem med anselige stenbunker. De kunne bringes til at eksplodere ved hjælp af en bøsse, der var anbragt sådan, at løbet pegede ind i minen, og aftrækkeren var forsynet med en snor, der førte op til et sikkert sted bag muren. Man håbede på at kunne splitte et eventuelt fjendtligt landgangsforsøg aldeles ad ved denne foranstaltning, men der blev aldrig anledning til at gøre praktiske erfaringer.

Gennem en smal port i muren kommer man ind i Kildendal, og så er man igen indenfor selve fæstningen. Det er en frodig dal og en lun gryde,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

selv når vestenstormene har travlt på den anden side af øen, kan malerne stå her uden at binde alt for store stene i staffeliet. Motiverne med de ejendommelige trappeformede mure er da også blevet malet i hundredvis af gange. Den lille hytte med teglstenstaget er en overdækket brønd, men i fæstningstiden lå her et skur til kanonbåde, der kunne sættes i vandet ved hjælp af en bedding, der gik ud gennem muren til vigen udenfor. Fjenden kunne altså aldrig føle sig sikker, for selv om havnen var spærret af en pålandsstorm, kunne bådene snige sig ud her i læ af øen og gå til angreb, hvis nogen dristede sig til at komme for nær.

Navnet Kildendal kunne tyde på, at der oprindeligt har været en kendt kilde her. Fra gamle optegnelser ved man, at søfolkene var klar over, at der kunne hentes ferskvand på øen, ligesom der kunne købes fisk, når fiskerne holdt til her om sommeren. For ikke at vække falske forhåbninger blev det dog tilføjet, at brændevin ikke kunne erholdes på øen.

Når bornholmerne skal på skovtur, hedder skoven som regel Almindingen, som har været rammen om både alvor og lystighed gennem generationer. Når øboerne skal i det grønne, går man i Kongens Have. Inde bag de høje stengærder har man mindst af alt følelsen af at være på et skær, hvor der kun er få skridt til stranden og det dybe hav. Man samledes her til dans og skæmt og hyggelige frokoster under lindetræets kroner, men i gamle dage så der helt anderledes ud med blomsterrabatter og velholdte gange. Ligesom Kongens Have i København var det beboernes offentlige lysthave med fine, hvidmalede havelåger og flaget vajende fra flagstangen hver søndag. Overfor den stejle klippevæg knejsede pavillonen, og der var i det hele taget så fint, at børnene ikke måtte komme i haven uden ledsagelse.

Hvis man en stille sommeraften har anbragt sig på en bastion og hengivet sig til romantiske sysler, og luften så pludselig flænges af et kvindehvin, er der god grund til at tage det roligt, for forklaringen vil som regel være, at en ung dame på sværmeturen rundt om øen har sat en fod på en af de mange fede tudser, der rider øen som en ægyptisk plage. Der er ingen storke, og de store gåseflokke, der lå og snadrede i dammene i gamle dage, er der heller ikke mere. Tudserne og frøerne myldrer på begge øerne, og hvis der har været så megen nedbør, at regnormene føler trang til at orientere sig lidt på overfladen, er det helt galt. Ved sådanne lejligheder er det klogt at tage en kraftig lommelygte med, hvis man skal gå en tur efter mørkets frembrud, og man i øvrigt ikke sætter pris på den ejendommelige fornemmelse af en blød skruptudse under skosålerne.

Skolebørnene kan kigge lige ned til skallerne i Præstedammen fra deres klasseværelse. Mere poetisk kaldes den også Salomons Brønd, og det står bedre til eventyrstemningen, når åkanderne blomstrer under præstens vaskehus, der i sin tid var krudthus til Hertugindens Bastion, opkaldt efter hertuginde Louise Augusta, der også var en kongelig højhed. Og ganske rig-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tig, — ser man efter i gamle fortegnelser, vil man opdage, at batteriet her også kunne udspy 36 pundige kanonkugler i lighed med andre befæstningsanlæg, der var benådede med kongelige navne. Mandskabet og officererne brugte pladsen til en aftendans i ny og næ og tog sig en reel over grønsværen. I dag er der teltplads bag de tykke mure.

Skolebørnene har ikke lang vej til øens stadion, soldaternes gamle exercerplads. Stedet minder om et amfiteater med de hundredvis af siddepladser på klippeskrænten og den lange, trappeformede mur.

I et hjørne af pladsen er der en bred port ud til Verdens Ende, øens nordøstlige hjørne. Her lå i sin tid Løvenørns Batteri, som stormfloden splittede ad, men stenene ligger der endnu. På disse kanter kan man ved særlige belysninger opleve et mærkeligt syn. På en skrå klippe ude ved havet har naturen tegnet et stort kryds af en anden stenart i granitten. Står man på et bestemt sted en dag, når brændingen vasker og gør klipperne våde, træder farverne tydeligere frem, og det ser ud, som et stort, luftigt kors rejser sig svagt lysende over bølgerne. Mærkeligt og befordrende for overtro og besynderlige forestillinger.

Når bagerens lille, gule hus med de falmede gavle kom til at ligge ved Rugmarken, var det dog næppe for at være i nærheden af de forventede store afgrøder fra det kongelige landbrug, men snarere fordi den store magasinbygning knejser på bakken ved siden af. Rugmarken har næppe betydet noget væsentligt for forsyningssituationen i tilfælde af en belejring, men det gjaldt om at udnytte alle muligheder. I magasinbygningen, derimod, blev der opbevaret store mængder proviant, så man kunne klare sig over en længere periode. Nu er der kommet tågehorn på taget, og maskinerne står og snurrer for at producere tilstrækkelig mange kilowatt til strygejern og læselamper og elektriske røremaskiner. Kirken er nabo mod vest, og den er indrettet i en smedie. Organisten bruger det gamle orgel, der blev skænket af Frederik VII, men bælgen betjenes ikke mere med fodkraft.

Havet har huseret slemt ved øens nordlige fæstningsværker, for der mangler store stykker af muren på begge sider af Rantzaus Bastion med den dybe kasemat. Gyldenløves Bastion ved siden af har også været i farezonen, men på en lidt anden måde. Der var engang et forslag fremme om, at den skulle væltes ud i havet som en slags bølgebryder for nordhavnen, men det blev opgivet. Heldigvis vil mange tilføje. Gyldenløves Bastion har et anderledes præg end de andre militære anlæg. Linierne er ikke så stramme. Tilfældigheder og øjemål har haft større spillerum, og resultatet blev betagende og monumentalt, ganske særligt når man betragter det ude fra »Sildebassinet«.

Fra Rugmarken fører Lejrvejen ind mod havnen, hvor kulisserne pludselig skifter. På den sidste strækning bliver udsigten spærret til begge sider af stejle klipper og en høj mur, så man bliver ikke forberedt langsomt, men

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kirken på Christiansø.

dumper lige ned i et sydlandsk landskab med gule havemøbler foran en blå kanal, hvor det gamle tårn spejler sig som en snurretop i vandet. Lidt tilbage ligger hotellet fornemt knejsende bag gamle træer, et fint stykke arkitektur fra en tid, hvor man ved militære bygninger havde råd til at stræbe efter linier og proportioner, der kunne fryde øjet. Naturligvis skulle der være særlig stil over kommandantens residens. Her er historisk atmosfære. Konger og fornemme gæster er blevet modtaget med fuld honnør, og husets unge damer har vel siddet bag gardinerne og set drømmende ud over nordhavnen, når solen gik ned som et bål bag orlogsskibenes sorte rigning.

Da oprøret var i fuld udvikling, og haubitserne var kørt op i »Gaden« med brændende lunter, og officererne sad fangne i Vagten, var de gamle elmetræer engang i deres ungdoms vår tavse vidner til dramatiske optrin. En af lederne stod pralende i døren med kommandantens ridderkors på bringen, og nede i havnen var der febrilsk travlhed med at få gjort et par fartøjer klar. Mytteristerne sprang rundt i en rus af krudt og brændevin og skød gennem skorstenene for det tilfælde, at nogen af kammeraterne skulle have gemt sig der.

Englænderne må have ærgret sig, hvis de senere har fået nys om, hvordan det stod til den dag, da marinerne var stukket af med officererne som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

fanger, og alle kanonerne var fornaglede med søm i fænghullerne. Her havde været alle tiders chance for at ro ind med et par chalupper og erobre en hel fæstning.

I årene omkring den første verdenskrig skete store ting på Christiansø, for med hotellet som midtpunkt dannede der sig et nyt Skagen i den modsatte ende af landet. Unge, skandinaviske kunstnere havde opdaget øen og gik nye veje, som senere generationer har vandret videre på. Der brød et nyt forår frem i nordisk kunst, og sommeren fulgte efter.

Kolonien havde et svensk islæt, Oscar Hullgren og Karl Isakson, og gennem dem er øen blevet kendt i Sverige. Mange svenske malere har siden da valfartet til malernes paradis. Selv har de vel ofte følt det som en pilgrimsfærd, når de fandt sig stående foran de motiver, de kendte fra tidens fornemste udstillinger.

Unge malere er sjældent rige. Sådan var det vel også dengang. Der havde været fine muligheder for at gøre gode investeringer, for man kunne erhverve et lærred for 20—30 kr., de samme billeder, som idag betales med formuer. Ejendommeligt nok findes der næsten ingen synlige spor på Christiansø fra denne periode. Til gengæld ligger det i luften. Et minde har man dog, idet man fandt på at male hver et våbenskjold i krostuen, og under megen lystighed blev den frise til, der stadig kan ses over skænken. Man går pietetsfuldt udenom, når væggene skal males, men her er også noget, der er værd at værne om.

Når Christiansøs kultur- og kunsthistorie engang skal skrives, vil den første del af det tyvende århundrede nok blive udnævnt til øens guldalder. Her er vel stadig malerisk og dejligt, men de første kunstnere har nok været særligt heldige, for trafikmidlerne var endnu så primitive, at turistlivet kun var i sin vorden. De fandt en gammel fæstning, der var annekteret af fiskere, og de fandt høns, der kaglede ved gamle soldaterhytter. De dumpede lige ned i et mylder af sydlandske motiver, hvor en Cézanne ville have følt sig i sit es, et enestående sted i Europa, hvor forfinet kultur og barsk djærvhed trivedes godt hånd i hånd i et mærkeligt miljø, præget på en fredelig og hyggelig måde af den militære fortid. Det var simpelthen fantastisk. Der lå noget egenartet, som de nok ville savne, hvis de kunne vende tilbage for endnu engang at se lyset spille på Rantzaus Bastion eller for at vandre en sidste aftentur ad den »Italienske Vej«, når aftenrøden står bag grenene og gør havelågernes tremmeværk og landskabet til en mørk silhuet, hvor farverne endnu anes.

Øens første fæstningsværk, Storetårn, har ikke klaret sig så godt som sin lillebror ovre ved Tårnrenden på den anden ø. Der er ikke andet tilbage end to mægtige stencylindre, hvor fyret har klemt sig ind imellem for at stikke lanternen lige oven for murkanten. Det lille rum i den inderste sten-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ring var bygningens gårdsplads, og alle vinduer til tårnets indre var anbragt her, så der har nok stået mange tællelys på regnskabet. Garnisonskirken lå også i tårnet, og der var ammunitionsrum i kælderen, ligesom de første kommandanter havde bolig på deres arbejdsplads. De har i ordets mest bogstavelige forstand boet ovenpå en krudttønde.

Bornholm ligger i horisonten som en ujævn stribe fra syd til vest med Bokul og højderne ved Lensgård som en pukkel i midten. Resten er vand og bare vand. Lodserne holdt sig underrettet om, hvad der skete ude på havet oppe fra Storetårns øverste dæk. Der var meget at se på i sejlernes store dage, for skibene dukkede ikke op for at forsvinde igen i løbet af en times tid. Med stille vejr kunne man se dem ligge og drive i flere døgn, og når vinden vendte efter langvarige stormperioder, var her en enorm trafik. Den 13. maj 1849 havde man samtidig 128 sejlere i sigte. Det var et muntert folkefærd, de gamle lodser, en opfattelse, der bliver tydeligt bekræftet, når man kigger i Peter Kochs morsomme fortællinger fra Christiansø i hans bog: »Det hvisker fra Havet«.

Uden for Storetårn ligger øens eneste rigtige brønd. Den er fint stensat og ser malerisk ud, men det er vel næppe andet end regnvand, man trækker op af den, for grundvandet har ikke store chancer på et klippeskær. Man må nøjes med det, der falder ned fra himlen. Det samles i de forskellige damme, der ligger spredt rundt på øen, og gennemgår en renselsesproces i vandværket ved Storebrønd, der ligger så højt, at den samtidig fungerer som vandtårn. Herfra ledes drikkevandet ned til husene og endda til Frederiksø i en rørledning under havnen. Anderledes kan det ikke gøres, og på grund af den smittefare, der altid må være til stede, når det drejer sig om overfladevand, må man ikke holde katte eller hunde.

Al fast ejendom tilhører staten, og i de mange lejekontrakter, der ligger i kommoder og chatoller, er påført en bestemmelse om, at beboerne har pligt til at assistere ved åbning og lukning af broen. Denne forholdsregel har nok nærmest været møntet på den gamle flydebro, der skal have været en besværlig tingest at tumle med. Til tider var vejret så dårligt, at den blev svajet ind og fortøjet langs kajen. Det kunne ske, at brudefolk måtte færges over havnen, når de skulle i kirke.

Lejekontrakterne byder også på fordele, for til gengæld for arbejdet med broen har man ret til at få anvist plads til tørring af sine garn. At få sine sildegarn omhyggeligt tørrede er af meget stor vigtighed for en fisker og ligefrem en betingelse for at kunne drive erhvervet, for ellers rådner de fine tråde op i løbet af meget kort tid. Alt, hvad der fandtes af plads i nærheden af havnen, var da også taget i brug i gamle dage. Undertiden måtte man helt op på bakkerne på den store ø for at få plads. Det hele var et mønster af brune felter, når alle fiskerne var i virksomhed, så det er ikke mærkeligt, at en dreng, der for første gang fik lov til at sejle med til Born-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

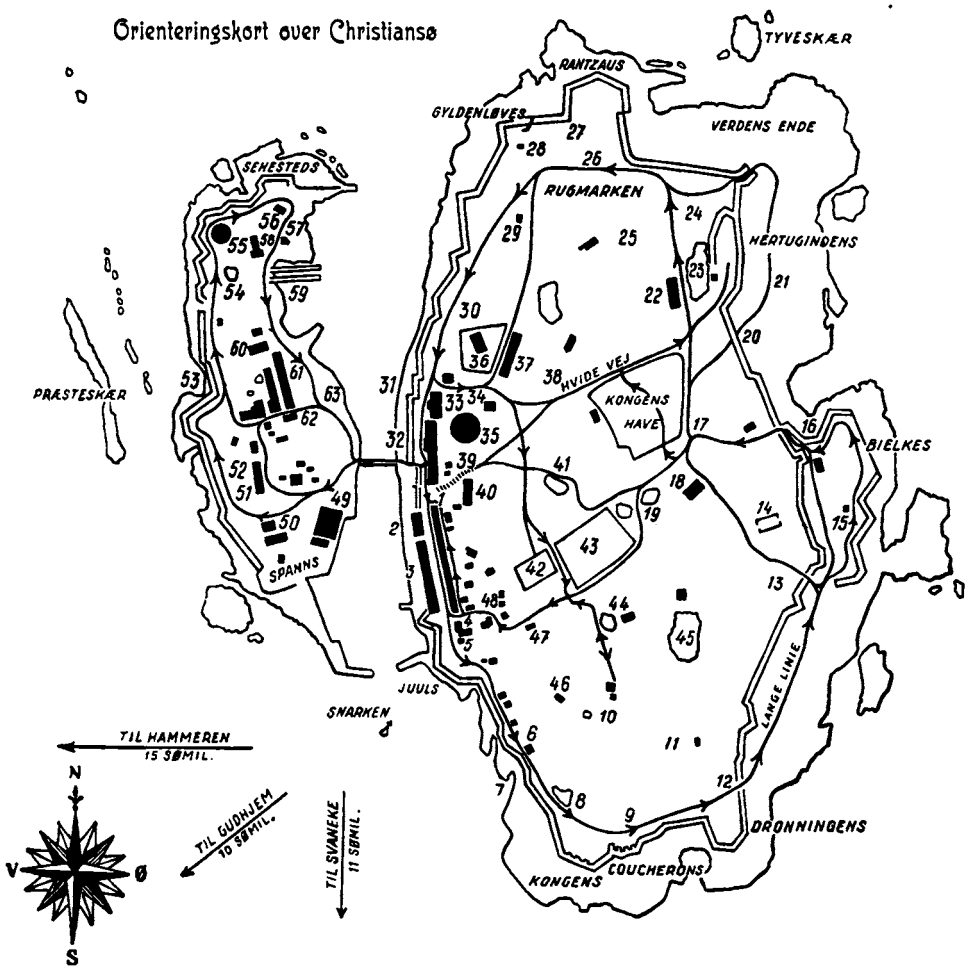

1 Sprøjtehuset
2 Pakhuset
3 Gaden
4 Gamle Kro
5 Palivaren
6 Vejen til Kongens
7 Pikkerevigen
8 Svendsens Brønd
9 Udsigten over sydhavnen
10 Møllebakken
11 Blå Hane
12 Hoffmanns Port
13 Bielkes Port
14 Ruin
15 Bielkes Hytte
16 Kildendalsvigen
17 Kildendalsmotivet
18 Mindet
19 Holger Danskes Briller
20 Sct. Hans Port
21 Sct. Hans Kilde
22 Præstegård. Skole
23 Præstedammen
24 Eksercerplads
25 Rugmarken
26 Akselbærtræer
27 Kassemat
28 Gyldenløves Hytte
29 Hestehytten
30 Lejrvejen
31 Terrassen
32 Toilet
33 Kommandantbolig
34 Ravelinen
35 Storetårn
36 Kirken
37 Magasinbygning (toilet)
38 Solur. Krudthus
39 Lange Trappe
40 Bryggeriet (Bella Vista)
41 Pumpen
42 Kirkegård
43 Forvalterens have
44 Møllehuset
45 Vandværket (Guds Forsyn)
46 Sydvesten
47 Grisehytten
48 Italienske Vej
49 Kanonbådsskure
50 Ballonen
51 Sygehuset
52 Kolerakirkegård
53 Nyhavn (badehus)
54 Tårndammen
55 Lilletårn
56 Brønd
57 Bådsmandshytten
58 Smedien
59 Bedding
60 Månen
61 Kongens Køkken (anker)
62 Bageriet
63 Ledefyr

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holm og så de mange pløjemarker ude fra havet, forundret spurgte, om det virkelig var sildegarn altsammen.

Når man en dejlig sommerdag går gennem den lille gade på Frederiksø, er det svært at forestille sig, at det har spøget her i gamle dage. Men forestiller man sig en kulsort vinternat, når snestormen fyger ind gennem nordhavnen og teglene danser på tagene, er baggrunden for mystiske hændelser lidt mere sandsynlig. Man skulle helst holde sig væk fra hjørnet ved det gamle bageri ved sådanne lejligheder, for hvis det af en eller anden grund var ubelejligt, at man passerede, så mærkede man en usynlig hånd mod brystet og blev fast og bestemt gennet tilbage, og det var en fornemmelse, man helst skånede sig selv for. For nogle år siden gjorde man da også et mærkeligt fund, da der blev lagt kloak i gaden. Man fandt skelettet af en mand og en kvinde. Ingen havde hørt noget om, at der skulle være en begravelse på stedet, så fantasien har frit spillerum. De to ukendte må have ligget der i mange år, for fodmuren er lagt ovenpå benenden af kisterne. Nu spøger det ikke mere.

Den lange længe i Frederiksøgaden var oprindelig spisesal for soldaterne, og maden blev lavet i store gryder i den nordre ende. Derfor hedder det også Kongens Køkken. Gaden mellem de gule huse skal nok være en af landets mest forblæste, for vestenvinden har ofte ganske urimeligt travlt, og til tider er det næsten umuligt at få gadedøren presset op. Men op kommer den alligevel. Ganske særlig, når der er bal på »Månen«, en ingenlunde sjælden begivenhed, der altid bliver behørigt indvarslet ved hjælp af et par drenge med tågehorn. I gamle dage dansede man i Lilletårn, og dengang har man vel også annonceret med bal på »Månen«. Salen var jo rund, og det mærkelige navn fulgte så med, da man flyttede til et andet lokale.

Der er en ganske egen stemning over denne balsal langt ude i Østersøen, når spillemændene sveder over harmonikaerne og pigerne svæver drømmende over gulvet i en sagte vals. Et bal på »Månen« er noget man husker. Drengene fra »Georg Stage« har også fået en oplevelse for livet, når de i det fineste landgangspuds inclinerede belevent for øens unge damer.

Vi lever i mekaniseringens århundrede. Når bådene skal på bedding, kan havnefogederne som regel stille sig mageligt til rette og filosofisk betragte det elektriske spil, der langsomt og sikkert lægger den ene wiretørn efter den anden på tromlen, indtil båden er helt oppe, men på Christiansø foregår det endnu med håndkraft. Det er mærkeligt, at det overhovedet kan lade sig gøre med de store kuttere med tunge maskiner og betonballast støbt fast i bunden. Det foregår med tre mand i hver svingel og et enkelt pust ind imellem. Det er ikke lønnet arbejde at stå og hive i spillet, men en allemandssag, der foregår med megen lystighed og drøje vittigheder. Der er en egen fest over foretagendet, og bagefter kvitteres der med bajere over

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hele linjen. Når båden er kommet helt op, står den og knejser på vognen med Lilletårn og den gamle smedie som malerisk baggrund.

Udvendig er der almindeligvis ikke foretaget ret mange ændringer ved bygningerne på Christiansø, men indvendig er der efterhånden kun meget lidt tilbage af det oprindelige. Gamle paneler, som har oplevet mangt og meget, bliver erstattet med moderne fiberplader, og alle buler bliver rettet ud. Dørene kommer direkte fra et maskinsnedkeri, og gerigterne har aldrig ligget og ventet på en høvlebænk. Men trods alt kan man endnu finde en enkelt lejlighed, som den omtrent må have set ud i løjtnant Bechs og Staggemeiers dage, gamle døre, tunge af maling, med store fyldinger og dekorative beslag, som smeden stod og hamrede ude på ambolten på den tid, da den vilde revolution rasede nede i det franske.

Af alle bygninger er Lilletårn måske den bedst bevarede, for ved skæbnens gunst er den ikke tidligere blevet fundet egnet til noget formål, der nødvendiggjorde særlige ændringer. I gamle dage var det en fæstning, hvor kanonerne stod og pegede ud i alle kompassets retninger fra det svære dæk på første sal. Senere har det været lazaret og dansesal og gjort gavn på forskellig måde, men da museet blev indrettet, havde det både ud- og indvendig det samme udseende, som da det blev bygget i 1685. Skæbnen har dog været svært ude efter det gamle tårn, for i sin tid blev det besluttet at rive taget ned for at bruge det til brænde. Man riggede en talje op om toppen for at prøve på at vælte hatten. Når man har set, hvor svær tømmerkonstruktionen er, vil man synes, at muligheden for at kunne gennemføre forehavendet må have været bedømt rigeligt optimistisk. Det lykkedes da heller ikke at få hatten revet ned, — heldigvis. Idag er tårnet en af de bygninger i Skandinavien, der oftest har stået model for malere og amatørfotografer.

Det er påfaldende så mange navne, der går igen. Christiansø har også sin Nyhavn inden for det lange skær, Præsteskæret, der blev opkaldt efter øens sjælehyrde. Præstegården lå her ved siden af »Månen«. Ruinerne kan tydeligt ses endnu, og ved siden af står præstens gamle morbærtræ som en kroget kæmpe, der hvert år langt ud på sommeren bærer sorte, modne bær. Øens mærkelige frodighed har jo været en kilde til megen undren. Mange træer og planter, der ellers kun trives under varmere himmelstrøg, kan klare sig på øen.

Der er dystre minder i al idyllen. Kolerakirkegården uden for det gamle sygehus er et af dem. Den smukke, gule bygning i to etager er også et mørkt kapitel i øens historie; selv om det dog ikke er fangerne og slutteren med de otte store nøgler, der har slidt store fordybninger i murstensgulvet på gangen. Efter fæstningens nedlæggelse blev der sat store, lyse vinduer i murene som afløsning for de små glugger med tremmerne, for nu flyttede fiskerne ind. Senere blev cellerne brugt til redskabsrum. Sommergæsterne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Svaneke havn. »Nordbornholm« losser gods. Postbåden til Christiansø på vej ud.

smutter ofte ind for at fornemme et sug af uhygge her i Danmarks gamle statsfængsel, men det er mere end hundrede år siden, at den første turist gik op ad den høje trappe til første sal for at dvæle en stund i dr. Dampes celle. Det var digteren og journalisten Carl Ploug, der var en af forgrundsfigurerne i datidens skandinaviske bevægelse. På en af hans studenterrejser til Sverige var man sejlet fra København via Malmø på vej til Kalmar, men det blev så dårligt vejr, at skipperen besluttede at søge læ på Christiansø for at lade de medtagne passagerer komme lidt til hægterne. Det var i 1843, få år efter, at den berømte fange var flyttet til Rønne. Carl Ploug har beskrevet sit ufrivillige ophold på Christiansø i sit eget blad, »Fædrelandet«, og fortæller om sit besøg i dr. Dampes celle:

»Ethvert fængsel frembyder et sørgeligt syn, men hvilket må virke mere nedtrykkende og forstemmende på sindet end et statsfængsel? Det er sandt, statsfængslerne rumme i almindelighed ikke den masse af forbrydelse og moralsk elendighed som de almindelige fængsler, men vidne de derfor mindre om samfundets brøst? Hvor ofte stå de ikke som mørke trofæer for magtens misbrug, for intrige og herskesyge, for fordom og fanatisme? Eller må det ikke gjøre et smerteligere indtryk at betræde steder, hvor fædrelandskjærligheds og frimodigheds, sandheds og friheds ofre have sukket, end dem, hvor brøden erholder sin fortjente løn? Og er denne ø, Østersøens

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

St. Helena, aldrig bleven misbrugt? Dog tys, jeg mindes, at selv min stakkels dagbog skal skrives med pligtskyldig opmærksomhed«.

Tiderne skifter, og et århundredes patina har sløret et gulkalket monument fra et mørkt afsnit i danmarkshistorien, dengang navnet Christiansø havde en skummel klang. Det var ikke alene en afsides fæstning langt ude i Østersøen, men et forvisningssted, en Djævleø, hvor tanken om flugt var utopisk hjernespind, for havet er en god fangevogter. Der var et svært palisadeværk med spidse pigge udenom fængslet, men det er forlængst fjernet, så fiskerne kan brede deres brune garn på tværs af Frederiksø. Her ude på bakken har man hele Kristian V's gamle fæstning som et panorama omkring sig med Storetårn knejsende over havnen og »Grønningen«s gamle elmetræer. Mange af bygningerne forekommer mærkeligt bekendte, for det er Akciseboden og Krokodillegade om igen, og kanonbådenes skure ligner ganske de tilsvarende på Holmen.

Men hvad har Christiansø så egentlig betydet i landets sømilitære historie? Var den alle de blanke rigsdalere værd, eller var soldaternes arbejde forgæves, når de masede som slaver med jernstænger og tunge klippeblokke? Kanonerne kom vel ikke til at løsne ret mange skud, når man ser bort fra dem, der rungede over havet, når artilleriet holdt eksercits, eller når kongelige gæster skulle hilses velkommen på behørig vis.

Jo, Danmark fik glæde af Christiansø, selv om det blev i en anden tid og på en helt anden måde, end man havde forestillet sig, da landets enevældige drot »brændende af attrå efter heltedåd her på dette sted trolovede sig med den vilde sø og, til sikkerhed for det danske hav, til ly for snekker og til værn for den nye havn, oprejste, styrkede og fuldførte denne fæstning.«

Vi har i dag lov at kalde dette sted en diamant i Danmarks kongekrone, en juvel, som ikke mange nationer kan opvise mage til.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

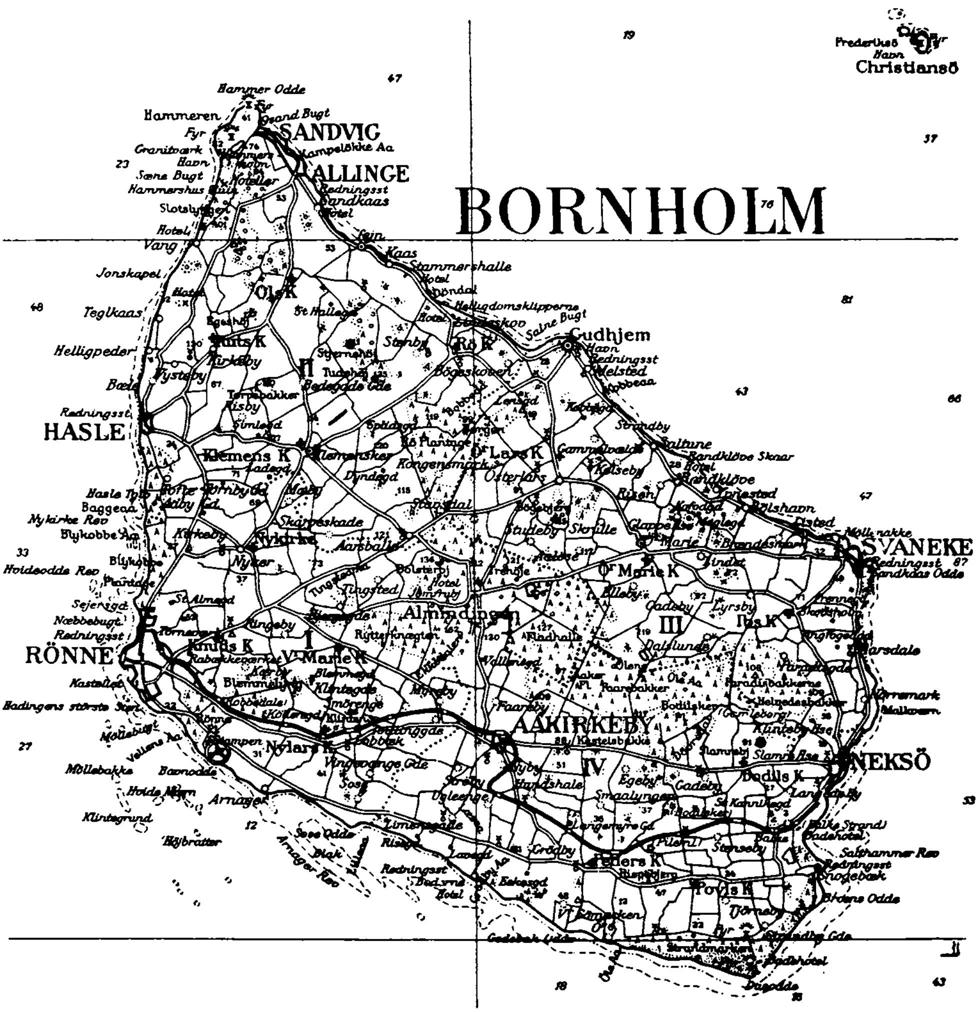
BORNHOLM
Christiansö
Frederiksö
Hammer Odde
Hammeren
Sand Bugt
SANDVIG
ALLINGE
Sandkaas
Hammershus
Slotslyngen
Vang
Jonskapel
Teglkaas
Helligpeder
HASLE
Baggeaa
Blykobbe Aa
RÖNNE
Kastellet
Möllebugt
Möllebakke
Baunodde
Hoide Mörn
Klintegrund
Arnager
Arnager Rev
Ols K
Ruts K
Klemens K
Nyker
Knuds K
Vᵀ Marie K
Nylars K
Almindingen
Ekkodal
Rö K
Gudhjem
Melsted
Saltune
Österlars
Oᵀ Lars K
Oᵀ Marie K
Ibs K
SVANEKE
Aarsdale
AAKIRKEBY
NEKSÖ
Bodils K
Pedersker
Povls K
Snogebæk
Balka
Stammershalle
Helligdomsklipperne
Saine Bugt
Listed
Dueodde
Strandmarken
I
II
III
IV
V

UDVALG AF

TRYKTE KILDER OM BORNHOLM

Udarbejdet af bibliotekar Esther Iversen
på grundlag af E. Kofoed og E. Götzsche: Bøger om Bornholm,
suppleret med materiale indsamlet af bankbestyrer E. Kofoed.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

INDHOLDSFORTEGNELSE

Bibliografi ..... s. 607
Samleværker. Tidsskrifter ..... - 607
Topografi ..... - 611
Kort
Bornholm i almindelighed
Enkelte lokaliteter
Museer. Biblioteker ..... - 618
Kirkehistorie ..... - 619
Kirkelige samfund
Økonomiske forhold ..... - 619
Fagbevægelsen
Andelsbevægelsen
Pengeinstitutter
Forsikring. Forsørgelse
Rets- og forvaltningsforhold ..... - 620
Matrikler
Militær- og forsvarsvæsen ..... - 621
Foreninger ..... - 622
Skoleforhold ..... - 622
Folkeminder ..... - 623
Dagligt liv
Fester og højtider
Sagn
Ordsprog. Rim. Remser
Folketro
Klædedragt
Gildeskråer og byvedtægter
Folkekarakter
Geologi ..... - 624
Flora ..... - 626
Fauna ..... - 627
Sundhedstilstand ..... s. 628
Landbrug. Havebrug ..... - 628
Skovbrug ..... - 629
Fiskeri ..... - 629
Handel. Samfærdsel ..... - 630
Post- og telefonvæsen
Håndværk. Industri ..... - 631
Byggeskik ..... - 631
Møller
Kirkebygninger ..... - 632
Rundkirker
Kunst ..... - 632
Kunstnermonografier
Kunstindustri ..... - 633
Teater. Musik ..... - 634
Sport ..... - 634
Litteratur ..... - 634
Dialektdigtning og visesamlinger med melodier
Skønlitteratur om Bornholm
Sproget ..... - 637
Navneforskning
Arkæologi ..... - 638
Runeindskrifter
Historie ..... - 640
Samlede fremstillinger af Bornholms historie og blandede skrifter
Bornholms historie indtil 1660
- - 1660 til nutiden
Samlinger af biografier ..... - 642
Biografier af enkelte personer ..... - 643
Stamtavler ..... - 647

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BIBLIOGRAFI

Heilskov, C.: Fortegnelse over Tidsskrifts-Artikler vedkommende Bornholms Historie og Topografi. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 51—70). (Også i hans: Dansk Provinstopografi. 1920).

— Dansk Provinstopografi. Supplement. 1949. S. 30—33.

Kofoed, E. og *E. Götzsche* (Udg.): Bøger om Bornholm. Bidrag til Bornholms Bibliografi. Rønne, 1928. 75 s.

Supplement hertil findes i manuskript i Bornholms Amts Bibliotek, Rønne.

Ang. specialbibliografier henvises til de enkelte emner.

SAMLEVÆRKER. TIDSSKRIFTER

Samlinger. Udg. af det Bornholmske Selskab for Efterslægten. 1., 2. og 3. Hæfte. 1806—10. XXIV+320 s. 1 tavle.

Af Indhold: Selskabets Love. C. Kofod: Om Undentag. F. Thaarup: Bornholmsk Krønike for 1804—1808. Wiborg: Om Handelsplanters Dyrkning paa Bornholm. Liste over alle under Bornholms Told-Distrikt hiemmehørende Fartøier. H. Gad: Om Selveiergaardes Arv paa Bornholm. C. Jespersen: Angaaende Dyrkningen af nogle Handelsplanter paa Bornholm. C. Fog: Om Udskiftningen paa Bornholm.

Thaarup, F.: Smaae Biedrag til Bornholms Statistik, indeholdende Bekiendtgiørelser, fra det Bornholmske Amtmandsskab, af udgangne Anordninger m. m. 1., 2. og 3. Hefte. 1806—10. 248 s.

Af Indhold: Nogle faa historiske Efterretninger om Rønne Havn. Om Landstinget paa Bornholm. Nogle Anordninger vedkommende de Militære paa Bornholm og deres Privilegier. Fortsættelse af den i Thuras Bornholms Beskrivelse S. 272 givne Liste over Amtmænd og Commandanter paa Bornholm. Om Stenkullene paa Bornholm, meest historiske Efterretninger.

Bohr, P. G.: Skole-Taler og Leiligheds-Digte. Rønne 1831. XII+184 s.

Den første paa Bornholm trykte bog.

Bornholmske Samlinger. Udg. af Bornholmsk Samfund. Rønne, 1906 ff. Bd. 1 ff. Ill.

1. M. K. Zahrtmann: Det ældste paa Dansk trykte Skrift om Bornholm (Relation om Borenholm, 1658). N. Hansen: Aaker Præstegaard i 200 Aar. [S.] Kabell: Fra Rønne Dilettantcomedie, de første 75 Aar. J. A. Jørgensen: En bornholmsk Mordsag fra det 17. Aarhundrede. Bornholmiana.

2. A. K. Kristiansen-Tårup: »Printzenskjoldsvisen«. J. A. Jørgensen: To gamle bornholmske Skifter (Afskrifter af to Skiftebreve). H. S. Holbeck: Kongebesøget paa Bornholm 1851. K. A. Grönwall: Natur, Naturskønhed og Kultur. J. Bulmer: Højlyngen. Almindingen. Udmarksjorderne. H. Kjær: Om Bornholm i Jærnalderen. Kay Larsen: Da Rønne fik Natvægtere. E. Vedel: Bornholms Oldtid. J. A. Jørgensen: De gamle bornholmske Herreds- og Sognesegl. Bornholmiana.

3. H. Johansen: Viser i bornholmsk Mundart. J. Bulmer: Den bornholmske Sandemands-Institution. Kongelig Resolution af 20. Juli 1726. H. Møller: Smaatræk af Bornholms Flora. J. A. Jørgensen: Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm.

4. H. Johansen: Viser i bornholmsk Mundart. J. Bulmer: Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde. J. Bulmer: En Retssag, behandlet paa Hammershus i 1570. K. A. Petersen: Om Ibsker Højlyng. H. Møller: Smaatræk af Bornholms Flora. M. K. Zahrtmann: Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.s sidste Svenskekrig. M. K. Zahrtmann: Af Samlermappen.

5. H. Johansen: Viser i bornholmsk Mundart. Kongelig Resolution af 28. Juli 1739.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

C. E. A. Schøller: Fra Rønne Apotheks første Dage. H. Møller: Smaatræk af Bornholms Flora. J. Bulmer: Hammershus Birk. K. M. Kofo(e)d: Storedal og Klintløkken i Olsker.

6. H. Johansen: Viser i bornholmsk Mundart. J. Bulmer: Om Vildt og Jagtret paa Bornholm, især i ældre Tider. E. Søeborg: Frederik VII's Besøg paa Christiansø 7.—8. Aug. 1851. C. Behrend: En bornholmsk Degn og Digter (Claus Andresen). M. K. Zahrtmann: Fra Hedenold til Kristendom. Blade af Bornholms Historie. P. Hauberg: Lilleborg.

7. M. Bidstrup: Bornholms middelalderlige Kirker. Hovedtræk af et Foredrag. J. Bulmer: Kongeborgen i Almindingen (Lilleborg). M. K. Zahrtmann: Rønne Latinskole 1512—1912. Johan Kofoed: Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser. P. Hauberg: Hammershus. K. M. Kofo(e)d: Fiskerlejet Tejn.

8. Johan Kofoed: Kaptajn O. E. Sonnes Optegnelser. H. Hjorth: De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse. J. Bulmer: Bornholms Privilegier (Skatteprivilegierne) — Bornholms Militærvæsen — Det bornholmske Militærprivilegium — Instruksen af 1817 for Bornholms Kommandant. H. Hjorth: De fire bornholmske Rundkirker. M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller. Meddelelse fra M. Bidstrup.

9. J. Bulmer: Fra Rø Sogn. E. Søeborg: Et Besøg paa Christiansø. K. M. Kofo(e)d: Lidt af Ladegaards Historie gennem halvtredie Hundrede Aar. M. Bidstrup: Bornholms kirker. Gensvar til Hr. Hjorth. H. Hjorth: De bornholmske Rundkirker. I Anledning af Hr. Professor M. Bidstrups Gensvar. M. Bidstrup: Endnu et Gensvar. M. K. Zahrtmann: Hundemordet i Bolsker — Landsdommer Peder Olsen.

10. J. Bulmer: Kristiansø. K. M. Kofo(e)d: Stavehøl og Kobbeaadalen. M. K. Zahrtmann: Hans Rømer og Almindingen.

11. J. Bulmer: Hasle Landdistrikt. »Sandflugten«. M. K. Zahrtmann: Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen. K. M. Kofo(e)d: To bornholmske Storgaardes Historie (Simblegaard og Vallensgaard).

12. Carl A. Kofoed: Familien Madvig. Et Par nye Led i Stamtavlen. M. K. Zahrtmann: Den skaanske Indvandring paa Bornholm omkring 1680 og Skovrider Hans Olufsen Madvig paa Kobbegaard. Henning Jensen: Sex Aar i Persker Præstegaard. C. Heilskov: Fortegnelse over Tidsskrifts-Artikler vedkommende Bornholms Historie og Topografi. Johannes Knudsen: Hydrografiske Undersøgelser ved Bornholm 1676—84. J. Bulmer: Om Kong Erik Menveds Besiddelsestagelse af Bornholm i Aaret 1319. P. Kofoed: Undersøgelser af Enkeltheder ved Rønne gamle Kirkes Udstyr. [L.] Bostrup: Rønne Kirkes Nybygning. Deklarationer.

13. M. K. Zahrtmann: Det gamle Rønne. J. Bulmer: Rønne Herred. Janus Olsen: De bornholmske Udmarksjorder. J. Paludan: Barndomsminder fra Allinge. K. M. Kofo(e)d: Koefoedgaard i Østermarie.

14. M. K. Zahrtmann: Præsten Povl Ancher. H. Hjorth: De middelalderlige Døbefonter paa Bornholm. K. A. Petersen og M. K. Zahrtmann: Nexø Byes Historie. K. Thorsen: Bornholmske Byggeskikke i ældre Tider. Nogle Breve fra Amtmand E. Vedel.

15. M. K. Zahrtmann: Opdyrkningen af Bornholm igjennem Tiderne. J. Bulmer: Udsigt over Bornholms Historie. Henning Jensen: Pastor Sparres Optegnelser fra Christiansø. Henning Jensen: Et Skandskrift (mod Pastor Jørgen Koefoed). C. J. Hagemann: Gamle Originaler, 1 (Peter Mark). M. K. Zahrtmann: Hammershuses Tilblivelse — Lilleborgs Undergang. H. Zahrtmann: Et lille Bidrag til Nexø Bys Historie.

16. Pr. Christian Frederik: Rejse Iournal ført paa Touren til Bornholm fra 10. til (28.) Juli 1824. J. Bulmer: Om Opførelsen af Hammershus og Ødelæggelsen af Lilleborg. M. K. Zahrtmann: Bornholms Frimænd. Bornholms Landsting. O. Smith: Bornholmske Sognegilder.

17. M. K. Zahrtmann: Landkapitajn Jens Pedersen Kofoed — Landkapitajn Niels Gumløs — Ridefoged Jens Lavridsen Risom. J. Bulmer: Beskrivelser over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landprovst Jens Pedersen. J. V. Hermansen: Gamleborg i Almindingen. C. J. Hagemann: Gamle Originaler, 2 (Lars Ipsen). E. Uldall: Omkring Mordet i Vestermarie. J. Bulmer: Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

18. M. K. Zahrtmann: Bornholms Forsvarsværker inden Milisens Oprettelse 1613. Olaf Carlsen: Fra Rønne Latinskoles Historie i det 18. Aarh. C. J. Hagemann: Gamle Originaler, 3 (Jacob Espersen). [K. C.] Rockstroh: »Den bestandige Kommission« paa Bornholm 1742—1802. C. A. Kofoed: Meddelelser om Beboerne af den 69. Selvejergaard Vestre Pilegaard i Klemensker Sogn (1). Th. Lind: De senere Aars Litteratur om Bornholm.

19. K. A. Grönwall: Bornholms Geologi. H. Hjorth: Bornholmske Industrier. M. Bidstrup: Bornholmske Kirker. H. Ellekilde: Bornholmske Folkesagn. H. Zangenberg: Bornholmske Gaarde. Aage Rohmann: Det bornholmske sprog. Ove Koefoed: Oversigt over Bornholms Historie til 1660. Th. Lind: Træk af Bornholms Historie efter 1660. Andr. Hansen: Almindingens Grundlæggelse, Lyngens og Sandets Tilplantning. Axel Dam: Træk af Bornholmernes Nationalkarakter. C. Neergaard: Bornholms Arkæologi.

20. M. K. Zahrtmann: Herredskapitajn Esber Jørgensen. M. K. Zahrtmann: Mænd fra 1658. M. K. Zahrtmann: Malkværnen i Sagn og Historie. Marius Kristensen: Bornholms runeindskrifter. S. A. Andersen: Klipperevnen ved Manteltaarnet paa Hammershus. C. A. Kofoed: Meddelelser om Beboerne af Vestre Pilegaard (2). Peter Thorsen: Bornholmske Langvolde. J. V. V. Hermansen: Bornholm. Navnets Oprindelse og Alder. C. J. Hagemann: Gamle Originaler, 4 (Findanus Pedersen). A. Jensen: To Lakuner (M. C. Bechs Dagbogsoptegnelser).

21. K. Thorsen: De bornholmske Stubmøller. August F. Schmidt: Gaarddrønten. M. K. Zahrtmann: Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn. — Borringholms gamle Herredsfogedgaarde. — Admiraltogtet til Borringholm 1683. Inger Margrethe Boberg: Bornholms gravhøje i sagnoverleveringen. Th. Thaulow: Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø. H. Ellekilde: Kampen i Malkværnskansen den 9. Juni 1645. Ellen Noack: Bornholmskens Stilling blandt de nordiske Sprog. Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

22. August F. Schmidt: Pastor Jacob Peter Prahl og hans Agerdyrknings Catechismus. E. Qvistgaard: Degne-Lønnen paa Bornholm 1579. F. Teist: En Grundstødning paa Bornholm i Aaret 1899. P. K. Stibolt: C. V. Th. Teinnæs. Peter Thorsen: Nogle usædvanlige Helleristninger. — Lidt mere om de bornholmske Langvolde. P. K. Stibolt: Samtidige Beretninger og eftertidige. Kampen i Madvigen d. 9. Juni 1645. J. P. Kuhre: Spøjeri, en Samtale. J. P. Kuhre: Pær Pæj. Et Æventyr. Gunnar Knudsen: En Jordebog fra Svensketiden. Aage Rohmann: Bornholmske horisontalmøller. Fredningerne i Paradisbakkerne. (1932 og 1934). Ove Hartvigsen: Præsten J. P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker. En ægteskabelig Konflikt [Hans Christian Mahler]. Aage Rohmann: Bonavedde. Peter Thorsen: Blandinger. Johan Hvidtfeldt: Bornholms Handelsflaade i 1688. Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

23. K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (1—2: 1848—52). K. H. Kofoed: Amtmand Krabbes Afskedigelse. August F. Schmidt: Forfatteren Jakob Hansen. Ole Klindt-Jensen: En Stenalderboplads i Grisby. Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

24. K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (3: 1852—62). Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

25. K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (4: 1862—75). Gunnar Ekholm: Bornholms fynd av romerska importvaror. Ole Klindt-Jensen: Ertebøllekultur paa Frennemark. Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

26. Th. Lind: Rektor M. C. Koefoed. K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (5: 1875—94). Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

27. A. Jensen: M. K. Zahrtmann in memoriam. K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (6: 1894—1913). Th. Lind: Fra Bornholms Museum.

28. V. Svendsen: Østerlarsker Slægter. O. A. Nielsen: Blade af Østermarie Udmarks Historie. C. Kragh: Omkring to bornholmske Renaissance-Ligstene. — Kvartermester Lars Nielsen. Th. Lind: Foreningen Bornholm i 35 Aar.

29. E. F. Staggemeier: Om Fæstningen Christiansø. V. Kolbye: En Rejse til Bornholm for 125 Aar siden. C. V. Christoffersen: Postbefordringen til Bornholm i forrige Aarhundrede. J. P. Kuhre: Gross. Kr. Kure: En ukendt Slægtsgren stammende fra

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sognepræsten Rasmus Jensen Marcher. Anton Kjølby: Jacob Abrahamson. H. Hjorth: Den bornholmske Slægt Wolfsen. H. Hjorth: Optegnelser om Slægten Hjorth fra Pedersker.

30. Axel Rasmussen: Østerlarsker Sogns Gaardejere. Knud Dreyer Jørgensen: Om Aluntilvirkning paa Bornholm, belyst ved Dokumenter i Rigsarkivet. Kr. Kure: Slægten Poul Hansen Ancher. August F. Schmidt: Fra det gamle Hyrdeliv. Arne Larsen: Fortegnelse over Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi.

31. Ingvard Olsen: Træk af Bornholms Militærvæsens Historie i det 19. Aarhundrede. C. Kragh: Da M. K. Zahrtmann fortalte »Julehistorier«. Ellen Hansen: De bornholmske Skove gennem Tiderne. August F. Schmidt: Carl Ploug og Christiansø. E. Qvistgaard: Spredte Optegnelser fra Aaker gamle Kirkebog. Th. Lind: Foreningen Bornholms Ejendom i Rø. Peter Thorsen: Smaastykker. Th. Lind: Bornholms Museum 1939—47.

32. Holger Kapel: Foreløbig beretning om nye mikrolitfund paa Bornholm. A. Fuglsang: Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning. Ole Klindt-Jensen: En ny gravform fra Bornholms ældre jernalder. August F. Schmidt: Randbemærkninger til Bornholms Historie. Ellen Hansen: Historiske Optegnelser om Trævæksten paa Bornholm.

33. Hans Helbæk: Sæddodder og Korn paa Bornholm i det 13. Aarhundrede. Henning Henningsen: Kirkeskibe på Bornholm. A. Fuglsang: Fra det 18. Aarhundrede. August F. Schmidt: Bornholms Stednavne. J. Nielsen: Stednavnet Tassen. Ellen Hansen: Historiske Optegnelser om Trævæksten paa Bornholm. H. F. Garde: Brev fra Sekondløjtnant H. G. F. Garde til Thea Hoffmann, Rabekkegaarden. Th. Lind: M. K. Zahrtmanns fyndsprog. C. V. Riis: Minder fra Klemensker Sogn 1852—1874. Th. Lind: To undentagskontrakter. Th. Lind: Bornholms sidste stubmøller. Vedtægter for Foreningen »Bornholm«. Th. Lind: Bornholms historiske Samfund.

34. August F. Schmidt: Bornholmsk Bondeliv. V. Svendsen: P. N. Skovgaard og hans Bornholmsbeskrivelse. H. K. Larsen: Et bornholmsk stednavn. J. Nielsen: Gudens hjem og troldens hule. Stednavnet Gudhjem og andre stednavne. J. Klindt-Jensen og Th. Lind: Bornholms historiske samfund.

Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1926. Red. Thorkild Gravlund. 1926. 208 s. ill.

Af Indh.: O. Koefoed: Om Bornholm. H. Kjær: Bornholmske Fortidsminder. S. Aakjær: Nogle bornholmske Stednavne. Elna Mygdal: Lidt om Dragter og Tekstilier fra Bornholm. H. Johansen: Gamle Viser i bornholmsk Mundart. H. Zangenberg: Gamle bornholmske Landbygninger. H. P. Haagensen: En Sijlavrågenat. T. Gravlund: Bornholmerne. Lidt om Folketypen.

Zahrtmann, M. K. Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann paa hans 70 Aarsdag. Rønne, 1931. 123 s. ill. portræt.

Af Indh.: Ove Koefoed: Ave, M. K. Z.! A[lfred] Jensen: Prinsenskjoldsvisen. M. C. Koefoed: Foreningen »Bornholm« gennem fem og tyve Aar. Karl M. Kofo(e)d: En bornholmsk Særling. J. P. Kuhre: Fænrissteninj. Th. Lind: Helleristningerne paa Storløkkebakken i Olsker. H. Johansen: Træk fra bornholmsk Almueliv i gamle Dage. (Bornholmske Helbredelsesmidler). Niels Nielsen: Rønne Havns store udvidelse gennem de sidste ti år. K. J. O. Nørregård: Rønneboer i 1890'erne. Th. Thornberg: De bornholmske Kystskanser. K. Thorsen: De bornholmske Stubmøller gennem 400 Aar. Peter Thorsen: En gammel Dyrknings- og Begravelsesplads samt et Stednavn. Th. Teinnæs og Aage Rohmann: Den bornholmske Ege. E. Götzsche: Bibliografi over Overlæge M. K. Zahrtmanns Arbejder vedrørende Bornholm.

Thorsen, Peter. Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen paa hans 70 Aars Fødselsdag den 8. Juli 1942. Udg. ved Bornholmsk Samfund. (Red. af E. Götzsche og Th. Lind). Rønne, 1942. XXIV+160 s. ill.

Hilsen til Peter Thorsen. Af Peter Thorsens Selvbiografi. Ingeborg Petersen: Den gamle Vej [Digt]. H. Ellekilde: Den tredie Torsdag i Thor. P. Gelting: Aakirke Klint. Kaj Hansen: Geologiske Iagttagelser langs Bornholms Sydkyst mellem Læsaa og Lilleaa. A[lfred] Jensen: Strandingen ved Sose 27/10 1679. Klindt-Jensen, Ole: Et bornholmsk ostekar i europæisk sammenhæng. Kr. Kure: Nogle Oplysninger om den ældre Del af den bornholmske Slægt »Bidstrup«. C. Kragh: »Michels Gaardtt ij Dalenn« (35 Sgd. i Olsker Sogn). Arne Larsen: Bornholms Padder. Th. Lind: En bornholmsk Bondes Optegnelsesbog fra Slutningen af det 18. Aarhundrede. V. Nordmann: Nogle kvartærgeologiske Problemer paa Bornholm. Aage Rohmann: Om de bornholmske plantenavne. Elna Schöne: Lid om borrinjholmst Lertoj, som de brygtes i min Bællatid. C. Stub-Jørgensen: Vilhelm Bergsøe og Bornholm. J. Thamdrup: Træk af bornholmsk Husbygning i Mands Minde. S. A. Andersen: Blygangen ved Spidlegaard paa Bornholm. E. Götzsche: Af og om Peter Thorsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholmernes Land. Øen i Øst. Bidrag til Belysning af bornholmske Forhold i Fortid og Nutid. Red. H. Hjorth. Rønne, 1944. Bd. 1—2, ill.

Bd. 1. P. Nørgaard: Geografisk Oversigt. Arne Larsen: Bornholms Jordbundsforhold. M. Køie: Vegetationen paa Bornholm. Arne Larsen: Bornholms Dyreliv. Hans P. Haagensen: Bornholmsk Landskab og Naturstemning. Peter Thorsen: Bornholms Oldtidsminder. Th. Lind: Bornholms Historie. A. Rohde: Bornholms gamle Kirker. K. Th. Jørgensen: Bornholms Museum. — Fredlysning og Naturfredning. H. Hjorth: Bornholms Bebyggelse. H. H. Engqvist: Bornholmsk Byggeskik. Andr. Hansen: Bornholmsk Folkesind. A. Jensen: Viser og Sange, Dans og Skikke. [A. F.] V. Seier: Sagn, Sansåger og Overtro. P. Hjorth Lange: Bornholmernes Kirke. Andr. Hansen: Højskolebevægelsen paa Bornholm. K. H. Kofoed: De politiske Forhold paa Bornholm. Carl Sonne: Nationalforeningen Bornholm og Bornholmernes Nationalfølelse. P. Hjorth Lange: Bornholmernes Land [Digt].

Bd. 2. Vilh. Grønbech: Udtalelse af en gammel Bornholmer. C. Stub-Jørgensen: Bornholmsk Digtning. P. Holst-Jensen: Teaterforhold paa Bornholm. H. Hjorth: Bornholmsk Musik. L. Rostrup Bøyesen: Træk af Bornholms Kunsthistorie. K. A. Jensen: Landboforhold paa Bornholm. H. Brandt Nielsen: Andelsbevægelsen paa Bornholm. [A. F.] V. Seier: Skovbrug og Jagt paa Bornholm. Hans Nielsen: Bornholms Havebrug gennem Tiderne. H. P. Sonne: Skibsfart, Handel og Fiskeri. H. Hjorth: Bornholmsk Haandværk og Industri. P. C. v. Stemann: Bornholms Amt. Ellen Noack, O. A. Nielsen og Hans Larsen: Skoleforhold paa Bornholm. E. Götzsche: Biblioteksforhold paa Bornholm. H. A. Koefoed: Sproget — Bornholmsk. C. Milner: De bornholmske Havne. J. Lyngby: Trafik og Turisme. N. M. Hedegaard: Idrætten paa Bornholm. K. H. Friberg: Vandreliv paa Bornholm. S. Mejndor: Christiansø.

Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1947. Red. Kr. Bure. 1947. 128 s. ill.

K. H. Koefoed: Bornholms Historie. Arne Larsen: Bornholms Granit, Sandsten og Ler. C. M. Smidt: Hammershus. Arne Rohde: Bornholms gamle Kirker. S. Mejndor: Christiansø. H. P. Haagensen: Det bornholmske Sildefiskeri. C. Stub-Jørgensen: Bornholmere før og nu.

Borrijnholmarijn. Bornholmsk Hjemstavnstidende. Red. og udg. af P. Møller. 1928—46. Årg. 1—7.

Gammalt å Nyt. Et lided borrinjholmst Årshæfte. Red. å Elna Schöne. Aakirkeby, 1929—39. Årg. 1—10.

Jul paa Bornholm. Rønne, 1933 ff. Årg. 1 ff.

Olsen, Palle Wichmann: Hundrede Aar paa en Klippeø. Rønne, 1948. 192 s. ill. (Klip fra Aviser).

TOPOGRAFI

KORT

Videnskabernes Selskabs Kort: Bornholm i 1:60.000, tegnet af T. Bugge og F. Wilster. 1805.

Kort over Bornholm med Omgivelser, udg. fra Søkortarchivet. 1865.

Mansa, J. H.: Kort over Bornholm, revid. 1886, forsynet med Vejnet af Vejinspektør Andersen. 1888.

Generalstabens Kort i forskellige udgaver.

BORNHOLM I ALMINDELIGHED

Pedersen, Jens: Beskrivelse over Bornholm, udfærdiget 1625. [Gengivet ved] J. Bulmer. (Bornholmske Samlinger. 1926. Bd. 17, s. 51—69).

Resen, P. Hansen: Atlas Danicus, III. B.: Bornholm [1684]. I dansk Overs. ved Johannes Knudsen. 1925. 16+86 s. ill.

Thurah, L. L. de: ... Beskrivelse over ... Bornholm og den ei langt derfra anlagde ... Fæstning Christiansøe ... 1756. 312 s. ill. 31 tavler.

Anmeldt i »Efterretninger om nye Bøger og lærde Sager i Danmark og Norge for Aar 1756.« s. 779—816. (Heri yderligere Materiale og Dialektoplysninger med en bornholmsk Ordsamling af Urne).

[*Pontoppidan, Erik*]*:* Om Bornholms Amt i Almindelighed [og] om Bornholms særdeles Beskaffenhed. (I hans: Den danske Atlas. Bd. 3. 1767, s. 162—233, 6 kort, 7 tavler. Supplement bd. 6. 1774. S. 438—48).

Jonge, Nikolay: Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse. 1777. S. 224—45.

F[*ieldsted*]*, T.:* Om Bornholm. Promemoria. [1780]. (F. Thaarup: Materialier til det Danske Monarkies Statistik. 1791. Hft. 1, s. 59—96, 1 tavle).

Skougaard, P. N.: Beskrivelse over Bornholm. 1804. Bd. 1, 12 + 412 s. (s. 369—411: Bornholmsk-dansk ordbog).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Svendsen, V.: P. N. Skovgaard og hans Bornholmsbeskrivelse. (Bornholmske Samlinger. 1955. Bd. 34, s. 121—46).

Thaarup, F.: Kort Oversigt over Bornholms Amt. 1810. 175 s. 1 tavle.

[*Rawert, O. J.* og *P. J. G. Garlieb*]*:* Bornholm beskreven paa en Reise i Aaret 1815. 1819. 276 s. 1 kort, 2 tavler.

Tauber, E. G.: Bemærkninger paa en Reise til Bornholm fra 3die til 8de August 1829. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 32—40, ill.).

Panum, I. S. N.: Beskrivelse over Bornholm eller Bornholms Veiviser med et Tillæg indeholdende Betragtninger over Landets Clima og Veierligt, Vandet, Fødemidler og Drikkevare, Folkets Characteer, Sæder, Skikke og Forlystelser, Sproget, Bornholms Milice. En kort Oversigt over de almindeligst herskende Sygdomme og deres rimelige Aarsager. Slesvig, 1830. 167 + 90 s. 1 tavle.

Anmeldt af G. Forchhammer i Maanedsskrift for Litteratur. 1830. Bd. 4, s. 552—54.

Thaarup, F.: Bornholms Amt samt Christiansø. (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Bd. 10). 1839. 360 s. 4 tavler.

Meinert, A. E.: Bornholm und die Bornholmer. (I hans: Naturen og Menneskelivet. 1853. Bd. 1, s. 68—76).

Quehl, R.: Bornholm und die Bornholmer. (I hans: Aus Dänemark. Berlin, 1856. S. 1—276 og 355—68, 1 kort, 3 tavler).

Marryat, Horace: A residence in Jutland, the danish isles, and Copenhagen. London, 1860. Bd. 2, s. 323—57, ill.

En noget forkortet oversættelse findes i Jul paa Bornholm. 1938. S. 36—42.

Rosenkilde, A.: Fra et Besøg paa Bornholm 1866. (I hans: Mellem Saisonerne. 1872. Bd. 2, s. 173—84).

Hauberg, P.: Bornholm i Billeder og Text. 1879. 72 s. ill. 1 kort, 7 tavler. (2. udg. 1887. 3. udg. 1894).

Siersted, Theodor: Danske Billeder for Skole og Hjem. 1895. Bd. 2.

Smit, T.: Bornholm. Skitse for Turister. 1898. 24 s.

la Cour, J. C. B.: Danske Gaarde. Ill. statistisk og historisk Haandbog for det danske Landbrug. 1.—3. Samling. Aarhus. 1906—18. 12 Bd. ill.

Bornholms Amt: 1. Samling, Bd. 4, s. 1277—1348. 2. Samling, Bd. 4, s. 1209—1335. 3. Samling, Bd. 4, s. 1365—1428.

Reeps, K. A.: Grundzüge einer Landeskunde von Bornholm. (Geographische Arbeiten hersgb. von W. Ule). Stuttgart, 1910. 98 s.

Ule, W.: Die Insel Bornholm. Eine geographische Wanderskizze. (Geographische Zeitschrift. Lpz. 1910. Bd. 16, s. 241—61, 1 tavle).

Bornholms Amt. (D. Bruun: Danmark. Land og Folk. 1921. Bd. 5. 140 s. ill. 5 kort).

Koefoed, Ove: Om Bornholm. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1926. S. 5—105, ill.).

Jespersen, J.: Danske Gaarde i Tekst og Billeder. 1928. Bd. 4, s. 806—33, ill.

[*Larsen, H. O.*]*:* Vejledning for Deltagerne i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles landøkonomiske Ekskursion til Bornholm og Ringsted i Dagene 10.—13. Juli 1929. 1929. 25 s.

Gravlund, Thorkild: Sysselbogen. 1931. S. 258—67.

Thorsen, Peter: Vor Hjemstavn. Spredte Skildringer fra Bornholms Sydland. Aakirkeby, 1931. 81 s.

Hansen, J. J.: Bornholm. (I hans: Større danske Landbrug. Statistisk, topografisk, historisk Haandbog. 1932. Bd. 4, s. 641—710, ill. 1 kort).

Thorsen, Peter: Fra Sydbornholm. Hjemstavnsskildringer. Aakirkeby, 1934. 82 s.

Nexø, Martin Andersen: Bornholm. (H. V. Clausen (Red.): Danmark. 1935. S. 315—47, ill.).

Bornholm. Af S. A. Andersen, P. Gelting, H. Hjorth, Arne Larsen og Th. Lind. 1936. 88 s. ill. (Min Hjemstavn, 1).

Friis, Achton: Bornholm. (I hans: Danmarks store Øer. 1937. Bd. 2, s. 417—504, ill. og hans: De Danskes Land. 1944. Bd. 3, s. 435—97, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Thorsen, Peter: Langs Østkysten og andre bornholmske Hjemstavnsskildringer. Aakirkeby, 1939. 61 s.

Gelting, P.: De bornholmske Heder. (Erick Struckmann, Knud Jessen og Finn Hjerl-Hansen (Red.): De danske Heder. 1943. Bd. 1, s. 115—51, ill.).

Baerlein, H. P. B.: Baltic Paradise. 2. udg. 1944. 159 s. ill.

Koch, Peter: Det hvisker fra Havet. Tidsbillede fra Christiansø og Bornholm. Allinge, 1944. 160 s. ill. (2. udg. 1945 med kort og stednavnefortegnelse).

Stub-Jørgensen, C.: Bornholm. (Cai M. Woel (Red.): Danmark. 1951. Bd. 9, s. 135—92, ill.).

Lind, Th.: Mindesmærkerne i Almindingen. (Jul paa Bornholm. 1951. S. 31—36, ill.).

— Mindesmærkerne i Rønne, Knudsker og Hasle. (Jul paa Bornholm. 1952. S. 35—41, ill.).

— Mindesmærkerne paa Nordbornholm. (Jul paa Bornholm. 1953, s. 40—41, ill.).

— Østbornholms mindesmærker. (Jul paa Bornholm. 1954, s. 18—23, ill.).

Norn, Otto: Bornholms byer og fæstningen Christiansø. 1952. 72 s. ill. (Danmarks Herligheder, bd. 12).

Stub-Jørgensen, C.: Fra Worm til Pontoppidan. Bornholms-beskrivelser i det 17. og 18. århundrede. (Jul paa Bornholm. 1952. S. 4—11, ill.).

Trap, J. P.: Bornholms amt. (I hans: Danmark. 5. udg. 1955. Bd. IV, 2 (s. 379—578), ill. 1 kort. (1. udg. 1857).

Marcuss, Ove: Bornholm. Vort skønne land. Allinge, 1955. 60 s. ill.

Brøndsted, Johannes (Red.): Danmark før og nu. 1956. Bd. 1.

Artikler om Bornholm, s. 397—436, 461—66 og spredte afsnit i de foranstående artikler.

ENKELTE LOKALITETER

Allinge.

Otterstrøm, C.: Allinge Havn. (Den tekniske Forenings Tidsskrift. 1880—81. S. 12—20, ill.).

Paludan, J.: Barndomsminder fra Allinge. (Bornholmske Samlinger. 1920. Bd. 13, s. 133—47).

Allinge Apotek. (E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie. 1933. Bd. 3, s. 622—26, ill.).

A. K. [ɔ: Jørgensen, Anna]: Allinge for 60 Aar siden. (Jul paa Bornholm. 1944, s. 24—31. — 1946, s. 33—38. — 1947, s. 24—33. — 1948, s. 25—31. — 1949, s. 17—23. — 1950, s. 20—28. — 1951, s. 7—13. — 1952, s. 21—28, ill.).

Stub-Jørgensen, C.: Gamle Gader. To Kort over Allinge i vore Bedsteforældres Tid. Allinge, 1949. 15 s. ill.

— Soldyrkerne paa Madsebakke. Allinge, 1952. 33 s. ill.

— For 50 Aar siden. Træk af Livet i Allinge omkring 1904. Allinge, 1955. 80 s. ill.

n.: Skibsroerne i Allinge. (Jul paa Bornholm. 1956. S. 19—21, ill.).

Almegård.

Thorsen, K.: Store Almegaard. Et gammelt Adels- og Frimandsgods. [Rønne, 1922]. 8 s. (Særtryk af Bornholms Avis).

Zahrtmann, M. K.: Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 23—36).

Almindingen.

Steen, Adolf: Naturforhold og Seværdigheder i Almindingen og Rø Plantage. (Forst-Tidende. 1897. S. 40—44, 49—54).

Kjøller, Frede: Billeder fra Almindingen. (Jul paa Bornholm, 1954. S. 4—10, ill.).

Jarmsted, Knud: Almindingen. Skoven. Træet. Trivsels-Stedet. Allinge, 1956. 40 s. ill.

Bastemose.

Larsen, Arne: Bastemose. (Jul paa Bornholm. 1947. S. 12—19, ill.).

Bodilsker.

Jensen-Hein, Julius: Minder fra Sanct Bodils Præstegaard. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 11—24, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Christiansø.

Bech, M. C.: En kjøbenhavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787—1816. (Memoirer og Breve, 12). 1910. S. 116—36 og 166—83, ill.).

Jensen, A.: To Lakuner [i foranstående]. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 141—52).

Hertel, C. Vest: ... Beskrivelse over ... Christiansöe og dens 1805 ... indrettede Lampefyr. Af en tydsk Rejse-Journal for 1807 uddraget ... Paa Dansk udg., til det dobbelte formeret. Aalborg, 1809. 24 + 96 s.

Bidrag til Fæstningen Christiansøes Historie fra dens Anlæggelse og ned til imod Slutningen af det forrige Aarhundrede. (Efter et gammelt Manuscript). (Nyt Archiv for Søvæsenet. Bd. 1. 1842. S. 359—78).

Søeborg, E.: Frederik den VII's Besøg paa Christiansø. 7.—8. Aug. 1851. (Bornholmske Samlinger. 1911. Bd. 6, s. 73—80).

— Et Besøg paa Christiansø. (Bornholmske Samlinger. 1915. Bd. 9, s. 28—45).

Bulmer, J.: Kristiansø. (Bornholmske Samlinger. 1916. Bd. 10, s. 1—34).

[*Brandt, G. N.*]*:* Christiansø. 1924. 21 s. ill. (Særtryk af Architekten. 1924).

[*Sparre, C. A.*]*:* Pastor Sparres Optegnelser fra Christiansø. [Ved] Henning Jensen. (Bornholmske Samlinger. 1924. Bd. 15, s. 123—38).

Legind, [*Axel*]*:* Meddelelser om Christiansø. (Tidsskrift for Søvæsen. 1932. S. 371—89).

Thaulow, Th.: Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 97—98, 1 kort).

J[*ensen*]*, A*[*lfred*]*:* Et Besøg paa Christiansø for 200 Aar siden. (Jul paa Bornholm. 1934. S. 32—34, ill.).

Norman-Hansen, C. M.: Livets Logbog. 1934. S. 67—82.

Bang, Sophus: Christiansø-Fører. Rønne, 1935. 72 s. ill. (1. udg. 1927).

Helms, O.: Christiansø. (I hans: Strejftog i Danmark. 1941. S. 120—35).

Kolbye, V.: En Rejse til Bornholm for 125 Aar siden. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 33—38).

Staggemeier, E. F.: Om Fæstningen Christiansø. Meddelt af E. Bohn-Jespersen. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 1—32, ill. 1 kort).

Schmidt, August F.: Carl Ploug og Christiansø. (Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 107—09).

Køie, Henning: Christiansø. Allinge, 1950. 47 s. ill.

Kofoed, A. E.: Fører over Fæstningen Christiansø. Med historisk Oversigt. Rønne, [1954]. 20 s. 2 tavler, 1 kort

Voss, Tage: Status paa skæret. 1954. 152 s. ill.

Generalmarch. Parol: Christiansø. Feltråb: Danmark. Rønne, [1956]. 70 s. ill. 2 tavler.

Uddrag af M. C. Bech: En kjøbenhavnsk Grosserers Ungdomserindringer og Alfred Jensen (Udg.): To Lakuner.

Dalegård.

Kragh, C.: »Michels Gaardtt ij Dalenn«. (35. Sgd. i Olsker Sogn). (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen ... 1942. S. 65—73, ill.).

Dynddalen.

Kjøller, Frede: Aavandring. (Jul paa Bornholm. 1944. S. 10—16, ill.).

Gamleborg.

Hermansen, J. V. V.: Gamleborg i Alminding. (Bornholmske Samlinger. 1926. Bd. 17, s. 70—78, ill.).

Hammeren.

Stub-Jørgensen, C.: Hammeren. Vandringer i Fortid og Nutid. Allinge, 1950. 34 s. ill.

Hammershus.

Mollerup, W. (Udg.): Nationalmuseets 2. Afdeling. Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892. 1908. S. 46—51, ill.

Hauberg, P.: Hammershus. (Bornholmske Samlinger. 1912. Bd. 7, s. 139—58, 1 kort).

Borch, M.: Om Bevaringen af vore Ruiner med særligt Henblik paa Hammershus. (Architekten. 1915. S. 233—35, 244—46, 252—55, ill.). (Også i: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1914. 3. Rk. Bd. 4, s. 82—94).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hauberg, P.: Kgl. Bygningsinspektør M. Borchs Plan om Gjenopførelsen af Hammershus. En Imødegaaelse. Udg. af Nationalforeningen »Bornholm«. 1915. 16 s. (Oprindelig i Architekten. 1915. S. 351—52, 357—60, 365—68).

Ørnsholt, E.: Hammershus. Istandsættelse til Nutidsbrug. (Architekten. 1917. S. 101—105, ill.).

Smidt, C. M.: Port og Faldgitter. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1939. S. 29—41, ill.). (Hammershus: s. 37—41).

Lind, Th.: Lidt nyt om Hammershus. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 5—10, ill.).

Smidt, C. M.: Hammershus. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1947. S. 47—57, ill.).

Larsen, Vera: Hammershus ruiner. Fører og kort. Ill. historisk oversigt og vejledning. Grundplan ved Søren Jensen. 2. opl. Rønne, 1949. 16 s. ill. 1 tavle.

Hammershus Birk.

Bulmer, J.: Hammershus Birk. (Bornholmske Samlinger. 1910. Bd. 5, s. 108—49, ill.).

Koefoed, K. E. S.: Hammershus Birks Historie. Allinge, 1931. 176 s. ill.

Hasle.

Bulmer, J.: Hasle Landdistrikt. »Sandflugten«. (Bornholmske Samlinger. 1917. Bd. 11, s. 1—25, ill.).

Kampeløkke Å.

Stub-Jørgensen, C.: Kampeløkke Aa. Allinge, 1953. 31 s., ill. 1 kort.

Klemensker.

Riis, C. V.: Minder fra Klemensker Sogn. 1852—1874. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 119—33).

Koefoedgård.

Kofo(e)d, K. M.: Koefoedgaard i Østermarie. (Bornholmske Samlinger. 1920. Bd. 13, s. 148—85, ill.).

Ladegård.

Kofo(e)d, K. M.: Lidt af Ladegaards Historie gennem halvtredie Hundrede Aar. (Bornholmske Samlinger. 1915. Bd. 9, s. 46—71, ill.).

Lilleborg.

Mollerup, W.: Nationalmuseets 2. Afdeling. Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892. 1908. S. 43—46, ill.

Hauberg, P.: Lilleborg. (Bornholmske Samlinger. 1911. Bd. 6, s. 133—49, 1 tavle).

Bulmer, J.: Kongeborgen i Almindingen. (Bornholmske Samlinger. 1912. Bd. 7, s. 22—52, ill.).

Maglegård.

Kragh, C.: Maglegaard [Østermarie]. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 27—33, ill.).

Neksø.

Eschricht, D. F.: Erindringer fra et Ophold paa Bornholm i 1822—23. Et Foredrag holdt i den Skandinaviske Forening den 29. April 1854. (I hans: Folkelige Foredrag. 1855—56. Bd. 1, s. 1—20).

Petersen, K. A. og *M. K. Zahrtmann:* Nexø Byes Historie. (Bornholmske Samlinger. 1922. Bd. 14, s. 70—116).

Zahrtmann, H.: Et lille Bidrag til Nexø Bys Historie. (Bornholmske Samlinger. 1924. Bd. 15, s. 170).

Nexø Apotek. (E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie. 1928. Bd. 2, s. 729—33, ill.).

Jensen, A[lfred]: Nexø Haandværker & Industriforening. 1880—1930. Nexø, 1930. 32 s. ill.

— Nexø Haandværker- & Industriforenings Realskole. 1885—1935. Nexø, 1936. 20 upag. s. ill.

Harild, H. B.: Erindringer om Nexø fra ca. 1860. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 8—15, ill.).

Broch, H.: Bombeangrebene paa Nexø 7. og 8. Maj 1945. (Jul paa Bornholm. 1945. S. 28—31, ill.).

Nexø i Genopbygningens Tegn. (Bygge-Forum. 1946. S. 261—74, ill.).

[*Hansen, Valdemar*]*:* Neksø seminarium i de første 6 år. (Jul paa Bornholm. 1950. S. 36—37).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Paradisbakkerne.

Petersen, K. A.: Ibsker Højlyng med Paradisbakkerne og Gamleborg. 3. Udg. Rønne, 1932. 16 s. 1 kort. (Særtryk af Bornholmske Samlinger. 1909. Bd. 4, s. 74—85).

Madsen, Edgar: Ibsker Højlyng. (Dansk Naturfredning 1932—33. 1933. S. 67—69 og 128—30, ill.).

Fredningerne i Paradisbakkerne. [1932 og 1934]. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 75—83, 2 kort).

Pedersker.

Jensen, Henning: Sex Aar i Persker Præstegaard. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 27—50).

Poulsker.

Hartvigsen, Ove (Udg.): Præsten J. P. Koefoeds Optegnelser om Poulsker. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 84—101).

Rutsker.

Kjøller, Frede: Fra Rutsker Højlyng. (Jul paa Bornholm. 1942. S. 21—25, ill.).

Nielsen, J.: Lidt om Ruts Kirke. (Jul paa Bornholm 1953. S. 20—21, ill.).

Rø.

Bulmer, J.: Fra Rø Sogn. (Bornholmske Samlinger. 1915. Bd. 9, S. 1—27. 1 kort i teksten).

Rønne.

Rohmann, Aage: Byfogdernes Beretninger om Rønne og Svaneke Købstæder i 1760erne. 1940. 30 s. ill. (Særtryk af Kronik i Bornholms Tidende).

Rønne Byraads Forhandlinger. (Med aarsberetninger fra Rønne købstads skolevæsen, Bornholms Amts Bibliotek, de kommunale værker m. fl.) 1873 ff.

Zahrtmann, H.: Udvidelsen af Rønne Havn. (Maanedsskrift for techniske Meddelelser. 1877. S. 201—11, ill.).

Jespersen, C.: Fortegnelse over samtlige Eiendomme af Rønne Kjøbstads Bygrunde, deres Eier, Størrelse og Beliggenhed, samt over Kjøbstadens Gader og deres Beliggenhed. Rønne, 1889. 38 s.

Bostrup, [L.]: Rønne Kirke. En Vejledning. Rønne, [1918]. 8 s.

— Rønne Kirkes Nybygning. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 137—70, ill.).

Kofoed, P.: Undersøgelse af Enkeltheder ved Rønne gamle Kirkes Udstyr. Foretagen under Nedrivningsarbejdet til Belysning af Kirkens Historie gennem Tiderne. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 115—36, ill.).

Zahrtmann, M. K.: Det gamle Rønne. (Bornholmske Samlinger, 1920. Bd. 13, s. 1—65).

— Rønne By og Borgere. Udg. af Rønne Byraad, Rønne, 1927. 277 s. ill.

Nielsen, Niels: Rønne havns store udvidelse gennem de sidste ti år. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann ... 1931. S. 50—61, ill.).

— Rønne i 1890'erne. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 20—26, ill.).

Thorsen, K.: Rønne Søfarts Historie. Rønne, 1939. 304 s. ill.

Hansen, N. C.: Fra en Præstegerning langt mod Øst. Minder fra Rønne—Knudsker. (Emil Steenvinkel: Hjemliv og Trosliv. 1941. Bd. 9, s. 55—102, ill.).

Rabjerg, Haakon: Sognekirker og Præster i Rønne og Knudsker. Rønne, 1944. 160 s. ill.

Nissen, Kai: Besættelse og Bomber. (Jul paa Bornholm. 1945. S. 19—26, ill.).

Thorsen, K.: Kort over Rønne. Med Gaderegister. [1949].

Sørensen, Robert: Reguleringer i Rønne. 1949. 12 s. ill. (Særtryk af Byplan 1949, s. 163—73).

— Rønne. 1950. 16 s. ill. (Særtryk af Stads- og Havneingeniøren. 1950. S. 105—20).

Klindt-Jensen, J.: Barokken i Rønne Fæstning. Rønne, 1952. 46 s. ill.

Ruge, Emil og *Iver Madsen* (Udg.): Rønne bogen. Rønne, 1952. 223 s. ill.

Indhold: N. C. Nielsen: Rønne i går og i dag. Th. Lind: Rønne gennem tiderne. C. Milner: Rønne havn gennem tiderne. N. C. Nielsen: Rønne i fremskridt og vækst. H. Hjorth: Lidt om »1866« i gamle dage og nu. K. H. Kofoed: Nogle erindringer fra Rønne. H. Hjorth: Den gamle skueplads i Rønne. H. St. Holbeck: Søren K. Kabell. Andr. Hansen: Fru Marie Bidstrup. Iver Madsen: Ejnar Poulsens saga. Christine Eriksen: Julen i et gammelt rønnehjem. J. Lyngby: Rønne restaurationsliv i de gode gamle dage. E. Ruge: Der var engang —

Hammer, N.: Lille Torv i Rønne i 90erne. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 34—36, ill.).

— Store Torv i Rønne i 90erne. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 34—37, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hjorth, P.: Firsernes Rønne. (Jul paa Bornholm. 1956. S. 4—11, ill.).

Schøller, C. E. A.: Fra Rønne Apotheks første Dage. (Bornholmske Samlinger 1910. Bd. 5, s. 70—83).

Rønne Apotek. (E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie. 1928. Bd. 2, s. 327—36, ill.).

Lind, Th.: Rønne Børneasyl i 100 Aar. Rønne, 1943. 32 s. ill.

[*Bidstrup, M.* og *F. Soltau*]*:* Rønne Haandværker- og Industriforening. Et Tilbageblik i Anledning af Foreningens 50-Aars Jubilæum. 1862 — 29. Juni — 1912. Rønne, 1912. 120 s. ill.

Hansen, Andreas (Red.): Rønne Haandværker- og Industriforening. 75 Aars Jubilæum 1937. Rønne, 1937. 23 s. ill.

Rønne Handelsskole. Rønne, 1922. 24 s. ill.

Soltau, F.: Rønne Handelsstandsforenings 50 Aars Jubilæum. 1871 — 15. November — 1921. Udg. af Rønne Handelsstandsforening. [Rønne, 1921]. 71 s. ill.

Thorsen, K.: Rønne Missionshotel 1912—1937 og historiske Minder om den fredede Gaard 1585—1912. Rønne, 1937. 50 s.

Rønne Skydeselskab. 1860 — 26. Juni — 1935. (Jul paa Bornholm. 1935. S. 32—35, ill.).

Rønne Sygekasse gennem 100 Aar. Udarbejdet af H. Jacobsen. Rønne, 1944. 134 s. ill.

Rønne Herred.

Bulmer, J.: Rønne Herred. (Bornholmske Samlinger. 1920. Bd. 13, s. 66—81).

Salomons Kapel.

Bulmer, J.: Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren. (Bornholmske Samlinger. 1926. Bd. 17, s. 116—26, ill.).

Simblegård.

Kofo(e)d, K. M.: To bornholmske Storgaardes Historie. (Bornholmske Samlinger. 1917. Bd. 11, s. 107—66, ill.).

Skovsholm.

Jørgensen, J. A.: Den bornholmske Proprietærgaard Skovsholm's Historie fra 1572 til vore Dage. Rønne, [1904]. 29 s.

Sorthat.

Jespersen, M.: En Skitse af Sorthat Kulværk paa Bornholm. (Indbydelsesskrift til Rønne højere Realskole. 1866. S. 1—30, 2 tavler).

Stavehøl.

Kofo(e)d, K. M.: Stavehøl og Kobbeaadalen. (Bornholmske Samlinger. 1916. Bd. 10, s. 35—48).

Storedal.

Kofo(e)d, K. M.: Storedal og Klintløkken i Olsker. (Bornholmske Samlinger. 1910. Bd. 5, s. 150—64).

Svaneke.

Hansen, Ib Winfeld: Udsprængningen af et Havnebassin i fast Granit ved Svaneke. (Den tekniske Forenings Tidsskrift 1879—80. S. 51—62, ill.).

Lind, Th.: Svaneke bys historie. Rønne, 1955. 208 s. ill.

— Barndomsminder fra Svaneke. (Jul paa Bornholm 1955. S. 22—27, ill.).

Tejn.

Kofo(e)d, K. M.: Fiskerlejet Tejn. (Bornholmske Samlinger. 1912. Bd. 7, s. 159—78, ill.).

Vallensgård.

Jørgensen, J. A.: Vallensgaards Historie. Samlet efter foreliggende historiske Kilder. (Rønne, 1907). 16 s. (Særtryk af Bornholms Tidende).

Kofo(e)d, K. M.: Vallensgaard. (Bornholmske Samlinger. 1917. Bd. 11, s. 130—66, ill.).

Vestermarie.

Køie, Ernst: Lidt om Skolevæsenet i Vestermarie for hundrede Aar siden. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 31—32).

Vestre Pilegård.

Kofoed, C. A.: Meddelelser om Beboerne af den 69. Selvejergaard Vestre Pilegaard i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Klemensker Sogn. (Bornholmske Samlinger. 1927 (ɔ: 1929). Bd. 18, s. 103—43 og 1929. Bd. 20, s. 63—100).

Ø l e n e.

Overlandvæsenskommissionens Kendelse 1939 ang. Forbud mod Vandstandssænkning i Ølene. (Ugeskrift for Retsvæsen, Afd. A. 1940. S. 126—31).

Ø s t e r l a r s k e r.

Smidt, C. M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1935. S. 59—69, ill.)

Rasmussen, Axel: Østerlarsker Sogns Gaardejere. Optegnelser. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. VII—VIII og 1—105).

Rohde, Arne: Østerlars Kirke. Sct. Laurentius' Kirke, Østerlars Sogn, Bornholm. [Nyt Opl.]. 32 s. ill.

Ø s t e r m a r i e.

Petersen, L.: Bemærkninger til et antikvarisk Kaart over Østermarie Sogn paa Bornholm. [Rønne, 1870]. 16 s. 1 kort.

Clemmensen, A.: Beskrivelse og Tegninger af Øster Marie Kirke. Med særligt Hensyn til den oprindelige Form. 1894. 15 s. + 12 tavler.

Smidt, C. M.: Østermarie Kirke. Nye Undersøgelser og Gravninger. Kirkens Slægtsforbindelser indenfor bornholmsk og skaansk Bygningskunst. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1940. S. 83—116, ill. + fransk Resumé s. X—XIV.).

Nielsen, O. A.: Blade af Østermarie Udmarks Historie. (Bornholmske Samlinger. 1942. Bd. 28, s. 117—32, 1 kort).

Klindt-Jensen, J.: Byplanlægning i Østermarie Stationsby. Rønne, 1948. 8 s. ill. 3 kort. (Særtryk af Bornholms Tidende 20. 2. 1948).

Å k e r. Å k i r k e b y.

Dam, Ph. R.: Optegnelser om de underjordiske Begravelser i Aakirke (skrevet den 30te Juni 1853). (Føljeton i Bornholms Tidende. 1866. Optrykt i Jul paa Bornholm. 1946. S. 9—10).

Carlsen, J.: Om Pesten i Aaker Sogn paa Bornholm 1653—54. (Naturen og Mennesket. 1890. Bd. 3, s. 149—60).

Hansen, N.: Aaker Præstegaard i 200 Aar. (Bornholmske Samlinger 1906. Bd. 1, s. 7—58, 3 kort).

Gelting, Paul: Aakirke Klint. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen... 1942. S. 17—29, ill.).

Kofoed, M. O.: Der var engang —. Lidt om nedlagte Gaarde i Aaker Sogn. (Jul paa Bornholm. 1946. S. 39—41, ill.).

Rohde, Arne: Aa Kirkes Sammenhæng med den store Verden. (Jul paa Bornholm. 1946. S. 4—9, ill.).

Qvistgaard, E.: Spredte Optegnelser fra Aaker gamle Kirkebog. (Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 111—16).

Dam, G. L. og H. K. Larsen: Aakirkeby. 1346—1946. Aakirkeby, 1951 (ɔ: 1952). 218 s. ill.

Nielsen, Jens Th.: Naar jeg tænker tilbage. Minder fra »gamle Dage« paa Stangegaard i Aaker. 1952. 24+ 8 s. ill.

Å r s b a l l e.

Jensen, Anton V.: Egnen ved Aarsballe. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 38—39, ill.).

MUSEER. BIBLIOTEKER

Bornholms Museum. [1. Beretning om Virksomheden. Rønne, 1905. 4 s.]. (Særtryk af »Bornholms Avis«).

3. Beretning om Bornholms Museums Virksomhed. Ved Bestyrelsen. Rønne, 1912. 8 s.

Bornholms Museum. Beretning om Aaret 1932/33—1938/39. Rønne, 1933—39.

Lind, Th.: Bornholms Museum 1939—47. (Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 141—56, ill.). (Også særtryk).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholms Amts Bibliotek 1921—1926. [Rønne, 1926]. 11 s.
Bornholms Amts Bibliotek, Rønne. Beretning. Rønne, 1931—52.
1931—46 med titel: Bornholms Amts Biblioteks Beretning.
I Rønne Byraads Forhandlinger findes Beretning for Bornholms Amts Bibliotek. 1931 ff.
Götzsche, E.: Biblioteksforhold paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 253—66, ill.). (Også særtryk).

KIRKEHISTORIE

Langhorns Sendebrev til opvakte Venner i Kjøbenhavn 1733. (Kirkehistoriske Samlinger. 1889—91. 4. Rk. Bd. 1, s. 640—53).
Om pietismen på Christiansø.
Zahrtmann, M. K.: Pietisten Henrik Langhorn paa Kristiansø. (Kirkehistoriske Samlinger. 1911—13. 5. Rk. Bd. 6, s. 170—77).
Kofo(e)d, K. M.: Bornholms Kirkehistorie. Med Kulturskildring. Rønne, 1920—33. Bd. 1—2.
Mynster, J. P.: Visitatsdagbøger 1835—1853. Udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie og Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Bjørn Kornerup. 1937. Bd. 2, s. 198—225).
Kornerup, Bjørn, (Udg.): Visitatsbog for Lunde Stift 1611—1637. Lund, 1942. S. 131—42. (Særtryk af Lunds Stifts Herdaminne. Serie I, 1).
Nedergaard, Paul (Udg.): Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi). 1951. Bd. 1, s. 516—58.

Kirkelige samfund.
Festskrift i Anledning af Bornholms Valgmenigheds 25-Aars Jubilæum. Rønne, 1919. 157 s. ill.
Hansen, Andr.: Bornholms Valgmenighed 1897—1947. Oversigt over Menighedens Historie gennem de første 50 Aar. Rønne, 1947. 88 s. ill.

Mau, E.: Optegnelser efter en Reise til Bornholm... Særskilt Aftryk af Ny kristelig Samler. Odense, 1863. 55 s.
Heri om P. C. Trandberg.
Kofo(e)d, K. M.: Den bornholmske Vækkelsespræst P. C. Trandberg. 1925. 362 s. ill.

Saabye, H. G.: Møllerianerne. (I hans: Om Sekterne i Danmark. 1884. S. 227—79).
Luthersk Missionsforening 1868—1918. Mindeblade skrevet af nogle af Foreningens Venner. (Et Mindeskrift udg. af Missionsforeningen). Rønne, 1922. 188 s. 15 tavler.
Neiiendam, M.: Luthersk Missionsforening. (I hans: Frikirker og Sekter. 3. omarbejdede Udg. 1948. S. 236—50, 1 tavle).

Mindeskrift for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm. Rønne, 1942. 72 s. ill.

Baptistmenigheden paa Bornholm, stiftet 13. Maj 1848. Rønne, 1898. 40 s.
Bornholms Baptistmenighed 1848—1923. Mindeskrift. Rønne 1923. 54 s. ill.

ØKONOMISKE FORHOLD

Fagbevægelsen.
Olsen, Albert: Da fagbevægelsen kom til Bornholm. (Bogen til Martin Andersen Nexø fra venner og kampfæller 26. juni 1949. 1949. S. 119—32).

Bornholms Malerlaug. 20. Februar 1902—1952. Allinge, 1952. 40 s. ill.
(Dansk Typograf Forbund). Rønne Lokal-Afdeling. 1889 — 3. Januar — 1939. Forhistorien og Virksomheden gennem 50 Aar. Rønne, [1939]. 55 s. ill.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Smede- og Maskinarbejderne i Rønne. 1897 — 28de Oktober — 1947. Rønne [1947]. 24 s. ill.
Tømrernes og Snedkernes Fagforening. Rønne. 50 Aar. 1892 Oktober 1942. Rønne, 1942. 64 s. ill.

Andelsbevægelsen.
Nielsen, H. Brandt: Andelsbevægelsen paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 125—44, ill.).

Aaker og Aakirkeby Brugsforening. 50 års jubilæum. 1902 — 5. marts — 1952. Red. af P. Frank. [1952]. 28 s. ill.
Nexø By og Nexø Brugsforening gennem 75 Aar. 1875 — 21. Februar — 1950. Red. af P. Frank. 1950. 28 s. ill.
Nyker Brugsforening 50 år. 1899 — 30. november — 1949. Rønne, 1949. 40 s. ill.
Vestermarie Brugsforening 50 år. 1902 — 23. februar — 1952. Aakirkeby. [1952]. 32 s. ill.
Østerlars Brugsforening gennem 25 Aar. 1911—1936. Rønne, 1936. 16 s.

[*Brandt, Fr.*]*:* En historisk oversigt over Bodilsker Andelsmejeris Virksomhed gennem 50 Aar. Rønne, 1937. 16 s. ill.
Dam, M. Alling: Andelsmejeriet Brodal gennem halvtreds Aar. Rønne, 1937. 22 s. ill.
Andelsmejeriet Central. 1894—1944. [Af P. Vibe og N. C. Stangegaard]. Rønne, [1944]. 32 s. ill.
Andelsmejeriet »Dybdal«, Østerlars 1886—1936. Af Kr. Thuesen, Rønne, 1936. 24 s. ill.
Andelsmejeriet Nykær gennem halvtreds Aar. Udarbejdet af Arne Skovmand. Rønne, 1937. 24 s. ill.
Andelsmejeriet Svalhøj gennem halvtreds Aar. 1889—1939. (Af K. Thorsen). Rønne, 1939. 20 s. ill.

Funch, C.: Rønne og Omegns Pakhusforening 1919—1944. Et lille Tilbageblik. Rønne, 1944. 24 s. ill.
Drejer, A. Axelsen: Bornholms Andels-Svineslagteri. (I hans: Andelsslagterierne i Danmark 1887—1937. 1937. S. 248—51, ill.).
Thorsen, K.: Bornholms Andels-Svineslagteri gennem halvtreds Aar. 1891—1941. Rønne, 1941. 190 s. ill.

Bornholms Spare- og Laanekasse. 1844—1944. Udarbejdet af H. Hjorth. 1944. 148 s. ill. 8 tavler.
Bornholms Brandforsikringsselskab 1855—1955. En historisk oversigt i anledning af selskabets hundrede års jubilæum den 28. november 1955 ved N. C. Stangegaard. Rønne, 1955. 95 s. ill.

Hofman, H. de: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, udg. efter Kongelig Allernaadigste Tilladelse. Hvorved ere tilføiede Endeel Historiske Efterretninger over Kiøbstæd, Kirke og Herregaarde i Stifterne, med mere Stiftelserne og Stifterne vedkommende. 1762. Bd. 8, s. 533—48.
Understøttelsesforeningen af Købmænd m. fl. paa Bornholm 1900—1925. Rønne, [1925]. 22 s. ill.

RETS- OG FORVALTNINGSFORHOLD

Rockstroh, [*K. C.*]*:* »Den bestandige Kommission« paa Bornholm 1742—1802. Et Forsøg til provinsielt Selvstyre under Enevælden. (Bornholmske Samlinger. 1927 (ɔ: 1929). Bd. 18, s. 66—102).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udtog af Bornholms Amtsraads Forhandlinger. Rønne 1849 ff.
Groothoff, [*A. V. H.*]*:* Kortfattet historisk Fremstilling af Forholdet vedrørende den for Bornholms Købstæder og Landdistrikter fælles Repartitionsfond. [Rønne, 1897]. 7 s.
Pihl, F.: Vedrørende Bornholms Amtsrepartitionsfond. 1898. 14 s.
Danmarks kommunale Forvaltning. Udg. af Selskabet »Vort Samfund«. 1929. [Bornholm i Bd. med Frederiksborg og Københavns Amt. S. 325—407, 502—19, ill.].
Stemann, P. C. v.: Bornholms Amt. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 221—26).

Skougaard, H. J.: Kort Afbildning paa Bornholms Vedtægt om Adgangsret til Selveyergaarde. 1771. 24 s.
Forordningen af 14. Oct. 1773 om Selv-Eier-Gaardes Arv paa Bornholm, med videre. (Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve etc. 1822. V Deel. 3. Udg. S. 277—83).
Kofod, C.: Om Undentag. (Samlinger udg. af det Bornholmske Selskab for Efterslægten. 1806—10. S. 11—18).
Indberetning [til Finansministeren fra Generaldirektoratet for Skattevæsenet] angaaende Jordebogsafgifterne af Bornholm. [1902]. 27 s.
Bilag til Betænkning om Forslag til Lov ang. Jordebogsafgifterne af Bornholm. 1904. 48 s.
Beretning fra Folketingets Udvalg angaaende Forslag til Lov om Nedsættelse i Arvefæsteafgifterne for de saakaldte tillagte Lyng- eller Udmarkslodder paa Bornholm. 36 s.
Afgivet af udvalgets formand — M. P. Blem — den 6.4.1906 som bilag til lovforslag nr. 74. Folketinget 1905—06, blad nr. 295.
Bulmer, J.: Den bornholmske Sandemands-Institution. (Bornholmske Samlinger. 1908. Bd. 3, s. 41—54).
Betænkning angaaende de Statskassen tilflydende Arvefæsteafgifter m. v. og disses Afløsning. Afgiven af den af Finansministeriet under 1. Juni 1907 nedsatte Kommission. 1909. S. 139—73, 360, 412—19, 444—45.
Bulmer, J.: Om Vildt og Jagtret paa Bornholm især i ældre Tider. (Bornholmske Samlinger. 1911. Bd. 6, s. 41—72).
Zahrtmann, M. K.: Gamle Skattenavne paa Bornholm. (Danske Studier. 1931. S. 89—96).
Lind, Th.: To undentagskontrakter. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 135—42).

Knudsen, Gunnar: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. (Fortid og Nutid. 1919. Bd. 2, s. 1—42. (Bornholm: s. 38—41)).
— En Jordebog fra Svensketiden. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 52—56).
Grundværdikort over købstæder i Bornholms Amt ved vurdering pr. 1. oktober 1950. Udg. på foranstaltning af Statens Ligningsdirektorat. 1953.

MILITÆR OG FORSVARSVÆSEN

Zahrtmann, M. K.: Bornholms Forsvarsværker inden Milisens Oprettelse 1613. (Bornholmske Samlinger. 1927 (5: 1929). Bd. 18, s. 1—44).
Salchow, [*J. A.*] *U.:* Militærbeskrivelse over Øen Bornholm. Udg. for Bornholms historiske Samfund af Aage Rohmann og Th. Lind. Rønne, 1954. 152 s. ill.
Håndskrift i Hærens Arkiv, udarbejdet 1813—14.
Instruksen af 1817 for Bornholms Kommandant. Ved J. Bulmer. (Bornholmske Samlinger. 1913. Bd. 8, s. 73—84).
Lønborg, [*F. v.*]*:* Om Bornholms Væbning og Forsvar. (Tidsskrift for Krigsvæsen. 1856. S. 1—20). (Også særtryk).
Jensen-Tusch, H.: Om Skyttesagen, med særligt Hensyn til Bornholm. Rønne, 1869. 24 s.
Bulmer, J.: Bornholms Militærvæsen. Det bornholmske Militærprivilegium. (Bornholmske Samlinger. 1913. Bd. 8, s. 60—72).
Thornberg, Th.: De bornholmske Kystskanser. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann ... 1931. S. 72—81).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Olsen, Ingvard: Træk af Bornholms Militærvæsens Historie i det 19. Aarhundrede. (Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 9—59).

Bornholms Amts Skytteforening, se afsnittet Sport.

FORENINGER

Lind, Th.: Foreningen Bornholm i 35 Aar. (Bornholmske Samlinger. 1942. Bd. 28, s. 159—65, ill.).

— Foreningen Bornholms Ejendom i Rø. (Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 117—29, 1 kort).

Klindt-Jensen, J. og *Th. Lind:* Bornholms historiske Samfund. (Bornholmske Samlinger. 1955. Bd. 34, s. 159—62).

Ipsen, K. P. (Udg.): Afholdsforeningerne Rønne, Nexø, Hasle og Allinge-Sandvig gennem 25 Aar. Historiske Oplysninger og Minder. Rønne, 1908. 63 s. portræt.

Kjølby, Anton: Bornholms Afholdskreds gennem et halvt Aarhundrede. Afholdsbevægelsens første Aar paa Bornholm, Stiftelsen af Bornholms Afholdskreds og Kredsens Arbejde i de forløbne Aar. [1936]. 15 s. ill. (Særtryk af Artikler i »Folkevennen«).

Se også de øvrige afsnit, f. eks. Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening under Sport.

SKOLEFORHOLD

Qvistgaard, E.: Degne-Lønnen paa Bornholm 1579 fastsat af Mester Niels Hvid. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 10—12).

Gad, Elieser: Den nuværende Tilstand af Underviisnings-Anstalterne paa Bornholm med Forslag til deres mulige Forbedring. 1803. 61 s.

Polemik: Balle, P. Thomesen: Berigtigelser til de af Hr. Gad udgivne Blade under Titel: Den nuværende Tilstand o.s.v. 1803. 22 s. — Gad, E.: Endnu lidet om Underviisnings-Anstalterne paa Bornholm, fornemlig som Svar paa Hr. Pastor Balles saakaldte Berigtigelser. 1803. Balle, P. Thomesen: Aftvunget Gjensvar paa Hr. Pastor E. Gads: Endnu lidet etc. 1804. 24. s.

Noack, Ellen, O. A. Nielsen og Hans Larsen: Skoleforhold paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 227—52, ill.).

Dam, Gunnar: Bornholmernes Forhold til Skolevæsenet ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Bemærkninger til en Artikel om Folkeskolen i »Bornholmernes Land«. Med et Svar af Hans Larsen og et Gensvar af G. Dam. Rønne, 1948. 32 s. ill. Særtryk af Kroniker i Bornholms Tidende.

Statsskolen i Rønne. Indbydelsesskrift til de offentlige Eksamener. Rønne, 1838 ff.

Skolen hed 1838—52 Rønne lærde Skole, 1853—91 Rønne højere Realskole, 1892—1903 Rønne lærde Skole.

1930—43 med titel: Aarsskrift fra Rønne Statsskole. 1944—49: Rønne Statsskole. 1950 ff. Statsskolen i Rønne.

Zahrtmann, M. K.: Rønne Latinskole 1512—1912. (Bornholmske Samlinger. 1912. Bd. 7, s. 53—109). (Også særtryk).

Carlsen, Olaf: Fra Rønne Latinskoles Historie i det 18. Aarhundrede. (Bornholmske Samlinger. 1927. (ɔ: 1929). Bd. 18, s. 45—52).

Bornholms Højskole. Aarsskrift 1911 ff. Udg. af Bornholms Højskoles Elevforening. Rønne, 1911 ff. ill.

1911—41 med titel: Bornholms Højskoles Elevforenings Aarsskrift.

Bornholms Højskoles Elevforening. 1894—1944. Rønne 1943. 80 s. ill.

Hansen, Andr.: Højskolebevægelsen paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 276—92, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

FOLKEMINDER

Vium, Kristian: Høstskikke. Fra Bornholm. (Skattegraveren. 1885. Bd. 1, s. 20—28).

Dam, Ph. R.: Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm. Optegnelser, Skildringer og Minder fra den første Halvdel af vort Aarhundrede. Aakirkeby. 1933. 204 s. ill.
1. dels 1. udg. udkom 1895.

Johansen, H.: Træk fra bornholmsk Almueliv i gamle Dage. (Bornholmske Helbredelsesmidler). (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann. 1931. S. 39—47).

Seier (A. F.) V.: Bornholmske Folkeminder. Rønne, 1934. 160 s.

»*Hægglan*« *(ɔ: Andrea Jensen):* Brua å Blår. [Om linnedtilvirkning]. (Jul paa Bornholm. 1934. S. 28—30, ill.).

A. M. (ɔ: Andrea Jensen): Drikka å Brø. [Om brygning og bagning]. (Jul paa Bornholm. 1935. S. 26—28).

— Uda-arbai. [Udearbejde paa landet]. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 22—24, ill.).

Lind, Th.: En bornholmsk Bondes Optegnelsesbog fra Slutningen af det 18. Aarhundrede. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen ... 1942. S. 85—102).

Kuhre, J. P.: Gross. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 64—70).

Schmidt, August F.: Fra det gamle Hyrdeliv. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. 143—50).

A. M. (ɔ: Andrea Jensen): Den gamle rok. (Jul paa Bornholm. 1949. S. 33—35, ill.).

Schmidt, August F.: Bornholmsk Bondeliv. (Bornholmske Samlinger. 1955. Bd. 34, s. 7—119).

Koefoed, H. P. (Udg.): 22 bornholmske Folkedanse. Allinge, 1928. 32 s.

Thorsen, Peter: Mor »laver til« til Jul. (Jul paa Bornholm. 1933. S. 11—14).

— Lidt fra Julen i mine Barneaar. (Jul paa Bornholm. 1934. S. 20—23).

Hansen, Louise: Sånta Hånskjiljan ver Svånika. Med en Kommentar af H. Ellekilde. (Gammalt å Nyt. 1934. S. 9—19).

Kjølby, Anton: St. Hans-Kilde-Festen i Svaneke. (Jul paa Bornholm, 1936. S. 4—7, ill.).

Rohmann, Aage: Majaragjijlle å Höstagjijlle. (Gammalt å Nyt. 1936. S. 64—66).

Schöne, Elna: Boskagjijle å Skåugjijle. (Gammalt å Nyt. 1937. S. 52—59).

Thorsen, Peter: Øfrøl i 1870—80 Åarene. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 33—35, ill.).

Ellekilde, H.: Bornholmske Juleskikke. (Jul paa Bornholm, 1941. S. 4—8).

Jensen, A[lfred]: Viser og Sange, Dans og Skikke. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 229—48, ill.).

Møller, J. P.: Folkesagn og andre mundtlige Minder fra Bornholm. 1867. 60 s.

Ellekilde, H.: Bornholmske Folkesagn. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 51—132, ill.).

Kofo(e)d, K. M.: Bornholmske Sagn og Sagaer. Samlet og genfortalt. 1928. 188 s.

Ellekilde, H.: Læsåbobbanj. (Gammalt å Nyt. 1931. S. 7—18).

Kuhre, J. P.: Fænrisstenij. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann ... 1931. S. 30—33, ill.).

Ellekilde, H.: Sagnene om Borresø. (Gammalt å Nyt. 1932. S. 34—51).

En Sansåga. Optegnet af Aage Rohmann. Med Kommentar af H. Ellekilde. (Gammalt å Nyt. 1933. S. 12—28).

Ellekilde, H.: Varparna i Pedersker Højlyng. (Gammalt å Nyt. 1934. S. 33—57).
Kommentar hertil: *Schöne, Elna.* Folkevisen om Truels Døtre. Nogle Iagttagelser. (Gammalt å Nyt. 1939. S. 57—64).

Jensen, A[lfred]: Et bornholmsk Vandresagn. (Danske Studier. 1935. S. 180—83).

Ellekilde, H.: Brændte Ole. (Gammalt å Nyt. 1936. S. 9—28).

Rohmann, Aage: Øggelspajl. (Gammalt å Nyt. 1936. S. 46—57).

Sandsager om Elle-Kongen og Underjordiske paa Landet B«««. Efter »Fruentimmer- og Mandfolke-Tidenden« for Aaret 1770. (4de Aargang Nr. 17—21). (Gammalt å Nyt. 1937. S. 27—50).

Kuhre, J. P. (Udg.): Borrinjholmska Sansåger. Bornholmske Folkeæventyr og Dyrefabler. (Med Forord af Aage Rohmann, efterskrift og kommentar af H. Ellekilde). 1938. 140 s. (Danmarks Folkeminder, 45).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Seier, V.: De underjordiske paa Bornholm. Rønne, 1951. 48 s. ill. (Særtryk af kronik i Bornholms Tidende).

Zahrtmann, M. K.: Bornholmsk Tale. [Ordsprog og Talemaader]. (Bornholmske Samlinger. 1901. Bd. 1, s. 178—89).

Koefoed, M. C.: Bornholmiana. [54 bornholmske Ordsprog]. (Bornholmske Samlinger. 1907. Bd. 2, s. 199—204).

Lind, Th.: Bindebreve. (Jul paa Bornholm. 1933. S. 19—22, ill.).

Rohmann, Aage: Det bornholmske fadervor. (Studier tilegnede Verner Dahlerup... 1934. S. 205—17).

Bemærkninger hertil: August F. Schmidt: Det bornholmske Fadervor. (Bornholmske Samlinger. 1949. Bd. 32, s. 130—32).

Ellekilde, H.: Den tredie Torsdag i Thor. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen... 1942. S. 3—15).

Koefoed, H. A. (Udg.): Nilla på Knajlla-Bajlla. En bornholmsk Kæderemse. Med Kommentar af H. A. Koefoed. Rønne, 1949. 30 upag. s. ill.

Boberg, Inger Margrethe: Bornholms gravhøje i sagnoverleveringen. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 54—96).

Teinnæs, Th.: Om lykketro hos de bornholmske fiskere. (Danske Folkemaal. 1932. S. 24—27).

Schmidt, August F.: Danmarks Kæmpesten i Folkeoverleveringen. (Danmarks Folkeminder, 39). 1932—33. S. 168—82, 413—16, ill.

Vejlager, J.: Et Par Træk af Himmelbrevenes Historie. (Gammalt å Nyt. 1933. S. 35—45).

Galster, Georg: De forstenede Brød. [Antraconitbollerne i Alunskiferen i Folketroen]. (Festskrift til Hugo Matthiessen. 1941. S. 47—56, ill.).

Panum, I. S. N.: Klædedragten. (I hans: Beskrivelse over Bornholm... 1830. S. 55—58).

Quehl, R.: Aus Dänemark. 1856. [Heri 2 tavler af bornholmske kvindedragter s. 57 og 192].

Danske Nationaldragter: Bornholm. (Nordisk Billed-Magazin. 1864. 2. Kvt. Sp. 127—28 og 134—37, ill.).

Lund, F. C.: Danske Nationaldragter. 3. Opl. Bearb. af Luplau Janssen. Med forklarende Tekst af Sigurd Müller. Kolding, [1915]. 5 s. + 31 tavler. (Bornholm: tvl. 10 og 11).

Mygdal, Elna: Lidt om Dragter og Tekstilier fra Bornholm. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark Aarbog 1926. S. 137—58, ill.).

Danske vider og vedtægter eller gamle landsbylove og byskraaer. 1904—38. Bd. 1, s. 198—238, bd. 3, s. 146—77, bd. 4, s. 92—109.

Smith, O.: Bornholmske sognegilder. (Bornholmske Samlinger. 1925. Bd. 16, s. 169—218).

Folkekarakter.

Dam, Axel: Træk af Bornholmernes Nationalkarakter. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 233—48).

Stub-Jørgensen, C.: Bornholmsk Folkesind. (Dansk Udsyn. 1929. S. 112—27).

Gravlund, T.: Bornholmerne. (I hans: Dansk Bygd. 1930. Bd. 3, s. 149—60).

Stub-Jørgensen, C.: Paa Spor efter Bornholmersindet. (Jul paa Bornholm. 1942, s. 28—33, ill.).

Hansen, Andr.: Bornholmsk Folkesind. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 225—28).

Stub-Jørgensen, C.: Bornholmere før og nu. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1947. S. 105—28, ill.).

GEOLOGI

Udførlig litteraturfortegnelse angående Bornholms geologi findes i: K. A. Grönwall og V. Milthers: Beskrivelse til geologisk Kort over Danmark. Kortbladet Bornholm. 1916. S. 251—59 og V. Milthers: Bornholms Geologi. 2. omarbejdede Udg. 1930. S. 129—31.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

[*Blichfeldt, H.* og *C. Martfelt*]: Beretning om Steenkul paa Bornholm, aflagt til det Kongelige Danske Land-Huusholdnings Selskab ved dets Kommissarier. 1770. 35 s. 2 tavler.

Bedemar, V.: Die Insel Bornholm in geognostischer Hinsicht. Frankfurt a. M. 1819. 38 s.

Ørsted, H. C. og L. Esmarch: Beretning om en Undersøgelse over Bornholms Mineralrige, udført 1818. 1819. 97 s. 2 kort.

— Beretning om en Undersøgelse over Bornholms Mineralrige, udført 1819. 1820. 84 s.

Forchhammer, G.: Om de bornholmske Kulformationer. (Vid. Sel. naturvid. og mathem. Afh. 7. Deel. 1837). 64 s. 1 kort, 3 tavler).

Deecke, W.: Geologischer Führer durch Bornholm. (Sammlung geologischer Führer, 3). Berlin, 1899. 131 s. ill. 1 kort.

Jespersen, M.: Liden geognostisch Vejviser paa Bornholm. Udg. ved Bornholmsk Samfund med en kortfattet historisk Indledning af K. A. Grönwall. Rønne, 1913. 88 s. (1. udg. 1865. 67 s.).

Grönwall, K. A. og V. Milthers: Beskrivelse til geologisk Kort over Danmark. Kortbladet Bornholm. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 1. Rk. Nr. 13). 1916. 281 s. 3 kort, 30 tavler.

Ravn, J. P. J.: Kridtaflejringerne paa Bornholms Sydvestkyst og deres Fauna. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 30—32). 1916—21. 1—4 i 3 bd. tavler.

Pedersen, T. Bjerning: Rastritesskiferen på Bornholm. Foreløbig meddelelse om en palæontologisk og stratigrafisk undersøgelse i somrene 1920—21. With an English Summary of the Contents. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. Bd. 6, Nr. 11). 1922. 29 s. ill.

Poulsen, Chr.: Om Dictyograptusskiferen paa Bornholm. With an English Summary of the Contents. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. Bd. 6. Nr. 8). 1922. 28 s. ill. (Også i Danmarks geologiske Undersøgelse. 4. Rk. Bd. 1, Nr. 16).

— Bornholms Olenuslag og deres Fauna. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 40). 1923. 84 s. ill. 3 tavler.

Ravn, J. P. J.: Det cenomane Basalkonglomerat paa Bornholm. Med fransk Resumé. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 42). 1925. 62 s. 4 tavler.

Milthers, V.: Bornholms Geologi. 2. Udg. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 5. Rk. Nr. 1). 1930. 140 s. 2 kort.

Höhne, Rolf: Beiträge zur Stratigraphie, Tektonik und Paläogeographie des südbaltischen Rhät-Lias, insbesondere auf Bornholm. Greifswald, 1933. 105 s. fig. 2 kort, 15 tavler. (Abhandlungen aus dem geologisch-palaeontologischen Institut der Universität Greifswald, XII).

Callisen, Karen: Das Grundgebirge von Bornholm. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 50). 1934. 266 s. ill. 8 tavler, 1 kort.

Stehmann, Erich: Das Unterkambrium und die Tektonik des Paläozoikums auf Bornholm. Ein Beitrag zur Geologie des skandinavischen Südrandes. Greifswald, 1934. 62 s. ill. (Abhandlungen aus dem geologisch-palaeontologischen Institut der Universität Greifswald, XIV).

Hansen, Kaj: Einige Bemerkungen zu Stehmann's Abhandlung über das Untercambrium und die Tektonik des Paläozoicums auf Bornholm. (Zentralblatt für Mineralogie. 1935. Abt. B. Nr. 6, s. 255—58).

Poulsen, Chr.: Nogle hidtil ukendte Forsteninger fra Bornholms grønne Skifre. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1935. Bd. 8, s. 531—32).

Gry, Helge: Om Nexøsandstenen og »Aakerformationen«. En Tungmineral-Korrelation. Med tysk Resumé. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1936. Bd. 9, s. 27—42).

Hansen, Kaj: Nexø-Sandstenen og Aaker-Formationen. I Anledning af Helge Grys Afhandling med samme Titel. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1936. Bd. 9, s. 96—99).

Gry, Helge: Hører »Aakerkomplekset« til Nexøsandstenen? (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1936. Bd. 9, s. 99—102).

Hansen, Kaj: Die Gesteine des Unterkambriums von Bornholm nebst einigen Bemerkungen über die tektonischen Verhältnisse von Bornholm. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 62. 1936. 210 s. kort, 8 tavler).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Poulsen, Chr.: Übersicht über das Ordovizium von Bornholm. [Med dansk Resumé]. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1936. Bd. 9, s. 43—66, ill.).

Hansen, Kaj: Strukturen i nogle bornholmske Kalksten. Et Bidrag til Forstaaelsen af »Cone in Cone« Strukturen. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1938. Bd. 9, s. 327—36, ill.).

— Oversigt over de bornholmske Juradannelsers Stratigrafi og Tektonik. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1939. Bd. 9, s. 459—81).

— Et geologisk Profil langs Vellengsaa paa Bornholm. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1939. Bd. 9, s. 482—88).

— De bornholmske Kaolinforekomsters Oprindelse og Alder. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1940. Bd. 9, s. 533—41).

Polemik: Karen Callisen, sammesteds, s. 642—43, Kaj Hansen, s. 644—45.

Laursen, Dan: Cyrtograptusskifrene paa Bornholm. 1. Øleaa. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 64). 1940. 40 s. ill. 5 tavler.

— Cyrtograptusskifrene paa Bornholm. 2. Læsaa. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 70. 1943. 24 s. ill. 3 tavler).

Poulsen, Chr.: Nogle hidtil ukendte Fossiler fra Bornholms Exsulanskalk. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1942. Bd. 10, s. 212—35, ill.).

— Procyrtograptus garboei, a New Graptolite from de Lower Silurian of Bornholm. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1943. Bd. 10, s. 301—06, ill.).

Ødum, H.: Nogle fossile danske Brændstoffer og deres Fremskaffelse. I. [Om bornholmske Kul]. (Naturens Verden. 1943. S. 122—130, ill.).

Hansen, Kaj: The middle and upper Cambrian sedimentary rocks of Bornholm. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. Rk. Nr. 72. 1945. 92 s. ill. 4 tavler).

Münther, Viggo: Sprækkedale og Diabasintrusioner paa Bornholm. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1945. Bd. 10. S. 641—44, ill.).

Nørgaard, G.: Et nyt Gravimeter og nogle dermed udførte Maalinger. Med fransk Resumé. 1945. (Geodætisk Instituts Skrifter. 3. Rk. Bd. 7, s. 40—56).

Bøgvad, R.: Om Muligheden for Tilstedeværelsen af Bentonit paa Bornholm. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1946. Bd. 11, s. 47—54).

Polemik: Per Thorslund: Om ordovicisk bentonit på Bornholm. Sammesteds, 1947. Bd. 11, s. 171—78. — R. Bøgvad: Bentonit og Skiferler. S. 224—25. — Per Thorslund s. 225—26. — R. Bøgvad s. 226. — Helge Gry: Bentoniten i Bornholms ordovicium. S. 364—86.

Ravn, J. P. J.: Om Nyker-Omraadets Kridtaflejringer. 1946. 38 s. 1 tavle. (Det kgl. danske Videnskabernes Selskab. Biologiske Skrifter, Bd. 4, Nr. 6).

Gry, Helge: Kullagene ved Hasle på Bornholm og deres tektonik. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1951. Bd. 12, s. 172—73).

Rosenkrantz, A.: Geologisk Fører for en tre Dages-Ekskursion til Bornholm. 3. Udg. 1952. 18 s. ill.

Gry, Helge: Wealdenaflejringerne på Bornholm, deres stratigrafi og tektonik. (Referat af foredrag med efterfølgende diskussion). (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1956. Bd. 13, s. 134—41, ill.).

Callisen, Karen: Fragmenter og spor af bjergarter ældre end graniten paa Bornholm. (Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. 1956. Bd. 13, s. 158—73, ill.).

FLORA

Udførlig litteraturfortegnelse angående Bornholms flora findes i: Arne Larsen: Bornholms Flora. 1956. S. 123—24.

Bergstedt, N. H.: Bornholms Flora. 1883. 68 s. 1 kort. (Særtryk af Botanisk Tidsskrift, bd. 13).

Warming, E.: Granitklippernes Vegetation. (I hans: Dansk Plantevækst. 1906. Bd. 1, s. 5—23, ill.).

— Krat ved Dueodden (Busk-Klit). (I hans: Dansk Plantevækst. 1909. Bd. 2, s. 146—50, ill.).

Møller, Hans: Smaatræk af Bornholms Flora. (Sandflugtsskoven. Arnagebakken. Lehns-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

klinten). (Bornholmske Samlinger. 1908—10. Bd. 3, s. 84—106. Bd. 4, s. 86—100. Bd. 5, s. 84—107).

Andersen, Svend: Ølene i Almindingen. Danske Vegetationsbilleder, 12. (Flora og Fauna. 1935. S. 105—12).

Pedersen, Ove Hammer: Hedevegetationen paa Paradisbakkernes Sprækkedalsskraaninger. (Botanisk Tidsskrift. 1938. Bd. 44, s. 336—47).

Køie, Mogens: Vegetationen paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 51—66, ill.).

Andersen, Svend: Hammeren paa Bornholm. Danske Vegetationsbilleder, 29. (Flora og Fauna. 1949. S. 49—65).

Iversen, Johannes: The late glacial flora of Denmark and its relation to climate and soil. (Studies in vegetational history in honour of Knud Jessen. 1954. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. rk. nr. 80, s. 87—119, 3 tavler).

Mikkelsen, Valdemar M.: Studies on the sub-atlantic history of Bornholm's vegetation. (Studies in vegetational history in honour of Knud Jessen. 1954. (Danmarks geologiske Undersøgelse. 2. rk. nr. 80, s. 210—29, 1 tavle).

Larsen, Arne: Bornholms botaniske seværdigheder. (Botanisk Tidsskrift. 1954. Bd. 51, s. 195—204, ill.).

Mikkelsen, Valdemar M.: Bøgen som et naturligt skovtræ på Bornholm. Et bidrag til plantevækstens historie. (Jul på Bornholm. 1955. S. 11—18, ill.).

Larsen, Arne: Bornholms Flora. Udsendt af Bornholms historiske samfund og Bornholms naturhistoriske forening. Odense, 1956. 128 s. ill. (Særtryk af Botanisk tidsskrift. 1956. Bd. 52, s. 189—316).

FAUNA

Udførlig litteraturfortegnelse angående Bornholms dyreliv: Arne Larsen: Fortegnelse over Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. 151—69). Supplement hertil i: Arne Larsen: Bornholms plante- og dyreliv. 1955. S. 23—24.

Poulsen, C. M.: Bornholms Land- og Ferskvands-Bløddyr. (Videnskabelige Meddelelser fra den naturhistoriske Forening i Kjøbenhavn. 1873. S. 189—201).

Otterstrøm, C. V.: Bidrag til Bornholms Fiskefauna. (Flora og Fauna. 1927, s. 73—94, 1930, s. 41—46, 1935, s. 119—20).

Esben-Petersen, P.: Bidrag til en Fortegnelse over Bornholms Insektfauna. (Entomologiske Meddelelser. 1932. Bd. 18, s. 215—38).

Supplementer i: Flora og Fauna. 1934, s. 16—20, 94—97. 1936, s. 15—16, 150—55. 1939, s. 55—59.

Nielsen, Peder: Bidrag til en Fortegnelse over Bornholms Insektfauna. (Entomologiske Meddelelser. 1932. Bd. 18, s. 239—45).

Supplement i: Flora og Fauna. 1941. S. 92—96.

Seier, (A. F.) V.: Bornholms Fugle. Med Skitser og Skildringer af deres Liv og Forekomst her paa Øen. Aakirkeby, 1932. 250 s. (S. 235—41: Bornholmske fuglenavne).

Helms, O.: Ornithologen Johann Dieterich Petersen (1717—1786) hans Liv og Arbejder. (Dansk ornithologisk Forenings Tidsskrift. 1936. S. 83—149, ill.).

Løppenthin, B.: Fugleresservatet Græsholmen ved Bornholm. Nordiska naturforskermötet i Helsingfors 1936. 1936.

— Ertholmenes Fuglefauna, med Bemærkninger om visse Arters Forekomst i Nabolandene. (Dansk ornithologisk Forenings Tidsskrift. 1936. S. 155—213, ill.).

Hoffmeyer, Skat og *Sigfred Knudsen:* Fortegnelse over Bornholms Storsommerfugle. (Flora og Fauna. 1937, s. 49—56. 1939, s. 9—16, 121—28. 1940, s. 49—52).

Christiansen, Arth: Bornholms Vandrefalke 1937. (Dansk ornithologisk Forenings Tidsskrift. 1938. S. 23—29).

Larsen, Arne: Bornholms Padder. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. 1942. S. 75—83, ill.).

Salomonsen, Finn: Fugletællinger 1936—42 paa Hirtsholmene og Christiansø. (Dansk ornithologisk Forenings Tidsskrift. 1943. Christiansø, s. 160—81).

Larsen, Arne: Oversigt over Bornholms plante- og dyreliv. (Omslagstitel: Bornholms

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

plante- og dyreliv). 1955. 24 s. ill. (Særtryk af Flora og Fauna. 1955). (Øens dyreliv: s. 10—22).
— Bornholms Dyreliv. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 67—89, ill.).

SUNDHEDSTILSTAND

Panum, I. S. N.: Kort Oversigt over de almindeligst herskende Sygdomme og deres sandsynligste Aarsager. (I hans: Beskrivelse over Bornholm ... 1830. Tillæg, s. 71—87).
Medicinalberetning for Bornholms Amt. (I Bornholms Amtsraads Forhandlinger 1849 ff.).
Carlsen, J.: Oplysninger om Levevilkaar, Sygelighed og Dødelighed paa Bornholm. (Følgeblad til Ugeskrift for Læger, 4. Rk., 13). 1886. 104 s.
Heiberg, Povl: Middellevetiden paa Bornholm i 1906—1915. En medicinalstatistisk Skitse. (Ugeskrift for Læger. 1925. S. 702—04).
Helsted, Kaj: Træk af Tuberkulosens Optræden i Danmark. Meddelelse fra Bornholm. (Ugeskrift for Læger. 1935. S. 196—99).
Strömgren, Erik: Beiträge zur psychiatrischen Erblehre. Auf Grund von Untersuchungen an einer Inselbevölkerung. 1938. 259 s. 1 kort.
Olsen, Hans Christian: Tuberkulosen paa Bornholm og dens Bekæmpelse. Rønne, 1941. 172 s. ill.
— The fight against tuberculosis in Bornholm. (Acta tuberculosea scandinavia. Suppl. 11. 1943. 82 s. ill.
— Tuberculosis in Bornholm after B.C.C. Vaccination. Translated from the Danish by W. E. Calvert. (Acta tuberculosea Scandinavica. 1953. XXVIII, 1—30). 1952. 30 s. ill.

Thorsen, K.: Bornholms Amtssygehus i Rønne 1892—1942. Rønne, 1943. 48 s. ill.

LANDBRUG. HAVEBRUG

Prahl, Jacob Peter: Agerdyrknings-Catechismus, efter Bornholms Agerdyrknings-Maade. 1777. 104 s.
Omtalt i: Kiøbenhavns Kongel. privilegerede Adresse-Contoirs Nye Kritisk Journal for Aar 1777, sp. 153—56. — Den Nye Kritiske Tilskuer. 1777, sp. 84. — August F. Schmidt: Pastor Jacob Peter Prahl og hans Agerdyrknings Catechismus. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 1—9).
Rogert, [D. L.]: Om Forholdet imellem Heste og Qvæg, som bruges i Landhuusholdningen paa Bornholm og dets muelige Forbedring. (Samlinger udg. af Det Bornholmske Selskab for Efterslægten. 1806—10. S. 30—35).
Grønbech, N.: Noget om Landbruget paa Bornholm med Forslag til dets Forbedring. 1815. 16+80 s. 4 tavler.
Leth, F. J.: Den bornholmske Høstmaade. (Ugeskrift for Landmænd. 1865. S. 33—39).
Rønne, N.: Fortegnelse over samtlige Landeiendomme paa Bornholm, deres Eiere, Hartkorn og Areal — Sognelynglodder undtagne —. Ordnede efter Jordebogsnummerne. Rønne, 1876. 65 s.
Jensen, J.: Bornholms Hesteavl. Udg. af Bornholms landøconomiske Forening. 1891. 148 s.
Kofoed, [H. M.]: Fortegnelse over Landejendommene paa Bornholm, deres Ejer, Hartkorn og Areal. Rønne, 1892. 86 s.
2. Udg. Rønne, 1899. 104 s. (Heri tillige: Udførslen af Landprodukter i de sidste 5 Aar. Kapitelstaksterne).
Kirketerp, M. E.: Bornholms landøkonomiske Forenings Historie 1852—1902. Rønne, 1902. 101 s. ill.
Nyeland, Stephan: Vegetationerne paa Øerne i Østersøen. (Haven. 1904. S. 113—18).
Krarup, I. B. og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. Udg. ved Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Bd. 6: Lolland-Falster og Bornholm. 1912. 360 + 242 s.
Matthiesen, C.: Dansk Frugt. 1924. Bd. 3. 256 s.
Brandt, A.: Oversigt over Bornholms landøkonomiske Forenings Arbejde for Planteavlen paa Bornholm indtil 1924. Udarb. i Anledning af Bornholms landøkonomiske Forenings Planteavlsudvalgs 25 Aars Virksomhed. Rønne, 1926. 151 s. ill.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nielsen-Grønvang, J. P.: Den bornholmske Husmandsbevægelse. (Husmandsbevægelsens Historie gennem 25 Aar. 1927. S. 242—265, ill.).

Fenger, P.: Bornholmske Stakke. (Vort Landbrug. 1933. S. 407—08).

Raae, Ellen: Biavl i ældre Tid. Udtog af J. C. Urnes Haandskrift. Afsnittet: Folkemaal og Folkeliv. (Danske Folkemaal. 1933. S. 55—60).

Thorsen, K.: Om Dyrlægevæsenet paa Bornholm. Særtryk af Dansk veterinærhistorisk Samfunds Aarbog. 1942. 30 s. ill.

Thøgersen, Fridlev: Danmarks Moser. Beretning om Hedeselskabets systematiske Eng- og Moseundersøgelser. Viborg, 1942. S. 161—64, 1 kort.

Jensen, K. A.: Landboforhold paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 75—124, ill.).

Nielsen, Hans: Bornholms Havebrug gennem Tiderne. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 163—68, ill.).

SKOVBRUG

Jespersen, Peder Dam: Noget om Bornholms Højlyngs og andre Udmarkers Anvendelse til Skov, som Veiledning for Almuen, især naar, ved en almindelig Udskiftning, Enhver faar sit af Højlyngen og Udmarkerne. (Tillæg til Den bornholmske Avis. 1830. Nr. 4).

Hansen, K.: Graneli. En Skildring fra Bornholm. 1—5. (Landmandsbladet. 1884. S. 261—68, 275—78, 289—92, 310—13, 325—28).

Zahrtmann, M. K.: Sandflugtsskoven ved Rønne og dens Anlægger. (Naturen og Mennesket, 1893. Bd. 9, s. 237—54).

Boas, J. E. V.: Det store Bladhvepseangreb paa Lærkene i Almindingen 1839—47. (Tidsskrift for Skovvæsen. 1897. Bd. 9 A, s. 52—64). (Også særtryk).

Schotte, G.: Sommarexkursionen till Skåne och Bornholm. (Skogsvårdsföreningens Tidskrift. Sth. 1904. S. 391—411, ill.).

Zahrtmann, M. K.: Hans Rømer og Almindingen. (Bornholmske Samlinger. 1916. Bd. 10, s. 49—151).

— Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen. (Bornholmske Samlinger. 1917. Bd. 11, s. 26—107).

Hansen, Ellen: Bøgen paa Bornholm. (Botanisk Tidsskrift. 1929. Bd. 40, s. 471—74, ill.).

Gandil, C.: Stormskade paa Bornholm. 1931—32. (Dansk Skovforenings Tidsskrift. 1933. Bd. 18, s. 41—51, ill.).

Hansen, Ellen: Historiske Optegnelser om Trævæksten paa Bornholm. (Dansk Skovforenings Tidsskrift. 1943. S. 11—22, 195—230, 237—65. 1949. S. 6—26, ill.).
Også trykt i: Bornholmske Samlinger. 1947. Bd. 31, s. 81—106. 1949. Bd. 32, s. 135—59. 1953. Bd. 33, s. 55—105, ill.).

Fuglsang, A.: Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning. (Bornholmske Samlinger. 1949. Bd. 32, s. 21—114).

FISKERI

En del litteraturhenvisninger angående fiskeri findes i Arne Larsen: Fortegnelse over Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi. Afsnittet: Fisk. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. 161—65).

Erichsen, John: Nogle Betænkninger om Fangst og Virkning af Lax, Sild og anden Fisk. 1783. (Islenzka Lærdoms-Lista Felags. Bd. 3, s. 86—121). (Heri et afsnit om Bornholm (s. 95—102) med gengivelse af bornholmsk laksetøj).

Om Fiskeriets Tilstand paa Bornholm. (Handels- og Industritidende. 1803. S. 358—72, 375—76, 407—08, 410—12, 426—28, 438—40. 1804. S. 55—56, 81—84, 91—92).

[*Stibolt, A. H.*]*:* Recentionen, indrykket i den danske Litteratur-Tidende 1814, No. 36, i Anledning af mit Forsøg til en Afhandling om Saltvands-Fiskerierne omkring de danske Kyster og Øer, besvaret saaledes. 1814. 13 s. (Heri oplysninger om den bornholmske ege).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Birch, Niels: [Sejlads med Kvase]. (Dansk Folkeblad. 1838. S. 51—52).
Skrydstrup, V.: Laxe-, Silde- og Torskefiskeriet ved Bornholm. (Nordisk Tidsskrift for Fiskeri. 1875. Bd. 2, s. 15—30 og 34—54).
Bornholmsk Fiskeri. [Efter optegnelser af Jens Holm, Svaneke]. (Fiskeritidende, 1886. S. 423—24).
Grove, Peter Albert: Undersøgelse vedrørende Bottens (Østersø-Pighvarrens) Forekomst under Bornholms Kyst, foretagne fra Fiskeriinspektionsfartøjet »Hauch« i 1891. (Fiskeriberetning udarbejdet paa Landbrugsministeriets Foranstaltning 1890—91, s. 203—21, 1 kort).
Otterstrøm, Andreas: Beobachtungen über die senkrechten Wanderungen des Mysisbestandes in der Ostsee bei Bornholm in den Sommermonaten 1906 und 1907. 1910. 10 s. ill. (Meddelelser fra Kommissionen for Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser. Serie: Plankton. Bd. 1, nr. 9).
— Laxefiskeri med Krog ved Bornholm. (Fra Havet. Udg. af. Fiskerihøjskolens Elevforening. 1915. S. 74—80, ill.).
Poulsen, Erik M.: Mærkningsforsøg med Havørreder i bornholmske Aaer. (Dansk Fiskeritidende. 1925. S. 286—91).
— Om Virkningen af Udsættelsen af Ørredyngel i bornholmske Aaer. (Dansk Fiskeritidende. 1925. S. 427—29).
A. K.: Sildefiskeri ved Bornholm. (Dansk Fiskeritidende. 1928. S. 426—27).
Lidt om Fiskeriforhold paa Bornholm. (Dansk Fiskeritidende. 1931. S. 558—59).
Teinnæs, Th. og Aage Rohmann: Den bornholmske Ege. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann... 1931. S. 96—118, ill.).
Rohmann, Aage: Fiskegrunde ved Arnage ca. 1760. (Gammalt å Nyt. 1931. S. 48—54).
Thorsen, Peter: Lidt mere om Fiskegrunde ved Arnage. (Gammalt å Nyt. 1932. S. 57—60).
Bornholms og Christiansøs Forsikringsforening af Fiskefartøjer i 50 Aar. 1882—1932. Udarbejdet af P. K. V. Pedersen. [Indledning: Tilbageblik over bornholmske Fiskeriforhold i ældre Tider]. Rønne, 1932. 64 s. ill.
Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening i 50 Aar. [Af P. K. V. Pedersen]. Rønne, 1933. 122 s. ill.
Otterstrøm, C. V.: Laksefiskeriet ved Bornholm. (Ferskvandsfiskeribladet. 1935. S. 180—82).
Jespersen, P.: The food of the herring in the waters round Bornholm. 1936. 40 s. (Meddelelser fra Kommissionen for Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser. Serie: Plankton. Bd. 3, nr. 2).
Haagensen, Hans P.: Det bornholmske Sildefiskeri. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark Aarbog 1947. S. 89—104, ill.).
Nielsen, J.: En gammel måde at fange sæl på. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 24—26, ill.).

HANDEL. SAMFÆRDSEL

Terp, [C.]: Udsigt over Bornholms Handel i 1852. Rønne, 1853. 23 s.
— Havne- og Brotaxt ved Stæderne paa Bornholm, gjældende indtil 1ste April 1862, og Oversigt over Landets Skibs-fart, Vare-Indførsel og Udførsel i 1856. Rønne, 1857. 14 s.
Zahrtmann, H.: Fiskeri-Havne paa Bornholm. (Fiskeritidende. 1890. S. 89—92 og 97—100, ill.). Rettelser s. 111. (Også særtryk).
Zahrtmann, H.: De bornholmske Fiskerihavne under Orkanen. (Fiskeritidende. 1890. S. 381—82).
Betænkning afgiven den 30te Januar 1901 af den af Indenrigsministeriet under 8de Marts 1893 nedsatte Kommission til Undersøgelse af Havneforhold paa Bornholm. 1901. 41 s.
Koefoed, M. C. og T. H. Lund: Aktieselskabet Dampskibsselskabet paa Bornholm af 1866, dets Tilblivelse og dets Historie. Udg. i Anledning af 50-Aarsdagen for dets Stiftelse den 14. Februar 1916. [Rønne, 1916]. 71 + 18 s. ill.
K. P.: Østersøfiskeriet og de bornholmske Havneforhold. (Dansk Fiskeritidende. 1924. S. 257—58).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Aktieselskabet Det østbornholmske Dampskibsselskab gennem 50 Aar. 1876 — 4. April — 1926. Nexø, 1926. 36 s. ill.

Hvidtfeldt, Johan: Bornholms Handelsflaade i 1688. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 119—20).

Sonne, H. P.: Skibsfart, Handel og Fiskeri. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 169—96, ill).

Milner, C.: De bornholmske Havne. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 283—98, ill.).

Fortegnelse over samtlige Landeveje og offentlige Biveje i Bornholms Amt efter Revision af 1947. Rønne u. a. 42 s.

(Hjorth, H.): B. J. »De smalsporede«. De bornholmske Jernbaner 1900 — 13. December — 1950. 34 upag. s. ill.

Den danske Lods. 12. udg. 1954. Bd. 3, s. 297—316 (1. udg.: 1853).

Thaarup, F.: Forslage angaaende Postvæsen for Bornholm. (I hans: Smaae Biedrag til Bornholms Statistik. 1806—10. S. 171—212).

Plakat som indeholder Bestemmelser for Indretningen af et offentligt Befordringsvæsen paa Landet Bornholm. 26. Marts 1813. 8 s.

H.: Nogle Oplysninger om den bornholmske Post i tidligere Tid. (Tidsskrift for Postvæsen. 1879. S. 153—55).

Bornholms Telefonselskab. 25 Aar. 1889—1914. Rønne, 1914. 47 s. ill.

Bornholms Telefonselskab gennem 50 Aar. 1889—1939. Udarbejdet af Hans Hjorth. Rønne, 1938. 48 s. ill.

Christoffersen, C. V.: Postbefordringen til Bornholm i forrige Aarhundrede. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 39—63, ill.).

King-Farlow, R. og Niels Hauberg: Bornholmske Poststempler. (Nordisk Filatelistisk Tidsskrift. 1956. S. 75—82 og 101—06, ill.).

HANDVÆRK. INDUSTRI

Erichsen, [T.]: Fremstilling af Limensgade-Actieselskabets Historie. Rønne, 1842. 39 s.

Fog, C.: Noget om Kulværkerne paa Bornholm. 1855. 47 s.

Rom, N. C.: Den danske Husflid i Fortid og Nutid. 2. Opl. 1898. S. 161—72, ill. (1. opl. 1871).

Thorsen, K.: Bornholmer-Uhrets Historie 1745—1923. Rønne, 1923. 48 s.

Hjorth, H.: Bornholmske Industrier. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 15—44, ill.).

Rohmann, Aage: Lidt om Stenbruddet ved Nexø i det 18. Aarhundrede. (Gammalt å Nyt. 1935. S. 56—64).

Thorsen, Peter: Lidt om Brugen af Neksø Sandsten fra gammel Tid til vore Dage. (Gammalt å Nyt. 1935. S. 46—52).

A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik 1843—15. September—1943. [Red. af Th. Steinthal.] 1943. 26 s. ill.

Hjorth, H.: Bornholmsk Haandværk og Industri. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 197—220, ill.).

Jørgensen, Knud Dreyer: Om Aluntilvirkning paa Bornholm, belyst ved Dokumenter i Rigsarkivet. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. 107—35).

Blemsted, Karl: En oversigt over udviklingen af Rønnes industri. (Geografisk Tidsskrift. 1952. S. 22—32, ill.).

Bornholm. A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik. 1953. 32 upag. s. ill.

Yde-Andersen, D.: Bornholmeruret. (I hans: Bornholmere og andre gamle Ure. 1953. S. 36—39).

Fortegnelse over bornholmske urmagere s. 79—82.

BYGGESKIK

Thorsen, K.: Bornholmske Byggeskikke i ældre Tid. (Bornholmske Samlinger. 1922. Bd. 14, s. 117—39, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Zangenberg, H.: Bornholmske Gaarde. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 133—52, ill.).
Thamdrup, J.: Træk af bornholmsk Husbygning i Mands Minde. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen ... 1942. S. 139—51, ill.).
Steensberg, Axel: Gamle danske Bøndergaarde. 1943. S. 15—19, ill.
Engqvist, H. H.: Bornholmsk Byggeskik. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1. s. 213—24, ill.).
Madsen, Arne: Tækning forr i Tider. (Jul paa Bornholm. 1945. S. 40—42, ill.).
Lorenzen, Vilh.: Danmarks fredede Huse. 1945. Bd. 1, s. 183—92, ill.

Thorsen, K.: De bornholmske Stubmøller. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 1—15, ill.).
Rohmann, Aage: Bornholmske horisontalmøller. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 57—74, ill.).
— Gavlmøller. (Danske Folkemaal. 1934. S. 50—60, ill.).
Lind, Th.: Bornholms sidste stubmøller. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 143—52, ill.).

KIRKEBYGNINGER

Litteratur om enkelte kirkebygninger under topografi.

Brunius, C. G.: Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857. Lund, 1860. 249 s.
Holm, Hans J.: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. Efter Foranstaltning af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet opmaalte og undersøgte under Ledelse af ... 1878. 27 s. + 36 tavler.
Magnus-Petersen, J.: Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker. 1895. S. 143—46 og 154—55, tavler.
Bidstrup, M.: Bornholms middelalderlige Kirker. Hovedtræk af et Foredrag, afholdt d. 5. Marts 1911 i Foreningen »Bornholm« i København. (Bornholmske Samlinger. 1912. Bd. 7, s. 1—21).
Polemik: H. Hjorth: De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse. (Bornholmske Samlinger. Bd. 8, s. 31—47). M. Bidstrup, H. Hjorth og M. Bidstrup i Bornh. Sml. Bd. 9.
— Bornholms Kirker. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 45—50, ill.).
Rydbeck, Monica: Skånes Stenmästare före 1200. Doktordisputats. Lund, 1936.
Heri om Bornholms gamle kirker og døbefonten i Aakirke.
Rohde, Arne: Bornholms gamle Kirker. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 165—88, ill.).
— Bornholms gamle Kirker. (Turistforeningen for Danmark. Aarbog 1947. S. 58—76, ill.)
Danmarks Kirker. Udg. af Nationalmuseet. Bornholm. 1954—55. Hft. 1—4, ill. (Ikke afsluttet).

Rundkirker.
Laske, F.: Die vier Rundkirchen auf Bornholm und ihr mittelalterlicher Bilderschmuck. Berlin, 1902. 110 s. ill. (Særtryk af Zeitschrift für Bauwesen, 1901).
Frölén, H. F.: Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning. Sth., 1911. Bd. 2, s. 44—52, 73—80, 81—93, ill.
Hjorth, H.: De 4 bornholmske Rundkirker. (Bornholmske Samlinger. 1913. Bd. 8, s. 85—127, ill.). (Også særtryk).
Høst, Oluf og *Th. Lind:* Bornholms Rundkirker. Rønne, 1946. 28 upag. s.

KUNST

Bøyesen, Lars Rostrup: Træk af Bornholms Kunsthistorie. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 51—74, ill.).
Zibrandtsen, J.: Moderne dansk Maleri. 1948. 274 s. ill. tavler.
Heri monografier af: Oluf Høst, Karl Isakson, Kræsten Iversen, Niels Lergaard, Olaf Rude, Edvard Weie.
Ancher, Michael. *Madsen, Arne:* Maleren Michael Ancher. 9. juni 1849—9. juni 1949. (Jul paa Bornholm. 1949. S. 14—16, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hansen, Lars: En bornholmsk Maler (delvis egne Erindringer). (Jul paa Bornholm. 1935. S. 11—21, ill.).
Knudtzon, Fr. G.: Fr. G. Knudtzons Ungdomsdage. (Memoirer og Breve. 1927. Bd. 49). S. 153, 158—61, 166, 171—72, 179, 215 ff.

Hansen-Svaneke, Bertel. *Peters, R.:* Maleren Bertel Hansen-Svaneke. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 4—6, ill.).

Høst, Oluf. *Gelsted, Otto:* Oluf Høst. Et Udvalg af Billeder med indledende Tekst. 1934. 48 s. ill. (Vor Tids Kunst, 14).
Engelstoft, B.: Maleren Oluf Høst. (Samleren. 1944. S. 62—66, ill.).
— Tegneren Oluf Høst. (Hvedekorn. 1953). S. 259—62, ill.).
Høst, Oluf: Fra min logbog. Dagbogsoptegnelser i udvalg ved P. Uttenreitter. 1954. 79 s. ill.

Isakson, Karl. *Danneskjold-Samsøe, S.:* Karl Isakson. Et Udvalg af Billeder med indledende Tekst. 1933. 48 s. (Vor Tids Kunst, 12).

Iversen, Kræsten. *Beckett, Francis:* Kræsten Iversen. Et Udvalg af Billeder med indledende Tekst. 1936, 47 s. (Vor Tids Kunst, 3).
Jørgensen, Aksel: Kræsten Iversen. 26. januar 1886—9. august 1955. (Jul paa Bornholm. 1955. S. 20—21, ill.).

Johansen, Claus. *P. Ø.:* Claus Johansen. (Jul paa Bornholm. 1938. S. 13—15, ill.).

Køie, Ernst: Et Par Ord om mine Raderinger. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 6—9, ill.).

Lergaard, Niels. *la Cour, P.:* Niels Lergaard. Et Udvalg af Billeder med indledende Tekst. 1938. 47 s. ill. (Vor Tids Kunst, 26).

Rude, Olaf. *Uttenreitter, P.:* Olaf Rude. Et Udvalg af Billeder med indledende Tekst. 1931. 47 s. (Vor Tids Kunst, 5).
Uttenreitter, P.: Maleren Olaf Rude. 1946. 247 s. ill.

Schouboe, Henrik. *Iversen, Kræsten:* Maleren Henrik Schouboe 16/6 1876—31/10 1949. (Jul paa Bornholm. 1950. S. 44, ill.).
Schwartz, Walter: Henrik Schouboe. 1954. 48 s. ill.

Weie, Edvard. *Swane, Leo:* Edvard Weie. 1932. 48 s. ill. (Vor Tids Kunst, 11).

Zahrtmann, Kristian. Kristian Zahrtmann. 1843. 31. Marts. 22. Juni 1917. En Mindebog bygget over hans egne Optegnelser og Breve fra og til ham. Samlet og udg. af F. Hendriksen. 1919. 639 s. ill.

KUNSTINDUSTRI

Møller, Viggo Sten: Bornholmsk Stentøj. L. Hjorth's Terracotta-Fabrik. (Nyt Tidsskrift for Kunstindustri. 1933. S. 65—72, ill.).

Lange, M.: Fajancefabrikanterne Spietz i Rønne. 1934. 20 s. ill.

Hjorth, P.: Nogle Optegnelser om L. Hjorths Terracottafabrik og dens Grundlægger. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 10—18, ill.).

Thorsen, K.: Fajancefabrikken Søholms Historie. Rønne, 1939. 23 s. ill. 3 tavler.

Schöne, Elna: Lid om borrinjholmst Lertoj, som de brygtes i min Bællatid. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. 1942. S. 123—27, ill.).

Hjorth, P.: De bornholmske Lerkar. (Nyt Tidsskrift for Kunstindustri. 1944. S. 116—20, ill.).

Møller, Viggo Sten: Fajancefabrikken Søholm. (Nyt Tidsskrift for Kunstindustri. 1947. S. 57—61, ill.).

Boheman, Torsten: Et bornholmsk Keramik-Dynasti. [Fabrikken Søholm]. (Bygge og Bo. 1948. Aarg. 14, hft. 2, s. 44—45 og 52, ill.).

Nielsen, Kay: Danske norske og svenske keramiske Mærker. Forsøg til en Vejledning for Samlere. 1948. 80 s. ill.

Gammelmark, Albert: Bornholmsk Keramik. 1953. 24 s. ill.

Nielsen, Helge: En keramiker. [Lisbeth Munch-Petersen]. (Kunst. 1954. S. 110—12, ill.).

Poulsen, Chr.: Lisbeth Munch-Petersen — en keramiker på Bornholm. (Dansk Kunsthaandværk. 1955. S. 10—13, ill.).

Gammelmark, Albert: Bornholmske terracotta-vaser i græsk stil 1955. 22 s. ill.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

TEATER — MUSIK

Kabell, [S.]: Fra Rønne Dilettantcomedie, de første 75 Aar. (Bornholmske Samlinger. 1906. Bd. 1, s. 59—168, ill.). (Også særtryk).

Holst-Jensen, Poul: Rønne Theater. Teaterbygningen i Rønne og Livet bag dens Kulisser gennem 125 Aar. 1823—1948. Rønne, 1948. 23 s. ill.

Hjorth, H.: Bornholmsk Musik. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 41—50).

Noder se afsnittet: Dialekdigtning og visesamlinger med melodier.

SPORT

Jensen, N. P.: Bornholms Amts-Skytteforening i 25 Aar. Historiske Oplysninger. Udg. af Bornholms Amts-Skytteforening i Anledning af Foreningens 25-Aars Jubilæum. Rønne, 1895. 112 s. 2 tavler.

— Bornholms Amts Skytteforening i 50 Aar. Historiske Oplysninger. Udg. af Bornholms Amts Skytteforening i Anledning af Foreningens 50 Aars Jubilæum. Rønne, 1919. 122 s. ill.

[*Stangegård, N. C.*]*:* Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 1869—1944. Rønne, 1944. 94 s. ill.

Hedegaard, N. M.: Idrætten paa Bornholm i historisk og kvalitativ Belysning. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 313—32, ill.).

Friberg, K. H.: Vandreliv paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 333—40, ill.).

Bornholms Boldspil-Union. Hovedtræk af Foreningens Virksomhed gennem 25 Aar. 1907—32. Samlet og bearbejdet af N. M. Hedegaard. Rønne, 1932. 40 s. ill.

Gandil, Johs. (Red.): Bornholms Boldspil Unions Historie [og] Rønne Boldklubs Historie. (I hans: Dansk Fodbold. 1939. S. 675—700, ill.).

Hedegaard, N. M.: Bornholms Boldspil Union. Stiftet den 28. Marts 1907. Betragtninger ved 40-Aars Jubilæet ledsaget af historiske Oversigter i Billeder og Tekst. Allinge, 1947. 52 s. ill.

Svendsen, Vilh.: Boldklubben af 1910. 1921—1946. Udg. i Anledning af Jubilæet 7. September 1946. Rønne, 1946. 36 s. ill.

Rønne Boldklub. 1897—1947. Udg. i Anledning af Klubbens 50 Aars Jubilæum den 1. Maj 1947. Rønne, 1947. 95 s. ill.

Rønne KFUMs Idræts-Afdeling. 1898—1948. Et Tilbageblik ved 50 Aars Jubilæet den 25. April 1948. Rønne, 1948. 38 s. ill.

Rønne Roklub. 1931 — 24. April — 1956. Rønne, [1956]. 72 s. ill.

Idrætsklubben »Viking« gennem 25 Aar. Rønne, 1932. 40 s. ill.

LITTERATUR

Stub-Jørgensen, C.: Digte om Bornholm. (Jul paa Bornholm. 1938. S. 18—25).

— Bornholmsk Digtning. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 9—22).

Jensen, A[lfred]: Viser og Sange. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 229—36).

Hansen, A. C. Mørk: Bornholmske Episoder i Historie og Digtning. Særtryk af Kronikserie i Bornholms Tidende. Rønne, 1948. 23 s.

Dialektdigtning og visesamlinger med melodier.

Andersen, Daniel: Kjøwenhaunarijn. [Tekst og noder]. [1944]. 7 s.

Bendtsen, Ove: Bornholmske Sange. [Udsat for blandet kor]. 1946. 8 s.

Bornholmiana: Sange i den bornholmske Dialekt. Rønne, 1859. 15 s.

Bornholmske Melodier. Samlede af F. Brun. [1888]. 15 s.

Halstyddinj, Vise på Bornholmsmål af J. P. Møller. (Nordisk tidskrift för politik, ekonomi och literatur. Lund, 1868. S. 469—71). [Med ordforklaringer].

Hjorth, H.: Gamle bornholmske Melodier. 1925. 16 s.

— Karna Blåkujlla. Bornholmsk Komedie i 3 Akter. Rønne, 1928. 60 s.

— 10 bornholmske Sange. Tekst og Musik. Rønne, 1939. 23 upag. s.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

[*Jensen, Alfred*]: Digte af A. J. Rønne, 1948. 82 s. ill.
Jespersen, M.: Ung Kårna o. fl. Sange til Bornholm. Rønne, 1861. 15 s.
Johansen, H.: Viser i bornholmsk Mundart. Rønne, 1911. 160 s. (Særtryk af Bornholmske Samlinger. 1908—11, Bd. 3—6).
— 14 gamle Viser i bornholmsk Mundart udsatte for 2—3 Børnestemmer. Rønne, 1925. 31 s.
Klippeøens Sange. Bornholmske Hjemstavnssange og Viser til Brug i Skoler, Hjem og Foreninger. Samlet af N. C. Stangegård. Rønne, 1943. 62 s. (2. opl. 1944).
Kofoed, H. Sonne og N. C. Stangegård: Dæmmeså. En Samling bornholmske Anekdoter. 1943—55. 1.—6. samling, ill.
Kofoed, K. H.: Nogle Sange i bornholmsk Hjemstavnsmaal. Rønne, [1932]. 32 s.
Kofo(e)d, K. M.: Bornholmske Sansager og Sange. Rønne 1917—21. Bd. 1—3.
— Bornholmske Sansager og Sange paa Landsmaalet. 2. fornyet Udg. 1935. 160 s.
Kuhre, J. P.: Bællaminje frå Mågleskåu å di fera årstiderna. Fortalt ude. Rønne, 1936. 32 s.
Lund, Otto J.: Lyngblomster. Borrinjholmska Dækt. Aakirkeby, 1930. 64 s.
— Enj Urtakåst. Borrinjholmska Dækt. Aakirkeby, 1933. 72 s. ill.
— Vår Larkan ryggar. To borrinjholmska Fortællinjer. Aakirkeby, 1935. 144 s.
— Slidara. Fortællinj. Aakirkeby, 1939. 80 s. (2. opl. Allinge, 1946).
— Bråfolk å Stommene. Fortællinj. Aakirkeby, 1941. 91 s.
— Forr i Tider. Årier. Allinge, 1944. 149 s.
— Hawed e mit. Allinge, 1945. 147 s.
— Enj Håzlehorra. Allinge, 1947. 127 s.
— Jem å Jor. Fortællenj. Allinge, 1948, 117 s.
Schöne, Elna: Åndelia Sånga. 1926. 15 s.
— Nya borrinjholmska Vizer. 1926. 16 s.
Stub-Jørgensen, C.: Under Hjemlandets Kyst. Digte. 1923. 77 s.
(S. 47—53: Gamla Gjårta — Bobbarækus — Ejn Frajara. S. 76—77: ordforklaring).
— Fraa 72. Et bornholmsk Stormflodsdigt. Rønne, 1948. 22 upag. s. ill.
Vibe, J.: De røde Sejl. [Digte]. 2. udg. 1921. 95 s. (S. 49—54: Ana — Grajna Blomster — Martas Horra).
— Strand-Asters. Nye Digte. 1921. 64 s. (S. 57—63: Lila Engelina — Hujnalortagårinj — Bajnta å hejnes Pibel).
Ældre og nyere Folke- og Skæmteviser i bornholmsk Mundart. Samlede af P. L. Gornitzka. Nexø, 1892. 24 s.
Ældre og nyere Folkeviser og Sange i bornholmsk Mundart. 2. betydelig forøgede Opl. af »Folke- og Skæmteviser«. Med Forord og Ordforklaring af K. A. Petersen, Nexø, [u. A.] 56 s. (3. forøgede Opl. Nexø, [1917]. 63 s.).

Skønlitteratur om Bornholm.

Bang, Herman: Kunstrejse paa Bornholm. Fra »Ti Aar« 1891. Rønne, 1933. 16 s.
Bôn, F.: Hjemstavns-Billeder fra Bornholm. 1892. 160 s.
Dam, Asger: Natten. Digte. 1947. 45 s. ill. (s. 29—40: Natten. Bornholm. 8. Maj, 1945).
— og *Ernst Clausen:* Digte og Tegninger fra Bornholm. 1948. 48 upag. s. ill.
Dam, Ph. R.: Sveder Ketting og Lybækkerne paa Bornholm. 2. Opl. Rønne, 1882. 255 s.
Dick, C.: Selvtægt i Østersøen. Fortælling. 1845. 230 s.
Frank, Josef Maria: Per og Petra 1936. 328 s. (Den tyske originaludg. Berlin, 1935).
[*Grønbech*], *Karna Birk* og *Jens Birk Kure:* Ingrid Klo. Livsbilleder fra Bornholm. 1907. 196 s.
— Betula Sparre. En Slægtshistorie fra Bornholm. 1926. 320 s.
— Kommandantens Døtre. 1928. 365 s.
— Sigurd Flyng. 1937. 233 s.
Grønbech, Vilh.: Sejersen fra Variager. 1940. 272 s.
Hansen, Jakob: De levendes Land. Noveller. 1905. 222 s.
— Golgatha. [Noveller]. Udg. af M. Andersen Nexø. 1912. 144 s. portræt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hjorth, H.: Mor Karnas Guld. Fortælling fra en lille dansk Ø. Ill. af Sigurd Vasegaard. Rønne, 1947. 32 s. ill.
Ingemann, B. S.: De Underjordiske. Et bornholmsk Eventyr. 1817. 264 s.
Kofod, Lucianus: Bornholms Drape. Rønne, 1871. 8 s.
Koefoed, K. E. S.: Bornholms Befrier. Jens Koefoed. 1931. 155 s. ill.
Kofo(e)d, K. M.: Bornholmer-Ras. En Solsøger fra det 16. Aarhundrede. Rønne, 1932. 316 s.
Lindemann, K.: Den kan vel Frihed bære. 1943. 240 s.
Melsted, Martin: Daarernes By. 1941. 156 s.
Mortensen, Chr. F.: Skarvaja-Vognen. En Fortælling om smaa Mennesker. 1925. 248 s.
— Richardt West. 1929. 274 s.
Nexø, M. Andersen: Skygger. 1898. 224 s.
— Muldskud. 1900. 152 s.
— Familien Frank. 1901. 230 s.
— Muldskud. 2. Samling. 1905. 184 s.
— Pelle Erobreren. 1906—10. Bd. 1—4.
— Af Dybets Lovsang. 1908. 168 s.
— Barndommens Kyst. 1911. 182 s.
— Lykken. En Fortælling fra Bornholms Nordland. 1913. 122 s.
— Bornholmernoveller. 1913. 192 s.
— Folkene paa Dangaarden. Drama i tre Akter. 1915. 112 s.
— Under Himmelen den blaa. 1915. 194 s.
— Dybhavsfisk. 1918. 154 s.
— Undervejs. 1919. 184 s.
— Digte. 1926. 120 s.
Nielsen, Bent: Ildvinter. Bornholmsroman fra Aar 1658. 1946. 196 s.
[*Petersen, Ingeborg*]*:* Ildrose og andre Digte. 1919. 65 s.
Poulsen, Frederik: Højlyngen. (I hans: Folkesind i Nord og Syd. 1921. S. 13—18. (Optrykt i hans: Godtfolk, lærde Folk og Aristokrater. 1945. S. 121—28).
Rosenkrantz, P.: Mordet i Vestermarie. En bornholmsk Kriminalhistorie efter Akter og mundtlig Overlevering. 1902. 264 s. ill. (2. gennemsete udg. 1914).
Rørdam, Valdemar: Sommervers fra Svaneke. 1932. 45 s. ill.
Seier, V.: Aagaarden. Slægtsroman fra Bornholm. 1951. 235 s. ill.
— Lisabet Bohn og Amtsskriveren. Roman fra Bornholm. 1953. 183 s.
Sommer, C.: Under Himlens Hvælv. Hjemstavnssange fra Bornholm. 1929. 158 s.
— Landet mod Solens Opgang. Hjemstavnssange fra Bornholm II. 1931. 171 s.
Sommer, L. P.: Egil Regnarson. Historisk Fortælling. Rønne, 1887. 448 s.
— Herrerne paa Hammershus. Fortælling fra Bispetiden. Rønne, 1891. 187 s.
Stub-Jørgensen, C.: De fjærne Skove. Vers. 1919. 66 s.
— Næsdævlens Rige. Allinge, 1945. 30 s. ill.
— Hjemlands Kyst. Digte fra Bornholm. Allinge 1946 (ɔ: 1947). 68 s.
— Genbo til Horisonten. Digte fra Allinge. Allinge, 1948. 28 upag. s. ill.
— Kølvand. Digte. Allinge. 1953. 22 upag. s. ill.
— Syv spredte stæder — men den samme verden [Digte]. Rønne, 1955. 34 upag. s. ill. (Bornholms Tidendes nytårshilsen).
Tigerstedt, örnulf: Ön i havet. Vandringar på Bornholm. Helsingfors, 1955. 240 s. ill.
Vibe, Jørgen: Rullesten. Digte. 1918. 63 s.
— Konkyljer. Digte. 1919. 57 s.
— Over Tagene. Nye Digte. 1929. 56 s.
— Fjælstavn. Digte. [1956]. 66 s.
Aakerlund, C. J. E.: Brogede Blomster. En Digtsamling. Rønne. 1938. 64 s.
— Bornholmerhistorier og Noveller. Allinge, 1942. 167 s.
— Og Lyngen den veg. Bornholmerroman. Allinge, 1943. 164 s.
— Mands Vilje — Mands Værk. Allinge, 1945. 173 s.
— I Nat ringer Klokkerne. Historisk Roman fra Lybækkertiden paa Bornholm. Aakirkeby, 1949. 179 s.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SPROGET

Skougaard, P. N.: Bornholmsk-dansk Ordbog. (I hans: Beskrivelse over Bornholm. 1804. Bd. 1, s. 369—411).

Adler, A. P.: Prøve paa et bornholmsk Dialekt-Lexikon. 1ste og 2den Samling. 1856. 59 s.

Bornholmsk Ordbog. Udg. af Lærere. Rønne, 1873. 80 s.

Espersen, J. C. S.: Bornholmsk Ordbog. Med Indledning og Tillæg. Udg. af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab. 1908. 21+171+512 s.

Indledning: Bornholmsk Sproglære. Lydlære af Vilh. Thomsen og Bøjningslære af L. F. A. Wimmer. Sprogprøver. Tillæg af Viggo Holm.

Anmeldt af Anders Pedersen i Nordisk Tidsskrift for Filologi 3. Rk. Bd. 18, s. 75 ff og af Marius Kristensen i Danske Studier 1908. S. 189 ff.

Møller, P.: Det bornholmske Sprog. Rønne, 1918. 160 s.

Rohmann, Aage: Det bornholmske sprog. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 153—66).

Stibolt, P. K.: Bornholmskens Betegnelse for Mandsperson. (Danske Folkemaal. 1929. S. 52—57).

Teinnæs, Th.: Et par bemærkninger om nægtelsesordene i bornholmsk. (Danske Folkemaal. 1929. S. 48—52).

— En bornholmsk ordgruppe [skåra omm]. (Gammalt å Nyt. 1930. S. 52—57).

Køie, E.: Husdyrenes Navne. (Gammalt å Nyt. 1931. S. 32—36).

Teinnæs, Th.: Altid og immer i bornholmsk. (Danske Folkemaal. 1931. S. 52—55).

Noack, Ellen: Bornholmskens Stilling blandt de nordiske Sprog. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 127—50).

Kuhre, J. P.: Ordet »ja« i bornholmsk Sprogbrug. (Danske Folkemaal. 1933. S. 11—22).

Rohmann, Aage: En bemærkning om navneordenes bestemte form ved flertal på -er i bornholmsk. (Danske Folkemaal. 1935. S. 50—51).

Sonne, H. P.: De bornholmske Udsagnsords Tillægsform i Fortid. (Danske Folkemaal. 1935. S. 43—49).

Rohmann, Aage: En gammel bornholmsk dialektoptegnelse [af sognepræst Laurits Smith, Hasle]. (Danske Folkemaal. 1936. S. 1—24).

— Pronomenet hin i bornholmsk. (Danske Folkemaal. 1941. S. 23—29).

Rohmann, Aage: Om de bornholmske plantenavne. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. 1942. S. 115—22).

Kroman, Erik: Svenske Indvandringer paa Bornholm. (I hans: Musikalsk Akcent i Dansk. Med Tillæg: Svenske Indvandringer i Danmark i Oldtiden. 1947. S. 227—32).

Benson, Sven: Suffixet -ot i Bornholmsmålen. (I hans: Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan. Lund, 1951. S. 162—67).

Andersen, Børge: Hovedpunkter i en udtryksanalyse af en bornholmsk dialekt. (Selskabet for Nordisk Filologi. Årsberetning fra 1953. S. 4—6).

Ljunggren, K.G.: Notiser om 1500-talets bornholmska. (Festskrift til Peter Skautrup. 1956. S. 257—64).

Rohmann, Aage: Trænavnenes form og brug i bornholmsk. (Festskrift til Peter Skautrup. 1956. S. 265—71).

Navneforskning.

Bornholmsk Navneskik. (I: Fredrik Nielsen, Axel Olrik og Johannes C. H. R. Steenstrup: Dansk Navneskik. 1899. S. 75—76).

Knudsen, Gunnar: Bornholmske navne paa -løse. (Danske Studier. 1922. S. 172—76).

Polemik: M. K. Zahrtmann: Løse-Formen i bornholmske Stednavne. (Danske Studier. 1925. S. 180—81). Gunnar Knudsen sammesteds s. 181—82.

Zahrtmann, M. K.: Tilnavnet Menved [om Navnet Bonavedde]. (Danske Studier. 1925. S. 183—86).

Polemik: Aage Rohmann: Bonavedde. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 105—13). Zahrtmann, M. K.: Bonavedde og andre bornholmske Navne. (Danske Studier. 1935. S. 89—94).

Aakjær, S.: Nogle bornholmske Stednavne. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark. Aarbog. 1926. S. 124—36).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hermansen, J. V. V.: Bornholm. Navnets Oprindelse og Alder. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 122—30).

Kristensen, Marius: En opkaldelsesskik på svenske og bornholmske runestene. (Danske Studier. 1930. S. 150—56).

Køie, Ernst: Omkring de bornholmske Stednavne. (Jul paa Bornholm. 1933. S. 35—36).

Knudsen, Gunnar: Det bornholmske Stednavn Træbenegaard. (Danske Studier. 1934. S. 121—27).

— Præpositioner i bornholmske Bebyggelsesnavne. (Studier tilegnede Verner Dahlerup... 1934. S. 25—33).

Rohmann, Aage: Omkring de bornholmske stednavne. (Jul paa Bornholm. 1934. S. 36—39).

Grandjean, Louis E.: Søkortets Stednavne. 1946. Bd. 2, s. 312—28, ill.

Knudsen, Gunnar: Bornholmske Torp-Navne. (Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk Ortnamnsforskning. 1946. S. 24—33).

Bornholms Stednavne. 1950—51. 31+586 s. (Danmarks stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. Nr. 10).

Bemærkninger af August F. Schmidt: Bornholms Stednavne. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 41—47). — H. K. Larsen: Et bornholmsk stednavn. (Bornholmske samlinger. 1955. Bd. 34, s. 147—49, ill.).

Nielsen, J.: Stednavnet Tassen. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 49—54).

— Gudens hjem og troldens hule. Stednavnet Gudhjem og andre stednavne. (Bornholmske Samlinger. 1955. Bd. 34, s. 151—58).

ARKÆOLOGI

Jacob a Melle: Commentatiuncula de simulachris aureis, quæ in Boringholmia, maris Balthici insula, agris eruuntur. Lubecae, 1725. 16 s. 1 tavle.

Vedel, E.: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. 1886. 424 s. ill. 1 tavle, 1 kort.

— Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. 1897. 166 s. ill. 1 tavle.

Rørdam, K.: Beretning om en geologisk [-arkæologisk] Undersøgelse paa »Frænnemark« ved Svaneke paa Bornholm. (Danmarks geol. Unders. 2. Rk. Nr. 7). 1895. 18 s.

Stjerna, K.: Bidrag til Bornholms befolkningshistoria under järnåldern. (Antikvarisk Tidsskrift för Sverige. Bd. 18. Nr. 1. Sth. 1905. 303 s. ill.).

Kjær, H.: Om Bornholm i Jærnalderen. Bemærkninger i Anledning af K. Stjerna: Bidrag til Bornholms Befolkningshistoria. (Bornholmske Samlinger. 1907. Bd. 2, s. 111—53, ill.).

Vedel, E.: Bornholms Oldtid. (Bornholmske Samlinger. 1907. Bd. 2, s. 157—92, ill.). (Også i særtryk).

Frödin, O.: Några lerkärl från Bornholms stenålder. (Fornvännen. 1916. S. 181—200).

Neergaard, C.: Bornholms Arkæologi. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 249—80, ill.).

Thorsen, Peter: Bornholmske Langvolde. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 101—21, 1 kort).

Galster, Georg: Møntfundet fra Store Frigaard. [Østermarie]. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1929. 3. Rk. Bd. 19, s. 283—315, ill.).

Lind, Th.: Helleristningerne paa Storløkkebakken i Olsker. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann. 1931. S. 34—38, ill.).

Thorsen, P.: En gammel Dyrknings- og Begravelsesplads samt et Stednavn. (Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann. 1931. S. 89—94).

Thorsen, Peter: Lidt mere om de bornholmske Langvolde. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 28—32).

Klindt-Jensen, Ole: En Stenalderboplads i Grisby. (Bornholmske Samlinger. 1935. Bd. 23, s. 212—18, ill.).

Galster, Georg: Møntfund i Danmark før Aar 1700. (Numismatisk Forenings Medlemsblad. 1935). (Bornholm: S. 345).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

— Møntfund i Danmark 1700—1737. (Nordisk numismatisk Årsskrift. 1936). (Bornholm: s. 21—27 og 73—78, ill.).
— Møntfund i Danmark 1739—1780. (Nordisk numismatisk Årsskrift. 1937.). (Bornholm: S. 62—73, 75, 80—82, 86—91, 96, ill.).
— Møntfund i Danmark 1780—1800. (Nordisk numismatisk Årsskrift. 1938.). (Bornholm: S. 78).
Ekholm, Gunnar: Bornholms fynd av romerska importvaror. (Bornholmske Samlinger. 1937. Bd. 25, s. 333—43, ill.).
Klindt-Jensen, Ole: Ertebøllekultur på Frennemark. (Bornholmske Samlinger. 1937. Bd. 25, s. 345—52, ill.).
Thorsen, Peter: Bornholms Forhistorie. En kort Udsigt. Rønne, 1938. 48 s. ill.
Brøndsted, Johannes: Bornholm i Oldtiden. Tidsskriftet Danmark. 1940. S. 268—70, ill.
Klindt-Jensen, Ole: Et bornholmsk Ostekar i europæisk Sammenhæng. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. 1942. S. 45—49, ill.).
Skovmand, Roar: De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1942. 275+XIV s. ill.) (Heri om flere bornholmske fund).
Mackeprang, Mogens B.: Om de saakaldte »Guldgubber«. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1943. S. 69—76, ill.).
Breitenstein, Niels: De romerske Møntfund fra Bornholm. 1944. 85 s. ill. (Nordisk numismatisk Årsskrift).
Broholm, H. C.: Danmarks Broncealder. 1944. (Helleristninger på Bornholm: Bd. 2, s. 197—99).
Glob, P. V.: Bornholms Helleristninger. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1948. S. 83—91, ill.).
Vore Fortidsminder. Udg. af Geodætisk Institut. Arkæologisk Kort over Bornholm. 1:100.000. [Med beskrivelse af oldtidsmindesmærker og historiske mindesmærker]. 1948. 19 s. 1 kort.
Kapel, Holger: Foreløbig beretning om nye mikrolitfund paa Bornholm. (Bornholmske Samlinger. 1949. Bd. 32, s. 9—20, ill.).
Larsen, Knud A.: Bornholm i ældre Jernalder. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1949. S. 1—214, ill.).
Breitenstein, Niels: En bornholmsk Guldskat. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1951. S. 24—28, ill.).
Klindt-Jensen, Ole: Freds- og Krigstid i Bornholms Jernalder. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1951. S. 15—23, ill.).
Becker, C. J.: Maglemosekultur paa Bornholm. (Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1951. S. 96—177, ill.).
Helbæk, Hans: Preserved apples and panicum in the prehistoric site at Nørre Sandegaard in Bornholm. (Acta Archaeologica. 1952. Bd. 23, s. 107—115, 2 tavler).
— Sæddodder og Korn paa Bornholm i det 13. Aarhundrede. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 9—15, ill.).
Becker, C. J.: Zwei Frauengräber des 7. Jahrhunderts aus Nørre Sandegaard, Bornholm. (Acta Archaeologica. 1953. Bd. 24, s. 127—55, ill.).
— Lousgaard 28. Ein Kammergrab des 10. Jahrhunderts aus Bornholm. (Acta Archaeologica. 1953. Bd. 24, s. 155—63, ill.).
Klindt-Jensen, Ole: Sorte Muld. Et besøg på Bornholm for 1500 år siden. Allinge, 1956. 20 s. ill.
— Bornholm i folkevandringstiden. 1957. 326 s. ill. tavler.

Runeindskrifter.

Wimmer, L. F. A.: Døbefonten i Åkirkeby kirke. 1887. 84 s. ill. 7 tavler.
Kristensen, Marius: Bornholms runeindskrifter. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 50—58).
Moltke, E.: Vester Marie-stenen VI og lidt om svensk indflydelse på bornholmske runestene. (Danske Studier. 1934. S. 9—20, 1 tavle).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bæksted, Anders: Vester Marie-stenen I og de danske runeligsten. (Danske Studier. 1935. S. 39—58, ill. 2 tavler).

Jacobsen, Lis og *Erik Moltke:* Bornholm. (I deres: Danmarks runeindskrifter). Under Medvirkning af Anders Bæksted og Karl Martin Nielsen. 1941—42. Bd. 1, sp. 421—70 og 614—17 (Tekst). Bd. 2, s. 345—400 (Atlas).

— — Danmarks Runeindskrifter. Lommeudgave. 1942. (Bornholm: S. 101—15).

Moltke, Erik: Lousgårds-perlens runeindskrift. (Festskrift til Peter Skautrup 21. januar 1956. S. 1—8).

HISTORIE

Samlede fremstillinger af Bornholms historie og blandede skrifter.

Ravn, R. Pedersen: Borringholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Med Understøttelse af Carlsberg Fondet udg. af Bornholms historiske Samfund. Rønne, 1926. 17+214 s.

Kongelig Resolution af 28. Juli 1739. (1. Kendelsepengene. 2. Udmarksjorderne. 3. De til Civilbetjente udlagde Gaarde. 4. Bogklaring. 5. Skoler. 6. Amtsforvalter Schrøders Løn. 7. Skifteskriverembedet.). (Bornholmske Samlinger. 1910. Bd. 5, s. 41—69).

Schlegel, J. F. W.: Om Øen Bornholms Forbindelse med Danmark og dens Indbyggeres særskilte Rettigheder. (I hans: Danmarks og Hertugdommenes Statsret. 1827. Bd. 1, s. 429—82).

Jørgensen, J. A.: Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider. Efter hidtil utrykte Kilder. Rønne, 1897. 72 s. 1 tavle.

— Bornholms Historie. Rønne, 1900—01. Bd. 1—2.

— De gamle bornholmske Herreds- og Sognesegl. (Bornholmske Samlinger. 1907. Bd. 2, s. 193—98, ill.).

Zahrtmann, M. K.: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller. (Bornholmske Samlinger. 1913. Bd. 8, s. 128—211).

— Bornholms Frimænd. En Stump dansk Adelshistorie. (Bornholmske Samlinger. 1925. Bd. 16, s. 120—59).

— Bornholms Landsting. (Bornholmske Samlinger. 1925. Bd. 16, s. 160—68).

Grandjean, Poul Bredo: Bornholms Drage. (I hans: Det danske Rigsvaaben. 1926. S. 153—54 og 249).

Zahrtmann, M. K.: Borringholms gamle Herredsfogedgaarde. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 37—42).

— Borringholmerens Historiebog. 1934—35. Bd. 1—2.

Lind, Th.: Bornholms Historie. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 121—64, ill.).

Kofoed, K. H.: Bornholms Historie. (Bornholm. Turistforeningen for Danmark Aarbog 1947. S. 9—24, ill.).

Schmidt, August F.: Randbemærkninger til Bornholms Historie. (Bornholmske Samlinger. 1949. Bd. 32, s. 121—34).

Bornholms Moser — Helleristninger og Sagnsten — Folkesagn — Gårddrønten — Blod-Egil og Knytlinga-Saga — Bornholmske Sognegilder — Det bornholmske Fadervor — P. C. Trandberg).

Bornholms historie indtil 1660.

Bulmer, J.: Udsigt over Bornholms Historie indtil 1661 især i statsretlig Henseende. (Bornholmske Samlinger. 1924. Bd. 15, s. 75—121).

Koefoed, Ove: Oversigt over Bornholms Historie til 1660. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 167—200, ill.).

Zahrtmann, M. K.: Fra Hedenold til Kristendom. Blade af Bornholms Historie. (Bornholmske Samlinger. 1911. Bd. 6, s. 97—132).

— Hammershuses Tilblivelse — Lilleborgs Undergang. (Bornholmske Samlinger. 1924. Bd. 15, s. 161—69).

Bulmer, J.: Om Opførelsen af Hammershus og Ødelæggelsen af Lilleborg. (Bornholmske Samlinger. 1925. Bd. 16, s. 110—19, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

— Om Kong Erik Menveds Besiddelsestagelse af Bornholm i Aaret 1319. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 105—14).
Hübertz, J. R.: Aktstykker til Bornholms Historie. 1327—1621. (1851)—1852. VIII + 634 s. (Også med tysk titel).
Zahrtmann, M. K.: Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.s sidste Svenskekrig (1643—45). (Bornholmske Samlinger. 1909. Bd. 4, s. 101—74).
— Malkværnen i Sagn og Historie. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 32—49).
Ellekilde, H.: Kampen i Malkværnskansen den 9. Juni 1645. Svar til Hr. Overlæge M. K. Zahrtmann. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 99—126).
Stibolt, P. K.: Samtidige Beretninger og eftertidige. Kampen i Madvigen d. 9. Juni 1645. [Svar til H. Ellekilde]. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 33—42).
Handlingar angående Bornholm under Svenskt välde. (Handlingar rörande Skandinaviens historia. Stockholm. 1858. Bd. 39, s. 374—431).
Handlingar hörande till Bornholms historia under året 1658. 10 bref från Johan Printzensköld till G. O. Stenbock. Medd. af Martin Weibull. (Samlingar till Skånes historia. Lund, 1870. S. 7—18).
Berger, L.: Den svenske guvernören Printzenskölds mord och upproret på Bornholm 1658. (Historisk Tidskrift. Bd. 8. Stockholm, 1888. S. 313—40).
Larsen [Liljefalk], Axel: Bornholms Reisning 1658. (Museum 1890. S. 321—35).
Zahrtmann, M. K.: Til Belysning af Bornholmernes Opstand mod de svenske 1658. De danske Kilder. (Historisk Tidsskrift. 1894. 6. Rk. Bd. 5, s. 223—42).
— Svenskerne paa Bornholm 1658. (Historisk Tidsskrift. 1897. 7. Rk. Bd. 1, s. 129—64).
— Mænd fra 1658. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 12—31).
Folket brød sit fremmedaag. Gengivelse af Bornholmernes gavebrev 1658 til Frederik III. Med forord og tydning af Th. Lind. Rønne, 1956. 16 upag. s. (Bornholms Tidendes nytårshilsen).

Bornholms historie 1660 til nutiden.

Zahrtmann, M. K.: Tilstande og Personer paa Bornholm efter Krigen 1658. (Museum. 1892. Bd. 2, s. 1—14).
— Præsten Povl Ancher. Bornholm 1654—1697. (Bornholmske Samlinger. 1922. Bd. 14, s. 1—47).
— Den skaanske Indvandring paa Bornholm omkring 1680 og Skovrider Hans Olufsen Madvig paa Kobbegaard. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 11—26).
— Admiraltogtet til Borringholm 1683. (Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, s. 43—53).
Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier, og de dem, paa Grund af samme, forundte Frieheder og Benaadninger. [21. September 1770]. 1770. 4 s.
Bulmer, J.: Bornholms Privilegier. (Skatteprivilegierne). Bornholmske Samlinger. 1913. Bd. 8, s. 48—59).
Fuglsang, A.: Fra det 18. Aarhundrede. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 29—39).
Flood, C.: Under Krigen (1807—14). Nogle historiske Optegnelser. Kra. 1892. (Om Kaperiet fra Bornholm og Kristiansø, s. 1—60).
Larsen, Kay: Danmarks Kapervæsen 1807—14. 1915. 205 s. [Fortegnelse over Kapere samt om Caspar Wolffsen, s. 168—73 og 184—87].
Christian Frederik: Rejse Iournal ført paa Touren til Bornholm fra 10. til [28.] Juli 1824. (Bornholmske Samlinger. 1925. Bd. 16, s. 1—109).
Lind, Th.: Træk af Bornholms Historie efter 1660. (Bornholmske Samlinger. 1928. Bd. 19, s. 201—20, ill.).
Kofoed, K. H.: Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage. (Bornholmske Samlinger. 1935—40. Bd. 23, s. 1—193, ill., bd. 24, s. 1—239, ill., bd. 25, s. 1—332, ill., bd. 26, s. 1—356, ill., bd. 27, s. 1—285, ill.). (Også særtryk).
— De politiske Forhold paa Bornholm. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 1, s. 239—309, ill.).
Olsen, H. Chr.: Bornholm under den tyske besættelse. (I: Chr. Refslund og Max Schmidt (Red.): Fem Aar. Indtryk og Oplevelser. 1945—46. Bd. 1, s. 358—65, bd. 2, s. 538—52).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bornholm. Besat — bombet — befriet. Rønne, 1945—47. Bd. 1—2, ill. [Billedværk med 8 sider tekst]. Bd. 2 med titel: Russerne og Bornholm.

Værnø, Knud-Erik: Oplevelser som Læge paa Bornholm i Foraaret 1945. (Aggebo, Anker (Udg.): Danske Lægememoirer. 1946. Femte Samling. S. 177—98).

Nielsen, Viggo: Begivenhederne paa Bornholm, Maj 1945. (Københavns Stifts Aarbog 1945—46. 1946. S. 56—62, ill.).

[*Kofoed, Svend E.*]: Tredive Dage. Udarbejdet efter Amtslæge Svend E. Kofoeds Optegnelser [om Begivenhederne på Bornholm i maj 1945]. Rønne, 1950. 39 s. ill. [Privattryk].

Hansen, Aa. Chr. Mørk: Hjælpen til Rønne og Neksø i anledning af bombardementerne den 7. og 8. maj 1945. Udg. af Bornholmskomiteen. 1952. 108 s. ill.

SAMLINGER AF BIOGRAFIER

Jørgensen, J. A.: Series Pastorum eller Fortegnelse over Præsterne paa Bornholm siden Reformationen. Med vedføjede Anmærkninger. Rønne, 1907. 155 s.

Nedergaard, P.: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en præste og sognehistorie (kirkelig geografi). 1951. Bd. 1, s. 516—58.

Bornholms Provster i 100 Aar. [Portrætter og Data]. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 26—27, ill.).

Bornholms Folketingsmænd 1849—1938. [Portrætter og data]. (Jul paa Bornholm. 1938. S. 16—17, ill.).

Bornholms Landstingsmænd 1849—1939. [Portrætter og Data]. (Jul paa Bornholm. 1939. S. 12—13, ill.).

Appelinstansernes Embedsetat 1660—1919. Udg. af Rigsarkivet. 1928. (Fortegnelse over Landsdommere, Landstingsskrivere og -hørere paa Bornholm, s. 83—85).

Danmarks kommunale Forvaltning. Udg. af Selskabet »Vort Samfund«. 1929. (Bornholm i Bind med Frederiksborg og Københavns Amt, s. 325—407, 502—19, ill.).

Jørgensen, J. A.: Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Supplement til L. de Thuras Bornholms Beskrivelse 1756. (Bornholmske Samlinger. 1908. Bd. 3, s. 107—93).

Bornholms Kommandanter gennem hundrede Aar. [Portrætter og data]. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 27—29, ill.).

Bloch, J.: Stiftamtmænd og Amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660—1848. 1895. 163 s. (Bornholms Amt: s. 46—49).

Jonassen, Germann, H. W.: Stiftamtmænd og Amtmænd i Kongeriget Danmark 1848—1922. Biografier og Portrætter. 1923. S. 191—206.

Danmarks Amter og deres Mænd. Red. af O. Osvald. 1939. S. 141—62, ill.

Lind, Th.: Bornholms Amtsraad 1842—1942. 151 Biografier med en Indledning. Rønne, 1943. 104 s. ill.

Bruun, H.: Danmarks Amtsforvaltere 1660—1848. Bornholms Amt. (Personalhistorisk Tidsskrift. 7. Rk. Bd. 4. 1920. S. 106—08).

Hatt, H.: Danmarks Amtsforvaltere 1848—1932. 1933. 64 s. (Særtryk af Personalhistorisk Tidsskrift 1933).

Hundrup, F. C.: Lærerstanden ved de lærde Skoler i Nakskov, Nysted og Rønne. Samlet efter trykte og utrykte Kilder. Indbydelsesskrift til Roeskilde Kathedralskole. Roskilde, 1866. (Rønne: s. 44—68).

Lind, Th.: Lærerne ved Statsskolen i Rønne 1818—1929. (Statsskolen i Rønne. Indbydelsesskrift til de offentlige Eksamener. 1929. S. 3—31, ill.).

Rønne Statsskoles rektorer i 100 Aar. [Portrætter og data]. (Jul paa Bornholm. 1941, s. 16, ill.).

[*Koefoed, C. G.*]: Fortegnelse over Disciple fra Rønne Skole, som i Aarene 1823—93 have underkastet sig en afsluttende Examen ved Universitet eller Skole. (Indbydelsesskrift til Rønne lærde Skole. 1894. S. 3—37).

— Fortegnelse over samtlige Elever i Rønne lærde Skole 1818—1900. (Indbydelsesskrift til Rønne lærde Skole. 1901. 120 s.). (Tilføjelser og Rettelser i Indbydelsesskrift 1903, s. 1—16).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

[*Biografier af Folkeskolelærere paa Bornholm*]. Lærerne og Samfundet. Bd. 3. 1913. S. 461—75, portrætter).

Dansk Skole-Stat. Under Red. af N. A. Larsen. 1933—34. Bd. 2, s. 340—73. Bd. 4, s. 286—89, 397—99, ill.

Pedersen, P. Vilh.: Danmarks amtsvejinspektører. Udarbejdet af amtsvejinspektørforeningen. Randers, 1949. S. 26—29, ill.

Bornholms Historie. Landbruget og dets Biografier. Rønne, 1950. 422 s. ill.

Bornholms Skovridere siden 1800. [Portrætter og data]. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 36—37, ill.).

Dansk Mejeristat. 1931. Bd. 2, s. 311—36, ill.

Vor Tids danske Musikere og Tonekunstnere. 1937. S. 533—41, ill.

Organist- og Kantorembederne i København, de danske Købstæder og købstadlignende Byer samt disses Indehavere. 5. Udg. 1953. S. 105—09.

Øst, N. C.: Materialier til et dansk biographisk-literarisk Lexikon, indeholdende: Fortsættelser af, Tillæg til, Rettelser i de indtil 1835 udkomne Lexica, om Danske, Norske og Islændere. 1835—[38]. 1200 sp. (Heri: Materialier til et bornholmsk Forfatterlexicon sp. 845—48, 850—53, 885—88, 892—96, 917—20, 945—53 og 1045—46).

Portrætter af kendte Bornholmere afgaaet ved Døden sidste Aar. [Med korte biografiske data]. Årlig i Jul paa Bornholm. 1933 ff.

Kofo(e)d, Karl M.: Bornholmske Særlinge. 1934. 84 s.

Kofoed, H. Sonne og N. C. Stangegård: Klippeøens Mænd fødte og førte. Rønne, 1948. 164 s. ill.

BIOGRAFIER AF ENKELTE PERSONER

Kunstnermonografier se afsnittet Kunst.

Abrahamson, Jacob. *Kjølby, A.:* Jacob Abrahamson. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 74—108, ill.). (Også særtryk).

Anker, Hans: Min Barndom paa Landet. Erindringer af afdøde Gaardejer Hans Anker, Strangegaard. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 22—25, ill.).

Bergsøe, Vilhelm. *Stub-Jørgensen, C.:* Vilhelm Bergsøe og Bornholm. Noter til Bornholms Litteraturhistorie. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. Rønne, 1942. S. 131—37).

Bidstrup, Otto: Nogle Erindringer. I. (Jul paa Bornholm. 1956. S. 25—38, ill.).

Blem, M. P. (I: H. Wulff: Den danske Rigsdag. 1882. S. 502—03).

Bohn, H. og P. Bohn. *Sørensen, V. K.:* To bornholmske Fætre, der blev berømte Generaler i fremmed Krigstjeneste. (Ad Fortids Veje. 1944. S. 133—39).

Bramsen, K. *Vestergaard, Niels:* Kgl. Skovrider Bramsen. (Dansk Skovforenings Tidsskrift. 1933. S. 514—17, portræt).

Brandt Nielsen, Kristine: Optegnelser om slægten og livet paa »Egesgård« i Bodilsker. (Jul paa Bornholm. 1955. S. 28—31, ill.).

Claudius, Agnete: Mindernes ø. Spredte livs- og rejseskildringer. 1950. 166 s. ill. (Om opholdet på Bornholm, s. 13—48).

Dam, Janus. *Nielsen, Viggo:* Janus Dam. 8/9 1854—22/7 1944. (Jul paa Bornholm. 1944. S. 44, ill.).

Dam, Philip Rasch. (I: H. Wulff: Den danske Rigsdag. 1882. S. 109—12).

Dampe, J. J.: Fortælling om mit Fængsel i haardeste Grad i tyve Aar, og min Forvisning i syv Aar. 1858. 243 s.

— Fortælling om ... Lidelser, mig tilføiede formedelst min Lære om Folkets Ret. Udg. af Dansk Kautionsforsikring. 1951. 328 s.

Dominici, Hans. *Jørgensen, J. A.:* Hans Dominici. Præst i Kjelstrup i Skaane 1674—77, i Sct. Ibs og Svaneke paa Bornholm 1685—1706. Rønne, 1905, 8 s. (Særtryk af Artikel i Bornholms Avis).

Drachmann, Holger. *Bentzon, Harriet:* Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem. 1932. (Den bornholmske Periode: s. 83—119).

Rubow, Paul V.: Holger Drachmanns Ungdom. 1940. 230 s.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stub-Jørgensen, C.: Holger Drachmann på Bornholm. (Jul paa Bornholm. 1949. S. 4—11, ill.).

Erichsen, Vilhelmine. Drachmann, Eva: Vilhelmine, min mor. 1953. 159 s. ill. *Stub-Jørgensen, C.:* Vilhelmine Drachmann. Spredte træk om Drachmanns bornholmske barnebrud. (Jul paa Bornholm. 1955. S. 4—10, ill.).

Espersen, Jacob. *Hagemann, C. J.:* Gamle Originaler. III. Skipper Jacob Espersen, Neksø. (Bornholmske Samlinger. 1927 (ɔ: 1929). Bd. 18, s. 53—65, ill.).

Fallesen, Edv. (I: H. Wulff: Den danske Rigsdag. 1882. S. 377—78).

Friis Hansen, J. *Christensen, Villads:* Friis Hansen som Sognepræst. 1922. 189 s. ill. portræt.

Gad, Elieser. *Gad, Agnes J.:* Et lille Omrids af Elieser Gads Liv (1771—1838). Efter mundtlige Beretninger og Erindring fortalt af hans næstældste Datter. Trykt som Manuskript. 1931. 120 s. ill.

Dam, G. L.: En Smædevise [om Elieser Gad]. Rønne, 1953. 15 s. (Særtryk af Kronik i Bornholms Tidende).

Grønbech, Vilhelm: Udtalelse af en gammel Bornholmer. (Bornholmernes Land. 1944. Bd. 2, s. 5—7).

Stub-Jørgensen, C.: Vilhelm Grønbech. 14. Juni 1873—21. April 1948. (Jul paa Bornholm. 1948. S. 38—39, ill.).

Nielsen, Jan: Vilhelm Grønbech. (Jul paa Bornholm. 1949. S. 39—42, ill.).

Gumløs, Niels. *Zahrtmann, M. K.:* Landkapitajn Niels Gumløs. (Bornholmske Samlinger. 1926. Bd. 17, s. 33—41, ill.).

Götzsche, E. *Lind, Th.:* Overbibliotekar E. Götzsche. (Jul paa Bornholm. 1946. S. 44, portræt).

Hansen, Andreas. Arbejdsaar og Fyraften. Rønne, 1956. 291 s.

Hansen, Hendrich. *Lind, Harald:* Hendrich Hansen. Et Hundredårsminde på Svaneke Havn. (Jul paa Bornholm. 1950. S. 33—36, ill.).

Hansen, Jakob. *Nexø, M. Andersen:* Jakob Hansen. (I: Jakob Hansen: Golgatha. 1912. S. 1—23, portræt).

Schmidt, August F.: Forfatteren Jakob Hansen. (Bornholmske Samlinger. 1935. Bd. 23, s. 204—11, portræt).

Stub-Jørgensen, C.: Jakob Hansen. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 30—35, ill.). (Også særtryk).

Hansen, Johan: En bornholmsk Haandværkers Erindringer. Optegnelser om Livet paa Bornholm for hundrede Aar siden. Udg. ved Th. Lind. Rønne, 1934. 256 s. ill.

Hansen, Michael. *Lind, Th.:* Bornholms sidste Skibsmaler. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 43, ill.).

Hansen, N. C.: Fra en Præstegerning langt mod Øst. Minder fra Rønne-Knudsker. (I: E. Steenvinkel (Red.): Hjemliv og Trosliv. 1941. Bd. 9, s. 55—102, ill.).

Harild, H. B. *E. K.:* Borgmester H. B. Harild. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 26—29, ill.).

Harild, Niels Larsen. *Harild, H. B.:* Fra Vugge til Grav. (Jul paa Bornholm. 1939. S. 17—28, ill.).

Hauberg, P. *Stub-Jørgensen, C.:* P. Hauberg og Bornholm. (Jul paa Bornholm. 1950. S. 4—11, ill.).

Hauge, C. N.: 19 Aar paa Bornholm 1902—1920. (I hans: Erindringer 1870—1924. S. 150—221, ill.).

Nielsen, Niels: C. N. Hauge. (Jul paa Bornholm. 1941. S. 13—15, ill.).

Herold, Vilhelm. Vilh. Herold om sin Barndom og Ungdom. (Damernes Noteringskalender for 1904. 1903. [22 S.] ill.).

Ipsen, Paul. *Marcher, Chr.:* Paul Ipsen. 26. december 1895—18. juli 1952. (Jul paa Bornholm. 1952. S. 43—44, ill.).

Jensen, Alfred. *Holm, Henry:* Realskoleforstander Alfred Jensen. 24. November 1879—22. Februar 1947. (Jul paa Bornholm. 1947. S. 43, ill.).

Jensen, Henning: Nogle Erindringer fra et langt Liv. (Gads danske Magasin. 1926. (Bornholm: s. 518—23)).

Jensen, Hans: Henning Jensen. (Bavnen. 1929. S. 287—92).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jensen, Marius. *Jespersen, Karl:* Marius Jensen. (Højskolebladet. 1932. S. 612—15, ill.).

Jensen, N. P. *Forstander N. P. Jensen i Tale og Skrift.* En Mindebog udgivet for Slægt og Venner ved Nanna Ingerslev. Aakirkeby, 1934. 120 s. portræt.
Hansen, Andreas: Forstander N. P. Jensen 1854—1928. (Højskolebladet. 1928. sp. 589—92, ill.).

Jespersen, Knud. *Madsen, Arne:* Kommandant Knud Jespersen 7/1 1873—17/5 1941. (Jul paa Bornholm. 1941. S. 29—30, ill.).

Jespersen, Magnus. *Garboe, Axel:* Bornholmer-Geologen Magnus Jespersen. 1931. 256 s. ill.

Johansen, Hans. *Lind, Th.:* Viceskoledirektør Hans Johansen. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 40, ill.).

Jørgensen, Esber. *Zahrtmann, M. K.:* Herredskapitajn Esber Jørgensen. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 1—11).

Kjøbek, Jens Hansen. *Thorsen, Peter:* En »hænnuer« Mand. Jens Hansen Kjøbek. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 17—19, ill.).

Kjødt, V. *Møller, Gunnar Bjerg:* Vilh. Kjødt. 31. juli 1909—6. september 1953. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 42—43, ill.).

Koefoed, Axel. *Hansen, Andr.:* Axel Koefoed [Siegaard i Aaker]. (Jul paa Bornholm. 1937. S. 32—34, ill.).

Koefoed, Chr. *Heft, Tage:* Hr. Kaaffed. [Billedskærer Chr. Koefoed]. (I hans: Folket fortæller. 1942. S. 170—72, portræt).

Koefoed, Hans Madsen. (Dansk Rigsdagskalender. 1856. S. 124—25).

Koefoed, M. C. *Lind, Th.:* Rektor M. C. Koefoed. (Bornholmske Samlinger. 1938. (ɔ: 1939). Bd. 26, 3 upag. s. portræt).

Koefoed, Michael. *Sonne, Carl:* Generaldirektør Michael Koefoed. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 31, portræt).

Koefoed, P. Lund: Fra min Tid. Personlige Skildringer fra 1860erne og fremefter. Nedskrevne 1933—34. Særtryk af Kronikker i Bornholms Tidende. Rønne, 1942. 60 s. ill.

Kofod, H. C. *Jensen, N. P.:* Hans Christian Kofod, Graneli. Rønne, 1928. 52 s. 2 tavler.

Kofod, Lucianus. (I: Wulff, H.: Den danske Rigsdag. 1882. S. 228—32).
Stub-Jørgensen, C.: Lucianus Kofod og »Bornholms Drape«. (Bornholmsk Hjemstavn. 1943. S. 25—37, ill.).

Kofoed, Charlotte Brandt. *Kofoed, Hans Chr.:* Mors Udvikling gik ikke i Staa. (I: Ernst Fr. Hansen (Red.): Min Mor. 1948. Bd. 2, s. 197—205, portræt).

Kofoed, Hans Christian. *Kofoed, Astrid:* Kordegn Kofoed. 17. april 1898—22. oktober 1952. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 25—27, ill.).

Kofoed, K. H.: Hvad har livet lært mig. (Vogel-Jørgensen, T. (Udg.): Livet lærte mig. 1950. S. 100—105).
Lind, Th.: Departementschef K. H. Kofoed. 11. marts 1879—14. maj 1951. (Jul paa Bornholm. 1951. S. 30—31, ill.).

Kofo(e)d, Karl M. *Hansen, Andr.:* Karl M. Kofoed. (Jul paa Bornholm. 1941. S. 35, ill.).

Kofoed, Marie. *Rohmann, Aage:* To gamle bryllupsdigte. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 37—39, ill.).
Rohmann, Aage: Kaptajn Hans Peter Kofoed og etatsrådinde Marie Kofoed. (Jul paa Bornholm. 1953. S. 37—39, ill.).

Kofoed, Poul Hansen. Poul Hansen Kofoeds Optegnelser. Ved Th. Hauch-Fausbøll. (Personalhistorisk Tidsskrift. 1938. S. 60—64).

Krabbe, L. V. H. *Kofoed, K. H.:* Amtmand Krabbes Afskedigelse. (Bornholmske Samlinger. 1935. Bd. 23, s. 194—203).

Kuhre, J. P. *Lind, Th.:* J. P. Kuhre f. 26/4 1886 d. 20/5 1941. (Jul paa Bornholm. 1941. S. 36, ill.).

Lange, M. og H. Lange. *Lind, Th.:* Brødrene Lange. (Jul paa Bornholm. 1942. S. 44, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Langhorn, J. F. *Zahrtmann, M. K.:* Langhorn. Et stykke bornholmsk Lægehistorie. (Festskrift til Julius Petersen. 1910. S. 85—100).

Lund, Otto J. *Lind, Th.:* Forfatteren Otto J. Lund. 4. 5. 1884—30. 12. 1948. (Jul paa Bornholm. 1949. S. 43, ill.).

Madvig, J. N.: Livserindringer. 1887. 371 s. portræt. (S. 1—51: Barndomsaarene paa Bornholm 1804—17).

Myhre, V. *Lind, Th.:* Fotograf Myhre. (Jul paa Bornholm. 1942. S. 37—41, ill.).

Møller, Christian. *Svaabeck, M.:* [Christian Møller] (i: Arven, en Bog for Ungdommen. Udg. af Luthersk Missionsforening. 1930. S. 13—65).

Møller, I. P. *J[ensen], A[lfred]:* Lidt om I. P. Møllers Barndom samt hans første Optegnelser. (Jul paa Bornholm. 1936. S. 24—26, ill.).

Nexø, Martin Andersen: Under aaben Himmel. 1935. 194 s. (Erindringer, bd. 2).
— For Lud og koldt Vand. 1937. 180 s. (Erindringer, Bd. 3).
Kristensen, Sven Møller: Martin Andersen Nexøs Bøger. En Bibliografi. 1948. 43 s.
Stub-Jørgensen, C.: Martin Andersen Nexøs Bornholm. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 26—31, ill.).

Nielsen, Lars. *Kragh, S.:* Kvartermester Lars Nielsen. 5. Sg., Habbedamsgaard, Olsker. (Bornholmske Samlinger. 1942. Bd. 28, s. 143—58, ill.).

Nielsen, Niels. Hansen, H. L. Willemoes: Borgmester Niels Nielsen. (Jul paa Bornholm. 1942. S. 4—13, ill.).

Pedersen, Findanus. *Hagemann, C. J.:* Gamle Originaler. IV. Smedemester Findanus Pedersen, Nexø. (Bornholmske Samlinger. 1929. Bd. 20, s. 131—40, ill.).

Rohde, Emil Brusch. *Rohde, Arne:* Provst Emil Brusch Rohde. (Københavns Stifts Aarbog 1942—43. 1944. S. 291—93, ill.).

Schöne, Elna. J[ensen], A[lfred]: Elna Schöne. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 38, ill.).

Seidenfaden, Aa.: Erindringer fra Bornholm 1908—19. (Jul paa Bornholm. 1954. S. 11—16, ill.).

Smidt, M. M. *Skovmand, Helge:* Redaktør M. M. Smidt. (Højskolebladet. S. 960—63, portræt).

Sonne, Carl. *Lind, Th.:* Professor Dr. med. Carl Sonne. 16. April 1882—3. Juni 1948. (Jul paa Bornholm 1948. s. 43. ill.).

Stub-Jørgensen, C. *Woel, Cai M.:* Chr. Stub-Jørgensen. (i hans: Troubadourer. 1934. Bd. 2, s. 170—83).

Teinnæs, Th. *Rohmann, Aage:* Lektor Th. Teinnæs. 1874—1933. (Danske Folkemaal. 1933. S. 65—68, ill.).
Stibolt, P. K.: C. V. Th. Teinnæs. (Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, S. 17—22, ill.).

Thamdrup, Jens Chr. *Kure, Kr.:* Kommunelærer Thamdrup. (Jul paa Bornholm. 1946. S. 43, portræt).

Thornberg. *Lund, Otto J.:* Fem Brødre. [Sadelmager Hans Thornbergs Sønner]. (Jul paa Bornholm. 1943. S. 36—37, ill.).

Thorsen, Peter. Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen paa hans 70 Aars Fødselsdag den 8. Juli 1942. (Red. af E. Götzsche og Th. Lind). Udg. ved Bornholmsk Samfund. 1942. S. XVII—XXIII: Af Peter Thorsens Selvbiografi, indsendt til Dansk Folkemindesamling 1928. S. 157—59: E. Götzsche: Af og om Peter Thorsen.
Stub-Jørgensen, C.: Peter Thorsen 8. Juli 1872—18. Marts 1947. (Jul paa Bornholm. 1947. S. 5—8, ill.).

Vedel, E.: Af mit Livs Historie. Sammenskrevet efter gamle Optegnelser. Trykt som Manuskript. 1906. 95 s.

Vibe, Jørgen. *Woel, Cai M.:* Jørgen Vibe. (i hans Troubadourer. 1934. Bd. 2, s. 100—111).

Zarthmann, M. K. Hilsen fra Bornholm til M. K. Zarthmann paa hans 70 Aarsdag. Rønne, 1931. S. 1—11: Ove Koefoed: Ave, M. K. Z. S. 119—123: E. Götzsche: Bibliografi over Overlæge M. K. Zahrtmanns Arbejder vedrørende Bornholm.
Jensen, A.: M. K. Zahrtmann in memoriam. (Bornholmske Samlinger. 1940. Bd. 27. 6 upag. s. portræt). (Også særtryk).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stub-Jørgensen, C.: Til M. K. Zahrtmanns Minde. (Jul paa Bornholm. 1940. S. 10—14, ill.). (Også særtryk).
Lind, Th.: M. K. Zahrtmanns fyndsprog. (Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33, s. 115—18).

STAMTAVLER

Bidstrup, J.: Stamtavler over de bornholmske Familier Müller, Madvig og Sode. 1884. 24 s.
— Stamtavler over Familierne Hauberg og Arboe. 1911. 180 s. 1 tavle, portræt.
Brandt, Jochum og C. P. Riis: Stamtavle over Familierne Jochumsen og Schou, Brandsgaardsfamilien og Familien Brandt, Kællingeby. Rønne, 1921. 132 s.
Hansen, Herman M.: Stamtavle over Slægten Hansen og Holst. Svaneke, 1905. 8 s.
Kjølby, A. (Udg.): Slægterne Naumann, Ohlsen og Wille fra Østerbro i København. Med Stamtavler over de indgiftede Familier: Danckert, Fischer, Holst, Sandorff og Thorball. Nykøbing M. 1947. 304 s. ill. [Heri flere bornholmske slægter].
Kjølby, A.: Stamtavle over Familien Wulffsen fra Styrsgaard i Ibsker Sogn paa Bornholm. Med Sidelinier af Familierne Abrahamson, Hjorth, Sommer og Splidtz. 1912. 20 s.
Petersen, K. A.: 6 Slægtsregistre og 1 Oversigtstavle. Trykt som Manuskript. Rønne, 1912. 22 s.
1. Peter Olsens Slægt. 2. Karen Kirstine Olsen, f. Hansdatters Slægt. 3. Gunhild Kristine Olsen, f. Rasmussens Slægt. 4. Gunhild Kristine Olsens Slægt paa mødrene Side. 5. N. P. Svenssons Slægt. 6. Ane Marie Svendsen, f. Larsens Slægt.
Svendsen, V.: Østerlarsker Slægter. Med særlig Tilknytning til Krogegaard, Melstedgaard, Damaskegaard, Elleskovsgaard og Slettegaard. (Bornholmske Samlinger. 1942. Bd. 28, s. 1—116, ill.).

Ancher. *Kure, Kr.:* Slægten Poul Hansen Ancher. (Bornholmske Samlinger. 1945. Bd. 30, s. 137—42).
Bidstrup. *Kure, Kr.:* Nogle Oplysninger om den ældre Del af den bornholmske Slægt »Bidstrup«. (Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen. 1942. S. 51—61).
Blem. *Blem, P.:* Stamtavle over Familien Blem med tilhørende Slægt. Rønne, 1920. 96 s.
Bohn. *Lengnick, J. C. L.:* Stamtavle over Legatstifterinden Etatsraadinde Maria Ko(e)foeds nærmeste Slægt (Familien Bohn). 1861. 10 s. (Også i hans: Genealogier over adelige og borgerlige Familier. 3. Sml. Nr. 1. 1859—64).
Hansen, Herman J.: Stamtavle over den bornholmske Familie Bohn. Maribo, 1918. 76 s. (Heri optrykt: M. K. Zahrtmann: Slægten Bohn fra Rønne. (Personalhist. Tidsskrift. 1897)).
Dam. *Dam, L. og N. Hansen:* Stamtavle over Familien Dam (Aakirkeby). Rønne, 1907. 54 s.
Engel. *Engell, H. K.:* Stamtavle over Familien Engel, som særlig stammer fra Aaker og Aakirkeby. Aakirkeby, 1943. 16 s.
Fog. *Slægten Fog.* 2. Udg. ved R. H. Hiort-Lorenzen. 1906. 36 s. (1. udg. 1859).
Grønbech. *Grønbech, H. E.:* Den bornholmske Slægt Grønbech. En Slægtebog. 1938. 64 s.
Grønnegaard. *Stamtavle* over Familien Grønnegaard. Aakirkeby, 1916. 6 s.
Hansen. *Hansen, Herm. J.:* Stamtavle over Slægten Hansen fra Nexø. Maribo. 1920. 40 s.
Hjorth. *Hjorth, H.:* Optegnelser om Slægten Hjorth fra Pedersker. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 153—65, ill.).
Holm. *Slægtsregister* med nogle historiske og biografiske Optegnelser over Familien Jenus Laurentius Holm og Hustru Elisabet Margrete, født Snedker, af Rønne, Bornholm, deres forudgaaende, samtidige og efterfølgende Slægter fra Aar 1696—1908. (Samlet af Lærer N. Hansen, Aaker). Rønne, 1910. 63 s. (Privattryk).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jespersen. *Jespersen, C.:* Stamtavle over den bornholmske Familie Jespersen. (4. Udg.). 1941. 252 s. 17 tavler.
Ældre stamtavler over familien Jespersen af E. J. M. Jespersen. 1862. J. Bähr. 1884 og Halfdan Jespersen. 1909.

Juul. *Juul, P. A. H.:* Stamtavle over Familien Juul, som udgår fra Stangegaard, Aaker. Aar 1651—1938. Aakirkeby, 1938 (5: 1940). 88 s. (Privattryk).

Jørgensdatter. *Espersen, P.:* Stamtavle over Familien Karen Jørgensdatter og hendes 2 Mænd, der begge hed Jens Andersen. Aakirkeby, 1934. 64 s. ill.

von Klöcker. *Stamtavle* med Vaaben. (Danmarks Adels Aarbog. 1908. S. 239—48).

Koefoed. *Bricka, C. F.:* [Om Koefoedernes Adel]. (Historisk Tidsskrift. 5. Rk. Bd. 4. 1883—84. S. 699—713).
Bidstrup, J.: Stamtavle over Familien Koefoed. 1886. 186 s. 2 tavler.
Bidstrup, J.: Stamtavle over Familien Koefoed fra Koefoedgaard i Østermarie Sogn paa Bornholm. 1887. 124 s. 1 tavle.
Sonne, O. E.: Lauegaards-Familien [Koefoed] og den deri indgiftede Slægt. 4. Udg. 1940. 86 s. Portrætter. 1. udg. ved O. E. Sonne, 1878. 2. udg. ved P. A. Larsen, 1904, 3. udg. ved O. E. Sonne, 1924.

Madvig. *Kofoed, C. A.:* Familien Madvig. Et Par nye Led i Stamtavlen. (Bornholmske Samlinger. 1918. Bd. 12, s. 1—10).
Jfr. ovenfor: J. Bidstrup: Stamtavler over ... Müller, Madvig og Sode.

Marcher. *Stamtavle* over Familien Marcher, Mariebo. [1888]. 4 s.
Kure, K.: En ukendt Slægtsgren stammende fra Sognepræsten Rasmus Jensen Marcher, [Vestermarie]. (Bornholmske Samlinger, 1943. Bd. 29, s. 71—73).

Mogensen. [*Svendsen, Peter*]*:* Slægten Mogensen af Spanneregård 47 slg. Rutsker. Aakirkeby [1954]. 94 s.

Pedersen. *Stamtavle* over Familien Pedersen fra Paradis i Ibsker Sogn, Bornholm. Neksø, 1927. 29 s. ill.

Pedersen, Staalegaard: se Staalegaard.

Prahl. *Grandjean, P. B.:* Stamtavle over J. N. Prahls Descendenter. (Personalhistoriske Samlinger. 1901. S. 137—60).
Grandjean, P. B.: Familieoptegnelser af Sognedegn Samuel Jacobsen Prahl (f. 1730, d. 1819). (Personalhistorisk Tidsskrift. 1911. 6. Rk. Bd. 1, s. 255—63).

Rønne. *Hjorth-Nielsen, H.:* Købmands- og Skibsførerslægten Rønne. Efterkommere af Kromand og Skomager i Rønne Hans Pedersen (1727—93) og hans tredie Hustru Giertrud Christiansdatter. 1942. 96 duplikerede s.

Staalegaard. *Birkebæk, A. og E. Nimand Pedersen:* Familien Staalegaard i Aaker. Aakirkeby, 1945. 68 s. ill.

Stibolt. *Stamtavle* med Vaaben. (Danmarks Adels Aarbog. 1912. S. 501—09).

Toxværd. *Grandjean, J.:* Stamtavle over Familien Toxværd. 1896—98. Bd. 1—2.

Westh. *West, J. P.:* Stamtavle over den fra Povlsker Sogn (Bornholm) stammende Familie Westh (West). Trykt som Manuskript. 1918. 23 s.

Wolfsen. *Hjorth, H.:* Den bornholmske Slægt Wolfsen. (Bornholmske Samlinger. 1943. Bd. 29, s. 109—52, ill.).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

STED- OG PERSONREGISTER

Akureyri 344
Alle Helgens Kirke [Nykirke] 406 408
Allinge 12 48 114 115 132 143 237 251 254 258 260 262 263 264 282 283 284 299 300 309 339 340 347 392 394 405 426 433 434 435 436 438 439 441 444 447 508 510 534 546 553 573 577 580
Allinge Kirke 392—394 424
Almindingen 11 46 48 51 57 60 62 63 69 70 82 86 89 108 112 135 136 137 148 155 158 176 183 192 194 195 197 198 249 250 315 320 363—376 384 436 441 442 443 476 481 484 496 501 517 594
Almindingsgærdet 365 366 367
Altaibjergene 132
Amerika 259 326 430 442 447 458
Ancylussøen [Østersøen] 51
Arnager 40 42 43 48 75 98 101 144 259 314 350 351 353 428
Arnagerbugten 314
Arnagerklinterne 76
Asien 223
Askehuset 152
Askeløkken 152
Aspesgård 151
Australien 61 259

Bagå 28 36 38 48 90
Bakkegård (Nyker) 220
Bakkegård (Olsker) 475
Balka 26 52 66 77 148 486 488
Balka Bugt 76
Balkelyngen 154
Balkåkra 108
Basel 434
Bastemose 46 86 366 367 368 370 371 373
Bastemosehus 365 371
Baunemark 356
Bavnehøj 482
Belgien 124
»Bethania« (Åker) 441 446
»Bethania« (Rønne) 449
Bielkes Batteri 593
Bielkes Port 593
Billegrav 107 148 236
Billeshøj 236
Biskoppen 371
Bjergbakke 11
Bjergegård 151
Bjernede 382
Bjersjö Kirke 387
Bjørnegård 152 242
Blekinge 139 143 156 260 286 330 349 520 577
Blemme 148
Blemmelyng 46 54 63 69 154 214
Blommetårnet 165
Blykobbe 44 263
Blykobbegård 297 298
Blykobbeå 90
Blykulle 154
Blæsbjerg 105
»Blå Jungfrun« 567
Blåkulla 238
Blåskinde 154
Bobbeå 237
Bodelyngen 154
Boderne 52 65 66 67 349 488
Bodholmen [Frederiksø] 330
Bodilsker 32 48 101 102 124 126 137 146 151 152 156 175 214 217 373 381 428 434 438 466 469 503 526
Bodilskirke 146 380 398 411—413 434
Bokul 154 340 478 598
Bolbygård 137
Borgund 141
Bornholm (øens navn) 140—142
Borre 236
Borrelyng 11
Borresø 157 159 161 372 375
Bottenhavet 324
Branderup 462
Brandsgård 466
Brantevik 521
Bremen 167
Brogård 99 151

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bromme (Brømme) 148
Brudesengen 11
Brunsgård 430
Brændesgårdshaven 487 488
Brændesgårdshøjene 108
Brændesmark 105
Brændte-Ola 250
Brænjevinsknajln 336
Brömsebro 186 278
Brömsebækken 520
Budolfi Kirke 146
Burgund 141
Byzans 210
Bækkegård 134
Bøgeskoven 150
Böhmen 124
Bølshavn 424 486
Bøsthøj 40 43 110
Bådsted 144

Christianshavn 231 551
Christiansø 74 77 79 80 97 142 223 228 229 231 253 254 258 289 302 312 313 314 315 326 328 330 331 332 333 335 336 338 340 342 347 349 350 351 360 422 426 428 455 476 477 508 516 518 552 563 568 569 577 578 588 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603
Christiansø Fyr 357
Christiansø Kirke 422 423 596
Città d'Antino 567
Coucherons Bastion 591

Dalarne 45
Dalby 149
Dalegård 151
Dalshøj 119 127 128 129 134
Dalslunde 148
Dammegård 151
Dannevirke 460
Danzig 267
Denahajlana 68
Den finske Bugt 309
Den hellige Trefoldigheds Kapel 424
Diernæs 468
Donau 128
Dragør 520
Drejerløkken 152
Dronningens Bastion 591
Duedalshus 371
Duegård 50
Dueodde 7 25 26 50 52 65 66 76 87 245 315 416 486
Dybbøl 460
Dyndeby 149
Døndalen 18 19
Døvre (Dæwra) 148

Egeby 149 496
Egesgård 152
Egeskov (Egeskovsgård) 150
Ekkodalen 18 82 201 369 372 442 446
Elim-kirken (Rønne) 450
Elverhøj 156
Enekrogen 121 123 124
Eneløkken 152
Enesbjerg 112
Enesgård 137 152
Engegård 151 465
England 36 39 341 343 360 365 473 474 542 589
Erichsens Gård 259 575
Eriesøen 251
Ertholmene 7 11 163 228 312 326 520 590—603
Esbjerg 468
Eskesgård 152
Eskilstuna 144
Exsteens Gård 575

Faenza 584
Falster 7 81 185
Falsterbo 520
Falsterbokanalen 315
Fandens Ridehest 156
Femskillingsmosen 371
Finland 7 45 352
Finmarken 509
Finnedalen 18
Fossebækken 154
Fossedalen 154
Fossene 154
Frankrig 132 354 379 571
Fredensborg Slot 335
Frederiksborg Slot 292
Frederiksø 228 330 340 590 598 600 603
Frennegård 151
Frennehavn 578
Frennemark 99 122 340 480
Fuglesangsrenden 369
Fur 468
Fyn 7 382
Færøerne 7 17 509
Fåborg 468

Gadeby 149
Gaden (Christiansø) 590 596
Galløkken 238 474 482 484
Gamleborg 131 137 138 157 372 442
Gamledam 187
Gamlemose 366 371
Gammel Strand 335
Gammeltorv 169
Gentofte 471

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Gislebjerg 157
Gjedved 460
Glanebjerg 155
Glappe 191
Gotland 102 122 170 272 324 380 391 520
Granebjerg 372
Granekuld-søen 371
Graneli 197 500
Gravgærdet 152
Greifswald 389
Grisby 14 43 92 93 97 99 111 112 139 156
Grydesøen 539
Gryet 137
Grækenland 150
Græsholm 74 79 339 340 590
Grødby Å 50 384
Grønhøj 102
Grønland 7 347 577
Grønnebæk 102
Grønnekuld 371
Gråløkken 152
Gråmyr 154
Gubbegård 152
Gubbernegård 152
Gudhjem 11 46 48 144 153 176 222 313 324 328 330 340 355 357 358 359 424 447 449 466 470 476 477 478 479 486 487 508 514 534 536 539 540 573 574 577 580 591
Gudhjem Kirke 418 419 422
Gudhjem Mølle 577
Guldhullet 249
Gyldenløves Bastion 333 595
Gyldensgårdshøj 107 108
Gyldenså 35
Gyldensåstenen 394
Gæslingen 371
Göteborg 286
Gåsen 371

Habbedamsgård 223
Haderslev 212
Hagemyr 154
Halland 287 349
Halle 254
Hallebakken 372
Hallegård 151
Hallegårdsmose 356
Halleklippen 12
Hallstatt 112
Hamburg 170 171 434
Hammeren 48 54 71 92 94 97 99 100 156 163 171 176 313 354 355 424 499 587
Hammeren Fyr 357
Hammerhavnen 350
Hammerknuden 21 65 69 71 100 324 586
Hammersholm 151
Hammershus 32 33 71 72 151 157 161—172 181 234 236 245 250 252 253 254 266 267 269 271 272 274 278 285 290 292 293 295 297 300 301 302 303 307 310 313 326 352 377 424 486 518 583
Hammersøen 586
Hammervandet 7 161 324 342 553
Hans og Elna (bautastene) 156
Hareløkkerne 366 367 373 375
Hasle 36 37 42 46 52 65 66 67 83 84 143 197 237 249 253 260 264 283 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 390 417 420 426 447 449 450 477 549 573 576 577 580 583 585 587 589
Hasle Kirke 299 390—392
»Hebron« (Rønne) 449
Hedeby 138 324
Hela 316
Helligdomskilden 249 424
Helligdomsklipperne 52
Hellig Hågen (bautasten) 156
Hellig Kvinde (bautasten) 156 528
Helligpeder 9 144 145 241
Helligåndskirken (Rønne) 446
Helsingborg 167 291
Helsingør 291 545 556
Helvedesbakkerne 305
Hermannsburg 433
Hertugindens Bastion 594
Hestehytten 591
Hestekløve 90 95 154
Hestestenen 156
Hestestenene 355
Hillerød 459
Hjortebakken 373
Hjulmagermyr 371
Hjørungavåg 139
Hoffmanns Gård 575
Hoffmanns Port 593
Holkadalen 470
Holkemyr 97 154
Holland 9 254 449 520
Holmens Kirke 422
Holsteinborg 243
Holsten 256
Hoppegård 152
Horkereflej 154
Horne 382
Horsens 102
Hullegård 31 151
Hundsemyre 50 121 123 154
Hundshale 150
Husevig 345
Hven 167 520
Hvideodde 102
Hvidkløven 154

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hässleholm 443
Højlyngen 54 65 69 71 108 154 157 176 192 194 197 214 217 260 367
Håtuna 144

Ibsker 101 102 104 105 110 113 119 127 129 135 137 146 150 152 154 155 156 163 198 246 275 276 424 436
Ibskirke 115 146 180 380 381 410 411 412
Irland 378 425
Ishavet 337 338
Island 151 344 345 346 509
Italien 109

Jan Mayen 336
Jeftehjemmet 152
Jelling 377
Jomfrubjerget 369 372
Jomfrugalgen 593
Jomfru Marias Kapel 424
Jonshøj 154
Jons Kapel 18 67
Julegård 152
Juuls Bastion 590
Jylland 7 138 156 429 436 442 520
Jættebold 155
Jættebro 155
Jættedal 102
Jættestene 155
Jættestuen 155
Jönköbing 280

Kaiserswerth 433
Kaliningrad 7
Kalmar 360 602
Kalmar Sund 361
Kampeløkke Å 554
Kanegård 126
Kanegårdsskoven 115
Kannikegærdet 152
Kannikegård 152 252
Kapstaden 352
Karelen 119
Karlskrona 313 314
Kastellet (Rønne) 230 231 312 313 482 575
Kastelsodden 231
Kattegat 328
Kattesletgård 32
Kildendal 593 594
Kildendalsvigen 593
Kina 344
Kirkebakken 48
Kirkeholmen [Christiansø] 330
Kirkemarken 242
Kirkeværløse 444
Kjeldseå 18 46
Kjeldseådalen 17 18
Kjøllergård 32
Klemensker 47 48 90 94 137 146 148 154 175 234 239 242 299 366 381 392 419 427 428 438 446 447 449 450 466 469 497 581
Klemenskirke 46 419 420 428 435
Kleven 18 82
Klinteby 149
Klintegård 151
Klinten 9 12 154
Klippegård 151
Klippeløkken 12 13
Kløvedal 46
Knappedam 371
Knarregård 102 365
Knightsbridge 524
Knudsker 12 39 144 145 146 197 381 587
Knudskirke 9 144 145 146 214 380 413—415
Kobbeskær 345
Kobbeå 104 134 358
Kodalen 366 369
Kofoedgård 152 365
Kohullet 369 371
Kolberg 319
Koldekilde 198 249 365 371 373 375
Koldekildehus 372
Kongens Bakke 591
Kongens Bastion 591
Kongens Have (København) 586 594
Kongens Have (Christiansø) 594
Kongens Køkken 600
Kongens Nytorv 556
Kongens Udmark 136
Kongestolen 15
Kongskær 154
Korshøj 244
Korsodde 37
Korsør 290
Krakken 150
Krampebro 32
Kristianshøj 363 366 367 369 372 375 457 458
Krogede Didrik (bautasten) 156
Kronborg 291 365
Krusegård 152
Kullen 9
Kuregård 32 239
Kuremølle 189
Kysgård 110
Kællingedalen 155
Kællingehøj 155
Kællingevi 155
Kæret 150
Kærlighedsbænken 593
København 7 169 188 231 251 254 255 272 279 291 292 293 294 295 296 303 304 306

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

307 310 311 312 313 315 334 335 343 345 346 347 349 350 354 355 422 426 428 430 434 438 440 447 452 459 476 477 485 488 504 518 520 521 533 541 550 553 561 576 579 580 586 587 593 594 602
Kølleregård 152
Kås 144
Kåseberga 167

Ladhammer 340
Lajtarastien 369
Langedeby 50 156
Langeland 99
Langelinie 593
Langskæret 339
Lappehjemmet 152
Lappetræskilden 250 251
Larskirke Bakke 372
Lauegård 456
Lensbjerggård 151
Lensgård 598
Lensklint 154 357
Lesleregård 435
Letholm (Letholmsgård) 150
Leyden 254
Lilleborg 138 157—161 162 234 369 371 372 375 377
Lille Bukkegård 32
Lille Bælt 34
Lillegærdet 152
Lille Myregård 466
Lilletårn (Christiansø) 336 340 600 601
Limensgade 32 33 152 161 163 416
Limensgård 110 152 466
Limfjorden 468
Lindesbjerg 370 371 373
Lindesbjerghus 371
Lindet 150
Listed 24 144 156 355 449 486 528 536
Lobbæk 447
Loftsgård (Østerlarsker) 225
Lolland 7 81 349 373 570
London 316 524
Lousgård 133 134
Lund 157 160 161 167 168 170 175 266 283 377 378 380 384 385 387 419 424 425 520
Lundehuset 152
Lundestenen 96
Lunde stift 146 158 161 162 165 168 397
Lunten se: Lynten
Lübeck, lybækkerne 164 165 169 170 171 177 181 182 206 266—272 293 361 386 390 394 541 542
Lüneburgerhede 433
Lyngen 65
Lynten 46 48 373
Lyrsby 48
Læsø 26 29 30 31 32 50 152 237
Løgstør 554
Løkkeodden 237 238
Løvehovederne 354
Løvenørns Batteri 595

Madsebakke 114 115
Madsegrav 42 43
Madvigen 274
Maglegård 182 218 294 309 365 424
Magård 151
Majdalen 37
Malkværnen 272 273
Malkværnskansen 244 273 274
Mallorca 584
Malmø 286 291 296 303 602
Mandalay 474
Mandhøj 113 115 116 117 119 126
Manteltårnet 163 165 169 170 171 424
Marevad 115
Markeregård 152 471 475
Mellemeuropa 106 108 122 126 132 134
Mellemsverige 109
Melsted 92 94 134 144 324 355 486 577
Melstedgård 176
Middelhavet 231
Midtsøbanken 334 588
Moseløkken 12 587
Moskva 474
Muleby Å 48
Mulekløven 154
Munkegård 135 137 152
Munken 156 370
Myregård 151
Møllebakken (Christiansø) 223 591
Mølledalen 351
Møllerhuset (Christiansø) 360
Møn 7 185 326
Mågeflej 154
Mågeskær 154
»Månen« 600 601

Nebbeodde 36
Neksø 7 9 12 14 23 24 50 52 67 77 144 148 202 206 213 223 224 233 244 253 255 258 259 261 262 264 271 272 273 274 275 276 277 278 282 283 284 305 306 311 313 316 317 318 319 320 321 322 325 327 334 340 346 347 359 385 426 429 434 435 438 439 446 447 449 450 457 459 466 468 469 471 473 474 488 489 498 547 550 553 554 555 573 578 579 580 585 586
Neksø Kirke 394—96 411 434
Nivå 167
Nordamerika 61 251

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nordeuropa 134
Nordhavet 337
Nordholmene [Ertholmene] 281
Nordre Skarpskadegård 242
Nordskoven 474 489
Nordsøen 334 335 341 343
Nordtyskland 89 109 124 315
Norge 7 138 141 191 510
Norrland 309
Nyboder 590
Nyborg 167 431
Nydyb 271
Nyhavn (Christiansø) 601
Nyker 9 11 39 43 44 144 147 220 297 299 536
Nykirke 43 147 382 406—409
Nylarsker (Nylars) 96 104 137 139 146 196 430 465
Nylarskirke 33 145 214 402—405 430
Nürnberg 387
Næstved 252
Nørholmene [Ertholmene] 326
Nørre Jernløse Kirke 419
Nørrekås 489
Nørremark 320 435 439
Nørresand 356
Nørre Sandegård 92 94

Odden Bro Rev 275
Odderei 344
Odense 169 556
Oder 141
Olsker 144 146 240 258 427 433 434 435 436 438 439 441 444 447 475 583 587
Olskirke 145 405 406 407 410
Onsbjerg [Olsbjerg] 154
Onsbjerggård 151
Onsbæk [Olsbæk] 154
Onsvad [Olsvad] 154
Orkneyøerne 425
Ormehøj 104
Oslo 532

Palivaren 258 590
Paradisbakkerne 11 18 24 37 48 54 65 66 69 130 131 137 320 539 587
Pataholm 361
Pedersker 32 46 48 99 107 109 110 146 147 150 152 212 241 243 245 381 436 438 443 446 447 460 466 471
Pedersker Plantage 235 237
Pederskirke 147 156 415 416
Peter den Stores Hus 259
Pilegård 152
Pindeløkke (Pindeløkkegård) 150
Pluggegård 457
Polen 7 124
Pommern 295 298 308 324 325 390
Poulsker 146 150 381 427
Poulskirke 380 416 417
Prinsehuset 376
Præstebro 11
Præstedammen 594
Præsteskæret 601
Pugedal 155
Pugekrog 155
Pykkekulle Kær 369 370 371 373
Pæregård 152
Pølsekedlen 372

Rafaelshjemmet 449
Raghammer 579
Randers 451 453
Randkløve 154
Randkløveskåret 153 486
Rantzaus Bastion 333 595 597
Rappekær 371
Ravnebro 366
Ravnebrohus 365
Ravnedal 82
Ravnemyr 82 371
Rhinen 141 433
Ribe 160 191
Riga 290 291 586
Ringborgen 32 236
Ringebakker 287
Ringeby 357
Risebæk 31 32 45 50
Risegård 34
Risenholm (Risegård) 150
Rispebjerg 46 97
Robbedale 39 42 48
Rodholm (Rodholmsgård) 150
Rom 162 208 210 567
Romeleåsen 44
Ronneby 143
Ronnebyå 143
Rosendale 148
Rosengården (Rønne) 278
Roskilde 160 186 262 285 311 455 520
Rubinsøen 36
Rugmarken 595
Rundemose 373
Rungsted 335
Rusland 87 258 262 324 354 473
Rutsker 48 144 147 154 187 193 239 294 297 365 548
Rutskirke 47 147 239 299 300 380 417—19
Rügen 51 158 167 283
Rytterknægten 366 367 501
Rævegænget 371
Rø 52 54 135 136 144 147 149 202 236 249 381 424 442 486

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rødding 201
Rødkløven 154
Røkirke 147 398 419 421
Rømersdal 135 136 195 366
Rømersminde 372 373
Rønne 7 9 12 21 24 36 37 39 42 43 44 46 48 50 51 52 65 66 67 73 75 87 88 102 115 143 154 163 172 196 197 206 207 210 213 224 229 230 231 232 233 238 245 253 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 274 277 278 281 282 283 284 285 286 288 289 293 294 295 296 297 298 299 300 302 303 304 305 306 308 310 312 313 314 316 318 319 320 321 325 336 337 340 341 342 343 344 345 346 347 357 359 360 366 387 390 402 414 424 426 428 429 432 437 438 441 444 446 447 449 450 451 452 455 456 457 459 460 462 463 465 466 467 468 469 471 472 474 476 477 480 481 482 484 485 488 489 506 508 517 524 534 537 541 556 557 558 559 560 561 565 573—576 578 579 580 585 586 588 589 602
Rønne Kirke 337 387—390 427
Rønne Lufthavn 37 44 47
Rø Plantage 46
Røsted 144
Røverkær 371
Råby 149
Råskær 154

Salene 40 358
Salene-bugten 478
Salomons Brønd 594
Salomons Kapel 249 324 423 424
Saltholm 150 167
Saltholmsgård 101 150
Salt Lake City 447
Saltune 144 340 486
Samsø 185
Sandflugtsskoven 52 87
Sandkås 62 144
Sandsjö Kirke 307
Sandvig 114 115 143 260 264 279 283 284 299 300 301 302 392 394 426 428 436 447 452 534 551 573 577 578 580
Sara (bautasten) 156
Schweiz 199
Sct. Anders' Kapel 424
Sct. Annas Kapel 222 355 422 424
Sct. Hanskilden [Koldekilde] 249
Sct. Helena 603
Sct. Jørgensgård 252
Sct. Jørgens Kapel 424
Sct. Margrethes Kapel 424
Sct. Movrids Kapel 424
Sct. Petersborg 255
Sct. Stefans Kirke 396
Segen 366 371 374
Segenhus 365
Sejersgård 197 258
»Sibirien« 257 258
Siegård 237 471
Sielestenen 351
»Siloam« (Neksø) 446
Simblegård 47 94 234 288 428 469
Simblegårdsbakken 48
Simrishamn 303 324 347 580
Sjælland 7 33 94 99 138 142 150 202 243 281 291 292 382 398 533
Sjælsmyresøen 487
Skagen 564 565 597
Skanderborg 471
Skandinavien 126 141 155 328
Skarpeskade 47 148
Skeppingegård 135 136
Skindemyre 154
Skotland 294
Skotteklint 154
Skovly 482
Skovsholm 104 150 163
Skovshoved 520
Skrubbe 148
Skrulle 148
Skule Skov 297
Skyttegård 99
Skåne 7 9 25 44 89 94 100 104 108 109 138 139 161 167 219 224 260 279 286 287 293 299 301 303 308 311 324 325 330 342 349 378 380 384 387 412 443 520 521 533 534 577
Slamre 148
Slamrebjerg 156
Slesvig 160 256
Slesvig-Holsten 455
Slettebondeled 258
Slettegård 460
Slien 324
Slotslyngen 65 69 71 154 245
Smaragdsøen 37 482
Smørenge 129 148
Småland 303 307
Smålyngen 150 154
Snogebæk 25 104 259 356 475 516 579
Snogebæk Odde 275 488
Snorrebakken 9 43
Solbjerg 155
Soldalen 91
Sorte Gryde 486
Sortehavet 27
Sortemose 371
Sorte Muld 125 128 129 130 132
Sorthat 477

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sose 48 76 148 430 447
Sosegård 50
Sose Odde 37 48 351
Spanien 551
Spidlegård 31 252 424
Spitsbergen 336 337 338
Splitsgård 48
Stabelle 148
Stagge 148
Stakkelemose 371 373
Stammershalle 120
Stampen 488
Stamperegård 250
Stenbjerget 353
Stenby 149
Stenhuset 152
Stenseby 101 149
Stensebygård 102
Stettin 7 289 291 296
Stockholm 169 186 266 285 440 441 566
Stolpbanke 588
Store Almegård 467
Store Bakkegård 50
Storebrønd (Christiansø) 598
Store Bælt 345
Storefos 154
Store Frigård 115 137 138 195
Store Gadegård 455
Store Heddinge Kirke 398
Store Kannikegård 50 124 126 130
Store Loftsgård 109 110
Store Munkegård 103 104
Store Stine (bautasten) 156
Storetårn (Christiansø) 314 351 597 598 603
Store Åsedam 371
Storløkkebakke 114
Strage Mads (bautasten) 156
Stralsund 271 326
Strandby 149
Stubbeløkken 12
Studeby 150
Studelyngen 150
Studene 156
Styrmandshjemmet 152
Styrtebakkerne 366
Sursænke 148
Svaneke 12 14 50 94 108 120 128 129 141 143 151 153 155 206 245 249 250 254 262 264 276 278 283 314 340 341 355 358 361 394 410 428 449 455 476 478 479 480 486 488 496 525 536 571 573 577 578 580 602
Svaneke Fyr 358
Svaneke Kirke 394 395
Svejbjerg 240
Svendborg 419 470
Sverige 7 119 132 138 139 150 253 260 262 266 268 279 280 281 290 292 298 307 309 312 315 318 324 330 340 341 342 344 349 360 440 530 534 567 576 597
Svinemose 51 371
Sværdborg 93
Sydeuropa 106
Sydfyn 467
Sydrusland 134
Sydsibirien 132 134
Sydslesvig 315
Sydsverige 520
Szczecin [Stettin] 7
Sæne 156
Sænehavnen 12 586
Søborg Slot 162 167
Söderåsen 44
Søhjemmet 152
Sømarken 245
Sønderjylland 210 462
Søndre Jomfrubjerg 369 375

Tat 336 338 339 340
Teglby 149
Teglkås 144 227
Tejn 11 144 343 405 429 449 450 496 534
Tejn Kirke 422
Thisted 199
Thorsager 382
Timannegård 152
Tingfogedgård 198
Tingsted 139 148 156
Tjele 429 431 433
Tjele Hovedgård 433
Tjørneby 149
Tolderløkken 152
Tophjem (Tophjemsgård) 152
Tornby 149
Tornegård (Pedersker) 243
Tornegård (Knudsker) 587
Torpebakker 46 47 240 243
Torupgårds Mose 90
Trekanten 375
Troldebjerg 99
Troldkilen 156
Troldklippen 156
Troldsbjerg 71 156
Troldsmyr 156
Tyndekulle 154
Tyrol 199
Tyskland 254 324 343 433
Tårbæk 520
Tårnrenden (Christiansø) 597

Udlænge 139
Ugleenge 50
Ungarn 108 126

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Uppsala 440
Utah 259 447

Valingebjerg 373
Valleberga 425
Vallegård 151
Vallensgård 94 272
Vallensgårdsmose 89 90 91 97 369
Vang 11 447
Varperne 235 237
Vartov 429
Vasegård 26 29 31
Vedby 149
Vedbæk 520
Ved Sylten 129
Weichsel 124
Vejrmøllegård 31 48
Venedig 267
Verdens Ende 595
Vestermarie 11 12 136 146 191 299 349 365 367 381 428 455
Vester-Mariekirke 146 214 297 419 420
West Hartlepool 361
Vestjylland 130 382
Viborg 160 168 431
Viet 150
Vigehavn 250
Vinge 429 431 433
Viskeled 366
Viskeledshus 365
Vor Frelsers Kirke 456
Workington 360
Vættesmose 371
Våde Ovn 499
Vårdsberg Kirke 401

Ypnested 144 200 358 359
Yppernegård 152
Ystad 255 291 303 304 326 452

Æbelholt Kloster 252

Öland 29 281
Ølene 45 46 81
Øleå 30 31 32 40 236
Øm Kloster 252
Øresund 343 347 348 520
Östergötland 401
Østerlarsker (Østerlars) 80 92 134 145 146 150 210 225 254 357 366 367 371 429 442 447
Øster-Larskirke 145 146 373 396—402 403 405 421 422
Østermarie 35 48 68 105 107 108 137 155 156 174 182 250 254 365 366 367 381 435 438 441 446 453 469 531 578
Øster-Mariekirke 146 379 380 381 385 398 419 422 424 425
Øster-Mariekirke ruin 379 424
Østersøen 9 18 27 44 45 51 59 90 94 97 99 122 123 124 136 138 157 161 170 177 181 186 251 252 266 267 268 269 279 290 312 315 316 321 324 325 326 331 332 333 334 338 341 342 343 345 347 348 349 357 361 362 377 417 452 509 520 567 586 588 600 602 603
Østeuropa 132
Østjylland 117 382
Östra Herrestad 412
Östra Ingelstad 425
Østre Indlæg 373
Østre Skær 593
Østrig 112

Åker 34 43 50 102 103 104 110 144 147 149 150 155 161 202 238 253 264 384 386 424 428 429 431 433 435 438 441 442 462 466
Åkirke 145 147 223 270 289 367 380 383 384—87 405 411 412 425 431 540 579 586
Åkirkeby 9 39 48 142 144 145 147 148 150 175 196 212 238 250 252 264 267 277 278 279 283 288 306 349 367 381 384 386 443 444 446 447 449 455 456 459 460 462 466 469 471 472 477 528 573 579 580 589
Ålborg 146
Ålesund 357
Åløse 148
Åremyre 154 155 369 370 372
Århus 191 556 586
Årsballe 46 148 357 367 447
Årsdale 14 90 532
Åsedam 48 366
Åsedamshus 366

PERSONREGISTER

Abel, konge 160
Absalon 377
Ackeleye, Elisabeth 218
Adam af Bremen 138 142
Adeler, Cort 231
Adler, A. P. 541 548
Agerbech, Andreas 254 427 428
Albertsen, Ludvig Eberstein 167 168
Alfred, eng. konge 141
Alvard 403
Ancher, Hans 394
Ancher, J. V. 589
Ancher, Michael 564 565 572
Ancher, Peder Kofoed 192

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ancher, Povl Hansen 271 294 297 299 300 301 548
Andersen [»hvide Andersen«], missionær 449
Andersen, C. Chr. 416
Andersen, Daniel 560 561
Andersen, Emil 480
Andersen, Gertrud 430
Andersen Nexø, Martin 221 260 495 506 507 511 549 550 551 552 555
Andresen, Claus 545
Ansgar 377
Arboe, J. P. 588 589
Arboe, N. P. 459
Arboe, O. Poulsen 588
Arboe, Otto 557
Arboe, P. Ottesen 588
Arboe, P. Poulsen 588
Arboe, Thomas 508
Asplund, kaptajn 355
Asser, ærkebiskop 384
Attila, hunnerkonge 126

Balle, P. Thomesen 500
Baneer, Gustav 303
Barfod, N. L. 350
Bech, M. C. 601
Beck, Jens 429 446
Beldenak, Jens Andersen 169
Berg, Axel 475
Berg, Christen 465
Bergsøe, Vilh. 549
Berntsen, Arent 186
Beyer, J. N. 142
Bidstrup, drejlsvæver 454
Bidstrup, H. 428
Bidstrup, M. 392 394 420 422
Bielke, J. 521
Biering, C. H. 454
Bilde, Jens 272
Birkedal, Vilh. 436 441
Bjerregård, S. 453
Blang, Levy 471
Blem, M. P. 199 465 466 468
Bloch, Carl 389 408
Blod-Egil 139
»Blomstersmeden« se: Ipsen, Lars
Boel-Anna 238
Boerhaave, H. 254
Boesen, C. U. 261
Bohn, Jochum A. 363
Bohr, H. G. V. 433 434
Bohr, P. G. 451
Bojsen, Frede 460 465 466
Bolbroe, C. H. U. 264
Boltzius, F. A. 443
Bomholt, J. 551
Bon, Fridtjof 549 551
Bón, Julius 436 446 549
Bonavedde 244 416
Borch, J. S. A. 263 264
Bove, kannik 161
Boye, Jochum 310
Bruun, D. 158
Brøndum, Erling 475
Bue den Digre 139
Burns, Robert 555
Bursz, Arendt 310
Bøgeskov, J. 446
Bøgeskov, L. 446
Børge, ærkebiskop 579
Bøse 139 403

Carl Friderich 279
Carlsen, C. O. L. 262
Carlsen, J. 253 260 261 262
Cézanne, P. 567 568 572 597
Christensen, F. V. 446
Christensen, I. C. 466
Christiansen, Mogens 343
Christianus Democritus, se: Dippel, J. C.
Christina 279
Churchill, W. 473
Clausen, Herman 300
Clausen, I. 318
Clausen, Villum 304 307
Clemens IV, pave 167
Clement, »skipper« 267
Clemmensen, A. 421 422 425
Colberg, Carl 462
Colberg, C. J. H. 453 454 456 457 458 460
Colberg, J. J. 585
Crøger, M. 428

Dam, Adolf 556
Dam, Asger 554
Dam, Axel 466
Dam, H. C. 431 436
Dam, M. L. 459
Dam, Mogens 477
Dam, P. 468 500
Dam, Philip Rasch 201 459 460 462 465 466 548
Dampe, J. J. 331 454 602
Danckell, P. E. P. 264
Danner, grevinde 457 501
Davenport, James 583
Dechner, Augustus 492
Dippel, J. C. 171 254
Dircks, J. F. 255
Dorph, A. 394 396
Drachmann, Holger 548 549 564
Dönitz, K. 316

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Eckersberg, C. W. 411
Ecksten, Michael 303 306
Egin, biskop 136 139 377
Eisenhower, D. D. 317
Erichsen, J. 517
Erichsen, Vilhelmine 548 549
Erik IV Plovpenning 160
Erik V Klipping 160 167
Erik VI Menved 167
Erlandsen, Anders 158 162 167
Erlandsen, Jakob 157 161 162 167
Eschricht, D. F. 255 322 353 354 355
Eskil, ærkebiskop 157 162 377 384 396
Espersen, J. C. S. 509 524 537 541 545 546
Estrup, J. B. 245 460 463

Fallesen, M. E. 460 466 559
Fasting, C. 367 373
Fenrik, Åge 298
Fieldsted, T. 509
Flyng, H. 384
Fog, Chr. 454 456 457
Folkersen, J. 450
Foverskov, A. 436
Frederik I 170 267 386
Frederik II 536
Frederik III 168 171 186 187 292 293 310 311 392 455 492 521
Frederik IV 394
Frederik V 427 586
Frederik VI 452 563
Frederik VII 101 423 457 501 593 595
Frederik, kronprins 396
Frederik den Store 198
Friis, A. 283
Friis Hansen, J. 444 445
Fuchs, Adolph 168 171

Gad, Elieser 500
Gagge, Peder 536
Gagge, Sivert 276 278
Galen, Karl 168
Garlieb, P. J. G. 202 206 363 375
Gedde, Chr. 165
Gerhard af Holsten 168
Gerner, J. C. 259 264
Gersdorff, Joakim 281 285 294
Giersing, H. 571
Gogh, V. van 572
Gorm den Gamle 492
Gornitzka, P. L. 466
Gram, C. F. 459
Grand, Jens 167
Grauslund, E. 422
Gregersen, Christen 277
Griffenfeld, Peder Schumacher 171
Grove, D. A. 258 264
Grundtvig, N. F. S. 429 446 546
Grunnet, N. P. 434 436 438 440
Gry, H. 38 41
Grønbech, Karna Birch 552
Grønbech, Vilh. 505 515 553
Graae, R. 399
Graaf, J. 253
Gumløs, Niels 294 297 298 299 300 301 304
Gunnersen, Birger, ærkebiskop 168
Gutenberg, Johann 451
Gyldenstjerne, Mogens 271
Gøje, Falk 165
Götzsche, E. 605

Hans, konge 168
Hansen, Andr. 446 506 507
Hansen, Claus Færgemand 301 302
Hansen, Eivind 589
Hansen, G. 406
Hansen, H. Chr. 473 560
Hansen, Jakob 549 550 551
Hansen, Lars 207
Hansen, P. V. E. 259 260 262 263 264
Hansen, Willy 489
Harald Blåtand 138 377
Harald Hårderåde 138
Harms, L. 433
Hartvig, Albert 408
Hartvigs, Villum 299
Hasle, C. 444
Haslund, Otto 171
Hauberg, N. 230
Hauberg, P. 163
Hauberg, P. C. 159 160 161 163 165 166 171
Hauge, C. N. 468 469 470 471
Hauning, Th. 396
Hedevig, Eleonora 279
Heggelund, H. F. 456 459
Heiberg, Christen 194
Heiberg, J. L. 559
Helbæk, H. 120
Helgesen, Poul 168 170
Herholdt, J. D. 390
Hilker, G. Chr. 391
Hiorth, amtsprovst 194
Hitler, Adolf 245
Hjorth, A. L. 444 458
Hjorth, H. 553 561 584
Hjorth, Peter 584
Hjortsvang, E. A. 462 463 466
Hjuler, H. 474
Hoffmann, P. M. 158 163
Holbeck, H. St. 559
Holberg, Ludvig 297 540 556 558
Hollesen, typograf 453

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Holm, J. P. 318
Holm, K. J. 475
Holm, Niels 301 304
Holm, Viggo 526
Holste, Thommis 272
Holten, P. 463
Horn, Gustav 286 287 289
Hort, Gustav 301
Hostrup, J. C. 559
Hou, A. 417
Huitfeldt, Arild 167 168 521
Hullgren, O. 360 361 597
Høg, Mads 299
Høgsbro, Sofus 459
Hørdum, Chr. 468
Hørup, Viggo 469
Høst, Oluf 511 552 571 572
Hågensen, H. P. 553 560

Ingemann, B. S. 142 548
Ingerslev, præst 429
Ingrid, kronprinsesse 396
Ipsen, E. 488
Ipsen, Lars 428 503
Isakson, Karl 563 566 567 568 569 570 571 572 593 597
Iversen, Kræsten 388 389

Jacobsen, Carl 468
Jakuschoff, general 474
Jarmer, fyrste over Rügen 158 160
Jensen, Alfred 554 555
Jensen, J. C. 264
Jensen, Jep 429
Jensen, Lars 210
Jensen, Marius 446
Jensen, M. P. 466
Jensen, N. Ingvard 466
Jensen, N. P. 500 515
Jensen, Peder 309
Jensen, Per 302
Jespersen, Chr. 451 452 501 502
Jespersen, H. C. 469 472
Jespersen, Hans Kofoed 197
Jespersen, Peder 197 258 501 502
Jodl, A. 316
Johansen, Bertel 253
Johansen, H. 538
Johansen, V. 572
Jonsen, Niels 168
Juel, Jens 208
Juel, Niels 228
Juul, Esger, ærkebiskop 162 167 168
Jørgensen, J. A. 115

Kabell, Søren 262 263 559 560
Kam (Kames), Claus 294 300 302 303 304 306 308 309 310
von Kampz 316 317 319 320
Karl X Gustav 186 279 282 285 290 291 308
Karstens, lærer 436
Kattrup, P. C. 453
Ketting, Schweder 170 186 268—272 278 386 548
Kieffer, Fr. C. 458 462 466
Kierkegård, Søren 431
Kirkering, læge 253
Kjøbeck, J. Hansen 503
Kjødt, V. 472 473 474 475 477
Kjølby, Anton 553
Klindt-Jensen, J. 325
Knauer, P. U. V. 255 256
Knop, Berent 170 267 269 395
Knud V Magnussen 157 160
Knud VI 160
Knud den Hellige 146
Knudsen, F. E. W. 579
Knudsen, L. H. 420
Koch, brødrene 577
Koch, Peter 598
Koefoed, Axel 471
Koefoed, C. Grønbech 541
Koefoed, Conrad 475
Koefoed, Emma 559
Koefoed, H. C. 471 475
Koefoed, Hans Madsen 456 459
Koefoed, Jørgen 428
Koefoed, Marie 256 363
Koefoed, N. C. 467
Koefoed, P. Lund 466
Kofod, H. C. (Graneli) 197 500 515
Kofod, Lucianus 201 459 460 461 462 465 546
Kofod, P. 64
Kofoed, C. 541
Kofoed, E. 605
Kofoed, H. Madsen, landinspektør 466
Kofoed, Jens Pedersen 218 292 293 294 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 365 422
Kofoed, K. H. 469 471 553
Kofoed, Karen K. 365
Kofoed, Karl M. 428 553
Kofoed, Kirstine 408
Kofoed, Mads (herredskaptajn) 278
Kofoed, Mads 298 304
Kofoed, Margrethe 560
Kofoed, M. P. 263
Kofoed, Othenius 541
Kofoed, Peder 278 293
Kold, Christen 446 462
Kolumbus, Kr. 326
Kornerup, J. 403
Kotzebue, A. F. 558

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Krabbe, L. V. H. 453 456 457
Kremberg, J. 387
Kristian II 168 170 180 266 267
Kristian III 170 267 478
Kristian IV 186 253 265 271 274 278 536 573 576 590
Kristian V 163 229 312 394 497 521 538 593 603
Kristian VI 426 427
Kristian VIII 452 558
Kristian IX 463
Kristian Frederik, prins 142 202 369 558
Kristoffer I 157 160
Kristoffer II 168
Kristoffer, greve 267
Kristoffers, Karen 238
Krogh, T. 561
Krohn, P. 171
Krumm, Chr. 557 558
Kræmmer, Esber 309
Krøyer, P. S. 565
Kuhre, J. P. 553
Kure, B. 474
Kylling, Lars 238
Kyrning, Jakob Nielsen 168
Kåbe-Sven 139

Lagman, Per 304
Langhorn, J. Fr. 253
Langhorn, P. Magnussen 253
Larsen, Alfred 391
Larsen, Arne 65
Larsen, David 304
Larsen, Esben 586
Larsen, Jens 429 444
Larsen, Johs. 475
Larsen, Peder 297 298 304 307
Larsen-Bjerre, H. 475
Lassen, Jens 293
Laursen, Hans 300
Lehmann, Orla 456
Leonora Christina 168 171 172 521 566
Lergård, N. 572
Liebert, G. E. 171
Lindemann, Kelvin 548
Lindhardt, H. 559
Linné, Carl 219
Lohmann, Chr. 557
Lorentzen, M. 524
Louise Augusta 594
Lund, F. C. 204 205
Lund, F. V. 264
Lund, Otto J. 514 552 553
Luther, Martin 180 210 440
Lüttichau, G. 433
Løvenhjelm, Hans Schrøder 165
Løvijn, Pær 245

Maccabæus, Chr. 163 277 278
Madsen, Niels 536
Madsen, Sofie 559 560 561
Madvig, J. N. 194 314 455 505 509
Maegård, H. V. 469 470 471
Magnus den Gode 138
Mahler, Arboe 454
Mahler, Hans 427
Marcher, H. Koefoed 258
Marckmann, J. W. 456
Martensen, H. L. 434
Mau, E. 436
Mauritius, O. 171
Meinert, A. E. 495 496 518
»Mester Dirich« 253
Meyn, C. A. 456
Meyn, P. C. 429 434 436 446
Meza, Chr. J. de 460
Michelangelo 413
Mogensen, P. 586
Molesworth, R. 188
Monrad, J. 521
Mortensen, Chr. F. 553
Mortensen, Peder 430
Mossin, C. F. 431
Munch, Edv. 572
Mülner, J. W. 254
Münter, Fr. 370
Mynster, J. P. 429 495
Møller, Christmas 311 473
Møller, G. Bjerg 475
Møller, H. Christian 435 438 439 440 441 442 443 445
Møller, J. P. 546
Møller, Ole 508

Nicolai, Jost 276 277 278
Nielsen, Bent 548
Nielsen, Claus 297 298
Nielsen, Emil 467
Nielsen, Hans 297
Nielsen, Lars 223
Nielsen, Niels 467 468 470 471 475
Nielsen, N. C. 470 471 475
Nielsen, Søren 447
Nielsen, Uffe 167
Niemands, Trinike Hans 238
Nyrop, Kr. 522

Oehlenschläger, A. G. 558
Ohlendorff, baron von 586
Oldeland, Hans 292
Olsen, Diderik 558
Olsen, Jørgen 238

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Olsen, Peder Hassel 292 294 295 297 298 300 310
Oxe, Peder 182 272

Panum, I. S. N. 206 208 210 213 255 256 257 260 494 495 510
Pape, J. H. 258
Pax, Michel Nielsen 390
Pedersen, Henning 575
Pedersen, Jens 579
Pedersen, Poul P. M. 477
Persen, Jens 298
Persen, Mads 298
Peter den Store 593
Petersen, Findanus 459
Petersen, Ingeborg 553
Petersen, Jacob 302
Petersen, K. A. 466 468
Picasso, P. 571
Ploug, Carl 602
Pontoppidan, Erik 190 363
Posijn 245 246
Poulsen, Johs. 475
Poulsen, Nath. 559
Prahl, J. P. 192 254
Prince, J. Dyneley 541
Printzensköld, Johan Printz 171 271 279—291 293 295 296 297 298 299 300 301 303 304 306 307 308 309 310 311 312 575

Rahbek, K. L. 545
Rantzau, Chr. 171
Rasch, M. 163
Rasmussen, Hans 471 475
Rawert, O. J. 202 206 363 375
Ravn, Rasmus Pedersen 148 204 274 276 279 288 297 307 308
Resen, P. H. 263
Resich, M. 253
Ringerinck, H. 408
Risom, Jens Larsen 294 297 298 301
Roed, J. 413
Rohmann, Aage 373 514 532 541
Rosander, G. E. 438 441
Rosenius, C. O. 439 440 441 442
Rosenkrantz, Holger 165 274 278 402
Rouault, G. 572
Rud, Niels 299
Rude, Olaf 569 570 571 572
Rug, Arids 298
Russell, Ch. 449
Røde Simon 148 236 421
Rømer, Andreas 365
Rømer, Hans 158 160 161 195 197 365—367 372 373 374 375 501 502

Salomonsen, H. V. [Stargård] 472
Sasser 139 392
Saumarez, J. 314
Saxe 138 157
Scavenius, E. 471
Scheel, H. 254
Schiller, Fr. 558
Schlichtkrull, O. 559
Schultz, C. G. 403 411
Schøne, Elna 553
Scott, G. 440
Seidenfaden, A. 477
Sejer, A. F. V. 371
Siemens, H. H. 575
Siemers, Abr. Falk 255
Sigbrit Willums 169
Sighraf, stenmester 386 387
Sigurd 139
Sigurd Kåbe 139
Sjøberg, E. 561
Skodborg, Jørgen 169
Skougård, P. N. 202 213 376 426 498 508 510 541
Slagheck, Didrik 169 266
Smidt, C. M. 163
Smidt, M. M. 446 462 463 465 466 467 468 469 471
Smith, S. Birket 171
Sodemann, K. F. H. 446
Soltau, Fr. 466 469
Sommer, Chr. 553
Sonne, O. E. 194 457 459
Sparre, Åge Jepsen 170
Spietz, Johs. 583
Staggemeier 601
Stalsberg, faktor 454
Stargård, H. V. se: Salomonsen, H. V.
Stauning, Th. 471
Steen, H. Chr. M. 389
Stemann, P. C. v. 474 561
Stenbock, G. O. 286 287
Stenbæk, Harald 466
Stenbæk, Holger 470 475
Stenbæk, Kr. R. 466 470
Stenbæk, Regner 470
Stender, A. 455
Stender, M. 556
Stenmester, Carl 398 412
Stibolt, P. K. 541
Strøberg 429
Strømgren, E. 490 491 507 518
Stub, Ebbe 504 518
Stub-Jørgensen, Chr. 553
Svend Eriksen Grate 157 377 492
Svend Estridssøn 377
Sylvius, J. 279 281 285
Søltoft-Jensen, J. 477

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sørensen, Ejner 475

Taubenfeldt 296 303
Teinnæs, Th. 541
»Tejnepræsten« se: Jensen, Jep
Thala Bådsmands 238
Thomsen, Mikkel 210
Thomsen, Vilh. 524 526 531
Thorsen, Peter 220 503
Thorvaldsen, Bertel 423 563
Thurah, L. de 204 212 363 375 502 508
Thårup, C. 447
Thårup, Fr. 494 579
Tordenskjold 593
Tranberg, Chr. Mortensen 430
Trandberg, P. C. 429 430—442 444 445 446
Tryde, E. C. 469
Tryde, Eggert Chr. 451 452 453 454 460 461
Tryde, Fr. Vilh. 461 462 469

Ulfeldt, Corfitz 168 171
Ulfeldt, Ebbe 294
Undall, A. 194
Urban, pave 167
Urne, J. Chr. 163 165 166 170 541 588

Valdemar I 157 160 399
Valdemar II 160
Valdemar III 168
Valdemar IV Atterdag 168 548
Wandel, Bagge 190
Vedel, E. 112 115 126 134
Weie, Edvard 566 568 569 570 571
Wellejus, H. 469
Vendelbo, Peder 168
Wernøe, Th. B. 264
Vesete 139
Wessel, J. H. 545
Wessel, L. 560
West, Karen 429
West, Niels 394
Wetberg, Johan Didrich von 165
Veze, Johan 169
Vibe, Jørgen 553
Viborg, Erik 199
Wichmann, J. W. 466
Willemoes, Cai d'Orbry 466
Wimmer, L. 386 524
Winsløv, L. 556
Visp, P. Klausen 504
With, C. H. 455 456
Wolff, M. A. A. 458
Wolffsen, Caspar H. 314 342 343 508 557 558 584
Wolffsen, H. Sonne 584
Wolfsen, Albret 273 274
Worm, Christen 394
Wrangel, K. G. 171 244 276 277 278 291 395 580
Wulff, gårdejer (Pluggegård) 457
Wulfstan 138 140
Würtz, generalløjtnant 287 308
Wågepetersen, J. T. 472

Yeats, W. B. 555

Zahrtmann, C. V. 258 259
Zahrtmann, H. 259 339
Zahrtmann, Kr. 171 172 208 259 493 548 565 566 567 568 569 571 572
Zahrtmann, M. K. 259 264 273 274 307 501 515

Øllgård, A. V. 462 466 469 471
Ølsted, H. 454

Åberg, J. O. 548
Åkerlund, C. J. E. 553
Åkjær, Jeppe 507
Årestrup, E. 555
Åsted, Ingv. 560

KORT, TEGNINGER, REPRODUKTIONER OG FOTOGRAFIER ER VELVILLIGST UDLÅNT AF:

Danmarks geologiske Undersøgelse - Dansk Folkemuseum - Bornholms Museum - Bornholms Turistforening - Det kgl. Bibliotek - Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg - Geodætisk Institut - Mineralogisk Museum - Nationalmuseet - Neksø Borgmesterkontor - Stads- og Havneingeniøren i Rønne - Statens Museum for Kunst - Svaneke Turistforening m. fl.

DE FOTOGRAFISKE OPTAGELSER ER UDFØRT AF:

Erik Betting - Givskov Dein - Niels Elswing - A. Gornitzka - Joh. Hammer - Willy Hansen - Vagn Heiselberg - Ib Henriques - Jesper Høm - Dam Johansen - Alfred Kjøller - Frede Kjøller - Jørn Klindt-Jensen - Ole Klindt-Jensen - Lennart Larsen - V. Lund - Vald. Myhre - Gregers Nielsen - P. F. Nielsen - Hans Nyholm - Poul Nørgaard - E. Pabst - Erik Petersen - Ivar Petersen - Torben Platou - Algot Rasmussen - Viggo Rønne - Sten Rønne

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

INDHOLDSFORTEGNELSE

Poul Nørgaard: Geologi ..... s. 7
Valdemar M. Mikkelsen: Planteliv ..... s. 53
Arne Larsen: Dyreliv ..... s. 73
Ole Klindt-Jensen: Oldtiden ..... s. 89
Aage Rohmann: Stednavne ..... s. 140
Aage I. Davidsen: Lilleborg og Hammershus ..... s. 157
Vagn Heiselberg: Kongens frie bønder ..... s. 173
Ellen Andersen: Klædedragt ..... s. 202
Jørn Klindt-Jensen: Byggeskik ..... s. 214
Carl J. E. Åkerlund: Sagn og overtro ..... s. 234
Svend E. Kofoed: Sygdom og lægehjælp ..... s. 252
Jørn Klindt-Jensen: Urolige tider ..... s. 266
Henning Køie: Hav og havn ..... s. 322
Frede Kjøller: Almindingen ..... s. 363
Tage Christiansen: Kirker ..... s. 377
Vilhelm Kolthoff Nielsen: Religiøse strømninger ..... s. 426
Gunnar Bjerg Møller: Politik og presse ..... s. 451
Poul Petersen: Vort land Bornholm ..... s. 476
Chr. Stub-Jørgensen: Bornholmerne ..... s. 490
H. P. Sonne: Sproget ..... s. 520
Jørgen Vibe: Digternes Bornholm ..... s. 545
Hans Hjorth: Teatret ..... s. 556
Ida Løppenthin: Malernes Bornholm ..... s. 562
Thorvald Sørensen: By og erhverv ..... s. 573
Henning Køie: Ertholmene ..... s. 590
Kort over Bornholm ..... s. 604
Esther Iversen: Udvalg af trykte kilder ..... s. 605
Sted- og personregister ..... s. 649

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK